

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Иван Т. Ристић

**БУГАРСКА У ПОЛИТИЦИ
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И
СЛОВЕНАЦА
(1919-1929)**

Докторска дисертација

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Ivan T. Ristić

**BULGARIA IN THE POLITICS
OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENES
(1919-1929)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017.

МЕНТОР

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Проф. др Божица Младеновић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за историју

Доц. др Алексеј Тимофејев, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за Општу савремену историју

Доц. др Александар Животић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, Катедра за Историју Југославије

Датум одбране _____

БУГАРСКА У ПОЛИТИЦИ
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
(1919-1929)

-Докторска дисертација-

Резиме: Тема рада је југословенска политика према Бугарској од 1919. до 1929. године. Обрадили смо различите аспекте односа (политички, трговински, саобраћајни, културни), мада су у средишту пажње били дипломатски, односно политички односи. Циљ рада је да укажемо на значајно место Бугарске у спољној политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), као и на различите нивое југословенске политике према Бугарској. Посебно смо обрадили ставове и улогу кључних политичких фактора у југословенској држави (краљ, војска, политичке странке) према Бугарској, као и однос јавности према Бугарима, Бугарској и југословенско-бугарским односима. У оквиру анализе ставова јавности, обрадили смо широк дијапазон тема, као што су стереотипи о Бугарима, место ратова, историјских конфликта и страдања у колективном памћењу итд.

У истраживању полазимо од тезе да су српско-бугарски односи од почетка 70-тих година XIX века па све до Другог светског рата представљали једно од најсложенијих питања политичке историје модерног и савременог Балкана, са далекосежним последицама. Српско-бугарски конфликт развио се у оквиру решавања тзв. Источног питања (расподела територија изнемоглог Османског Царства), под окриљем великих сила, пре свега Русије и Аустро-Угарске, те је представљао одраз њиховог стратешког сукоба. После Првог светског рата, са настанком југословенске државе, односи Срба и Бугара су се наставили не мењајући своју суштину – задржали су свој високо конфликтни потенцијал, али у новој форми, под новим политичким и међународно-правним околностима, дефинисаним на Мировној конференцији у Паризу, и правно и политички санкционисаним мировним уговорима, од којих је један био мировни уговор из Неија (тзв. *Нејски мировни уговор* потписан између Савезничких и придружених сила и Бугарске 27. новембра 1919. године). У том погледу, Краљевина Срба,

Хрвата и Словенаца (СХС) била је у далеко бољем политичком, дипломатском и стратешком положају у односу на Бугарску.

Кључно питање југословенско-бугарских односа и југословенске политике према Бугарској остало је тзв. македонско питање. За разлику од периода пре рата, оно више није било територијално питање, већ мањинско питање, односно питање остваривања мањинских права становништва у српском делу Македоније (тзв. Јужна Србија), које је Бугарска сматрала Бугарима, док су за Краљевину СХС то били Срби. Повезано са овим питање, било је тзв. комитско питање, односно проблем упада наоружаних група из Бугарске на југословенску територију. Те групе су припадале сепаратистичкој организацији Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) чије је седиште било у Бугарској, и која је уживала заштиту дела бугарског естаблишмента, посебно војске. Током 1920-их година, ове банде су извршиле стотине упада и више десетина убистава југословенских грађана и представника власти. Краљевина СХС је инсистирала да Бугарска растури македонску организацију, чак је и претила да ће извршити војну инвазију на Бугарску и сама уништити организацију. У другој половини 1920-их, после јачања антијугословенске политике Италије на Балкану, Бугарска је још више дошла у фокус југословенске политике, која је делимично промењена, са циљем да придобије Бугарску.

Што се јавности тиче, непосредно после рата Бугарска је код Срба била најомраженија држава, због њене улоге у пропасти Србије 1915. године, и великих злочина које су починиле бугарске окупационе власти у Србији (1915-1918). О Бугарима се говорило да су "варвари", "ругло Европе", "срамота људске расе" итд. Бугари су представљани као најгори народ на свету. За разлику од Срба, код других југословенских народа, посебно код Хрвата, скоро да није постојала мржња према Бугарима. Хрватски политичари су инсистирали на уласку Бугарске у југословенску државу, чиме би Срби били надвладани.

Кључне речи: Краљевина СХС, Бугарска, Балкан, спољна политика, "македонско питање", велике силе, међународни односи, унутрашња политика, јавно мњење, стереотипи

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ОПШТА САВРЕМЕНА ИСТОРИЈА

УДК:

**BULGARIA IN THE POLITICS
OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES
(1919-1929)**

-Doctoral Dissertation-

Abstract: The paper discusses the Yugoslav policy towards Bulgaria from 1919 to 1929. We have processed various aspects of relations (political, trade, transport, cultural), though the spotlight was diplomatic, and political relations. The aim is to point out the important role of Bulgaria in the foreign policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (S.C.S.), as well as the different levels of the Yugoslav policy towards Bulgaria. In particular, we have covered the views and the role of key political factors in the Yugoslav state (King, Army, Political Parties) towards Bulgaria, as well as the public attitudes towards the Bulgarians, Bulgaria and the Yugoslav-Bulgarian relations. In the analysis of public attitudes, we dealt with a wide range of topics, such as stereotypes about Bulgarians, the role of wars, historical conflicts and peoples suffering in the collective memory, etc.

In the research we start from the thesis that the Serbo-Bulgarian relations, from the beginning of the 1870s, up to the Second World War, represented one of the most complex questions in the Balkan's Modern and Contemporary political history, with the far-reaching consequences. The Serbo-Bulgarian conflict developed within the framework of solving the so-called 'Eastern Question' (allotment of the territories of the exhausted Ottoman Empire), under the wing of Great Powers, primarily the Russian Empire and Austro-Hungarian Monarchy, therefore represented the reflection of their strategic conflict. After the First World War, with the creation of the Yugoslav state, relations between Serbs and Bulgarians continued without changing their essence – they retained a high conflicted potential, but in the new form, under the new political and international legal circumstances, which were defined at the Paris Peace Conference (1919-1920), and politically and legally sanctioned with Peace Treaties, one of which was Peace Treaty from Neuilly-sur-Seine (the so-called *Treaty of Neuilly-sur-Seine*, signed between Allied and Associated Powers and Bulgaria on 27th November, 1919). From that point of view the Kingdom of S.C.S. was in the better political, diplomatic and strategic position in regard to Bulgaria.

The key question in the Yugoslav-Bulgarian relations and the Yugoslav policy towards Bulgaria remained the so-called "Macedonian Question". In contrast to the period before the war, it was no longer a territorial issue, but the question of minorities and the issue of realization of minority rights of the population in the Serbian part of Macedonia (the so-called *Southern Serbia*), whom Bulgaria considered to be Bulgarians, while for the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes they were Serbs. Regarding this issue, the Yugoslav-Bulgarian conflict was conducted on all fronts: political, diplomatic, academic, propaganda, cultural, etc. Related to this question was the so-called "komitadji question", namely the problem of intrusion of armed groups from Bulgaria on the Yugoslav territory. Those groups belonged to the separatist organization called Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO), whose headquarters were in Bulgaria, and who enjoyed the protection of the part of Bulgarian ruling elite, especially of the military. During the 1920s, these gangs have committed hundreds of intrusions and dozens of killings of Yugoslav citizens and government representatives. The Kingdom of Serbs, Croats insisted that Bulgaria disperse the Macedonian Organization, even threatened to make a military invasion of Bulgaria and destroy the Organization itself. In the second half of the 1920s, following the strengthening of Italian anti-Yugoslav policy in the Balkans, Bulgaria has even more come into the focus of Yugoslav policy, which was partially changed, in order to win over Bulgaria.

As far as the public, immediately after the war, Bulgaria was the most hated country among the Serbs for its role in the collapse of Serbia in 1915, and large-scale crimes committed by the Bulgarian occupation authorities in Serbia (1915-1918). The Bulgarians were said to be "barbarians", "a mockery of Europe", "shame of the human race", etc. Bulgarians were represented as the worst nation in the world. Unlike the Serbs, with other Yugoslav nations, especially among the Croats, there was almost no hatred towards Bulgarians. Croatian politicians have insisted on Bulgaria entering the Yugoslav state, which would make Serbs to be overcome.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Bulgaria, Balkans, foreign policy, "Macedonian Question", Great Powers, international relations, domestic policy, public opinion, stereotypes

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: GENERAL CONTEMPORARY HISTORY

UDK:

САДРЖАЈ

Предговор

1. Тема - основне хипотезе и методолошки оквир.....	1
2. Извори и литература.....	15

Увод у историју конфликта:

преглед српско-бугарских односа до 1918. године

1. Средњи век.....	22
2. Модерно доба.....	24

1. Бугарска у спољној политици Краљевине СХС

1.1. Мировни уговор са Бугарском и његово извршење

1.1.1. Мировна конференција у Паризу и њене последице – основне напомене	41
1.1.2. Одређивање границе.....	45
1.1.3. Разграничење.....	63
1.1.4. Последице разграничења (проблем тзв. "западних покрајина")...	72
1.1.5. <i>"И ми имамо своју Немачку. То је Бугарска".</i> Ратна одговорност и ратни злочини.....	83
1.1.6. Ратна одштета (реституције, реквизиције, репарације)	104
1.1.7. Војна питања.....	127
1.1.8. Остале обавезе из мировног уговора.....	148
1.1.9. "Македонско питање" на Мировној конференцији.....	154

1.2. Од Нејског уговора до "деветојунског преврата" 1923. године

1.2.1. "Хајдук који пролази кроз купиново грмље": Александар Стамболијски и његови противници.....	171
1.2.2. Краљевина СХС и политика зближења Александра Стамболијског (1919-1921).....	184

1.2.3. Политика Краљевине СХС према Бугарској 1922. године.....	210
1.2.4. Нишки споразум и пад Стамболијског.....	235
1.3. Од "деветојунског преврата до краја 1925. године	
1.3.1. Бугарска "у паклу" грађанског рата (1923-1925).....	252
1.3.2. У сенци преврата: политика према Бугарској до краја 1923. године.....	269
1.3.3. "Македонско" и комитско питање у политици према Бугарској (1924-1925).....	294
1.3.4. Политика према Бугарској у светлу "бољшевичке опасности" и југословенско-грчког спора.....	309
1.3.5. Бугарска политичка емиграција у Краљевини СХС (1923-1925)....	328
1.4. У другој половини 1920-их година	
1.4.1. "Со кротце и со благо!" Бугарска под владом Андреја Љапчева....	347
1.4.2. Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године.....	358
1.4.3. Политика према Бугарској у светлу италијанске политике на Балкану (I): трагање за споразумом.....	383
1.4.4. Политика према Бугарској у светлу италијанске политике на Балкану (II): Период заоштреног конфликта и затворене границе.....	404
1.4.5. Пиротска конференција и њене последице.....	440
1.5. У сенци "високе политике"	
1.5.1. Спољно-трговинске и саобраћајне везе.....	470
1.5.2. Научне, културне и просветне везе.....	482
1.6. Дипломатска служба Краљевине СХС у Бугарској	
1.6.1. Посланство у Софији.....	490
1.6.2. Конзулат у Варни.....	501
2. Ставови и улога кључних политичких чинилаца у политици према Бугарској	
2.1. Краљ Александар Карађорђевић у политици према Бугарској.....	506

2.2. Никола Пашић и Бугари: генеза идеолошких и политичких ставова... 515

2.3. О Бугарској и југословенско-бугарским односима

у унутрашњо-политичком дискурсу

- 2.3.1. Унутрашња политика у Краљевини СХС – основне напомене..... 531
- 2.3.2. Између силе и дипломатије: политичке партије
и преврат у Бугарској..... 534
- 2.3.3. Посета Александра Цанкова Београду и политичка криза
у Краљевини СХС..... 541
- 2.3.4. Стјепан Радић, политика према Бугарској
и српско-хрватски односи..... 549

2.4. Војска Краљевине СХС и Бугарска

- 2.4.1. Војска Краљевине СХС и бугарска претња..... 568
- 2.4.2. Бугарска у ратним плановима и директивама војске..... 579
- 2.4.3. Војнообавештајни рад према Бугарској
(обавештајна делатност Танасија Динића)..... 586

3. Бугарска и Бугари у послератној јавности

- 3.1. Интелектуална елита о Бугарској и Бугарима..... 600
- 3.2. "Прво покајати грехе": јавност
и "нова Бугарска" Александра Стамболијског..... 616
- 3.3. "Пећина разбојника и узурпатора...":
"Цанковљева Бугарска" у јавности..... 630
- 3.4. Од "крволока" до "словенске браће" и "балканске солидарности":
Бугарска и Бугари у јавности у другој половини 1920-их година..... 651
- 3.5. Смрт, страдање, обележавање, сећање..... 666
- Закључак..... 676**
- Извори и литература..... 685**

ПРЕДГОВОР

1. Тема – основне хипотезе и методолошки оквир

Српско-бугарски односи су суштински обележили балканску историју од краја 70-их година XIX века, па све до почетка Другог светског рата. После Првог светског рата, они се, формално, настављају као југословенско-бугарски односи. Међутим, они и даље, по својој суштини, остају српско-бугарски односи – имајући у виду главна питања тих односа, као и актере који су у њима учествовали са југословенске стране. Може се рећи да су у југословенској држави односи са Бугарском били потпуно "у надлежности" српског дела југословенске политичке елите.

Тема нашег истраживања је политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) према Бугарској током 1920-их година. Хронолошки, период је јасно ограничен: почетну тачку представља почетак рада Миролне конференције у Паризу, на којој је "Велики рат" и формално окончан, док завршну тачку представља престанак постојања Краљевине СХС на јесен 1929. године.¹ Истраживачка тема нису били југословенско-бугарски односи, већ Бугарска у југословенској политици – њено место, значај и улога у политици Краљевине СХС. Наша тема је, можемо рећи, више "унилатерална". Она посматра политичке односе првенствено из српског/југословенског дискурса. Ово, наравно, не значи да је занемарен "поглед" на процесе и догађаје из друге перспективе – бугарске. Напротив. Суштина је, међутим, у томе да југословенска политика према Бугарској представља референтни оквир за анализу и разумевање осталих политика – бугарске политике према Краљевини СХС; политика великих сила према Краљевини СХС и Бугарској; политика великих сила према југословенско-бугарским односима; политике Краљевине СХС према другим балканским

---

¹ Званични називи државе били су: од 1. децембра 1918. године до 15. јула 1920. године – *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца*; од 15. јула 1920. године до 5. октобра 1929. године – *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*; од 5. октобра 1929. године *Краљевина Југославија*. (Вид. Миладин Милошевић, "Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Први назив југословенске државе", *Архив. Часопис Архива Југославије* (даље: Архив), бр. 1 (2000), стр. 97).

државама итд. Дакле, све је "подређено" што потпунијој и свестранијој спознаји политике коју је Краљевина СХС водила према Бугарској. У раду је југословенска политика према Бугарској посматрана као примарна компонента двостраних југословенско-бугарских односа – она показује како су ти односи усмеравани из једног центра, из центра који је био доминантни "партнер" у односима, односно који је имао више моћи да односе "погура" у жељеном смеру.

У истраживању смо кренули од следећих хипотеза: 1) да су југословенско-бугарски односи наставак српско-бугарских односа, у новим међународно-политичким и међународно-правним околностима; 2) да југословенско-бугарски конфликт представља наставак конфликтне традиције српско-бугарских односа; 3) да се генеза српско-бугарског конфликта налази у идеолошким (српски и бугарски национализам 19. века) и стратешким разлозима (тежње за контролом стратешки важних тачака на Балканском полуострву, ради обезбеђивања војно-политичке доминације, економске безбедности итд); 4) да се српско-бугарски, а касније и југословенско-бугарски конфликт, водио на свим "фронтovima" – војном, политичком, дипломатском, идеолошком, академском, колективно-психолошком; 5) да је Бугарска спадала у примарну зону интереса спољне политике Краљевине СХС, тј. да је за њу била једна од најважнијих држава; 6) да је политика Краљевине СХС према Бугарској била одређена њеном спољно-политичком доктрином², и различитим европским и регионалним утицајима који су се мењали током 1920-их година (политикама великих сила на Балкану и Блиском Истоку; међусобним односима великих сила; међусобним односима балканских држава; односима Краљевине СХС са другим балканским државама и великим силама); 7) да је Бугарска имала видно место и у унутрашњополитичким дискусијама, па и у српско-хрватском спору, као једном од кључних питања политичког живота Краљевине СХС; 8) да су Бугарска и Бугари имали посебно место у послератној јавности, нарочито српској, која је била далеко заинтересованија за југословенско-бугарске односе од остатка југословенске државе; 9) да је јавни дискурс о Бугарима и Бугарској био прожет изразито негативним стереотипима и представама, што је била последица непосредног

---

² Вид. Andrej Mitrović, "Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države", *Politički život Jugoslavije 1914-1945, zbornik radova*, Beograd, 1974, str. 311-328. О основним проблемима југословенске спољне политике вид. Вук Винавер, "О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920-1925", *Зборник за друштвене науке*, 44 (1965), стр. 23-58.

историјског искуства, дугогодишње (предратне и поратне) политичке пропаганде и неговања специфичне културе сећања и политике памћења, које су прошлост српско-бугарских односа "употребљавале" у контексту пожељног објашњења актуелних политичких односа, и оправдања и легитимизације актуелне политике.

* * *

Методолошки посматрано, наше истраживање припада *модерној политичкој историји*, која је, за разлику од много критиковане традиционалне политичке историје (традиционалне "догађајне" историографије, која је била фокусирана на изучавање националне државе, власти, влада, елита и "значајних личности" и догађаја)³, проширила појам политичког и политике, тако да он више "није ограничен на ниво државе, већ је укључио и институције, односно тенденције поред и унутар државе, као и носиоце процеса политичког одлучивања, с њиховом идеологијом, њиховим начином социјалне регрутације, као и њихове склоности ка затварању и креирању олигархија".⁴ Ова "нова политичка историја" је, истичу теоретичари, предложила да се појам политике замени појмом *политичког система*⁵, да би се боље разумеле "различите институционалне области политике и њене везе са друштвом".⁶ На овај начин је модерна политичка историја "одговорила" тзв. структурној историји и социјалној историји, које су "описале врло уским појмом политике (...) да би на тај начин оправдале сопствене претензије на тоталитет".⁷ Проширењем истраживачког фокуса модерне политичке историје на "језичке, сликовне и ритуалне симболичке структуре",

---

³ Уп. Ханс-Урлих Тамер, "Политичка историја. Историја међународних односа", у: *Историја. Лексикон појмова*, прир. Рихард ван Дилмен, Београд, 2010, стр. 38-54. (Даље: "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*); Džeremi Blek, Donald M. Makrejd, *Izučavanje istorije*, Beograd, 2007, str. 119-129; Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, Beograd, 2004, str. 88-91.

⁴ "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*, стр. 50.

⁵ Под политичким системом подразумева се "категорија која обухвата све главне стране и елементе политичке делатности и политичких односа, организоване у оквирима датог друштва", и обухвата "сферу политичке делатности свих лица и свих институција који учествују у политичком процесу". (Вид. Dragan Čorbić, *Politički sistem. Osnovi politikologije*, knj. 1, Niš, 2003, str. 95.)

⁶ "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*, стр. 50. Постоје предлози да се појам политике замени и адекватнијим "концептом политичког деловања и комуникативног деловања", коме "делимично одговара појам политичке културе" који, уз све мањкавости, подразумева "сплет система вредности, облика понашања и менталитета који обележава, делом свесно, а делом и несвесно политичко деловање и обављање послова политичких актера и група, као и појединаца". (*Исто*).

⁷ "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*, стр. 49.

обухваћене су "многоструке везе моћи између носилаца власти и разних друштвених актера" и "елементи њиховог тумачења".⁸

Осим захтева које је пред истраживање поставила методологија модерне политике историје, у разрађивању концепта тезе и одређивању истраживачких проблема, руководили смо се још једним теоријским "путоказом", који нам је указао на сложеност појма *спољне политике*. Иако дипломатска служба има централну улогу у спољној политици, *спољна политика* је шири појам, који обухвата и појам дипломатије. Она подразумева "свеукупну активност државе у односима са другим државама и међународним организацијама (...) мотивисану и детерминисану властитим интересима и објективним могућностима у сагласности са укупним међународним положајем у коме се држава налази".⁹ Дипломатија је део спољне политике који се односи на њену реализацију, остварење.¹⁰ Спољна политика подразумева **политичке и дипломатске активности**. Прве се односе на доношење политичких одлука од стране највиших државних органа, док се друге односе на њихову реализацију.¹¹

Имајући све ово у виду, тему истраживања можемо дефинисати као **хронолошки (1920-те године) и тематски (политика према Бугарској) омеђену спољнополитичку историју Краљевине СХС**. Дакле, она обухвата оба сегмента спољне политике – политички и дипломатски. Другачије речено, нисмо се ограничили само на *дипломатски дискурс*, који би подразумевао анализу дипломатских активности и дипломатских односа, већ смо истраживање проширили и на друге аспекте **политичког деловања**, који су били у непосредној вези са политиком према Бугарској, налазили се у "позadini" креирања спољнополитичких одлука и дипломатских активности као механизма за њихову реализацију, и у којима се преплићу различите "ритуалне и дискурзивне форме, институције, као и друштвени носиоци процеса политичког одлучивања и стварања политичке воље (...)".¹² Овај аспект бисмо могли назвати и **друштвено-политичким бекграундом** политике према Бугарској, који би, по нашем виђењу, чинили: 1) доносиоци спољнополитичких одлука изван дипломатске службе, или

---

⁸ Исто, стр. 51.

⁹ Miodrag Mitić, *Diplomatija: delatnost, organizacija, veština, profesija*, Beograd, 1999, str. 2. (iz Predgovora Momira Stojkovića).

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*, стр. 38.

чиниоци (центри политичке и друштвене моћи) који значајно утичу на одлучиоце и одлуке (краљ, војска, обавештајна служба); 2) "креатори" политичког амбијента, мобилизатори политичке воље и главни актери унутрашњополитичког деловања (политичке странке); 3) личности-"институције" у политичком животу, чији не само да је утицај на све процесе политичког одлучивања, па и спољнополитичког, био неспоран, него су имале и посебну улогу у српско-бугарским односима у континуитету, и чија делатност у том контексту пружа могућност да се уоче политичка и идеолошка генеза тих односа (Никола Пашић); 4) јавност и јавно мњење.

Ко су "спољнополитички одлучиоци"?¹³ Њих, пре свега, одређују устав као највиши правни акт, и закони, али и сам политички систем (демократски, аутократски итд). Уставна овлашћења дају само формални оквир, па се може десити да су формално одређена лица само "привидно одлучиоци", јер други "уставни чинилац" у пракси присваја ту улогу, или "зато што се у државне органе уводе личности само ради стварања изгледа легалности или демократије", закључују теоретичари.¹⁴ Важно је имати у виду и то да се држава као субјект међународних односа не може свести само на "одлучиоце", већ подразумева и све оне факторе које на њих делују. "Спољнополитички одлучилац", дакле, нема потпуну слободу у одлучивању, већ је ограничен својом припадношћу заједници "чије ставове и интересе заступа и онда када тога није свестан".¹⁵

У Краљевини СХС су у формални круг одлучиоца спадали краљ, Министарски савет (влада), МИД као део државне управе и Народна скупштина која је имала извесна, мада не велика, овлашћења (потврђивање међународних уговора и одговорност министра за свој рад).¹⁶ Међутим, утицај краља у спољнополитичком одлучивању био је већи од уставом утврђених оквира, и представља добар пример за илустрацију предходно изнетих теоријских ставова. Његов утицај је, осим из формалних овлашћења, произишао и из реалне политичке моћи. Краљ Александар се спољном политиком, по правилу, бавио

---

¹³ Вид. Vojin Dimitrijević, Radoslav Stojanović, *Međunarodni odnosi*, Beograd, 1996, str. 192-199.

¹⁴ *Isto*, str. 194.

¹⁵ *Isto*, str. 193.

¹⁶ Вид. *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1921. (доступно на: http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav_1921#page/2/mode/1up, проверено 02. 11. 2016.) (Даље: *Устав*); Mirko Kisovec, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939, str. 40-41.

посредно, преко владе и министара, а непосредно само у ретким приликама.¹⁷ По Уставу Краљевине СХС (чл. 51), "краљ представља државу у свим њеним односима са туђим државама. Он оглашује рат и закључује мир."¹⁸ Ово је једина, и веома уопштена, уставна формулација краљевих надлежности у спољној политици. Из ње произилази да је његова улога више репрезентативна, а мање оперативна. Уставом је, међутим, прописано и да краљ врши упаравну власт у држави "преко одговорних министара"¹⁹ (чл. 47), а један од њих је био надлежан за спољне послове. Министарски савет је стајао "непосредно под Краљем", а министри су за свој рад одговорни краљу и Народној Скупштини.²⁰

Краљ је свој неформални, али веома значајни утицај на спољну политику остваривао преко дипломатских представника, као и преко појединих министара. Многе југословенске дипломате биле су или поверљиве личности краља, или су одржавали тесне контакте са њим (Живојин Балугџић, Миленко Веснић, Мирослав Спалајковић, Бошко Чолак Антић, Милан Ракић).²¹ Други неформални "канал" краљевог утицаја на спољну политику био је преко њему наклоњених министара спољних послова. Ово се посебно односи на Момчила Нинчића, дугогодишњи шеф МИД-а (1922-1926. године, са малим прекидом 1924. године). Нинчић је усталио праксу "служења једном господару", како је то луцидно описао дипломата Коста Павловић, тј. праксу одласка у Двор по инструкције приликом решавања свих битнијих питања из свог ресора.²² Према сведочењу истог дипломате, Нинчић се, у вршењу своје дужности, није много обазирао "ни на бираче, ни на странку, ни на владу", већ једино на краља.²³ Временом се, како је примећивао политичар и министар финансија 1920-их година Милан Стојадиновић, његова улога министра "свела на улогу краљевог секретара за спољне послове".²⁴

---

¹⁷ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 3, *У европској политици*, Београд, 2002, стр. 5. (даље: Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић/3*).

¹⁸ *Устав*, стр. 15.

¹⁹ *Исто*, стр. 14.

²⁰ *Исто*, стр. 26-27.

²¹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић/3*, стр. 6-8.

²² Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knj. 2, London, 1955, str. 82 (Даље: К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković/2*); Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић/3*, стр. 5.

²³ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković/2*, str. 82.

²⁴ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975, str. 45. (Даље: В. Krizman, *Vanjska politika...*).

Теоретичари међународних односа у утицајне факторе у спољнополитичком одлучивању убрајају и високе војне званичнике (начелници Генералштабова, команданти армија итд.), високе службенике министарстава спољних послова, као и стручњаке, којима се поверавају поједини послови из области спољне политике и дипломатије.²⁵ Посебно је вежна веза између **дипломатије и војне силе**. Социолог Ремон Арон у свом капиталном делу *Мир и рат међу нацијама*, наводи да су и стратегија ("вођење целине војних операција") и дипломатија ("општење с другим политичким јединицама") подређене политици, односно "концепцији националног интереса заједнице".²⁶ Иако је дипломатија "вештина убеђивања без коришћења силе", и сама принуда је "средство убеђивања", па "демонстрација силе изазива попуштање противника, симболизује могућу принуду више него што је заиста врши."²⁷ Арон закључује да су "војна средства неразлучиви део оруђа које користе дипломате"²⁸, односно да су у сталном општењу међу нацијама "дипломатија и рат само облици који се узајамно допуњују".²⁹ У Краљевини СХС је улога војске у контексту спољне политике била посебно значајна³⁰, с обзиром да је држава егзистирала у изразито непријатељском окружењу или, како се тада говорило, била је окружена "БРИГАМА".³¹

Концептом теме покушали смо да "испратимо" дати теоријско-методолошки оквир, који нам је одредио опсег истраживања и упутио нас на питања којима се требамо бавити. С обзиром да је дипломатија (дипломатска служба) окосница

---

²⁵ V. Dimitrijević, R. Stojanović, *n. d.*, str. 197-199.

²⁶ Remon Aron, *Mir i rat među nacijama: sa neobjavljenim prikazom autora*, Sremski Karlovci (Novi Sad), 2001, str. 62.

²⁷ *Isto.*

²⁸ *Isto.*

²⁹ *Isto*, str. 77.

³⁰ Детаљније о улози војске и односу војног и дипломатског фактора у Краљевини СХС вид. у радовима М. Бјелајца: *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Београд, 1988; *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1935*, Београд, 1994; *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Београд, 2004; *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999*, Београд, 2010.

³¹ У питању је акроним од почетних слова имена суседних држава: Бугарска, Румунија, Италија, Грчка, Албанија, Мађарска, Аустрија. Овим се хтело истаћи да Краљевина СХС ни са једне стране није била сигурна, јер је са сваком од суседа имала, више или мање озбиљна, нерешена питања. Према Д. Ђокићу, овакво схватање стварности указује на "параноју малих држава", али је имало своје утемељење у реалности, посебно непосредно после рата, када су сви суседи, осим Грчке, оспоравали југословенске границе. (Вид. Dejan Djokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010, str. 81).

сваке спољне политике, **дипломатским активностима** посвећен је најобимнији део рада (поглавље *Бугарска у спољној политици Краљевине СХС*), подељен на неколико целина, које су не само хронолошки, већ и тематски оправдане: политика према Бугарској на Мировној конференцији и поводом извршења мировног уговора; затим за време владе Александра Стамболијског; за време политичких превирања у Бугарској под владом Александра Цанкова; и у другој половини 1920-их година. Посебан део посвећен је организацији и функционисању дипломатске службе у Бугарској. Овај део рада се бави анализом активности дипломатске службе, на чијем је челу било Министарство иностраних дела (даље: МИД), усмереним на реализацију политике према Бугарској. Овај сегмент бисмо могли назвати и "оперативном" спољном политиком, политиком "на дневном нивоу", која, имајући пред собом главна спољнополитичка начела, утврђени курс спољне политике и спољнополитичке одлуке, решава свакодневна питања која се јављају у односима са другим субјектима међународних односа (са Бугарском у нашем случају). Истраживањима смо обухватили и друге аспекте односа, веома условно речено "неполитичког карактера", јер је у југословенско-бугарским односима све било подређено "високој политици", у чијој су се сенци одвијали трговински, научни, културни и просветни односи, по свом опсегу веома ограничени, и сиромашни по садржини. Ипак, хтели смо да укажемо на међузависност политике и осталих друштвених сфера.

У другом поглављу (*Ставови и улога кључних политичких чинилаца у политици према Бугарској*), представљени су резултати истраживања чија су тема фактори и утицају на спољнополитичке одлуке и одлучиоце изван уже дипломатске сфере, односно дипломатске службе. Краљ, војска, политичке странке – нису, или су веома ретко (краљ) били укључени у дипломатске активности везане за Бугарску, али је њихов утицај на спољну политику уопште, па и на политику према Бугарској био значајан, и произилазио је не само из формалних овлашћења у области спољнополитичког одлучивања (краљ) већ и из места и улоге у оквиру политичких структура, односно структура моћи. Посебно смо обратили пажњу на то како су се унутрашњи политички конфликти (влада-опозиција, српско-хрватски спор), одржавали на југословенску политику према Бугарској и њено тумачење, односно перципирање у јавности (употреба политике према Бугарској у унутрашњополитичком дискурсу). Овде ћемо указати на још један закључак до кога су дошли теоретичари међународних односа: на политичко

одлучивање значајан утицај имају вође владајућих странака, чак и када немају положај у хијерархији власти. Такође, важна је и улога опозиционих странака, и то оних "које полазе од потребе очувања постојеће државе и политичког система". У том случају, основне вредности постају исте за све странке, и њихова политичка солидарност долази до изражаја нарочито према иностранству.³² Приметићемо, да су у Краљевини СХС суштински исти однос према Бугарској и југословенско-бугарским односима (уз одређене нијансе) имале политичке групације које су полазиле од потребе очувања постојеће државе и владајуће парадигме – монархија и унутаризам, а сасвим другачији оне које су биле на супротним позицијама по овим питањима – републиканске и федералистичке политике групације.

Овде неминовно долазимо до питања о природи политичког система. Према основној класификацији политичких система коју даје Р. Хајнеман (демократски, ауторитарни и тоталитарни)³³, за политички систем Краљевине СХС се може рећи да је био демократски, уз извесне специфичности које су произилезиле из политичког наслеђа и политичке културе саставних делова нове државе, као и уз извесна ограничења, која су се односила на одређене политичке групе и идеологије (комунисти).³⁴ Што се спољнополитичког одлучивања тиче, у демократским системима постоји "шири круг формалних одлучилаца", они се "чешће мењају" и "подлежу надзору представника становништва па, у крајњој линији, и самог становништва".³⁵ Управо из овог разлога, утицај политичких партија, али и јавности, на спољнополитичко одлучивање у демократским системима је знатно већи од оног у ауторитарним и, посебно, тоталитарним системима. С друге стране, непостојање унутрашњополитичке кохезије и честе политичке кризе, као последица неслагања главних политичких актера око круцијалних питања, каква су организација власти, облик владавине итд., а Краљевина СХС је типичан пример такве државе, свакако усложњава вођење

---

³² V. Dimitrijević, R. Stojanović, *n. d.*, str. 197.

³³ Robert A. Hajneman, *Uvod u političke nauke*, Podgorica, 2004, str. 11-13.

³⁴ По Хајнеману, кључна одлика демократских политичких система је да "практикују интересне групе, изборе и политичке партије како би артикулисали и интегрисали широк спектар најразличитијих мишљења у јавну политику". У ауторитарним системима власт "врло строго ограничава делокруг политичке активности", "слободни разговори и удруживања су максимално редуковани", а критика власти може бити "сурово кажњена, па чак и смрћу". (*Isto*, str. 11-12).

³⁵ V. Dimitrijević, R. Stojanović, *n. d.*, str. 196.

спољне политике и доношење спољнополитичких одлука.³⁶ Треба поменути и то да многи теоретичари елементе и факторе повезане са функционисањем политичког система (политичку стабилност, "национални морал", "националну кохезију" итд.), убрајају у кључне ресурсе који утичу на међународни положај државе.³⁷

* * *

Јавност и јавно мњење су посебно поље наших истраживања. Анализи ставова јавности према Бугарској и југословенско-бугарским односима, места Бугарске у јавном дискурсу, механизмима стварања и одржавања ставова јавности и "слике" Бугара и Бугарске у јавности 1920-их година³⁸, посвећено је треће поглавље (*Бугарска у послератној јавности*). С обзиром да је јавност широк појам, потребно је најпре одговорити на неколико питања. Шта је то јавност? Какве врсте јавности постоје? Коју смо методологију и које изворе користили у истраживању ставова јавности?

Јавност је сложен феномен и појам.³⁹ У савременом значењу, јавност означава "простор у коме се преплићу сфера друштва и сфера државе".⁴⁰ Као "политичко правна категорија" јавност "означава спољашњу сферу друштвеног живота, која, за разлику од приватне, институционалне или страначке, постаје

---

³⁶ Међу историчарима је дуго вођен спор о томе ко има примат: спољна политика (што је био став традиционалне историографије, посебно у 19. веку), или унутрашња политика у ширем смислу – привреднополитичке и друштвене структуре, односно да је спољна политика последица великих унутардруштвених сукоба (што је био став социјалних историчара). Историчари међународних односа су полазили од становишта о укрштању спољних и унутрашњих чинилаца, али су критиковали став да се спољнополитичко деловање може објаснити само унутрашњополитичким и друштвеним сукобима. Указивали су на постојање "констелација политичке моћи" које имају сопствену динамику (аутономност у доносу на унутрашње друштвене и политичке интересе), а које су одређене "дугорочним обезбеђивањем интереса", односно њиховим дефинисањем. Притом, механизми утицаја су двострани: унутрашње кризе могу деловати на спољнополитичке одлуке, баш као што оне могу имати повратно дејство на унутрашњополитичко деловање. (Вид. "Политичка историја...", *Историја. Лексикон појмова*, стр. 52-54.)

³⁷ R. Aron, *n. d.*, str. 87-88.

³⁸ У домаћој историографији има врло мало радова који се баве анализом писања штампе и периодике о Бугарској и Бугарима током 1920-их. Вид. Vladan Jovanović, "Srpski književni glasnik о jugoslovensko-bugarskim odnosima 1920-1930", *Istorija 20. veka*, 1 (2012), str. 27-42; Михајло Пантић, Јасмина Јовановић, "Бугарске теме у Новој Европи", *Нова Европа 1920-1941*, зборник радова, Београд, 2010, стр. 377-385.

³⁹ О генези појма вид. Zorica Tomić, *Komunikacija i javnost*, Београд, 2006, стр. 85-91.

⁴⁰ *Isto*, стр. 90.

носилац критеријума вредновања оних друштвених одлука које дотичу интересе свих припадника друштва".⁴¹

Политиколог Р. Хајнемана, користи термин "концеп јавног мњења", који, по њему, представља "користан оквир за разумевање како индивидуално понашање и веровања ступају у интеракцију са активностима интересних група, политичких партија и владиних институција."⁴² Мишљења смо, да је у истом смислу, концепт јавног мњења користан и за једног историчара. Исти аутор наводи и обајашњење "јавног мњења" Волтера Липмана као "слика у нашој глави", истичући тиме "лимитираност и субјективну природу мишљења појадинаца", као и његову немоћ да делује у "општем интересу", због недостатка информација, које поседују политичари који одлучују.⁴³ Иначе, појам јавног мњења није синоним појму јавности.⁴⁴

Теоретичари разликују неколико типова јавности: *општа јавност* ("цела популација неког географски одређеног подручја"⁴⁵); *гласачка јавност* ("изборно тело неке друштвено или географски одређене групе"⁴⁶); *заинтересована јавност* ("део гласачког тела који је добро информисан и континуирано посвећује мању или већу пажњу политичким збивањима"⁴⁷); *активна јавност* ("ограничена група политички активних појединаца који припадају одређеним политичким партијама или организацијама"⁴⁸); *тематска јавност* ("посебне јавности које се формирају на темељу интереса за посебне или тренутне теме", а у оквиру предходних категорија јавности⁴⁹).

О ком је типу јавности реч, када говоримо о "ставовима јавности у Краљевини СХС", одређено је, пре свега, врстом и доступношћу извора, и методологијом истраживања ставова јавности. Од свих метода истраживања јавног мњења⁵⁰, нама је на располагању стајала једино *метода анлаузе садржаја*, која подразумева анализу "садржаја и порука масовних медија, предизборних кампања, политичких говора или јавних наступа", са циљем да се открију

---

⁴¹ *Isto*.

⁴² R. Hajneman, *n. d.*, str. 117.

⁴³ *Isto*, str. 118.

⁴⁴ О јавном мњењу вид. Z. Tomić, *n. d.*, str. 135-150.

⁴⁵ *Isto*, str. 109.

⁴⁶ *Isto*, str. 110.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*, str. 111.

⁵⁰ *Isto*, str. 155-158.

"превасходно когнитивни и афективни оквир обликовања јавног мњења".⁵¹ Основни, примарни извори, били су нам "масовни медији" 1920-тих година – дневни листови и периодика. Предност смо дали анализи садржаја београдских дневних листова чији је утицај неспорно био највећи у поменутом периоду – *Политици, Времену* и *Правди*.⁵² Истраживачи историје новинарства утврдили су да је, на пример, тираж *Политике* пред почетак рата 1941. године био 145.000 примерака (1921. године 25.000 примерака⁵³), *Времена* 65.000 примерака, док је трећепласирана *Правда* имала тираж од 45.000 примерака. У истом периоду, илустрације ради, укупни дневни тираж свих дневних листова у Југославији износио је 445.000 примерака, а од тога су три поменута српска дневника имала тираж од 255.000 примерака, или 56% тиража свих југословенских дневника. Моћ поменуте "београдске тројке" показује се у правом светлу ако се има у виду податак да је српска штампа и периодика у тренутку стварања Краљевине СХС бројала 1.421 наслов. Наведене бројке, међутим, не би смеле заварати у погледу утицаја медија (штампе) у међуратном периоду, јер је пред Други светски рат Југославија била међу државама које имају најмању читаност дневне штампе у Европи, само 35 на 1000 становника.⁵⁴ Иако се поменуте цифре не односе на истраживани период, основано можемо претпоставити да је "однос снага" био исти и током 1920-их година (иако је тираж растао), те да проценат читаности дневне штампе 1920-их није могао бити већи од истог процента крајем међуратног периода (могао је бити само мањи). Нама су ови подаци послужили као индикатори о утицају штампе.

Осим дневне штампе, и партијски листови (радикалска *Самоуправа*, демократска *Демократија*, *Реч* самосталних демократа, *Село* земљорадника, *Slovenec* словеначких клерикалаца, *Slobodni dom* Стјепана Радића, итд.) су имали одређени утицај, претпостављамо сразмерно утицају партија, пре свега на активну и, делом, заинтересовану јавност. Због тога смо ове листове користили за анализу ставова политичких партија и унутрашњополитичког дискурса о Бугарској и југословенско-бугарским односима. Проблем приликом истраживања била је

---

⁵¹ *Isto*, стр. 155-156.

⁵² Вид. "Време", "Политика", "Правда", у: Душан Ђурић, *Новинарски лексикон*, Београд, 2003, стр. 73, 295-196, 303.

⁵³ Д. Ђурић, *н. д.*, стр. 295.

⁵⁴ Вид. Милица Кисић, Бранка Булатовић, *Српска штампа 1768-1995*, Београд, 1996, стр. 37, 39-40.

слаба доступност потпуних бројева "несрпских" листова (сачувана су, махом, непотпуна годишта), али и појединих мањих листова који су излазили у Србији у кратком периоду (на пример, лист *Југословенски народ*).

Имајући у виду предходне индикаторе, можемо рећи да под појмом "јавност" у нашем истраживању пре свега подразумевамо *заинтересовану* јавност, *активну* јавност и делове *тематске* јавности у оквиру ових група⁵⁵, а никако општу јавност. Пре свега смо имали у виду "српску јавност", односно српско јавно мњење, које је било заинтересованије за југословенско-бугарске односе, посебно онај део који је, историјски и географски, био најупућенији на блиске контакте са Бугарима, па смо зато у истраживање укључили и локалне листове *Нишки гласник* и *Лесковачки гласник*. Немогуће је прецизно одредити колики је део популације био обухваћен поменути типовама јавности. Теоретичари износе процену да се, када је реч о заинтересованој јавности, ради о ½ гласачке јавности, односно 1/3 укупне популације, мада постоје и они који наводе да опсег ове јавности не прелази 15%, осим у ванредним и кризним ситуацијама, када може превазићи "убичајена очекивања".⁵⁶ Ову напомену ћемо узети у обзир, јер се већина анализираних садржаја штампе односи на ванредне или кризне ситуације у југословенско-бугарским односима.

Оно што је карактеристично за ставове и вредносне судове српске јавности о Бугарима и Бугарској, јесте присутност чврстих и изразито негативних *стеротипа* и представа, укорењених у менталној матрици поимања суседног народа и његових "националних особина". С обзиром да су неговане и допуњаване у јавном простору, како од интелектуалних посленика, тако и од јавних делатника, стереотипне представе о Бугарима постале су део самоодређења и самовиђења српске јавности, односно виђења сопствених "вредности", пре свега "моралних и карактерних" особина, као антипода "бугарским карактерним особинама" (јер, истичу теоретичари – идентитета нема без алтеритета, тј. "другости").⁵⁷

---

⁵⁵ На пример, овде би спадали интелектуалци или дипломате, који су се посебно интересовали за југословенско-бугарске односе, или за питања спољне политике, као што је Јован Јовановић-Пижон, чији су спољнополитички коментари редовно објављивани у *Српском књижевном гласнику* под псеудонимом *Иностранци*.

⁵⁶ Z. Tomić, n. d., str. 110.

⁵⁷ Више о стереотипима, историји употребе, проблему дефинисања, месту у јавном дискурсу, колективном самопоимању и односу идентитета и алтеритета, вид. Olga Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i*

С друге стране, од јавних и политичких институција је после рата форсирана пожељна *култура сећања* у којој су Бугари имали улогу "опаког непријатеља", или "архинепријатеља". Кроз различите ритуале, комеморације и обележавања датума, било је јавно "оприсутњено" историјско искуство српско-бугарског сукоба, наравно из визуре победника, где је победа посматрана као "нови почетак", доказ "моралне супериорности", и логично и правично окончање историјског сукоба. Јавни простор је био преплављен "сликама" и садржајима који су обликовали колективну свест у правцу продубљивања нетрпељивости и инсистирања на потцењивању "противника".⁵⁸

"*drugima*", Beograd, 2002; Klaus Rot, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 2000; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006; Ista, *Dzanje prošlosti u vazduh*, Beograd, 2010; Gordana Đerić, *Pr(a)vo lice množine: Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd, 2005; Ista, *Prošlost u sadašnjosti. Prilozi prenosu sećanja kroz vreme*, Beograd, 2010; Ista, "O nemim i glasnim stereotipima. Konstruisanje "etničkog karaktera" u usmenoj književnosti", *Filozofija i društvo*, Vol. XXVI, br. 1 (2005), str. 105-120; Ista, "Stereotip: kraj (jedne) priče", *Filozofija i društvo*, Vol. XXVIII, br. 3 (2005), str. 71-93; Постоји мноштво дефиниција стереотипа. Сама употреба појма, баш као и његово дефинисање, сложено је и контраверзно питање. Једна од могућих дефиниција каже да су стереотипи "вербални израз уверења чији су предмет друштвене групе или појединци као њихови чланови. Он има логичку форму суда који, уз неоправдана поједностављења и уопштавања, са тенденцијом ка емотивном вредновању, једној класи људи приписује или оспорава одређене особине и начине понашања." (K. Rot, *n. d.*, str. 259-260). Код стереотипа, чија је једна од функција "језичко и мисаоно економисање", суштина је у "униформном" погледу на свет. (G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine*, str. 43; K. Rot, *n. d.*, str. 275). Са појмом стереотипа суштински је повезано оно што М. Тодорова назива "радом на стварању номоса" ("човеков покушај да свету прида значење и унесе ред у њега(...)", односно "типизацијом" и "категоризацијом", чија је суштина у "редукцији комплексности". Увек се ради о "конструкцијама или инвенцијама". Перципирање сопственог окружења увек подразумева "шематизовање" утисака, односно примљених информација. (M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, str. 235-236). Међутим, треба нагласити да суштина стереотипа није у самом језичком исказу, већ у његовом смислу, чијим се понављањем долази до "очвршћивања" смисла, односно до настанка стереотипа. Један исказ постаје стереотип због своје "интенције усмеравања" – намере да се једна група, нација, идеологија итд. прикажу на одређени, позитивни или негативни, начин. (G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine*, str. 44.) Стереотипи подразумевају и деловање, ангажман саобразан одређеном ставу, а не само "језичке представе"/"реторичке клишее". (G. Đerić, *Prošlost u sadašnjosti*, str. 147).

⁵⁸ Вид. Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011; Jan Asman, *Kultura pamćenja*, Beograd, 2011; Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006; Isti, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd, 2014; Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identitet u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014; *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, prir. Olga Manojlović-Pintar, Beograd, 2006; *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, prir. Michal Sladček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Beograd, 2015; Према одређењу које даје Т. Куљић, *култура сећања* се бави "механизмима друштвеног преношења, обликовања и прераде прошлости", као и "проучавањем колективних и индивидуалних слика прошлости које људи и групе у одређеним ситуацијама које затичу стварају, да би уз помоћ прошлости растумачили садашњост и створили визију будућег развоја". (Т. Kuljić, *Kultura sećanja*,

На крају треба поменути, без намере да улазимо у детаљне анализе, да је и "србофобија" код Бугара старијег датума, и има корена у оспоравању предности Срба над Бугарима у време "бугарског препорода". У основи "србофобије" налазило се "надметање" око историјског првенства на Балкану. У исто време (посебно од 50-их до 70-их година XIX века), јавља се, иако слабији, и опозитни "србофилски мит", у коме се Срби узимају за пример "слободног народа", способног да одбрани своју "аутономију", од кога се очекује помоћ и покровитељство. У суштини, баш као и у случају српске "бугарофобије", кључна је била улога политичких односа, тј. "контекстуалног домена"⁵⁹. Управо зато је бугарска "србофобија" радикално нарасла после ратова 1885. и 1913. године.⁶⁰

2. Извори и литература

Најзначајнији примарни извори за наше истраживање похрањени су у **Архиву Југославије**. Ради се о дипломатској грађи⁶¹ која се налази у фондовима

---

str. 11). А. Асман примећује да колективно памћење "догађаје види из једне једине, заинтересоване перспективе; не трпи вишезначност, редукује догађаје на митске архетипове". У овом контексту, она колективно сећање изједначава са политичким или националним сећањем. (А. Asman, *Duga senka prošlosti*, str. 43). И други аутори на сличан начин дефинишу политичко сећање. По њима оно "филтрира сећања према својим потребама, тако да су невидљива или прећутана она сећања која су неодговарајућа (...), а задржавају се вредносно значајна, функционална и употребљива". Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, "Problematičnost pojma kolektivno sećanje", *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, str. 14.)

⁵⁹ Теоретичари истичу да стереотипи добијају значење "аргумената", "ослањајући се на друштвени, политички, идеолошки и уопште контекстуални домен", односно да "експанзију и значење 'факата' и 'реалистичних објашњења' добијају управо за време политичких напетости, битно утичући на доношење политичких одлука. (G. Đerić, *Prošlost u sadašnjosti*, str. 44-45; Ista, *Pr(a)vo lice množine*, str. 9.)

⁶⁰ Вид. Величко Тодоров, "Знам ги аз тях". *Сърбите и Сърбия в българската литература*, София, 2000.

⁶¹ Архиви међуратне Југославије (посебно дипломатски) претрпели су знатна оштећења током Другог светског рата. Већи и најзначајнији део грађе политичке архиве МИД-а унуштен је на основу одлуке тадашње владе априла 1941. године, да не би била заробљена од стране непријатеља. Други део грађе су заплениле окупационе власти (после рата је враћен део однете грађе). Један део грађе је заувек уништен у бомбардовању Београда. Сличну судбину доживеле су и архива Двора и војне архиве. Трећи део међуратне историјске грађе нестао је као последица немара или политички мотивисаних "чистки" неподобне грађе после Другог светског рата, или услед неразумевања њеног значаја. (О судбини међуратних архива вид. Војислав М. Јовановић-Марамбо, *Потрага за украденом историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*, Београд, 2011; Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором I*, Београд, 1996, стр. 169-197. (прилог Љ. Димића "Историјски извори")).

Министарства иностраних дела Краљевине Југославије и дипломатских представништава. Грађа фонда МИД-а подељена је у више целина, у зависности од организације самог МИД-а у време настанка грађе: на грађу Политичког одељења, Дирекције за уговоре (Одељење за извршење мировних уговора), Конзуларно-трговинског одељења, Одељења за штампу, Персоналног одељења.⁶² Најважнија грађа сачувана је у политичким архивама *дипломатских представништава* – у Лондону, Паризу, Букурешту и Анкари. МИД је својим представницима у престоницама великих сила и суседних држава непрестано слао извештаје о свим кључним питањима југословенско-бугарских односа, о дешавањима на граници, "комитском питању" итд. У поменутој грађи се налази велики број, што оригиналних, што у препису, извештаја дипломатских представника у Софији. Иако је у архиви Политичког одељења МИД-а сачуван само фрагмент грађе која се односи на Бугарску, она је драгоцен. У њој се налазе оригинални телеграми из Софије, реферати и анализе различитих питања.

Други део грађе похрањене у Архиву Југославије од значаја за наше истраживање, чине архиве различитих министарстава (за нас посебно важна *грађа Министарства унутрашњих дела Краљевине Југославије* (даље: МУД), у којој су, између осталог, сачувани извештаји војнообавештајног официра задуженог за Бугарску за период 1923-1925. године, као и грађа везана за деловање македонских организација), као и архиве делегација Краљевине Југославије: *Делегације на Конференцији мира у Паризу (1919-1920)* и *Сталне делегације при Друштву народа у Женеви*. У архивама ових делегација налази се како богата дипломатска преписка, тако и многоборни извештаји, реферати итд.

Трећи део грађе похрањене у Архиву Југославије чине различите **збирке**: део ове грађе чине *личне збирке* (за наше истраживање драгоцену грађу смо пронашли у збиркама дипломате Александра Цинцар-Марковића, и дугогодишњег управника Главне архиве МИД-а Војислава Јовановића-Марамба). Поменућемо и збирку микрофилмованих докумената британског Државног секретаријата за спољне послове (Foreign Office).

У **Архиву Србије** се, мада у мањем обиму, налази грађа везана за период и теме које смо истраживали. Посебно нам је био драгоцен *лични фонд Танасија*

---

⁶² Поменуте целине у оквиру фонда МИД-а обележавали смо следећим скраћеницама (иза броја фонда-334): ПО-Политичко одељење; ПСО-Персонално одељење; КТО-Конзуларно-трговинско одељење; ОШ-Одељење за штампу; ДУ-Дирекција за уговоре.

Динића, обавештајног официра задуженог за Бугарску, као и грађа *Безбедносно-информативне агенције* Србије (БИА), у којој нема много докумената везаних за проблематику којом смо се бавили, али је и тај мали део драгоцен, с обзиром на функције и друштвено-политичку улогу самог ствараоца грађе (тајне службе).

У **Архиву Српске академије наука и уметности** (САНУ) се чува више *личних заоставштина* политичара, државника и дипломата који су играли важну, чак и кључну, улогу у појединим фазама југословенско-бугарских односа. За наше истраживање посебно важне биле су заоставштине: министра иностраних дела (1924, 1927-1932) Војислава Маринковића; дипломатског представника у Софији Милана Ракића; и високог функционера МИД-а Милана Антића.

У **Војном архиву Србије** грађа везана за наш период налази се похрањена у *Пописнику 17* (грађа југословенске војске између два светска рата).

У **Централном државном архиву у Софији** истражили смо дипломатску грађу Министарства спољних послова и вере, за период од 1919. до 1924. године (Опис 4).

Објављена грађа чини важан део сваког истраживања. У истраживању смо користили више различитих збирки *бугарских докумената*, како дипломатских, тако и оних који се односе на "македонско питање", унутрашњополитичке односе итд.⁶³ Што се дипломатске грађе тиче, за нашу тему су од посебног значаја били британски дипломатски документи објављени у оквиру едиције *Documents on British Foreign Policy*; затим чехословачки дипломатски документи објављени у двотомној збирци *Чехословашки извори за бугарската историја*, и италијански дипломатски документи објављени у оквиру збирки *I documenti diplomatici italiani* и *Италијански дипломатски документи за Македонија*. За питања везана за рад Мировне конференције у Паризу незаобилазне су збирке америчких докумената *Paper Relating to the Foreign Relations of the United States*. За различите аспекте совјетске политике на Балкану, као и према југословенско-бугарским односима,

---

⁶³ "Документи за бугаро - југославските политически отношения 1922/1923", ред. Милен Куманов, *Векове*, 2-3/1974, Софија, 1974; *Външна политика на правителството на БЗНС-ноември 1919-јуни 1923. Александър Стамболийски документално наследство*, съставители Панайот Панайотов, Тодор Добриянов, Софија, 1989; *Българите од Западните покрайнини (1878-1975)*, съст. Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, Софија, 2005; *Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903-1925г). Документален сборник*, съставителство, редакция, предговор и бележки Цочо Билярски, Валентин Китанов, Софија, 2009; *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО. Непознатата война*, съставителство, предговор и бележки Цочо В. Билярски, Софија, 2009.

драгоцена је двотомна збирка докумената похрањених у највећим руским архивима *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*.

За разлику од анализе ставова јавности, у истраживању дипломатских односа и других политичких тема, *штампа* представља секундарни извор. Информације из штампе "попуњавају" празнине настале услед недостатка извора о појединим питањима, и појашњавају одређене истраживачке проблеме, јер их смештају у шири политички контекст. И овде су најважнији секундарни извор били најугицанији дневни листови (*Политика, Правда и Време*), као и страначка штампа (*Самоуправа, Демократија* итд).

Што се литературе о југословенско-бугарским односима и југословенској политици према Бугарској 1920-их година тиче, наш општи закључак је следећи: југословенска и српска историографија су се бавиле истраживањем ових тема, али је приметна хронолошка и тематска ограниченост истраживања. Хронолошки, истраживања су углавном обухватила период до средине 1920-их година; тематски, обухватала су само дипломатске односе, и веома ограничено друге аспекте односа или, уопште, политичке теме повезане са југословенско-бугарским односима. Може се рећи и да су релативно добро истражени и поједини аспекти југословенске политике према Бугарској на Мировној конференцији и последице мировног уговора (посебно питање границе). Још једно је битно обележје југословенске историографије о овој теми: у њеном фокусу је углавном било "македонско питање", односно "комитско питање", што ће рећи да су предмет анализа углавном биле кризе у међусобним односима настале као последица активирања "комитског питања". У међувремену, а посебно последњих година (2000-тих), проширен је хронолошки, тематски и методолошки оквир истраживања међуратне историје Балкана уопште, па и југословенско-бугарских односа.⁶⁴

С тим у вези, историографија о југословенско-бугарским односима може се поделити на два периода: први, од средине 1960-их година до краја 1980-их година, који су обележили "пионирски радови" о спољној политици међуратне Југославије. Научном истраживању југословенско-бугарских односа и

---

⁶⁴ Вид. Иван Ристић, "Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији (последњих десет година): традиционални и нови приступи", *Хуманизација универзиета*, (зборник радова), Ниш, 2013, стр. 535-547.

"македонског питања" 1920-их година, највећи допринос дали су радови Живка Аврамовског (који се може сматрати зачетником истраживања југословенске политике према Бугарској), и без којих се не могу замислити "почетни кораци" у истраживању југословенско-бугарских односа: *O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923.godine* (Istorija XX veka, sv. IX (1968)); *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine*, (*Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1980); *Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi u svetlu britanske politike na Balkanu 1925. godine*, (*Vojnoistorijski glasnik*, god, 35, br. 2 (1984)). Његова монографија *Balkanska Antanta* (Beograd, 1985), такође садржи велики број драгоцених информација о политикама великих сила, посебно Велике Британије и међубалканским односима у светлу идеја о "Балканском Локарну". Под његовим уредништвом објављен је двотомни зборник радова *Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku* (Beograd, 1980, 1982).

За истраживача спољне политике, балканске политике југословенске државе и југословенско-бугарских односа, незаобилазна је монографија Десанке Тодоровић *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923* (Beograd, 1979). И Тодоровић, баш као и Аврамовски, у домаћу историографију о спољној политици међуратне Југославије уведе, у квантитативном и квалитативном смислу, употребу дипломатске грађе из страних архива (британских, немачких, аустријских итд.)

Значајан допринос познавању спољне политике Краљевине СХС и југословенско-бугарских односа дали су и радови Вука Винавера – монографија *Jugoslaiija i Francuska između dva svetska rata* (Beograd, 1985) као и радови *KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine* (*Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 2, Beograd, 1982), *Супротности југословенске и чехословачке спољне политике – прилог историји Подунавља 1919-1929*. (Зборник Матице српске за историју, 31 (1985)).

Поменућемо и радове Ђорђа Васиљевића *Хронологија на настаните од југословенско-бугарските односи за време на владеењето на Александар Стамболиски*, (Гласник, год. XVIII, бр. 2 (1974)), *Земље Мале Антанте и велике силе према деветојунском превату у Бугарској* (Зборник за историју, бр. 13 (1976)), и рад посвећен политици Александра Стамболијског *Живот посвећен идеалима јужнословенског јединства и балканске солидарности*, (Обележја. Часопис за друштвена питања, науку и културу, бр. 2 (1990))

Најновија српска историографија бележи интересовање историчара млађе генерације за југословенско-бугарске односе 1920-их година. Искорак представљају истраживања дипломатских односа и неких слабо познатих тема, уз коришћење бугарске грађе, историчара Срђана Мићића.⁶⁵ Докторски рад Јелене Рафаиловић⁶⁶ даје сасвим нови методолошки оквир упоредном истраживању привредних структура двеју држава 1920-их година, и подстиче продор у, методолошки и тематски, нове области истраживања. Било је покушаја и синтетичког приказа бугарске историје 19. и 20. века, мада је у њима темама којима се ми бавимо посвећено мало пажње.⁶⁷ Обајвљена је и хронологија југословенско-бугарских односа (од 1878. године)⁶⁸, на чије поједине одреднице имамо извесних примедби, али је сматрамо вредним "путоказом" кроз историју међусобних односа у периоду њиховог најинтензивнијег развоја.

Што се Бугарске историографије тиче, посебно су нам користила дела *Правителството на БЗНС, ВМРО и българио-југославските отношения*, (Васил Ат. Василев, Софија, 1991), *Българио-италиански политически отношения 1922-1943*, (Илчо Димитров, Софија, 1996), *Външната политика на Българија при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, (Димитър Косев, Софија, 1995), *Самостоятелното управление на БЗНС 1920-1923*, (Димитрина Петрова, Софија, 1988), као и радови Милена Куманова, Здравке Мичеве и Димитра Митева. И код бугарских, као и код југословенских историчара, југословенско-бугарски односи се углавном сагледавају кроз призму "македонског питања" и, уопште, националног питања. За разумевање унутрашњополитичких прилика у Бугарској важни су радови Румјане Прванове, Героги Наумова, Воина Божинова. Општи преглед унутрашње и спољне политике Бугарске пружају *История на Българија* (Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стојчо

---

⁶⁵ Срђан Мићић, "Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској", *Војноисторијски зборник*, бр. 1 (2014), стр. 203-232; "Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9-18. јун 1923)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93 (2016), стр. 89-104.

⁶⁶ Јелена Љ. Рафаиловић, *Индустријски развој на Балкану 1919-1929. године – компаративна анализа текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (докторска дисертација), Београд, 2015.

⁶⁷ Бранко Надовеза, *Кратка историја Бугарске XIX и XX века*, Београд, 2012.

⁶⁸ Dragan Bogetić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarских односа 1878-2003*, Београд, 2003.

Гърнчаров (София, 1993)), *Историја Бугарске* (објављена на српском језику)⁶⁹, *История на Българите, том III – От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)* (ред. Георги Марков (София, 2003)), *История на Българите, том IV – Българската дипломация от древността до наши дни* (ред. Емил Александров (София, 2003)), *Българската дипломация 1919-1941* (Людмил Йорданов Спасов, София, 2015), *Българското општество 1878-1939. Том 1, Държава, политика, икономика* (Румен Даскалов (София, 2005)).

* * *

Свесни смо да рад који предајемо на увид комисији и стручној јавности, има недостатке који су последица како разноврсности тема и питања обухваћених истраживањем, тако и неких објективних околности и вероватних недостатака у знањима и научним вештинама самог аутора. Знања и вештине се стичу, изграђују и профилишу дугогодишњим научним радом. За увид у богате стране (пре свега бугарске) архиве је, осим знатнијих финансијских средстава, потребно и време, јер се ради о, такорећи, непрегледној историјској грађи. Изучавање свих нијанси и проблема сложене бугарске спољне и унутрашње политике, и друштвених и политичких односа, као и сложене балканске историјске стварности, остаје задатак за даља прегнућа. Ипак, верујемо да ће дисертација попунити многе празнине које постоје у југословенској, али и бугарској историографији, отворити нове теме и указати на начине њиховог истраживања. Њен значај видимо и у томе што је, како истиче бугарска историчарка Марија Тодорова, "један од најважнијих и истовремено најтежих проблема с којима се суочавамо на Балкану дубоко узајамно непознавање, чије су последице удвостручене ватрено заступаним негативним стереотипима (...)"⁷⁰, па се надамо и верујемо да ће дисертација, својим избалансираним приступом, поштујући ставове и југословенске/српске и бугарске историографије о понекад спорним питањима, допринети бољем разумевању, за почетак, међу посленицима историчарске струке.

---

⁶⁹ Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Бајева, *Историја Бугарске*, прир. Срђан Пириватрић, Београд, 2008. (Даље: *Историја Бугарске*).

⁷⁰ М. Todorova, *Dizanje prošlosti*, str. 83.

УВОД У ИСТОРИЈУ КОНФЛИКТА: ПРЕГЛЕД СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА ДО 1918. ГОДИНЕ

За Србе и Бугаре се може рећи да су "стари познаници". Више од хиљаду година деле животни простор. Створили су и развијали своје државе на кључном простору Балканског полуострва. С обзиром да је политичка историја двају народа још од раног средњег века била јако испреплетана и препуна међусобних утицаја; да је прошлост играла, и још увек игра, тако битну улогу у животима Срба и Бугара, у њиховом самопоимању, али и (не)разумевању оног "другог"; да је често била генератор неспоразума, и да је употребљавана за оправдање претензија и међусобних сукоба – сматрамо важним да у уводном делу дамо преглед међусобних односа до 1918 године.

1. Средњи век

У раном средњем веку Бугарска је била моћна балканска држава. Бугари, ратничко племе азијског порекла⁷¹, су 681. године под каном Аспарухом прешли Дунав и основали своју државу (тзв. Дунавска Бугарска), на територији насељеној претежно Словенима⁷², док су Срби населили полуострво неколико деценија раније.⁷³ Са јачањем бугарске државе дошло је до првих сукоба са Србима (негде између 836. и 852. године). У IX и почетком X века српска држава се развијала под сенком бугарско-византијског сукоба и под притиском моћне бугарске државе.⁷⁴

Године 893. у Бугарској је на власт дошао Симеон. Он ће од Бугарске створити најмоћнију балканску државу, која је успела да порази Византију⁷⁵, и остати упамћен као највећи бугарски владар, који је прерастао у национални

---

⁷¹ О пореклу Бугара и најранијој историји вид. *Историја Бугарске*, стр. 67-70.

⁷² *Исто*, стр. 71-73.

⁷³ Вид. *Историја српског народа*, књига I (Од најстаријих времена до Маричке битке), ур. Сима Ћирковић, Београд, 1994, стр. 109-194. (даље: *Историја српског народа I*)

⁷⁴ *Исто*, стр. 147-148, 156-157; *Историја Бугарске*, стр. 77.

⁷⁵ Вид. *Историја Бугарске*, стр. 82-88.

мит.⁷⁶ Византијско-бугарски сукоб у Србији водио се преко српских претедената на престо, византијских и бугарских штићеника, који су често мењали стране. Једна таква промена изазвала је одмазду цара Симеона – 924. године његова војска, коју је предводио још један претедент, бугарски штићеник кнез Часлав, праунук првог познатог српског владара, кнеза Властимира, успела је да похвата све српске великаше и расели добар део становништва. Србија је постала део великог Симеоновог царства. После пораза од Хрвата Симеон је умро (927), а Часлав је уз помоћ Византије обновио Србију.⁷⁷

Почетком XI века српска држава доживљава консолидацију под влашћу великог жупана Стефана Немање (1166-1196). Око 1189. године он је против Византије склопио савез са Бугарима⁷⁸, тачније са Иваном Асеном и Теодором (Петром) који су 1185. године подигли устанак против Византије, која је, у међувремену, завладала Бугарском, и тиме ударили темеље Другог бугарског царства (1185-1396).⁷⁹ Немањини наследници су се морали носити са својим поново ојачалим суседом.⁸⁰ Под царем Иваном Асеном Другим (1218-1241) Бугарска поново постаје моћна сила. Његов циљ је био да на рушевинама Византије створи нову словенско-грчку империју.⁸¹ Бугарски цар излази као апсолутни победник из сукоба са епирским владарем Теодором Анђелом, што је довело и до смене на српском престолу: краља Радослава (1228-1234) (сина Стефана Немањића) замењује брат краљ Владислав (1234-1243), који се жени Белославом, ћерком бугарског цара.⁸²

Српска држава се поново нашла у сукобу са Бугарском за време краља Уроша (1243-1276)⁸³ и краља Милутина (1282-1321) који је поразио видинског кнеза Шишмана, татарског вазала, али и удао своју кћер Ану за његовог сина Михајла.⁸⁴ За време Милутиновог наследника Стефана Дечанског (1321-1331) ово "примирије" је поново прекинуто. После низа византијско-бугарских сукоба, две

---

⁷⁶ Вид. Ани Златева, "Свещеният огън на българските царе 1929. и 1941 г. - искрен патриотизъм или подражание във времето между разочарването и надеждата", *Надежди и разочарвания в историята. Сборник в памет на професор Милчо Лалков*, Благоевград, 2005, стр. 135-157.

⁷⁷ *Историја српског народа /I*, стр. 157-160.

⁷⁸ *Исто*, стр. 255.

⁷⁹ *Историја Бугарске*, стр. 98.

⁸⁰ *Историја српског народа /I*, стр. 269-270.

⁸¹ *Историја Бугарске*, стр. 102-104.

⁸² *Историја српског народа /I*, стр. 310-313.

⁸³ *Исто*, стр. 348-350.

⁸⁴ *Исто*, стр. 443.

државе склапају савез против Србије. Требало је зауставити њено јачање. Српски краљ је одлучио да се прво обрачуна са бугарским супарником. У великој битци код Велбужда (јула 1330.) бугарска војска је потучена, а бугарски цар је пао на бојном пољу. Иако су неки бугарски великаши нудили српском краљу да преузме власт над Бугарском, он је за бугарског цара поставио Ивана Стефана, свог сестрића.⁸⁵

Оснивач царства Стефан Душан (1331-1355), син Стефана Дечанског, оштрицу свог мача је уперио према Цариграду. Зато је склопио уговор о пријатељству са бугарским царем Иваном Александром (1331-1371), оженивши његову сестру Јелену. Ова "друга немањичко-асеновска алијанса", како је назива историчар С. Ћирковић, показала се политички врло значајном и корисном за Србију.⁸⁶

После Душанове смрти, нова азијска сила, османска Турска, постаје кључни фактор у балканским односима. После пораза Срба на Марици (1371) суноврат остатака царства, али и хришћанског Балкана, био је неизбежан. Битка на Косову (1389) Србију је довела у вазални положај према Турцима.⁸⁷ Судбина Бугарске била је тежа: Трновска Бугарска је престала да постоји 1393. године, а Видинско Царство су Турци заузели 1396 године.⁸⁸

2. Модерно доба

Период под турском влашћу је за Србе и Бугаре значио цивилизацијски колапс. Притом, Бугари су били у тежем положају. Они су припадали тзв. првом кругу, тј. најближе централној власти, где је османска управа била најригорознија, што је допринело значајнијој дезинтерграцији националне свести, и потпуном утапању у административно-политички и економски систем

---

⁸⁵ Исто, стр. 505-507.

⁸⁶ С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995, стр. 135; *Историја Бугарске*, стр. 113-114.

⁸⁷ С. Ћирковић, *н. д.*, стр. 163 и даље.

⁸⁸ *Историја Бугарске*, стр. 120-121.

Османског царства.⁸⁹ С друге стране, Срби су припадали тзв. другом кругу, и као народ који је насељавао гранична подручја, њихова је комуникација са "спољним светом" била интензивнија.⁹⁰ Током XVIII, и посебно XIX века, долази до процеса реафирмације бугарске националне свести и јачања националног покрета, пре свега кроз идеолошки, културни и просветни рад, што је познато као **бугарски препород** (*възраждане*).⁹¹

И у овом периоду контакти између двају народа нису престајали, иако су се одвијали у сасвим другачијим околностима. Пре свега, то су били културни контакти. Како наводи бугарски слависта И. Конев, још од почетка XVIII века међу Бугарима је српска књига била на другом месту (одмах после руске) по приступачности, коришћењу и популарности. Утицај српске књижевности и културе је био посебно видљив од 60-их година XIX века.⁹²

Ипак, кључни односи били су у домену политике. Друга половина XIX и почетак XX века пресудни су у том погледу. Почетак револуција и борби за национално ослобођење балканских народа, покретање тзв. Источног питања (борба за "османско наслеђе"), што је окончано, за Балкан судбинским, Берлинским конгресом (1878), и у коме су велике силе одиграле кључну улогу, као и стварање националних држава балканских народа на развалинама Османског царства— све је то створило нову ситуацију у којој су се, на крају, интереси Срба и Бугара нашли на супротним странама, што је разбуктало историјски конфликт који ће довести до тешких последица по међусобне односе. И управо у том "простору" – између балканских "игара" великих сила (посебно Русије и Аустро-Угарске) и интереса балканских народа у контексту решавања Источног питања, налазимо генезу српско-бугарског историјског конфликта.⁹³

---

⁸⁹ Вид. *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд, 2002, стр. 356; Владимир Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804-1878*, Београд, 1988, стр. 35-40. О Бугарској под османском управом детаљније: *Историја Бугарске*, стр. 132-168.

⁹⁰ *Историја Османског царства*, стр. 352-353.

⁹¹ *Историја Бугарске*, стр.стр. 171-186.

⁹² Детаљније вид у: Илија Конев, *Сусрети у књижевности двају балканских народа. Огледи из компаратистике, балканистике и југославистике*, Београд-Нови Сад, 2010, стр. 29-34; Красимира Цолова, "Чузоезиковите книги из българските земи през възраждането", *Надежди и разочарвания в историята. Сборник в памет на професор Милчо Лалков*, Благоевград, 2005, стр. 56-59.

⁹³ О овим питањима, посебно о односима Срба и Бугара, вид. Васиљ Поповић, *Источно питање. Борбе за опстанак Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд, 2007; *Историја Османског царства*, стр. 509 и даље; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden, 1964; Isti, *Balkan*

Пламен балканских ослободилачких револуција и устанака запалили су Срби својим устанком из 1804 године. Устанак је имао снажног одјека међу бугарским становништвом у северозападнј Бугарској, у Видинском пашалуку. Много је Бугара узело учешћа у српском устанку, док је устаничка војска оперисала и у бугарским крајевима. Србија кнеза Милоша Обреновића (1815-1839) још је више пажње обраћала на неослобођене Бугаре. Међу Бугарима, посебно међу трговцима, српски кнез је уживао велики углед. Кнез је, руководећи се логиком – што слабија Турска боље за Србију, помагао, у границама реалне снаге Србије и објективних околности, бугарски национални препород. Посебно је значајна била помоћ културном препороду штампањем бугарских књига у Србији. В. Стојанчевић износи податак да је 2/3 бугарских књига у периоду 1833-1839. године штампано у Србији. Такође, у Србију кнеза Милоша су се масовно досељавале бугарске породице.⁹⁴

Политика према Бугарској заузимала је значајно место у првом националном програму Србије – *Начертанију* (1844) аутора политичара и државника Илије Гарашанина. Сам Гарашанин је одржавао тесне везе са Бугарима.⁹⁵ Циљ Србије треба да буде јачање утицаја међу Бугарима, и замена руског утицаја српским, јер је Гарашанин веровао да је руска балканска политика противна српским интересима, и да се Русија поставља као неискрена заштитница Словена у Турској. Бугарска је подручије на којем ће се неминовно сусрести руски и српски утицај, па је у томе њен главни значај. Јачањем српског утицаја не само да би се умањио утицај Русије, већ би се и ослабила Турска. За јачање српског утицаја, Гарашанин предвиђа следећа средства: *просветна* (отварање школа у Бугарској од стране Србије); *црквена* (школовање бугарских свештеника у Србији, јер је бугарско свештенство било углавном грчко); *културна* (штампање бугарских

---

posle 1453, str. 375-393; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995; Mark Mazover, *Balkan-kratska istorija*, Beograd, 2003, str. 119-148; Владимир Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд, 2007; В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, (као у нап. 89); Владимир Јовановић, *Србија и Бугарска 1886-1896*, Београд, 2002; Момир Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878-1886*, Нови Сад, 2008.

⁹⁴ Вид. В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, стр. 35-109; Исти, "Миграције из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша", *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Београд, 1995, стр. 105-122; Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, стр. 24, 27-31, 41-42; Исти, "Српски устанак и балкански народи 1804-1813", *Огледи из новије балканске историје*, Београд, 1989, стр. 148-149; *История на България*, стр. 299; В. Ћоровић, *н. д.*, стр. 63-64.

⁹⁵ В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, стр. 135, 230-238.

богословских књига у Србији); *пропагандна* (развијати мрежу поверљивих људи у Бугарској који би ширили просрпску пропаганду).⁹⁶ Како наводи В. Стојанчевић, већ наредних година доста је од Гарашанинових замисли било реализовано.⁹⁷

Врхунац српско-бугарске сарадње и утицаја Србије на бугарски ослободилачки покрет, био је за време друге владе кнеза Михајла Обреновића (1860-1868). Он је Србији наменио улогу Пијемонта у уједињењу јужнословенских народа, што је представљало програм решења "балканског дела Источног питања" заснован на, у тадашњој Европи популарном, начелу народности.⁹⁸ Велику заслугу за српско-бугарске везе има и оснивач бугарског национално-револуционарног покрета Георги Раковски [Георги Стојков Сава Раковски]. Он је, као искрени поборник сарадње балканских народа (посебно Срба и Бугара) против Турске, а увиђајући дефанзивни положај Рисије после пораза у Кримском рату, своје планове окренуо ка Србији која је била у лошим односима са Турском. Своју идеју оружаног устанка изнео је у *Плану за ослобођење Бугарске* (1861), који је подразумевао организовање у Србији пука бугарских добровољаца, који би у одређеном тренутку покренули устанак и ослободили Трново. Идеје Раковског су прихваћене у Београду, па је 1862. године у српској престоници формирао *Привремену бугарску владу* и војну формацију *Прву бугарску легију*. Уз подршку Србије покренут је и часопис *Дунавски лабуд* (*Дунавски лебед*). Бугарска легија је учествовала у српско-турском сукобу око Београдске тврђаве. Пошто су борбе окончане дипломатским путем, легија је била распуштена, што је био један од услова великих сила које су посредовале у окончању сукоба. Бугарски револуционари су били разочарани у Србију.⁹⁹ Ентузијазам Раковског је потпуно нестао, па је чак заузимао и антисрпски став, што говори о поступној промени перцепције Срба и Србије и њене улоге у "бугарском препороду".¹⁰⁰

Српско-бугарске везе нису прекинуте. На подстицај Русије, организација бугарских емиграната у Букурешту позната као Добротворна дружина, је почетком 1867. године донела *Програм о политичким односима Србо-*

---

⁹⁶ *Начертаније Илије Гарашанина. Програм спољашње и националне политике Србије на концу 1844. године*, Београд, 2016, стр. 32-40.

⁹⁷ В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, стр. 137.

⁹⁸ В. Поповић, *н. д.*, стр. 129.

⁹⁹ *Историја Бугарске*, стр. 202-205. О овим питањима веома детаљно вид. у: В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, стр. 169-205.

¹⁰⁰ В. Тодоров, *н. д.*, стр. 98-99.

Бугара/Бугаро-Срба или њиховим срдачним односима. Основу је чинила идеја о стварању уједињене српско-бугарске државе, на челу са Михајлом Обреновићем и јединственом Народном скупштином. Касније је (у *Протоколу* који је усвојила скупштина бугарских првака) ова држава названа Југословенско царство. Русија је овим хтела да блокира могуће аустро-угарске претензије према југу Балканског полуострва. Србија је прихватила споразум и и предузела различите кораке у вези са њим (нпр. ставарње Друге бугарске легије), али је одбила да га потпише. Међутим, са променом руске политике према Турској, и решењем српско-турског спора мирним путем (предаја градова), и ова идеја је убрзо заборављена.¹⁰¹

Ратови Србије и Русије са Турском (1876-1878) означили су почетак новог раздобља у српско-бугарским односима. Ово отварање нове фазе Источног питања, које је почело устанком у Босни и Херцеговини (1875), у Бугарској је имало свој израз у тзв. априлском устанку (1876), којим је, због сурових одмазди Турака, пред европским јавним мњењем отворено *бугарско питање* – Бугари су задобили опште симпатије Европе, посебно у Енглеској.¹⁰² У рату са Турском, Русија је изашла као победник, а своју победу крунисала је стварањем "Велике Бугарске", познате и као "Сан-Стефанска Бугарска"¹⁰³, по миру између Русије и Турске потписаном у Сан-Стефану (пored Цариграда) 3. марта 1878. године. Оваква Бугарска требала је Русији послужити као "предсобље за Цариград".¹⁰⁴ Прикључење "Сан-Стефанској" Бугарској области које је Србија ослободила и сматрала својим, и поред свих молби и захтева упућених Русији, изазвало је велико разочарење код српских владајућих кругова, посебно код кнеза Милана Обреновића (1872-1889), који је до тог тренутка био русофилски настројен.¹⁰⁵ Спорне територије у Поморављу и Понишављу, посебно Пирот са околином, Трн и Врање, из којих је српска војска одбијала да се повуче, биле су узрок сукоба

---

¹⁰¹ *Историја Бугарске*, стр. 207-209; В. Стојанчевић, *Србија и Бугари*, стр. 206-216; Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, стр. 62-66; L. Stavrianos, *Balkan federation*, стр. 93-94.

¹⁰² *Историја Бугарске*, стр. 215-225; "Bulgarian Massacres (1875-1876)", u: David Weigall, *Britain & the World 1815-1986. A Dictionary of International Relations*, London, 1987, стр. 42-43.

¹⁰³ Њене границе обухватале су: целу северну Бугарску (без северне Добруце), читаву Тракију (без Тумулчине и једренске области), Македонију (без солунске области и Халкидикија). (*Историја Бугарске*, стр. 235-236).

¹⁰⁴ В. Ђоровић, *н. д.*, стр. 103.

¹⁰⁵ Вид. М. Самарцић, *н. д.*, стр. 17-27; В. Поповић, *н. д.*, стр. 141-143; Михаило Војводић, "Међународни положај Србије у време ослободилачких ратова од 1876. до 1878. године", *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, стр. 8-16. (Даље: *Путеви српске дипломатије*).

између Србије и новостворене бугарске државе и Русије, који је достигао свој врхунац уочи Берлинског конгреса. Обе стране су се позивале на етнографски принцип.¹⁰⁶ Међутим, руски пројекат је кратко трајао. Остале велике силе, посебно Енглеска и Аустро-Угарска, су му се успротивиле, па је ревидиран на Берлинском конгресу (јун-јул 1878. године). Оставши без руске подршке, Србија се морала ослонити на Аустро-Угарску, и пристати на одрицање од претензија на Босну и Херцеговину. Аустро-Угарска је изборила право да окупира Босну и Херцеговину. Бугарска је сужена и подељена на два дела: аутономну трибутарну Кнежевину Бугарску под султановим суверенитетом на северу; и Источну Румелију, турску провинцију која ужива управну аутономију, на југу.¹⁰⁷ Одлукама у Берлину, територија Бугарске је више него преполовљена (од 2.250 на 1.170 квадратних миља).¹⁰⁸

"Сан-стефански пројекат" је суштински одредио бугарски национални програм и будуће тежње. Разочарење његовом пропашћу, закључују историчар А. Пантев, "пало је као тешка сенка на потоње бугарско политичко понашање и створило дуготрајну депресију која се, у критичним ситуацијама које су захтевале мир, мудрост и добре нерве, често испољавала као убитачна, парализујућа нервоза."¹⁰⁹

Авет "Сан-Стефанске" Бугарске лебдела је и над званичним Београдом. Краљ Милан и његова околина су веровали да је (уједињена) "Велика Бугарска" смртно опасна за Србију, и да угрожава и сам биолошки опстанак српског народа. Пошто је Аустро-Угарска блокирала Србију са севера, запада и југозапада, "Велика Бугарска" би је лишила јединог преосталог правца ширења и комуникација – у правцу југа. Страх од сан-стефанских претензија руске штићенице Бугарске, допринео је, између осталог, јачем везивању кнеза Милана за Беч, што је резултирало Тајном конвенцијом између Србије и Аустро-Угарске (јуна 1881.), којом је Србији обезбеђена дипломатска подршка за евентуално ширење на југ, док је Србија "заложила" велики део свог суверенитета, одричући се свега што би могло да нашкоди интересима Беча, и обавезујући се да ће усаглашавати своје спољно-политичке активности са интересима суседне

---

¹⁰⁶ М. Самарцић, *н. д.*, стр. 30-32.

¹⁰⁷ *Исто*, стр. 35-48; В. Поповић, *н. д.*, стр. 143-146.

¹⁰⁸ Вид. Б. Надовеца, *Кратка историја Бугарске*, стр.59.

¹⁰⁹ *Историја Бугарске*, стр. 239.

монархије.¹¹⁰ Све у свему, решењима "балканског дела" Источног питања 1877/78. године, незадовољни су били и Срби и Бугари. У том незадовољству треба тражити клицу конфликта који ће трагично обележити српско-бугарске односе.

Без обзира на спорења, Србија и Бугарска су, пошто су успоставиле дипломатске односе¹¹¹, живеле у релативно добрим односима све до 1883. године.¹¹² Бугарски кнез Александар Батенберг посетио је Београд септембра 1880. године. Разговарано је о заједничком отпору Аустро-Угарским претензијама (у чему се кнез Милан и председник владе Јован Ристић нису слагали), и низу других питања. Краљ Милан, који је гајио добре личне односе са Батенбергом, посетио је Бугарску октобра 1882. године, што је имало везе са опадањем руског утицаја у тој земљи.¹¹³

Међутим, 1883. године, после пропасти побуне против краља Милана (тзв. Тимочка буна), део вођа устаника склонио се у Бугарску, која им је, више или мање отворено, указала гостопримство. Из Бугарске су водили пропаганду против краљевог режима и припремали побуне у земљи. На више захтева Београда, Бугарска није хтела да онемогући рад емиграције. Наредне године дошло је до отварања "бреговског питања" – Бугарска је захтевала измену границе код Брегова на Тимоку, јер је река променила ток. Ово је питање било повезано са емигрантским. Дошло је до прекида дипломатских односа, а умешале су се и велике силе, где је Русија подржала Бугарску, а Аустро-Угарска Србију.¹¹⁴ Када је септембра 1885. године дошло до тзв. Пловдивског преврата¹¹⁵, односно до уједињења Источне Румелије са Кнежевном Бугарском, за краља Милана и његову околину то је био доказ о стварању "Велике Бугарске", што је довело до

---

¹¹⁰ *Историја српског народа*, књига VI (том I), (Од Берлинског конгреса до уједињења), ур. Андреј Митровић, Београд, 1994, стр. 59-62, 78-79. (даље: *Историја српског народа/VI-I*); М. Самарцић, *н. д.*, стр. 105-108, 126-127.

¹¹¹ Дипломатско заступништво Србије у Софији основано је јануара 1879. године. Први српски посланик у Софији био је пуковник Сава Грујић (именован јула 1879). Први представник Бугарске у Србији био је Димитар Кирович [Димитър Кирович], који је био у служби кнеза Милоша и добровољац у српско-турском рату. Посланици су уручили акредитиве септембра 1879. Маја 1884. године Србија је прекинула дипломатске односе због избегличког и тзв. бреговског питања. Дипломатски односи су обновљени после српско-бугарског рата. (Вид. М. Самарцић, *н. д.*, стр. 69-80; Ђорђе Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд, стр. 196-199; Марија Матеева, Христо Тепавичаров, *Дипломатически отношения на България 1878-1991*, Софија, 1989, стр. 326, 330-331).

¹¹² *Историја српског народа/VI-I* стр. 76-77.

¹¹³ М. Самарцић, *н. д.*, стр. 112-117, 156.

¹¹⁴ *Историја српског народа/VI-I*, стр. 77. Детаљније о емигрантском питању вид. М. Самарцић, *н. д.*, стр. 168-232; Вид. и део рада "Никола Пашић и Бугари".

¹¹⁵ Вид. *Историја Бугарске*, стр. 248-250.

српско-бугарског рата који је започела Србија, охрабрена држањем Беча, под изговором да је уједињењем Бугара поремећена равнотежа на Балкану, и да су прекршене одлуке Берлинског конгреса. Србија је у тај сукоб ушла охоло, потцењујући Бугаре ("покорни повртари"), док је краљ свој поход називао "шетњом до Софије"; војно само делимично спремна, са лошом командном структуром; краљ се бојао унутрашњих немира, па је најбоље делове војске оставио у позадини; војска је била демотивисана, јер јој није било јасно зашто ратује против Бугара који су испунили своје националне тежње, и тиме још више ослабили Турску; Србија је прекршила начела за која се сама залагала (начело народности (једна нација-једна држава), ослобођење балканских народа). Дошло је до страховитог пораза српске војске од мотивисане и дисциплиноване бугарске народне војске код Сливнице (4-7. новембра 1885. године), и напредовања бугарске војске све до Пирота. Само на интервенцију Аустро-Угарске, Бугарска је пристала на примирје. Мировни уговор је потписан фебруара 1886. године у Букурешту, по принципу *status quo ante bellum*, без икаквих других обавеза, захваљујући аустро-угарској подршци и спретности Чедомиља Мијатовића који је предводио српску делегацију.¹¹⁶

Дипломатски односи обновљени су споразумом у Нишу 13. октобра 1886. године, чиме је Србија признала чин уједињења Бугарске.¹¹⁷ Српско-бугарски рат је заузео кључно место у колективном памћењу и националној свести Бугара. Историчара А. Пантев констатује да је рат "створио трајан, а у неким аспектима и тешко исправљив печат подозривости, која је чак достигала апсурдну нетрпељивост".¹¹⁸

* * *

---

¹¹⁶ Вид. *Историја српског народа*/VI-I стр. 79-84; В. Ћоровић, *н. д.*, стр. 110-112; *Историја на Българите, том IV: Българската дипломатия от древността до наши дни*, ред. Емил Александров, Софија, 2003, стр. 254-255 (Даље: *Историја на Българите/IV-Българската дипломатия...*); Миша Глени, *Balkan 1804-1999., I deo. Nacionalizam, rat i velike sile*, Beograd, 2001, str. 185-188. (Даље: М. Глени, *Balkan/I*).

¹¹⁷ Владимир Јовановић, *н. д.*, стр. 37-39.

¹¹⁸ *Историја Бугарске*, стр. 251; О рекацијама у Бугарској после рата, и негативној стереотипизацији Србије (оптуживана је за "издају" и "братоубиство") и, посебно, краља Милана, који је исмеван и "етикетиран" најпогрднијим и понижавајућим описима ("српски бедник", "подла душа", "тиранин", "Каин" итд.), вид. В. Тодоров, *н. д.*, стр. 108-130.

Почетком 1880-их на хоризонту српско-бугарских односа појављује се нови проблем – **македонско питање**, односно питање утицаја у Македонији, за који ће се између балканских држава повести "рат" просветно-културним, дипломатским и пропагандним, али и тајним политичко-револуционарним средствима (убацивање чета, обавештајни рад итд). Македонија је за балканске земље, али и велике силе, имала изузетан стратешки и економски значај, јер је омогућавала "контролу над великим коридором који води из Средње Европе у Средоземље дуж моравске и вардарске долине".¹¹⁹ Српска страна је 1880-их питање Македоније повезивала са питањем уједињења Бугарске. Један од чланова новоформираног тајног одбора за пропагандно деловање у Македонији и Старој Србији Матија Бан сачинио је посебан документ у коме је историјски, статистички и етнографски доказивао право Србије на Македонију, а за границу српског и бугарског утицаја одредио је вододелницу Струме и Месте. Председник владе Јован Ристић је бугарском кнезу у Београду предлагао заједнички рад на сузбијању грчког утицаја, и поделу сфера културних утицаја Србије и Бугарске (према М. Самарцићу ово је први предлог у историји о подели сфера утицаја у Македонији), али Бугарска није била заинтересована. Она се званично залагала за аутономију Македоније у њеним географским и етнографским границама.

У Србији је напредњачка влада (1884-1887) интензивирала пропагандни рад, што је кореспондирало са јачањем бугарске пропаганде у Македонији. Председник владе Милутин Гарашанин је Бугарску означио као највећег непријатеља Србије управо због њене пропаганде. Гарашанин је отишао толико далеко да је сматрао неопходним да Бугарска нестане како би се на Балкану одржала равнотежа. Друга половина 1880-их и 1890-те представљају период веома живе акције Србије (али и Бугарске) у Македонији (отварање школа и конзулата). После уједињења Бугарске, у Београду су сматрали да је њен следећи циљ Македонија, што се није смело дозволити, јер би тиме био онемогућен српски излаз на отворено море преко Солуна.

Током 1890-их је било неколико покушаја да се са Бугарском постигне споразум о Македонији. Године 1889. у Софији је тадашњи председник владе Никола Пашић предлагао свом бугарском колеги Стефану Стамболову поделу Македоније; 1896. године су краљ Александар Обреновић и Стојан Новаковић

---

¹¹⁹ L. Sravrianos, *Balkan posle 1453*, str. 493.

исто предлагали кнезу Фердинанду у Београду. Бугари нису пристајали. Међутим, 1897. године Србија и Бугарска су коначно постигле споразум о заједничкој пропаганди, али и војном дејству у Македонији под одређеним условима, чиме је Бугарска признала право Србији на пропаганду у Македонији. Србија се одрекла самосталне акције. Ипак, пропагандни рат је настављен, а једна од његових манифестација био је "рат статистикама", омиљено пропагандно средство балканских држава.¹²⁰ Низале су се студије које су "доказивале" да у Македонији у великој већини живе Срби, односно Бугари, док је супарнички елемент свођен на минимум или у потпуности "брисан".¹²¹

Почетком XX века "рат" просветних и црквених пропаганди све више прераста у рат наоружаних чета, опреманих и убациваних из суседних држава. Још 1893. године створена је Унутрашња македонско-једренска револуционарна организација (ВМОРО). У Бугарској је македонска емиграција формирала тзв. Врховни комитет ("Спољашња организација") (1895) под утицајем званичних кругова, који је тежио прикључењу Македоније Бугарској. Под његовим утицајем дошло је до Илинденског устанка (1903), после чијег гушења "македонско питање" постаје много више предмет пажње великих сила (договор Аустро-Угарске и Русије око реформи у Македонији из октобра 1903). Можда најважнија полуа бугарског утицаја у Македонији била је Егзархија, црквена организација створена 1870. године, која је своју јурисдикцију проширила и на Македонију.

Бугарска је прва кренула са пропагандном и четничком акцијом, па је зато била у предности. Према турској статистици, 1907. године у Македонији је деловало 110 бугарских, 80 грчких, 30 српских и 8 румунских чета. Прве српске чете организоване су 1904. године, као и низ организација које су им пружале логистичку и политичку помоћ. Државни и политички врх је активно учествовао у поменутиим активностима. У наредним годинама долазило је до жестоких сукоба српских и бугарских чета на терену.¹²²

---

¹²⁰ Вид. Иван Илчев, *Родината ми-права или не! Вџнинополитическа пропаганда на балканските страни (1821-1923)*, Софија, 1995, стр. 408-410.

¹²¹ Vid. Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd, 1985, str. 9-10.

¹²² О развоју македонског питања и српско-бугарским односима поводом њега вид. *Историја српског народа/VI-I*, стр. 120-127, 148-150, 166-167; М. Самарџић, *н. д.*, стр. 109-111, 115-117, 232-249; Владимир Јовановић, *н. д.*, стр. 48-51, 66-68; L. Sravgianos, *Balkan posle 1453*, str. 492-499; M. Gleni, *Balkan/I*, str. 165-170, 188-196, 199-202, 205-215; М. Војводић, "Македонија у политици балканских држава 1895. године", "Стојан

После преврата 1903. године (насилно свргавање Александра Обреновића), положај Србије постаје изузетно тежак. Она мења правац своје спољне политике, све више се ослањајући на Русију, јер се нашла на удару Аустро-Угарске и немачке политике "продора на Исток".¹²³ Почетком века долази до јачања југословенске идеје, као одговора на све јачи притисак Беча. Под њеним окриљем долази до продубљивања српско-бугарских културних и интелектуалних веза. У Београду је основано друштво *Словенски југ* које афирмише везе српске и бугарске омладине. Јачају контакти међу бугарским и српским културним посленицима, посебно међу књижевницима.¹²⁴

Србији је био неопходан споразум са Бугарском ради отпора Аустро-Угарској; Бугарска се осећала угроженом од Турске. У Македонији је Србија

Новаковић у спољној политици Србије", у: *Путеви српске дипломатије*, стр. 90-106, 172-216; Д. Ђорђевић, *Националне револуције*, стр. 106-109, 122-124; Melina Grizo, *Diplomatija makedonskog pitanja 1919-1934*, Beograd, 2009, str. 9-19; *Историја Бугарске*, стр. 262, 268, 270-275, 282-283; *История на Българияте/IV-Българската дипломатия...*, стр. 271-274, 279-281. О бугарској и српској пропаганди о Македонији кроз образовање у контексту националног васпитања, вид. студију бугарског историчара Н. Кајчева: Наум Кайчев, *Македонијо, възжелана... Армията, училиштето и градежът на нацията в Сърбия и България (1878-1912)*, София, 2003; О српској пропаганди о Македонији вид. О. Milosavljević, *n. d.*, str. 209-217. О пропаганди балканских држава у вези са Македонијом вид. и књигу И. Илчева. О четничкој акцији и сукобима у Македонији вид. Јован М. Јовановић, *Лужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1990, стр. 141-184; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд, 2006.

¹²³ *Историја српског народа/VI-I*, стр. 142-143. Детаљније о немачким и аустро-угарским плановима према Балкану и Србији вид. Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд, 2011. У мноштву драгоцених информација и анализа, за нас је посебно занимљива она која се односи на улогу Бугарске у плановима Аустро-Угарске. У Бечу је крајем 1907. године постојао план о уништењу Србије, и то прикључењем Аустро-Угарској оног дела Србије "који није бугарски", док би "бугарски делови" Србији припали Бугарској. Беч је на српско-бугарски сукоб око Македоније гледао као на једну од главних полуга своје балканске стратегије, у чијем је средишту било уништење Србије и ширење утицаја у правцу Солуна. "Велика Бугарска" створена на рачун Србије, била би један од главних ослонаца балканске политике Беча. Стратегија Беча је била прихваћена и у Берлину, уз нека каснија, само привремена, наеслагања. (*Исто*, стр. 98-130).

¹²⁴ *Историја српског народа/VI-I*, стр. 145-146. О *Словенском југу* вид. и: Милан Ђ. Милојевић, *Балканска равнотежа. Сећање краљевог дипломате*, Београд, 1994, стр. 70; На српско-бугарском културном зближењу предано је радио познати књижевни историчар и заговорник југословенске идеје Јован Скерлић, који је од 1909. године био задужен за Бугарску у тајном Главном одбору за пропаганду, који је радио под руководством министра спољних послова. Међутим, са нарастањем тензија око "македонског питања", покушаји културног зближења су пропали. (Вид. Живомир Младеновић, "Јован Скерлић и Бугари", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 29, 1-2 (1963), стр. 158-185; Исти, "Јован Скерлић и Стефан Бопчев", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 30, 1-2 (1964), стр. 21-35.)

Бугарској била прихватљивија од јаког противника каква је била Аустро-Угарска са својим амбицијама да њен утицај превлада и у Македонији, са Солуном као коначним циљем. Ова, рекли бисмо, "подударност страховања" натерала је две државе на ближе политичке и економске односе. После дужих преговора склопљена су два споразума (марта 1904): тајни "савезни" уговор, и јавни "пријатљски" уговор. Првим уговором државе су зајемчиле једна другој безбедност и неповредисвост у случају напада треће силе, и узајамну помоћ ако нека велика сила покуша да окупира део Балкана; други уговор био је економско-праве природе, и односио се на извоз пољопривредних производа и обједињавање привредног подручија. Основе постављене у овом уговору разрађене су *Уговором о царинском савезу* (јул 1905). Овај уговор је, међутим, остао "мртво слово на папиру" због велике привредне зависности Србије од Аустро-Угарске (што је наредне, 1906. године, довело до тзв. царинског рата). Што се Македоније тиче, током преговора (1904) Србија и Бугарска су постигле компромис: Бугарска је признала српске интересе у Македонији, док је Србија начелно пристала на аутономију Македоније уз одређене услове.¹²⁵

Србији су односи са Бугарском остали приоритет чак и када је Бугарска, у договору са Аустро-Угарском, прогласила независност (септембра 1908. године) уочи аустро-угарске анексије Босне и Херцеговине (октобра 1909.), прекршивши одредбе Берлинског уговора, чиме је дала легитимите кршењу поменутог уговора од стране Двојне монархије.¹²⁶ Штавише, питање балканског савеза и продобијање Бугарске за ту идеју, у новој констелацији, за Србију постаје питање опстанка. У Београду су знали да би аустријско-бугарски споразум значио вероватни крај независности Србије. За идеју балканског савеза Србија је затражила и добила подршку Русије, која је у томе видела начин супростављања немачко-аустријским плановима за продор на Исток. Током 1909/10. године са Бугарском се вођени разговори, пре свега, о начину решавања "македонског питања", као главној препреци у односима.¹²⁷ У периоду 1908-1913. године међународни капацитет и престиж Бугарске нагло расту, и она постаје најважнији политички фактор на Балкану.¹²⁸

---

¹²⁵ *Историја српског народа/VI-I*, стр. 150-151.

¹²⁶ *Исто*, стр. 168-169; *История на Българите/IV-Българската дипломатия...*, стр. 290-294.

¹²⁷ *Историја српског народа/VI-I*, стр. 182-184.

¹²⁸ *Историја Бугарске*, стр. 278.

Стварање савеза убрзала су два догађаја из 1911. године: образовање владе у Бугарској од стране Ивана Гешова [Иван Евстратиев Гешов], који је био присталица балканског споразума; и почетак италијанско-турског рата. Балканске земље су знале да је "куцнуо час" за обрачун са Турском, али да ће само заједнички наступ спречити мешање великих сила у тај сукоб. Од јесени 1911. године текли су тајни разговори између Србије и Бугарске око начина решавања питања Македоније. Оно је било олакшано одлуком Србије, коју је заступао председник владе Милован Миловановић, да своје стратешке амбиције усмери ка Јадранском мору, преко територије Албаније, а не ка Солуну. Фебруара 1912. године потписан је српско-бугарски уговор о савезу и посебан тајни додатак, којим је дефинисано решење "македонског питања".¹²⁹ Маја 1912. године потписан је војни споразум. Када су и друге балканске савезнице (Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора) потписале међусобне споразуме, рат је могао да почне (октобра 1912). Завршен је брзим поразом Турске.¹³⁰

Пошто је, због ултиматума Аустро-Угарске, била приморана да напусти јадранску обалу (српска војска је избила на Јадранско море код Драча), Србија је одбила да Бугарској преда уговором одређену територију у Македонији, коју је војно запосела. Фебруара 1913. године српска влада је од Софије затражила измену уговора о савезу, наводећи следеће разлоге: Бугарска је била обавезна да помогне са 200.000 војника у случају сукоба са Аустро-Угарском, а Србија се морала повући због ултиматума Беча; Бугарска, супротно уговору, није учествовала у ослобађању Македоније, док је Србија учествовала у ослобађању Једрена, иако није била обавезна. Бугарска је одбила да разговара о изменама уговора. У исто време, Аустро-Угарска је радила на разбијању савеза, рачунајући на Бугарску, због чега је ушла у сукоб са својом савезницом Немачком, која је предлагала опортуно и у том тренутку практично решење – измирење Беча са

---

¹²⁹ Македонија је била подељена на следећи начин: Србији припада "неспорна зона" на северу и западу од Шар-планине; Бугарској припада "неспорна зона" источно од Родопа и реке Струме; за средишњу област ("спорна зона"), између "неспорних зона", предвиђена је аутономија, или, уколико се она не би могла остварити, подела. У том случају, Србија се одрекла делова преко "линије разграничења" које се дијагонално пружала од Криве Паланке до Охрида, док се Бугарска обавезала да прихвати ову линију, уколико се руски цар, који је одређен за "арбитра" сложи са њом. Обе стране су се обавезале да прихвате ону линију разграничења коју предложи руски цар. (*Историја српског народа*/VI-I, стр.187). За бугарску историографију, ова подела представља "уступке Бугарске", и компромис "у односу на националне идеале Бугара", односно "нарушавање етничког јединства Бугара". (*Историја Бугарске*, стр. 284).

¹³⁰ *Историја српског народа*/VI-I, стр. 186-190.

Србијом, као предуслов за повезивање антибугарског балканског савеза са Централним силама. Балканске државе су се удружиле против Бугарске. Најпре је избио сукоб између Бугарске и Грчке, а затим је дошло до закључења српско-грчког тајног протокола (5. маја 1913., дакле пре потписивања мировног уговора у Лонодону којим је окончан Први балкански рат (30. маја), док је још формално постојао балкански савез са Бугарском), и српско-грчког одбрамбеног савеза (јуна 1913.), упереног против Бугарске. Војни кругови у Бугарској и Србији заговарали су радикална решења. Руска иницијатива за измирење је пропала. Бугарска је, преценивши своју снагу и без обезбеђења дипломатске подршке рату, док је руска дипломатија покушавала да спасе балкански савез, наредили изненадни напад на српску војску на Брегалници (29. јуна 1913). Претрпела је озбиљан пораз. У рат са Бугарском су убрзо ушле Грчка и Црна Гора, али и Румунија и Турска. Мир је потписан у Букурешту (10. августа 1913). Србија је задржала све територије које је војно запосела 1912 године. Бугарска је изгубила готово све што је добила у савезничком рату против Турске. Аустро-Угарске је била спремна да уђе у рат против Србије да би помогла Бугарској. У тој намери је била спречена једино држањем Немачке. Пораз Бугарске, Беч је доживео као сопствени пораз.¹³¹

Други балкански рат (или Међусавезнички рат, како се назива у бугарској историографији), оставио је најдубље ожиљке у односима Срба и Бугара. У Бугарској је пораз пробудио тежњу за осветом и реваншом, и осећај да је Бугарска издана од стране балканских савезника и да јој је учињена огромна неправда. Опасније од територијалних губитака било је то што се Бугарска нашла у дипломатској и стратешкој дефанзиви и "безизлазној ситуацији", тј. нашла се у "дипломатској изолацији" јер је остала сама против свих. Постала је, политички и стратешки, "држава-ревизиониста" на Балкану, што је нагнало да тражи савезништво оних сила које су имале исте програме и тежње. Ова околност је одредила будуће позиционирање Бугарске и судбину Балкана.¹³²

Као последица пораза, у Бугарској су владу формирале снаге, на челу са Василиом Радославовим [Васил Христов Радославов], које су се залагале за војну

---

¹³¹ *Историја српског народа*/VI-I, стр. 194-196; *Историја Бугарске*, стр. 287-290; А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 194-213.

¹³² *Историја Бугарске*, стр. 290-292.

варијанту реванша, уз ослањање на немачко-аустро-угарски блок.¹³³ На другој страни су биле политичке снаге које су се залагале за "мирни реваншизам" уз ослањање на силе Антанте. Француско-руска наклоност Србији, према којој је у највећој мери био усмерен бугарски реваншизам, била је "слаба тачка" ове умерене линије у бугарској политици.¹³⁴ Ратоборна прогерманска елита је у Првом светском рату видела шансу за жељени реванш против Србије.¹³⁵ До јесени 1915. године Бугарска је била неутрална, иако је још августа 1914. године са Централним силама постигла споразум о савезу којим су јој обећани делови Србије, али је одбила да га потпише, јер је, између других разлога, чекала и да Аустро-Угарска војно порази Србију.¹³⁶ Због свог географског положаја, Бугарска је постала стратешки важна за оба зараћена табора, која су јој нудила територијалне компензације. Антанта их је нудила на рачун Србије (Македонију), којој је нудила компензације на западној страни, али је Србија одбијала да се сагласи, иако је била спремна на неке мање уступке.¹³⁷ Централне силе су биле "издашније" и извршиле притисак и на Турску да изађе у сусрет бугарским захтевима.¹³⁸

После преговора, у којима је Бугарска износила своје "астрономске" претензије (једна од њих била је и уједињењ са Албанијом), септембра 1915. године постигнут је формални споразум између Бугарске и Централних сила, по којем је Бугарска добила целу Македонију ("спорну" и "неспорну" зону из 1912.), али и простране делове "предкумановске" Србије (границе пре 1912.), односно срезове: пожаревачки, крајински, 1/2 моравског, тимочки, нишки, пиротски, врањански, кумановски, штипски, кавадарски, битољски, дебарски, тетовски, скопски, 1/3 приштинског, топлички и 1/2 крушевачког (укупно 51.425 км квадратних територије, са преко 2,5 милиона становника).¹³⁹ Припајање

---

¹³³ Исто, стр. 292; *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, str. 15-19; Вид. и: А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 245-246; Исти, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, стр. 210-211. (Влада Радославова се одмах "понудила" Аустро-Угарској, која није могла да јој обећа ништа више од "пријатељства", јер се Немачка противила савезништву са Бугарском, због очувања савезништва са Румунијом, које је за Берлин било примарно).

¹³⁴ *Историја Бугарске*, стр. 292.

¹³⁵ *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, str. 23.

¹³⁶ *Isto*, str. 23-24, 31-34, 47, 49.

¹³⁷ *Isto*, str. 30, 57-58, 61-67; Вид. и: Ђорђе Станковић, "Никола Пашић и покушај обнављања Балканског савеза августа 1914. године", у: *Никола Пашић-прилози за биографију*, Београд, 2006, стр. 433-450.

¹³⁸ *Ž. Avramovski, Ratni ciljevi Bugarske*, str. 114-141.

¹³⁹ *Isto*, str. 150-170.

територије Србије ван Македоније, за историчара А. Пантева је "једини уговорни преседан у бугарској политици који је предвиђао припајање небугарских територија"¹⁴⁰. Иако су ратна дејства против Србије почела раније¹⁴¹, цар Фердинанд, који је изјављивао да је сврха његовог живота уништење Србије¹⁴², је 14. октобра 1915. године објавио рат Србији.¹⁴³

После немачко-аустријско-бугарског напада на јесен 1915. године, Србија је морала да одступи. Војска, влада, краљ и део народа повукли су се у Грчку. Бугарска је својим нападом онемогућила планирано одступање долином Мораве и Вардара.¹⁴⁴ Постојали су различити планови о судбини Србије: од потпуног уништења и брисања са "политичке карте" Европе, до остављања неких незнатних делова који би чинили будућу марионетску творевину потпуно подређену Бечу. Бугарска се залагала за прву опцију.¹⁴⁵ Док је трајала страховита "голгота" Србије, Бугарска је окупирала делове које је добила споразумом са Централним силама, али се њене претензије нису заустављале на томе, због чега је ушла у сукоб са Аустро-Угарском.¹⁴⁶

Бугарска окупациона управа у Србији била је организована у две окупационе области: *Моравску војно-инспекцијску област*, која је обухватала крајеве Србије у границама пре 1912. године (слив Јужне Мораве и Источна Србија до Велике Мораве и Дунава на северу), са седиштем у Нишу; и *Македонску војно-инспекцијску област* са седиштем у Скопљу, која је обухватала Македонију и делове Косова и Метохије под бугарском окупацијом. На почетку је окупациона управа била релативно подношљива за "обично" становништво, док је за интелигенцију која је сматрана носиоцем српске националне свести и државне идеје (државне службенике, свештенике, учитеље, адвокате, професоре)

---

¹⁴⁰ *Историја Бугарске*, стр. 295.

¹⁴¹ "Неутрална" Бугарска је од краја 1914. године, била параван за различите замисли представника Централних сила за нападе на Србију уз помоћ комитских чета; она сама је водила пропагандни рат против Србије, док је у пролеће 1915. године организовала масовни комитски напад код Струмице и Валандова. (Вид. А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 207-208, 214-218).

¹⁴² Миша Gleni, *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile*, 2. deo, Beograd, 2001, str.33. (Dalje. M. Gleni, *Balkan/II*).

¹⁴³ *Историја Бугарске*, стр. 296.

¹⁴⁴ Вид. А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 267-274.

¹⁴⁵ *Исто*, стр. 326-336.

¹⁴⁶ А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 470-478; М. Gleni, *Balkan/II*, str. 34-36; Živko Avramovski, "Bugarske pretenzije za aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku* (zbornik radova), knj. 2, ur. Ž. Avramovski, Beograd, 1982, str. 119-151.

наступило страшно време малтретирања, прогона, интернација, пљачки и убистава.¹⁴⁷ Без претеривања се може рећи да су бугарска окупација и трагедија српског народа под њом задали "завршни ударац", и нанели непоправљиву штету српско-бугарским односима, који ће се дуго потом развијати у сенци међусобних оптуживања и обостране нетрпељивости.

---

¹⁴⁷ О Србији под бугарском окупацијом вид. А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 338-339, 342; Исти, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918.*, Београд, 1987; Богумил Храбак, Драгослав Јанковић, *Србија 1918*, Београд, 1968, стр. 102-103, 105, 112-117; Велико Лечев, "Българската военно-административна власт в Тимошко 1915-1916 г.", *Известия на държавните архиви* (даље: ИДА), бр. 97 (2009), стр. 3-25. (Рад пружа обиље информација, до сада непознатих у домаћој историографији, о организацији власти и живота у Моравској војно-инспекцијској области, посебно у њеним североисточним крајевима, пружајући нам "поглед" на тему из бугарске визуре). Детаљнији преглед литературе о животу и злочинима под бугарском окупацијом вид. у делу рада о ратној одговорности Бугарске.

1. БУГАРСКА У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ КРАЉЕВИНЕ СХС

1.1. МИРОВНИ УГОВОР СА БУГАРСКОМ И ЊЕГОВО ИЗВРШЕЊЕ

1.1.1. Мировна конференција у Паризу и њене последице – основне напомене

Мировна конференција у Паризу (отпочела са радом 18. јануара 1919. године) представља један од најзначајнијих догађаја у европској историји. На њој су постављени темељи новом међународном поретку. Са мапе су нестале велике империје без којих се Европа, само неколико година пре, није могла ни замислити, а појавиле су се нове, релативно мале државе у Источној, Средњој и Југоисточној Европи, које ће у динамичан и традиционално нестабилан европски политички простор унети још више нестабилности и изазова.

На Мировној конференцији су све одлуке биле у рукама великих сила победница, чији су представници заседали и одлучивали у неколико формата: најшири формат био је тзв. *Савет десеторице* (заседао до краја марта 1919.), који су чинили високи представници пет великих сила победница (САД, Француске, Велике Британије, Италије и Јапана) и петорица министара спољних послова; њега је заменио тзв. *Савет четворице* или *Врховни савет*, који су чинили шефови делегација четири велике силе: Жорж Клемансо [Georges Clemenceau], председник француске владе, који је био и председавајући Мировне конференције; Дејвид Лојд Џорџ [David Lloyd George], британски премијер; Вудроу Вилсон [Woodrow Wilson], председник САД; и Виторио Орландо [Vittorio Orlando], председник италијанске владе. Овај орган је доносио најважније и коначне одлуке. Паралелно са њим заседао је тзв. *Савет петорице*, који су чинили министри спољних послова пет сила, који је расправљао о питањима повереним од стране шефова делегација. У таквим условима, Конференција мира

се претворила у прекрајање Европе и света по аршинима великих сила, уз неминовне и нужне, често натегнуте, компромисе међу њима.¹⁴⁸

Конференција се у свом раду, показало се само деклеративно, руководила одређеним начелима, која су била последица очекивања ратом ужаснутих широких маса и антиратне атмосфере и реторике која је завладала после рата. Начела је требало да обезбеде праведна решења, прихватљива и за победнике, и за побеђене, а њихово извориште било је у тзв. "14 тачака" Вудроа Вилсона тј. у начелима о послератном уређењу света и решавању спорних питања међу државама и народима која је Вилсон обнародовао јануара 1918. године.¹⁴⁹ Најважнија су била начела која су се тичала одређивања будућих граница, а међу њима су два била од посебног значаја приликом утврђивања граница на Балкану: *начело права народа на самоопредељење* – основно начело, подразумевало је право народа да сам одреди у којој ће држави живети; подразумевало је право на плебисцит; познато је и као начело народности, етничко начело или етнографски принцип; *начело природних граница* – било је допунско начелу народности и подразумевало да границе међу државама треба да буду постављене на великим природним објектима – великим планинама или рекама; познато је и као стратегијско начело или начело стратегијских граница, јер се позивање на њега најчешће мотивисало потребом одбране земље, тј. стратегијским разлозима.¹⁵⁰

Тако је било "на папиру". У пракси, међутим, ниједно од начела није у потпуности испоштовано. Сам систем одлучивања у старту је поништио смисао базичног начела о равноправности свих народа представљених на Конференцији. Неформулисана, али *de facto* доминантна начела којима су се руководили доносиоци одлука, а у духу традиционалне политике и геополитике, била су она о поштовању *националног и државног интереса*, о *праву победника* и *поштовању раније преузетих обавеза*, укључујући и оних из тајних уговора.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Основне информације о организацији Конференције вид. у: Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 2015, стр. 118-128. Детаљније о Конференцији вид. *A History of the Peace Conference of Paris*, vol. I-VI, edit. H. W. V. Temperley, London, 1920-1924. (Даље навођење: *A History of the Peace Conference/vol.*); Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, London, 1967; Arthur Walworth, *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*, New York-London, 1986; Margaret Mckmilan, *Mirotvorci. Šest meseci koji su promenili svet*, Beograd, 2009.

¹⁴⁹ Вид. М. Мекмилан, *n. d.*, стр. 487-490.

¹⁵⁰ Детаљније о начелима Конференције вид. Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920.*, Beograd, 1969, стр. 77-79, 90-98; Ч. Попов, *n. d.*, стр. 118-120.

¹⁵¹ А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, стр. 80.

Југословенску делегацију на Мировној конференцији предводио је искусни државник и ратни председник српске владе Никола Пашић. Политичку делегацију су, поред њега, чинили: *Анте Трумбић* (министар спољних послова Краљевине СХС), *Миленко Веснић*, *Иван Жоглер*, *Матеја Бошковић*, *Јосиф Смодлака* и *Отокар Рибарж* (Жоглер и Рибарж су били словеначки, а Трумбић и Смодлака хрватски политичари). Они су били опуномоћени делегати са правима преговарања и одлучивања. Осим политичког дела, делегација је имала и експертски део, са саветодавном функцијом, који је радио у неколико секција, а чији су чланови били еминентни стручњаци и професори универзитета. За теме којима се ми бавимо, најважније су биле: *Етнографско-историјска секција*, на челу са светски признатим географом Јованом Цвијићем (осим њега ту су били и етнолог Тихомир Ђорђевић, историчар Станоје Станојевић, лингвиста Александар Белић, етнолог Нико Жупанић и др.); *Секција за међународно право*, на челу са професором Слободаном Јовановићем; *Економско-финансијска секција* на челу са професором Костом Стојановићем; и *Војна мисија*, коју су чинили официри, на челу са генералом Петром Пешићем. Састав делегације, како политичког, тако и експертског дела, мењао се током Конференције.¹⁵²

Мировна конференција је окончала свој рад 20. јануара 1920 године. Међународно-правну и политичку основу "новог поретка" у Европи, уоквиреног на Конференцији, чинила су четири мировна уговора, у историји препознатљива по именима добијеним према местима потписивања: Версајски са Немачком (28. јуна 1919.), Сен-Жерменски са Аустријом (10. септембра 1919.), Нејски са Бугарском (27. новембра 1919.) и Тријанонски са Мађарском (4. јун 1920).¹⁵³ Пети мировни уговор, потписан са Турском у Севру (10. августа 1920.), представљао је "најслабију карику" у новоуспостављеном међународном поретку, због сложености прилика на Блиском Истоку и империјалних супротности великих

---

¹⁵² Вид. А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 5-38, 213-214. Поред дела А. Митровића, од новије литературе о раду југословенске делегације, посебно кроз призму односа двојице водећих личности, Пашића и Трумбића, вид и: Dejan Djokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić, The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010; Више о раду Етнографско-историјске секције вид. Мирјана Ђукановић, "Тихомир Ђорђевић на Конференцији мира у Паризу 1919. године", *Гласник Етнографског института*, XXIX (1980), стр. 45-60.

¹⁵³ Детаљније о овим уговорима вид. у: Ч. Попов, *н. д.*, стр. 131-164.

сила, те је релативно брзо ревидиран одлукама Лозанске конференције из 1923 године.¹⁵⁴

Нови међународни поредак био је нестабилан, са мноштвом проблема који се, према А. Митровићу, могу свести на: 1) однос победника и побеђених; 2) односи европских држава и Совјетске Русије; 3) агресивне амбиције Италије у Средоземљу и на северу Африке.¹⁵⁵ Једно од основних обележја овог поретка био је *ревизионизам* побеђених тј. покушаји да се изврши ревизија поретка заснованог на мировним уговорима. У основи ревизионизма стајала је жеља за реваншом за пораз у рату, широко распрострањена код побеђених нација, посебно у интелектуалним и војним круговима. Један од разлога био је што ове нације нису биле потпуно војно поражене, па су од самог почетка очекивале поновни сукоб.¹⁵⁶ Други разлог био је што није дошло до "морално-спиритуалне капитулације" поражених нација¹⁵⁷, односно до "идеолошког прочишћења". Не само војске, већ и идеологије које су довеле до рата, нису биле потпуно поражене.

У таквим околностима, имплементација мировних уговора представљала је најозбиљнији изазов. Са једне стране били су посвађани дојучерашњи велики савезници, међу којима је било озбиљних противника "версајских решења" (Италија), и њихови мали савезници – нове државе опхрване унутрашњим противуречностима и спољним претњама; са друге стране, војнички и идеолошки недовољно поражени бивши непријатељи на челу са Немачком, са чврстим убеђењем да је "версајски поредак" привремен, и да га на све начине треба саботирати и рушити.

---

¹⁵⁴ Исто, стр. 205-208.

¹⁵⁵ Андреј Митровић, *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939.*, Београд, 1974, стр. 373-374.

¹⁵⁶ Исто, стр. 376.

¹⁵⁷ А. Asman, *n. d.*, стр. 80. Асманова цитира немачког социолога и историчара Волфганга Шифелбуша: "Постоје различити ступњеви побеђености и докрајчености. Докле год располажу недирнутом националном самосвешћу, нације губитници нису спремне да одговоре захтеву за морално-спиритуалном капитулацијом (покајање, преокрет, реедукација). То се догађа тек када је поред физичког основа разорен и духовно-морални основ земље."

1.1.2. Одређивање границе

За југословенску делегацију је питање *границе* било је најважније питање везано за Бугарску.¹⁵⁸ Покренуто је међу првима. Основу за дискусију представљао је мемоар о југословенским границама који је израдио генерал Пешић, и предао на разматрање главном савезничког штабу, на чијем се челу налазио маршал Фош [Ferdinand Foch].¹⁵⁹ Према Пешићевом нацрту југословенској држави је од бугарских територија требало да припадне долина реке Струме са левом обалом, и градови Петрич, Перник, Драгоман, Арач и Видин. У односу на границу из 1913. године, предложена граница би била померена на исток за 6 до 60 километара. Генерал Пешић је овако назначену границу назвао "минималном" и "једином која задовољава потребе српског народа."

Генерал Пешић износи следеће тезе и аргументе *етнографске и историјске природе*: становништво у западној Бугарској (западно од Софије) је по обичајима и особинама ближе Србима, него Бугарима који насељавају источну Бугарску;

---

¹⁵⁸ Питање југословенско-бугарског разграничења доста је обрађивано у домаћој историографији. Може се рећи да је од свих питања која се тичу мировног уговора, оно једино систематски истраживано. О томе вид. А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 131-134, 158-160; Desanka Todorović, "Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine", *Istorija XX veka, zbornik radova*, sv. IX (1968), str. 63-129; Иста, "Окупацијата на Струмица 1919. година", *Гласник на Институтот за национална историја*, год. X, бр. 1 (1966), стр. 43-60; Ivo J. Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A study in frontiersmaking*, New Haven and London, 1963, str. 96-97, 178-183; Bogdan Krizman, "Pitanje granica Kraljevstva SHS poslije Prvog svjetskog rata", *Politički život Jugoslavije 1918-1945. Zbornik radova*, Beograd, 1974, str. 275-310; Vladimir Stojančević, "Određivanje jugoslovensko-bugarske granice 1918. godine", *Naučni skup "Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države"*, Beograd, 1991, str. 317-321; Branko Pavlica, "Razgraničenje Jugoslavije s Bugarskom (1919-1922)", *Tokovi istorije*, бр. 1-2 (2002), стр. 7-23; Дмитар Тасић, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд, 2008, стр. 322-368; Исти, "Присаједињење Цариброда и Босилграда Краљевини СХС 1920.", *Токови историје*, бр. 3 (2007), стр. 121-131; Исти, "Од демаркационе линије до међународно признате границе. Војска и дипломатија у борби за јужне границе Краљевине СХС 1918-1920", *Историја и географија: сусрети и прожимања*, тематски зборник радова, Београд, 2014, стр. 213-220; Aleksandar Glavnik, *Spoljne granice Kraljevine SHS u vreme državnoправног provizorijuma 1918-1921*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet u Beogradu, 2009, str. 178-214.

¹⁵⁹ Текст Пешићевог мемоара вид. у: *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak, Beograd, 1960, str. 312-315. (Даље навођење: *Zapisnici sa sednica delegacije*).

западна Бугарска се кроз историју самостално развијала у односу на источну Бугарску (нпр. Видинско Царство у 15. веку, насупротив Трновском Царству у источној Бугарској), и била у тесној вези са српском државом (била је под јурисдикцијом Пећке Патријаршије све до њеног укидања); становништво из неких места западне Бугарске (Трн, Видин итд.) је на Берлинском конгресу (1878) тражило да буде припојено Србији; говор становништва западне Бугарске припада истој групи говора као и становништва источне и јужне Србије; физичке особине становништва западне Бугарске показују да оно припада динарском типу; сами Бугари то становништво називају Шоповима, што имплицира да их сматрају различитим од себе.

Генерал Пешић је *стратегичке разлоге* аргументовао потребом заштите долине Мораве и Вардара, кроз које пролази "главна комуникацијска артерија" – пруга Београд-Ниш-Скопље-Солун. На неким местима је граница од поменутих комуникација била удаљена само 9 до 18 километара. Ова линија је била главна за мобилизацију и концентрацију војске, те је морала бити обезбеђена од изненадних напада. Још је у опаснијем положају била пруга Дунав-Зајечар-Књажевац-Ниш (део главне трансбалканске железнице која је Русију и Румунију повезивала са Јадранским и Егејским морем). Због близине и неадекватне границе били су угрожени и "важни стратегијски објекти": Зајечар, Књажевац, Пирот, Ниш, Лесковац, Врање и Скопље. За генерала су предходни ратови доказ колико је граница са Бугарском била неповољна по Србију (1915. године су Бугари брзим нападом пресекли главну комуникацију српске војске ка Солуну). Новом границом Србија би била заштићена, а Софија не би била угрожена, јер јој је остављен "цео сливнички утврђен логор", и планински венац југо-источно од Сливнице. Ово је за генерала Пешића јасан доказ да се према Бугарској тражи одбрамбена, а не офанзивна граница. За Пешића је Бугарска крајње нелојалан сусед, који не преза ни од чега, и увек је спреман да превари. Доказ за то је 18 ратова, од којих је само један (1885) покренула Србија. У последњем рату, Бугарска се "прелазећи преко свих моралних обзира и дужности" ставила на страну Немачке, и после рата ће, без обзира на савезничку победу, наставити да тежи Немачкој, јер деле исте "моралне и правне погледе". Генерал је сматрао да овако одређена граница није у супротности са етнографским принципом, већ, напротив, "знатан део српског народа и даље остаје под Бугарском".

Током јануара (18, 23 и 26. јануара) у делегацији је дискутовано о Пешићевом предлогу, па је поводом тога дошло до озбиљних спорења.¹⁶⁰ Делегација се поделила у два "табора": у првом су били делегати из Србије, који су сматрали да је тако постављена граница адекватна, да поштује и начело народности, и начело стратегијских граница; у другом су били делегати из "пречанских" крајева, посебно Смодлака и Трумбић, који су сматрали да су захтеви претерани, и да не поштују начело народности. Смодлака није био против тога да се повлачењем границе обезбеде вардарска и тимочка железница, али је сматрао да се од бугарске територије треба узети што мање, јер становништво на тој територији нема српске националне свести. Сматрао је да ће Италија искористити захтеве према Бугарској и исти принцип применити у захтевима према Краљевини СХС, и тиме правдати свој стратегијски продор у југословенску територију. "Границу треба обезбедити, али не вршити анексију тим видом", говорио је Смодлака¹⁶¹. Слично Смодлаки размишљао је и Трумбић: исправка границе се мора захтевати, али треба инсистирати на безбедносним разлозима и осигурању железнице, и не позивати се на начело народности и тврдити да су то српски крајеви.

Делегати из Србије су одговарали да је начело народности било испоштовано. Пашић је говорио да "ми чак и не тражимо све што је наше у погледу Бугарске", док је Бошковић сматрао да су захтеви према Бугарској "врло

---

¹⁶⁰ О дискусијама и сукобима у делегацији по питању разграничења са Бугарском вид. *Zapisi sa sednice delegacije*, str. 27, 29-31, 33-34, 36, 87-88, 117-118, 120-121; D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice...*, str. 74-78; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 158-160; Dr Bogdan Krizman, "Nekoliko podataka o stvaranju Jugoslavije", *Arhivist, Organ Saveza arhivskih radnika FNRJ*, god. V, sv. I, Beograd, 1955, str. 27-36; D. Djokić, *Nikola Pašić and Ante Trumbić*, str. 75-80, 92-95.

¹⁶¹ Смодлака је касније дао своје виђење подела у делегацији. Он објашњава да је дошло до сучељавања два начела: једно које се ослањало на Вилсонове принципе, које су заступали он и Трумбић (он бескомпромисније, јер је Трумбић био чиновник владе и тиме је био ограничен), и које је подразумевало осуду силом наметнутих граница, залагање за плебисцит итд; и друго, којим се руководио Пашић, а чија је суштина била у "старом праву мача, по којему побједник може да отме побјеђеноме све што хоће". Пашића је оптуживао да је "прикривао та освајачка начела плаштом историјског парава народности (под којим се разумјевао језик), па географским и стратешким разлозима. (...) Називајући освајања 'ослобођењем', он није никако признавао становништву које је имало да се 'ослободи' право да само одлучи о својој судбини". Смодлака додаје да су као Пашић "мислили скоро сви Србијанци", и закључује да је делегација била само привидно јединствена, а у ствари се састојала од два супарничка табора "од којих је један стајао на страни Победи, а други на страни Народног права". Смодлака је, иначе, исти став имао и према југословенским захтевима на западној граници, и због тога дошао у сукоб и са делегатима из Словеније. (Josip Smodlaka, *Izabrani spisi*, Split, 1989, str. 360-363).

скромни", и не само да нису у супротности са етнографским начелом, већ га само делимично задовољавају, с обзиром да је становништво западне Бугарске (Шоплук) ближе Србима него Бугарима. Тражио је да се захтеви према Бугарској сматрају најважнијим захтевима на Конференцији, и да од њих никако не треба одустати (Трумбић је био изричито против овог предлога).

Пашић је сматрао да се не ради о територијалном увећању на рачун Бугарске, већ о граници која треба да "обезбеди железничке мреже, које представљају живот наше земље". Становништво крајева који се траже, није бугарско, сматрао је Пашић, и предложио да се одустане од Перника, јер је близу Софије, и да би се избегао могући приговор да се тражи због рудника. На основу Пашићевог предлога израђен је нови меморандум. Као компромисно решење, Трумбић и Смодлака су предложили да се захтева корекције границе, али да се само одређивање границе препусти органима Конференције тј. да се не излази са граничном линијом. Пошто се делегати нису могли сложити, договорено је да влада донесе одлуку, али ако одговор не буде стигао "на време", тражиће се граница по Пашићевом предлогу. Пошто одговор владе није стигао, Пашићев мемоар је представљен органима Конференције 18. фебруара 1919 године.¹⁶²

Сукоби су, међутим, настављени. Тако је Бошковић на једној од седница (25. марта) оптужио Смодлаку да се не држи онога што је усвојено, већ да је у једном свом говору пред француским научницима изнео сопствено мишљење у погледу захтева према Бугарској, супротно званичном, где је као националне границе означио долину Тимока и Вардара, док се у мемоару износе већа потраживања. Позвао је Смодлаку да се према "источним претензијама" односи коректно, онако како се српски делегати односе када су у питању "крајеви с друге стране наше отаџбине".¹⁶³

У Етнографско-историјској секцији су сматрали да од постојеће српско-бугарске границе почиње "прелазна зона између Срба и Бугара" и да је тешко одредити линију раздвајања. Сматрали су да границу у тој области треба да одлуче други разлози – стратегијски, економски и географски. Секција је одбила да повуче линију којом би цео Шоплук припао новој држави.¹⁶⁴

---

¹⁶² *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 52.

¹⁶³ *Isto*, str. 87.

¹⁶⁴ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд, 1986, стр. 299-300; Елаборат о Шоплуку је касније објављен на француском језику, као брошура

У елаборату секције се напомиње да је питање Шоплука политичке природе, и да, "иако наш народ може имати националног права на један део Шоплука", то се питање може бранити "једно са тачке гледишта стратегијских и националних гаранција". Разлози етнографске, историјске и културно-националне природе су, у овом случају, од другоразредног и допунског значаја. Експерти су изразили сумњу да ли је уопште опортуно изнести разлоге "другог реда" као главни повод за захтеве, јер се ради о "крупним државним интересима првог реда". Секција је у случају отварања питања Шоплука упозорила и на могући "домино ефекат", повезујући га са питањем Македоније које се и код савезника третира као спорно, па би покретањем питања Шоплука могла бити покренута и друга "сложена национална питања у спорним областима". Да би се то избегло, секција предлаже да се постојећа источна граница Краљевине Србије третира као дефинитивна и ненарушава, а да се сви захтеви о крајевима преко ове границе поставе на терен економских и безбедносних гаранција, баш као што Француска од Немачке тражи гаранције на левој обали Рајне и у Сарском басену. Ове гаранције могуће је ојачати захтевом да Бугарска у одређеној зони Шоплука "не сме држати гарнизоне, градити утврђења", али и да те области у периоду од 20 година имају "независну административну управу од Бугарске са учешћем у њој наших представника". Секција оставља могућност да се после "одређеног броја година" тамошњем становништву омогући право на плебисцит тј. да ли ће остати у Бугарској, или се припојити Србији. Ако би у том случају неко оспорио национална и етничка права Србије на ове области, тек тада треба изнети све разлоге етничке и историјске природе.¹⁶⁵ Секција се, утврђујући свој став, држала принципа о одређивању граница југословенске државе које је заступао Јован Цвијић.¹⁶⁶

чији су аутори били Т. Ђорђевић и А. Белић. (Детаљније вид. М. Ђукановић, *н. д.*, стр. 54-50).

¹⁶⁵ Архив Југославије (даље:АЈ), Фонд Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу, бр. 336, фасц. 23, бр. 2184, Елаборат Етнографске секције о питању Шоплука, 03. 05. 1919. (Даље навођење: АЈ, 336, бр. фасцикле, бр. документа)

¹⁶⁶ Цвијић је етнографски принцип сматрао примарним (детаљније вид. Јован Цвијић, "Границе и склоп наше земље", *Гласник географског друштва*, год. IV, св. 5 (новембар 1920), стр. 1-17)). Што се тиче етничке границе између Срба и Бугара, или, како је Цвијић писао, границе која "пресеца на два дела јужнословенско становништво", он ју је, имајући у виду језичке и етнолошко-антрополошке карактеристике становништва, одредио овако: река Искра и развође између ње и реке Марице источно од Софије. Пределе источно од ове границе насељавају Бугари. Цвијић препознаје и две "простране области" у којима је становништво измешано ("српске и бугарске особине продиру једне у друге и стапају се"):

Политичка делегација је, ипак, отворила питање Шоплука. У званичном мемоару (Пашићев предлог), етнографски аргументи, идентични онима у мемоару генерала Пешића, наведени су као допунски аргументима стратегијске природе. Овај мемоар под називом "*О односима са Бугарском и корекцији границе*" био је готово идентичан са мемоаром генерала Пешића, осим што су Перник са околином и село Драгоман остављени Бугарској. Захтев за корекцијом границе последица је историјског искуства које је Србија имала са Бугарском, и на том искуству заснованог неповерења према њој, јер је превара у традицији њене политике, и у том смислу се наводе бројни историјски примери (посебно Други балкански и Први светски рат). Бугарска је названа "оцеубицом", јер је ратовала против Русије која ју је створила, "подмуклим" нападачем, и "вероломним суседом" који се "не устеже ни од какве подлости" у задовољењу својих интереса итд. Пошто је Бугарска тако окарактерисана, поставља се питање "шта може да тражи Србија против таквог суседа за своју сигурност", и захтева да јој "у најмању руку буде омогућено да се брани пре но што би непријатељ могао да досегне и парализује њене животне артерије." Зато се тражи стварање јаке дефанзивне границе према Бугарској.¹⁶⁷

Питање југословенско-бугарске границе је детаљно претресано на неколико састанака *Комисије за југословенска и румунска питања* (25. фебруара и 2, 5, 10, 18. марта 1919).¹⁶⁸ Још су се на првом састанку појавиле две супротстављене струје, чија ће спорења обележити и касније дискусије о југословенско-бугарској граници: *америчко-италијанска*, која је била наклоњена Бугарима, и *француско-енглеска* која је била спремна да услиши добар део југословенских захтева. Док су Американци и Италијани највише инсистирали на етнографском принципу, Французи и Енглези су предност давали стратегијском. Заправо, предност су давали свом савезнику, насупрот доскорашњем непријатељу.¹⁶⁹ Американци нису

"права Македонија" јужно од Велеса и "шопска област" између Тимока и Искре. (Јован Цвијић, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд, 2006, стр. 20). Због својих научних ставова о Македонији и "Македонским Словенима", тј. да они нису ни "чисти" Бугари, нити "чисти" Срби, Цвијић је, као наводи В. Стојанчевић, био нападан од стране бугарских и српских "хегемониста и шовиниста". (Вид. Јован Цвијић, *Аутобиографија и други списи*, прир. Владимир Стојанчевић, Београд, 1965, стр. 17. (Предговор).

¹⁶⁷ Текст Пашићевог мемоара вид. у: *Zapishnici sa sednica delegacije*, str. 333-338.

¹⁶⁸ Вид. Христо А. Христов, *България, Балканите и мирът 1919*, Софија, 1984, стр. 246-250; D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice...*, str. 93-96.

¹⁶⁹ Овај став је можда најбоље изразио председник Централне територијалне комисије Андре Традије, речима да ће, како год граница буде била одређена, увек бити

били у рату са Бугарском, а Италијанима је Краљевина СХС после рата постала геополитички противник и сметња, тако да је краткотрајно ратно савезништво пало у сенку новог великог сукоба који је почетне обресе добијао управо на Конференцији мира. Посебно су француски делегати Ларош [Jules Laroche] и генерал Лерон [Le Rond] одлучно заступали југословенске интересе. Ларош је деловао по налогу француског министарства спољних послова.

Американци и Италијани су од почетка, инсистирајући на етнографским аргументима (да је становништво области које се траже у југословенском захтеву готово у потпуности бугарско), оспоравали стратегијске аргументе, упозоравајући да ће померање границе угрозити Софију. Италијански делегат, пуковник Кастолди [Castoldi], је тврдио да су се околности после рата измениле (Србија је знатно увећана, а њен непријатељ Аустро-Угарска више не постоји), те да је позивање на безбедносне разлоге неосновано. Енглески делегат Кру [Eyre Crowe] је био сагласан да је нарушен етнографски принцип, али је уважавао стратегијске разлоге.

На предлог америчког делегата Деја [Day], Комисија је, са изузетком италијанског делегата, прихватила измену границе у најистуренијем делу долини реке Струме. Што се тиче корекције границе у рејону Врања, сви су, осим Француза, у почетку били против, да би се касније, пошто су војни стручњаци дали своје мишљење, Енглези приклонили француском ставу о томе да је корекција неопходна, да би се заштитили пруга Ниш-Скопље, која је значајна не само за Србију, већ и за Европу.

Најкомплексније питање била је измена граница у рејону Драгомана и Цариброда. Лерон је предложио да граница иде источно од Царибриода. Сматрао је да постојећа граница даје Бугарској офанзивну предност (посебно за напад на Пирот и Ниш). Италијански делегати су били против. Американци су као главни контра-аргумент истицали потенцијалну угроженост Софије. Разматрање је одложено јер се чекао дефинитиван став Енглеза. У међувремену су се војни експерти усагласили да, уколико је потребно Србији дати додатне безбедносне

незадовољних, и да се намеће само једно питање: "да ли незадовољство првенствено треба да буде на страни оних који су се борили против нас, или претежно међу оним балканским нацијама које су се бориле уз нас." (Notes of a Meeting of the Heads of Delegations..., 21. 07. 1919. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. 1, Ed. E. L. Woodward & Rohan Batler, London, 1947, dok. 16, str. 162).

гаранције, онда је Леронов предлог представљао њихов минимум. Французи и Енглези су сматрали да додатне гаранције треба дати, док су Американци и Италијани били против. Деј је поднео писмену изјаву као издвојено мишљење америчких делегата, уз напомену да ако "више инстанце" прихвате да је потребно мењати границу, америчка делегација ће прихватити Леронов предлог. Колебање Американаца је учинило да су Италијани поново остали једини доследни против предлога.

На састанку 18. марта дискутовало се о предлогу клаузуле о граници: 1) западни део **долине Струме**, са варошицом Струмицом, даје се Краљевини СХС ради заштите железничке пруге Ниш-Скопље; 2) **код Врања** се граница помера између Ђушева и Трна (Босилеград се даје Краљевини СХС); 3) **код Пирота** је постојећа граница Бугарима остављала седам праваца за продор према западу. Французи и Енглези су били за то да се Србима препусти Цариброд и одбрамбене позиције источно од ове вароши, а да Бугарима остане Драгомански кланац, такође из одбрамбених разлога. Американци и Италијани су били против овог предлога, сматрајући да ће нарушити постојећу стратешку равнотежу и изазвати револт Бугара. 4) што се **Видина са околином** тиче, Комисија је била против присаједињења овог рејона Румунији или Краљевини СХС¹⁷⁰, јер би се тиме отворило питање Румуна у тимочкој долини. Сама долина обезбеђује довољно сигурну везу између Румуније у Краљевине СХС. Овако формулисани ставови Комисије (заједно са деловима око којих се делегати нису сложили) су почетком априла упућени Врховном савету на разматрање.¹⁷¹

Андре Тардије [André Tardieu], председник Централне територијалне комисије, је 16. маја реферисао пред Саветом петорице о југословенско-бугарској граници. Изјавио је да у Комисији нема сагласности једино по питању измене границе у рејону Цариброда. Американци и Италијани не прихватају измену због близине Софије. Италијански представник Сонино [Sidney Sonnino] је говорио о

---

¹⁷⁰ Видин је у круговима Конференције био предмет различитих комбинација. Тако је румунска делегација незванично предлагала да ће Бугарској учинити уступке у Добруци, уколико она Видин и долину Тимока препусти Србији, да би се Србија одрекла својих претензија на Банат. Међутим на Савету петорице је овај предлог отпао јер је југословенско-бугарска граница већ била фиксирана. Американци су подржали идеју о размени територија. (Вид. "Българският въпрос в позицията на американската делегация на Парижката мирна конференция. Документи од дневника на Дейвид Хънтър Милър", прир. Цочо Билярски, *Известия на държавните архиви* (даље: *ИДА*), бр. 97 (2009), стр. 240-241; М. Мекмилан, *n. d.*, стр. 144).

¹⁷¹ Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 251-252.

нарушавању етнографског принципа и питао колико би становника ових крајева било погођено одлуком. Тардије му је одговорио да не зна тачан број, али да је у питању око 7.700 људи. Истакао је да се ради о веома малој популацији, те да етнографски аргументи немају тежину. Британски, француски и амерички представник, А. Балфур, С. Пишон и Х. Вајт [Arthur Balfour; Stephen Pichon; Henry White] су подржали аргументе Тардијеа. Усамљен, Сонино је изјавио да неће представљати препреку. Врховни савет је прихватио предлог комисије, укључујући и део о разграничењу код Цариброда.¹⁷²

Југословенска делегација је помно пратила одлуке органа Конференције. Делегати су користили сваку прилику да укажу на оправданост југословенских захтева. Пашић је разговарао са Тардијеом (16. априла) и Вилсоном (18. априла). Од Тардијеа је затражио исправку границе рема Тимоку, јер су ту, како је истакао, често избијале свађе са Бугарима (навео је случај "бреговског питања"). Тардије га је упутио на Врховни савет.¹⁷³ Пред Вилсоном се посебно обрушио на Бугарску, оптужујући је за освајачки рат, поделу Србије, поредећи њен пораз са поразом Немачке и Аустрије. Рекао је да је Бугарска "неморалним и издајничким држањем, и свирепостима које је починила, заслужила смртну казну". Сматрао је да Бугарска "мора осетити казну" због своје политике, и да Краљевина СХС не тражи ништа до исправке границе на местима које је Бугарска увек користила за напад, напомињући да је становништво тих области српско, и да се исправком не поништава етнографски принцип. Вилсон се није изјашњавао.¹⁷⁴ Оштрина Пашићевог излагања пред Вилсоном може се објаснити америчком наклоношћу Бугарима, односно жељом да се оповргне убеђење да су они "мање криви" од Немачке, и да их не треба третирати као остале поражене нације.¹⁷⁵

---

¹⁷² Secretary's Notes of a Meeting of the Foreign Ministers, 16. 05. 1919. (*Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, Vol. IV, Washington, 1943, str. 720-721* (Даље навођење: PRFRUS)); Вид. и: Nadejda Mur, *Dimitri Stancioff. Patriot and Cosmopolitan 1864-1940*, London, 1957, str. 212.

¹⁷³ Пашић – председнику владе, 16/17. 04. 1919. (*Никола Пашић – председнику владе. Строго поверљиво, лично, Париз 1919-1920. Пашићева писма са Конференције мира*, прир. Миладин Милошевић, Бора Димитријевић, Зајечар, 2005, док. 22, стр. 72. (Даље навођење: *Пашићева писма...*)). Пашић је у извештају Протићу навео да одлуком Комисије "Петрич остаје нама". Овде је, очигледно, реч о грешци. (Уп. А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 132).

¹⁷⁴ Пашић – председнику владе, 18. 04. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 23, стр. 77).

¹⁷⁵ Један од разлога непрестаног инсистирања, посебно српских делегата, код савезничких представника на томе да је бугарска кривица иста као и немачка, ако не и већа, јесу и инофрмације које су стизале из дипломатских извора да ће Савезници бити наклоњенији

У делегацији је дошло до колебања – шта предузети, с обзиром да је постојало незадовољство одлукама, посебно код српских делегата. Бошковић је био најрадикалнији. Предлагао је да се не одступа, и да се Врховном савету поднесе нови мемоар, у коме ће се инсистирати на истим захтевима. Тражио је да се влада изјасни.¹⁷⁶ Питање влади гласило је: да ли поднети нови мемоар и усмено радити на томе, или не чинити никакве кораке и сачекати дефинитивну одлуку Врховног савета о граници са Бугарском, и касније настојати да се исправи одлука Територијалне комисије? Владе се определила за друго решење, које су подржали сви делегати, осим Бошковића¹⁷⁷, тј. да се не покреће питање северо-источне границе (према Тимоку), али да се не пропусти повољан тренутак да се питање поново покрене, с обзиром на значај границе на овом делу.¹⁷⁸

У каснијим инструкцијама влада је поново инсистирала да се најенергичније захтева исправка границе према Тимоку, али је у једној од депеша напоменуто да се мора избећи окупација "пространих територија у Бугарској, које су значајне и осетљиве за Бугаре", као што су видинска област, сливнички положаји са Трном итд. Ово мишљење делио је и славни војсковођа, војвода Живојин Мишић.¹⁷⁹ Ове инструкције показују да политика владе није била усмерена на неодмерену грабеж бугарске територије ради саме територије, већ да је безбедност, пре свега железничких кордора, била кључни мотив. Овим се може објаснити зашто се југословенска делегација после одлука Територијалне комисије није више бавила видинском облашћу, иако је у мемоару био захтеван и Видин са околином, већ се фокусирао на границу према Тимоку.

Рад на лобирању за повољну границу са Бугарском је заиста настављен – 16. маја Пашић је упутио ноту Клемансоу (истог дана када је Тардије реферисао пред

Бугарима, зато што су први изашли из рата. (АЈ, 336, ф. 24, бр. 1567, Протић – Делегацији (извештај посланства у Хагу), пов. бр. 5697, 08. 05. 1919.)

¹⁷⁶ *Zapishnici sa sednica delegacije*, str. 120-121.

¹⁷⁷ Пашић је неслагање са Бошковићем предлогом објаснио тактичким разлозима: у тренутку када се води сукоб између Вилсона и Италије, и када амерички председник подржава југословенске ставове, не треба покретати питање у коме постоји неслагање између Вилсона и делегације. Пашић напомиње да ћутање не значи одустајање, већ да се чека повољнији моменат, а у међувремену, незванично, у разговорима са људима који имају утицај на донешене одлуке, питање се непрестано покреће. (Пашић – председнику владе, 04. 05. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 30, стр. 86-87).

¹⁷⁸ Концепт Пашићевог писма влади, 04. 05. 1919. (*Пашићева писма...*, стр. 195, нап. 1); АЈ, 336, ф. 23, бр. 1561, Протић – Пашићу, пов. бр. 5584, 10. 05. 1919.

¹⁷⁹ АЈ, 336, ф. 23, бр. 2091, Протић – Пашићу, пов. Бр. 7128, 09. 06. 1919; ф. 22, бр. 2356, Протић – Делегацији, пов. Бр. 7966, 23. 06. 1919.

Саветом петорице), у којој је затражио да делегати буду усмено саслушани. У ноти је навео већ познате аргументе (безбедносне и етнографске) и напоменуо да је, из обзира према "неким савезницима" који се неоправданоprotиве југословенским захтевима, делегација одустала од тражења крајева који су се још у време српско-турских ратова изјаснили за уједињење са Србијом. Пашић у ноти напомиње да ће, уколико се не прихвате "минимални захтеви" у вези са границом, српском народу који се толико жртвовао, бити несхватљиви политички мотиви захтева Савезника да се Немачка казни, а да српски народ, који је "на несрећу сусед Бугарске", остане незаштићен.¹⁸⁰

Пашићева нота и рад делегата су уродили плодом, јер је Клемансо примио део делегације 19. маја, када му је, између осталог, пренета молба за изменом границе према Тимоку, ради осугурања железнице.¹⁸¹ Клемансо је инсистирао да се одржи састанак делегације и чланова Територијалне комије, до кога је дошло 20 маја. Састанку су присуствовали Веснић, Трумбић и Жоглер, као и експерти Цвијић и Белић. Веснић је поновио захтеве везане за границу према Тимоку.¹⁸²

Напори делегације у вези са границом према Тимоку довели су до тога да је Централна територијална комисија донела одлуку о исправци границе којом је делимично изашла у сусрет југословенским захтевима.¹⁸³ Делегација, међутим, није била задовољна, па се у ед-мемоару упућеном Клемансоу, у коме се износе резерве према пројекту мировног уговора са Бугарском, каже да је у погледу границе комисија одобрила "не више од безначајног дела" онога што је тражено.¹⁸⁴ Пашић је Београду јављао да су разговори са орагнима Конференције о овом питању ишли тешко, јер када год би се поменуло измена границе према Тимоку, потезало се питање аутономије Македоније о коме је делегација одбијала да разговара.¹⁸⁵ Делегација је, очигледно, до последњег дана, и после одлука надлежних тела, гајила наде да може остварити што више од својих захтева, и радила упорно на томе, док је питање Македоније служило као својеврсно

---

¹⁸⁰ Пашићева нота Клемансоу, 16. 05. 1919. (*Пашићева писма...*, стр. 170-172, нап. 2).

¹⁸¹ D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice...*, str. 102.

¹⁸² *Isto*.

¹⁸³ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers, 21. 07. 1919. (PRFRUS, The Paris Peace Conference 1919, Vol. VII, Washington, 1946, str. 243); D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice...*, str. 103.

¹⁸⁴ Reservation by the Delegation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes on the Draft of a Treaty of Peace with Bulgaria, 17. 08. 1919. (PRFRUS/ VII, стр. 764.)

¹⁸⁵ Пашић – председнику владе, 22. 08. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 50, стр. 124-125).

средство за обуздавање апетита.

Било је и другачијих предлога за решавање питања дела границе према Тимоку. Пошто је село Брегово остало Бугарској, командант Тимочке дивизијске области је предлагао Министарству војном да његова Команда потпомогне да очекивана побуна локалног становништва (које је, по његовим информацијама, било незадовољно што остаје у саставу Бугарске), прерасте у отворену борбу, што би могло бити искоришћено, посебно уколико би у комисији за разграничење били савезнички официри.¹⁸⁶

* * *

Бугарска делегација¹⁸⁷, која је у Париз стигла 25. јула, била је у веома неповољном положају: "затворена" у Мадридском замку, под будним оком француских агената, она није могла да комуницира са страним дипломатама и новинарима. Зато је користила неформалне канале и приватна познанства неких чланова делегације, како би остала у контакт са спољашњим светом. О одлукама конференције сазнавала је преко штампе и поменутих канала, а о осталим спољнополитичким збивањима највише преко својих дипломатско-конзуларних представништава у Швајцарској и Аустрији. Поједини чланови делегације су имали посебне задатке у упознавању стране јавности за бугарским ставовима: Иван Гешов је у Лондону ступио у контакт са утицајним круговима, али је Лојд Џорџ одбио да га прими; у исту сврху Стефан Панаретов је искростио своја познанства у Вашингтону.¹⁸⁸

Бугарска делегација је имала још један недостатак: политичке партије (Народна, Прогресивна, Радикална), чији су представници учествовали у њеном раду, биле су дискредитоване због подршке ратном програму владе

---

¹⁸⁶ АЈ, 336, ф. 24, бр. 4097, Министарство иностраних дела – Делегацији (извештај Министра војног), пов. бр. 11679, 24. 09. 1919.

¹⁸⁷ Бугарску делегацију су чинили: Теодор Теодоров, председник; чланови, министри Венелин Ганев, Јанко Саказов [Јанко Сакъзов], Александар Стамболијски [Александър Стамболийски] и бивши министар Михаил Сарафов. Делегација је имала 6 саветника (Иван Гешов, Стефан Панаретов, Богдан Морфов идр.), и 11 експерата. (Вид. Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 173-174).

¹⁸⁸ Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 55-59, 62-66, 174-175, 201-202; Константин Муравиев, *Договорот за мир в Ньой*, София, 1992, стр. 191; Венцеслав Велев, *Западните покрајини, България и Югославия (1919-1931)*, София, 2009, стр. 65-66; "Стефан Панаретов. Дневник 1917-1920 г.", прир. Петко Петков, *ИДА*, кн. 48 (1984), стр. 249-304. Стефан Панаретов је био бугарски посланик у Вашингтону (1914-1925), и члан бугарске делегације у Паризу (1919).

Радославова.¹⁸⁹ Све, осим БЗНС-а¹⁹⁰ и њеног лидера Александра Стамболијског, будућег председника владе. Зато је он био једини који је имао морални и политички кредибилитет да представља тзв. антантофилске снаге у Бугарској, иако су се све поменуте партије тако декларисале. Његова снага је расла и у Бугарској, тако да је на изборима 17. августа БЗНС добио највише мандата. Стамболијски је 6. октобра 1919. године формирао коалициони кабинет.¹⁹¹ Теодоров је дао оставку на место шефа делегације, а на његово место дошао је Стамболијски, коме је запало најтеже државничко бреме у том тренутку – да мировне преговоре доведе до краја и потпише уговор који је у Бугарској, од политичких чинилаца и јавности, доживељен као катастрофалан и неправедан.¹⁹²

Од свих великих сила, најнегативнији став према Бугарској имала је Француска, сила са највећим утицајем на Конференцији, мада се ни код енглеске делегације Бугари нису котирали нарочито високо.¹⁹³ С једне стране, Француска је своје интересе везала за своје мале савезнике у региону – Краљевину СХС и Румунију, које је видела као важан део свог плана зауздавања Немачке и стварања антибољшевичког савеза. С друге стране, кампања коју су суседне државе водиле против Бугарске путем штампе и брошура, а у чијем су фокусу била злодела

---

¹⁸⁹ Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 179, 182. Други бугарски историчари не слажу се са ставом Христова о томе да је већи део бугарске делегације био политички дискредитован. (Вид. В. Велев, *н. д.*, стр. 60, нап. 169).

¹⁹⁰ *Бугарски земљораднички народни савез* [Българския земеделски народен съюз] (БЗНС), основан је децембра 1899. године као *Земљораднички савез*. Непосредан повод за организовање сељака било је увођење новог намета од стране владе Васила Радославова, због чега су се сељаци побунили. У почетку је покрет имао за циљ економско и друштвено просвећивање сељака, и није био организован као политичка партија, а 1901. године преименован је у БЗНС, када први пут учествује на изборима и постаје политичка организација. Био је то покрет без јединствене идеологије, доктрине и организације, све до доласка Стамболијског на његово чело 1906 године. Стамболијски је аутор првог програма БЗНС-а. (Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vol. 2, Cambridge, etc., 1983, str. 38-39; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд, 2004, стр. 263-265; L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, str. 420.)

¹⁹¹ Вид. Димитрина Петрова, *Самостоятелното управление на БЗНС 1920-1923*, София, 1988, стр. 29-39.

¹⁹² Више о томе како је Бугарска реаговала на мировни уговор вид. у: Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 318-324, 337-346.

¹⁹³ Н. Nicolson, *н. д.*, str. 34-35; М. Mekmilan, *н. д.*, str. 147; М. Gleni, *Balkan/II*, str. 62; У Енглеској су постојала јака пробугарска осећања и утицајни кругови који су анимирали јавност у корист Бугарске. Крајем новембра 1918. године Роберт Ситон Вотсон [Robert W. Seton-Watson] је напоменуо тадашњем посланику у Лондону Јовану М. Јовановићу да су енглески бугарофили "на свим линијама пред политичарима и публиком". Ипак, јула 1919. године, посланик је јављао да су неки утицајни бугарофили поново покренули акцију у корист Бугара. (Јован М. Јовановић-Пижон, *Дневник (1896-1920)*, Београд-Нови Сад, стр. 568, 600).

бугарских окупационих власти против српског, румунског и грчког становништва, одиграла је кључну улогу у формирању француског јавног мњења против Бугара. Међутим, Француска је имала и извесне финансијске и економске интересе у Бугарској, желела је да ојача свој економски и културни утицај, насупрот Енглеској и Италији, које су се, такође, бориле за утицај у Бугарској. Њене интересе је после рата заступао шеф војне мисије, пуковник Анри [Henrys], за кога се може рећи да је био пробугарски настројен. Иако су и неки француски интелектуалци, као и одређени утицајни париски кругови, имали симпатије за Бугаре, то није много помогло Бугарској да промени слику о себи у француској јавности, нити однос француске владајуће елите.¹⁹⁴

Највећа очекивања уочи и у току Конференције, Бугарска је имала од САД, које са Бугарском нису биле у ратном стању. Американци су, у односу на остале побеђене државе, на Бугаре гледали са симпатијама. Амерички дипломатски представници у Софији су слали побугарске извештаје. Утицајне америчке групе су у САД и код америчке делегације у Паризу лобирале за бугарске интересе, посебно амерички мисионари у Бугарској.¹⁹⁵ Американци су се држали препорука своје специјалне експертске комисије ("Inquiry"), формиране још 1917. године ради разматрања свих питања важних за послератно уређење света, да источне границе предратне Србије треба да остану границе нове југословенске државе. Међутим, оштрица америчког противљења је отупела након Вилсоновог одласка са Конференције због одбијања америчког Сената да ратификује мировни уговор са Немачком.¹⁹⁶ Очекивања Бугарске од САД су се показала превеликим.

Бугарску делегацију, али и бугарску јавност уопште, највише је узнемирило разграничење са Краљевином СХС, тј. губитак старих бугарских територија, тзв.

---

¹⁹⁴ Снежана Димитрова, *"Възстановяване... Репарации... Гаранции..." Франция и славянските балкански държави (септември 1918 - януари 1920)* Благоевград, 1998, стр. 157-170, 204-205, 221-222. (Даље навођење: С. Димитрова, *Франција и славянските балкански държави...*); Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 99-100, 146-150, 175-176; А. Glavnik, *n. d.*, str. 191; О српској антибугарској пропаганди у време Мировне конференције, вид. у: Снежана Димитрова, "Србија и другите на Парижката мирна конференција (1912 г.-1920 г.)", *Balkanistic Forum*, Благоевград, год. III, 1994, стр. 116-120. О пропагандном раду у делегацији вид. Љ. Трговчевић, *n. d.*, стр. 315-318. Једно време је при Одељењу за штампу за Бугарску био задужен познати историчар књижевности и професор универзитета Богдан Поповић.

¹⁹⁵ Вид. К. Муравиев, *Договорът за мир в Ньой*, стр. 82-85; Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 86-87, 101-105, 109; Георги П. Генов, *Ньойският договор и България*, София, 2000, стр. 17-21; В. Велев, *n. d.*, стр. 56-57; М. Mekmilan, *n. d.*, str. 144, 146-148; М. Gleni, *Balkan/II*, str. 56-57.

¹⁹⁶ А. Walworth, *n. d.*, str. 465.

"западних покрајина", посебно Цариграда и Босилеграда.¹⁹⁷ У мемоару упућеном Клемансоу 23. августа 1919., бугарска делегација побија аргументе из Пашићевог мемора, називајући југословенске захтеве за корекцијом границе покушајем анексије бугарских територија, односно наставком старе анексионистичке праксе Србије према "бугарским земљама" – у мемоару се тврди да су Срби у прошлости три пута посегли за бугарским територијама: 1833. године, када су припојили "Тимочку долину", која је била насељена углавном Бугарима и нешто мало Румунима; 1878. године, када су, на основу одлука Берлинског конгреса припојили "долину бугарске Мораве и Нишаве"; 1913. године, када су, на основу Букурешког уговора припојили "чисто бугарску област" у Македонији.¹⁹⁸

У наставку бугарска делегација побија југословенске стратегијске, етнографске и историјске аргументе. Она одбацује југословенске *стратегујске разлоге*, наводећи да се државне границе не одређује према железничким линијама већ, напротив, железничке линије се постављају имајући у виду државне границе и стратегијске потребе; одбацује, такође, наводе из да ће Софија остати заштићена захваљујући сливничком утврђеном логору, јер исти никада није постојао – реч је о неколико обичних ровова; то што су Срби заустављени код Сливнице 1885. године није последица стратешке предности тог положаја, већ "борбеног духа и родољубља" бугарских војника; позивање на бугарску "дволичност" као разлог неповерења, нема историјско утемељење – бугарска делегација наводи више примера из далеке прошлости (8-10. век) када су Бугари помагали Србима, а Срби, заједно са Византијом нападали Бугаре "с леђа"; такође, Срби су на превару однели победу на Велбужду (1330), а најбољи пример лицемерја Србије је напад 1885. године, као и одбијање да примени споразум о подели Македоније из 1912 године.¹⁹⁹

Што се тиче *етнографских* аргумената југословенске стране, Бугари наводе да ни они немају утемељења у науци: Шопови говоре "западним наречијем бугарског језика" (нпр. нема падежа, за разлику од српског језика); ово становништво је одувек било познато као "бугарско" (као аргумент наводе и етнографску карту Јована Цвијића из 1913. године); на аргумент да су становници

---

¹⁹⁷ К. Муравијев, *Договорът за мир в Ньои*, стр. 192; Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 201.

¹⁹⁸ *Документи по договора в Ньои*, Софија, 1919, стр. 42-44.

¹⁹⁹ *Исто*, стр. 45-46.

Трна и Брезника 1877. године писали петиције о ујдињењу са Србијом, одговарају да је изјашњавање учињено "под присилом" српских власти које су заузеле трнски и пиротски крај, и као доказ наводе изјаве руских високих званичника из тог периода.²⁰⁰

За *историјске* аргументе из југословенског меморандума, бугарски делегати тврде да су "најтужнији". Наводе да је Македонија у најдуже у историји била под бугарском управом, те да су је други освајали до Бугарске, а не она од њих; такође, области од Видина до Струмице одувек су биле бугарске, осим у једном кратком периоду када су биле под управом Византијен (11-12. век), и под турском управом (од краја 14. века); у Видину је било средиште бугарског царства које је 1395. године пало под Турцима; Ћустендил је само једно кратко време у 14. веку био под српском управом, али је Ћустендилски обласни господар Константин²⁰¹ у Косовском боју учествовао на страни Турака; од свих бугарских крајева, једно је Ћустендилска епархија једно време била под јурисдикцијом Пећке патријаршије, али су јој и сами српски патријарси признавали бугарски карактер. Ово су били само неки од (контра)аргумената.²⁰²

Вазано за решење територијалних спорова Бугарске са суседним државама, бугарска делегација је у ноти Клемансоу од 29. августа изјавила да би најправедније било да се као основ за разграничење узму већ постојећи међународни документи (одлуке Цариградске конференције великих сила из 1876. године, Сан-стефанског уговора или српско-бугарског споразума о подели Македоније из 1912. године), али је, пошто је била свесна да је то тешко изводљиво, предлагала плебисцит народа на спорним територијама и независну анкету под контролом великих сила.²⁰³ У свом одговору од 24. октобра на

---

²⁰⁰ Исто, стр. 47-48.

²⁰¹ Реч је о Константину Драгашу, српском великашу, сину сестре цара Стефана Душана. После смрти Душана и распада Царства, он је са братом Јованом био обласни господар у северној Македонији. После Маричке битке (1371) они су постали турски вазали, баш као и византијски и бугарски цар. Константин је погинуо у бици на Ровинама (1395) у којој је, такође, као вазал ратовао на страни Турака. (С. Ћирковић, *н. д.*, стр. 164-166, 186). Бугарска делегација у свом документу, наиме, не помиње у ком својству је Константин ратовао на страни Турака, нити његово порекло. Ратовање вазала на страни својих сизерена била је уобичајена појава у средњем веку. Ово је само један пример манипулације историјским чињеницама у циљу историјске легитимације ("историјска права") територијалних аспирација, што је примењивано од свих заинтересованих страна на Мировној конференцији.

²⁰² *Документи по договору в Ньои*, стр. 48-51.

²⁰³ Исто, стр. 62.

пројекат мировног уговора (који јој је уручен 19. септембра), бугарска влада је поновила, и детаљније образложила, све оне аргументе које је навела у одговору на југословенски меморандум о корекцији границе.²⁰⁴

Питање југословенско-бугарске границе је крајем октобра поново отворено пред Саветом петорице, јер су Американци и Италијани затражили да се исправка границе у области Цариброда и Босилеграда, означена у условима мира, повуче и задржи граница из 1914 године.²⁰⁵ Иако није вероватно да су заиста веровали да ће променити одлуку о корекцији границе, сматрамо да су Италијани и Американци имали разлога за овај својеврсни "маневар": први су на тај начин вршили додатни притисак на Краљевину СХС, компликујући јој положај на Конференцији, у тренутку када се "ријечко питање" активно решавало²⁰⁶; други су хтели да остану доследни сопственим принципима и моралном престижу, јер су одбијањем Сената да прихвати Версајски уговор, САД суштински изгубиле доста од политичког утицаја на Конференцији.

Током дискусије на Савету већина је била да се корекција границе задржи (јапански делегат је подржао француско-енглески став). Французи су бранили позиције о неопходности заштите пруге и традиционалним путевима бугарског продора, што треба онемогућити исправком границе. Амерички делегат Полк [F. L. Polk] је тврдио да се Србима даје могућност да нападну Софију. Италијански делегат Шалоја [Vittorio Scialoja] је сматрао да се на основу пруге не могу одређивати границе, тим пре што постоје места где је граница ближа прузи него код Босилеграда. Сматрао је да се, са војне тачке гледишта, не може Србији дати више могућности да нападне Бугарску, него Бугарској да нападне Србију. Српски страхови за безбедност се могу умирити разоружањем сливничког утврђења. Ларош је сматрао да би за Бугарску то било горе него губитак Цариброда. Амерички делегат Боуман [D. Bowman] је истицао да не постоје разлози да се верује у бугарски напад на Србију, тим пре што је предвиђено њено разоружање и

---

²⁰⁴ Исто, стр. 143, 147-149, 158-178.

²⁰⁵ Своје мишљење поткрепили су следећим аргументима: 1) становништво ових области (више од 40.000) чине скоро стопроцентно Бугари (према бугарском попису из 1910); 2) области су економски везане за Софију; 3) граница би се веома приближила Софији; 4) Србима су већ учињене концесије на рачун Бугара; 5) уступање Цариброда и Босилеграда изазваће велики број избеглица итд. (Central Territorial Committee, Report to the Supreme Council on the Bulgarian Demands Concerning the Serbo-Bulgarian Frontier – Report of American and Italian Delegations, (PRFRUS, The Paris Peace Conference 1919, vol. VIII, Washington, 1946, str. 870-872.))

²⁰⁶ В. Krizman, *Vanjska politika...*, str. 22-29.

редукција војске. Британац Кру је напоменуо да су се сви војни експерти сложили да нова граница не даје офанзивну предност Србима, а сада делегати тврде супротно. Што се тиче односа између етнографског и стратегијског принципа, Кру је истицао да су у свим мировним уговорима прављени компромиси, и питао зашто се посебно у овом питању принципи истичу као "светиња". Супротно тврдњама опонената да ће Бугарска због ове измене одбити да потпише уговор, Кру је навео да је из разговора са Србима стекао утисак да ће, уколико не дође до измене границе, уговор "пропасти у Београду". Пишон је питао да ли су Бугари заслужили да Савезници застрашују Србе, који неће потписати споразум без измена границе. На крају је Полк реплицирао на изјаве Круа рекавши да Американци никада нису прихватили измену границе у овим регионима, да измена није била дело Територијалне комисије, већ Врховног савета. Пошто није желео да компликује тешку ситуацију, прихватио је да треба задржати одлуку о измени границе, али и истакао да скида одговорност са Американаца за евентуалне последице. Шалоја се придружио његовој изјави.²⁰⁷ Ова дискусија још једном показује однос великих сила према утврђеним начелима, и њихову употребу у складу са појединачним интересима.

Овим је дискусија око југословенско-бугарске границе била окончана. Силе нису прихватиле обимна образложења, па је Бугарска принуђена да прихвати нову границу која је утврђена чл. 27 мировног уговора.²⁰⁸ Бугарска је изгубила сва права на територијама које су додељене Краљевини СХС (чл. 37). Одређено је да ће на терену граничну линију повући посебна седмочлана комисија – петорицу чланова ће именовати главне савезничке силе, и по једног Краљевина СХС и Бугарска (чл. 38). Одређено је, такође, да ће становништво додељених области добити југословенско држављанство, али без права да задржи бугарско држављанство, осим оних који су се у тим областима населили после 1. јануара 1913. године, који ће морати да добију посебно одобрење за стицање југословенског држављанства (чл. 39). Лицима старијим од 18 година је омогућено да оптирају две године после ступања уговора на снагу (чл. 40).²⁰⁹

---

²⁰⁷ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations of the Five Great Powers, 01. 11. 1919. (PRFRUS/VIII, str. 856-861).

²⁰⁸ Детаљан технички опис границе вид. у: *Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор)*, Београд, 1927, стр. 20-22. (Даље навођење: *Уговор о миру са Бугарском*); А. Glavnik, n .d., str. 193.

²⁰⁹ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 26-28.

1.1.3. Разграничење

Југословенско-бугарско разграничење је извршено релативно мирно, без физичког отпора Бугарске, али уз њен политички отпор који, међутим, ништа није могао да промени.

Одлука да Струмица, стратешки изузетно важна за Краљевину СХС, јер се налазила на југословенско-бугарско-грчкој тремеђи, буде поседнута од стране српске војске, донета је у склопу планова победничких сила о постепеном повлачењу савезничких трупа са окупираних бугарских територија. На предлог Тардијеа, Врховни савет је 18. септембра 1919. године одлучио да уместо француских у Струмицу уђу српске трупе, а у деловима Западне Тракије (Ксанти и Ђумурчина) грчке трупе. По овој одлуци, српска војска би била део савезничких војних структура, а у граду би остале бугарске цивилне власти.²¹⁰ Командант Савезничких војски генерал Д'Епере је 6. октобра 1919., приликом посете Београду, обавестио начелника Врховне команде о својој намери да изда наређење да српске трупе изврше окупацију Струмице "око 15. октобра". Генерал је инсистирао на томе да се, приликом окупације, избегну инциденти, пљачке и малтретирање станивништва.²¹¹

Рад комисије за утврђивање граничне линије на струмичком сектору започео је 18. октобра 1919 године. Чланови комисије били су француски мајор Меланден, бугарски мајор Тодоров и југословенски мајор Александар Стојановић.²¹² Утврђивање границе није прошло без проблема. Пошто је комисија погрешно убицирала врх Тумба на Беласици, село Габриново (150-200 кућа) је остало Бугарској, а Бајаково (25-30 кућа) Краљевини СХС, супротно мировном уговору. Граница која је требало да иде источно од Габринова, сада је ишла западно. Даље, граница није повучена природним гребеном Ограждена (планина,

---

²¹⁰ Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 45-46.

²¹¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918.*, књ. 33, прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Београд, 2015, док. 129, стр. 125. (Врховна Команда – министру војном, о. бр. 43971, 07. 10. 1919). (Даље навођење: ВРС/ књ. 33, бр. док., стр.)

²¹² Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 48, 52; Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 339.

део плнанинског масива Беласице – И.Р.), већ западно од њега. Тако је изгубљено село Златарево (које се налазило на прузи Петрич-Струмица), тј. терен који би био знатно повољнији за вршење граничне службе.²¹³ Ове извештаје потврдио је знатно касније у својим сећањима Арсеније М. Јанковић, који је у време разграничења службовао као млади официр у Граничној трупи у Штипу. Он наводи да су комисију на погрешан траг навели локални мештани, који су били инструктирани од стране бугарских власти да дају погрешне податке. Када им се комисија обратила да јој покажу врх Тумба (око кога се налазило још неколико врхова) на Беласаци, а који је требало да буде на тромеђи, они су јој намерно показали други врх, Самар, који је према уговору требало да припадне Краљевини СХС. На питање комисије где је село Коларево, мештани су показали Конарево, које је, такође, требало да остане дубоко у југословенској територији, а не на граници.²¹⁴

Југословенске власти су одмах започеле не само војне припреме за окупацију Струмице, већ и предузимање мера за парирање евентуалној комитској акцији противу окупације, као и антисрпској агитацији комитских агената, бугарских власти и повереника, чији је циљ био да се унесе паника међу становништвом, и тако, евентуално, осујете планови за окупацију. Пропагирано је да ће српске власти вршити терор над становништвом, светити се итд. С друге стране, услед пада ауторитета бугарских власти и активности комита, безбедност у области је била на веома ниском нивоу. Комите, али и представници власти, су пљачкале грађане, реквирирали имовину, вршили насиље над онима који су одбијали да избегну у Бугарску. Због тога је део становништва са надом ишчекивао улазак српских трупа које би их заштитиле од пљачки и насиља.²¹⁵ Војне власти су, да би придобиле локално становништво, искористиле тешку

---

²¹³ АЈ, 366, ф. 23, док. 4413, Давидовић (председник владе) – Делегацији, пов. бр. 13176, 08. 11. 1919; док. 5245, МИД – Делегацији (извештај министра војног), пов. бр. 15465, 28. 12. 1919; ВРС/ књ. 33, док. 151, стр. 176. (министар војни – Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 40211, 29. 10. 1919). Вид. и: Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 339.

²¹⁴ Архив Српске академије наука и уметности (даље: САНУ), Историјска збирка, инв. бр. 14550/1, Арсеније М. Јанковић, *"Мој живот. Записи о догађајима и људима од 1915. до 1975. године"*, стр. 49-50. (машинопис)

²¹⁵ АЈ, 336, ф. 24, док. 4114, МИД – Делегацији (извештај Команданта Брегалничке дивизијске области), 27. 09. 1919; док. 4326, Извештај Начелства округа брегалничког, пов. бр. 8810, 30. 09. 1919; док. 4263, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног), 18. 10. 1919; ф. 23, док. 4424, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног), 04. 11. 1919; ВРС/књ. 33, док. 154А, стр. 184. (министар војни-Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 40569, 01. 11. 1919).

материјалну ситуацију, и наредиле да окупационе трупе допреме велику количину хране, лекова, соли и других потрепштина. Становништво је преко повреника обавештено да ће му бити гарантована лична и имовинска безбедност.²¹⁶

Што се војних припрема тиче, команда Треће армијске области је формирала посебан *Струмички окупациони одред*, који је био састављен од две групе – *итипске* и *валандовске*. За команданта одреда постаљен је пуковник Милутин Мишковић. За потребе окупације одређени су и помоћни одреди – три коњичка ескадрона, батаљони и чете за посудање границе, заштиту исте од комитских упада и обезбеђење пруге. Ове снаге су укупно бројале 6 пешадијских батаљона, 2 пољске батерије, 3 коњичка ескадрона, 5 граничних чета, са укупно око 5000 људи. Предвиђена окупациона војска била је знатно јача од оне коју је предлагао генерал Д'Епере - један батаљон, један ескадрон и једна батерија, док је команда Савезничких војски предвидела да Струмицу окупира "једна српска чета".²¹⁷ Један од разлога формирања овако моћних снага био је да се на локално становништво остави снажан утисак и да се одврати од свеке идеје о отпору.²¹⁸

Југословенску органи су од почетка 1919. године развили озбиљну обавештајну делатност у циљу праћења комитских активности у струмичком крају, као и њихових веза са Италијанима, чије су трупе пре француских биле стационаране у Струмици.²¹⁹ Ради супротстављања комитској акцији и агитацији, али и обезбеђења позадине, поново је формиран одред српског четничког војводе Јована Бабунског. Међутим, одред није имао улогу у самој окупацији. Напротив, због сурових метода којим се користио у обрачуну са становништвом које је помагало комите и гајило пробугарска осећања, наређено је да одред не сме учествовати у окупацији и улазити у Струмицу.²²⁰ Југословенске власти су од француских власти у Струмици затражиле да из вароши депортују сва "сумњива

---

²¹⁶ Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 334, 339-341; Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 54.

²¹⁷ ВРС/књ. 33, док.126, стр. 114. (Врховна команда-министру војном, о.бр. 43900, 04. 10. 1919; док. 135, стр. 144, (министар војни-Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 39152, 13. 10. 1919); док. 135, стр. 145. (Делегат у Царигради-министру војном, о.бр. 1274, 12. 10. 1919); Д. Тасић, *Рат после рата* стр. 332-333.

²¹⁸ Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 52.

²¹⁹ Д. Тасић, *Рат после рата* стр. 324-326.

²²⁰ Уп. Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 346; Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 49-51; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 189.

лица" која су вршила антисрпску агитацију, па си Французи протерали око 250 људи.²²¹

Струмички окупациони одред ушао је у Струмицу 16. новембра 1919 године (прва је ушла предходница валандовске групе – 2.батаљон, са митраљеским одељењем, деловима бојне коморе и санитетског одељења).²²² Окупација је прошла без икаквог отпора. Нове власти, које су се пажљиво односиле према становништву, биле су поздрављене. Упућени су поздрави престолонаследнику и влади.²²³ Пуковник Мишковић је постао највиша административна власт у струмичкој области ("Командант Струмичке области"), директно подчињен Команди савезничких трупа у Бугарској, а српске трупе су биле део окупационе војске у Бугарској.²²⁴ Бугарске цивилне власти (школство, судство, пошта, телефон, телеграф, црква, снабдевање становништва) су, према наредби савезничке команде, остале у Струмици, али је пуковнику Мишковићу остављено да одмах проучи организацију управе са српским официрима и грађанским властима, и тај предлог проследи команди Савезничких војски.²²⁵ Договором о поступку извршења окупације између пуковника Мишковића и потпуковника Меалена, изасланика команданта савезничке војске у Бугарској (генерала Клодела), одређено је да ће српски чиновници ући после трупа, и да ће у прво време радити заједно са бугарским чиновницима. Надзор над саобраћајним комуникацијама преузела је француска обласна служба у Струмици и Петричу, јер је пуковник Мишковић предлагао да се прекине саобраћај са Бугарском, на шта савезничка команда није пристала. На граници је створена својеврсна бесцаринска зона – роба је, уз посебна одобрења, без царине улазила у Бугарску и Краљевину СХС.²²⁶ Једна жандармеријска чета је већ 17. новембра од бугарских органа у Струмици преузела вршење полицијске службе.²²⁷

---

²²¹ Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 53.

²²² ВРС/књ. 33, док. 169, стр. 210. (извештај команданту Струмичког окупационог одреда).

²²³ Д. Тасић, *Рат после рата* стр. 344-346.

²²⁴ АЈ, Фонд Министарства просвете КЈ, бр. 66, ф. 53, дос. 82, Заповест за окупацију Струмичке области од стране српских трупа, Француска источна војска, Бр. 243/3, 03. 11. 1919.

²²⁵ *Исто*, Упутство о администрацији Струмичке области, Француска источна војска – Штаб, 3. биро, Бр. 253/3, 03. 11. 1919.

²²⁶ *Исто*, Поступак при извршењу заповести бр. 243/3 и 253/3, Штип, 13. 11. 1919. (потписи пук. Мишковића и пук. Меалена).

²²⁷ ВРС/књ. 33, док. 172, стр. 218. (министар војни-Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 12555, 19. 11. 1919.)

Пуковник Мишковић је 21. новембра од владе у Београду, као хитно и неодложно, захтевао да му пошаље чиновнике (директора Гимназије, председника суда, лекара, финансијску и управу монопола, управника поште, управнике школа, учитеље и попа), како би цивилна власт што пре у потпуности прешла у српске руке.²²⁸ Окупационе власти су успеле да за кратко време успоставе органе цивилне власти. Током децембра бугарске цивилне власти су се евакуисале.²²⁹

И док је окупација Струмице прошла прилично мирно, јер се, како је извештавао делегат у Софији, нова влада БЗНС-а (формирана октобра 1919.) помирила са њеним губитком²³⁰, са *окупацијом Цариброда и Босилеграда*, који су сматрани старим бугарским земљама, ситуација је била компликованија.

Различити извештаји су од јесени 1919. године указивали на изузетно активну бугарску агитацију у овим крајевима против присаједињења Краљевини СХС. Бугарске власти су плашиле локално становништво да ће се Срби светити за све оно што су бугарске трупе радиле у Србији током окупације, посебно становницима села северно од Цариброда, који су служили у јединицама које су учествовале у гушењу Топличког устанка. Такође, говорено је да ће у Цариброд ући војска из топличког округа и чинити исто оно што је бугарске војска чинила у топличком крају за време рата. Вршен је притисак на становништво да се исели, под претњама да ће они који остану бити побијени од комита.²³¹ Пропагандом су руководили полицијски органи, свештеници и учитељи. Резултати притиска су, према војним и полицијским извештајима, били следећи: до краја септембра 1919. године иселиле су се 4 породице, после позива на јавном скупу на коме је учествовало око 400 породица из Цариброда, а до средине октобра су се иселиле 24 породице; до средине новембра са територије општине Клисуре под притиском је исељено $\frac{3}{4}$ становништва, а крајем месеца у Клисури је, од 40 домаћинстава,

---

²²⁸ АЈ, 66-53-82, Министар војни и морнарице – министару просвете, Пов. Ф. Ђ. О. Бр. 43.531, 02. 12. 1919.

²²⁹ Д. Тодоровић, *Окупацијата на Струмица...*, стр. 59.

²³⁰ У разговору са капетаном Милчићем, изаслаником југословенског делегата у Софији генерала Туцаковића, Стамболијски је, говорећи о проблему који представља присаједињење бугарских територија Краљевини СХС, рекао: "Не говорим о Струмици. Узмите је, ми смо се већ са тим помирили." (АЈ, 366, ф. 22, док. 4309, МИД – Делегацији (Милчићев извештај Туцаковићу), пов. бр. 12763, 26. 10. 1919.)

²³¹ Један бугарски војни извештај потврђује да је у Цариброду било око 20 породица просрпски оријентисаних. Оне су се налазиле под надзором власти, и прећено им је од стране саоморганизованих локалних група. (Рапорт на началника на гарнизона в Цариброд..., 10. 10. 1919. (*Българите од Западните покрайнини (1878-1975)*), съст. Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, София, 2005 (даље навођење: БЗП), док. 73, стр. 137).

остало свега 30 људи. На свим кућама у Цариброду истакнуте су црне заставе, као знак жалости због предаје вароши Краљевини СХС. Бугарске власти су наоружавале локално становништво и позивале га да пружи оружани отпор окупацији. Југословенске власти су, чак, веровале да ће Бугари приликом повлачења запалити Цариброд. Бугарске власти су вршиле реквизицију материјалних добара, са намером да "испразне територију", као и регрутацију локалних младића. Порези су драстично повећани. У Босилеграду су адвокати становништву по енормној цени издавали тапије на имовину, плашећи га да ће окупационе власти отимати земљу.²³² Због реквизиције стоке од становништва са територија које су јој требале припасти (одузимано је 9 од 10 грла), југословенска влада је упутила протест великим силама.²³³

Током лета и почетком јесени, са јачањем земљорадничког спољно-политичког курса помирења са суседима, дошло је до попуштања напетости. Бугарске власти су покушавале да умире становништво. Неки министри су крајем августа у Клисурси и Цариброду одржали скупове и позвали становнике да мирно прихвате окупацију, да буду лојални и да им се ништа неће десити, да српске власти неће чинити зло, и да ће Бугари и Срби ускоро бити у савезу.²³⁴ Крајем октобра је бугарски министар спољних послова и вера Михаил Мацаров [Михаил Маджаров] упутио поверљиво писмо министарству војном у коме се истиче потреба да се сачува мир у рејонима који се граниче са Краљевином СХС и додељени су јој уговором. У писму се наводи да би сваки оружани отпор становништва (министар је имао извештаје да се становништво већ организовало за отпор и тражило оружје од власти) био узалудан и краткотрајан, и да би

---

²³² АЈ, 366, ф. 22, док. 3997, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног и морнарице), пов. бр. 12229, 09. 10. 1919; док. 4170, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног и морнарице), пов. бр. 13211, 12. 10. 1919; док. 4260, МИД – Делегацији (извештај начелника Пиротског округа), пов. бр. 12546, 19. 10. 1919; ф. 23, док. 4190, МИД – Делегацији, пов. бр. 12438, 15. 10. 1919; ф. 24, док. 4013, МИД – Делегацији (извештај војног делегата у Софији), пов. бр. 11907, 01. 10. 1919; док. 6114, МИД – Делегацији (извештај МУД-а), пов. бр. 3460, 10. 04. 1920; док. 6570, МИД – Делегацији (извештај начелника Врањског округа), пов. бр. 6867, 30. 06. 1920; ВРС/књ.33, док. 171, стр. 214. (министар војни-Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 42109, 18. 11. 1919); док. 182, стр. 246. (министар војни-Врховној команди, пов.ф.ђ.о.бр. 43291, 29. 11. 1919). Вид. и: С. Златковић, Цв. Васев, Г. Видаковић, *Димитровград 1877-1945.*, Београд, 1989, стр. 69-70.

²³³ АЈ, 366, ф. 24, док. 5342, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног), 16. 01. 1920 и нота Генералном секретаријату Мирвоне конференције од 05. 02. 1920 (на француском).

²³⁴ Д. Тасић, *Присаједињење Цариброда и Бисвиграда...*, стр. 126-128.

Бугарска била "прегажена за пар дана" уколико би дошло до оружаног конфликта.²³⁵

Војне припреме за окупацију почеле су на јесен 1919 године. Почетком октобра војне власти су активирале наређење из јула исте године, о војној акцији против Бугарске у случају да одбије да изврши мировни уговор. На основу овог плана, априла 1920. године је израђен план окупације. План је до јесени 1920. године доживео неколико измена, тако да су на крају формирана два одреда – *царибродски* (под командом потпуковника Михаила Милићивећа) и *босилеградски* (под командом пуковника Драгутина Гавриловића), укупне снаге: 7 пешадијских батаљона, 4 коњичка ескадрона и 5 артиљериских батерија. Јачина трупа требало је, као и у случају Струмице, да демонстрира силу и одлучност српске војске. За команданта акције одређен је пуковник Душан Поповић, командант Моравске дивизијске области. Трупама је наређено да спрече злоупотребе и насиље над локалним становништвом.²³⁶

У међувремену су предузети и политички кораци. Маја 1920. године Београд је од великих сила затражио антиципирање (превремено увођење у дејство) Нејског уговора у погледу територија које су додељене Краљевини СХС, а као разлоге је навео: 1) безакоње и напето стање које влада у тим областима, услед поступака бугарских власти према станивништву (пљачке, опорезивања, одузимање имања) и терора комистких чета; 2) регрутацију коју врши бугарска влада; 3) у поменутих областима су спроведени избори (крајем марта).²³⁷ Почетком јуна Краљевина СХС је поновила овај захтев, позивајући се на пример Грчке која је приступила окупацији делова Тракије који су јој припали по Нејском уговору.²³⁸ У Софији су све време знали за југословенске припреме, па су наредили судским и образовним институцијама да се, у случају потребе, заједно са архивама повуку у унутрашњост земље. Ипак, владајући кругови су се надали не само да до окупације неће доћи, већ и да питање измене границе још није коначно решено, и да у том погледу може доћи до ревизије мировног уговора. У Софији су се, чак, надали да је могуће да, као последица побољшања односа, Краљевина СХС сама одустане од присаједињења додељених јој територија.²³⁹

²³⁵ Поверително писмо от Михаил Маджаров..., 27. 10. 1919. (БЗП, док. 77, стр. 143).

²³⁶ *Исто*, стр. 123-125, 128-129.

²³⁷ АЈ, 366, ф. 24, док. 6292, Текст југословенске ноте, пов. бр. 4973, 17. 05. 1920.

²³⁸ *Исто*, док. 6375, Нинчић – Веснићу, пов. бр. 5641, 02. 06. 1920.

²³⁹ В. Велев, *н. д.*, стр. 85-87.

За разлику од ситуације приликом окупације Струмице, међусавезничка комисија одређена да на терену одреди граничну линију (почела са радом септембра 1920.), није окончаила свој рад до тренутка када је у Београду донета одлука о окупацији. Бугарска је обавештена да повуче своје административне органе. Бугарско посланство у Београду је затражило да се окупација одложи до окончања рада комисије, али су у Београду одбили захтев, уз образложење да је окупација припремљена и да су о томе обавештени сви заинтересовани фактори, као и да је то најбољи начин да се одржи мир и ред на граници.²⁴⁰ Бугарски посланик Тодоров је сматрао да је окупација мотивисана унутрашњополитичким разлозима и предстојећим изборима, као начин да се придобије бирачко тело после спољнополитичких неуспеха у "јадранском питању" са Италијом.²⁴¹ Бугарска влада је покушала да спречи окупацију: пошто сам није могао да ступи у контакт са представницима југословенске владе, који су одбијали да се виде са њим, председник владе Стамболијски је покушао да ангажује посреднике – шефа руске мисије у Софији Молова и пољског дипломатског представника у Београду, као и чехословачку владу.²⁴²

Царибродски одред је, упркос противљењу председника комисије за разграничење (италијанског пуковника Ордионија), Софије, великих сила и Конференције амбасадора²⁴³, ушао у Цариброд 6. новембра 1920. године, без икаквог отпора, потпуно мирно. Према војним извештајима, после првобитног страха, становништво се вратило нормалном животу, а око 400 избеглица се вратило из Бугарске.²⁴⁴ Заједно са војском дошли су и предстваници цивилне власти: срески начелник Коста Алексић, полицијски писар Јосиф Динић и свештеник. За председника општине постављен је Цариброђанин Ђига Тончев (Тончић). Начелник Алексић имао је разумевања за становништво и лепо се опходио према њему.²⁴⁵

---

²⁴⁰ Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd, 1979, str. 97; Д. Тасић, *Присаједињење Цариброда и Бисилграда...*, стр. 128; В. Велев, *н. д.*, стр. 90.

²⁴¹ В. Велев, *н. д.*, стр. 90.

²⁴² *Исто*, стр. 91.

²⁴³ Поверителен рапорт на началника на 5 пехотна Дунавска дивизија..., 06. 11. 1920. (БЗП, док. 89, стр. 162); В. Велев, *н. д.*, стр. 92-95.

²⁴⁴ Д. Тасић, *Присаједињење Цариброда и Бисилграда...*, стр. стр. 129-130.

²⁴⁵ С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, *н. д.*, стр. 71.

Окупација Босилеграда завршена је 24. новембра, такође мирно. Војска је известила да је становништво покорно, иако је и даље наклоњено Бугарској.²⁴⁶

Југословенско-бугарско разграничење је у техничком смислу, уз велика спорења у самој комисији између југословенског и бугарског делегата, генерала Стефановића и пуковника Кисова, као и иузмеђу генерала Стефановића и пуковника Ордионија²⁴⁷, окончано тек крајем августа 1922. године, када је комисија завршила рад на одређивању границе.²⁴⁸

За време рада комисије, Софија није престала да гаји наде да је могуће преокренути ситуацију, и вратити "точак историје" на стање пре 6. новембра 1920 године. Из западних, али и југословенских дипломатских кругова, стизала су извесна охрабрења таквим надањима. Тако је бугарски посланик у Паризу почетком 1921. године јављао да је циљ путовања француског генерала Франше Д'Епера у Београд да утиче на разрешење југословенско-бугарског спора поводом разграничења, тако што би Цариброд и Босилеград били враћени Бугарској, која би се заузврат одрекла својих претензија према Македонији. Посланик је предлагао да Бугарска прва повуче потез, тако што ће започети обрачун са македонским комитама на својој територији. Бугарском посланику у Берну је његов југословенски колега Јовановић саопштио да је Београд заинтересован за споразум са Бугарском, уз услов да она покаже како се помирила са губитком Македоније, док се о Цариброду и Босилеграду може разговарати. У истом смислу извештавао је и бугарски посланик у Београду.²⁴⁹ Међутим, убрзо је, на пролеће 1921., дошло до нове кризе у односима повдом "комитског питања", што је бацило у засенак питање "новоприсаједињених територија".

---

²⁴⁶ Д. Тасић, *Присаједињење Цариброда и Босилеграда...*, стр. 130.

²⁴⁷ Вид. В. Велев, *н. д.*, стр. 124-130.

²⁴⁸ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Паризу, бр. 388, ф. 8, ј.о. 21, л. 413, МИД – Посланству, пов. бр. 9227, 31. 08. 1922.

²⁴⁹ В. Велев, *н. д.*, стр. 128.

1.1.4. Последице разграничења (проблем тзв. "западних покрајина")

Присаједињењем Цариброда, Босилеграда и делова око Тимока, појавио се нови проблем у југословенско-бугарским односима – проблем тзв. "западних покрајина" или, гледано из југословенског дискурса, "новоприсаједињених области" (овим термином желела се истаћи разлика у односу на области присаједињене после Балканских ратова – И. Р.). Заправо, проблем је суштински постојао само посматрано из бугарског дискурса. У Краљевини СХС ово питање готово да није третирано од стране државних органа као некакво посебно питање. Чином присаједињења додељених територија извршен је мировни уговор у делу о граници, чиме је за Београд то питање затворено. Супротно, Бугарска је наставила да жали за изгубљеним територијама, можда зато што "сећање губитника има снажнији делотворни потенцијал од сећања победника".²⁵⁰ Пораз, као предмет сећања, постаје кохезиони фактор нације и део њеног идентитета заснованог на "свести о жртви".²⁵¹ Управо су различите организације избеглица из тзв. "западних покрајина" после рата имале кључну улогу у неговању и оснаживању ове "свести о жртви" у бугарској јавности.

Према Г. Генову, професору права и експерту бугарске делегације, тзв. "западне покрајине", обухватају територију двеју области припојених Краљевини СХС: "старе бугарске територије" (кулска, царибродска, трнска и босилеградска област), и део "македонских земаља", које је Бугарска добила Букурешким уговором 1913. године (струмичка област). Прва област обухвата 1.545 квадратних километара, са 64.590 становника (према бугарском попису из 1910.), од којих највећи део чине Бугари, и око 4-5.000 Влаха (у кулској области). На овој територији налазило се 106 села и 2 града (Цариброд и Босилеград). У струмичкој области Краљевина СХС је добила 1.021 квадратни километар територије, са 39.033 људи. Укупно је Краљевина СХС добила 2.566, 2 квадратна километра бугарске територије, са око 101.000 становника, од којих су 84.938 Бугари и само

---

²⁵⁰ А. Asman, *n. d.*, str. 76.

²⁵¹ *Isto*, str. 77.

125 Срба.²⁵² Други бугарски аутори у тзв. "западне покрајине" не убрајају струмичку област.²⁵³ Према југословенским подацима, Краљевина СХС је уговором од Бугарске добила 875,2 квадратна километра у струмичкој области, 802,9 квадратних километара у босилеградској области, 602,4 квадратна километра у царибродској области и 166,4 квадратна километра у видинској области (проширење у долини Тимока – И. Р.) – укупно 2.446, 9 квадратних километара.²⁵⁴ Колико је Бугара живело у Краљевини СХС не може прецизно установити, јер бугарска национална мањина званично није била призната, па ни регистрована у пописима становништва. Б. Павлица износи податак да је у Краљевини СХС/Југославији живело око 95.000 Бугара (92.000 становника је било у "новоприсаједињеним" областима, око 4.500 Бугара је живело у предратној Србији, али се неколико хиљада њих одселило у Бугарску после рата).²⁵⁵

Рекли смо да се питањем тзв. "западних покрајина" бавила углавном Бугарска, што је разумљиво, јер је део њеног становништва остао под влашћу друге државе. Зато је ово питање и третирано превасходно као питање мањинских права бугарског становништва. Следствено томе, бугарска историографија и публицистика показивале су знатно интересовање за овај проблем.²⁵⁶

---

²⁵² Г. Генов, *н. д.*, стр. 113-114; Подаци које је бугарска делегација изложила у свом одговору од 24. октобра на пројекат мировног уговора донекле се разликују: по њима, површина територије која се чл. 27 предаје Краљевини СХС износи 24.814 километара квадратних, са укупно 180 градских и сеоских насеља и 92.023 становника, од којих је 76.479 Бугара, 5.433 Турака, 8.649 Румуна, 649 Цигана и 127 Срба. Од тога, највише је Срба било и Цариброду и околини (79), а највише Бугара у босилеградском крају (21.839). (*Документи по договору в Ньои, стр. 158*).

²⁵³ Вид. Кръстьо Манчев, *Балкански разпри*, София, 2011, стр. 158.

²⁵⁴ *Политика*, "Наша источна граница", 18. 11. 1920.

²⁵⁵ Branko Pavlica, "Bugari u Jugoslaviji", u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukturu EU – balkanska raskršća i alternativa*, приг. LJ. Mitrović, D. Đorđević i др., Niš, 2004, стр. 186.

²⁵⁶ Поред већ навођене књиге В. Велева вид. и: Милан Миланов, *Забравени бугарски земји. Западните покрајини в периода между двете световни войни*, София, 1994; Методи Петров, *Национално-освободителното движение в Западните покрајини*, София, 1995; Исти, *Въртоп – револуционна организација за ослобождение на Западните покрајини*, София, 2003; *Ньојският договор и сџдбата на југозападните бугарски земји*, Сборник от научна конференция, Кюстендил, 2001; Владимир Русков, *Цариброд, Западните покрајини и по на Запад*, София, 2007. У Бугарској су објављени и документи који се односе на ово питање. Поред већ навођене збирке докумената *Бугарите од Западните покрајини...*, вид. и: Огњана П. Хрисимова, "Националните тежнення на Бугарите од Западните покрајини пред Обществото на народите", *ИДА*, бр. 68 (1994), стр. 169-182; Ангел Джонев, "Документи по въпроса за Западните покрајини, съхранявани в Регионален исторически музей – Кюстендил", *ИДА*, бр. 97 (2009), стр. 126-158.

Део бугарске литературе има уско национални приступ овом питању, што се огледа у претерано острашћеној етикетицији југословенске управе у тим крајевима као "владавине терора", "асимилаторске", "злочиначке", "варварске", "великосрпске", "шовинистичке", а званичних југословенских управљачких структура као "окупатора", "београдских шовиниста", итд. Посебна карактеристика појединих аутора је изражена употреба шовинистичког антисрпског дискурса у осуди нехуманих поступака југословенских власти према бугарском становништву у дотичним областима.²⁵⁷

О овом питању у бугарској историографији постоје и уравнотеженија гледишта. Тако историчар К. Манчев (рођен у Краљевини СХС, у околини Цариброда – И.Р.), у једном од својих новијих дела анализира улогу тзв. "западних покрајина" у југословенско-бугарским односима изван дискурса о српском "шовинизму", "терору", итд. Он покушава да у ширем историјском контексту (од 70-их година 19. века), објективно сагледа политичке процесе и националне, мегаломанске идеологије које су довеле до српско-бугарског супарништва, и у том оквиру сагледава и питање тзв. "западних покрајина" после Првог светског рата. По њему, територије о којима је реч не представљају географску целину (реч је о политичком појму)²⁵⁸, и нису имале никакав посебан политички, стратешки или економски значај нити за Краљевину СХС, нити за Бугарску. Одузимањем територија Београда је хтео да Бугарску држи слабом и изолованом, док је њихово одузимање за Бугарску имало морално значење, и схваћено је као кажњавање. Манчев разматра и хипотетичко питање: да ли је

---

²⁵⁷ У антисрпском ставу истичу се дела М. Петрова. Иако на фактографском нивоу корисна, његова дела пате од вишка субјективности и честог излива емоција. Ово је разумљиво, ако се има у виду да је аутор рођен у селу Врабча код Цариброда, које је припојено Краљевини СХС. Верујемо да управо из тог разлога аутор нема потребну "психолошку дистанцу" од теме којом се бави. Напротив, његова "лична уплетеност" је наглашена. За делима Петрова, у антисрпској реторици не заостаје ни публицистичко дело В. Рускова, које не излази из оквира шовинистичке и националистичке пропаганде карактеристичне за крај 19. и почетак 20. века, и крајње тенденциозно тумачи српско-бугарске односе (још од времена кнеза Милоша), као ни радови објављени у зборнику *Ньойският договор и съдбата...* (вид. пред. нап.)

²⁵⁸ О значењу термина "западне бугарске покрајине" сведочи и запис једног од националних радника из поменутих области Ефтима Стефанова. Он наводи да овај термин није постојао пре 1919. године, да он није етнички, нити географски, већ само један "историјски споменик". Термин никако не означава западне границе бугарских земаља (оне иду још западније, и обухватају Поморавље и Тимочку крајину), већ представља споменик "безграничне злобе" и мржење Србије према Бугарима. (Вид. Из "Западни покрајини-няколко думи за робите и за изгнаниците" (БЗП, док. 83, стр. 151-152). Објашњење појма види и у: В. Велев, *н. д.*, стр. 6-7.

Бугарска, имајући у виду војно-политичке прилике на Балкану и у Европи у време потписивања мировног уговора, морала пристати на уступање територија? Одговара да су околности (између осталог и јер је Краљевина СХС била у спору са Италијом, и највећи део расположивих војних снага сконцентрисала према њој) биле такве да је могла пружити отпор, али је Александар Стамболијски водио политику помирења са суседима.²⁵⁹

Од југословенских аутора у међуратном периоду се на овај проблем осврнуо познати српски етнолог Јован Хаџи-Васиљевић у обимом невеликом делу о Цариброду и Босилеграду.²⁶⁰ Циљ аутора био је да образложи и одбрани званично становиште о "новоприсаједињеним областима" као исконски српским. Његова се аргументација суштински не разликује од оне изнете у меморандуму о границама које је југословенска делегација предала Конференцији, осим што је потпунија (нпр. да су ови крајеви припадали српској средњовековној држави, да су освојени од стране српске војске у ратовима 1876/77, а да су Бугарској неправедно предати Санстефанским уговором, те да их на основу тога Бугарска својата; затим, да су ови крајеви дали допринос у ослобођењу Шумадије у 19. века, као и то да је Србија радила на њиховом ослобођењу итд). Хаџи-Васиљевић наводи молбе становништва из Трна, Знепоља, Куле, Брезника упућене кнезу Милану, Берлинском конгресу и руском цару, у којима истичу жељу за уједињењем са Србијом (неке од ових молби су обајвљене у службеним *Српским новинама* на пролеће 1878). Хаџи-Васиљевић говори о томе да код становништва ових крајева (чак и источније, у крајевима који припадају Бугарској) и после вишедеценијске бугарске управе преовлађују "српске одлике", итд.

Политика југословенских власти после припајања била је: дебугаризација области и њихово везивање за нову државу. Власти су се, у реализацији овакве политике, често служиле злоупотребама и насилним методама (хапшења, малтретирања, политички мотивисана убиства "бугараша" итд). Посебно су биле уочљиве појаве насилне србизације (забрана употребе бугарској језика, писма и уџбеника; промена презимена из "ов/ев" у "ић" итд).²⁶¹ Припојене области су

---

²⁵⁹ К. Манчев, *Балкански разпри*, стр. 131-133, 158-162.

²⁶⁰ Вид. Јован Хаџи-Васиљевић, *Цариброд и Босилиград*, Београд, 1923.

²⁶¹ У поменутој бугарској литератури о тзв. "западним покрајинама" наведени су бројни примери злоупотреба и насиља. Вид. и: С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, *н. д.*, стр. 73-75. Југословенски аутори за злоупотребе и притисак на локално становништво посебно оптужују представнике војних власти у Цариброду. (стр. 83.)

држане у политичкој изолацији – све до 1930. године кандидати за посланике из царибродског и босилеградског среза нису били из ових, већ из суседних срезова (Пироћанци су били кандидати за царибродски, а Врањанци за босилеградски срез). Оба среза била су поприште жестоких обрачуна београдских политичких странака (углавном су радикали били јачи у босилеградском, а земљорадници у царибродском срезу). Народ је, стоји у једном каснијем елаборату, махом био опозиционо расположен, али је ово расположење више било "резултат великобугарског шовинизма антијугословенског карактера, него резултат политичких и идеолошких стремљена маса". Власти су на све начине, посебно просветном политиком, покушавале да прекуну везе ових крајева са Бугарском (економске и родбинске везе биле су изузетно јакe), и да ликвидирају "бугарштину" коју је Бугарска "успела да наметне у периоду своје владавине".²⁶² Једно од средстава притиска на локално становништво и његовог насилног одвајања од Бугарске, била је и забрана издавања пасоша, што је за последицу имало илгегалне преласке границе.²⁶³

У бугарским изворима се посебно апострофира негативна улога југословенских војних власти. Тако, на пример, поверљиви војни извештај из маја 1926. године говори о насиљу и убиствима бугарског становништва у босилеградском крају, по наређењу капетана Томе Станковића, команданта пограничне чете. Капетан је своје поступке правдао потребом да се спрече прелазак комита и илгегални преласци границе, али је бугарски официр сматрао да иза свега стоје и лични мотиви – Станковић се светио због смрти мајке и веренице за време бугарске окупације, као и због жалби локалног становништва на његов рад властима у Београду.²⁶⁴ "Западно-покрајинска" организација се на понашање капетана Станковића жалила и Друштву народа (Даље: ДН), док је Београд категорички одбацивао оптужбе, напомињајући да је капетан поступао у складу са законом. Оптужбе су одбачене.²⁶⁵ Један каснији извештај наводи да су у Босилеграду смењени командант 36. граничне чете капетан Мешовић и окружни

---

²⁶² Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције – БИА (даље: АС, БИА), III/74, "Елаборат о бугарској националној мањини", стр. 2-5, 25-26.

²⁶³ Исто, IV/41, Елаборат "Обавештајне службе према Бугарској 1930-1934. и 1936-1941." (више докумената) – "Обавештајна и контраобавештајна служба на бугарској граници (терен срезова Димитровград и Босилеград) за време бивше Југославије 1930-1941.", стр. 10.

²⁶⁴ Донесения за сръбските действия..., 19. 05. 1926. (БЗП, док. 158, стр. 260).

²⁶⁵ О. Хрисимова, *н. д.*, стр. 174-175. (док. 4, 6, 7)

начелник (чије се име не наводи), јер су се добро односили према становништву, а и супруге су им биле Бугарке, па су власти у њих изгубиле поверење.²⁶⁶

С друге стране, постоје примери који показују да су се Бугари који су остали "под окупацијом" веома брзо снашли у новим околностима, и успели да маскирају своју пробугарску делатност. Тако почетком марта 1923. године, уочи парламентарних избора, царибродски учитељ Гоерги Велинов извештава бугарско министарство спољних послова да је постао активан члан Радикалне странке у Цариброду, са јединим циљем да Бугарима олакша живот и ојача њихов утицај. За кратко време је успео да на ниже чиновничке функције убаци неколико Бугара (један писар у окружном начелству, два службеника у пошти итд.), а циљ му је био и да постави "свог" комесара железничке полиције. Даље, успео је да олакша прелазак границе без пасоша. Толико је стекао ауторитет у партији на локалном нивоу, да је на једном скупу, коме је присуствовао министар поште, окупљене поздравио са "браћо Бугари", и критиковао власт што је погазила мањинска права, али пошто је све "грехе" приписивао демократама, "Срби су, заједно са министром, аплаудирали". Успео је чак да истакне како се нада да неће "остати под Србима", јер ће се променити спољно-политичке околности. Признаје на крају да је све ово било могуће, јер је у току била предизборна кампања.²⁶⁷ Овај случај показује како су бугарски прваци успели да вешто користе политичке тензије и беспштедну борбу за власт београдских партија, за остваривање својих циљева.

Чести илегални преласци границе, иначе кључни безбедносни и политички проблем у "новоприсаједињеним областима", били су, махом, последица лоше регулисаног тзв. *двовланичког питања*, које је настало као последица разграничења, и током 1920-их година представљало један од најакутнијих проблема југословенско-бугарских односа. Двовланици су лица чија су се имања (пашњаци, шуме итд.), простирала са обе стране границе, па је њихово коришћење, од чега је зависила економска егзистенција многих породица у овим сиромашним областима, подразумевало прелазак границе. Пошто услед сталних политичких тензија између Београда и Софије статус двовласничких имања није

---

²⁶⁶ Рапорт на инспектора на пограничната стража..., 07. 11. 1927. (БЗП, док. 168, стр. 272-273).

²⁶⁷ Изложение од Георги Велинов..., 01. 03. 1923. (БЗП, док. 131, стр. 288-289).

био регулисан, прелазак двовласника²⁶⁸ је често третитан као повреда границе, те је долазило до озбиљних инцидената, што је проузроковало много обостраних жалби (посебно бугарских) због поступања граничних власти према двовласницима, али и због појаве кријумчарења као последица нерегулисаног режима преласка границе.²⁶⁹ О двовласничком питању је дискутовано на југословенско-бугарској конференцији у Нишу (1923. године), а тек су на конференцији у Пироту (1929. године) усвојене одлуке које су постале основа за решавање овог питања током 1930-их година (питање је било актуелно до краја 1930-их).²⁷⁰ Гранични инциденти током 1920-их година (не рачунајући инциденте изазване деловањем комитета ВМРО-а), били су, махом, последица нерегулисаног двовласничког питања.

Емиграција из тзв. "западних покрајина"²⁷¹ је у Бугарској основала неколико организација које су се бавиле заштитом интереса својих сународника, пружањем помоћи, али и антијугословенском пропагандом. Прва удружења настала су спонтано, одмах после окупације. Цариброђани су формирали добротворно удружење "Нишава". Током 1923. године у Софији су већ биле формиране три организације – царибродска, трнска и босилеградска, које су чиниле избеглице из ових крајева настањене у Софији. Постепено су и у другим бугарским градовима формиране организације избеглица. Софијске организације су 8. новембар прогласиле "Даном Западних покрајина", и избеглице су масовно учествовале у његовом обележавању. Јуна 1924. године одржан је први конгрес свих избегличких организација, чиме је започето стварање заједничке организација, која је формирана до јесени исте године. Организација је одржавала везе са вођством ВМРО-а. Од почетка су се у покрету појавиле две струје: једна која се

---

²⁶⁸ Прелазак двовласника био је у Краљевини СХС регулисан наредбом из октобра 1920. године, која се није бавила статусом самих имања, већ само процедуром прелаза границе. (Вид. Времена наредба... (бугарски препис), БЗП, док. 86, стр. 158-160).

²⁶⁹ Вид. више докумената о томе у: АЈ, Министарство иностраних дела – Конзуларно-трговинско одељење (Даље: 334/КТО), ф. 359, ј.о. 1149 (ноте бугарског посланства у Београду и бугарског Министарства спољних послова; извештаја полицијских органа, Министарства финансија, подручних органа власти итд., за године 1920, 1923-1930).

²⁷⁰ К. Манчев, *Балкански разпри*, стр. 165-166.

²⁷¹ Због непостојања званичне статистике, број ових емиграната у Бугарској никада није прецизно утврђен. Оквирне цифре се крећу између 15.000 – 20.000, мада се већина историчара слаже да је њихов број био око 15.000. (Уп. В. Велев, *н. д.*, стр. 123-124; М. Миланов, *н. д.*, стр. 20-21; М. Петров, *Национално-освободителното движење...*, стр. 55); У елаборату тајне полиције о бугарској мањини наводи се да је пре рата у Бугарску из крајева присаједињених 1919. године емигрирало 6.664 лица. (Вид. АС, БИА, III/74, стр. 1).

залагала за отворену борбу против "окупатора", и друга која се залагала за развијање просветне и културне делатности, и заштиту интереса оних који су остали у присаједињеним крајевима.²⁷²

"Западно-покрајинска" организација је током 1920-их водила веома активну међународну кампању против Краљевине СХС. На адресу ДН, али и других међународних организација које су се бавиле људским правима, упутила је многобројне петиције и писма (из једног писма Врховног комитета организације упућеног председнику Савета ДН августа 1927. године, сазнајемо да је то било девето по реду обраћање овој институцији²⁷³), у којима су изношене жалбе на поступање југословенских власти према бугарском становништву, као и појединачни примери насиља, захтеви за поштовањем мањинских права (право на језик, школе, вероисповест итд.), и спречавање денационализације Бугара у присаједињеним областима.²⁷⁴ Органи ДН задужени за мониторинг мањинских права су одбијали петиције, због непоштовања предвиђених правила процедуре, али и политичких тенденција у самим петицијама. Тако је један од чланова тзв. Комитета тројице (задуженог за разматрање петиција поводом мањинских права), колумбијски дипломата Чеспедез, у свом мишљењу поводом петиције из септембра 1927. године, навео да она не може бити примљена из неколико разлога: 1) тиме би било прејудицирано постојање бугарске мањине у Краљевини СХС; 2) петицију је послао један "националистички центар из Софије", а не сама мањина о којој је реч; 3) организација - аутор петиције још од 1924. године води кампању против југословенске владе, тражећи подршку ДН за "престанак окупације", чиме се доводи у питање Нејски уговор, а "сепаратистички дух" је био присутан и у свим наредним петицијама, иако у блажој форми. Дипломата је у самом називу "западне бугарске покрајине" видео сепаратистичке тенденције, противно правним и политичким нормама на којима је почивало ДН.²⁷⁵

Ваља истаћи да су и у Краљевини СХС, од стране компетентних појединаца, истицани предлози да се призна мањински статус Бугарима у припојеним областима. Тако аутор извештаја (један од делегата, име није наведено) о учешћу

---

²⁷² М. Петров, *Национално-освободителното движење...*, стр. 52-57, 71-72.

²⁷³ О. Хрисимова, *н. д.*, стр. 176. (док. 8)

²⁷⁴ Вид. О. Хрисимова, *н. д.*, стр. 174, 176, 178-179 (док. 3, 8, 12); БЗП, док. 166, 175, 190, стр. 269-271, 287-289, 316-319; М. Петров, *Национално-освободителното движење...*, стр. 74-76, 88, 92-94, 97, 100;

²⁷⁵ О. Хрисимова, *н. д.*, стр. 177. (док. 9)

југословенског Удружења за Лигу народа на конгресу свих удружења у Бриселу (на коме је дошло до оштрог сукоба са бугарским удружењем око мањинских права у Вардарској Македонији), износи своје мишљење да би југословенско Удружење могло признати становништво области Босилеграда, Цариброда и Трна као националну мањину "јер је одиста припадало деценијама бугарској државној народној заједници", без обзира што је "по пореклу српско".²⁷⁶

Осим легалних, у Бугарској је формирана и илегална, револуционарна организација емиграната из присаједињених области. *Унутрашња западно-покрајинска револуционарна организација* или ВРТОП [ВЪРТОП] (добила је име по једном планинском врху код Трна), почела је са радом 1924. године, прве групе су почеле да прелазе границу почетком 1925. године, претежно у рејону Цариброда, а у исто време формиране су и групе у самим присаједињеним областима. Активност организације знатно је појачана током 1926. године, када је почело да излази и њено гласило, лист *Вртон*. Парола организације била је иста као и парола македонске ВМРО – "Слобода или смрт". Циљ јој је био ослобођење Бугара из тзв. "западних покрајина", а средства пропаганда и оружана борба. ВРТОП и ВМРО су имали договор о сарадњи, али прва организација није била секција друге.²⁷⁷

Југословенске власти, које су пажљиво пратиле рад емигрантских организација²⁷⁸, почетком 1926. године су биле сигурне да ће на лето отпочети акција ВРТОП-а на југословенској територији, паралелно са акцијом ВМРО-а. ВРТОП је активно радио на организацији емиграната за акцију – већ је било организовано 80 добро обучених и опремљених људи у Бугарској за трнски рејон, као и организације у царибродском и босилградском срезу; у царибродском срезу

---

²⁷⁶ АЈ, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви, бр. 159, ф. 2/1928 (Политичка архива), МИД – Сталном краљевском делегату (прослеђује извештај), пов. бр. 5755, 23. 05. 1928. Југословенски делегати на конгресу у Бриселу били су: народни посланик др Василије Јовановић, професор Универзитета др Миодраг Ибровац, др Радомир Валтер, др Леонид Питамиц, др Јанко Претнер и народни посланик др Стефан Крафт.

²⁷⁷ О ВРТОП-у 1920-их година детаљније вид. М. Петров, *Въртон...*, стр. 72-82; М. Миланов, *н. д.*, стр. 60-66.

²⁷⁸ Податке о револуционарној организацији обавештајни официр у Цариброду имао је од самог почетка њеног рада тј. од првих акција растурања илегалних брошура и позива августа 1924. године, поводом Илиндана. (Вид. АЈ, Фонд Министарства унутрашњих дела КЈ, бр. 14, фасц. 28а, ј.о. 76а, Извештај из Цариброда о стању у Бугарској, К. Пов. Об. Бр. 106, 24. 08. 1924). Бугарски историчар М. Миланов грешније када тврди да су југословенске власти тек 1926. године сазнале за постојање револуционарне организације (Вид. М. Миланов, *н. д.*, стр. 62.)

су била организована три канала за пренос листа *Вртоп* и илегалне литературе, а каналом у трнском крају управљао је управник бугарске царинарнице Игњат Васаров. Преко Посланства у Софији бугарској влади је скренута пажња на рад ВРТОП-а, али је она одговорила да су извештаји о организацији још увек "непрецизни", и да се не зна да ли је реч о "добротворној или конспиративној организацији."²⁷⁹

Крајем новембра у Пироту је одржано суђење петнаесторици чланова ВРТОП-а из царибродског среза, који су похапшени јула исте године²⁸⁰, под сумњом да су у Бугарској спремали заверу за припајање Цариброда Бугарској, у садејству са ВМРО-ом. Један од ухапшених био је члан среске скупштине Лека Андоновић Врдловски. Новинар *Политике*, која је најдетаљније известила о суђењу, је приметио да су сви похапшени били чланови Демократске странке, а сам Андоновић је био кандидат на листи демократа за општинске изборе, те да је могуће да су поменута лица похапшена како би "на неко време" била склоњена. Оптужба је била заснована на исказу извесног Николе Ристића, који је у истрази тврдио да је члан организације, а пред судом да је исказ дао под претњама и притиском полицијских власти, и све порекао.²⁸¹ Суд је, ипак, осудио петорицу оптужених. Ристић је кажњен најстроже (15 година затвора), а остали на по 12, односно 10 година затвора. Суд је утврдио да у Бугарској постоји организација ВРТОП, чији је циљ поново уједињење са Бугарском територија добијених Нејским уговором. Првооптужени Лека Андоновић је проглашен невиним.²⁸² Бугарско посланство у Београду је написао југословенске штампе о постојању ВРТОП-а сматрало измишљотинама и "злонамерним фантазијама", као и читаву судски процес у Пироту. За посланство ово је био још један од политичких

---

²⁷⁹ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Букурешту, бр. 395, ф. 15, ј. о. 148, л. 120-121, МИД – Посланству, пов. бр. 4685, 22. 05. 1926.

²⁸⁰ У Бугарској литератури се може наићи на податак да је похапшено 362 људи из царибродског краја. (Вид. М. Миланов, *н. д.*, стр. 62). Ова се бројка чини јако претераном, тим пре што бугарски војни извори говоре да је на почетку ухапшено 40 лица, али је већина ослобођена. (Вид. Рапорт от пограничния инспектор..., 04. 09. 1926. (БЗП, док. 161, стр. 262.)). Миланов је податак навео на основу писања листа *Западно ехо*, који је као примарни циљ имао антијугословенску пропаганду.

²⁸¹ *Политика*, "Организација Вртоп", 21. 11. 1926.

²⁸² *Исто*, "Суђење члановима организације Вртоп", 24. 11. 1926.

процеса (паралелно са оним вођеним у Битољу због убиства Спасоја Хаџи-Поповића²⁸³), иза којих се назире унутрашњо-политичке борбе.²⁸⁴

Пресуда је на грађанство оставила тежак утисак, јер нико није очекивао тако велике казне, за дело које је, како је истицао новинар *Политике*, суђено "по убеђењу, а не по доказима". Мало ко је веровао у постојање организације, јер у Цариброду од присаједињења није било инцидената, па су се људи питали како то да једна револуционарна организација ништа није предузела до тада?²⁸⁵

Тешко је проценити праву природу овог процеса. Чињеница да је већина оптужених припадала опозиционој Демократској странци, као и чињеница да су се политички сукоби у Краљевини СХС водили тако да су готово сва средства била допуштена, иду у прилог тези о политичком карактеру процеса. С друге стране, ВРТОП није био "фикција" југословенских власти, већ стварна организација која је пропагандно деловала најкасније од августа 1924. године. Власти, дакле, нису гониле "утвару", већ реалну конспиративну организацију. Оно што остаје непознаница јесте стварна веза између оптужених/осуђених и организације, односно недоумица да ли је постојање организације искоришћено за обрачун са политичким противницима у царибродском срезу.

Организација ВРТОП је своје акције у Краљевини СХС појачала крајем 1920-их, јер је њен основачки конгрес одржан тек децембра 1928. године, када је усвојен устав и утврђена организација.²⁸⁶ Септембра 1929. године извршен је напад на воз на линији Београд-Цариброд; уследили су напади на возове Пирот-Ниш, Ниш-Скопље, на мост код Врања итд. Напади су вршени под командом војводе Евтима Полског²⁸⁷, и у њима није било жртава, јер им је превасходни циљ био застрашивање.²⁸⁸

---

²⁸³ Убиство је изазвало кризу у југословенско-бугарским односима и антибугарско расположење. Опширније вид. у делу о југословенској политици према Бугарској 1926 године.

²⁸⁴ Писма от българската легация в Белград..., 24. и 25. 11. 1926. (БЗП, док. 162, стр. 264-266).

²⁸⁵ *Политика*, "Одјек пресуде", 29. 11. 1926.

²⁸⁶ М. Миланов, *н. д.*, стр. 62-63.

²⁸⁷ Евтим Георгиев Ташов "Полски" био је војвода ВМРО-а у кочанском крају. Погинуо је 1931. године код села Прибој, општина Владичин Хан, приликом покушаја атентата на железничку пругу. (извор: https://bg.wikipedia.org/wiki/Евтим_Полски, приступљено 31. 08. 2015. Напади на територију тзв. "западних покрајина", руковођени од стране војводе ВМРО-а, сведочи о сарадњи двеју револуционарних организација.

²⁸⁸ М. Миланов, *н. д.*, стр. стр. 64-65.

1.1.5. "И ми имамо своју Немачку. То је Бугарска."

Ратна одговорност и ратни злочини

Ратови су саставни део људске историје, али питање ратне одговорности и кривице никада раније није постављено на такав начин као после Првог светског рата. Разлог су биле огромне размере рата и потреба јавног међења великих европских сила победница, посебно Француске која је претрпела највећу ратну штету²⁸⁹, да се пронађе и казни кривац за, до тада, невиђена разарања и ужасе. Кривац је била Немачка, а питање репарација и накнаде штете директно је повезано са одговорношћу за изазивање рата. У поменутом контексту су репарације, на симболичном нивоу, представљале више од "мере међународног значаја, предвиђене, између осталог, у циљу омогућавања компензације штете коју су у рату претрпеле победничке државе"²⁹⁰, јер су у себи, осим примарног материјалног, садржале и морално-политички моменат – оне су својеврсна казна за кривицу што је до рата уопште дошло, иако су се силе победнице трудиле да докажу да је реч само о накнади реалне штете причињене у рату.²⁹¹

Констатација из наслова да "и ми имамо своју Немачку..."²⁹², заправо одражава базични стратегију југословенске политике према Бугарској у Паризу, посебно када је у питању морално-политичка спрега *ратна одговорност – ратна одштета*: за Краљевину СХС је Бугарска била оно што је Немачка била за Француску – главни непријатељ. Пошто ратна одштета произилази из ратне одговорности, прво ћемо се осврнути на ово питање.

Бугарска је у основним документима југословенске делегације третирана као најближи савезник Немачке. У мемоару о захтевима за корекцијом границе се каже: "Она се (Бугарска – И.Р.) удружила са Турском и Немачком; она је

---

²⁸⁹ Вид. Borko Nikolajević, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Sarajevo, 1956, str. 75.

²⁹⁰ *Isto*, str. 5.

²⁹¹ Вид. Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорезања и сагласности*, Београд, 2013, стр. 43; Stanislav Sretenović, "Reparacije pobedenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije", *Filozofija i društvo*, br. 1 (2009), str. 225-226; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 193.

²⁹² *Политика*, "Конференција у Спа", 22. 07. 1920.

обманула силе Антанте, она је поново напала Србију у најкритичнијем тренутку док се она хватала у коштац с комбинованим армијама Немачке и Аустро-Угарске, доприносећи тако продужењу рата између Антанте и њених противника и проузрокујући губитак милиона људских живота." У наставку се додаје да је Бугарска "ликовала и са царем Вилијемом прослављала у Ниши немачке успехе", да су све политичке странке подржале политику Фердинанда итд.²⁹³ Бугарска се, дакле, директно оптужује да је изазвала милионе жртава продужетком рата, који се само њој ставља на терет. Наравно, сасвим је друго питање да ли би рат био раније окончан да Бугарска није пришла Централним силама. На ово питање је немогуће одговорити, јер би сваки одговор био у домену виртуелне историје. Али, то је и небитно у контексту времена о коме говоримо. Интерпретација ратних догађаја непосредно после рата привилегија је победника. Француска и српска интерпретација рата као да су се надовезивале или допуњавале, и тако образовале један складан интерпретативни оквир: Немачка је крива за почетак рата, Бугарска за његово продужење. Ова "синхронизација" је била последица тога што је Србија пратила понашање Француске према свом главном непријатељу.

На кривици и одговорности Бугарске посебно је инсистирао Никола Пашић, истичући готово редовно да је њена морална одговорност већа од немачке, због свирепости којима је прибежавала за време рата.²⁹⁴ Конференција је имала исти поглед на питање бугарске одговорности. У писму Клемансоа од 3. новембра, каже се да је Бугарска, уласком у рат, пресекла главну везу између Русије и савезника, отворила Немачкој пут ка истоку, и тако продужила рат са свим последицама.²⁹⁵ Комисија за ратну одговорност је утврдила да је Бугарска Србију напала са предумишљајем²⁹⁶, чиме је правно и морално утврђена њена одговорност.

---

²⁹³ *Zapishnici sa sednica delegacije*, str. 334-335.

²⁹⁴ Детаљније видети у делу рада: "Никола Пашић и Бугари".

²⁹⁵ Reply of the Allied and Associated Powers to the Observations of the Bulgarian Delegation on the Conditions of Peace, 03. 11. 1919. (PRFRUS/VIII, str. 882); X. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 332-333.

²⁹⁶ Реферат Слободана Јовановића, мај 1919. (*Пашићева писма...*, стр. 206, нап. 7); Вид. и: Валери Колев, *България и въпросът за вината за войната на Парижката конференция през 1919 година* (доступно на: <http://vkolev22.blog.bg/history/2012/01/24/bylgariia-i-vyprosyt-za-vinata-za-voinata-na-parijkata-konfe.889082>, приступљено 24. 06. 2015.)

Иако је одговорност Бугарске за рат била неспорна, у оквиру југословенске делегацији је дошло до различитих мишљењима о томе да ли треба тражити да се у мировни уговор са Бугарском унесе иста клаузула као у уговор са Немачком о одговорности владара. Пашић је чврсто заступао став да не би требало инсистирати на томе, јер би тиме сва одговорност била пребачена на Фердинанда, и тако скинута одговорност са бугарске владе, партија опозиције које су владу подржале, као и бугарског народа, кога је Пашић оптуживао да је подржао и учествовао у зверствима за време окупације.²⁹⁷ Он је питање одговорности повезивао са питањем одштете: ако се одговорност свали на владара, одштета се не може тражити од читавог народа, већ ће само кажњавање владара бити адекватна казна. Бошковић је, и овога пута, имао своје мишљење и тражио да се клаузула о одговорности владара унесе у уговор са Бугарском.²⁹⁸

Влада, која је упитана за став, сматрала је да одговорност владара не искључује одговорност народа. У њеном одговору се истиче да се Фердинанд и немачки Вилхелм не могу поредити, јер је први био уставни монарх, и самим тим његова је власт била ограничена, па је и његова лична одговорност мања, а бугарски народ и остали политички фактори сnose одговорност и због понављања истог чина изазивања рата у кратком периоду – "мучки напад" из 1913. године требало је да им послужити "за науку", али није, па је њихова одговорност тиме већа. С друге стране, из саме чињенице да је одговоран народ, произилази и одговорност његових вођа, посебно владара.²⁹⁹ Чини се да је влади било доста расправа у делегацији везаних за Бугарску, па је понудила компромисно решење.

Слободан Јовановић је стао на страну Пашића³⁰⁰, мада му није била страна идеја о суђењу Фердинанду. У извештају о почетку рада комисије, предлаже следећу тактику: да се, ако је потребно и уз помоћ савезника, дође до свих тајних уговора између Бугарске и Аустрије, који би доказали да је напад на Србију био

---

²⁹⁷ Пашић је овај свој став развио још у току рата. Он повезује одговорност бугарског народа са цртама његовог "карактера". У једном циркуларном писму са Крфа он каже: "Бугарски народ руководи се не моралним принципима, већ материјалном добити у својем раду. У изгледу велика добит вуче га у акцију, а у изгледу могућа велика штета уздржава га од акције, претње оштре и јаке утичу на њега више него сви други морални и политички разлози." (АЈ, Фонд Посланства у Штокхолму, бр. 382, ф. 5, ј. о. 20, л. 235, Циркулар владе, 03. 07. 1918).

²⁹⁸ *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 48; Пашић – председнику владе, 14. 06. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 43, стр. 110-111); А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 194-195.

²⁹⁹ АЈ, 336, ф. 22, бр. 2310, телеграм Протића Пашићу, бр. 7686, 18. 06. 1919.

³⁰⁰ А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 195.

последица смишљеног политичког плана. Уколико би уговори показали да их је Фердинанд закључио сам, без знања владе, то би био основ за покретање питања његове личне одговорности.³⁰¹ За Јовановића је, дакле, основно било доказати постојање бугарске намере, али и одговорности Фердинанда, уколико би за то постојали услови.

Недуго потом (3. марта), комисија је затражила доказе о *премедитацији* (намери, предумишљају) Бугарске за напад на Србију. Јовановић је на седници делегације истакао да је јако тешко наћи такве доказе. Пашић је касније изјавио да поседује некакав "телеграм којим се утврђује премедитација рата од стране Бугарске", али се ништа даље не наводи о томе.³⁰² Зна се да је делегација крајем марта доставила Конференцији два тајна уговора између Бугарске и Аустро-Угарске и Немачке (као прилог уз једну од многобројних нота Врховном савету везану за граничне захтеве). Овим уговорима дат је значајан публицитет – објављене су на првој страни једног париског листа.³⁰³

Како су Бугари гледали на питање своје ратне одговорности? Оно заузима централно место у обраћањима бугарске делегације и владе органима Конференције, јер је питање одговорности повезивано са територијалним губицима и, уопште, са "анатемисањем" Бугарске као равноправног члана побеђене коалиције, са истим теретом "греха" као и остали чланови, што су бугарска делегација и влада покушавале да порекну и релативизују своје учешће у рату. За улазак Бугарске у рат на страни Централних сила, бугарска делегација оптужује Фердинанда, Радославова и своје суседе, посебно Србију. Прву двојицу јер су водили прогерманску политику противно жељама и осећањима бугарског народа, али и настојањима опозиционих партија (сада заступљених у бугарској делегацији), а Србију јер је одбила да, на предлог Антанте, Бугарској учини територијалне уступке у Македонији, и тако одузела маневарски простор проантантској опозицији да утиче на бугарски народ, који је био огорчен на Србе због "издаје" савезништва и припајања Македоније. Грчка је била "крива" због прогерманске политике њеног краља Константина, а Румунија јер је обећала неутралност у случају уласка Бугарске у рат против Антанте. Све ово је олакшало акцију Централних сила у Софији и напоре Фердинанда и Радославова да им се

---

³⁰¹ AJ, 336, ф. 62, дос. I, бр. 7758, Јовановићев извештај Пашићу, 11. 02. 1919.

³⁰² *Zapishnici sa sednica delegacije*, str. 64-65.

³⁰³ D. Todorović, *Pitanje jugoslovensko-bugarske granice...*, str. 98.

прикључе. Делимично су криве и силе Антанте, које су остале крајње тајновите у својим предлозима Софији уочи уласка Бугарске у рат, што је бугарски народ, али и проантантску опозицију оставило у недоумици о правим намерама Антанте према Бугарској.

Корен свих зала на Балкану, Бугарска види у Другим балканском рату, када је "преварена" од својих савезника, Србије и Грчке. Иако не спори одговорност за фактички почетак тог рата, јер је прва напала (и за то оптужује тадашњег начелника Генералштаба који је поступио без знања владе), сматра да је морална одговорност за рат, а самим тим и за потоње кризе, на Србији и Грчкој. Као један од доказа наводи чињеницу да су још маја 1913. године, док се бугарска војска борила против Турака, Србија и Грчка закључиле тајни споразум против Бугарске.

Сарадња Бугарске са Централним силама је, историјски посматрано, "једна случајност", и не одудара од историјског контекста односа балканских држава са Централним силама – Србија је у једном другом временском периоду, од 1882. године, била верни савезник Аустро-Угарске, док су везе Румуније и Грчке са овим силама током рата биле општепознате.

Важно је још напоменути, да бугарска делегација јасно истиче да су циљеви којима се Бугарска водила у рату, а то је решавање *бугарског националног питања уједињењем бугарских земаља и свих Бугара у једну државу* – били потпуно праведни, само су изабрана средства била погрешна (сврставање уз Централне силе). "Политичка грешка" коју је Бугарска починила уласком у рат није, дакле, последица бугарских хегемонистичких аспирација, или империјализма, за шта је оптужена, већ њеног права на ослобођење и уједињење сопственог народа, које није било у супротности са међународним актима – Добруца је одлуком Цариградске конференције (1876) припала Бугарској; Србија се споразумом из 1912. године сама одрекла Македоније од линије Крива Паланка-Охридско језеро; Лондонским уговором (1913) Грчка је изгубила Тракију. Као што се може уочити, цела се аргументација Бугарске сводила на питање ревизије резултата Другог балканског рата и Букурешког уговора – ту лежи разлог њеног уласка у рат – циљ је био исправљање "неправде", а не освајање туђих територија и наметање хегемоније.³⁰⁴

---

³⁰⁴ *Документи по договору в Ньои, стр. 52-62, 139-143.*

Врховни савет је одбацио бугарске наводе. У свом писму бугарској влади од 3. новембра, Клемансо наводи да је можда и тачно да је бугарски народ увучен у рат и против своје воље, али и поред тога није ускраћена народна подршка ратној влади која је водила освајачку политику. Силе нису заборавиле ничим изазвани напад на Србију, у тренутку када је она пружала херојски отпор ради заштитет свије независности. Бугарска војска, која је у суседним земљама спроводила насиље, имала је пуну подршку народа.³⁰⁵

* * *

Питање **ратних злочина** и нехуманог поступања бугарских окупационих власти, једно је од оних спорних питања о којима југословенска/српска и бугарска историографија имају различите ставове.³⁰⁶ Бугарска историографија га своди на питање српске антибугарске пропаганде у иностранству за време рата, уочи и у току Мировне конференције, што доводи до релативизације самих злочина, иако поједини савременици и старији историчари признају могућност постојања појединачних случајева насиља над мирним становништвом.³⁰⁷ Најновија бугарска историографија, верујемо, чини озбиљне кораке у правцу суочавања са

---

³⁰⁵ Reply of the Allied and Associated Powers to the Observations of the Bulgarian Delegation on the Conditions of Peace, 03. 11. 1919. (PRFRUS/VIII, str. 881-882); X. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 331-334; В. Велев, *н. д.*, стр. 75-77.

³⁰⁶ У домаћој науци и историографској публицистици доста је писано о овој теми. Навешћемо најзначајније радове (хронолошким редом): Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, 1-2, Београд, 1921; Јован Хаџи-Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918): са две скице и 83 слике у тексту*, Београд, 1922. (последње издање: Врање, 2003); Krste Bitovski, "Glad, stradanja i otpor stanovništva Kosova i Метохије за време бугарске окупације 1915-1918", *Историјски гласник*, бр. 4 (1963), стр. 83-94; Александар Трајковић, *Време безумља: документа о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918.*, Београд, 1981; Исти, *Дубока долина: документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918*, Београд, 1983; Рудолф Арчибалд Рајс, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918. Изабрани радови*, прир. Милоје Пршић, Слађана Бојковић, Београд, 1997; Векослав Станковић, "Бугарски терор у Призрену", *Баштина*, бр. 12 (2001), стр. 173-178; Ђорђе Станковић, "Никола Пашић и повреде међународног права Србије у Првом светском рату од стране Бугарске", у: *Никола Пашић – прилози за биографију*, Београд, 2006, стр. 233-247; *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, прир. Момчило Павловић, Београд, 2007; Милован Писари, "Гушење Топличког устанка: ВМРО на челу репресије", *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2011), стр. 28-49; Milovan Pisarri, "Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War", *Balkanica*, XLIV (2013), str. 357-391; Милан Кољанин, "Злочини Бугарске у Србији 1915-1918: прилог истраживању бугарске окупације у Првом светском рату", *Историја 20. века*, бр. 2 (2014), стр. 39-51.

³⁰⁷ Вид. К. Муравијев, *Договорът за мир в Ньой*, стр. 110; X. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 51.

овим питањем на начин који не релативизује злочине.³⁰⁸ Иако је неспорна чињеница да је постојала развијена српска пропаганда, ипак се тиме не могу релативизовати или анулирати чињенице о самим ратним злочинима, које почивају на многобројним доказима – не само на изјавама сведока, већ и материјалним и форензичким доказима, као што су масовне гробнице, есхумирана тела, рушевине итд., о чему постоје и фотографски записи.³⁰⁹ С друге стране, покушај да се за ратне злочине оптужи читав бугарски народ, и да се његовим "карактером" објасне поједини гнусни злочини, те да се створи слика о Бугарину као "балканском варварину", прилично превазилази моћ понуђених доказа, али и правну и етичку логику утврђивања одговорности, и представља класичан пример стереотипизације и конструисања пожељне културе памћења, зановане на "историјском непријатељу".

Овде се нећемо упуштати у детаљну анализу многобројних извора о кршењима ратног права од стране бугарских окупационих власти, већ ћемо само навести основне информације о овој важној историографској теми.

Српска влада, која је још у току рата нотама, протестима и апелима Савезницима, неутралним државама, Међународном Црвеном крсту, европској и светској јавности, указивала на злодела бугарских окупационих власти, и преузимала иницијативе да се побољша положај заробљеника и интернираних у Бугарској³¹⁰, непосредно по окончању рата је формирала комисију за истраживање кршења међународног права од стране бугарских окупационих власти. За председника је одређен познати филолог, историчар и политичар Љубомир Стојановић, а један од чланова био је Слободан Јовановић. За чланове су првобитно, а према документима Министарства иностраних дела Краљевине Србије на које се позива историчарка Љ. Трчовчевић, били одређени Јован Томић,

---

³⁰⁸ Вид. Мартин Вълков, "Екзекутирајте селата...". "Заповед за унищожението категории интелегентни лица" от 1915. г., *Култура. Портал за култура, искуство и общество* (<http://kultura.bg/екзекутирајте-селата/>), проверено: 31. 10. 2016).

³⁰⁹ Вид. *Album des crimes Bulgares: annexes aux Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris, 1919; Исте фотографије су касније објављене у: А. Трајковић, *Време безумља...*, од стр. 241; *Поменик жртвама бугарског терора...*, стр. 35-87.

³¹⁰ Вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и повреде међународног права...* (као у нап. 306); Владимир Стојанчевић, "Положај становништва у Србији 1917. године", *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988, стр. 15-17.

Милоје Васић, Сима Тројановић, Коста Кумануди и Милета Новаковић.³¹¹ Касније је, очигледно, дошло до промене: у објави Министарства унутрашњих дела од 12. децембра, штампаној у службеним новинама од 3. јануара, као члан се, поред Куманудија и Новаковића, помиње дипломата Панта Гавриловић (тада са службом у Каиру), а не помињу се Јован Томић и Сима Тројановић.³¹² Да је дошло до промене потврђују и потписи на извештају комисије: поред потписа Љ. Стојановића, А. Бонасијеа, Х. Б. Мена, С. Јовановића, стоји и потпис Панте Гавриловића.³¹³

Странци су у комисију укључени ради објективности. Пуковник Мен је био енглески представник, Алферед Бонасије, заменик државног тужиоца у Лиону, представник Француске. Њему је југословенска влада била посебно захвална на ревносном раду, и званично се захвалила француском Министарству правде.³¹⁴ Позив да пошаље свог делегата добила је и америчка влада, али је одбила уз образложење да Америка није учествовала у рату на Балкану.³¹⁵ Према А. Митровићу члан ове комисије био је и познати швајцарски криминолог Рудолф Арчибалд Рајс.³¹⁶ Рајс, међутим, није био члан комисије, већ јој је прикључен као експерт.³¹⁷ Он је од тренутка уласка српске војске на територију која је била под бугарском окупацијом радио на прикупљању података о почињеним злочинима.³¹⁸ Из потписа на документима које је комисија прикупила, види се да су поједини потписници имали статус чланова тј. делегата у комисији (то су они који су потписали извештај комисије), док су се остали потписивали као чланови-експерти.³¹⁹ Комисија је почела са радом крајем новембра 1918. године, а

---

³¹¹ Љ. Трговчевић, *н. д.*, стр. 288-289.

³¹² *Српске новине*, бр. 2, 3. 01. 1919. стр. 8.

³¹³ Вид. *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији 1915-1918. године*, Београд, 1919, стр. 15. (Даље навођење: *Извештај међусавезничке комисије...*)

³¹⁴ АЈ, Фонд Посланства у Паризу, бр. 388, фасц. 8, ј. о. 21, л. 119, Пашић – Веснићу, бр. 385, 27. 02. 1919.

³¹⁵ The Special Agent at Corfu (Dodge) to the Secretary of State, 14. 11. 1918; The Secretary of State to the Special Agent at Corfu, 25. 11. 1918. (PRFRUS, The Paris Peace Conference, vol. II, Washington, 1942, str. 242-243, 244.)

³¹⁶ А. Митровић, *Југославија на Конференцији мира*, стр. 193.

³¹⁷ АЈ, 336, ф. 62, дос. I, Протићев телеграм делегацији, бр. 948, 02. 02. 1919.

³¹⁸ Вид. Сима М. Ђорђевић, *Споменица Др Рајсу – Од срца к срцу. Епопеја српске и савезничке војске 1914-1918.*, Шабац, 1988.

³¹⁹ Вид. *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, том I-III, Paris, 1919. (Даље: *Documents relatifs aux violations...*)

почетком фебруара 1919. године Слободан Јовановић је прикупљену грађу однео у Париз.³²⁰

Комисија је о свом раду сачинила извештај, у коме се наводе примери повреде *Женевских конвенција* и *Хашког правилника о законима и обичајима сувоземног рата*³²¹, по различитим тачкама: 1) убиства, мучења и пљачкање заробљеника и рањеника; 2) бомбардовање цивилних објеката и насеља; 3) убијање цивилног становништва³²²; 4) злостављање и мучење цивила; 5) силовања; 6) масовно интернирање цивилног становништва; 7) наметање бугарских пореза, великих реквизиција и других намета; 8) пљачка; 9) кулук; 10) рушења и паљења; 9) насилна бугаризација (десрбизација); 10) повреде државног суверенитета Србије. За ове злочине Београд је оптужио више стотина лица – војних и цивилних званичника бугарских окупационих власти, као и њихових комитских помагача.³²³

За сваку од ових тачака "оптужнице", наведени су карактеристични, као и они најдрастичнији примери: нестанак 144 рањеника из штипске болнице; убиство између 150 и 200 рањеника код села Љуботен, близу Штипа, по наредби комитског вође Јована Брла; авионско бомбардовање болнице у Вертикопу (27. фебруара 1917); убиства угледних људи – учитеља, свештеника, професора, судија (посебно се наводи убиство скопског митрополита Вићенитија³²⁴); физичко

---

³²⁰ Љ. Трговчевић, *н. д.*, стр. 289.

³²¹ О овим правним документима вид. Момир Милојевић, "Повреде Хашких и Женевских конвенција у Србији", *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988, стр. 21-35.

³²² Немогуће је утврдити прецизан број цивилних жртава. В. Стојанчевић износи податак да је у подручјима под бугарском окупацијом до краја рата мањак становништва износио 215.000 становника (нишки, топлички, пиротски и врањски округ – 40.000; крајински, тимочки, пожаревачки и моравски округ – 91.000; приштински и призренски округ 49.000; у српском делу Македоније – 35.000). (Владимир Стојанчевић, "Опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике", *Лесковачки зборник*, бр. 38 (1998), стр. 18). Стојанчевић наводи да у овај број не улазе они убијени и умрли у бугарским логорима. Сама делегација је у свом мемоару проценила да је мањак становништва под бугарском окупацијом око 700.000, мада нису постојале могућности да се број утврди прецизном методологијом, јер Бугари, за разлику од Аустро-Угара, нису вршили попис за време рата. Овај број је процењен дуплирањем мањка у крајевима под аустро-угарском окупацијом, с обзиром на знатно теже услове живота под бугарском окупацијом. (*Zapishnici sa sednica delegacije*, стр. 373).

³²³ Југословенска делегација је Конференцији поднела списак од 500 лица, која су се налазила у Бугарској. За сваког са списка је дат чин, функција за време окупације и кратак опис злочина за који се терети. (Вид. АЈ, 336, ф. 23, док. 6104, Списак бугарских ратних злочинаца, на француском).

³²⁴ Убиство митрополита Вићентија представљало је кршење међународних закона још по једном основу: он је после повлачења српске војске остао у Призрену као опуномоћеник Црвеног Крста Србије. У овом својству био је посебно заштићен Женевским

и морално злостављање, посебно жена (батињање голих жена на јавном месту, принуда на сексулане и блудне радње итд); масовна интернирања³²⁵, посебно истакнутих појединаца, и њихово планско и систематско ликвидирање (највише у Сурдулици³²⁶, где је, према истрази, убијено око 3000 интернираних); тежак положај интернираних и ратних заробљеника³²⁷ у логорима у Бугарској³²⁸; примери умирања од глади³²⁹ као последица великих намета и цена хране³³⁰;

конвенцијама. (Вид. АЈ, 336, ф. 23, док. 3432, Извештај потпредседника српског Црвеног крста В. Суботића, 03. 05. 1919.)

³²⁵ Број интернираних од стране Бугара је било тешко утврдити, јер су многи ликвидирани током спровођења. Званични број који је доставио бугарски Црвени крст износио је 14.324 интернираних, али ова није прихваћен у Србији. Комисија је утврдила да се у Србију вратило преко 51.000 интернираца. Процене су да је укупно интернирано око 80.000 људи, од чега је умрло или је убијено око 25.000. (АЈ, 336, ф. 62, док. 7764, Реферат о бројном стању заробљених српских војника и интернираних српских грађана у Аустро-Угарској, Немачкој, Бугарској и Турској, реферисао Јован Ј. Вучковић, ген. конзул у Прагу). Из једног званичног документа бугарске делегације у Паризу сазнајемо да укупан број интернираних никада није прешао 34.973 лица, од којих је 5.549 умрло од болести. У истом се документу наводи се да је у Бугарској (у Ески-Џумаји) било интернитано 16.300 српских свештеника. (*Документи по договору в Ньои*, стр. 74-75). Да је интернирање, макар у појединим областима, вршено противно хуманим начелима сведочи и жалба окружног начелника у Врању Ивана Димитрова начелнику Моравске војно-инспекцијске области на понашање војних власти приликом интернирања (он чак наводи и имена, по њему, неправедно интернираних), и препоручивао да више команде покрену истрагу. (Вид. АЈ, 336, ф. 23, док. 7109, Преведени препис извештаја И. Димитрова, бр. 273 од 02. 02. 1916).

³²⁶ О страдањима у Сурдулици Р. А. Рајс је сачинио посебан извештај, на основу истраге коју је спровео. (Вид. у: Р. А. Рајс, *н. д.*, стр. 103-111); Вид. и: А. Трајкковић, *Дубока долина: документи о бугарским злочинима у Сурдулици...* (вид. нап. 306)

³²⁷ Број ратних заробљеника није прецизно утврђен, због одбијања бугарских власти током рата да дају податке. Југословенске процене биле су да је у Бугарској било око 50.000 заробљеника, од којих је умрло око 15.000 умрло (Бугарска је доставила само 2.418 умрлица). Према званичним бугарским подацима цифре су биле следеће: 31.492 војника и подофицира и 187 официра (*Ехо де Булгарија* [Echo de Bulgaria] од 11. 05. 1917.); 19.450 заробљеника (према списку бугарског Црвеног крста од 27. 08. 1918 године). У Србији ове цифре нису прихваћене, јер се знало да се после рата из Бугарске вратило 32.000 заробљеника. (*Реферат о бројном стању...* (као у предходној нап.)) Интересантно је да историчар Д. Денда, позивајући се на бугарске војне изворе које су наводили бугарски историчари, наводи да је марта 1918. године у Бугарској било 38.980 ратних заробљеника. (Далибор Денда, "Српски ратни заробљеници у Првом светском рату", *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, Београд, 2015, стр. 26). Када се упореде званични бугарски подаци (војни и оних бугарског Црвеног крста) из марта и августа 1918. године, поставља се питање где је и како нестало оних 19.530 ратних заробљеника, у периоду од непуних шест месеци?

³²⁸ О условима живота у логорима вид. преписку између Посланстава Краљевине Србије у Лондону и Хагу из 1917. године у: АЈ, Збирка Ј. Јовановића-Пижона, бр. 80, фасц. 12, ј. о. 56; О положају ратних заробљеника вид. Д. Денда, *Српски ратни заробљеници...*, стр. 25-29.

³²⁹ Више о проблему глади вид. у раду К. Битовског (вид. нап. 306).

укидање српског језика, уништавање књига, верских објеката и осталог културног наслеђа, као мере насилне десрбизације становништва; распродаја државне имовине, али и насилно регрутовање држављана Србије³³¹, као последица непризнавања постојања Краљевине Србије. У документу се истиче посебна улога комита у репресалијама и насиљу над становништвом, али се наводе и примери бугарских официра који су учествовали у суровим убиствима (потпоручник Чавдарев у пожаревачком крају; поручник Иван Бојацијев, командант места у Петровцу итд). За Топлички устанак се каже да је послужио као изговор властима за убиство око 20.000 људи.³³²

У закључку, комисија наводи своје виђење разлога поступања бугарских окупационих власти: српско национално осећање становништва Поморавља и Македоније, које су Бугари сматрали својим, демантовало је етнографске аргументе којима је бугарска влада правдала окупацију територије Србије, па су бугарске власти одговориле појачаним притиском на становништво, не би ли измениле његова национална осећања, што је довело до терора и насиља. Није пропуштено да се укаже на паралелу између понашања Бугара у Србији, и Намаца у Белгији и источној Француској.³³³

Кључна питања која се намећу код овако озбиљних оптужби јесу она о методологији прикупљања података и квалитету прикупљених доказа. Комисија у уводном делу извештаја сама напомиње да је било немогуће проверити веродостојност свих жалби које су јој упућене, и свих саслушања које је обавила, што због кратког времена, што због лоших комуникација између удаљених области. Увиђај је вршила преко својих изасланика само на најважнијим местима. Циљ комисије био је да утврди да ли је уопште дошло до повреда међународног права, а не да испитује сваки случај понаособ, што је остављено посебним комисијама. Комисија је посебно водила рачуна о томе да више људи потврди исказе одређених сведока и да очевици буду несрпске националности, ради објективности. Посебна пажња је посвећена провери материјалних трагова (гробница, рушевине и паљевина, последице сакаћења итд). Искази жратава нису

---

³³⁰ О економским приликама под бугарском окупацијом вид. Севдалин Андрејевић, "Економска експлоатација Србије за време бугарске окупације", *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988, стр. 53-66.

³³¹ Вид. извештај "О насилном регрутовању у Србији окупираној од стране Бугара", Крф, 1917 године. (Архив САНУ, Историјска збирка, док. бр. 9879.)

³³² *Извештај међусавезничке комисије...*, стр. 2-12.

³³³ *Исто*, стр. 12-13.

безусловно прихватани, али је у многим случајевима примећена подударност у исказима о начинима извршења појединих дела, које су давали људи из међусобно удаљених области, што је искључивало могућност међусобног договора.³³⁴ Осим тога, комисија је као доказе користила и наредбе самих бугарских власти, до којих је дошла.³³⁵

На основу података које је комисија прикупила, у Паризу је објављено тротомно дело у коме су садржане службене депеше војних власти о сазнањима везаним за област рада комисије, наредбе бугарских органа за време окупације, изјаве странаца, као и грађана – жртава и сведока догађаја итд.³³⁶

Какав је био одговор бугарске владе на српске оптужбе? Она је одговорила званичним меморандумом Конференцији (августа 1919.) и брошуром на француском језику под називом "Истина о оптужбама против Бугарске" [La vérité sur les accusation contre la Bulgarie]. Наводи бугарске стране поткрепљени су великим бројем докумената, од којих значајан део чини преписка вођа Топличког устанка. Најважније место у овом делу заузело је бугарско виђење поменутог устанка, јер је његово гушење изазвало највећа страдања становништва. Основна бугарска теза је да је устанак организовала српска Врховна команда у Солуну, уз садејство организације "Црна рука", чији је члан био и један од вођа устанка Коста Пећанац. Циљ је био да се пресеку позадинске линије бугарске војске на Јужном фронту, посебно железничка линија Ниш-Скопље, а све у склопу припрема очекиваног наступа савезничке Источне армије 1917 године. С друге стране, овако организовани устанак требало је да покаже свету како је бугарска окупациона власт била несносна, и да је незадовољство становништва било огромно.

За време Топличког устанка, бугарска војска је кажњавала само устанике, који су нападали бугарске војнике или локално становништво које је одбијало да их подржи. Што се насилне регрутације становништва као повода за устанак тиче, каже се да она није вршена онако како се наводи у југословенском мемоару. Регрутовање стасалих мушкараца вршено је само за позадинске послове, али не и

---

³³⁴ Исто, стр. 1.

³³⁵ Исто, стр. 14-15; Део преведених преписа, и нешто оригиналних наредби, међу њима и оне које се помињу у извештају, налази се међу материјалима делегације (Вид. АЈ, 336, ф. 23, док. 7109, Преписи наредби бугарских власти у окупираној Србији). Вид. и: *Documents relatifs aux violation...*, t. I, str. 78-85, 263-303.

³³⁶ Као у нап. 319.

за учешће у ратним операцијама. Бугарска делегација је предложила да се спроведе независна међународна истрага, у којој бу учествовали представници свих заинтересованих страна, а која би утврдила сва кршења међународног права на Балкану током ратова 1913-1918 године. Следећи логику изнетих чињеница и образложења, генеза дешавања би изгледала овако: устанак у Топлици (Поморављу) је изазвао насилни одговор бугарских власти, а за њега је крива српска Врховна команда.

Бугарске делегације није доводила у сумњу да су у Моравској области извршена дела противна међународном праву, али је тврдила да су то била дела појединаца, да се бугарска влада никада није солидарисала са њима, и да је још у току рата предузела мере за њихово кажњавање. Бугарско војно министарство је децембра 1918. године формирало комисију за истрагу повреда закона рата у окупираним областима. Главни кривци, као што су пуковници Калканцијев, Илков, Аптанов, Попов и други заповедници у Моравској области, били су предати суду, а мајор Кулчин, заповедник у Ћуприји за време окупације је осуђен и стрељан почетком 1918 године. Војни суд у Моравској војно-инспекцијској области је у периоду од новембра 1915. до септембра 1918. године донео 239 осуђујућих пресуда против чиновника због различитих дела према локалном становништву, као и против 8 официра због почињених злочина.

У бугарском мемоару се одбацују и оптужбе о мучењима од стране бугарских власти и, насупротив томе, наводе се подаци о мучењу и пљачкању становништва од стране устаничких група у време Топличког устанка, и то на основу преписке Косте Пећанца и једног од вођа устанка попа Димитрија Димитријевића, као и на основу писама других устаничких вођа, које су Бугари запленили. А што се поступања обичних бугарских војника тиче, бугарска делегација цитира изводе из мемоара двојица вођа српских социјалдемократа, Трише Кацлеровића и Душана Поповића, штампаног у Стокхолму 1918. године, у коме се каже да су бугарски војници, вођени "племенском блискошћу" поступали далеко хуманије према српском становништву од других окупатора, да су саосећали са трагедијом српског народа итд. Бугарска делегација је одбацила и остале југословенске оптужбе.³³⁷

---

³³⁷ *Документи по договора в Ньои*, стр. 70-84; Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 185-187, 192-195; Г. Генев, *н. д.*, стр. 39-41.

Обе стране су, као што се може уочити, изнеле велики број чињеница везаних за дешавања у Србији под бугарском окупацијом, поткрепљених различитим доказним материјалом, више или мање веродостојним или аутентичним. Једном промишљеном, објективном, критички усмереном и на српској и бугарској историјској грађи заснованом истраживању остаје да анализира и поново критички преиспита огроман број извора и понуди научни суд о животу у Србији под бугарском окупацијом. Питање положаја становништва у бугарској окупационој зони се мора сагледати у ширем контексту идеолошких матрица, обостраних националистичких и шовинистичких пропаганди, посебно оне антисрпске у Бугарској после Другог балканског рата, од којих се мора поћи у трагању за "коренима зла", као и у ширем контексту окупационих управа и политика у Србији. Према мишљењу овог аутора, неспорно је да су злочини извршени, да многи од њих носе обележја крајње суровости, да, иако се тешко може доказати постојање некаквог плана бугарске владе за унуштењем српског народа, ови злочини тешко да се могу свести на пар изолованих случајева. С друге стране, научно објашњење положаја становништва под бугарском окупацијом и почињених злочина треба лишити пропагандистичких клишеа и емотивно-поетског наратива, карактеристичног за српску публицистичку, па донекле и научну литературу о овом питању.

Из угла органа Конференције, овај "рат" аргументима, доказима и пропагандама, чинио се небитним, јер нико није доводио у питање постојање ратних злочина, нити њихових починитеља. Није било питање да ли им треба судити, већ како? Пошто су желели да се питање бугарских злочина интернационализује, југословенска, грчка и румунска делегација, на југословенску иницијативу, заједнички су наступиле тражећи да оптуженима суде *међународни (међусавезнички) судови*. Интернационализацијом би се постигла морално-политичка осуда Бугарске, али су потојали и практични разлози: у таквом суду би учествовале и велике силе, што би му обезбедило ауторитет, па би Бугарска била принуђена да поштује одлуке и испоручи оптужене, а и саме пресуде би остављале утисак веће објективности, него да их доносе судови балканских земаља. Проблем је била Француска, која је чврсто стајала на ставу да оптуженима треба да суде национални судови, јер је желела да сама суди Немцима.³³⁸

---

³³⁸ Вид. А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 195-197.

Комисија за ратну одговорност је, на основу захтева трију балканских делегација, успела да пронађе избалансирано решење: 1) да оптуженима суде национални судови, али и посебан међусавезнички суд; 2) да се може судити и владарима; 3) то што је држава на чије се грађане односе оптужбе сама почела да процесуира своје кривце, није сметња да иста лица буду суђена за исте злочине, од стране судова појединих држава или међусавезничких суда. Јовановић је сматрао да би Краљевина СХС могла да међусавезничком суду преда један број бугарских цивилних и војних представника, и самог Фердинанда, чиме би се постигао већи ефекат на светско мњење.³³⁹ Међутим, Савет четворице је под утицајем Француске у предлогу мира са Немачком потпуно преиначио ове одлуке: међународни суд се не помиње, а унета је и посебна клаузула о суђењу немачком цару. Уколико би овај принцип важио и за остале уговоре, Бугарска би, сматрао је Јовановић, могла да се позива на то да је, за разлику од Немачке, већ формирала комисију за утврђивање одговорности и осудила нека лица, а суђење Феринанду би морало бити изричито предвиђено мировним уговором.³⁴⁰

Пошто је сазнала за развој догађаја, делегација је Јовановићу наложила да сачини предлоге клаузула о одговорности које би ушле у мировни уговор са Бугарском, а које ће бити предате Савету четворице. У овом се предлогу не помиње међународни суд, већ се Бугарска обавезује да испоручи све кривце који се од ње траже ради суђења пред југословенским судовима; да на захтев југословенских судова обезбеди све планове, извештаје, наредбе итд. своје Врховне команде; да се пресуде југословенских војних судова аутоматски извршавају итд. Последњи члан предлога предвиђао је да Бугарска испоручи један број лица за која постоје озбиљне оптужбе (на списку је било 25 високопозиционираних личности): генерал Рачо Петров [Рачо Стојанов Петров], начелник Македонске војно-инспекцијске области; генерал Александар Протогеров; Стефан Чапрашиков [Стефан Чапрашџков], бивши посланик у Србији и комесар у Нишу за време окупације; митрополит скопљански Неофит; пуковник Дрвингов [Петър Георгиев Дървингов], начелник штаба у Нишу; пуковник Калканџијев [Петър Калкандџијев], командант пука у Врању; команданти места у Прокупљу и Штипу, командант заробљеничких логора у

---

³³⁹ АЈ, 366, ф. 23, док. 1718, Извештај С. Јовановића од 08. 05. 1919.

³⁴⁰ Исто.

Софији и Пловдиву итд.³⁴¹ Овај предлог је сачињен до краја маја, и упућен грчком делегату Политису (без списка од 25 лица), који се сложио само са делом предлога, изјавивши жаљење што је предлог стигао са закашњењем.³⁴² Предлог је унео забуну и у Београду, што се види из телеграма у коме председник владе Стојан Протић пита да ли је предходна листа бугарских злочинаца смањена, а Пашић му одговара да је са те велике листе издвојено 25 "главних злочинаца", чије се изручење тражи и пре потписивања уговора са Бугарском.³⁴³ Предлог никада није постао званичан, пошто је Слободан Јовановић, у међувремену, предложио, а делегација усвојила почетком јуна, да југословенска, грчка и румунска делегација наступе заједно.³⁴⁴ У складу са тим, сачињен је нови предлог клаузула о одговорности.

У новом, заједничком предлогу, који је, такође, саставио Јовановић, акценат се поново ставља на међународне судове. Ипак, ни тај предлог не искључује суђење пред националним војним судовима (члан 2.), и у том погледу потпуно преузима одредбу из предлога уговора са Немачком. Овим се хтело изаћи у сусрет француским захтевима. Чланом 3. предлога је посебно предвиђено да ће оптуженима које на основу мировног уговора буде изручила бугарска влада, бити суђено пред међусавезничким судом, састављеним од представника Француске, Енглеске, Италије, Белгије, Румуније, Грчке и Краљевине СХС. Седиште суда било би, у зависности од околности, у Краљевини СХС, Грчкој или Румунији. Осуђени би казне издржавали у трима балканским државама.³⁴⁵

Питање Фердинанда није посебно покренуто. Румуни и Грци су дефинитивно одустали од његовог гоњења, а делегација је предлагала влади да и она одустане, јер би се тиме учинила услуга Бугарској која сву кривицу жели да пребаци на једног човека, а и сам Фердинанд није личност таквог значаја какав је немачки цар, који је изузетак од правила да се не суди владарима, само зато што је оптужен да је главни кривац за рат. "Краљ Фердинанд, пак, не изгледа никоме

---

³⁴¹ АЈ, 366, ф. 23, док. 1718, Извештај С. Јовановића од 10. 05. 1919., са предлогом клаузула о одговорности.

³⁴² АЈ, 336, ф. 22, док. 1982, Одговор Политиса Трумбићу од 26. 05. 1919.

³⁴³ Исто, док. 2002, Протићев телеграм од 3. 06. 1919., и Пашићев одговор, 05. 06. 1919.

³⁴⁴ Исто, док. 2123, Став С. Јовановића и одлука делегације (на полеђини) од 07. 06. 1919.

³⁴⁵ Treaty with Bulgaria—Penalites—Preliminary Draft, 22. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 287-289.)

један тако велики кривац који се огрешио о цело човечанство (...)", закључује делегација у свом извештају.³⁴⁶

Комисија за ратну одговорност је током јула расправљала о овом предлогу, који је наишао на отпор француског представника. Француска је желела да спречи стварање преседана на који би Немачка могла да се позове, уколико би био усвојен предлог балканских савезника: она би могла да се жали да су Бугарској дате веће гаранције непристрасности у суђењу. Комисија је, међутим, изгласала предлог, са француским гласом против, и уз резерве америчког делегата. Балканске државе су, притом, одбиле помирљиви француски предлог да се суђење оптуженима може препустити међународним судовима, уколико Бугарска изрази неповерење према судивима својих суседа, јер би то значило да се на систем међусавезничких судова пристаје под бугарским притиском и по њеној жељи. У извештају је наведен један од разлога овакве одлуке: постоји много оптужених бугарских држављана, па би, уколико би њихово суђење било препуштено балканским државама, то могло имати за последицу дугорочно погоршање односа између Бугарске и њених суседа. Општи интереси, међутим, налажу да се страсти изазване ратом и понашањем Бугарске, што пре смире. У одлуци је прецизирано да ће се Бугарима који се као заробљеници налазе код једног од Савезника, тамо и судити (што је било у скалду са чл. 2 предлога).³⁴⁷

Успех балканских савезника био је кратког века. Како је Јовановић и претпоставио, на притисак Клемасоа, Врховни савет је поново одбацио предлог надлежне комисије.³⁴⁸

Југословенска делегација је почетком августа израдила нови нацрт заједничке ноте. У њему се подвлачи да је питање интернационализације суђења

---

³⁴⁶ AJ, 366, ф. 22, док. 2366, Уговор о миру и клаузуле о ратној одговорности Бугарске; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 197; *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 157.

³⁴⁷ Report Presented by the Commission on the Responsibility..., 22. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 282-287); AJ, 366, ф. 22, док. 2742 и 2793, Извештаји С. Јовановића од 15 и 17. 07. 1919; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 198.

³⁴⁸ Notes of the Meeting of the Heads of Delegations, 25. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 258-260). На састанку шефова делегације, британски представник Балфур је бранио југословенско-грчко-румнски захтев, питајући се зашто је преиначен предлог о међународном суду, какав сада предлажу балканске делегације, а који је првобитно усвојен на Савету четворице и у случају немачких криваца. Италијански представник Титони [M. Tittoni] је сматрао да ће бити тешко Врховном савету да одбије захтев три балканске државе које траже међународну подршку, јер сумњају у сопствену објективност када је суђење бугарским кривцима у питању. Клемансо је, међутим, био на становиштву да државе саме морају сносити свој део одговорности и у случају суђења оптуженима за злочине.

(међусавезничких судова) било питање гаранција за извршење обавеза из уговора. Балканске државе су, генерално, сматрале да ће уговор са Бугарском остати "мртво слово на папиру" ако се не обезбеде исте гаранције за његово извршење, као и у случају Немачке, па су зато тражиле окупацију делова бугарске територије и њено разоружање, јер су Бугари познати по томе да не извршавају уговоре, осим "под морање". Разлика између Бугарске с једне, и Немачке и Аустрије с друге стране била је и у томе што су се у последње две државе десиле револуционарне промене, па су на власт дошли потпуно нови људи, који нису имали никакве везе са одговорношћу за ратна дешавања, док се у Бугарској све свело само на промену владара. Ако је Врховни савет применио исти систем суђења за Бугарску, као и за Немачку, онда мора применити исти систем гаранција за извршење уговора (окупација дела територије). У вези с гаранцијама, у тексту се упозорава да је од бугарских окупационих власти страдало много људи у балканским државама, и да би настало "опасно врење" ако би се установило да је, и поред уговорних одредаба, немогуће добити екстрадицију оптужених, што би могло довести до новог рата, који би имао за циљ да Бугарску натера да изврши своје обавезе.³⁴⁹

Иако је овим предлогом југословенска делегација прихватила одлуку Врховног савета о начину суђења, он није поднет. Делегација се сагласила са предлогом ноте коју је израдио Политис, али је све то било узалуд. Врховни савет није променио своју одлуку.³⁵⁰

Питање ратних криваца регулисано је чл. 118-120. мировног уговора. Бугарска признаје савезничким и придруженим силама право да суде лицима која су оптужена за повреде закона и обичаја рата, без обзира да ли је пред бугарским или судом њених савезника већ покренут поступак против њих. Бугарска је дужна да испоручи сва лица која се од ње траже. Њима ће судити држава која их потражује. Уколико их потражује више држава (ако су извршили дела против грађана више савезничких сила), судиће им војни судови састављени од припадника држава које их потражују. Бугарска је дужна да преда сва документа и податке потребне ради истраге и судског поступка.³⁵¹

* * *

---

³⁴⁹ AJ, 366, ф. 23, док. 3199, Концепт ноте, рукопис, без наслова и датума.

³⁵⁰ А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, стр. 199.

³⁵¹ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 58-59.

Клаузуле о кажњавању оптужених за злочине нису извршене онако како је било прописано. Показало се да је једино Краљевина СХС била заинтересована за извршење ових калузула, пошто су Румунија и Грчка убрзо одустале од захтева за предају оптужених и пристале да им суде бугарски судови.³⁵² То не чуди, ако се има у виду да су потраживале мали број оптужених (Румунија 12, а Грчка 45 лица), док је Краљевина СХС потраживала више од 500 лица.³⁵³

Већ смо истакли да је Бугарска још крајем 1918. године формирала посебну комисију и процесуирала нека лица због ратних злочина. Према једном војном извештају, на тајној скупштинској седници новембра 1919. године, којој је присуствовао и цар Борис, а председавао Стамболијски, одлучено је да се суди свим члановима владе Радославова који су били за рат са Србијом, као и лицима која су починила злочине за време окупације (на списку је било 864 лица).³⁵⁴ Одмах је извршено масовно хапшење – између осталих, "пали" су Александар Протогеров, Тодор Александров, Рачо Петров итд. Затражена је екстрадиција Радославова и бившег краља Фердинанда.³⁵⁵ Неколико дана потом, војни делегат у Софији је јављао да је бугарска влада похапсила само кривце за "националну катастрофу", а да су од оних одговорних за злочине, ухапшени једино Протогеров и Александров.³⁵⁶ Обојица су, међутим, веома брзо, на волшебан начин, успела да побегну.³⁵⁷

Почетком 1920. године, војни делегат је јављао да је бугарско Министарство унутрашњих дела издало строго поверљиву наредбу да се широм Бугарске похапсе сви они који су чинили злочине у Србији током окупације. За ову наредбу

---

³⁵² Доклад на Посолството на ЧСР (Чехословачка Република) в София, 01. 11. 1920. (*Чехословашки извори за българската история*, том 1, съст. Й. Коларж, И. Щовичек, В. Бистрицки, В. Ат. Василев, Л. Манолова, София 1985, док. 32, стр. 72. (Даље навођење: ЧИ/Г, бр. документа, бр. стр.))

³⁵³ *Финансовото положение на България и българския репарационен дълг. Доклад на българското Комисарство по репарациите* (No. 392, София, 12. 02. 1923), стр. 24. (Даље навођење: *Финансовото положение на България...*)

³⁵⁴ АЈ, 366, ф. 24, док. 4750, МИД – Делегацији, пов. бр. 13719, 20. 11. 1919.

³⁵⁵ ВРС/књ. 33, док. 160, стр. 194. (Извештај делегата у Софији, пов. бр. 741, 07. 11. 1919).

³⁵⁶ *Исто*, док. 165, стр. 202. (Извештај делегата у Софији, пов. бр. 761, 12. 11. 1919).

³⁵⁷ *Исто*, док. 178, стр. 233. (Извештај делегата у Софију, пов. бр. 786, 25. 11. 1919); док. 192, стр. 268 (Извештај делегата у Софији о бекству Протогеровова, пов. бр. 619, 08. 12. 1919); док. 204, стр. 290-291. (Извештај делегата у Софији, пов. бр. 850, 21. 12. 1919). Делегат у Софији у својим извештајима бекство генерала Протогеровова није доводио у везу са бугарском владом, већ је извештавао да су акцију извеле македонске комите. Вид и. Васил Ат. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991, стр. 51.

сазнао је и македонски комитет, и успео да на време о томе обавести своје чланове који су се налазили међу оптуженима. Делегат је, међутим, сумљао да постоји договор између власти и комитета, па је информација о хапшењима намерно предата комитама од стране бугарске полиције, како би се склонили и, касније, били искоришћени за нападе на југословенску територију. Пред Краљевином СХС и савезницима бугарска влада би се, затим, правдала да је учинили све што је у њеној моћи, а да су оптужене комите својеврољно напустиле Бугарску и отишле да четују у Македонији. Тиме би "македонско питање" поново било отворено.³⁵⁸

На многобројне захтеве Београда за изручењем оптужених за злочине, Софија је одговорила својим предлогом да им Бугарска сама суди. Предлог је подразумевао формирање заједничке међупарламентарне комисије, која би извршила истрагу на бившим окупираним подручјима и објективно и непристрасно утврдила кривицу сваког оптуженог. Према њеним извештајима, оптужени би били изведени пред бугарске судове.³⁵⁹ Бугарској влади је као преседан добро дошао случај Немачке, којој је дозвољено да сама суди оптуженима.³⁶⁰ Председник владе Стамболијски се, чак, позивао и на случај Србије која је, по њему, 1914. године одбила "слично тражење" Аустро-Угарске (ултиматум да аустро-угарски органи врше истрагу у Србији против оптужених за умешаност у Сарајевски атентат).³⁶¹

Мишљење надлежног одељења за извршење уговора, после консултација са Слободаном Јовановићем, било је да бугарски предлог треба одбити. Један од кључних разлога био је тај што је бугарска влада допустила великом броју комита чија су се имена налазила на списку, да поново формирају чете и врше упаде на југословенску територију. Једино решење, по мишљењу одељења, било је формирање међународног суда, према предлозима изнетим на Конференцији мира. Истакнуто је да би се овим постигао највећи публицитет, као и да бугарско

---

³⁵⁸ ВРС/књ. 33, док. 273, стр. 421-422. (Извештај делегата у Софији, пов. бр. 1002, 28. 02. 1920).

³⁵⁹ *Политика*, "Суђење ратним злочинцима" (интервју са Костодом Тодоровима), 27. 09. 1920.

³⁶⁰ *Исто*, "Бугарска не да кривце", 10. 10. 1920.

³⁶¹ *Исто*, "Жеље г. Стамболијског", 08. 11. 1920.

позивање на немачки преседан нема основа, јер су бугарски судови на много нижем нивоу од немачких.³⁶²

Маја 1921. године ухапшен је Стефан Чапрашиков.³⁶³ У исто време, Бугарска је предложила састанак југословенског и бугарског министра правде у циљу постизања споразума о суђења бугарским ратним злочинцима, али је југословенска влада одбила предлог, јер није желела да се одрекне права да оптуженима буде суђено у Краљевини СХС.³⁶⁴ Решавање питања суђења оптуженима био је један од услова Београда за разрешење политичке кризе до које је дошло на пролеће 1921 године.

Питање суђења оптуженима решено је фебруара 1922. године, када је југословенска влада пристала да им се суди у Бугарској, али је задржала право да поново покрене питање, уколико лицима са списка не буде суђено у Бугарској. Бугарска влада је формирала посебну комисију за истрагу и прикупљање доказа. Комисија је установила следеће: 16 лица са списка је умрло за време рата или непосредно после; 27 лица се помиње на више места у вези са 57 оптужби; 79 лица са списка је већ било под истрагом и ослобођено је оптужби, јер се показало да или нису извршили дела за која се терете, или су их извршили по заповести команданата којима се суди због тога; 30 лица је било осуђено пре уручења списка; 163 лица нису могла бити пронађена, услед непотпуних података; 236 лица је предато суду. До почетка 1923. године осуђено је 20 лица – једно на казну смрти (мајор Кулчин), а остали на казне до 15 година затвора.³⁶⁵

У време када је постигнут договор о суђењу кривцима, 26 удовица убијених свештеника је Конференцији амбасадора у Паризу упутило апел везан за суђење кривцима.³⁶⁶ У исто време делегација супруга, мајки и сестара побијених цивила из Ниша, Лесковца, Врања, Књажевца и других места, посетила је посланичке клубове у Београду и била примљена од Ивана Рибара, председника Народне скупштине. Жене су тражиле правду, осуду оних које су сматрале злочинцима, да

---

³⁶² АЈ, Министарство иностраних дела Краљевине Југославије, бр. 334-Дирекција за уговоре (Даље навођење: 334/ДУ), ф. 643, јед. оп. 1903, Одељење за извршење мировних уговора – Политичком одељењу МИД-а, бр. 2224, 21. 12. 1920.

³⁶³ В. Ат. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 89.

³⁶⁴ Доклад на А. Пийл до Форин Офис, 05. 05. 1921. (*Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919-1941 г.)*, том I (1919-1934 г.), съст. Д. Митев, София 2005, док. 17, стр. 51. (Даље навођење: ЦББДК/І, бр. док., бр. стр.)).

³⁶⁵ *Финансовото положение на България...*, стр. 24.

³⁶⁶ АЈ, 388-8-21, л. 368, МИД – Посланству у Паризу, пов. бр. 3087, 24. 03. 1922.

им Бугарска плати одштету, или да им држава пружи помоћ услед тешке материјалне ситуације.³⁶⁷ Може се рећи да је ово био последњи пут да се питању бугарских ратних злочина даје већи публицитет. У наредном периоду оно је скрајнуто са дневног реда. Велики стари, али и нови проблеми у односима са Бугарском потиснули су ово питање на маргине. После много година, на лето 1929. године, питање ратних злочина ће поново накратко постати актуелно због доношења закона о амнестији у Бугарској, али у сасвим другачијим политичким околностима и мотивисано политичким разлозима, а не потребом да се задовољи правда за жртве, које су остале без адекватног задовољења.

1.1.6. Ратна одштета (реституције, реквизиције, репарације)

По питању бугарске одштете југословенска делегација је, више него у другим питањима, инсистирала на примени принципа који су важили у случају немачке одштете. Члан Економско-финансијске секције Милош Савчић, који је крајем фебруара 1919. године реферисао пред делегацијом, сматрао је да треба следити пример Француске и Белгије: прва је користила конвенцију о примирју са Немачком да добије што више на име реституција; друга је од Савезника тражила и добила кредит у новцу и роби на име будуће ратне одштете. Делегација је прихватила ово становиште и одлучила да се од непријатељских држава, посебно од Бугарске, затражи да врате материјал и стоку коју су отеле.³⁶⁸ У ту сврху је припремљена нота за Клемансоа, којом се тражи да се на Бугарску примене одредбе из конвенције о примирју са Немачком, односно да се Бугарска обавезе да пре потписивања мировног уговора изврши пуну реституцију

---

³⁶⁷ *Политика*, "Заборављене мученице, 04. 03. 1922.

³⁶⁸ *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 56-57; С. Димитрова, *Франција и славјанските балкански држави*, стр, 209; Ови предлози су, заправо, представљали пројекат за нови уговор о примирју, за који је генерал Пешић, у штабу маршала Фоша, добио информације да ће имати карактер прелиминарног уговора (уговор који предходи закључењу главног уговора – И.Р.), и да ће садржати одредбе о војном стању, наоружању, накнади штете, гаранцијама за извршење мировног уговора итд. Југословенска делегација је тежила да прелиминарним уговором добије оно што је Француска добила од Немачке. (Вид. *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 58, нап. 43.)

покретне имовине однете са територије Србије, посебно стоке, пољопривредних справа, индустријских машина, железнички возни парк, различита возила итд. Као главни разлог за овакав захтев, наводи се потреба хитне економске обнове земље. Шеф војне мисије генерал Пешић је до 12. марта, по Пашићевом налогу, припремио два предлога – један о разоружању Бугарске и други о реституцији. Други предлог је садржао прецизан списак онога што би Бугарска требало да реституише у року од три месеца. Предлог је упућен Врховном савету нотом од 25 марта.³⁶⁹

Осим реституције покрадених ствари, и накнаде материјалне штете, делегације је сматрала да од Бугарске и Аустрије има право да тражи и накнаду *ратних трошкова*, иако то право није било предвиђено у случају Немачке. Реферат о томе израдио је Слободан Јовановић. Аргументи су били следећи: Србија има право на ове трошкове, јер је непобитно утврђено да је Србији рат био наметнут, и да је од Бугарске намерно нападнута; то што од Немачке није тражена накнада ратних трошкова, био је захтев САД, али оне нису биле у рату са Бугарском, тако да се амерички захтев не односи на њу; економски разлози – Србија је одмах окупирана, српска влада је лишена пореских прихода, али не и расхода, јер је плаћала за избеглице и оне који су остали у земљи, и све то покривала страним зајмовима. За време рата земља и народ су потпуно осиромашени услед систематске пљачке и економских мера окупационих власти. Уколико се Србији не надокнаде ратни трошкови, она неће бити у стању да сервисира своје дугове, због чега ће страдати њени савезници, који су њени повериоци.³⁷⁰

Врховни савет је крајем маја дао налог Репарационој, Економској, Финансијској комисији и Врховном војном савету да, свако у области своје експертизе, припреми клаузуле мировног уговора са Бугарском.³⁷¹ На иницијативу југословенске стране, баш као и у случају ратне одговорности, југословенска, грчка и румунска делегација су почетком јуна Комисији за накнаду

---

³⁶⁹ Предлог и ноте вид. у: АЈ, 366, ф. 23, док. 3890, "Разоружање бугарске војске и наш пројекат за њен мирнодобски састав", Војна мисија – председнику делегације при Конференцији мира, пов. бр. 126, 12. 03. 1919; АЈ, 366, ф. 22, док. 433 и 908; ф. 43, док. 7518. Вид. и С. Димитрова, *Франција и славјанските балкански држави*, стр. 207-210.

³⁷⁰ Реферат Слободана Јовановића, мај 1919. (*Пашићева тисма...*, стр. 206-207, нап. 7.)

³⁷¹ Notes of a Meeting Held at President Wilson's House, 24. 05. 1919. (PRFRUS/VI, str. 21); Богумил Храбак, "Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919-1920", *Лесковачки зборник*, бр. 34 (1994), стр. 92-93.

штете (Репарациона комисија) поднеле заједнички мемоар о бугарским репарацијама.³⁷² Пред комисијом су обе делегације браниле већ раније изнету тезу да је Бугарска у стању да плати **пет милијарди француских франака**. Коста Стојановић, који је заступао делегацију, био је разочаран ставом савезника и сматрао да су "илузорна" очекивања да ће југословенски предлози репарационих и финансијских клаузула бити прихваћени. Осим тога, био је сигуран да неће бити могуће заштити интересе у погледу бугарских репарација, уколико југословенска делегација не добије право на представника у надлежним комисијама, који би имао иста права као и предстаници великих сила. Једино би на тај начин било могуће оборити "евентуалне заблуде и погрешке" савезника у погледу тражења према Бугарској. За Стојановића је "велики губитак" представљало и то што Краљевина СХС неће добити представника у Репарационој комисији, формираној мировним уговором са Аустријом.³⁷³

Делегација је предала своје предлоге (анексе) финансијских и клаузула о ратној штети на пројекат мировног уговора са Бугарском, у којима је поновила захтев да Краљевина СХС у погледу реституција и замена уништених ствари буде третирана као Француска и Белгија. Конкретни захтеви су допуњени новим ставкама, а у неким ставкама умањени у односу на првобитне (тражило се 3000 крава музара, 40.000 младих крава, 60 бикова, 50.000 младих волова и 100.000 волова за вучу, 20.000 оваца за приплод, 10.000 кобила, 20.000 коња за вучу, 3000.000 оваца и коза, али и 5.000 гарнитура дрвеног намештаја итд); захтева се надокнада финансијских губитака који су настали због коришћења бугарског и аустријског новца за време окупације; захтева се плаћање ратних трошкова, са позивом на чл. 232 уговора са Немачком који ово право даје Белгији, уз образложење које је дао Слободан Јовановић; од Бугарске је посебно захтевано да у току пет година испоручује по 100.000 тона угља из Перника годишње, као и исплату 10 милиона франака петнаест дана од ступања уговора на снагу, на име накнаде за одузето злато за време окупације. Предложене су мере гаранције за извршење обавеза – окупација дела територије и преусмеравање свих прихода

---

³⁷² *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 150, nap. 100.

³⁷³ АЈ, 336, ф. 43, док. 2162, Извештај Косте Стојановића Николи Пашићу, пов. бр. 532, 13. 06. 1919.

(пореза, царина, такси, монопола и акциза) у сврху исплате задужења по уговору.³⁷⁴

Савет петорице је крајем јула прихватио одлуку о максималној суми коју Бугарска може да плати на име репарација (2,25 милијарди златних франака), с тим да сума може бити умањена од стране Репарационе комисије. Одлучено је да буде формирано једно посебно тело у Софији, састављено од представника Француске, Енглеске и Италије које ће разрадити детаље око бугарских репарација и пратити све везано за њих. Одлучено је и да се ове одлуке саопште делегацијама балканских савезница, али да постојећи нацрт *не треба мењати* (подвукао И. Р.).³⁷⁵ Овим је стављена тачка на део питања о накнади штете од стране Бугарске. Сви напори делегације да промени ове одлуке били су безуспешни.

Чим је сазнала за нацрте клаузула које су израдиле Репарациона и Финансијска секција, потпуно незадовољна одлукама југословенска делегација је затражила да буде саслушана пред Врховним саветом.³⁷⁶ Врховни савет је одбио захтев делегације. Један од разлога био је што су у међувремену југословенски захтеви у вези са стоком и повратком покретне имовине делимично прихваћени, док је одбијен захтев да Краљевина СХС има представника у Међусавезничкој репарационој комисији у Софији, јер би тиме био створен преседан.³⁷⁷ Што се стоке тиче, Репарациона комисија је сматрала да су југословенски, грчки и румунски захтеви претерани, и да би њихово удовољење довело до економског уништења Бугарске, која је пољопривредна и сточарска земља. Бугарској се не може наметнути предаја више од 80.000 грла стоке, били су изричитии у комисији. Ипак су одлучили да Србији дуплирају, а Грчкој и Румунији увећају за 50% већ додељени број стоке. Што се тиче повраћаја покрадених ствари, Репарациона комисија је сматрала да су захтеви оправдани и предложила Врховном савету да убаци нови члан у мировном уговору којим би било регулисано ово питање.³⁷⁸

---

³⁷⁴ Вид. *Economical and Financial Delegation of the Kingdom of the Serbians, Croatsians and Slovenes to the Peace Conference – To the Commission for Reparation of damages at the Peace Conference*, Paris, 1919. (доступно и на: <http://velikirat.nb.rs/items/show/7166>, приступљено 28. 06. 2015); Вид. и: Б. Храбак, *Економска питања и Бугарска...*, стр. 93.

³⁷⁵ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations, 26. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 323-324.)

³⁷⁶ *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 171-172; Delegation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes to the Peace Conference, No. 589, 28. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 433.)

³⁷⁷ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations, 30. 07. 1919. (PRFRUS/VII, str. 408.)

³⁷⁸ Reparations Commissions – Financial Commissions – Secretariat: Note for the Supreme Council of the Allies (PRFRUS/VII, str. 476-477.)

Југословенска делегација није била задовољна минималним уступцима. Уследила је нова нота (1. августа) у којој је, у прилично оштром тону, посебно истакнуто да делегација одбија да прихвати решење по коме Бугарска све своје обавезе и дугове према Немачкој, Аустрији и Турској преноси на савезничке и придружене силе, које су одлучиле да их не потражују тј. да их опросте Бугарској. У ноти се каже да савезници немају право да се одричу у име Србије, и прети се одбијањем потписивања мировног уговора. Репарациона комисија је сматрала да се југословенском захтеву не може изаћи у сусрет, јер су бугарски дугови Немачкој већ урачунати у оквиру фиксираних суме њених репарација: од 2.250.000.000 златних франака, оних 250.000.000 је представљао дуг Немачкој. Током дискусије у Савету петорице, једино је француски представник Бертело [Philippe Berthelot] имао слуха за српске захтеве: иако су бројке у случају стоке дуплиране, сматрао је, Србија ће примити само десети део од онога што јој је одузето од стране Бугарске.³⁷⁹

Интересантно је било мишљење Репарационе комисије, која је сматрала да балканске државе имају велика потраживања јер верују да је све што ће добити од Бугарске бити на основу реституција. Комисија је сматрала да је у питању заблуда, јер укупне репарације неће трпети збиг реституција наведених у уговору (стока итд.), али се, такође, неће дозволити да једна држава буде два пута обештећена (и на основу репарација, и на основу реституције) за исту повреду. Суштина је била у томе да су реституције наметнуте Бугарској и укупна репарациона сума биле повезане, тиме што је комисија, утврђујући ресурсе Бугарске за плаћање, имала у виду и стоку, коју ће Бугарска морати да извезе, не би ли намирила репарациона потраживања.³⁸⁰

Осим што су тражили да буду саслушани пред Врховним саветом, југословенски делегати су посебно покушавали да убеду Американце у исправност својих ставова и захтева, јер су веровали да они највише штите

---

³⁷⁹ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations, 01. 08. 1919. (PRFRUS/VII, str. 460-461); AJ, 336, ф. 43, док. 7517, стр. 6, "Опраштање ратних трошкова Бугарској"; Вид. и: AJ, 366, ф. 42, док. 3131, Извештај влади о раду поводом уговора о миру са Бугарском, 12. 08. 1919.

³⁸⁰ Commission of Reparations: Note for the Supreme Council: Observations presented by the Delegations of Greece, Roumania, and the Serb-Croat-Slovene State on the reparations clauses to be inserted in the conditions of peace with Bulgaria, 07. 08. 1919. (PRFRUS/VII, str. 638-639.)

Бугарску (Веснић је почетком августа предао један меморандум америчкој делегацији).³⁸¹

Пре коначне одлуке, Пашић је још једном, у пропратном писму уз ед-меморандум од 17. августа о резеврама југословенске делегације на предлог мировног уговора са Бугарском, замолио Врховни савет да делегација буде усмено саслушана, јер је земља коју представља за овај уговор заинтересованија од било које друге.³⁸²

По питању одштете у ед-мемоару делегација замера Репарациној комисији да у први мах није хтела да призна право на повратак украдене и однете имовине, што је било предвиђено за друге савезнике у случају Немачке, па и када је, на притисак делегације, исправила ову одлуку, "стала је на пола пута", јер је само начелно признала право Србији на повратак имовине, уз то јој намећући обавезу да докаже да се покрадене ствари налазе на бугарској територији. Бугарска је живела од окупираних територија током рата, крађом стоке увећала је своје залихе, па би, уколико се одрже предлози Репарационе комисије, испало да је једина земља која из рата излази богатија. Наводи се податак да је Бугарска из Србије однела 600.000 говеда, 100.000 коња и 2,5 милиона оваца. Према одлуци комисије, Србија има право само на 18% стоке која је одведена, или 4% од актуелног сточног фонда у Бугарској – "било би смешно, да није тужно", стоји у мемоару, посебно ако се узме у обзир да теглећа марва представља пољопривредну опрему у Србији. Наводи се као пример да је уговором са Немачком Француској дато 233.500 комада стоке, а Белгији 137.400. "Ми не тражимо наклоност, већ само једнакост и примену истих принципа", истиче се на крају образложења.³⁸³

---

³⁸¹ Вид. АЈ, 366, ф. 22, док. 7259, 6698, 6699; ф. 42, док. 3260; Вид. и: *Пашићева писма*, стр. 212.

³⁸² The Serb-Croat-Slovene Plenipotentiary (Pachitch) to the President ad Interim of the Peace Conference (Pichon), 17. 08. 1919. (PRFRUS/VII, str. 763.)

³⁸³ Aide-Mémoire: Reservation by the Delegation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes on the draft of a Treaty of Peace with Bulgaria. 17. 08. 1919. (PRFRUS/VII, str. 765-766); Вид. и: Dr Velizar S. Yankovitch, *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development*, Paris, 1919. (Јанковић, који је био члан Економско-финансијске секције, је ову брошуру, како сам напомиње, писао на основу текста пројекта мировног уговора са Бугарском. Упоређујући економске и финансијске показатеље Бугарске и Србије пре и после рата, показује да је Бугарска била у знатно бољем економском положају од Србије, те да обзири савезничких сила према "способности за плаћање Бугарске" нису утемељени. Уједно, Јанковић напомиње да је Бугарске, због "мучког напада" 1915. године главни кривац за стање у коме се Србија

Даље се у мемоару критикује одлука о укупној суми од 2,25 мијарди франака као премала³⁸⁴, јер је Бугарска финансијски знатно способнија него што је комисија проценила, и посебно одлука о опроштају дугова које је Бугарска имала према Немачкој. Ова одлука Финансијске комисије могла би бити "најшокантнија одлука овога рата", јер ставља у исти раван "верну и мучену" Белгију и "злочиначку и издајничку" Бугарску, остављајући Србију као дужника свих обавеза које је преузела принуђена ратним околностима.³⁸⁵

На крају мемоара се понавља захтев за привременом окупацијом дела бугарске територије као мером предострожности, јер је несхватљиво да "нелојалност и издајство" Бугарске могу бити тако брзо заборављени. У случају Бугарске, адекватне гаранције за извршење уговора важније су него у било ком другом случају.³⁸⁶

Савет петорице је поново одбио захтев делегације да буде саслушана, уз образложење да је о аргументима југословенске делегације већ дискутовано, и нема сврхе поново слушати исте аргументе; уколико би делегација поднела неке нове аргументе, то би био непожељни преседан, који би могао да доведе у питање одлуке Врховног савета. Бертоло је поновио да се Србија, као пољопривредна земља, неће опоравити без повратка покрадене стоке, на шта је енглески делегат Пил [Peel] изнео запажање карактеристично за начин третирања југословенске делегације од стране савезника на Конференцији: он се, наиме, сложио да је Србија претрпела огромну штету, али указао да нису Срби они који су поднели захтеве, већ Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Две трећине нове државе биле су ратни непријатељи савезника, који су, такође, крали стоку од савезничких

налази, јер да није било тог напада, Србија не би била принуђена да се евакуише, а чак и да је тако, евакуација би била извршена пругом до Солуна тј. на далеко лакши начин и без великих губитака. Све југословенске наде у погледу економског опоравка и сатисфакције окренуте су уговору са Бугарском, јер другим уговорима Србија није добила готово ништа, основно је гледиште које Јанковић заступа).

³⁸⁴ У једном од докумената Економско-финансијске секције било је процењено да је само по две ставке штета коју је Бугарска нанела Србији износила око 2,5 милијарди франака: 1) услед бугарских зверстава око 40.000 породица остало је без хранитеља, што значи изгубљену вредност од око милијарду франака (25.000 по породици); 2) штета по живот и здравље депортованог цивилног становништва, нарушеног услед поступања бугарских власти, износила би око милијарду и по франака, имајући у виду само 52.000 оних који су се вратили из интернације. (Вид. АЈ, 366, ф. 42, док. 6785, Опсервације Економско-финансијске и саобраћајне секције на контра-предлоге бугарске делегације, октобар 1919.)

³⁸⁵ Aide-Mémoire: Reservation by the Delegation..., стр. 766. (као у нап. 383)

³⁸⁶ *Isto*; Вид. и: АЈ, 366, ф. 42, док. 3131, Извештај влади о раду поводом уговора о миру са Бугарском, 12. 08. 1919.

држава. Оно што југословенска делегација тражи, да мировни уговор са Бугарском буде у истој равни са уговором са Немачком, не може јој се дати, закључио је Пил.³⁸⁷

Тако је "битка" југословенске делегације окончана поразом, па је Стојановић почетком септембра јавио да је текст уговора са Бугарском утврђен, и да су сви југословенски захтеви да се измене услови о накнади штете одбијени.³⁸⁸

Мировним уговором (члан 121.) је одређено да Бугарска репарациону суму од 2.250.000.000 златних франака исплаћује у шестомесечним ратама (1. јануара и 1. јула сваке године), с тим да прво плаћање буде 1. јула 1920 године. Бугарска је на ову суму имала да плати и камату од 2% од целокупног износа главнице за прве две рате, и 5% годишње за сваку наредну рату. Рок за отплату целокупне суме био је 37 година. Поменуте суме Бугарска је, преко Међусавезничке комисије у Софији³⁸⁹, требало да уплати на рачун централне Комисије за накнаду штете (Репарациона комисија).³⁹⁰ Комисија за накнаду штете је, на предлог Међусавезничке комисије из Софије, исплате могла да прими у облику покретних и непокретних добара, робе, права и концесија, бродова, обвезница, хартија од

---

³⁸⁷ Notes of a Meeting of the Heads of Delegations, 20. 08. 1919. (PRFRUS/VII, str. 737-739). Идентичне ставове о различитој улози Срба и Хрвата у рату, у неколико наврата су изнели и Клемансо и Лојд Џорџ у току расправе о југословенско-италијанском граничном сукобу. За њих је тврдокорност хрватских делегата у овом питању била неоснована, с обзиром да су се Хрвати борили на непријатељској страни. Двојица лидера истицала су да су обавезни само према Србима, који су дали огромне жртве за победу Савезника. (Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 2 (*Српско-хрватски спор*), Београд, 2002, стр. 32-33.)

³⁸⁸ АЈ, 366, ф. 22, док. 3604, Стојановићев телеграм, бр. 693, 09. 09. 1919.

³⁸⁹ Међусавезничка комисија за репарације у Софији почела је са радом крајем фебруара 1921

године. Чинилу се је представници Француске, Енглеске и Италије. Председавајући је биран на годину дана, системом ротације (први је био француски представник, гроф Шеризе). Комисија је имала широка овлашћења у погледу контроле финансијских токова у Бугарској. (Вид. *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 65-68, 69-70. (чланови 130, 131, 133. уговора и Додатак, који су регулисали положај и финансирање комисије); О почетку рада комисије: Д. Петрова, *н. д.*, стр. 194-196.)

³⁹⁰ Формирана је Версајским уговором, заседала је у Паризу, а чинили су је делегати САД, Француске, Енглеске, Италије, Белгије, Јапана и Краљевине СХС. Делегати прве четири државе имали су потпуна права у одлучивању, док су остали имали ограничена права. Делегат Краљевине СХС је присуствовао само седницама које су се тичале Бугарске, Мађарске и Аустрије. Постојала је и инситуција "заједничког делегата" Краљевине СХС, Румуније, Грчке, Пољске и Чехословачке. Југословенски делегат у Репарационој комисији био је Матеја (Мата) Бошковић. (Детаљније о раду комисије вид. у: Лидија Опојевлић Хофман, "Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919-1930)", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012), стр. 21-27.)

вредности итд.³⁹¹ Међусавезничкој комисији у Софији је, међутим, дато право (чл. 122) да испитује платежну способност Бугарске, и на основу тога Комисији за накнаду штете предложи умањење или одлагање једног дела плаћања, или умањење целокупне суме.³⁹²

Бугарска се чланом 125. уговора обавезује да, под условима које одреди Међусавезничка комисија у Софији, врати све предмете и хартије од вредности однете или секвестриране на територијама које је окупирао, ако је могуће идентификовати их на бугарској територији, са изузетком стоке. Румунија, Грчка и Краљевина СХС су обавезне да у року од четири месеца од ступања уговора на снагу, комисији доставе спискове предмета и хартија од вредности, који се могу идентификовати, а за које се може доказати да су однете са окупираних територија, и да се могу пронаћи у Бугарској. Бугарска се обавезује да донесе закон о проналажењу поменутих предмета.³⁹³ Чланом 126. уговора Бугарска се обавезује да без одлагања врати трима државама документе и архиве, као и предмете од историјског, археолошког и уметничког значаја које је однела у току рата.³⁹⁴

Реституција стоке регулисана је чланом 127 уговора. Бугарска је Краљевини СХС у року од шест месеци од ступања уговора на снагу, била обавезна да преда: 50 бикова, 6.000 крава музара, 5.000 коња и кобила, 1.000 мазги, 4.000 волова за вучу и 12.000 овнова (Румунија је добила већи, а Грчка мањи број стоке од Краљевине СХС). Стока је морала бити здрава, што је требало да контролишу посебни агенти које одреди Међусавезничка комисија у Софији. Бугарске репарационе обавезе неће бити умањене за вредност предате стоке. Комисији је дата могућност да, после две године од ступања уговора на снагу, по сопственој процени, одреди додатне количине стоке за Краљевину СХС, Румунију и Грчку, с тим што ће у овом случају бугарске репарације бити умањене за вредност ове стоке.³⁹⁵

За Бугарску је у члану 128. предвиђена једна обавеза само према Краљевини СХС – као посебна накнада за штету учињену на рудницима у окупираној Србији, Бугарска је обавезана да у току пет година од ступања уговора на снагу, испоручи

---

³⁹¹ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 59-61.

³⁹² *Исто*, стр. 61-62.

³⁹³ *Исто*, стр. 62-63.

³⁹⁴ *Исто*, стр. 63.

³⁹⁵ *Исто*, стр. 63-64.

сваке године по 50. 000 тона угља из рудника Перник, с тим да вредност ових испорука неће бити одбијена од репарационог дуга Бугарске. Међусавезничкој комисији је остављено дискреционо право да одобри почетак испоруке, у зависности од економског стања у Бугарској.³⁹⁶

* * *

Извршење клаузула о одштети представљало је сложено економско-финансијско и политичко питање. Разлози за то су били двојаки: *прво*, извршење ових обавеза утицало је на економски живот, економске и финансијске ресурсе како Бугарске, тако и Краљевине СХС; из тих разлога, Бугарска се, на различите начине, довијала да своје обавезе одложи или умањи, док се југословенска страна трудила да обавезе буду извршене у пуном обиму и по предвиђеној процедури; *друго*, извршење мировног уговора се не може посматрати као чисто техничка ствар, изван ширег политичког контекста, односно честих и оштрих политичких конфронтација и криза у југословенско-бугарским односима. У том контексту, извршење уговорних обавеза је било фактор "отпољавања" затегнутих политичких односа, али као последица попуштања Бугарске под југословенским притиском услед политичке, дипломатске и војне супериорности Краљевине СХС (нпр. на пролеће 1921. или јесен 1923. године).

Када говоримо о извршењу мировног уговора у делу о накнади штете, то се конкретно односи на: 1) *реституцију* железничког материјала, стоке, различитих предмета, културне и верске баштине; 2) *испоруке угља* по чл. 128 мировног уговора; 3) *реквизициона плаћања*; 4) *репарациона плаћања*.

Бугарска је била најревностнија у реституцији железничког материјала, стоке и других предмета који су се од ње тражили. Разлог је била жеља владе Александра Стамболијског да на делу покаже своју политику нових односа са суседима, и да задобије поверење савезничких структура у Софији, које је било неопходно за умањење репарација, које су за Бугарску представљале далеко тежу обавезу од материјалних реституција. Влада је планирала да умањење репарација постигне доказујући да је платежно неспособна. За то је било потребно

---

³⁹⁶ Исто, стр. 64-65.

показати како је Бугарска спремна да испуни све обавезе које су у границама њених могућности.³⁹⁷

Бугарска је по одредбама Конвенције о примирију из септембра 1918. године била дужна да одмах врати локомотиве и вагоне које је запленила за време окупације. Ипак, она је по овом основу вратила само две локомотиве, па је југословенска влада тражила од Врховног савета Конференције мира да јој наложи да то учини.³⁹⁸ Влада је и касније наставила да инсистира на овом питању, али јој је одговарано да су локомотиве и вагони потребни савезницима за транспорт. Повратак железничког возног парка и материјала било је од велике важности за Краљевину СХС, услед катастрофалног стања југословенских железница, што је, пре свега, угрожавало југословенски извоз, али и превоз стране робе кроз Краљевину СХС.³⁹⁹

После доласка у Софију првог југословенског цивилног представника Димитрија Димитријевића, марта 1920. године постигнут је *неформални споразум* између две владе по коме је Бугарска била дужна да испоручи локомотиве, вагоне и почне испоруку угља, а Краљевина СХС да ослободи бугарске заробљенике.⁴⁰⁰ Београд од почетка није био задовољан динамиком извршења овог споразума од стране Бугарске. *Политика* је писала да је за три месеца Бугарска испоручила тек петнаест "упропашћених локомотива", које се нису могле употребити без додатног ремонта. Незадовољство је постојало из због малих испорука угља које су почеле крајем априла. Неисправне локомотиве су, у међувремену, враћене у Бугарску, па је крајем јула, после притиска југословенске владе и француске војне мисије у Софији, Бугарска убрзано почела да испоручује локомотиве, а почетком септембра је јављено да су све локомотиве враћене.⁴⁰¹

---

³⁹⁷ Даниел Вачков, "Проблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война", *Минало*, бр. 1 (2002), стр. 57-58.

³⁹⁸ АЈ, 336, ф. 43, док. 4243, Нота о локомотивама и вагонима, 25. 10. 1919. Делегација је поседовала оригиналан бугарски списак локомотива уског колосека које су Бугари запленили. (Вид. АЈ, 366, ф. 24, док. 2842).

³⁹⁹ Душан Н. Узелац, *Девизна политика Краљевине Југославије (1919-1929 год.)*, Београд, 1931, стр. 61; *Политика*, "80 локомотива", 09. 12. 1919; "Ни локомотива, ни вагона", 12. 09. 1920.

⁴⁰⁰ АЈ, 388-8-21, л. 197, Веснић - Посланству у Паризу, пов. бр. 14787, 22. 12. 1921; АЈ, 334 – Персонални одсек (Даље навођење: АЈ, 334/ПСО), фасц. 149, јед. оп. 472 (Персонални досије Д. Димитријевића), л. 778, Писмо Мите Димитријевића министру иностраних дела, 04. 07. 1920; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 99.

⁴⁰¹ *Политика*, "Како Бугарска плаћа?", 26. 06. 1920. "Локомотиве из Бугарске", 21. 07. 1920; "Повраћај плена", 13. 08. 1920; "Бугарске реституције", 06. 09. 1920.

Иако је став Софије био да повратак железничког парка није био предвиђен мировним уговором, пристала је на извршење ових обавеза као доказ пријатељства и новог односа према Србији.⁴⁰² Према речима новог отправник послова у Софији Јеврема Тадића с почетка октобра 1920. године, Бугарска је још пре ратификације Нејског уговора почела лојално да испуњава своје обавезе: да враћа локомотиве, вагоне и машинске стројеве, да шаље угља итд.⁴⁰³

Југословенска влада је, међутим, оптужила Бугарску да није испунила обавезе из мартовског споразума, већ је "безочно тврдила" да није обавезна да врати локомотиве и вагоне, јер је то њен ратни плен који јој припада по Хашким конвенцијама. То су били формални разлози због којих је 15. децембра 1920. године влада одлучила да уведе саобраћајну блокаду Бугарске тј. обустави железнички саобраћај са њом.⁴⁰⁴ Касније су бугарски званичници објашњавали да су испоруке железничког материјала морали да прекину због протеста француског посланика у Софији, јер Међусавезничка комисија још није стигла, а силе су хтеле да све фазе бугарске одштете држе под контролом.⁴⁰⁵ Међутим, иза одлуке да се на Бугарску изврши притисак блокирањем саобраћаја крили су се и неки други, много дубљи политички и стратешки разлози (спречавање спољнополитичке афирмације Бугарске под Стамболијским).⁴⁰⁶

Бугарска је до краја 1922. године извршила своје обавезе везане за предају железничког материјала. Према извештају бугарског Комесаријата за репарације, Краљевини СХС је до 1. новембра 1922. године испоручено: 1658 вагона нормалног и 82 вагона уског колосека, 85 локомотива нормалног и 5 локомотива

---

⁴⁰² D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 99.

⁴⁰³ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 02. 10. 1920. (ЧИ/І, док. 28 стр. 65); Бугарска је до краја октобра испоручила 80 локомотива, 287 вагона, 134 машине и делова машина из крагујевачке фабрике, 25.000 тона угља, а у току је био повратак материјала из војне болнице у Зајечару, и апотека из Пирота и Врања (D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 99-100). Нови бугарски дипломатски представник у Београду Коста Тодоров је почетком септембра тврдио да је Бугарска вратила око 500 вагона (од око 1000 укупно), а да је остале спремна да врати чим их ремонтује, и да је у току пет месеци, свакога дана слала по 150 вагона угља из Перника (*Политика*, "Разговор са г. Теодоровим", 09. 09. 1920.)

⁴⁰⁴ АЈ, 388-8-21, л. 197 (као у нап. ...). D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 100; Г. Василевиќ, "Хронологија на настаните од југословенско-бугарските односи за време на владењето на Александар Стамболиски", *Гласник (Институт за национална историја)*, год. XVIII, бр. 2, Скопје, 1974, стр. 159.

⁴⁰⁵ Архив САНУ, Зоставштина Милана Ракића (Даље: МР), 14331-15 (1), док. 767, "Белешке из Бугарске", белешка од 11. 02. 1921. (Даље навођење: *Дневник из Бугарске*).

⁴⁰⁶ Детаљније вид. у делу рада: "Краљевина СХС и 'политика зближења' Александра Стамболијског (1919-1921)".

уског колосека, око 3000 тона материјала за железницу уског колосека, разни други материјали (семафори, делови за вагоне и локомотиве), и више од 15.500 шинских прагова.⁴⁰⁷

Што се тиче обавезе повратка предмета приватних и правних лица, хартија од вредности, правних аката итд., југословенска влада је преко Посланства у Софији непрестано инсистирала да се они врате.⁴⁰⁸ У том циљу бугарска влада је новембра 1920. године донела посебан закон који налаже појединцима да пријаве и врате предмете одузете из суседних држава за време рата.⁴⁰⁹ Многи предмети који су пронађени, враћени су и пре тога (тако је нпр. део фонда библиотеке Београдског универзитета враћен почетком 1920 године⁴¹⁰), али је око неких било потребно организовати дипломатску акцију већих размера.⁴¹¹ Треба поменути да су државе које су потраживале предмете имале обавезу да саставе спискове истих, али то у случају Краљевине СХС није урађено на најбољи начин.⁴¹²

Реституција верског наслеђа, такође је била важно питање, јер је значајно верско благо однето за време окупације и евакуације бугарске војске. Реституција је извршена јуна 1921 године. Пошто су спискови однетих предмета били непрецизни, Посланство у Софији је тражило да се одреди посебна личност, која би у својству експерта, на лицу места идентификовала предмете из српских цркава и манастира. Министарство вера је одредило београдског пароха, протојереја Михаила Поповића.⁴¹³

---

⁴⁰⁷ *Финансовото положение на Българија...*, стр. 27.

⁴⁰⁸ Архив САНУ, МР, 14331-15 (4, 8, 10, 12, 13), бр. док. 770,773, 775, 776, 778, 781 (телеграми југословенског Министарства иностраних дела (Даље: МИД) и ноте Посланства у Софији бугарском Министарству спољних послова од децембра 1920 до маја 1921. године, које се односе на извршење чл. 125 и 177 мировног уговора).

⁴⁰⁹ *Финансовото положение на Българија...* стр. 26; *Политика*, 17. 11. 1920.

⁴¹⁰ *Политика*, "Универзитетска библиотека", 03. 01. 1920.

⁴¹¹ Добар пример је мост на Морави који су Бугари однели у деловима, које су затим намонтирали у близини Софије на реци Искри, између села Љути До и Ребарково. Проблем је било како га идентификовати, јер је био дорађиван. Један од експерата Министарства саобраћаја, који је од МИД-а био позван да идентификује мост, одбио је уз образложење да је то немогуће. Посластво у Софији се овим поводом обраћало и Међусавезничкој комисији. Бугарска страна је тврдила да је однела само неке делове, не и цели мост, и намонтирала их на поменутом месту. (Вид. Архив САНУ, МР, 14331-15 (20-26), док. 785-792 (ноте, телеграми, извештаји о овом путању)).

⁴¹² Отправник послова у Софији (касније посланик) Милан Ракић је поднете му листе вратио, јер су биле неажуриране. Многе предмете са те листе однели су Немци и Аустријанци, а о одређеним предметима није било података за њихову идентификацију. (АЈ, 334/ДУ, ф. 638, ј.о. 1892, Посланство у Софији – МИД-у, бр. 833, 10. 10. 1921.)

⁴¹³ АЈ, Министарство вера Краљевине Југославије, бр. 69, ф. 65, ј. о. 108, Преписка између Председништва Министарског савета (Одељења за извршење међународних уговора) и

Поповић је у Бугарској боравио 25 дана и о свом раду сачинио детаљан извештај, који представља важан историјски извор не само за питање реституције и штете начињене верској баштини у време рата, већ и за ширу тему српско-бугарских односа за време и непосредно после рата. Основна констатација Поповића била је да је у Софији наишао на веома добар и пријатељски пријем од стране највиших црквених кругова (тих дана је заседао Синод Бугарске православне цркве, па су се сви епископи и митрополити налазили у Софији), као и представника Министарства спољних послова. Једино је скопљански митрополит за време окупације Неофит, који је у Србији оптужен за убиство митрополита Вићентија, избегавао да се сретне са њим, и повукао се у манастир Рилу, напустивши заседање Синода. Поповић посебно истиче помоћ двојице свештеника, Илије Джажева (протојереја из Карлова) и Велка Попова (бившег војног свештеника у окупираном Нишу). Први је, по речима Поповића, био познати пријатељ Срба још за време рата. Помагао је српским ратним заробљеницима у Карлову, због чега је дошао у сукоб са локалним командантом, а једне ноћи је тајно отишао у Пловдив, где се налазио велики заробљенички логор, где је протествовао против лошег поступања према српским заробљеницима. Због овога је од локалног становништва добио надимак "српски конзул". Свештеник Попов је за време окупације исказао пажњу према протојереју Поповићу, који је био заробљен у нишкој тврђави. Ове примере које наводи српски свештеник (који сигурно нису једини) сматрамо важним за превазилажење укореваних стереотипа о томе да су за време рата "сви Бугари мрзели све Србе", односно за изнијансирано сагледавање обично поједностављене ("црно-беле") слике о трагичним ратним догађајима.

Поповић у извештају наводи да су бугарски црквени великодостојници изразили дубоко жаљење, и извинили се због страдања српских свештеника у рату, и напоменули да то није било дело бугарских свештеника већ војних команданата. Такође су изразили жаљење и кајање због пљачке српских манастира и цркава. Из званичних докумената Синода који су му стављени на увид, Поповић се уверио да су пљачку наређивале војне власти, а не бугарски свештеници у окупираним крајевима. Бугарски црквени поглавари, и лично

Министарства вера (пов. бр. 279 и пов. бр. 145, 09. 04. 1921, пов. бр. 287, 12. 04. 1921, пов. бр. 331, 27. 04. 1921); Министарство вера – Посланству у Софији, пов. бр. 184, 11. 06. 1921.

председавајући Синода митрополит Борис, говорили су о жељи за помирењем, зближењем и договором између два народа, и критиковали ранију бугарску власт која је водила рат. Поповић је приметио да су сви били русофили.

Што се предаје предмета тиче, бугарске црквене власти су у потпуности изашле у сусрет Поповићевим захтевима. Бугарски Синод је формирао посебну комисију коју су чинили: епископ Варлаам (председник), прота Цанков (секретар), Инцев (архивар Синода), и Поповић. Синод је Поповићу предао три запечаћена сандука у којима су били верски предмети, махом из Ниша. На његов изричит захтев, Синод је посебним расписима позвао све свештенике које је навео, да се јаве и дају информације које су тражене о предметима за које су постојале информације да су их они однели. Заоставштина епископа Рашко-призренског Никифора, који је преминуо за време окупације, налазила се у Посланству Холандије у Софији, а тамо је предао софијски парох Страшимир Георгијев, који је исповедио, причестио и сахранио српског епископа.

Поповић је посетио и Народну библиотеку у Софији, чији му је директор показао преписку око преноса библиотеке из Ниша, али и књига из Народне библиотеке Србије које су, у међувремену, преузете од стране представника српске библиотеке.⁴¹⁴ Такође, посетио је и Државни музеј, у коме је нашао царске двери и врата из манастира Слечка код Битоља, али и једну статуету аутора Ивана Мештровића, која је предата југословенском Посланству. Поповић је посетио и Митрополију у Варни, где је пронашао један део однетих верких предмета.

За време Поповићевог боравка, Посланство у Софији је упутило 15 врбалних нота бугарском Министарству спољних послова, у којима је захтевано да се предају новчане суме и предмети који су се налазили код појединих бугарских свештеника, а припадали су црквама и манастирима у Србији.⁴¹⁵

Према званичном записнику о примопредаји, из Бугарске је враћено 104 различитих предмета (од манастирских двери, преко икона, богослужбених предмета од злата, сребра, али и оних мање вредних, крстова, јеванђеља, одежди, до златног, сребрног и др. новца), чија је укупна вредност процењена на 1.500.000

---

⁴¹⁴ Министарство просвете Краљевине СХС је формирало посебну комисију чији је задатак био повратак библиотека, архива и других културних добара из Бугарске. (*Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС 1919/20 године*, књига 1 (од 1. до 20. редовног састанка), Загреб, 1919, стр. 286. (Даље навођење: *СБ ПНП КСХС*)).

⁴¹⁵ АЈ, 69-65-108, Извештај протојереја Михаила Поповића Министарству вера, 23. 07. 1921.

динара, уз напомену да је међу реституисаним предметима било доста реликвија од историјског значаја.⁴¹⁶

Реституција стоке није протекла без трзавица. Почетком фебруара 1921. године Посланство у Софији је упутило ноту са захтевом да се са реституцијом почне одмах, што је у бугарској штампи, али и у владиним круговима изазвало узнемирење, јер је протумачено као ултиматум.⁴¹⁷ Бугарски званичници су се правдали тиме да не могу започети са извршењем обавеза пре доласка Међусавезничке комисије, као и да је потребно време да влада обезбеди кредите за куповину стоке.⁴¹⁸ Убрзо је (априла), у циљу извршења ове обавезе, влада је усвојила посебан закон о "20 посних дана" у току априла и маја, којим је било забрањено клање и конзумирање меса, како би се обезбедио сточни фонд за реституцију.⁴¹⁹ У периоду од маја 1921. до јануара 1922. године, Бугарска је извршила реституцију стоке суседима. Краљевина СХС је добила: 50 бикова, 6.330 крава музара, 5.000 коња и кобила, 4.070 волова и 12.000 оваца. Није добијено 1000 мазги одређених уговором, јер у Бугарској није било довољно мазги да се испоручи трима суседним државама, али је за сваких пет мазги Бугарска дала по две краве или два вола. Отуда је Краљевини СХС испоручено 330 крава и 70 волова више него што је уговором предвиђено.⁴²⁰ Иако је било приговора да је стока болесна и неухрањена⁴²¹, надлежни су били задовољни, сматрајући да је стока из Бугарске била рентабилна због ниских трошкова транспорта.⁴²² Продајом ове стоке држава је инкасирала 11.868.295 динара чистог прихода.⁴²³ Иначе, испорука стоке била је део услова које је Београд поставио Софији у циљу релаксације односа услед политичке кризе на пролеће 1921 године.

Угаљ је, баш као и локомотиве и вагони, био прекопотребан ради нормализације железничког саобраћаја. Иако су још почетком 1920. године југословенске власти тражиле да почну испоруке из Бугарске (на основу члана

---

⁴¹⁶ Исто, Записник Комисије Министарства вера за пријем црквених ствари које је Михаило Поповић донео из Софије (сачињен 06. 09. 1921); Протокол Комисије коју је формирао бугарски Синод, сачињен 29. 06. 1921. (на бугарском језику).

⁴¹⁷ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешке од 10-11. 02. 1921.

⁴¹⁸ Исто.

⁴¹⁹ *Финансовото положение на Българија...* стр. 28.

⁴²⁰ Исто, стр. 27-28.

⁴²¹ *Политика*, "Стока из Бугарске", 17. 05. 1921; "Стока из Бугарске", 17. 01. 1922.

⁴²² Исто, 04. 02. 1922.

⁴²³ Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad, 2007, str. 155, nap. 59.

128.), Команда савезничких трупа у Бугарској је одбила овај захтев.⁴²⁴ Испоруке су почеле априла 1921. године, и уз мало "пробијање рока", Бугарска је извршила ову обавезу у потпуности. Према подацима Дирекције ратне штете, које је марта 1927. године изнео један од чланова њене управе, посланик Димитрије Вујић, Бугарска је у периоду од 23. априла 1920. до 01. априла 1925. године испоручила 215.601 тону угља, а од априла до октобра 1925. године још 22.356 тона.⁴²⁵ Остатак је испоручен током 1927. године, а разлог је био што југословенска железница на јесен 1925. године (када је истицао петогодишњи рок) није била у стању да транспортује 422 тоне угља дневно.⁴²⁶ Укупна вредност предатог угља износила је 8.570.000 златних франака.⁴²⁷

Питање *реквизиција* у контексту одштете се појавило после рата, пошто се у самом уговору реквизиције експлицитно не спомињу, али је члан 177. уговора регулисао широк спектар питања о приватним правима и добрима повређеним у току рата применом различитих "изузетних ратних мера", и обештећењу грађана савезничких и продружених сила.⁴²⁸ Званични Београд је бугарску обавезу да испалти реквизиционе признанице изводио из члана 125. уговора.⁴²⁹ Током окупације су бугарске власти од становништва одузимале (реквирирале) различиту имовину (махом летину), и за то издавале *реквизиционе признанице* на одређену суму новца ради касније исплате, али су признанице остале неисплаћене.

Бугарска влада је почела са исплатом реквизиционих признаница⁴³⁰, па је део грађана био намирен у потпуности (нпр. за реквизиције грађана Рујишта

---

⁴²⁴ АЈ, 336, ф. 43, дос. I, МИД – Делегацији у Паризу, КТ бр. 325, 12. 02. 1920.

⁴²⁵ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редовни сазив за 1926/27 године, књ. 3 (од 40. до 55. редовног састанка), стр. 269. (Даље навођење: *СБ НС КСХС*, подаци о сазиву, број књиге, стр.)

⁴²⁶ Д. Вачков, *н. д.*, стр. 59.

⁴²⁷ Никола Стојанов, *Репарации и междуљозни дџлгове*, Софија, 1933, стр. 34.

⁴²⁸ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 97-108; *Финансовото положение на Бџлгария...*, стр. 31.

⁴²⁹ АЈ, Фонд Министарства финансија КЈ, бр. 70, ф. 463, јед. оп. 761, МИД – Делегату при Репарационој комисији Мати Бошковићу (обавештења и упутства), 01. 10. 1929.

⁴³⁰ *Финансовото положение на Бџлгария...* стр. 31; Реквизиционе исплате је комесар Мита Димитријевић искористио за лично богаћење. Он је, наиме, искористио своје добре везе са бугарски властима да би наплатио реквизиционе суме, а од власника реквизиционих признаница за своје услуге наплаћивао провизију од 15% (нпр. од нишког трговца Марка Алкалаја), и на тај начин зарадио око пола милиона динара. (АЈ, 334/ПСО, 149-472, л. 797, Телеграм Јеврема Тадића МИД-у, бр. 482, 10. 10. 1920.)

исплаћено је Посланству у Софији 17.102 лева⁴³¹), али је прекинула исплате, уз образложење да таква обавеза не постоји у мировном уговору, и да су реквизиционе суме урачунате у општу репарациону суму (из члана 121). Београд није признао ову аргументацију и упутио је Бугарској ноту у којој се позива на закључке Хашке конференције, уз претњу да ће према Бугарској предузети репресивне мере уколико не настави са исплатом.⁴³² Истини за вољу, још за време Конференције мира, када је од заинтересованих грађана покренуто питање исплате реквизиција, шеф надлежне секције Коста Стојановић је дао објашњење које је било ближе бугарском ставу: износ неисплаћених реквизиционих признаница ући ће у општу суму југословенских потраживања из заједничког фонда ратне штете.⁴³³

Југословенски "аргументи" су на крају однели превагу, потпомогнути политичким околностима и војно-политичким притиском на Бугарску после државног преврата 9. јуна и свргавања Стамболијског. Новој бугарској влади је ради консолидације унутрашњих прилика и спољно-политичког положаја било неопходно да релаксира односе са Краљевином СХС, па је пристала на различите уступке. У Софији је организован састанак мешовите југословенско-бугарске комисије (октобар-новембра 1923. године), договорен још за време конференције у Нишу (марта 1923.), на којој су решена нека отворена питања везана за извршење мировног уговора, међу њима и реквизиционо питање.⁴³⁴ О питањима која се односе на извршење уговора закључена су *два протокола*.

Првим протоколом регулисано је неколико питања: период реституције по члану 125. продужен је за два месеца од ступања на снагу протокола; бугарска влада се обавезала да југословенским држављанима исплати 50% вредности њихових имања у Бугарској, која су им отуђена применом закона о аграрној реформи; Бугарска се, такође, обавезала да издвоји суму од 4.500.000 лева ради

---

⁴³¹ АЈ, 334/ДУ, 643-1903, Министарство финансија, Генерална дирекција државног рачуноводства – Одељењу за извршење мировних уговора, бр. 10339, 30. 01. 1922.

⁴³² АЈ, 334/ДУ, 643-1903, Одељење за извршење међународних уговора – Председнику Народне скупштине (одговор на интерпелацију), 20. 10. 1922.

⁴³³ АЈ, 336, ф. 43, док. 3436, МИД – Делегацији у Паризу, бр. 8838, 21. 08. 1919.

⁴³⁴ О политичкој позадини Софијске конференције и усвојеним документима вид. у делу рада: "У сенци преврата: политика Краљевине СХС према Бугарској до краја 1923. године".

специјалних рекламација држављана Краљевине СХС.⁴³⁵ Овим протоколом и Краљевина СХС је на себе преузела извесне обавезе, о којима ће више бити речи о делу рада о извршењу осталих обавеза из мировног уговора.

Како је истакнуто у једном каснијем документу МИД-а, споразумом са Бугарском од 26. новембра 1923. године, Краљевина СХС се одрекла свог права из члана 125. да на бугарској територији истражује предмете однете за време рата, као и права наплате реквизиционих признаница у номиналној вредности, у накнаду за фиксну суму која ће бити исплаћена у новцу и натураи.⁴³⁶ Та сума је одређена другим протоколом на износ од 300.000.000 лева. У новцу је требало исплатити половину те суме, у четири рате: *прва рата* 01. 05. 1924. године - 30.000.000 лева (1.470.000 златних франака); *друга, трећа и четврта рата* по 40.000.000 лева (по 1.960.000 златних франака) сваког првог маја наредне три године (закључно са 1927 годином).

Другу половина суме (150.000.000 лева) требало је исплатити у натураи:

- прву половину од 75.000.000 лева у цералијама, и то: у *пшеници* у вредности од 30.000.000 лева (1.470.000 зл. франака) и *кукурузу* у вредности од 45.000.000 лева (2.205.000 зл. франака). Пшеницу је требало испоручити до јуна 1924. године, а кукуруз у два дела – *први*, до априла 1924. године, и *други* до априла 1925 године.
- за другу половину од 75.000.000 лева требало је испоручити 105.000 тона угља најбољег квалитета из Перника у три наврата: од јуна 1924. до јуна 1925. године - 20.000 тона; од јуна 1925. до јуна 1926. године – 30.000 тона; од јуна 1926. до јуна 1927. године – 55.000 тона.⁴³⁷

Новчани део обавезе Бугарска је у потпуности исплатила према предвиђеним роковима⁴³⁸, а од натуралног дела испоручила: 5.100.000 килограма кукуруза априла 1924. године, и 2.050.996 килограма пшенице јуна исте године. Што се угља тиче, испоручено је у првој тури 13.892 тоне.⁴³⁹ Јула 1924. године у Београду је заседала југословенско-бугарска комисија чији је циљ био обрачун

---

⁴³⁵ АЈ, Министарство правде Краљевине Југославије, бр. 63, фасц. 51, јед. оп. 166, Закључни протокол (први) мешовите комисије, у Софија 26. 11. 1923.

⁴³⁶ Као у нап. 429.

⁴³⁷ АЈ, 63-51-166, Закључни протокол (други) мешовите комисије, у Софија 26. 11. 1923.

⁴³⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslantsva u Beogradu 1921-1938*, knjiga prva (1921-1930), prir. Živko Avramovski, Beograd/Zagreb, 1986, str. 407, 476. (Даље навођење: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*).

⁴³⁹ Као у нап. 425.

вредности пшенице и кукуруза које је Бугарска испоручила. Тада је одлучено да за део цералија који није испоручен по плану, Бугарска исплати 1.186.955 златних франака.⁴⁴⁰ До априла 1925. године Бугарска је испоручила још 5.346.000 килограма кукуруза (у вредности од 1.102.500 зл. франака), а у току 1926. године завршила испоруку цералија.⁴⁴¹ Економско-финансијски комитет министара је јула 1926. године констатовао да је Бугарска испунила све своје материјалне обавезе које су доспеле до тада на основу софијских споразума.⁴⁴²

Што се *репарација* тиче, Бугарска је константно и упорно радила на њиховом умањењу и/или одлагању, тврдећи да нема финансијских могућности да испуни своје обавезе. Иако јој је од стране Међусавезничке комисије у Софији одобрено једногодишње одлагање прве рате (до 1. јула 1921.), бугарска влада је инсистирала на трогодишњем мораторијуму на исплате, одбијајући понуду (конвенцију) Међусавезничке комисије из марта 1922. године која је подразумевала трогодишњи мораторијум, уз услов да Бугарска комисији преда готово потпуну контролу над финансијским инструментима државе (приходи од царина, рудника, таксе итд). Због овога је дошло до озбиљног сукоба између владе и комисије, која је чак предлагала примену санкција (једнострано преузимање контроле над приходима, па чак и мере војног застрашивања).⁴⁴³ До заоштравања репарационог питања дошло је и на међународном нивоу, када су француско-

---

⁴⁴⁰ О раду комисији вид. *Политика*, 25, 26, 27, 30. јул 1924 године. Разлог за одлагање испорука жита из Бугарске била је тешка прехранбена криза. Наиме, маја 1924. године је дошло до знатног поскупљења жита и брашна. Разлози су били суша у Јужној Бугарској и државни откуп 700 вагона жита ради намирења обавеза према Краљевини СХС. Представници Софије обратили су се бугарској влади са захтевом да се обустави извоз жита, и да се 700 поменутих вагона испоруче Софији. Влада је пристала, и задржала $\frac{3}{4}$ жита планираног за испоруку Београду. (Вид. Валери Колев, "Продоволствената криза в България през 1924-1925 година", *Минало*, бр. 4 (1994), стр. 48-59). Бугарски делегати су, потом, допутовали у Београд да регулишу питање испорука у новонасталим околностима.

⁴⁴¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 340, 476.

⁴⁴² *Политика*, "Економско-финансијски комитет", 10. 07. 1926; Вид. и: Н. Стојанов, *н. д.*, стр. 34. (Вредност испоручене пшенице, кукуруза и угља износила је 7.350.000 златних франака).

⁴⁴³ Детаљан преглед решавања бугарског репарационог питања вид. у: *Финансовото положение на България...* стр. 13-20; Даниел Вачков, Мартин Иванов, *История на вџниния дџржавен дџлг на България (1878-1990 г.), Втора част: Българският вџнишен дџлг между двете световни войни (1919-1944 г.)*, София, 2008, стр. 20-42; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 260-264; Г. Генов, *н. д.*, стр. 61-68; Валери Колев, *Българските репарации след I св. война* (доступно на: <http://vkolev22.blog.bg/technology/2007/03/31/bylgarskite-reparacii-sled-sv-voina.56700>, приступљено: 27. 06. 2015); Милош Пауновић, *Лорд Курзон и Балкан 1919-1924*, (магистарска теза у рукопису), Филозофски факултет у Београду, 2011, стр. 114-127. (о британској политици према бугарском репарационом питању).

белгијске трупе 11. јануара 1923. године окупирале Рурску област у Немачкој (један од индустријских центара), као гаранцију за извршење репарационих обавеза Немачке.⁴⁴⁴ Ово је приморало владу у Софији да пристане на компромис са Међусавезничком комисијом, па је 21. марта потписан Протокол о решавању репарационог питања.

Бугарски репарациони дуг је подељен на два дела: *први* (Транша "А"), у износу од 550 милиона зл. франака, са роком отплате од 60 година и 5% камате; прва рата је требало да буде положена 1. октобра 1923. године (2,5 милиона зл. франака), а друга рата у истом износу 1. априла 1924., с тим да висина расте расте током година (за 1924/25. годину – 6 милиона зл. франака; за 1925/26. годину – 7 милиона зл. франака; 1926/27. годину – 8 милиона зл. франака; од 1927/28. до 1931/32. године – по 10 милиона зл. франака итд); *други део* дуга (транша "Б"), је износио 1.700.000 зл. франака, али је његово намирење одложено за 30 година, што је у Бугарској схваћено као чиста формалност. Фактички, бугарски репарациони дуг је смањен на износ прве транше. Бугарска је уплатила прву суму октобра 1923 године.⁴⁴⁵

Бугарска је добила још једно одлагање на пролеће 1928. године (рата која је трабло да буде уплаћена 1. октобра 1928., одложена је за 1. априла 1929. године), после земљотреса⁴⁴⁶, који је нанео велику материјалну штету. Репарациона комисија је, из истих разлога, репарационе рате за 1929. годину (два пута по 5 милиона зл. франака) умањила за 50%, с тим да се преостала половина исплати 1. априла 1930 године.⁴⁴⁷

Бугарске репарације су измењене на Другој хашкој конференцији (3-20. јануар 1930). По новом аранжману, транша "Б" је укинута, док Бугарска наставља са плаћањима транше "А" наредних 36 година, и то годишње суме у износу од: *10 милиона зл. франака* (од априла 1930. до априла 1940.); *11,5 милиона зл. франака*

---

⁴⁴⁴ Вид. Ч. Попов, *н. д.*, стр. 239-245.

⁴⁴⁵ Н. Стојанов, *н. д.*, стр. 7-10; АЈ, 388-8-21, л. 499, Анекс бр. 1817 Репарационе комисије (Протокол од 21. 03. 1923.)

⁴⁴⁶ Земљотрес је погодио Јужну Бугарску (14 -21. априла 1928. године), градове Пловдив, Чипран, Стару Загору, Хасково, као и 240 села – област у којој је живело око 400.000 људи. Страдало је 279 насељених места, 109 људи је погинуло. (*България 20. век. Алманах*, Софија, 1999, стр. 1197.)

⁴⁴⁷ Атанас Леонидов, "Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на меѓународниот империализам (1926-1931 г.)", *Исторически преглед*, г. XXII, бр. 2 (1966), стр. 17-21; Н. Стојанов, *н. д.*, стр. 11-12; В. Колев, *Българските репарации...* (као у нап. 443)

(од априла 1940. до априла 1950.); 12.515.238 зл. *франака* (од априла 1950. до априла 1966.)⁴⁴⁸

Колики је био удео Краљевине СХС у бугарским репарацијама? Према одлукама конференције одржане у белгијској бањи Спа (јула 1920. године), Краљевина СХС је добила 10% од бугарских (аустројских и мађарских) репарација.⁴⁴⁹ После преговора министара финансија и саобраћаја Косте Куманудија и Велизара Јанковића са француским и енглеским представницима око југословенског учешћа у репарацијама, у Паризу јуна 1921. године, Краљевина СХС је добила 5% учешћа у бугарским (мађарским и аустројским) репарацијама за прву половину суме, односно 15% за другу половину (на Конференцији у Спа све репарације, немачке и "ненемачке", подељене су у два дела – И.Р.)⁴⁵⁰ Неколико година касније министар финансија Милан Стојадиновић потврдио да је учешће Краљевине СХС у бугарским репарацијама остало просечно 10%, иако је на конференцији у Паризу јануара 1925. године (када је усвојен тзв. Дозов план о немачким репарацијама – И.Р.) било притисака да се Београд одрекне бугарских репарација.⁴⁵¹ Одлуком Друге хашке конференције југословенски удео у бугарским репарацијама смањен је на 5%, од укупно 95% удела у бугарским репарацијама које су добиле Грчка, Румунија и Краљевина СХС, што је било повећање у односу на одлуку Прве хашке конференције (август 1929. године) када југословенски удео одређен на свега 2%.⁴⁵²

Краљевина СХС се константно противила одлагањима бугарских репарационох исплата. Јануара 1922. године оштро је реаговала на планове о трогодишњем мораторијуму, уз образложење да је Бугарској већ дато једногодишње одлагање довољно да консолидује финансијски положај "помоћу обилних прихода земље", и да финансијска ситуација у "српској Краљевини" не дозвољава даље одлагање, које би могло представљати преседан за друге побеђене државе.⁴⁵³ Децембра 1922. године Конференцији амбасадора је упућена

---

⁴⁴⁸ А. Леонидов, *н. д.*, стр. 21-26; Н. Стојанов, *н. д.*, стр. 12-22.

⁴⁴⁹ *Политика*, "Један страховит пораз", 23. 07. 1920.

⁴⁵⁰ *Исто*, "Изјава г. Куманудија", 23. 06. 1921; В. Николајевић, *н. д.*, стр. 95.

⁴⁵¹ *Политика*, "Г. Стојадиновић о репарацијама и скоку динара", 25. 01. 1925.

⁴⁵² В. Колев, *Българските репарации...* (као у нап. 443); Горѓе Васиљевић, "Југославија и Нејскиот договор за мир со Бугарија (1919-1939)", *Гласник*, год. XVII, 2 (1973), стр. 57-58.

⁴⁵³ АЈ, 388-8-21, л. 331, Пашић-Посланству у Паризу, пов. бр. 68, 02. 01. 1922.

нота против одлагања бугарских репарација.⁴⁵⁴

На врхунцу сукоба бугарске владе и Међусавезничке комисије, када су силе размишљале о примени санкција (успостављање контроле над бугарским царинама и без одобрења владе), посланик у Софији је из разговора са француским делегатом у комисији сазнао да ће Краљевини СХС бити одобрено да поседне царинарницу у Драгоману.⁴⁵⁵ После постизања договора, представник институције "заједничког делегата" при Репарационој комисији, југословенски делегат Ђорђе Ђурић, био је против услова Протокола о бугарским репарацијама од 21. марта 1923 године.⁴⁵⁶

На јесен 1924. године, када је бугарска влада покушавала да код великих сила издејствује смањење репарационих обавеза, Београд је био категорички против, све док се и Краљевини СХС, као Бугарској, не опросте ратни дугови.⁴⁵⁷

Што се тиче одлагања репарација после земљотреса, тадашњи министар спољних послова Војислав Маринковић је пристао на шестомесечно одлагање јер, како је образлагао, "не желома да изгледамо пред Европом као људи који из неке мржње неће да знају о невољама Бугарске", али је сматрао да нема никаквих разлога да јој се чине даљи уступци. То мишљење је делио и посланик у Лондону Ђорђе Ђурић (раније делегат при Репарационој комисији). Краљевина СХС се зато није придружила Грчкој која је повела жестоку акцију против одлагања, али је охрабривала да не одустаје од захтева, јер је и сама страдала од земљотреса.⁴⁵⁸

На крају остаје да одговоримо на питање – колико је Краљевина СХС добила на име бугарских репарација? Према извештају Репарационе комисије, 1. октобра 1927. године на југословенском рачуну је било 449.371 долара (424.498 долара без камате) од бугарских уплата у седам рата (октобар 1923. – октобар 1926): прве две по 48.238 долара, трећа и четврта по 57.866 долара, пета и шеста по 67.533 долара и седма 77.181 долара.⁴⁵⁹ Уплате за април и октобар 1927. године

---

⁴⁵⁴ Исто, л. 450, Текст ноте бр. 992 коју је уручило Посланство у Паризу, 27. 12. 1922.

⁴⁵⁵ Исто, л. 463, Нинчић – Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 1099, 06. 02. 1923.

⁴⁵⁶ Исто, л. 499, Анкес 1817 (издвојено мишљење Ђурића, стр. 13-14).

⁴⁵⁷ АЈ, 388-9-22, л. 397, Маринковић – Посланству, пов. бр. 8551, 02. 10. 1924.

⁴⁵⁸ АЈ, Фонд Посланства у Лондону, бр. 341, ф. I/1928, дос. I-3 (Бугарска), Ђурић-МИД-у, пов. бр. 307, 19. 05. 1928; Маринковић – Посланству, пов. бр. 5936, 21. 05. 1928; Вид. и: А. Леонов, *н. д.*, стр. 18-19. (Леонов наводи да је иза грчке акције стајала Француска, која је била против бугарских захтева због њеног све већег окретања Италији).

⁴⁵⁹ АЈ, Збирка микрофилмова, Грађа Форин Офиса (Foreign Office, FO), 371-"Yugoslavia" (Даље навођење: АЈ, FO – 371), С 8195/76/92, Reparation Commission, Accounting Section, Annex 3264 B, 01. 10. 1927. "Analysis of Serbian suspense account".

нису извршене у предвиђеном року.⁴⁶⁰ У литератури се наводи да је Бугарска извршила уплате и за наредне године, по предвиђеној динамици.⁴⁶¹

1.1.7. Војна питања

Војна моћ државе одувек је представљала један од основних атрибута њене укупне моћи.⁴⁶² Циљ југословенске делегације у Паризу био је да бугарска војна моћ буде сведена на најмању могућу меру. Пред крај рата бугарска војска је и даље била значајна сила са око 877.000 људи, 88 пукова и 425 батаљона пешадије, 35 артиљеријских пукова итд.⁴⁶³

Према предлогу генерала Пешића, који је предат Конференцији 25. марта 1919., бугарска војска је требало да буде сведена на *три пешадијске дивизије* (састава по три пешадијска пука, један артиљеријски пук, једна чета пионира, једна чета болничара, и помоћни делови) и *једну коњичку бригаду* (са два пука од четири ескадрона). Њене остале одлике биле би следеће: 1) бројно стање не би смело прећи 10.000 припадника са официрима и подофицирима (до 900 официра и 1200 подофицира); 2) укида се Главни генералштаб и струка генералштабног официра; 3) од војних школа дозвољене су само школе за ниже официре и подофицире (до 30 официра и 50 подофицира годишње); 4) забрањено је школовање официра у земљи и иностранству за прелаз у генералштабну струку; 5) годишње се може регрутовати само онолико нових војника колико је отпуштено старих; 6) забрањено је регрутовање и школовање резервног официрског кадра; 7) укупно наоружање и муниција: 40 митраљеза, 108 топовских цеви, 450.000 метака за пушке, 20.000 митраљеских метака, 10.800 зрна артиљеријске муниције, док би остатак ратног материјала требало предати савезницима (по једну трећину Србији, Грчкој и Румунији); 8) сви

---

⁴⁶⁰ Вид. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 476.

⁴⁶¹ Н. Стојанов, *н. д.*, стр. 8.

⁴⁶² Љубомир Стајић, *Основи безбедности*, Београд, 2004, стр. 14-15.

⁴⁶³ Момчил Ђонов, *Бугарската армија како државна институција след Првата световна војна 1919-1929 г.*, Софија, 1995, стр. 11-12.

фортификацијски објекти морају бити уништени; 9) забрањује се држање авиона, поморске и речне флоте.⁴⁶⁴

Када је реч о смањењу и разоружању бугарске војске, треба скренути пажњу на шири политички и безбедносни контекст. Међународне околности на пролеће 1919. године ишле су у прилог покушајима Бугарске да избегне разоружање. Краткотрајна победа бољшевичке револуције у Мађарској⁴⁶⁵ покренула је талас антибољшевичке хистерије у Европи и код великих европских сила. О јачању бољшевичког утицаја и револуционарном врењу у Бугарској се много говорило за време Конференције. Бугарска је као побеђена и сиромашна земља представљала погодан терен за револуцију. С друге стране, због свог географског положаја, представљала је погодну базу за акцију против Совјетске Русије. Велике силе, посебно Француска, су се у својој политици према Бугарској, у значајној мери руководиле плановима да се по сваку цену спречи јачање бољшевичког утицаја. Зато је Савет четворице маја 1919. године одлучио да се бугарска војска не демобилише у квотама предвиђеним конвенцијом о примирју, упркос инсистирању Лојда Џорџа који је Бугарску сматрао "опасном државом".⁴⁶⁶ За званични Београд су, међутим, приче о незадовољству народа и могућој револуцији биле ништа више до "бугарске махинације и маневри", срачунати на то да се изврдају обавезе тј. да позивајући се на опасност од револуције, Софија задржи своје војне ефективе.⁴⁶⁷

Југословенска делегација је, као и у осталим случајевима везаним за мировни уговор са Бугарском, настојала да обезбеди савезнике. Током арпила, под притиском догађаја у Мађарској и нестабилног општег политичког стања у

---

⁴⁶⁴ АЈ, 366, ф. 23, док. 3890, "Разоружање бугарске војске и наш пројекат за њен мирнодобски састав", 12. 03. 1919; ф. 22, док. 3890, Нота Клемансоу о разоружању бугарске војске (на француском), 25. 03. 1919.

⁴⁶⁵ У Мађарској је 21. марта 1919. година, пошто је револуционарна влада под вођством Беле Куна преузела власт, створена "Совјетска република Мађарска". Француска је, са својим балканским и средњоевропским савезницима, међу којима су Румуни имали најактивнију улогу, од почетка радила на њеном сламању. После војног пораза од румунске војске, револуционарна влада је поднела оставку 1. августа 1919 године. (Детаљније вид. Ч. Попов, *н. д.*, стр. 149-156.)

⁴⁶⁶ Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 86-91, 99-100.

⁴⁶⁷ Вид. АЈ, 366, ф. 24, док. 2623, МИД – Делегацији, П. Бр. 8480 (прослеђује извештај Војног делегата у Софији), 05. 07. 1919; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918*, књ. 32 (Одбрана државе уједињених Срба, Хрвата и Словенаца 1919-1920.), прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Београд, 2014, стр. 255, 362 (Извештаји Војног делегата у Софији од 22. 06. и 28. 07. 1919.)). (Даље навођење: ВРС/књ. 32).

Средњој Европи и на Балкану, било је покушаја да се, на маргинама Конференције, формира неколико неформалних савезништава на различитим нивоима, са циљем дефинисања заједничких претњи и заједничког одговора на њих. Прво је покушано са стварањем југословенско-грчко-румунског договора о разоружању Бугарске, али је Румунија тражила да се исти захтеви односе и на Аустрију, што је одбијено, па су само југословенска и грчка делегација поднеле ноте идентичне садржине о разоружању Бугарске.⁴⁶⁸ Затим је дошло до састанка представника пет делегација (југословенске, румунске, грчке, пољске и чехословачке), које су разматрале заједничку опасност од болшевизма, Мађарске и Бугарске, као и могућност предаје заједничке ноте Клемансоу. Израђен је био нацрт ноте, који је предвиђао заједничку војну акцију у случају потребе. Пашић је, међутим, био против овог ангажмана због отворених питања са Румунијом у вези Баната, али и Грчком због антијугословенске пропаганде њене штампе. Сматрао је да се без одобрења владе не сме преузимати никаква обавеза у погледу евентуалне војне акције, пошто се могло доћи у ситуацију да војска буде употребљена и против Румуније. Веснић је сматрао да ове комбинације подстиче Француска, против енглеског и америчког утицаја. Пошто је нотом предвиђена могућност заједничке војне акције, може се десити да је Италија искористи и релаизује своје намере о окупацији Аустрије и Мађарске, што би Француска подржала, а чему се противи Вилсон. Ово би значило италијанско окруживање Краљевине СХС. Делегација је одлучила да се држи подаље од ових комбинација.⁴⁶⁹ "Игре" великих сила, посебно француско-америчке супротности, су Краљевину СХС и делегацију у Паризу стављале у веома неугодан положај. С једне стране, у сукобу са Италијом главни ослонац је био председник Вилсон, док је у многим другим питањима, посебно везаним за Бугарску, делегација очекивала подршку Француске, која је водила главну реч у оквиру окупационих власти у Бугарској.

У међувремену је из Београда наређено да се код органа Конференције најенергичније делује по питању разоружања Бугарске, а које савезници, како је писао председник владе Стојан Протић, "узимају олако". Протић је саветовао да се делегација у својим захтевима фокусира на аргумент да Бугарска неће без борбе пристати да уступи територије које су јој одузете, па је потребно радити у два

---

⁴⁶⁸ *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 93.

⁴⁶⁹ *Isto*, str. 101-103, 104.

правца: разоружати је и посетити Софију довољним бројем савезничких трупа. Генерал Кретијен, главнокомандујући савезничких снага у Бугарској, безуспешно је тражио додатне трупе, а расположиве снаге српске војске нису биле довољне за евентуални сукоб.⁴⁷⁰ Министар војни генерал Хацић је, надовезујући се на Протићеве инструкције, јављао да Бугарска, под видом борбе против бољшевизма, врши тајну мобилизацију, а њена права намера је удар на Краљевину СХС чим се дефинитивно реши питање граница. Српска војска би морала да одговори, што би изазвало нови рат на Балкану, који се мора спречити, а једини начин за то је разоружање бугарске вијске.⁴⁷¹

Следећи инструкције, југословенска делегација је деловала заједно са грчком делегацијом. Веснић и Политис су се сложили да се питање разоружања Бугарске повеже са питањем комитских припрема за упаде на југословенску и грчку територију.⁴⁷² Пашић и шеф грчке делегације Елефтериос Венизелос су почетком маја Клемансоу говорили о опностима од Бугарске и предали му ноту о томе.⁴⁷³ У ноти је истакнуто да је Бугарска војска и даље велика (85.000 људи), да је 9 пешадијских пукова и један пук тешке артиљерије сконцентрисано у Источној Тракији, да се врши тајна мобилизација, и да Бугарска формира илегалне чете које се концентришу у области Струмице, да би у одређеном тренутку деловале на српској и грчкој територији. Наводи се да је и Франше Д' Епере, главнокомандујући Источне војске, сагласан да је неопходно деловати у Бугарској, али жели да се акција одложи после смиривања стања у Мађарској. Указује се, међутим, да није време за одлагање, већ за хитну акцију. У ноти се говори и о концентрацији комита близу југословенске границе.⁴⁷⁴

Захтеви југословенске делегације и владе били су оправдани, јер је бугарска војска била далеко већа и моћнија него што је било предвиђено Конвенцијом о примирју из септембра 1918. године, по којој је њене снаге требало свести на свега *три пешадијске дивизије* са по шестаест батаљона и четири коњичка пука, с

---

⁴⁷⁰ АЈ, 366, ф. 23, док. 1325, Протићев телеграм, бр. 5078, 25. 04. 1919.

⁴⁷¹ Исто, док. 1512, Министар војни Хацић – генералу Пешићу, О. бр 23644, 06. 05. 1919.

⁴⁷² *Zapisnici sa sednica delegacije*, стр. 112; О припремама и спорадичним упадима комита вид. Богумил Храбак, "Бугарске комите у Источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране 1918-1920", Лесковачки зборник, бр. 38 (1998), стр. 19-30; Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 140-156.

⁴⁷³ *Zapisnici sa sednica delegacije*, стр. 120.

⁴⁷⁴ АЈ, 366, ф. 23, док. 1450, Српско-грчка нота о разоружању Бугарске, на француском (датирана 24. 04. 1919. године, предата 02. 05. 1919). У истом досијеу се налази и југословенска нота Клемансоу о комитским припремама, датирана 09. 04. 1919.

тим да две дивизије служе за одбрану источних граница, а једна за заштиту железничке мреже.⁴⁷⁵ Проблем је био и тај што су војне снаге српске војске на граници са Бугарском биле недовољне. Тако је дислокација два бугарска пешадијска пука у Ђустендилу фебруара 1919. године (уз један пук који се тамо већ налазио) алармирала команду Вардарске дивизијске области, која је тражила да се предузму хитне мере како би ти пукови били уклоњени из граничне области. Командант, пуковник М. Зечевић, је сматрао да присуство бугарских пукова утиче на месно становништво "у целој дубљој пограничној зони које још није убеђено да је дефинитивно припало нашој држави", као и да га одвраћа од успостављања пријатељских односа са српском војском и погодује бугарској пропаганди. Зечевић је сумњао да је сврха дислокације пукова та да Бугарска жели да убацивањем комита изазове немире на југословенској територији, па да онда интервенише под изговором заштите становништва.⁴⁷⁶

Бугарска војска је августа 1919. године имала чак девет пешадијских дивизија, свака са по четири пешадијска пука, јачине између 600 и 2000 људи у сваком пуку.⁴⁷⁷ Према извештајима грчке Врховне команде, она је од 30. априла до средине јуна повећала бројно стање у пуковима од 9.200 на 22.500 војника.⁴⁷⁸ Генерал Пешић је извештавао да је бугарска војска и даље имала 32 генерала, преко 4.000 официра, 80.717 војника, око 1.300 митраљеза и толико топова итд. Према његовој процени радило се о веома јакој војној сили, која је представљала велику опасност за Краљевину СХС. Због тога је, како сам напомиње, код надлежних савезничких органа чинио "безбројне представке" да се бугарска војска разоружа, али без успеха.⁴⁷⁹

Како би приморали Бугарску да се не противи мировним условима, савезници су се одлучили за ограничену војну акцију, али не и за разоружање Бугарске. Пошто Французи, Енглези и Италијани нису могли да се усагласе око учешћа у операцији (Американци су се оградиле од одлуке), највећи терет

---

⁴⁷⁵ М. Јошов, *н. д.*, стр. 12.

⁴⁷⁶ Пуковник Милоје Зечевић, командант Вардарске дивизијске области – Команданту Треће армијске области, 18. 02. 1919. (*Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1920), збирка докуманата, том I, Војна заштита отаџбине*, књига прва, прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Подгорица, 2011, док. 131, стр. 579-580. (Даље навођење: *Војна заштита отаџбине*, бр. док., бр. стр.)).

⁴⁷⁷ ВРС/књ. 32, стр. 404. (Извештај Војног изасланика у Грчкој од 14. 08. 1919.)

⁴⁷⁸ *Исто*, стр. 244. (Извештај начелника Главне војне станице у Солуну од 18. 06. 1919.)

⁴⁷⁹ АЈ, 366, ф. 23, док. 3054, Генерал Пешић – председнику Делегације, пов. бр. 495, 04. 08. 1919.

поднела је Француска.⁴⁸⁰ Њене трупе су 24. јуна већ стигле у Софију (један пешадијски пук, а очекивала се и једна пешадијска дивизија), док су италијанске трупе напустале Софију, поручујући Бугарима да одлазе јер, као њихови пријатељи, не пристају на разоружање бугарске војске.⁴⁸¹ Почетком јула дошло је до озбиљних сукоба између новопридошле француске војске и бугарских војника у дунавском пристаништу Лом Паланци, што потврђује да су страховања од бугарског војног отпора била донекле оправдана. Пушкарање је трајало 3-4 сата, четворица француских војника су погинула. Српски војници који су се налазили на пристаништу били су спремни да помогну француским војницима, али су их у томе спречили официри који су чекали позив Француза.⁴⁸²

У склопу припрема за могућу савезничку војну акцију штаб генерала Д'Епера је почетком маја затражио ангажовање једне српске дивизије на најосетљивијем правцу код Пирота. Војне власти су за евентуалну акцију одредили следеће јединице: 3. пешадијски пук и Моравски хаубички дивизион у Пироту ("пиротска група"), Моравски коњички ескадрон и Моравски брдски артиљериски пук у Нишу ("нишка група"), један батаљон 30. пешадијског пука и једну хаубичку батерију Југословенске дивизије у Кривој Паланци ("кривопаланачка група") и три чете 2. батаљона 23. пешадијског пука, 3. батаљон 28. пешадијског пука и 5. пољску батерију Југословенске дивизије у Штипу ("штипска група"). Ове трупе биле су стављене под команду генерала Милојевића, команданта Моравске дивизијске области, са штабом у Нишу. Командант Милојевић је "у тактичком погледу" стављен под команду француског генерала Грацијанија. Наређено је да трупе буду спремне до 25. јула, када се очекивало да ће Бугарској бити предати мировни услови.⁴⁸³ Одлуке о ангажовању су остале на снази иако је утврђивање мировног уговора са Бугарском пролонгирано због потешкоћа око решавања појединих питања, пре свега оних у вези са границом. Почетком августа је командант савезничких војски затражио да се, пошто се у Мађарској назирао крај револуције, српске трупе за заједничку акцију појачају, иако је истакнуто да је шест грчких дивизија у Македонији и две француске у

---

⁴⁸⁰ Х. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 91-93, 168.

⁴⁸¹ ВРС/књ. 32, стр. 264. (Извештај делегата у Софији од 24. 06. 1919.)

⁴⁸² *Исто*, стр. 305. (Извештај делегата у Софији од 08. 07. 1919.)

⁴⁸³ АЈ, 366, ф. 24, док. 1762, МИД – Делегацији (извештај Министарства војног), П. бр. 6248, 20. 05. 1919; ВРС/књ. 32, стр. 343-344. (Наређење министра војног од 22. 07. 1919.); Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 129-130.

Бугарској довољно да се Бугарска присили на прихватање услова мировног уговора.⁴⁸⁴ Од краја јула војни и полицијски извештаји су говорили о погоршању безбедносне ситуацију на граници са Бугарском – о појачаном комитском присуству и припремама за упад, наоружавању сељака из пограничног региона итд.⁴⁸⁵ Међутим, после победе БЗНС-а на изборима од 17. августа дошло је до смиривања напетости у вези са могућим војним отпором Бугарске, јер је победничка странка показивала жељу за побољшањем односа и спремност да испуни обавезе из мировног уговора. Бугарска је током јесени смањила своју војску, у односу на стање од пролећа исте године. Почетком октобра бугарска редовна војска је имала 3.436 официра и 46.825 војника.⁴⁸⁶

Паралелно са активностима на терену, и у Паризу су настављени напори усмерени на супростављање "бугарској опасности", у чему је Грчка сматрана за најближег савезника. Крајем августа Пашић и Трумбић су имали одвојене разговоре, први са Венизелосом, други са Венизелосом и Политисом. Грчки саговорници су их уверили да могу рачунати на војну интервенцију Грчке у случају бугарског напада, чак и у случају да се Румунија придружи Бугарској. Трумбићу су пренели да је на граници са Бугарском шест потпуно спремних дивизија, и да, по потреби, могу да пребаце још једну дивизију из Смирне. Венизелос је предложио повезивање и координацију Врховних команди двеју војски и израду заједничког плана акције против Бугарске. Трумбић је опасност видео у чињеници да бугарска војска још није разоружана због противљења америчке делегације.⁴⁸⁷

Почетком септембра, пошто је анализирао предлог војних клаузула мировног уговора, генерал Пешић је констатовао да нису прихваћени југословенски захтеви у погледу броја официра и подофицира (одређено је да Бугарска има 1.000 официра и 1.350 подофицира), као ни захтеви у погледу растурања комистких чета и пружања гаранција против њих, и предлози о

---

⁴⁸⁴ ВРС/књ. 32, стр. 384. (Извештај официра за везу у Цариграду од 09. 08. 1919.)

⁴⁸⁵ *Исто*, стр. 346, 405. (Извештаји команданта Брегалничке дивизијске области (23. 07. 1919.) и Команде Моравске дивизијске области од (18. 08. 1919.))

⁴⁸⁶ Д. Тасић, *Рат после рата*, стр. 131-132.

⁴⁸⁷ Пашић – председнику владе, 24. 08. 1919. (*Пашићева тисма...*, док. 51, стр. 125-126.); ВРС/књ. 32, стр. 438-439. (прослеђен Трумбићев извештај од 27. 08. 1919.)

окупацији делова бугарске територије као гаранције за извршење мировног уговора.⁴⁸⁸

Војним одредбама мировног уговора прописано је значајно умањење бројног стања и копнене, поморске и ваздушне моћи бугарске војске (чл. 64-104).⁴⁸⁹ Навешћемо најважније одредбе:

- **бројно стање:** војска ће имати највише 20.000 људи, од тога до 1/20% официра и 1/15 % подофицира (тј. највише 1000 официра и 1500 подофицира) (чл. 66);

- **војна обавеза и војна служба:** забрањена је општа војна обавеза, мобилизација и предузимање било каквих мера за мобилизацију, као и стварање допунских кадрова у формацијама, администрацији и штабовима; попуњавање војске до прописаног броја вршиће се по принципу добровољности; рок служења војника и подофицира биће најмање дванаест година у непрекидном трајању; највише 1 : 20% годишње од прописаног броја може бити отпуштено из разних разлога, а уколико број отпуштених буде већи, неће се моћи попунити новим доброовољцима (чл. 65, 68 и 72);

- **војне формације:** одређено је максимално и минимално бројно стање пешадијске и коњичке дивизије и мешовите бригаде, као и обим наоружања и муниције⁴⁹⁰; забрањено је стварање формација већих од дивизије (чл. 66-67, 76-82);

- **остале формације:** број жандарма, царинских стражара, шумских чувара, агената месних и општинских полиција и сличних службеника треба да одреди надлежна међусавезничка комисија, али он не сме прећи број оних који су исту

---

⁴⁸⁸ АЈ, 366, ф. 22, док. 3721, Војна мисија – председнику Делегације, пов. бр. 577, 09. 09. 1919.

⁴⁸⁹ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 36-54.

⁴⁹⁰ Тако је штаб пешадијске дивизије могао имати највише 25 официра и 70 војника, три пешадијска пука максимално 195 официра и 6000 војника (65 официра и 2000 војника по пуку) итд. Пешадијска дивизија је могла имати највише 414 официра и 10.780 војника. Коњичка дивизија са шест пукова могла је највише имати 259 официра и 5.380 војника. Једна мешовита бригада (састављена од два пешадијска пука, батаљона циклиста, коњичког ескадрона, дивизиона пољске или брдске артиљерије, чете рововске артиљерије) могла је највише имати 198 официра и 5.350 војника. Најмање бројно стање пешадијске дивизије било је 300 официра и 8.000 војника; коњичке дивизије 180 официра и 3.650 војника; мешовите бригаде 140 официра и 4.250 војника; пешадијског пука 52 официра и 1.600 војника итд. Што се наоружања и муниције тиче, такође је одређен највећи обим. На 1.000 људи дозвољено је било: 1.150 пушака и 500 метака, 15 тешких или лаких митраљеза, 3 пољска или брдска топа или хаубице, 2 лака рововска мерзера итд.

службу вршили 1911. године у границама Бугарске које су утврђене уговором. Број оних наоружаних пушкама међу поменутим службеницима не сме бити већи од 10.000, и може бити повећан сразмерно повећању становништва у одређеној општини у којој служе (чл. 69).

Укупно узев (војска и друге формације), Бугарска је имала право да држи 33.000 људи под оружјем: 20.000 војске, 10.000 жандармерије и 3.000 пограничне трупе.⁴⁹¹

- **официрски кадар**: официри морају бити професионални војна лица. Активни официри се морају обавезати да ће служити најмање до 40 године живота, а они који не ступе у нову војску формирану према одредбама уговора, биће ослобођени војне обавезе и неће смети да учествују у раду војске на било који начин. Новопостављени официри се морају обавезати да ће служити непрекидно најмање двадесет година. Број официра који из било којих разлога напушта службу на годишњем нивоу не сме да пређе 20% од укупног броја официра према чл. 66. уговора. Уколико је овај број већи, није дозвољено попуњавање новим именованима. Ова одредба се односила на све официре: у војсци, жандармерији, царинској, шумарској и др. службама (чл. 71).

- **војне школе**: дозвољена је само једна официрска школа, чији се ученици и кадрови урачунавају у бројно стање војске; забрањено је да се било која друга установа или друштво бави војном обуком својих чланова (чл. 73-75);

- **оружје, муниција и ратни материјал**: дозвољена је само једна фабрика оружја, муниције и ратног материјала, као и арсенали неопходни за чување уговором дозвољене количине наоружања и ратног материјала; остали заводи који се баве производњом, чувањем или истраживањем оружја и муниције и ратног материјала, као и арсенали, биће укинута или трансформисани за трговачку употребу; у року од три месеца од ступања уговора на снагу прекобројно оружје, муниција и ратни материјал морају се предати савезничким силама; забрањен је увоз и извоз оружја и ратног материјала (чл. 76-82);

- **надзор над извршењем војних одредаба**: за контролу извршења војних клаузула одређене су три мађусавезничке комисије у Бугарској: *Међусавезничка војна надзорна (контролна) комисија*, *Међусавезничка поморска надзорна комисија* и *Међусавезничка ваздухопловна надзорна комисија*. (чл. 94-100);

---

⁴⁹¹ Генчо Камбуров, "Териториалните и военните клаузи на Ньойскиј договор и тяхното изпълнение" *Военноисторически сборник*, 5 (1969), стр. 47.

- **рок** за свођење војске на прописану меру био је три месеца од ступања уговора на снагу (чл. 64).

Интенције овако дефинисаних војних одредаба, према тумачењу југословенских надлежних служби, биле су: 1) да спречи развој бугарске офанзивне војне силе, и тако је спречи да поново наруши мир; 2) да спречи развој њене дефанзивне војне силе, и тако је принуди да изврши услове мира; 3) да се Бугарској, смањењем војних трошкова, омогући исплата ратне штете; 4) да јој се омогући одржавање унутрашњег реда.⁴⁹²

* * *

Државе се тешко одричу своје војне моћи. Тако је било и у случају Бугарске, чије је разоружање и укидање опште војне обавезе представљало темељ новог односа снага на Балкану. Међутим, турбулентне политичке и безбедносне прилике, пре свега везане за растући утицај бољшевизма, али и честе унутрашње кризе у Бугарској, утицале су на то да велике силе у више наврата (нпр. на јесен 1923, априла 1925. године) својим одлукама *de facto* ублаже строга ограничења из мировог уговора, дозвољавајући Бугарској да привремено повећа своје оружане снаге регрутујући додатне контингенте. Бугарска је у појединим кризним ситуацијама самоиницијативно, али уз прећутну сагласност међусавезничких органа, увећавала своје оружане снаге и вршила регрутацију (нпр. после преврата 1923 године). Овим питањима ћемо се детаљније бавити у деловима рада о политичким односима Краљевине СХС и Бугарске, док ћемо у овом поглављу показати у ком обиму је Бугарска извршила своје војне обавезе и, посебно, како је на све то гледао званични Београд. Уопште узев, извршење војних обавеза од стране Бугарске је вршено на начин и динамиком којом југословенска влада није била задовољна. Томе је највише допринео отпор у самој Бугарској, јер су све бугарске владе, независно од политичке оријентације, спроводиле политику ревизије војних одредаба мировног уговора и изградње јаке армије.⁴⁹³

---

⁴⁹² АЈ, 388-9-23, л. 606 (605-627), "Меморандум по тези Бугарске за повећање војске", пролеће 1925.

⁴⁹³ Людмил Спасов, "Дейността на българските правителства за въоръжаване на войската (1919-1939 г.)", *Военноисторически сборник*, бр. 6 (1984), стр. 43.

Бугарске војне снаге је требало уподобити одредбама уговора до 10. новембра 1920. године (бугарска је ратификовала уговор 9. августа). Међутим, како је *Међусавезничка војна контролна комисија* (даље: МВКК), задужена за праћење и контролу тог процеса, каснила са почетком свога рада, овај рок је у старту морао бити продужен. Комисија је почела са радом тек средином септембра, иако је француски генерал Барди д' Фурту [Bardi de Fourtou] преузео дужност њеног председника почетком месеца. Овим је д' Фурту постао највиши савезнички војни представник у Бугарској. МВКК је деловала као орган Конференције амбасадора (даље: КА), али је непосредно била подчињена Војном комитету у Версају, кога су чинили војни експерти великих сила на челу са маршалом Фошом [Ferdinand Foch]. Штаб МВКК био је у Софији, али је своје офицере имала у Пловдиву, Плевену, Шумену, Варни и Сливену. Имала је две поткомисије: за *људске ресурсе*, на челу са енглески пуковником Планкетом; и за *наоружање*, на челу са италијанским пуковником Фиореом. Иако су по уговору у Бугарској формиране три комисије (поморска, ваздухопловна и војна), у пракси су прве две функционисале као одељења МВКК, јер је д' Фурту имао највиши чин од свих савезничких официра. Прве две комисије су брзо окончале рад и распуштене су (поморска јануара, а ваздухопловна фебруара 1921. године), с обзиром на незнатне бугарске поморске и ваздухопловне снаге.⁴⁹⁴

Најважније питање, које је највише тангирало интересе Краљевине СХС, тичало се *реорганизације* бугарске војске, односно укидање опште војне обевезе и њене трансформације у добровољачку војску. Бугарска је упорно тврдила да не може да прикупи 20.000 добровољаца и, посебно, да је дванаестогодишњи рок служења предугачак. Стамболијски је говорио посланику Ракићу да је одредба о увођењу добровољачке војске "благодет за Бугарску, јер убија милитаризам", против кога се он одувек борио, али да је немогуће извршити је због поменутог рока.⁴⁹⁵ Основни бугарски аргументи били су да је њихова земља претежно пољопривредна, са претежно малим поседницима који су везани за земљу, од које је веома тешко одвојити их, па влада неће моћи да прикупи довољан број добровољаца. Услед тога, мораће да спусти критеријуме за пријем у војску, што

---

⁴⁹⁴ Владимир Станев, "Структура и цели на съглашенския военния контрол в България 1920-1927 г.", *Минало. Тримесечно списание за история*, бр. 4 (2004), стр. 70-75.

⁴⁹⁵ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешке од 23. 06. 1921.

ће имати последице по дисциплину, а самим тим и по ефикасност војске.⁴⁹⁶ Војни изасланик у Бугарској, пуковник Недић, сачинио је посебан мемоар, као одговор на ову аргументацију. Позивајући се на бугарске статистичке податке, тврдио је да постоји вишак радне снаге. Доказ за то су велике економске сезонске миграције у Румунију, Мађарску и Русију деценијама уназад, посебно баштована (повртара) и зидара (око 12-18.000 сваке године), као и огромна бугарска емиграција у САД-у (која је бројала неколико стотина хиљада људи). Пошто је емигрирање у САД знатно отежано, а у Румунију, Мађарску и Русију практично немогуће, ова би популација била добра база за попуњавање добровољачке војске. Други извор људства могла би бити многобројна домаћинства ситних поседника, јер су мали поседи (веома мали и мали поседи чинили су око 86% свих поседа у Бугарској) били недовољна економска база за породице са много чланова.⁴⁹⁷

Бугарска је за своје ставове имала подршку појединих савезничких званичника, посебно Француза. Маршал Фош је био склон да подржи бугарске захтеве за сталном војском.⁴⁹⁸ Француски посланик у Софији Жорж Пико [F. Georges-Picot] је сматрао да би одредбу о добровољачкој војсци требало изменити, тако што би остало само "оно што је главно", а то је ограничење броја војника. Аргументе пуковника Недића сматрао је недовољно убедљивим, јер се не могу поредити сезонски рад у другој земљи у трајању од годину или две, и служење војске 12 година. Предлагао је модел по коме би општине прикупљале добровољце сразмерно броју станивника, с тим да укупан њихов број не пређе цифру предвиђену уговором, а да обавеза служења траје 3 године. На примедбе Ракића да би тако цео народ прошао војну обуку, и да би то, фактички, била редовна војска, додао је да би се рок служења могао повећати на 5 година. Исти став заступао је и генерал д'Фурту, само је за рок служења предлагао 7-8 година.⁴⁹⁹

Став МВКК, нарочито генерала д'Фуртуа, видео се и из начина опхођења према молбама југословенског војног изасланика, које су готово редовно одбијане. Сви покушаји изасланика да успостави ближе контакте са комисијом су пропали. Изасланику се чинило да МВКК и д'Фурту чине све да се дистанцирају

---

⁴⁹⁶ М. Јонов, *н. д.*, стр. 32.

⁴⁹⁷ АЈ, 388-8-21, л. 233-236, МИД – Посланству, пов. бр. 1632, 20. 02. 1921. (*Aide-mémoire relatif à l'application du service du volontariat à l'armée bulgare*).

⁴⁹⁸ *Исто*, л. 186, МИД-Посланству, пов. бр. 12923, 12. 11. 1920.

⁴⁹⁹ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешке од 12 и 14. 02. 1921.

од сарадње са њим, да су потпуно индиферентни према његовим представкама и да штите Бугарску од југословенских захтева за поштовањем уговора.⁵⁰⁰ Оштар сукоб око опхођења према Бугарској постојао је у самој МВКК, између француских и енглеских представника. Пуковник Планкет је оптуживао д'Фуртуа да је у добрим односима са бугарским првацима, и да због тога ћутке прелази преко појединих кршења војних одредаба.⁵⁰¹

Бугарске војне власти су од краја 1920. године тражиле распуштање МВКК, јер су тврдиле да су обавезе извршене⁵⁰², док је бугарска влада интензивирала кампању да се, сходно чл. 104 Нејског уговора, контрола над извршењем војних обавеза пренесе на Друштво народа. Бугарски прелог су подржали Војни комитет у Версају и правни експерти КА, али су Енглези били против. Одлучено је да МВКК до краја маја заврши све своје послове.⁵⁰³ КА је наложила Бугарској да до овог рока обезбеди прву групу добровољаца.⁵⁰⁴ Стамболијски је, с друге стране, тражио да се Бугарској дозволи увођење мешовитог система за попуњавање војске, и смањење рока служења. Увођењем овог система војска би се само делом попуњавала добровољцима (2-3.000 људи), а остатак по општој обавези. КА је одбила предлог.⁵⁰⁵ МВКК је сматрала да чак и са скраћеним роком служења од 6-7 година није сигурно да ће бити обезбеђен потребан број добровољаца, па је предлагала оквиран рок од 3-4 године, током којих би војска била попуњавана делом добровољцима, а делом регрутовањем.⁵⁰⁶ Јула 1921. године КА је позвала Бугарску да изврши своје војне обавезе, стављајући јој у изглед могућност примене санкција.⁵⁰⁷

---

⁵⁰⁰ АЈ, 388-8-21, л. 266, МИД – Посланству, пов. бр. 5051, 18. 04. 1921.

⁵⁰¹ Г. Камбуrow, *н. д.*, стр. 56-57.

⁵⁰² На дан 20. марта 1920. године, бугарска војска је имала: 2 генерала, 2450 официра и 40.771 подофицира и редова. Од наоружања: 470.000 пушака, 2000 митраљеза, 1500 топова, 3.000.000 артиљеријских метака и 200.000.000 пушчаних метака. Део оружја и муниције се налазио код војске, а део у магацинима под француском контролом. (ВРС/књ. 33, док. 308, стр. 486-488. (Извештај делегата у Софији, к.пов.бр. 1105, 03. 04. 1920).

⁵⁰³ В. Станев, *Структура и цели...*, стр. 74-76.

⁵⁰⁴ АЈ, 388-8-21, л. 291, Југословенска нота КА, бр. 514, 23. 06. 1921., на француском (нота се позива на раније одлуке КА).

⁵⁰⁵ Г. Камбуrow, *н. д.*, стр. 49.

⁵⁰⁶ Као у нап. 504.

⁵⁰⁷ АЈ, 388-8-21, л. 299-300, Нота КА од 21. 07. 1921. (одговор на југословенску ноту од 23. 06. 1921., на француском); В. Станев, *Структура и цели...*, стр. 76; М. Пауновић, *н. д.*, стр. 103; Ѓ. Васиљевић, *Југославија и Нејскиот договор*, стр. 52.

Крајем августа бугарска влада је, наводећи познате разлоге, поново затражила од генерала д' Фуртуа да одложи распуштање војске регрутоване по општој обавези, а он је предложио КА да се добровољачка служба у Жандармерији и граничним трупима смањи на 1-3 године, са чим су се сложили сви представници у МВКК, осим јапанског делегата, који је сматрао да је предлог супротан Нејском уговору. Д' Фурту и Жорж Пико су подржали и бугарске аргументе да ће земља остати без одбране 1. октобра, уколико војска буде распуштена. Краљевина СХС је била против попуштања, позивајући се на јулске одлуке КА о интегралном извршењу мировног уговора.⁵⁰⁸ Против је био и Форин Офис. Иако су неки енглески званичници у Софији, као и Министарство одбране, сматрали да се распуштањем војске ризикује да Бугарске границе остану незаштићене, али и да добровољачка војска значајно повећава трошкове државе, што би се негативно одразило на њену могућност плаћања репарација, Форин Офис је био чврсто на становишту да се Бугарској не сме попуштати у погледу војних обавеза. Основни разлог био је да се не дозволи преседан да једна поражена држава несметано изиграва обавезе.⁵⁰⁹ Треба додати да се о бугарској војсци одлучивало у време када су француско-енглеске супротности биле на врхунцу, и када су Французи покушавали да ојачају позиције у Бугарској, користећи се различитим интригама, у чему је предњачио Жорж Пико.

КА је, пошто је истицао по други пут продужени рок за реорганизацију војске (1. октобар), донела одлуку да се до краја октобра дефинитивно распусти део војске регрутован по општој војној обавези. Делимично је изашла у сусрет аргументима Бугарске и МВКК, и одлучила да се рок служења смањи за Жандармерију (на 4 године), граничну трупу (на 3 године) и шумаре, пољске чуваре идр. службенике из чл. 69 уговора (на 10 година), али да и ове службе морају бити састављене од добровољаца. Званични Београд, према чијем се тумачењу војних одредаба обавеза служења 12 година односила и на службенике из чл. 69. уговора, је сматрао да се тумачењем које је дала КА Бугарској пружа могућност да изигра војне обавезе, због чега интереси Краљевине СХС могу бити веома угрожени, па је упозорио да би то могло принудити владу да сама предузме мере заштите својих интереса. Затражено је да југословенски представник уђе у

---

⁵⁰⁸ АЈ, 388-8-21, л. 302, Пашић-Посланству, пов. бр. 10610, 06. 09. 1921; л. 304, Пашић – Посланству, пов. бр. 10453, 07. 09. 1921.

⁵⁰⁹ М. Пауновић, *н. д.*, стр. 103-104.

МВКК, односно орган који је буде заменио.⁵¹⁰ КА је још једном изашла у сусрет Бугарској, одлуком да се распуштање војника граничне трупе регрутованих по општој обавези одложи до 1. маја 1923 године. Разлог је било јачање активости македонских комитета.⁵¹¹ Лорд Курзон, шеф Форин Офиса који се највише противио попуштању Бугарској, упозорио је Софију да је ово последњи уступак.⁵¹²

Генерал д'Фурту је поручио да не може извршити одлуку КА тј. преузети одговорност за анархију која би настала после распуштања преосталих 8000 војника регрутованих по општој обавези. Београд је сматрао да тиме намерно одуговлачи, не би ли Бугарска добила на времену да поново покуша да измени одлуке КА.⁵¹³ Средином новембра КА је донела дефинитивну одлуку да се бугарска војска реорганизује а МВКК престане са радом до 15. фебруара 1922 године.⁵¹⁴ Овога пута бугарска влада је пристала да у три етапе, до краја фебруара, распусти преостали број регрутованих по општој војној обавези.⁵¹⁵

Југословенска влада није била задовољна ни овом бугарском одлуком: Бугарска неће распустити све регрутоване по општој обавези, као што су војници дисциплински и судски кажњени за дезертирање (за онолико времена колико су провели у бекству), возаче и друге неборбене групе.⁵¹⁶ Није био задовољан ни Стамболијски, јер је Бугарска, упркос свим напорима, тврдио је, располагала са само 6530 добровољаца⁵¹⁷, не посебно дисциплинованих, а у најгорем стању је била гранична трупа.⁵¹⁸ У исто време, југословенски министар иностраних дела Момчило Нинчић је, тражећи да Краљевина СХС добије представника у органу који ће наследити МВКК, оптуживао Бугарску да није извршила ни остале војне

---

⁵¹⁰ АЈ, 388-8-21, л. 307-308, Пашић – Бошковићу, пов. бр. 11741, 01. 10. 1921; л. 319, МИД – Бошковићу, пов. бр. 12493, 18. 10. 1921.

⁵¹¹ Л. Спасов, *Дейноста на българските правителства...*, стр. 46

⁵¹² М. Пауновић, *н. д.*, стр. 106.

⁵¹³ АЈ, 388-8-21, л. 333, 334, Нинчић – Бошковићу, К. Пов. бр. 15517 и бр. 449, 07. и 15. 01. 1922.

⁵¹⁴ В. Станев, *Структура и цели...*, стр. 76; АЈ, 388-8-21, л. 346, Посланство – МИД-у, 02. 02. 1922.

⁵¹⁵ Телеграма до българската легация в Париж..., 14. 02. 1922. (АСДН, док. 273, стр. 195-196); АЈ, 388-8-21, л. 356, МИД – Посланству, пов. бр. 1987, 22. 02. 1922.

⁵¹⁶ АЈ, 388-8-21, л. 356 (као у предходној нап.)

⁵¹⁷ До јуна 1922. године, Бугарска је имала 10.716 добровољаца: 6963 у војсци, 3473 у Жандармерији и 280 у пограничној стражи. (Л. Спасов, *Дейноста на българските правителства...*, стр. 46.)

⁵¹⁸ Телеграма до българската легация в Лондон..., 19. 02. 1922. (АСДН, док. 274, стр. 196).

обавезе: наставља да примењује закон о радној обавези; шверцује оружје и муницију Дунавом; обнавља и модернизује стара утврђења, пошто јој је забрањено да гради нова; сакрива топове.⁵¹⁹

Пошто, без обзира на све одлуке КА, ниједна војна обавеза није потпуно извршена, средином фебруара МВКК је трансформисана у нови, мањи конторлни орган – тзв. *Ликвидациони орган*. Чинила су га четири официра (француски, енглески, италијански и јапански). На његовом челу се налазио француски официр, са функцијом директора. За првог директора изабран је француски пуковник д' Амарзи. Орган је почео са радом марта 1922 године. Супротно очекивањима у Бугарској, пуковник д' Амарзи је одмах започео са оштром контролом и захтевима према бугарској влади. Бугарска влада је почела са жалбама против њега, а и посланик Пико је у својим извештајима Паризу сматрао да није подесан за ту функцију (иако га је јавно подржавао). Релативно брзо (почетком 1923. године) опозван је са дужности, а за директора је одређен француски мајор Ренк. Период под д' Амарзијем био је најплоднији у раду Ликвидационог органа. Предузимане су многобројне контроле, и довршена је реорганизација бугарске војске.⁵²⁰

Крајем 1922. године велике силе су предложиле да се Ликвидациони орган замени *Гаранционим комитетом за Аустрију, Мађарску и Бугарску*, чиме би се смањиле процедуре и трошкови (јер би га финасирале силе), и који би имао седиште у једној од престоница ове три државе.⁵²¹ Против ове идеје биле су и Бугарска и Краљевина СХС: прва је сматрала да би на тај начин била продужена контрола, које је желела да се што пре отараси; друга је сматрала да би то био крај конторле, па је тражила наставак рада Ликвидационог органа све док Бугарска не испуни све војне обавезе.⁵²² Бугарска је почетком 1923. године почела са кампањом да уместо контролног органа надзор преузме Друштво народа, али је КА одбила бугарске захтеве, као реакцију на бугарско одбијање Гаранционог комитета.⁵²³ Интересантно је да је министар Нинчић овога пута послао инструкције да се не предузима никаква иницијатива "ни за, ни против" бугарског захтева, све док питање не буде постављено пред Друштвом народа (тек тада га

---

⁵¹⁹ АЈ, 388-8-21, л. 353, Нинчић – Посланству, пов. бр. 1533, 13. 02. 1922.

⁵²⁰ В. Станев, *Структура и цели...*, стр. 77-79.

⁵²¹ *Исто*, стр. 80.

⁵²² *Исто*; АЈ, 388-8-21, л. 457, Пашић - Посланству, пов. бр. 13467, 06. 12. 1922.

⁵²³ В. Станев, *Структура и цели...*, стр. 81.

треба оспорити), и да треба препустити КА да предложи скидање питања са дневног реда, јер је то у њеној надлежности. Ничић је ово правдао тиме да би било "незгодно мешање у питања" из надлежности КА.⁵²⁴ Прави разлог овог неутралног става лежао је, чини нам се, у томе што су у том тренутку југословенско-бугарски односи, после Нишке конференције, ишли узлазном путањом, па је Ничић поступао управо имајући у виду ову "ширу слику" односа.

У вези са реорганизацијом бугарске војске, за Краљевину СХС је посебан проблем представљало усвајање и примена *Закона о обавезном раду* [Законът за трудовата повинност], којим је бугарска влада војну службу заменила радном обавезом, како се не би изгубио континуитет у обуци омладине.⁵²⁵

За Краљевину СХС закон је представљао покушај да се војне обавезе заобиђу, јер је, под видом радне обавезе, задржао војну организацију, а његова права намера била је да код омладине развије "војничко васпитање", те да се настави са вођењем евиденције обвезника и радом регрутних центара, у циљу мобилизације, ако се за то укаже потреба, и када се стекну повољне прилике. Утврђивањем радне обавезе жена, требало је прикрити праву природу закона.⁵²⁶ И поред одлука КА да се закон одбаци (крајем 1920. и почетком 1921. године) или драстично измени, како би се онемогућила општа мобилизација⁵²⁷, као и одређених измена које је, новембра 1921., под притиском КА и МВКК, бугарска влада унела у закон (везаних за организацију и начин регрутовања)⁵²⁸, Краљевина СХС није била задовољна, и сматрала је да Бугарска, на много скривенији начин, и даље ствара основе за војну мобилизацију и врши војну обуку, те да је на десетина хиљада обвезника прошло кроз систем радне обавезе и обуке. Једном када међународна контрола напусти Бугарску, и када пажња суседа попусти,

---

⁵²⁴ АЈ, 388-8-21, л. 472, Ничић – Посланству, пов. бр. 2831, 24. 03. 1923.

⁵²⁵ Стамболијски је закон правдао потребом да се обнови држава (мостови, железнице итд.), и да се код Бугара развију интерес и брига за друштвену имовину. Закон је усвојен крајем маја 1920 године. Служба је имала два вида: редовни и привремени. У редовну службу су били обавезни да ступе мушкарци од 20-40 година, и девојке од 16-30 година. Привремена служба је важила за мушкарце од 20-50 година, у случају ванредних околности (природне непогоде итд.). У радну службу су могли ступити и добровољци. Предвиђено је да обавезни рад траје 14 месеци за мушкарце и 6 месеци за жене. (М. Ђонов, *н. д.*, стр. 95-96.)

⁵²⁶ АЈ, 388-8-21, л. 328-332, Меморандум о закону, без датума (1921. године)

⁵²⁷ *Исто*, л. 201, Веснић-Посланству, пов. бр. 15085, 28. 12. 1920. (одговор на полеђини); л. 256, Одлука КА (С.А. 102 (III)) од 17. 01. 1921; л. 270, Нота КА од 26. 04. 1921. (одговор на југословенску ноту од 26. 03. 1921.); М. Ђонов, *н. д.*, стр. 101.

⁵²⁸ М. Ђонов, *н. д.*, стр. 101.

Бугарска ће брзо радну обавезу заменити војном, сматрали су надлежни, и оптуживали контролне органе да су се према овом питању односили неадекватно.⁵²⁹

Према једном извештају, у Бугарској су функционисала два паралелна система војне организације: један је био прикупљање добровољаца путем специјалних комисија, а други регрутовање стасалих генерација путем регрутних комисија, под фирмом радне обавезе. "Трудоваци" (радни обвезници), су после медицинске провере увођени у тајне регрутне спискове.⁵³⁰ Мађусавезничким контролним органима предавани су лажни спискови. Посебни агенти прикупљали су добровољце за војску међу радним обвезницима. Око 12-15.000 младића је на тај начин годишње ступало у војску као добровољци, док је око 30.000 остајало под радном обавезом (од 45.000 регрута). Бројно стање бугарске војске, према пројекту буџета за 1924/25. годину, износило је 45.837 људи, што је знатно више од уговором дозвољеног. Бугарска спрема војску за рат, закључак је извештаја.⁵³¹ У једном каснијем мемоару Министарства војске и морнарице оцењено је да је Бугарска изиграла све војне одредбе мировног уговора. Као најзначајнији доказ бугарских скривених намера и очекивања да ће јој бити враћена општа војна обавеза, поред радне обавезе, наводи се и војно-територијална подела заснована указом од 19. децембра 1920. године, која је суштински остала иста као и предратна, и потпуно непотребна за добровољачки систем попуњавања војске. Ова стара подела била је прикривена новом формацијом (дивизијске области су преименоване у пуковске итд).⁵³² Да се војна организација врло брзо може трансформисати у ону забрањену уговором, која је постојала пре рата, била је свесна и МВКК.⁵³³ То се и десило. После укидања Ликвидационог органа, чиме је престала војна контрола у Бугарској (маја 1927. године), Бугарска је вратила

---

⁵²⁹ АЈ, 388-8-21, л. 388, МВМ – МИД-у (прослеђује извештај Војног изасланика у Софији), Пов. Ф. Ђ. Бр. 2899, 26. 02. 1922; л. 375-384, МИД – Посланству (прослеђује мемоар Министарства војног о Закону о обавезном раду, са инструкцијом да се на основу њега изради посебан мемоар и преда КА), пов. бр. 5446, 15. 05. 1922.

⁵³⁰ Ова пракса је била позната МВКК, о чему је марта 1921. године пуковник Планкет обавестио енглеско посланство у Софији. (вид. Г. Камбуrow, *н. д.*, стр. 51).

⁵³¹ АЈ, 388-9-22, л. 263, МИД – Посланству, пов. бр. 4653, мај 1924.

⁵³² Као у нап. 492; И бугарски историчари наводе да је бугарска влада тежила да сачува стару војно-територијалну организацију, која је била забрањена уговором. (Вид. Г. Камбуrow, *н. д.*, стр. 49; Ј. Спасов, *Дейноста на бългaрските правителства...*, стр. 44).

⁵³³ Г. Камбуrow, *н. д.*, стр. 51.

ранији систем организације.⁵³⁴ Једна од тактика Бугарске да "замаскира" обнову своје војске, била је пребацивање ранијих војних формација и установа у невојни сектор. Тако је на место укинутог Ваздухопловног друштва формирано Ваздухопловно одељење Жандармерије, за гранично-полицијске намене. Д'Фурту је реаговао, па је ово одељење трансформисано у цивилно, и стављено под надлежност Министарства железнице и поште.⁵³⁵

Бугарске владе су наставиле са применом закона о радној обавези током 1920-их година. Током првих неколико година примене, било је спорадичних случајева обуке обвезника за употребу ватреног оружја, док је после деветојунског преврата 1923. године, ово постала масован појава⁵³⁶, што показује да су упозорења Краљевине СХС, да се радна обавеза лако може злоупотребити у сврху извођења војне обуке, била у највећој мери оправдана.

Југословенска влада и надлежне службе доста су се бавиле и питањима наоружања бугарске војске противно мировном уговору. Бугарске војне власти су савезницима предале 1265 оруђа, 353.241 пушку, 1616 митраљеза и аутоматских пушки, 3.200.000 граната, 95.000.000 патрона, 70 авиона, 3 балона, 140 мотора и све бродове и подморнице. У Бугарској је под надзором савезника остало 219 оруђа, 355 митраљеза, 38.000 пушки итд.⁵³⁷ Краљевини СХС је, одлуком КА, припало 10% од предатог ратног материјала.⁵³⁸ Део оружја и ратног материјала је предат руским антибољшевичким трупама (војске генерала Врангела и Дењикина), а део је уништен.⁵³⁹

У Бугарској је било много оружја у поседу грађана. МВКК је вршила притисак на бугарску владу да разоружа становништво, за шта је усвојен посебан закон, који, међутим, није дао значајније резултате. Бугарске владе су најчешће, позивајући се на закон, предузимале разоружање својих политичких противника, док су наоружавале своје присталице (влада Стамболијског своју "Оранжеву

---

⁵³⁴ Исто, стр. 59.

⁵³⁵ Л. Спасов, *Дейноста на българските правителства...*, стр. 45.

⁵³⁶ М. Йоноу, *н. д.*, стр. 102-104.

⁵³⁷ Г. Камбурув, *н. д.*, стр. 55.

⁵³⁸ АЈ, 388-16-41, л. 1, МИД – Посланству, пов. бр. 14655, децембар 1920.

⁵³⁹ М. Йоноу, *н. д.*, стр. 87.

гарду", а потоње владе своје "грађанске милиције"). Део оружја одузетог од становништва је сакривен.⁵⁴⁰

У Бугарској је постојала велика количина оружја и ратног материјала која је, у организацији бугарских војних власти, сакривена од савезничких контролних органа у тајним магацинима и складиштима широм земље.⁵⁴¹ Крајем 1919. године југословенска влада је имала информације да Бугари исправне топове са муницијом скривају у подземним скровиштима у Враци и околини, а да задржавају само неисправне топове.⁵⁴² Други значајан вид кршења војних одредаба представљала је тајна набавка оружја и војне опреме. Августа 1922. године Посланство у Берлину је дознало за тајну набавку војних авиона из Помераније. Под видом успостављања авионског саобраћаја између Берлина и Софије, из Немачке су стизали путнички авиони са војним моторима, који би остајали у Софији, а уместо њих би за Берлин полетали обични авиони. О воме је обавештене КА.⁵⁴³ Исто посланство известило је да оружје већег калибра за Бугарску тајно израђује немачка фирма "Вулкан". Машински делови утоварају се у Штетину и Дунавом шаљу за Бугарску. КА је, такође, обавештена.⁵⁴⁴ МИД је поседовао преписе оригиналних докумената бугарског Штаба армије, који доказују постојање прикривеног наоружања и муниције, као и припрему мобилизације.⁵⁴⁵ Генерал д'Фурту је имао знатну улогу у прећуткивању постојања сакривеног ратног материјала.⁵⁴⁶

После деветојунског преврата 1923. године, бугарска влада је одбијала да Ликвидационом органу покаже места где је складиштила оружје, тако да су војни експерти констатовали да је немогуће контролисати снабдевање оружјем и муницијом.⁵⁴⁷ О једном случају известио је југословенски војни изасланик. Он је мајору Ренку предао тачну скицу места у околини Свиштова где се налази сакривено 3.000 пушака, 1.000.000 метака, 2.000 граната и 6-8 митраљеза.

---

⁵⁴⁰ Детаљније вид. Владимир Станев, "Междусъюзническият военен контрол и разоръжаването на гражданското население след Първата световна война", *Минало*, бр. 1 (2004), стр. 67-77; М. Йонов, *н. д.*, стр. 88.

⁵⁴¹ М. Йонов, *н. д.*, стр. 85-86; В. Станев, *Междусъюзническият военен контрол...*, стр. 77.

⁵⁴² АЈ, 388-8-21, л. 158, Давидовић – Посланству, пов. бр. 15335, 25. 12. 1919.

⁵⁴³ *Исто*, л. 408, МИД – Посланству, пов. бр. 8795, 16. 08. 1922; л. 409, Нота КА, бр. 665.

⁵⁴⁴ *Исто*, л. 403, МИД – Посланству, пов. бр. 7047, 01. 07. 1922.

⁵⁴⁵ *Исто*, л. 487, 489, Преписи два извештаја бугарског Штаба армије из фебруара 1923. године

⁵⁴⁶ Г. Камбуров, *н. д.*, стр. 57.

⁵⁴⁷ В. Станев, *Междусъюзническият военен контрол...*, стр. 75.

Међутим, бугарски стражари су спречили специјалну комисију да приђе објекту који је био означен на скици, али је она, летимичним прегледом, констатовала да се у њему налазе сандуци са муницијом.⁵⁴⁸ Изасланик је почетком октобра известио да Бугарска оружје и муницију набавља из Италије, Мађарске и Немачке, преко својих дунавских пристаништа и црноморских лука Варна и Бургас. Жалио се да је контрола скоро немогућа, јер у дунавским пристаништима и Бургасу нема југословенских представника, а рад са повереницима је скуп.⁵⁴⁹

Када је крајем 1924. године пред Друштвом народа покренуто питање попуне *Комисије за истрагу ратног материјала у Бугарској*, Београд је повео дипломатску акцију за учешће у њој. Наиме, суседне земље, бивши непријатељи, имале су право на једног представника. Енглези су форсирали Румунију, као "најмање непријатну" Бугарској, док је Краљевина СХС имала подршку Италије (са којом су поправљени односи после споразума из јануара 1924 године). Француска, којој се Београд обратио, успела је да се избори за средње решење, по коме би Краљевина СХС била заступљена у "сталној саветодавној комисији" за питања која се тичу истраге у Бугарској, али у Београду нису били задовољни. Посланику у Паризу Французи су објашњавали да су учинили све што су могли, напомињући да нису имали подршку Италије.⁵⁵⁰ "Дипломатску игру" око овог питања треба посматрати, између осталог, и у контексту италијанско-француских супротности, односно француских покушаја да задржи своје доминантно место у спољној политици Београда после побољшања италијанско-југословенских односа.

Ни наредних година нису престајали да стижу извештаји о набавкама оружја. Према њима, Бугарска је 1926. године наручила (посредно, преко страних држављана) 600 митраљеза, 20.000 пушака и 30 авиона од италијанске фирме "Бреда" из Милана⁵⁵¹, а 1928. године 1500 митраљеза од данске фабрике "Матсен".⁵⁵²

---

⁵⁴⁸ АЈ, 388-9-22, л. 275, МИД-Посланству, пов. бр. 5188, 17. 06. 1924.

⁵⁴⁹ Војни архив Србије (даље: ВА), Пописник 17, кутија 473, фасцикла 3, док. 14, л. 4 (даље навођење: П-пописник, К-кутија, Ф-фасцикла, документ, лист), Главни генералштаб, Обавештајно одељење – Првом ађутанту краља, Пов. Ђ. Об. Бр. 9807, 01. 10. 1924.

⁵⁵⁰ АЈ, 388-9-22, л. 473, 486, 490, 491, преписка МИД-а и Посланства у Паризу, пов. бр. 9416 (07. 11. 1924.), 2167 (21. 11. 1924.), 2272 (02. 12. 1924.), 1484 (05. 12. 1924.).

⁵⁵¹ АЈ, 388-9-23, л. 736, Војни изасланик у Паризу – Посланству, пов. бр. 450, 09. 07. 1926.

⁵⁵² *Исто*, л. 963, 964, 975, преписка МИД-а и Посланства (новембар 1927 – мај 1928.)

Током 1920-их година Бугарска је на све начине покушавала да избегне извршење војних обавеза. Војска је код свих балканских народа, прожетих романтичарским, херојским и, повремено, мегаломанским заносом, играла кључну друштвену и политичку улогу. Она је била чувар тешко стечене слободе. С друге стране, Балкан и Блиски исток били су далеко од хармоничних односа, па је јака војска, "у време када је војна сила била доминантан чинилац у међународним односима"⁵⁵³, била неопходна свакоме ко је хтео да се његови интереси поштују у замршеним геополитичким играма око ових региона. Зато је потреба Бугарске да своју војну моћ сачува разумљива, баш као и инсистирање Краљевине СХС да се у овом питању ни промил не одступи од мировног уговора. Биланс би био следећи: Бугарска је мировним уговором спречена да се војно развија у пуном обиму, али далеко мање од онога што је Краљевина СХС желела, и што је уговор прописивао.

1.1.8. Остале обавезе из мировног уговора

Осим оних главних (граница, ратна одштета, ратна одговорност и војска), мировним уговором регулисан је и читав низ мање важних, али не и неважних, питања и обавеза уговорних страна. С обзиром на њихово место и значај у послератној комуникацији двеју држава поводом извршења мировног уговора, издвојили бисмо следећа питања: 1) питање повратка бугарских ратних заробљеника 2) питање секвестра над имовином бугарских поданика 3) питање процене вредности и обештећења за бугарску државну имовину која је остала у новоприсаједињеним областима.

Повратак *бугарских ратних заробљеника* регулисан је чл. 105 мировног уговора, у коме се каже да ће се њихово репатрирање извршити чим уговор ступи на снагу "што је пре могуће" и са "највећом брзином". Поступак је уређен чл. 106-112. Репатрирање је било условљеном репатријацијом савезничких ратних заробљеника у Бугарској.⁵⁵⁴ Бугарска историографија до данас није утврдила

---

⁵⁵³ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999*, Београд, 2010, стр. 95.

⁵⁵⁴ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 54-56.

тачан број бугарских ратних заробљеника. Цифре се крећу од 80.000 до 150.000, мада се већина истраживача слаже да се ради о око 100.000 заробљеника.⁵⁵⁵ Овде спадају како они заробљени током рата, тако и они који су остали као "таоци" ("заложници") после потписивања Солунског примирја (28. 09. 1918).⁵⁵⁶

Током октобра и новембра 1918. године, после бугарске капитулације, Србији и Грчкој је предато око 30.000 бугарских заробљеника.⁵⁵⁷ Према званичним подацима, у Краљевини СХС је јуна 1919. године било 17.009 бугарских заробљеника, од чега 115 официра.⁵⁵⁸ У Србији су од бугарских заробљеника формиран 1., 2. и 4. заробљенички пук (са по 12 чета), који су ангажовани на изградњи и оправци путева и железничких пруга, истовару и утовару робе при магацинима и слагалиштима итд.⁵⁵⁹

Судбуна и повратак ратних заробљеника заокупљала је бугарску јавност после рата. Повратак ратних заробљеника била је једна од ретких обавеза које су победничке државе имале према Бугарској, па су бугарска јавност, политичка и интелектуална елита постојано и енергично инсистирали на њеном извршењу. У Софији је 16. јануара 1921. године, по одлуци Велике масонске ложе Бугарске, формирано *Друштво за ослобођење бугарских заробљеника*, које је започело међународну кампању. Његов председник био је Димитар Мишев [Димитър

---

⁵⁵⁵ Вид. Стојан Николов, "За сџдбата на бџлгарските военнопленници и военноталожници след Първата световна война од края на септември 1918 г. до края на 1920 г.", *Минало*, бр. 1 (2007), стр. 77-82; Иван Петков, "Нџойският договор и бџлгарските военнопленници", *Военноисторически сборник*, бр. 4 (2012), стр. 47-52; Цочо В. Биљарски, *Сџдбата на бџлгарските военнопленници след Първата световна война*, (доступно на: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=468:2012-10-03-07-09-10&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61, приступљено 05. 09. 2015.); Димитър Митев, *Британски документи за сџдбата на бџлгарските военнопленници след Първата световна война* (доступно на: http://harrybg.blogspot.rs/2007/09/blog-post_2897.html, приступљено 05. 09. 2015.)

⁵⁵⁶ Према чл. 5 и 6 Конвенције о примирју, све бугарске војне јединице које су се у тренутку потписивања примирја нашлазиле западно од скопског меридијана морале су положити оружје и сматрале су се војним заробљеницима, стављеним на располагање Источној армији до закључења мировног уговора. Термин "заложници" (таоци) није званични, већ је ушао у употребу у Бугарској после рата (и остао у бугарској историографији до данас – И. Р.), и њиме се желео истаћи неравноправан положај бугарских заробљеника у односу на остале ратне заробљенике, јер је чл. 6 Конвенције предвиђено да ће бугарски заробљеници бити коришћени за рад, али да то не важи и за ратне заробљенике савезничких земаља у Бугарској. (Вид. С. Николов, *За сџдбата на бџлгарските военнопленници...*, стр. 78, 82.)

⁵⁵⁷ И. Петков, *н. д.*, стр. 50.

⁵⁵⁸ АЈ, 366, ф. 62, дос. VIII, Министар војни – генералу Пешићу, Обр. 26327, 13. 06. 1919.

⁵⁵⁹ Начелник Оперативног одељења – Министарству војном и морнарице (прослеђује извештај команданта Заробљеничке команде, Ађ. Бр. 18468, 05. 01. 1919.) (*Војна заштита отаџбине*, док. 119, стр. 562.)

Мишев].⁵⁶⁰ Друштво је више пута слало апеле и молбе на разне међународне адресе (Конференција мира, Међународни Црвени Крст, велике силе итд.), којима је тражено да се реши питање заробљеника, посебно у Србији и Грчкој где су, како су наводили, живели и радили у нехуманим условима, са веома мало хране и готово без медицинске заштите, и под сталном тортуром (батињање, одузимање одеће и обуће). И бугарски војни извори из 1919. године наводе различите податке о јако тешком положају бугарских ратних заробљеника, перманентном умирању од болести, неухрањености и промрзлина. Неколико различитих извора наводи посебно тешко стање и лоше поступање према затвореницима у Владичином Хану.⁵⁶¹

Питање заробљеника је постало још актуелније првих месеци 1920 године. Марта је склопљен споразум између двеју влада о извршењу мировног уговора: Краљевина СХС се обавезала да врати заробљенике, Бугарска вагоне и локомотиве однете за време рата. Према бугарским изворима, до 7. августа 1920. године из Србије је враћено 12.777 заробљеника.⁵⁶² Повратак преосталих заробљеника почео је 19. новембра 1920. године.⁵⁶³ МИД је реаговао на бугарске тврдње да се у Краљевини СХС налазило 6.000 бугарских заробљеника, изневши податак да их је у том тренутку остало још 3.165, и да је њихово репатрирање било у току.⁵⁶⁴ Југословенске власти су, међутим, раније издвојиле део заробљеника под оптужбом да су за време рата вршили злочине у окупираној Србији. Ови заробљеници су били затворени у нишкој тврђави.⁵⁶⁵ Крајем године је дошло до прекида сарадње на основу мартовског споразума, и саобраћајне блокаде Бугарске од стране Краљевине СХС.

Због све јаче бугарске кампање у иностранству, југословенска влада је дозволила да 17-18. фебруара 1921. године делегати Друштва народа и Међународног Црвеног крста изврше анкету, којом је утврђено: да у Краљевини

---

⁵⁶⁰ Детаљније вид. Ц. Биљарски, *Съдбата на българските военнопленници* (као у нап. ...).

⁵⁶¹ Вид. Стоян Николов, "Неизвестни документи за съдбата на български военнопленници в Сърбия и в Гърция след Първата световна война", *Македонски преглед*, год. XXVII, кн. 4 (2004), стр. 91-101; Ц. Биљарски, *Съдбата на българските военнопленници* (као у предходној нап.); И. Петков, *н. д.*, стр. 50.

⁵⁶² С. Николов, *За съдбата на българските военнопленници...*, стр. 93.

⁵⁶³ *Политика*, "Повратак бугарских заробљеника", 20. 11. 1920.

⁵⁶⁴ *Исто*, "Повратак бугарских заробљеника", 22. 11. 1920.

⁵⁶⁵ *Исто*, "Први ратни злочинци", 24. 03. 1920; "Бугарски злочинци", 08. 07. 1920. Југословенска влада је за овај свој поступак имала основа у чл. 110 мировног уговора (Вид. *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 55).

СХС нама бугарских ратних заробљеника, јер је последња партија предата бугарским властима 21. новембра 1920. године (нотом из децембра исте године бугарска влада је тражила повратак 4.235 војника и 20 официра); да су двојица заробљеника осуђена новембра 1920. године у Скопљу због крађе; и да је у Краљевини СХС остало свега 8 војника и 6 официра, оптужених за ратне злочине, у складу са мировним уговором.⁵⁶⁶ Уочи доласка међународне анкете, Министарство војно је као "врло хитно" послало допис свим министарствима, армијским областима, Граничној трупи, Гарди, Главном генералштабу и Војној академији, у коме се каже да "није искључена могућност" да се код поменутих установа налази "још по који бугарски заробљеник", који није репатриран, а да надлежне војне власти о томе не знају, и дало је десетодневни рок да се о доставе подаци о евентуалним заробљеницима.⁵⁶⁷

Питање *секвестра* (принудне управе над имовином држављана непријатељских земаља) регулисано је чл. 177 уговора, којим су савезничке државе добиле право да "задрже и ликвидирају сва добра, права и интересе бугарских припадника или друштава под њиховим надзором, а које се налазе на савезничкој територији", укључујући и територије добијене на основу уговора. Савезничке државе су биле дужне да износ добијен од ликвидације имања, која би се извршила према локалном законодавству, исплате сопственицима, али су могле да искористе добијена средства за надокнаду штете својим држављанима. За спорове су били надлежни мешовити судови предвиђени чл. 188-189 мировног уговора.⁵⁶⁸ Дакле, Краљевина СХС није била у обавези да врати имовину бугарским власницима.

Став надлежних по питању секвестра над бугарским имањима био је да се треба стриктно држити чл. 177 уговора, те да се Бугарској не може попуштати, јер би се тиме направио преседан (у истом положају се налазила и знатно већа имовина немачких држављана). Ипак, остављена је могућност да се о секвестру директно преговора са Бугарском, јер се радило о имањима мале вредности, али

---

⁵⁶⁶ *Политика*, "Бугари изобличени", 02. 03. 1921. Вид. и: Писмо од пленените в Нишката крепост българите до Димитър Мишев..., 11. 07. 1921. (БЗП, док. 119, стр. 213).

⁵⁶⁷ АЈ, 66-53-114, Министарство војно-Министарству просвете, Пов. Ф. Ћ. Бр. 508, 10. 01. 1921.

⁵⁶⁸ *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 97-108, 120-124.

само на бази компензација које би Бугарска дала по другим питањима важним за Краљевину СХС.⁵⁶⁹

До преговора је дошло на састанку мешовите југословенско-бугарске комисије у Софији (октобра-новембра 1923 године). Супротно слову и духу уговора, Краљевина СХС се одрекла својих права и одлучила да "дигне секвестар" (оконча принудну управу) са имања бугарских држављана и врати их сопственицима. Иако је Бугарска тражила да се омогући да њени држављани сами изврше ликвидацију својих имања на југословенској територији, Београд је отишао корак даље и одлучио да имања могу задржати, уколико то желе.⁵⁷⁰

Повезано са питањем секвестра, на састанку мешовите комисије покренуто је и питање *држављанства*. Иако је југословенска делегација, на предлог бугарске делегације, прихватила да се решавање овог питања одложи, изјавила је да ће Краљевина СХС до коначне одлуке својим држављанима сматрати сва лица која су напустила њену територију после 1913. године, а нису добила отпуст из држављанства, са изузетком оних лица која су у Бугарској ступила у државну службу или су се "заклела бугарској држави" тј. примила бугарско држављанство.⁵⁷¹ Сагласно овоме, у Министарству правде су сматрали да се обавеза скидања секвестра односи само на имовину оних који су емигрирали пре 1913. године, оних који су ступили у бугарску државну службу, и оних који су прихватили бугарско држављанство.⁵⁷² Надлежни у министарству су сматрали да је одлука о укидању секвестра противна мировном уговору и на штету Краљевине СХС, али су веровали да је ова концесија учињена Бугарској као одговор на компензације које је она учинила југословенској страни (по питању реквизиција – И. Р.), јер је бугарска имовина која би се по уговору могла ликвидирати незнатна, док су компензације добијене од Бугарске знатно веће.⁵⁷³ С друге стране, бугарска делегација је покушала да питање држављанства повеже са питањем амнестирања

---

⁵⁶⁹ АЈ, 334/ДУ, 615-1855, Мишљење Одељења за извршење мировних уговора, 06. 01. 1922.

⁵⁷⁰ АЈ, 63-51-166, Закључни протокол од 26. 11. 1923; Протоколи бр. 25 (са седнице од 20. 11. 1923.) и бр. 26 (са седнице од 22. 11. 1923.) са заседања мешовите комисије.

⁵⁷¹ *Исто*, Протокол бр. 20 (са седнице од 13. 11. 1923.)

⁵⁷² *Исто*, Министарству правде (Одсек за секвестре), А. О. Бр. 288, 26. 02. 1924.

⁵⁷³ *Исто*, Извештаји начелника Одсека за секвестре и Саветодавног одбора, бр. 1767, 27. 02. 1924.

избеглица из Македоније, која би обухватила и право на употребу језика и своје школе, што је за југословенску делегацију било неприхватљиво.⁵⁷⁴

На територијама које су по уговору припале Краљевини СХС остала је имовина која је припадала бугарској држави. *Процена вредности и право на обештећење* за ову имовину регулисани су чл. 142 уговора.⁵⁷⁵ Проценом су била обухваћена следећа добра која су припадала Бугарској: 1) војне и цивилне зграде 2) путеви и мостови 3) железнице 4) пошта, телеграф и телефон 5) шуме и пашњаци. Надлежан за вршење процене био је *Комитет за уступљена добра* [Comité des biens cedés] који је радио при Комисији за репарације у Паризу. Комитет је одлучио да рад на процени отпочне 9. септембра 1925. године у Софији. Југословенске интересе су пред Комитетом заступали: др Рудолф Бан, експерт Министарства финансија при југословенској делегацији при Комисији за репарације, у својству представника владе; дивизијски генерал Ђурђе Лазић, као експерт за процену бугарских војних обајеката; Сава Вучетић, инспектор Министарства шума и руда, као експерт за процену бугарских шума и пашњака; Душан Миросављевић, архитекта Министарства грађевина, као експерт за процену бугарских цивилних зграда.⁵⁷⁶

Што се тиче процене вредности војних и цивилних зграда, железнице и поште, телефона и телеграфа, југословенски и бугарски експерти су постигли компромис. Према југословенском извештају, компромис је учињен на југословенску корист, јер су бугарски експерти снизили за око 50% своје на првобитне захтеве, док су југословенски експерти повисили процену 18% у односу на првобитне предлоге. По питању путева и мостова, југословенска делегација је истакла приговор у вези са чл. 142 Нејског уговора и чл. 80 Лозанског уговора, у погледу добара на територијама које су до 1912. године припадале Турском Царству.⁵⁷⁷ Највише спорења било је око процене вредности шума и пашњака, где су се бугарске и југословенске процене драстично

---

⁵⁷⁴ Л. Спасов, *Българската дипломатия*, стр. 61. Спасов наводи да је, покретањем питања држављанства, циљ југословенске делегације био да онемогући Македонце да гласају на изборима у Бугарској, првим после преврата, заказаним за 18. 11. 1923. Зато је захтевано да они који желе југословенско држављанство, морају да се одрекну бугарског, чиме би изгубили бирачко право.

⁵⁷⁵ Вид. *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 74.

⁵⁷⁶ АЈ, 334/ДУ, 617-1861, Решење министра иностраних дела, У. Бр. 5103, 27. 08. 1925.

⁵⁷⁷ *Исто*, Извешатај Делегације при Комисији за репарације МИД-у, бр. 4030, 20. 11. 1925.

разликовале (нпр. на територији Цариброда 60.000 франака југословенске процене, наспрам 14.031.820 франака бугарске процене). Непостојање прецизне статистике, нерешени имовинско-правни односи из времена бугарске управе, непостојање прецизног катастра и непоуздано утврђене границе државних и приватних шума – неки су од главних разлога конфузије у проценама, и покушаја да се добије што више, односно да се да што мање. Југословенски експерт је приговарао бугарским колегама да су тенденциозно и "на памет" износили процене, упадали у контрадикције, доводили у питање аутентичност података сопствене академије наука итд.⁵⁷⁸ Пошто није дошло до сагласности, Комитет је решио ово питање проценивши вредност шума и пашњака на 2.800.000 франака.⁵⁷⁹

1.1.9. "Македонско питање" на Мировној конференцији

Када се већ назирао крај рату, званичне *Српске новине* су тријумфалистички писале да је "наша офанзива и по други пут у току од пет година решила наш спор са Бугарском и једном за свагда скинула са дневног реда македонско питање".⁵⁸⁰ Ово питање је, у територијалном смислу, заиста било решено, али далеко од тога да је било "скинуто са дневног реда". После рата ће се јавити у својим другим облицима: пре свега као *мањинско*, али и као безбедносно (комитско) питање. Што се Бугарске тиче, она се тешко одрекла своје националне идеје о припајању целе Македоније. Како наводи историчар В. Василев, под притиском сурове реалности после "друге националне катастрофе", идеја о "националном уједињењу" Бугара престала је да буде тема реалне политике, и уступила је место новом циљу, остваривом у датим политичким околностима – пронаћи начине и средства за олакшање положаја "бугарске мањине" у суседним државама.⁵⁸¹

---

⁵⁷⁸ Исто, Извештај С. Вучетића министру иностраних дела, У. Бр. 5677, 05. 10. 1925.

⁵⁷⁹ Као у нап. 577.

⁵⁸⁰ *Српске новине*, 23. 10. 1918., стр. 2.

⁵⁸¹ Васил Ат. Василев, "Македонският въпрос пред конференцията за мира през 1919 г.", *Исторически преглед*, год. XLIV, кн. 7 (1988), стр. 19.

Пре него што је почела расправа о гаранцијама мањинских права, бугарска влада и различите македонске организације из земље и емиграције покушале су да "прогурају" своје предлоге о решењу "македонског питања": 1) путем стварања *аутономне/независне Македоније* у њеним географским и етнографским границама, под заједничком заштитиом сила или једне велике силе; 2) путем *плебисцита* становништва Македоније.

Као и бугарска влада, и македонске организације су се највише уздале у САД - америчку делегацију у Паризу и Вилсонову истрајност у примени принципа о праву сваког народа на самоопредељење.⁵⁸² Међутим, још пре почетка Конференције, крајем децембра 1918. године, Веснић је од америчког референта за разграничење у Европи добио обећање да Америка неће покретати питање Македоније, нити ће у томе подржавати Бугаре.⁵⁸³ Од средине маја 1919. године извештаји су указивали да ће гласовити Вилсонови принципи бити игнорисани, и да ће силе на традиционалан начин, одмеравајући међусобне интересе и тражећи компромисе, решавати и "македонско питање". Тада је бугарска влада (нотом Клемасоу од 29. маја) предложила плебисцит под међународном контролом. Теодоров је још неколико пута поновио овај захтев (августа и септембра, приликом пријема пројекта мировног уговора). У свом одговору на пројекат уговора, Софија је предложила да, уколико је плебисцит немогућ, Македонија, у својим географским границама (Пиринска, Егејска и Вардарска) буде проглашена независном државом под контролом сила или једне од сила. Аутономија/независност Македоније била је од почетка резервна стратегија бугарске владе, последња опција, у случају да пропадну сви покушаји присаједињења (што се очекивало и у случају плебисцита).⁵⁸⁴ Бугарска делегација

---

⁵⁸² Александър Гребенаров, *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918-1947)*, Софија, 2006, стр. 21-22.

⁵⁸³ Bogdan Krizman, "Diplomska prepiska predstavnika Kraljevine SHS na pariškoj mirovnoj konferenciji (5. I 1919-20. VI 1919)", *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, god. II, knj. II (1962), str. 337, par. 4.

⁵⁸⁴ В. Василев, *Македонският въпрос пред конференцията*, стр. 20-24; Вид. и: Орде Иваноски, Зоран Тодоровски, *Македонското прашање во булгарскиот парламент 1918-1941*, Скопје, 2008, стр. 51-52; Г. Генов, *н. д.*, стр. 52-53; Италијански представник је, на основу анкете коју је спровео, закључио да већи део елите и становништва није наклоњен идеји о независној Македонији, ваћ да се залаже за њено присаједињење Бугарској, за шта се и он залагао. (Телеграм италијанског високог комесара у Софији 07. 01. 1919. (*Италијански дипломатски документи за Македонија, том 1, књ. 1 (1918-1924)*), избор, редакција, коментар Иван Катарџијев, Аленка Лапе, Скопје, 2001, док. 4, стр.82-83. (Даље: ИДД/1/1)).

је Конференцији упутила неколико докумената у којима оспорава српске и грчке тезе о етничкој припадности Македонаца, али их органи Конференције нису узимали у разматрање.⁵⁸⁵ Бугарска влада је чак контактирала и владу у Београду, предложивши решење "македонског питања" на бази српско-бугарског споразума о подели Македоније из 1912. године, али Београд, чији је став био да је ово питање заувек затворено, тај предлог није узимао у разматрање.⁵⁸⁶

Непосредно по окончања рата у Бугарској је дошло до формирања две супростављене струје у оквиру македонског емигрантског покрета, а један од главних узрока раскола било је различито виђење начина решавања "македонског питања". Једну струју је представљало тзв. *Привремено предстваништво уједињене бивше ВМРО-а*, на челу са старим револуционарима Ђорчем Петровим [Ѓорче Петров] и Димом Хаџидимовим [Димитър Хаджидимов]. Она се залагала за аутономију Македоније у њеним географским и етнографским границама (са Солуном као главним центром), као коначно решење. Таква Македонија била би део балканске федерације, равноправна са суседним државама. Ова струја, која се називала и "серска група" ("серчани") је своје идеолошке корене имала у тзв. левици или "санданистима"⁵⁸⁷ (по Јанету Санданском⁵⁸⁸), а један њен део ће

---

⁵⁸⁵ О. Иваноски, З. Тодоровски, *н. д.*, стр. 53-56; Бугарска влада је своје побијање "српске и грчке тезе" о етничкој и територијалној припадности Македоније најдетаљније образложила у свом одговору на пројекат мировног уговора упућен Конференцији 24. октобра 1919. године. Углавном, што се "српске тезе" тиче, бугарски одговор се своди на следеће: у односу Србије према Македонији постоје две фазе – прва, до Берлинског конгреса, када су сви српски, али и хрватски, интелектуалци, политички и јавни радници (Вук Караџић, Фрањо Зах, Стефан Верковић, Светозар Марковић, Јосип Штросмајер, Фрањо Рачки, Фран Миклошич), као и целокупна српска штампа (*Српски дневник*, *Српске народне новине*, *Српске новине*, *Јединство* итд.), заступали став о "бугарском карактеру" Македоније; други период, од Берлинског конгреса, када је Србија, пошто је од ње "откинута чисто српска провинција Босна и Херцеговина", своју политику, по наговору Беча, усмерила према Македонији, када се мења њена пропаганда и долази у сукоб са Бугарском. (за побијање "српске тезе" вид. *Документи по договору в Њоји*, стр. 178-185).

⁵⁸⁶ Živko Avramovski, "Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine", *Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1980, str. 152.

⁵⁸⁷ О коренима и идејама "санданистичког" покрета (касније "федералисти") вид. *Идејата за федерација во македонското национално ослободително движење и неговите програмски основи (1893-1935)*. *Зборник на документи*, подг. акад. Александар Христов, проф. Михаило Миноски, Скопје, 1994; Вид. и: А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 22, нап. 4.

⁵⁸⁸ Јане Сандански (1872-1915) македонски револуционар, серски војвода. Сарађивао са младотурским покретом. Један од оснивача Народне федеративне партије. У Балканским ратовима учествовао на страни бугарске војске. У одредници о Санданском у *Македонској енциклопедији*, инсистира се на томе да је као привреженик идеје о независној Македонији дошао у сукоб са пробугарском "врховистичком" струјом у македонском револуционарном покрету. На његову заповест убијени су представници

касније бити познат као "федералисти". Идеја о независној Македонији као делу Балканске федерације, формулисана је још 1900. године од стране Хаџидимова, идеолога "серске групе", а прихваћена као идеја групе 1905 године.⁵⁸⁹ "Серчани" су октобра 1918. године изашли са Декларацијом о решавању македонског питања (Македонија као федеративна држава, по угледу на Швајцарску, под заштитиом "Саваза демократских народа").⁵⁹⁰ Заступник ове струје у Паризу био је унијатски свештеник Пол Христов, који се више пута обраћао Генералном секретаријату Конференције, Клемансоу и Лојду Џорџу.⁵⁹¹

Друга струја је била окупљена око *Извршног комитета Савеза македонских добротворних братстава*, која се водила бугарском државном и националном политиком. За њих је аутономија/независност, баш као и за бугарску владу, била последња опција, уколико је немогуће спровести уједињење. О томе су се представници групе и председник владе Теодоров договорили на састанку јануара 1919 године. Априла је Извршни комитет послао Конференцији меморандум у коме тражи прикључење Македоније Бугарској или ставрање независне Македоније. Јула 1919. године, пошто "македонско питање" уопште није било покренуто у дискусијама у Паризу, а апели и мемоари су остали без ефекта, Извршни комитет је званично прихватио идеју о независности Македоније, одуставши од захтева за уједињењем. Међутим, нестанак главног узрока сукоба

"врховистичке" струје Иван Гавранов и Борис Сарафов. Убијен је од стране "врховиста" 1915 године. (Вид. "Сандански, Јане", *Македонска енциклопедија*, том 2 (М-Ш), Скопје, 2009, стр. 1299). У одредници о Санданском у бугарском *Алманаху...*, се каже да је "вођен лидерским амбицијама" постао вођа левице у ВМОРО, што је изазвало сукоб у организацији, али се нигде не помиње његово залагање за независну Македонију као узрок раскола. (Вид. "Сандански, Јане Иванов", *Алманах на бугарските национални движења*, стр. 349). Између македонске и бугарске историографије постоји базично неслагање око тога јесу ли ови покрети бугарски по карактеру (што заступа бугарска историографија), или македонски, од којих је један тзв. "врховистички" стао у службу бугарске националистичке политике, коју македонски историчари стављају у исту раван са српском и грчком. За бугарске историчаре реч је о борби македонских Бугара и Бугарске за национално уједињење, а за македонске о борби македонског народа са ослобођење и самосталност од свих, па и од Бугара. О ставовима македонске историографије вид. Христо Андонов-Полјански, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година* (со избор од документацијата), Скопје, 1973; Ivan Katardžijev, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930*, Zagreb, 1983; Верољуба Андоновски, *ВМОРО - подем и раскол*, Скопје, 1992; Михајло Миноски, *Македонија и Бугарија-историски соочувања*, Скопје, 2008; *Историја на македонскиот народ*, ур. Тодор Чепреганов, Скопје, 2008.

⁵⁸⁹ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 20-21; А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 30-31.

⁵⁹⁰ Вид. *Идејата за федерација...*, док. 38, стр. 123.

⁵⁹¹ Вид. Х. Андонов-Полјански, *н. д.*, 20; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 39-40.

није довео до помирења двеју група. После потписивања мировног уговора, Привремено представништво се самораспустило. Део његових чланова је, предвођен Ђорџе Петровим, наставио борбу против Извршног комитета и ВМРО-а.⁵⁹²

Треба истаћи да се у агитацији за независну Македонију посебно истакла македонска емиграција у Швајцарској, организована у неколико организација у Лозани, Женеви, Цириху итд. Повезана са бројним значајним и утицајним личностима (професорима, новинарима итд.), емиграција окупљена око *Генералног савета македонских друштава у Швајцарској* са седиштем у Лозани, је многобројним апелима, мемоарима и писмима представницима великих сила, указивала на потребу еманципације Македоније у њеним природним границама.⁵⁹³

* * *

"Македонско питање" је на Конференцији разматрано као питање мањинских права у Вардарској Македонији, у *Комисији за нове државе и заштиту мањина* (формирана је почетком маја 1919. године), у чијем су раду учествовали представници САД, Француске, Енглеске, Италије и Јапана. Предлог да се новим државама у Европи наметне заштита мањина Конференцији је поднела енглеска делегација (априла 1919.), којој су се одмах прикључили Американци.⁵⁹⁴ Од оснивања до окончања рада (почетком децембра), Комисија је одржала 64 заседања, од чега је 25 било посвећено "македонском питању".⁵⁹⁵ Највише је дискутовано током јула, августа и у првој половини септембра. Од почетка су се искристалисале три различите позиције: италијанска, енглеска и француска. Амерички и јапански представници су подржали енглеске предлоге. Француска је у овом "сукобу" политика била "сама против свих".⁵⁹⁶ Ни у једном

---

⁵⁹² В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 19-23; А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 36-52.

⁵⁹³ Вид. Љубен Лапе, *Македонската интелигенција во Швајцарија во времето на Париската мировна конференција*, Скопје, 2010.

⁵⁹⁴ Детаљније вид. *A History of the Peace Conference/V*, стр. 120-132. О мањинском питању на Мировној конференцији вид. и: Жарко В. Обрадовић, *Мањине на Балкану*, Београд, 2002, стр. 177-194. Аутор даје и попис старије и стране литературе о овом питању.

⁵⁹⁵ В. Василев, *Македонскиот вџпрос пред конференцијата*, стр. 26.

⁵⁹⁶ О овим предлозима и дискусијама вид. изводе из записника Комитета за нове државе и заштиту мањина, објављене у: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, tom II (1919-1945)*,

другом питању на Конференцији Француска није тако јасно и чврсто стала иза југословенских интереса.

Суштина *италијанског предлога* била је да се Вардарској Македонији да широка аутономија у оквиру југословенске државе, која би подразумевала право на употребу језика, образовање, исповедање вере и право на локалну администрацију за све, а посебно за "словенске мањине"; била би формирана институција Централног (главног) административног савета са седиштем у Битољу и локалних савета у свакој области; представници различитих религија били би чланови административних савета; административна подела Македоније била би базирана на националној и религијској припадности, а чиновници би били бирани из тих области, док би управници области били постављани од стране југословенске владе, водећи рачуна о томе која национална и религијска група чини већину у области; у року од три месеца био би усвојен статут ("органски устав") аутономне Македоније.

Суштина *енглеског предлога* била је у захтеву за уношењем специјалне одредбе о мањинским правима у Вардарској Македонији у уговор (конвенцију) о мањинама са Краљевином СХС, чиме би било омогућено успостављање међународног надзора над имплементацијом мањинских права. Предлог је, касније, префрмулисан тако да не вређа југословенско достојанство и суверенитет. Према њему, Друштво народа би имао право да именује специјалног комесара за Вардарску Македонију, пошто би Краљевина СХС упутила формални позив Савету ДН да то учини. Комесар би имао саветодавну функцију (саветовао би владу у Београду у погледу примене мањинских права) и периодично би слао извештаје Савту ДН. Његова функција би трајала пет година, уз могућност продужења. Функционери ДН су предлагали ублажавање британског предлога (да комесар има два помоћника Србина, и да трајање његове функције буде мање од пет година), али су енглески представници одбили ове предлоге. Иначе, Енглези су, као и Американци, били против аутономије Македоније. У Форин Офису су правилно сматрали да би "аутономија значила независност", те нове сукобе на Балкану. Из истих разлога су били и против права на самоопредељење.

---

priv. Momir Stojković, Beograd, 1998, str. 49-55. (Даље: *Balkanski ugovorni odnosi II*). Вид. и: X. Христов, *България, Балканите и мирът*, стр. 217-222; X. Андонов-Полјански, *н. д.*, стр. 39-48; В. Василев, *Македонският въпрос пред конференцията*, стр. 26-29; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 42-43.

Французи су били против оба предлога: самоуправа у Македонији би представљала "државу у држави", чиме би био подривен ауторитете централне власти, и не би допринела очувању мира, с обзиром да су околне државе имале територијалне претензије, већ би се створили услови за још жешће сукобе; за енглески предлог су тврдили да представља израз неповерења према Краљевини СХС, и сматрали да је у југословенском случају довољан општи оквир заштите мањина, односно да нису потребна никаква специјална решења за Вардарску Македонију.

* * *

Начин третирања питања мањинских права у Краљевини СХС, вероватно је био највеће разочарење за југословенску делегацију и владу. Доказ томе је и чињеница да је, незадовољна одлукама Конференције о овом питању, влада Љубе Давидовића⁵⁹⁷ поднела оставку. Француска, која је тако одлучно барнила Краљевину СХС од италијанских и британских предлога који су задирали у питање статуса Македоније, сада је вршила притисак на Београд да прихвати решења о заштити мањинских права.

За југословенску страну било је најважније то да Конференција званично није узимала у разматрање бугарске идеје и предлоге о независној Македонији или плебисциту, иако је искусни и опрезни Пашић имао припреман план за случај да Конференција, под Вилсоновим утицајем⁵⁹⁸, усвоји идеју о плебисциту. Зато је влади још крајем априла предлагао да "у највећој тајности" и "не жалећи трошка ни труда" започне пропагандни рад међу муслиманима, Албанцима и Јеврејима у Македонији, али и преко Црвеног крста и хуманитарних друштава, како би

---

⁵⁹⁷ Љубомир Давидовић (1863-1940), један од оснивача и председник Демократске странке, током 1920-их година био је на челу трију влада (од 16. августа до 18. октобра 1919; од 18. октобра 1919. до 19. фебруара 1920 године; од 27. јула до 6. новембра 1924 године). (Вид. *Владе Србије 1805-2005*, [Радош Љушић... и др], Београд, 2005, стр. 279-283, 301-303 (Даље: *Владе Србије*)).

⁵⁹⁸ За Вилсона је питање међународних гаранција мањинских права, посебно када су у питању нове државе, било од кључне важности за будући мир у свету, јер је управо "мањинско питање" сматрао једним од главних генератора рата и нестабилности. (О Вилсоновим схватањима вид. Ж. В. Обрадовић, *н. д.*, стр. 178-180). У америчкој делегацији је заиста било идеја да се питање Македоније реши путем једне непристрасне анкете, а почетна линија била би јужна граница спорне зоне из 1912 године. (Вид. Г. Генов, *н. д.*, стр. 19.)

результат на евентуалном плебисциту био повољан.⁵⁹⁹ Председник владе Стојан Протић је оштро одговорио – питање Македоније је дефинитивно "пресуђено", она је "крвљу од Бугара искупљена".⁶⁰⁰ Пашић се бранио тврдећи да не предлаже референдум, већ припрему за најгори могући сценарио. Навео је да се југословенска делегација позива на плебисцит у спору са Италијом и Румунијом, а у спору са Бугарском око Македоније позива се на случај покрајина Алзас и Лорен, и тврди да је тамошње становништво иманипулисано од стране Бугара. Он признаје да посао на убеђивању становништва Македоније да гласа за Краљевину СХС неће бити лак и да ће захтевати "много умног и смишљеног рада", али је сигуран у победу.⁶⁰¹ Протић је одговорио да остаје при ставу да је свака идеја о плебисциту неприхватљива, и да је спреман да поднесе оставку у случају њеног наметања.⁶⁰² Осим Пашића, превентивну акцију је предлагао и Мата Бошковић, који је опомињао да се у САД шире идеје о аутономној Македонији, и да постоји опасност да ће их Вилсон прихватити и званично заступати на Конференцији. Предложио је, а делегација прихватила, да се против ових идеја ангажује познати српски научник у САД, близак Белој кући, Михајло Пупин.⁶⁰³

Главни циљ југословенске делегације и владе био је да предратну територију Србије, посебно Македонију, изузме из примене одредаба о заштити мањина које је Конференција намеравала да наметне пораженим и новим државама. Средином јула је Богумил Вошњак (члан Генералног секретаријата делегације) имао разговор са Липером из Комисије за нове државе, који га је убеђивао да би делегација требало да прихвати специјални члан у мировном уговору са Аустријом о заштити мањина, слободи трговине и транзита (чл. 59, касније чл. 51)⁶⁰⁴, и да би било погрешно доказивати етнографска гледишта о српском карактеру становништва у Македонији. Веснић је писао комисији и тражио да га саслушају, наводећи гледиште делегације да су неприхватљиве одредбе о заштити мањина уколико се односе на предратне територије Краљевине Србије.⁶⁰⁵ Нота којим се одбија пријем чл. 59 уговора са Аустријом, и у којој се наводи да се тиме Краљевина СХС третира неравноправно у односу на друге државе (нпр. у односу

⁵⁹⁹ Пашић – председнику владе, 23. 04. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 26, стр. 81-82).

⁶⁰⁰ Протићев одговор Пашићу, 27. 04. 1919. (*Пашићева писма...*, стр. 193, нап. 1)

⁶⁰¹ Пашић – председнику владе, 29. 04. 1919. (*Пашићева писма...*, док. 29, стр. 84-85).

⁶⁰² Протићев одговор Пашићу, 27. 04. 1919. (*Пашићева писма...*, стр. 194-195, нап. 3)

⁶⁰³ *Zapiski sa sednica delegacije*, str. 120.

⁶⁰⁴ А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 203.

⁶⁰⁵ *Isto*, str. 168.

на Пољску, за коју је посебан режим заштите немачких мањина примењен само за области које су присаједињене од Немачке после рата), послата је Клемансоу. Делегација је, попут Грчке, пристала да на нове области прошири дејство одерадаба својих правних прописа који се односе на права и слободе грађана. По питању чл. 59, делегација је захтевала примену реципроцитет – да се специјални режими примене на све територије отцепљене од Аустро-Угарске, што би се односило и на мањине у Италији.⁶⁰⁶ Пашић је у писму председнику Комисије за нове државе и заштиту мањина (1. августа) истакао да су Македонци Срби и да нема потреба за посебним режимом заштите, да Србија неће признати предлоге који се односе на њене предратне територије, и да ће се супротставити нарушавању свог суверенитета.⁶⁰⁷

Међутим, органи Конференције нису узели у обзир југословенске ставове. Пред делегацијом се отворила суштинска дилема, можда најозбиљнија до тада: да ли потписати уговор са Аустријом уколико чл. 59 остане неизмењен? Одлучено је да се хитно затражи мишљење владе. Мата Бошковић је изнео своје издвојено мишљење. Сматрао је да југословенска делегација треба да прати понашање румунске и грчке делегације (обе су одбијале да прихвате специјалне режиме заштите на својим територијама), и да би прихватање чл. 59 значило велику опасност за будућу консолидацију државе, јер би дубоко задирао у њен суверенитет, и дао могућност перманентне стране контроле, и интервенција у унутрашње односе. Бошковић је сматрао да права опасност долази са друге стране – због нерешених територијалних односа са Италијом. Рачунајући непријатељско држање Румуније и Бугарске, ова опасност би могла угрозити само постојање државе. Потребно је средити односе са Италијом. Остали делегати су били против тога да се питање спора са Италијом повезује са питањем о мањинама, јер су сматрали да Италији не треба нудити никакве уступке, да се у спору са њом ради о "животним интересима", и да је спор са Италијом заправо спор између Италије и Вилсона који штити југословенске интересе. Бошковић је запретио да ће напустити делегацију уколико дође до потписаивања уговора са Аустријом.⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁶ АЈ, 336, ф. 48, дос. 2782, Концепт ноте (рукопис) од 22. 07. 1919; Извештај председнику владе од 22. 08. 1919. (машинопис, без броја и потписа)

⁶⁰⁷ В. Василев, *Македонскиот вџпрос пред конференцијата*, стр. 28.

⁶⁰⁸ Извештај председнику владе... (као у нап. 606); Пашић – председнику владе, бр. 3313, 21. 08. 1919.

И Слободан Јовановић је био мишљења да се уговор са поменутиим чланом не може потписати, јер би држава била стављена у полусуверени статус, а у питањима заштите мањина и слобиде транзита била би "попут земаља ниже цивилизације", стављена под контролом великих сила. За Јовановаћи овакви услови савезника представљали су много већу повреду суверенитета од захтева Аустро-Угарске у ултиматуму из јуна 1914 године.⁶⁰⁹ У том смислу је и влада инструктирала делегацију – без измене поменутог члана, нема потписивања уговора.⁶¹⁰ С друге стране, оштро против непотписивања уговора иступио је генерал Пешић, који је такав поступак сматрао фаталном грешком и великом опасношћу, посебно са војничке тачке гледишта. Југословенска војска је била слаба, па је требало што пре изаћи из стања непријатељства са бившим ратним супарницама. Преко Министарства војске тражио је да се изврши утицај на владу да промени став. Пошто делегација 10. септембра није потписала уговор са Аустријом, генерал је поднео оставку.⁶¹¹

Делегација је 3. септембра добила пројекат уговора са Аустријом и Конвенције о мањинама између савезничких сила и Краљевине СХС. Пашић је од владе поново тражио одговор да ли наредба о непотписивању остаје на снази, и напоменуо да ће делегација свој рад усмерити на то да буде измењен чл. 9, којим се одређује да ће се одредбе конвенције односити и на територије добијене у Балканским ратовима. Бошковић је предлагао да се траже изме и чл. 11 који се односио на процедуру пред Друштвом народа.⁶¹² Одговор владе је стигао 8. септембра, и у њему се каже да је влада против чл. 51 уговора са Аустријом, али да је спремна да потпише Конвенцију о мањинама уз неке измене. Влада инсистира на томе да је поменути члан уговора непотребан, ако се већ закључује посебан уговор о правима мањина, и тражи да се у чл. 51 унесе измена да ће силе у споразуму са Краљевином СХС регулисати питања слободе транзита и трговине. Влада је затражила и да делегација инсистира на томе да се пронађе правна веза између чл. 51 и конвенције, тако да ништа више накнадно не може бити наметнуто Краљевини СХС од стране великих сила које су гаранти споразума. Уколико се у томе не успе, уговор не треба потписати. Што се

---

⁶⁰⁹ Извештај председнику владе... (као у предходној нап.)

⁶¹⁰ *Zapiski sa sednica delegacije*, str. 181; А. Митровић, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str.

⁶¹¹ *Исто*; АЈ, 336, ф. 48, дос. 2782, Генерал Пешић-Пашићу, пов. бр. 579, 10. 09. 1919; А. Митровић, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 204.

⁶¹² АЈ, 336, ф. 48, Пашић – председнику владе, пов. бр. 3527 и 3557, 4. и 8. 09. 1919.

конвенције тиче, влада је наложила да се тражи изузимање територија које су припадале Србији пре почетка рата, и измену чл. 3 којим се одређује да ће "домилицирани" (аустријски, мађарски или бугарски држављани са територија које ће бити припојене Краљевини СХС – И.Р.) имати иста права као и остали, јер их је сматрала "агентима стране пропаганде". Давидовић је јављао да је постојао консензус најважнијих политичких првака да се са таквим чл. 51 уговор не може потписати.⁶¹³ У међувремену је Пашић (4. септембра) писао Клемансоу и поновио захтев о изузимању предратне територије, и измени још неких чланова предлога конвенције.⁶¹⁴

Делегација је, у предвечерје потписивања уговора са Аустријом, уложила значајне напоре да се измене спорне одредбе. Да је "битка", барем око главних питања, већ била изгубљена видело се из разговора делегата са енглеским, америчким и француским представником (Балфур, Полк и Бертло). Балфур је изјавио да је немогуће делити области на оне од пре и после рата. Полк је убеђивао Веснића да ће мањинске спорове решавати Друштво народа, а оно није непријатељска организација. Опасност је још мања јер се македонски говор третира као дијалекат српског, а не као засебан језик. Упозорио је да ће одбијање потписивања конвенције ослабити положај Вилсона, а ојачати Румуне. Бертло, кога је Врховни савет овластио да са Веснићем разговара о спорним питањима, упозоравао је да се морају имати у виду и шири политички разлози – постоји могућност да савезници аустроугарске територије не уступе Краљевини СХС. После ових разговора, већина делегата (Трумбић, Веснић, Жоглер, Рибарж и Смодлака) је затражила да влада измени став и да сагласност за потпис уговора, јер би наставак противљења угрозио друге важне интересе, тиме што би се пријатељске силе дистанцирале од југословенских интереса. Пашић је био против потписивања, посебно да он буде потписник, а као разлог је навео да је он потписао Букурешки уговор који се сада практично поништава. Бошковић је остао при старом ставу.⁶¹⁵ Давидовић је одговорио да је влада "поражена" развојем ствари, и да би већ дала оставку да није очекивала побољшање

---

⁶¹³ АЈ, 336, ф. 48, Давидовић – Пашићу, бр. 10992, 07. 09. 1919; Вид. и: "Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920.", prir. Bogumil Hrabak, *Arhivski vjesnik*, god. XIII, sv. 13 (1970), str. 20-21.

⁶¹⁴ В. Василев, *Македонскиот вџпрос пред конференцијата*, стр. 30.

⁶¹⁵ АЈ, 336, ф. 48, Пашић – председнику владе, пов. бр. 3602, 08. 09. 1919; *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 182-183.

ситуације. Наложено је да делегација покуша да одложи (не да одбије – И.Р.) потписивање уговора са Аустријом и конвенције, уколико одлагање не би државу изложило опасностима о којима је извештавала делегација, или да, у противном, потпише оба документа.⁶¹⁶ Напори југословенских делегата, иапк, нису били потпуно узалудни. Разговори Бертлоа и Веснића резултирали су одлуком Врховног савета да се из предлога конвенције избрише специјални чл. 12 о правима мањина у Македонији. Комисија је спорвела ову одлуку, и Македонија се више није спомињала у конвенцији.⁶¹⁷

Депеша владе стигла је у Париз 10. септембра, али неколико сати после потписивања уговора са Аустријом, који југословенска делегација није потписала под изговором да није добила инструкције владе. Већина делегата била је за то да делегација одмах потпише уговор, али пошто су Пашић и Трумбић, делегати одређени за потписивање мировних уговора, били против, јер су сматрали да треба сачекати формирање нове владе у Београду⁶¹⁸, одлучено је да се потписивање одложи.⁶¹⁹ Сутрадан је Пашић известио да је непотписивање уговора оставило јак утисак на велике силе и француско јавно мњење, али да су представници сила били уверени да ће до потписивања доћи што пре. Зато су југословенској делегацији оставили рок од три дана, па је он морао да интервенише код Пишона да влада још није формирана, и да се не врши такав притисак на југословенску делегацију. Пишону је разјаснио суштину југословенског става: обавезе о мањинама биће злоупотребљене у сврху политичке агитације, онако како је било за време османске управе, када су мањине биле под заштитом сила потписница Берлинског уговора, што је стално употребљавано за вршење притиска на Османско Царство. Затражио је од Пишона да замоли Клемансоа да упути једно посебно писмо у коме ће јасно бити наглашено да мањинско питање неће бити употребљено у некакве превратничке

---

⁶¹⁶ АЈ, 336, ф. 48, Давидовић – Пашићу, пов. бр. 11091, 09. 09. 1919. А. Митровић погрешно наводи да је Давидовић овим телеграмом "јављао да је влада дала оставку због мањинског питања". (Вид. А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 204). Влада је поднела оставку два дана касније.

⁶¹⁷ В. Василев, *Македонският въпрос пред конференцията*, стр. 30

⁶¹⁸ Љуба Давидовић је званично поднео оставку владе 12. септембра, образлажући је немогућношћу да потпише по државу штетан уговор са Аустријом и Конвенцију о мањинама. Престолонаследник је прихватио оставку, али је владу у оставци овластио да настави да обавља послове до окончања кризе. (АЈ, 336, ф. 48, Извештај Пресбирео послат у Париз 13. 09. 1919; *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade...*, str. 23-24).

⁶¹⁹ АЈ, 336, ф. 48, Пашић – председнику владе, бр. 3620, 10. 09. 1919; *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 184.

сврхе.⁶²⁰ Давидовић, међутим, није био задовољан држањем делегације и спорењима поводом потписивања уговора, сматрајући да различите позиције делегата слабе југословенски положај. Посебно је критиковао поједине делегате (чије име не наводи) који су износили своје личне ставове пред савезницима, тако да се стекао утисак да је одлагање потписивања само један маневар Београда, и да се Краљевина СХС поводи за Румунијом која је, такође, одбила да потпише уговор са Аустријом. Осврнуо се и на Пашића, напомињући да његови "лични обзири" остају лични (вероватно је мислио на његово позивање на то да он лично не може да потпише уговор, јер је био потписник Букурешког уговора – И.Р.) Председник владе је сматрао да ће југословенски напори потпуно пропасти уколико се стекне уверење да ће, упркос отпору, влада ипак ставити потпис. То није маневар, већ политика која произилази из суштинских државних интереса. Отпор по овом питању неће престати са престанком ове владе, то треба стално наглашавати у Паризу, и на тај начин спремати терен новој влади.⁶²¹ Овај телеграм је, заправо, био покушај председника владе у оставци да дисциплинује делегацију у процесу решавања овог важног питања. Међутим, тешко је било делегацији наметати потребу за јединственим и чврстим ставом, када га сама влада није имала, и у оставци нашла излаз из тешке ситуације, као да је одлагањем покушавала да "купи време" за себе и делегацију. Зато се можемо сложити са констатацијом А. Митровића да делегација није потписала уговор са Аустријом не зато што је тиме хтела да пошаље силама некакву поруку, већ зато што није постојао одређен став о томе, ни у делегацији, ни у Београду.⁶²²

Да би са владом прецизирала југословенске ставове по овом питању, и да би се сузбиле поделе у делегацији, делегати Пашић, Трумбић, Смодлака и Рибарж и правни експерт Слободан Јовановић отпутовали су 17. септембра за Београд, где је 20 и 21. септембра одржана заједничка седница владе и делегата под председништвом престолонаследника Александра. Први је говорио Пашић, који је рекао да је био за непотписивање из разлога што би одуговлачење дало шансе да се нешто поправи. Међутим, Италија је одмах прихватила Вилсонова гледишта о мањинама, чекајући да им се југословенска делегација успротиви и тако дође до разлаза између Вилсона и Југословена. Шеф делегације је напоменуо да се уговор

---

⁶²⁰ АЈ, 336, ф. 48, Пашић – председнику владе, бр. 3664, 11. 09. 1919.

⁶²¹ Исто, Телеграм Давидовића, К. Пов. Бр. 11151, 14. 09. 1919.

⁶²² А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 205.

и конвенција могу потписати уколико би у неком одвојеном документу било наглашено да је македонски говор дијалекат српског језика, и да се неће дозволити повратак бугарске егзархије у Македонију. На питање престолонаследника шта је за очекивати уколико делегација не потпише уговоре, Пашић је одговорио да ће Краљевина СХС највероватније бити притискана и уцењивана у осталим питањима: пре свега у јадранском, али и у питању границе према Албанији, где је Краљевина СХС тражила делове насељене Албанцима, што би могло бити одбијено уз изговор да она није пристала на заштиту мањина, итд. Трумбић је указивао на важност начела о мањинама за Вилсона, као и на то да су силе инсистирале на мањинском питању зато што Румунија није испоштовала одредбе Берлинског уговора о заштити Јевреја (које су посебно штитили Американци и Енглези). Трумбић је био за потписивање јер је сматрао да ће штета од непотписивања бити много већа од потенцијалне штете која би настала потписивањем (могућност да стране државе злоупотребе мањинска права). Слободан Јовановић је опонирао Трумбићу, сматрајући да, правно гледано, непотписивањем уговора са Аустријом не улазимо у ризике о којима је Трумбић говорио, на пример да ћемо ући у сукоб са Друштвом народа, јер је заштита мањина тек секундарни циљ ове организације, а примарни је спречавање будућих ратова; даље, Краљевина СХС је већ призната, па не постоји ризик да савезници не признају припајање бивших аустроугарских територија (опасност коју је Трумбић наговестио). Јовановић је изричит да Македонија не треба да подпадне под одредбе конвенције, јер би то Бугарској омогућило да захтева отварање школа и бугарских цркава, преко којих би њени агенти роварили, па у Македонији никада не би било мира. Рибарж се zaloжио са потписивање, понављајући сажето Трумбићеве аргументе да би наш положај у Друштву народа и у односу на њега био јако погоршан. Смодлака се, такође, zaloжио за потписивање, аргументујући да је и без конвенције, обавеза сваке цивилизоване државе да обезбеди равноправност својих грађана, а да ће становништво Македоније, које је је назвао "реалним", увидети да му је нова држава ближа од Бугарске, и само неће дозволити бугарска роварења. Министар Павле Маринковић је напоменуо да не верује да ће силе користити конвенцију да би изазвале неред и анархију.⁶²³ Све у свему, атмосфера на седници је била таква да

---

⁶²³ *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade...*, str. 27-38.

се нико недвосмислено није заложиио за непотписивање, док се већина делегата заложииа за потписивање уговора. И овом пирликом је на видело изашла разлика између схватања делегата из Хрватске и Словеније, који су листом били за потписивање, имајући пред очима "јадранско питање", не желећи да изгубе Вилсонову подршку, и делегата из Србије који су у први план стављали питање Македоније и опасност од бугарског утицаја.⁶²⁴

На састанку са владом нису усвојени никакви конкретни закључци. Време је протицало, а велики савезници су постајали нестрпљиви. Француски отправканик послова у Београду је Давидовићу упутио писмо (друго у року од десет дана), у коме упозорава на "крајње озбиљне прилике" и, позивајући се на француско-српско "свето пријатељство", преноси да његова влада "најодлучније моли" југословенску владу да "без резерви потпише уговор са Аустријом", јер се потписивање тиче "интереса животних државе Срба, Хрвата и Словенаца, њеног признања, њеног опстанка можда." Дипломата напомиње да ће Француска увек бити уз свог савезника, позива да непотписивањем Београд не отежава положај свог "најискренијег савзника" Француске, и даје изговоре противницима да су власти у Београду напустиле "своје чврсте традиције либерналних демократа".⁶²⁵ Ово писмо својим директним и отвореним упозорењима, али и нотом драматичности и интимности, превазилази уобичајену дипломатску форму, док његов "језик" указује на безизлазност ситуације у којој се нашла југословенска влада својим упорним одбијањем да се потчини одлукама великих сила. У исто време, и енглеска влада је запретила да ће пред Конференцијом покренути "македонско питање" у пуном смислу, не само као питање мањина.⁶²⁶ Краљевина СХС је тако остала сама, без савезника.

Поменуто писмо француског дипломате у Београду било је један од главних разлога ревизије става владе о непотписивању уговора. У инструкцијама од 20.

---

⁶²⁴ За историчара А. Митровића основни разлог овако чврстог настојања Срба да се Македонија изузме из уговора о мањинама био је не толико страх од могућег развоја пробугарске делатности у Македонији користећи управо мањинска права као претекст (што је званично истицано као разлог отпора), већ страх да ће тиме бити онемогућена србизација Македоније, тиме што ће делимично бити "извучена" испод суверенитета Београда. Митровић додаје још један, психолошки разлог: Срби су били посебно "осетљиви" на питање суверенитета, јер су и ушли у рат 1914. године одбијајући једну тачку аустроугарског ултиматума за коју су сматрали да нарушава суверенитет Србије. (А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 205).

⁶²⁵ АЈ, 336, ф. 48, Телеграм Давидовића, бр. 11690, 26. 09. 1919.

⁶²⁶ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 44-45.

октобра (које је предложио Трумбић), влада је затражила од делегације да учини последњи напор са циљем: 1) да се постигне правна везаност (*iunctim*) уговора са Аустријом и Конвенције о заштити мањина, тако да потписивањем уговора буде исцрпљен чл. 51 уговора, тј. да се потписивањем конвенције потпуно исцрпљује право главних сила резервисано чл. 51; 2) да се из обухвата конвенције искључи предратна територија Краљевине Србије; 3) да се унесу измене у чл. 11 конвенције (питања процедуре); 4) да се у уводу конвенције унесе да је Србија извршила лојално обавезе у погледу мањина из Берлинског уговора; 5) да се изјави Конференцији да влада конвенцију схвата тако да Савет ДН неће интервенисати у споровима између државе и грађана, и да ће спорови имати правни, не политички карактер; 6) да се добије изјава да ће се одредбе конвенције примењивати само у смислу заштите мањина, које су дужне да извршавају своје законске обавезе према држави. Влада је овластила овлашћене делегате да потпишу уговор и конвенцију када добију одговор Конференцији на ове захтеве, чак и уколико одговор буде нагативан, јер је била убеђена да је штета од непотписивања далеко већа од оне која би настала прихватањем уговора и конвенције.⁶²⁷ Влада је, дакле, већ била пристала на све услове, а ово је био њен "последњи трзај".

Према инструкцијама, Пашић је 5. новембра упутио ноту Клемансоу, у коме је изнео и образложио захтеве владе, као и још неке захтеве везане за уговор са Аустријом (трговачка и рибарска флота итд). Клемансо је одговорио писмом од 12. новембра, у коме се каже да су, изузев захтева за изузимањем територије предратне Србије, сви југословенски захтеви и тумачења у складу са уговором: 1) Клемансо признаје да је Србија лојално извршавала обавезе из Берлинског уговора, и напомиње да се његов одговор може сматрати заменом за неку специјлану одредбу у Конвенцији о заштити мањина, која је већ потписана и не може се више мењати; 2) успостављен је *iunctim* између два документа: потписом конвенције исцрпљује се потпуно циљ који су главне силе имале када су у уговор са Аустријом унеле чл. 51, и од Краљевине СХС се у том погледу неће тражити ништа више од оног што је одређено конвенцијом; 3) изузимање предратне територије Србије није било могуће, јер би тиме био угрожен основни принцип конвенције, и јер су потписивањем конвенције престале да важе одредбе

---

⁶²⁷ *Zapisnici sa sednica delegacije*, str. 186-187. (nap. 121); *Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade...*, str. 46-47.

Берлинског уговора о мањинама; 4) прихваћено је тумачење чл. 11 које је дала југословенска влада; 5) Савет ДН ће деловати само на захтев једне од његових чланица, не и на захтев појединаца припадника мањина, док Врховни савет Конференције потврђује да је природа спорова између државе и припадника мањина искључиво правна, не политичка; 6) потврђено је тумачење права домицила које је дала југословенска влада 7) главне силе нису никада имале намеру да мањинама дају посебне привилегије, већ да им гарантују права, како би се спречили сукоби на националној основи, а мањине су дужне да извршавају све законске обавезе, као и остали грађани.⁶²⁸

Пошто су отклоњена још нека спорна питања, овлашћени делегати (Пашић, Трумбић и Жоглер) су 5. децембра потписали мировни уговор са Аустријом заједно са Конвенцијом о заштити мањина, и мировни уговор са Бугарском од 27. новембра, чије су потписивање велике силе условиле потписивањем уговора са Аустријом.⁶²⁹

Чл. 51 уговора са Аустријом предвиђао је да Краљевина СХС "усваја све прописе, прихватајући да се оне унесу у један уговор са Главним и савезничким силама, које оне буду сматрале потребним ради заштите интереса оних становника (...) који се од већине разликују по раси, по језику или по вери". У другом ставу истог члана каже се да Краљевина СХС усваја уговор са силама у којима ће се унети прописи које силе сматрају потребним о заштити слободе транзита и трговине.⁶³⁰ Први став поменутог члана представљао је основ за Конвенцију о заштити мањина, којом су загартована основна права и слободе, грађанска и политичка права без обзира на језик, порекло, нацију, веру или расу, као и слобода употребе језика, право на школе, верске, добротворне и социјалне установе, као и право на наставу на свом језику у основним школама, у областим у којима припадници мањина живе "у знатној мери". Одредбе које се односе на мањине "по раси, вери или језику", представљају међународне обавезе под гаранцијом ДН, које се не могу мењати без пристанка већине у Савету ДН. Свака чланица Савета може упозорити на кршење ових одредаба, а Савет може "предузети мере и дати упутства" која сматра потребним. Спорове између

---

⁶²⁸ АЈ, 336, ф. 48, док. 3697, Пашићева писмо Клемансоу од 5.11. и његов одговор од 12. 11. 1919. (на српском). Писмо и одговор су објављени у: *Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 41-48.

⁶²⁹ А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira*, str. 206.

⁶³⁰ *Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 30.

Краљевине СХС и ма које главне силе или чланице Савета поводом тумачења одредби, решаваће Стални међународни суд у Хагу.⁶³¹

У годинама које су следиле било је много покушаја од стране различитих бугарских и македонских организација у Бугарској и иностранству, као и од стране бугарске владе, да се пред ДН покрене питање права "бугарске мањине" у Краљевини СХС, управо позивајући се на поменуту конвенцију. Основни проблем био је у томе што владе Краљевине СХС нису признавале постојање "бугарске мањине" у Вардарској Македонији, али ни у тзв. новоприсаједињеним областима (тзв. "западне покрајине"). У првом случају, то су били Срби, чији је говор био дијалекат српског језика, а вера православна, те није било разлике "по вери, раси или језику" од већинског народа. У другом случају, то су, такође, били етнички Срби, који су добрим делом бугаризовани, услед вишедеценијске бугарске управе. Дакле, према тумачењу Београда, одредбе конвенције се на њих нису односиле.

1.2. ОД НЕЈСКОГ УГОВОРА

ДО "ДЕВЕТОЈУНСКОГ ПРЕВРАТА" 1923. ГОДИНЕ

1.2.1. "Хајдук који пролази кроз купиново грмље":

Александар Стамболијски и његови противници (1919-1923)

"Није добро за политичаре да говоре пророчанске речи; проричати значи видети далеко и излагати се опасности да се потцене запреке и страсти момента", писао је, осврћући се на судбину Александра Стамболијског, један његов знаменити савременик, италијански државник и дипломата Карло Сфорца.⁶³² Говорећи о њему не само као о искреном борцу за стварање велике јужнословенске федерације, већ и као о "претечи пацифициране Европе", Сфорца је хвалио његово визионарство и храброст да се, ходајући одлучно за својим

---

⁶³¹ *Isto*, str. 34-41.

⁶³² Карло Сфорца, *Неимари савремене Европе*, Београд, 1933, стр. 225.

визијом, супротстави, показало се, непремостивим препрекама и изазовима. У својој галерији "створитеља савремене Европе", сврстао га је међу великане "демократске Европе", раме уз раме са Лојдом Џорџом, Рејмоном Поенкареом и Аристидом Бријаном.⁶³³

Са Сфорциним благонаклоним судом о Стамболијском се не морамо сложити, али је неспорно да је историја Бугарске и Балкана између 1919. и 1923. године значајно обележена његовом политичком делатношћу. Без обзира што је као лидер у рату поражене државе био у незавидном положају у односу на своје југословенске саговорнике, он је својом политиком и деловањем давао основни такт југословенско-бугарским односима. Његова, по много чему, необична личност, специфична у политичкој галерији послератног Балкана, давала је посебно обележје његовој политици. Био је трибун "сељачке Бугарске", њен најзначајнији идеолог, "са ретком способношћу да рурално оштроумље преведе на језик политике".⁶³⁴ Сарадници су га описивали као борбеног, темпераментног и самоувереног човека, пожртвованог, храброг и упорног.⁶³⁵ Једном британском посматрачу је заличио на "хајдука који пролази кроз купиново грмље".⁶³⁶ С друге стране, поједине дипломате су га описивале као властољубивог деспота, и указивале на његову ексцентричност и нетактичност, као и хвалисање у коме је било "значајне дозе болесне грандоманије".⁶³⁷ За југословенског делегата у Софији, генерала Туцаковића, Стамболијски је био човек "бујне, експанзивне природе, којој нису својствене никакве врсте компромиса, куражна духа и јаке отпорности, обичне интелигенције, готов на све, и да у започетом послу оде до краја не обазирјући се на препреке, великих амбиција, са диктаторским наклоностима".⁶³⁸

---

⁶³³ Исто, стр. 230.

⁶³⁴ М. Gleni, *Balkan/II*, str. 36; Један од биографа Стамболијског, његов близак сарадник и апологета Коста Тодоров, његову словенофилску политику објашњава управо пореклом, доводећи у везу пацифистички концепт сељаштва са словенским елементом код Бугара, а концепт ратништва са "монголском цртом". (К. Тодоров, *Стамболијски*, Београд 1937, стр. 12).

⁶³⁵ Н. Петков, *Александар Стамболијски, његова личност и идеје*, Београд, 1933, стр. 26-30.

⁶³⁶ М. Мекмилан, *n. d.*, str. 145.

⁶³⁷ Доклад на Хербџерт Деринг, 08. 10. 1920. (ЦББДК/1, док. 9, стр. 32); Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 30. 11. 1921. (ЧИ/1, док. 54, стр. 132.)

⁶³⁸ АЈ, 336, ф. 24, док. 2634, Извештај министру војном, пов. бр. 990, 23. 06. 1919.

Земљорадничка влада⁶³⁹ је под Стамболијским започела широке и корените друштвено-економске реформе. Стамболијски је одлучио да измени дотадашњи друштвени систем, залазећи својим реформским потезима у сфере као што су облик владавине, прерасподела друштвеног богатства (увођењем додатног пореза на доходак, којим су оптерећени богатији слојеви становништва), прерасподела друштвено-политичке моћи између друштвених група (сељака са једне, и "буржоазије" и интелигенције, са друге стране) што је разрадио кроз своју "теорију сталежа" и "народовлашћа" (власт припада народу, тј. земљорадницима, који су најбитнији друштвени сталеж у Бугарској), али и конкретно кроз аграрну реформу, којом је ограничио величину земљишног поседа по продици и тиме ударио на велепоседнике. Реформа правосудног, банкарског и образовног система, реформа правописа и др. довелу су владу БЗНС-а у сукоб са осталим друштвеним и интересним групама (интелигенцијом, посебно са универзитетским професорима, трговачко-финансијским елитама итд). Многе од усвојених реформских мера никада нису заживеле у потпуности, због јаког отпора, али и јер су се показале неадекватним. С друге стране, како истиче историчар Р. Даскалов, својом "антибуржоаском, антиградском и антиинтелектуалном реториком" земљорадничка влада је успела да створи много непријатеља. Сам Стамболијски је своју власт доживљавао као општи "спољни и унутрашњи рат" против различитих фактора: спољнополитичког неповерења и мржње према Бугарској, различитих разбојника, партија, чиновника, Св. Синода, учитеља итд.⁶⁴⁰

Стамболијски се посебно замерио старим елитама када је на суд извео виновнике бугарске "националне катастрофе" (министре Радослављевог кабинета, али не и Радославова који је побегао после потписивања Солунског примирења, неке генерале, као и министре из ранијих кабинета), у оквиру неколико политичких процеса (1921-1923).⁶⁴¹ Изјављивао је и да ће похапсити све богате људе у Бугарској, осим ако докажу да њихово богатство није у вези са

---

⁶³⁹ Самостална земљорадничка влада формирана је маја 1920. године (Д. Петрова, *н. д.*, стр. 86-95).

⁶⁴⁰ Вид. Д. Петрова, *н. д.*, стр. 109-140, 212-228, 255-260, 382-388; Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, том 1, Държава. Политика. Икономика, София, 2005, стр. 193-198; Божилов Иван, Мутафчиева Вера, Косев Константин, Пантев Андрей, Грънчаров Стойчо, *История на България*, София, 1993, стр. 552-554, 561-562. (даље: *История на България*); *Историја Бугарске*, стр. 309, 311-313; В. Jelavich, *н. д.*, стр. 167-169; С. К. Павловић, *н. д.*, стр. 354-355; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, str. 618-619; Н. Петков, *н. д.*, стр. 33-37.

⁶⁴¹ *България 20. век*, стр. 417, 1151-1154.

"националном катастрофом".⁶⁴²

Када је реч о облику владавине, није била тајна да су Стамболијском и чланству БЗНС-а биле блиске републиканске идеје.⁶⁴³ Неке дипломате су сматрале да је цар Борис само пион у рукама Стамболијског и да је извесно да ће бити проглашена република.⁶⁴⁴ Генерал Туцаковић, такође, као непобитну чињеницу истиче да је Стамболијски републиканац, да "без устезања тражи републику", и да "питање династије једног Фердинанда за њега не постоји".⁶⁴⁵ Стамболијски је о цару Борису умео да говори веома безобзирно (једном је рекао: "Вук се у пса не претвара. Фердинанд је био вук, а Борис је његов син"). Једној чехословачкој делегацији Бориса је представио као "председника бугарске земљорадничке републике".⁶⁴⁶ Мада његова идеја о државном уређењу није била до краја разрађена, сигурно је да се залагао за премоћ парламента над монархом, критиковао је уставне промене из 1911. године које су дале премоћ монарху у политичком животу, и сматрао да треба смањити моћ владара променом Трновског устава. Пред крај своје владе Стамболијски је са сарадницима припремио пројекат измене устава, у који је требало унети све реформске захтеве, али и умањити прерогативе круне у области дипломатије и спољне политике.⁶⁴⁷

Каријеризам, некомпетентност, коруптивност и мањак образованих људи – неки су од кључних недостатака земљорадничког режима.⁶⁴⁸ Самоувереност, која се граничила са ароганцијом, и која је у одређеним моментима била предност Стамболијског, у другим случајевима је била његова мана.⁶⁴⁹ Имајући у виду колико је дубоко "заорао" по устаљеном друштвеном миљеу и структурама моћи, не чуди што је стекао бројне унутрашње противнике - фанатичне непријатеље.

---

⁶⁴² ЦББДК/Л, док. 9, стр. 32. (као у нап. 637)

⁶⁴³ Вид. Александър Стамболијски, *Избрани произведения*, София 1979, стр. 127-136; *История на България*, стр. 553.

⁶⁴⁴ Доклад на Хербърт Деринг до Форин Офис, 12. 03. 1920. (ЦББДК/Л, док. 6, стр. 21.)

⁶⁴⁵ Као у нап. 638.

⁶⁴⁶ ЧИ/Л, док. 54, стр. 131. (као у нап. 637)

⁶⁴⁷ Вид. Евгени Танчев, *Държаво-правните възгледи на Александър Стамболијски*, София, 1984, стр. 169-192; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 384-386.

⁶⁴⁸ В. Jelavich, *н. д.*, стр. 170; Коста Тодоров, *Изповедта на една луда балканска глава*, София 1994, стр. 190; Исти, *Стамболијски*, стр. 113.

⁶⁴⁹ Управо у време када су осниване или су јачале организације које ће извести преврат 1923. године, Ракића је убеђивао да је његова власт сигурна и чврста: "Ко ће ме оборити? Краљ? Њега нико не ферма. Опозиција? Зар та покварена опозиција која мољака око ваших савезника странаца, који је штите од мог гнева и мојих судова, и која би се за новац продала свакоме, и уз то дала и своје жене и ћерке." (Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешка 19. 02. 1921.)

Старе политичке снаге су почеле да се обједињују, пошто су виделе опасност за свој опстанак, јер су после више деценија владања сада потпуно истиснуте из власти.⁶⁵⁰ У овом обједињавању грађанских снага и националиста важну улогу играла је и бугарска масонерија. Масонске организације су, осим у обједињавању грађанских снага, имале важну улогу и у пропагирању и борби за "национално питање".⁶⁵¹

Противници земљорадничке владе били су окупљени у неколико међусобно чврсто повезаних тајних и јавних организација и група:

- 1) *Војни савез*, тајна официрска организација створена октобра 1919 године. Циљ јој је био обједињавање официрског кадра (активних и резервних официра), обнова бугарске армије, заштита монархије, борба против републиканских идеја, нарочито борба против комунизма, и јачање националне свести у народу. Савез је био организован по војним областима. Врховни орган био је конгрес који је заседао једном годишење. Оперативно је савезом руководио деветочлани Извршни одбор. Априла 1922. савез је бројао 4621 члана. У почетку је савез био у коректним односима са коалиционом владом коју је предводио БЗНС, чак је и помогао у гушењу тзв. железничког штрајка (децембра 1919). До продубљивања сукоба је дошло када је БЗНС формирао самосталну владу, која је, између осталог, морала да почне са применом одредаба мировног уговора тј. са укидањем редовне војске, што је задирало у интересе и моћ савеза. Септембра 1920. године влада је донела одлуку о распуштању савеза и пензионисала његове водеће чланове. Савез је оптуживао Стамболијског за подаништво према силама победницама, и издају интереса "македонских Бугара" због своје политике зближења са Краљевином СХС. Савез је био у тесној вези са Народном слогом, толико тесној да поједини бугарски историчари Народну слогу називају "политичким штабом Војног савеза". Војним савезом је оперативно руководио генерал Иван Влков.⁶⁵²
- 2) *Народна слога*, друштвено-политичка елитистичка организација (не политичка

---

⁶⁵⁰ *България 20. век*, стр. 417-418.

⁶⁵¹ Вид. Величко Георгиев, *Народният сговор 1921-1923*, София, 1989, стр. 13-19; *България 20. век*, стр. 460-464.

⁶⁵² Вид. Георги Марков, *Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Воения съюз 1919-1936*, София, 1992, стр. 18-39; В. Георгиев, *Народният сговор*, стр. 100-112; М. Йонов, *н. д.*, стр. 124-128; "Военен съюз", *Алманах на българските национални движения*, стр. 394; АЈ, 388-8-21, л. 535-537, Реферат "Тајна организација официра и подофицира у Бугарској-Војна Лига".

партија или блок) основана ради обједињавања свих грађанских снага - политичких, али и оних изван политике (интелектуалне елите, војних кругова и представника крупног капитала). Народна слога се залагала за јак и уједињени грађански фронт и потпуну ликвидацију партија за сталешким предзнаком (БЗНС-а и комуниста). Настала је октобра 1921. године, а у њеном оснивању су најактивнију улогу имали представници Уједињене народно-прогресивне партије, чији је вођа био Атанас Буров, Демократске партије, Савеза резервних официра, Војног савеза и група ванпартијских интелектуалаца – професора Софијског универзитета, међу којима је био и будићи премијер Александар Цанков, који ће после убиства председника Александра Грекова преузети вођство над организацијом. Организација је одржавала тесне везе са ВМРО-ом, подржавала је његову борбу против владе и федералиста, као и стварање "паралелне државе" у петричком округу.⁶⁵³

- 3) *Конституциони блок* (Уставни блок), осован јула 1922. године, био је коалиција антивладних партија – Демократске, Уједињене народно-прогресивне и Радикално-демократске, чији је циљ било рушења земљорадничке владе, коју су сматрали корумпираном и диктаторском, и оптуживали је да у спољној политици недовољно штити бугарске интересе.⁶⁵⁴

У свакој од ових организација у управљачким структурама се појављују исти људи - вођи грађанских политичких странака, представници старих елита и крупног капитала и официрских организација. То довољно говори да је у Бугарској за време владе БЗНС-а био на делу "фронтални" сукоб између представника "старе" и "нове" Бугарске, који ће се завршити победом првих, извојеваном на нелегитиман начин.

До првог већег сукоба између владе и њених противника дошло је на јесен 1922 године. Предходно је конгрес БЗНС-а, одржан у мају месецу, усвојио смернице о интензивирању борбе против "рекационарних елемената"- опозиције, Војног савеза и ВМРО-а. Стамболијски је том приликом најавио отварање "крвавог фронта" против противника режима.⁶⁵⁵ Повод за сукоб био је најављени велики митинг Конституционог блока у историјском Великом Трнову (17.

---

⁶⁵³ Вид. В. Георгиев, *Народният сговор*, стр. 32-48, 152-153; Георги Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и државното управление*, София, 2004, стр. 25-31; *История на България*, стр. 566-568.

⁶⁵⁴ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 284-286; *История на България*, стр. 568-569.

⁶⁵⁵ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 272-273.

септембра 1922). Најрадикалнији елементи у БЗНС-у (тајни Комитет за сеоску диктатуру, формиран 1921. године, који је представљао крајњу левицу у БЗНС-у⁶⁵⁶) су реаговали насилно према лидерима и присталицама Блока током пута до Трнова (малтретирања, пребијања итд). Бугарска је била на ивици грађанског рата локалог опсега. До митинга није ни дошло, а Рајко Даскалов, који је руководио БЗНС-ом (Стамболијски је био у Женеви) је једва одвратио екстрмисте из својих редова који су хтели да ликвидирају лидере Блока.⁶⁵⁷ Као одговор на бес сељачких маса, влада је наредила хапшење виђенијих "блокаша" и ново (друго) суђење за "националну катастрофу". Део "блокаша" је успео да побегне у иностранство, и тамо поведе акцију за обарање владе БЗНС-а, одржавајући тесне везе са ВМРО-ом. Успоставили су контакте и са новом фашистичком владом у Италији.⁶⁵⁸

Још један моћан, заправо најопаснији, противник владе био је ВМРО, који се највише противио политици коју је Стамболијски водио према Краљевини СХС и "македонском питању". Све остале несугласице проистицале су из овог суштинског неслагања. Организација је обновила свој рад убрзо после ратног пораза на јесен 1918 године. Чланови Централног комитета ВМРО-а били су Тодор Александров, генерал Александар Протогеров и знаменити охридски војвода Петар Чауљев.⁶⁵⁹

Све до почетка 1923. године, македонски покрет у Бугарској био је, услед неслагања око метода борбе (легалном политичком или оружаном акцијом), али и око будућег устројства Македоније (аутономија или присаједињење Бугарској), био подељен у две фракције. Почетком децембра 1921. године група противника Тодора Александрова и Александара Протогерова, (тзв. левица, некадашње Привремено представништво), оснива Македонску емигрантску федералистичку организацију - МЕФО (тзв. федералисти, насупрот тзв. аутономистима које су предводили Александров и Протогеров), која је у схватању борбе за Македонију била ближи влади БЗНС-а и зато уживала њену подршку. Залагали су се за легалну борбу, а крајњи циљ им је била независна федеративна Македонија. Федералисти су формирали своју илегалну оружану формацију (Македонска федеративна револуционарна организација) чији је циљ био да на терену, у

---

⁶⁵⁶ *История на България*, стр. 563-564.

⁶⁵⁷ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 287-295; *История на България*, стр. 569.

⁶⁵⁸ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 298-299; В. Георгиев, *Народният сговор*, стр. 160-163.

⁶⁵⁹ Константин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918-1941*, София, 1983, стр. 104-106.

Вардарској Македонији, преузме примат од аутономиста. Сукоби између фракција били су чести и крвави. До јесени 1922. године, Александров, који се са четама налазио на југословенској територији, је на терену успео да неутралише федералисте. Почетком 1923. године, федералистичка организација је практично престала да постоји.⁶⁶⁰ Противници Александрова, војводе Григор Циклев и Стојан Мишев, су са својим четама пребегли у Краљевину СХС (маја 1923.) и ступили у службу југословенских власти.⁶⁶¹ У међувремену је од македонских првака незадовољних поделама формирана и тзв. Илинденска организација (1921), која је издавала свој лист *Илинден*, и која се залагала за независну Македонију, и била блиска аутономистичком крилу ВМРО-а, посебно у критикама земљорадничке владе.⁶⁶² Почетком 1923. године постигнуто је помирење и уједињење двеју група – створен је Савез македонских емигрантских организација (стапањем ранијег Савеза македонских братстава и МЕФО), који је издавао лист *Независна Македонија*.

После пораза од аутономиста, преостали федералисти су махом емигрирали, и у Бечу, после 1925. године, формирали три групе, од којих је једна била пробољшевичка (група Димитра Влахова), док су друге две одржавале контакте са југословенском владом (група Филипа Атанасова и Славе Иванова, и група коју су предводили др К. Терзијев и Хаџи Риндов, која је чак сматрана "просрпском").⁶⁶³

ВМРО је на унутрашњем плану највише проблема влади задавао у петричком крају (Пиринска Македонија - југозападна Бугарска са центром у граду Петричу, близу југословенске и грчке границе), где су се налазиле базе организације, и где је августа 1922. године, по наредби Тодора Александрова, успостављена организациона и логистичка мрежа, са основним циљем да помаже

---

⁶⁶⁰ Вид. К. Палешутски, *Македонскиот вџпрос...*, стр. 117-121; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 64-68, 115-143; "Македонска федеративна емигрантска организација", "Македонска федеративна ревојуционна организација", *Алманах на блгарските национални движениа*, стр. 173-175.

⁶⁶¹ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 279.

⁶⁶² А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 91-94, 106-110, 117-119.

⁶⁶³ Телеграм италијанског Министарстава спољних послова, 28. 02. 1927. (*Италијански дипломатски документи за Македонија*, том. 1, књ. 2 (1925-1927) (даље: ИДД/1/2), прир. Аленка Лапе, Гане Тодоровски, Скопје, 2005, док. 109, стр. 337-338); О сарадњи дела федералиста са званичним Београдом вид. и: Константин Палешутски, *Македонското освободително движение 1924-1934*, Софија, 1988, стр. 46-48.

активности организације у српској и грчкој Македонији.⁶⁶⁴ Створена је својеврсна "држава у држави", са елементима суверене власти (локална милиција, прикупљање пореза) или, како је описао британски посланик, "аутономно македонско царство" у коме је бугарски суверентитет био само номиналан.⁶⁶⁵

У спољној политици Стамболијски је, са себи својственим посвећеношћу, промовисао политику "нове Бугарске", чију је основу представљало дистанцирање од политике "фердинандовске" Бугарске. Основни циљеви његове спољне политике били су: излазак Бугарске из међународне изолације, или попуштање изолациног "обруча"; умањење репарационих обавеза; враћање Западне Тракије Бугарској, или добијање територијалног излаза на Егејско море (тј. излаз на море и територијални коридор под бугарским суверенитетом, који би спајао бугарску територију и егејску обалу); примена одредаба мировног уговора које се односе на заштиту бугарске националне мањине у суседним државама.⁶⁶⁶ За владу БЗНС-а питање Западне Тракије било је кључно спољнополитичко питање, а њен губитак сматран је најтежим од свих губитака, јер је тиме Бугарској ускраћен излаз на Егејско море. Влада БЗНС-а је улагала огромне дипломатске напоре да питање Западне Тракије реши у своју корист, на један од следећих начина: враћањем ове области Бугарској; стварањем јединствене аутономне Тракије под међународном контролом, преко које би Бугарска добила излаз на Егејско море у луци Дедеагач (Александрополис); или неутрализацијом Западне Тракије.⁶⁶⁷

За трајан мир на Балкану, Стамболијски је сматрао да је неопходно испоштовати: 1) право народа на спорним територијама да се слободно определи; 2) да се у потпуности, и под међународном контролом, поштују уговорима гарантована права мањина; 3) да се свим балканским народима омогући сигуран и погодан излаз на отворено море. Може се рећи да је из бугарске политике избацио "македонско питање" као територијално питање, али га је често покретао као мањинско питање, захтевајући поштовање мањинских права "бугарске мањине" у

---

⁶⁶⁴ В. Георгијев, *Народният сговор*, стр. 154-155.

⁶⁶⁵ Илко Дренков, "Британските дипломатически представители в България 1919-1941 г.", *Международна политика*, год. IX, бр. 1-2 (2013), стр. 178.

⁶⁶⁶ В. Ат. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 39-40.

⁶⁶⁷ О бугарској политици према "тракијском питању" у време владе БЗНС-а вид. С. Трифонов, *Българското национално-освободителното движение в Тракия 1919-1934*, София, 1988, стр. 11-131; Воин Божинов, "Западна Тракия в дипломатическата борба (1918-1924)", *Изследования по българската история, том III, Външната политика на България (1978-1944)*, София, 1978, стр. 235-263. (аутор даје добар преглед историје "тракијског питања"); Д. Петрова, *н. д.*, стр. 140-146, 320-326.

Краљевини СХС и Грчкој, и повратак избеглица у родна места ("избегличко питање" је представљало велики социјални, аграрни, финансијски и политички проблем за бугарску владу).⁶⁶⁸ Стамболијски је говорио да "Бугари живе у Тракији и Македонији", али да се решење бугарског националног питања може постићи једино мирним средствима.⁶⁶⁹ Нетачна је и идеологизована (у складу са званичним тумачењем самобитности македонске нације у југословенској социјалистичкој историографији), констатација историчара Ђ. Васиљевића да је Стамболијски једини председник бугарске владе (уз Георгија Димитрова) "који је признавао самобитност македонског народа".⁶⁷⁰

Спољнополитичке околности и политике великих сила на Балкану, нису увек ишле уприлог високим циљевима које је влада Стамболијског поставила у спољној политици. Један од основних постулата спољне политике Стамболијског – тесне везе (*зближење*) са Краљевином СХС, није наишао на добар пријем у В. Британији, која је била противник југословенско-бугарског зближења.⁶⁷¹ Стамболијски је приликом боравка у Лондону (октобар 1921.) био упозорен од стране Лојда Џорџа, да га политика зближења подсећа на "панславизам", против кога је В. Британија одувек била.⁶⁷² Осим "словенофобије", постојали су и други, геополитички, разлози британској политици. Сваки југословенско-бугарски савез био би озбиљна претња по грчке интересе, посебно у области Солуна, што је било противно британским интересима, посебно у време грчко-турског сукоба⁶⁷³, јер је

---

⁶⁶⁸ Методи Петров, Стефка Стефанова, "Александър Стамболийски и българо-югославското сближение (октомври 1919-јуни 1923)", *Военноисторически сборник*, 5/1981, София, 1981, стр. 2, 10; О "избегличком питању" за време владе БЗНС-а вид. Георги В. Димитров, "Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920-1923 г.)", *Исторически преглед*, бр. 1 (1979), стр. 50-68; Тодор Косатев, "Политиката на правителството на Българкия земеделски народен съюз по бежанския въпрос (1919-1923)", *Известия на Института по история, том XXVI, Политически партии, организации и управления в България (1878-1944)*, София, 1983, стр. 44-76.

⁶⁶⁹ М. Петров, С. Стефанова, *н. д.*, стр. 7.

⁶⁷⁰ Ђорђе Васиљевић, "Живот посвећен идеалима јужнословенског јединства и балканске солидарности", *Обележја*, бр. 2 (1990), стр. 117.

⁶⁷¹ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 228; М. Пауновић, *н. д.*, стр. 84-86; Димитър Митев, "Великобританија и българо-югославските споразумения от 1929-1930 г.", *Изследвания по българска история*, т. IX: *Българо-английски отношения в ново и най-ново време*, София, 1987, стр. 25.

⁶⁷² К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 203.

⁶⁷³ До грчко-турског рата (1921-1922) дошло је после грчке офанзиве у Анадолији марта 1921., али је грчка војска заустављена на реци Сакарији (септембар 1921.) Велика турска офанзива покренута 26. августа 1922. године резултирала је грчким поразом. Турске трупе су 8. септембра ушле у Смирну. Пораз је у Грчкој доживљен као "национална катастрофа." (Детаљније вид. L. Stavrijanos, *н. д.*, 552-560; Ч. Попов, *н. д.*, стр. 205-207; М.

Британија била заштитница Грчке и противница Турске. Очување грчког интегритета било је политичко питање за које је В. Британија била директно заинтересована на Балкану.⁶⁷⁴ Зато и не чуди што су Стамболијском његови британски саговорници (лорд Курзон, Лојд Џорџ, Винстон Черчил) саветовали да постигне споразум са Грчком и реши отворена питања с њом.⁶⁷⁵

У прилог оцени британске политике према југословенско-бугарским односима, треба поменути да је југословенски отпражник послова у Цариграду поверљивим путем дошао до информација да су Британци у Софији формирали тајни "централни биро за пропаганду" чији је главни задатак био "да спречава и отежава рад на зближењу разних словенских држава" и да ради на томе да односи Краљевине СХС и Бугарске остану неповерљиви и хладни. По тој информацији, Британци су у Југославији видели "центар пансловенске политике" и зато су нерадо гледали на њено јачање.⁶⁷⁶

Супротно Британцима, Французи су вршили притисак на Софију да дође до зближења са Краљевином СХС, желећи да учврсте своје позиције на Балкану.⁶⁷⁷ Француско-британске супротности на Блиском Истоку и према Турској, као и по питању односа према Немачкој⁶⁷⁸, одразила су се и на Балкан и југословенско-бугарске односе посебно на јесен 1922 године.

Стамболијски је покушавао да успостави везе са Совјетском Русијом и кемалистима у Турској⁶⁷⁹, што је код великих сила изазвало сумњу у дволичност

Gleni, *Balkan/II*, str. 86-76; Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000, стр. 100-102.)

⁶⁷⁴ Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*, Beograd, 1968, str. 11.

⁶⁷⁵ Владислав Топалов, "Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания", *Изследвания по българска история, том III- Външната политика на България (1878-1944)*, София, 1978, стр. 277.

⁶⁷⁶ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Цариграду, бр. 370, ф. 23, ј. о. 72, л. 11-12, Извештај из Цариграда "Енглеска акција у словенским земљама", пов. бр. 276, 28. 08. 1921; *Исто*, л. 13, Посланство-МИД-у, пов.бр. 283, 05. 09. 1921.

⁶⁷⁷ АЈ, 395-5-48, л. 72, Посланство у Букурешту - МИД-у, 24. 11. 1921; "Въпросът за Западна Тракия, Добруджа, Западните покрайнини и Македония в дипломатическата кореспонденция на проф. Венелин Ганев по време на мирните конференции в Париж и Сан Ремо (1919-1920)", прир. Лиляна Ванова, Цочо Билярски, *Известия на държавните архиви*, бр. 94 (2007), стр. 146 (Даље: *Въпросът за Западна Тракия, Добруджа...*).

⁶⁷⁸ Ж. Лефевр, Ш. Пугас, М. Бомон, *Историја Француске*, 2. књига, Београд, 1961, стр. 519; Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја нове Европе*, Београд, 1938, стр. 196-197; Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, Beograd 2008, str. 195-196.

⁶⁷⁹ О бугарско-совјетским односима у време земљорадничке владе вид. Панайот Панайотов, "Александър Стамболийски и Съветска Русия", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети: Приветствия, доклади и съобщения по случай 100 г. от*

бугарске спољне политике.⁶⁸⁰ Контакти са кемалистима изазвали су бурне реакције Лондона (посебно јер је до њих дошло после потписивања турско-совјетског споразума од 16. марта 1921., и јер су веровали да иза свега стоје Французи)⁶⁸¹, док су контакте са бољшевицима помно пратили француски дипломатски представници, који су преманентно сумњали у Стамболијског и упозоравали га на последице сарадње са Совјетима и на појаве "бољшевизације" у редовима његове странке и владе.⁶⁸² Сумње у "бољшевизацију" режима БЗНС-а биле су делимично основане. Према неким обавештајним извештајима, бољшевици су успели да се пробију у многе структуре власти, па и до самих врхова (заврбовавши, између осталих, министар унутрашњих дела Рајка Даскалова).⁶⁸³ Сами бољшевици су Бугарску посматрали као "Елдorado" за деловање Коминтерне⁶⁸⁴, и једино су за њу на Балкану били сигурни да "многа обећава у погледу знатних успеха".⁶⁸⁵ Стамболијски је морао да се у више наврата јавно и дипломатским путем ограда од сарадње са Совјетском Русијом.⁶⁸⁶ Међутим, притисци на бугарску владу истим поводом настављени су и наредне

рождението на Александър Стамболийски, ред. Хр. Христов и др. (даље: *Александър Стамболийски: живот, дело, завети*), Софија, 1980, стр. 319-348; Людмил Спасов, *България и СССР 1917-1944 г.: Политико-дипломатически отношения*, В. Търново 2008, стр. 67-133; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 232-234. О бугарско-турским односима у време земљорадничке владе вид. Стефан Великов, "Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети*, стр. 389-391; Исти, "Българската общественост и националноосвободителната борба на турския народ (1919-1923)", *Исторически преглед*, год. XX, кн. 4 (1964), стр. 69-75; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 231-232.

⁶⁸⁰ *История на Българите, т. IV, Българската дипломация...*, стр. 362.

⁶⁸¹ *Исто*; Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 77-78.

⁶⁸² Илчо Димитров, "Френската дипломация и управлението на БЗНС", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети*, стр. 406-416; Симеон Дамянов, "Френската общественост за делото на Александър Стамболийски", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети*, стр. 429-430; Мария Василева, "Френската дипломация в България и някои аспекти на външната политика на Александър Стамболийски", *Епохи*, бр. 2 (1994), стр. 75-85; *История на Българите, т. IV, Българската дипломация...*, стр. 365-366.

⁶⁸³ Miroslav Jovanović, "Boljševička agentura na Balkanu 1920-1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)", *Istorija 20. veka*, 2 (1995), стр. 41.

⁶⁸⁴ М. Василева, *н. д.*, стр. 80.

⁶⁸⁵ Aino Kussinen, *Bog ruši voje anđele*, Zagreb 1981, стр. 72. (А. Кусинен је била активисткиња Коминтерне и супруга њеног високог функционера година Ота Кусинена).

⁶⁸⁶ А. Стамболийски, *н. д.*, стр. 337-338; П. Панайотов, *Александър Стамболийски и Съветска Русија*, стр. 326-327; Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешка, 27. 06. 1921; Нота-опровежение до западните држави..., 20. 07. 1922. (АСДН, док. 230, стр. 165-168.)

године.⁶⁸⁷ Због сарадње са кемалистима (тачније због бугарско-турске сарадње у Западној Тракији), велике силе су уложиле протест бугарској влади (22. јула 1921.)⁶⁸⁸ Иако је Стамболијски оповргавао и ове оптужбе⁶⁸⁹, британски притисак због сарадње са кемалистима је настављени и током 1922. године, посебно у вези са тајним боравком у Бугарској Фуад-беја (кемалистичког агента и једног од вођа турског тракијског комитета).⁶⁹⁰

Италија је од почетка била против зближења Бугарске и Краљевине СХС.⁶⁹¹ Њен главни циљ био је да Бугарску придобије за случај конфликта са Краљевином СХС. Она је, "по старом аустријском обрасцу", у Бугарској тражила антисрпске елементе за своје савезнике, а највише је таквих било међу Македонцима.⁶⁹²

Фашистичка влада није имала поверење у Стамболијског и његов режим, који је изједначавала са болшевичким. Однос према страном капиталу, земљорадничка идеологија и политика према Краљевини СХС – биле су главни разлози неповерења. Руководство БЗНС-а је било против фашистичке идеологије и праксе, али се влада трудила да успостави добре односе са Италијом као великом силом. Финансијски утицај Италије у Бугарској био је значајан – Италијанско-бугарска трговачка банка била је највећа страна банка у Бугарској.⁶⁹³ Веза са "антисрпским елементима" (ВМРО) је ојачана са доласком фашиста на власт.⁶⁹⁴ Како закључује М. Куманов, иако војно и финансијски готово сломљена, Бугарска је, због свог географског положаја ("иза леђа" Краљевини СХС) увек

---

⁶⁸⁷ М. Пауновић, *н. д.*, стр. 47.

⁶⁸⁸ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 231; М. Пауновић, *н. д.*, стр. 44.

⁶⁸⁹ *Външна политика на правителството на БЗНС-ноември 1919-јуни 1923. Александър Стамболийски документално наследство*, съставители Панайот Панайотов, Тодор Добриянов, София, 1989. (даље: АСДН), док. 230, стр. 165-168.

⁶⁹⁰ М. Пауновић, *н. д.*, стр. 45-46.

⁶⁹¹ Писмо италијанског представника у Софији, 29. 11. 1919. (ИДД/1/1, док. 23, стр. 119-123). Италијански представник пише о промени јавног мњења у Бугарској према Србији, о све већој сагласности о неопходности уједињења Бугара и Срба, и у томе види највећу опасност за италијанске интересе. Вид. и: *Въпросът за Западна Тракия, Добруджа...*, стр. 146, 150.

⁶⁹² Доклад на правителствения делегат на ЧСР в София, 14. 09. 1920. (ЧИ/1, док. 25, стр. 57-59.);

⁶⁹³ Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, София 1996, стр. 15-17.

⁶⁹⁴ О везама фашистичке владе и ВМРО-а до "деветојунског преврата" и касније вид. Илчо Димитров, "Фашистка Италија и ВМРО", *България и европейските страни през XIX-XX в.*, София 1975, стр. 244-264; Stefan Troebst, "Фашистичка Италија и ВМРО (1922-1925)", *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Прилози од научен собир одржан на 21-23 октоври 1993 г., Скопје, 1994, стр. 393-410.

била важна за фашистичку Италију.⁶⁹⁵

1.2.2. Краљевина СХС и "политика зближења"

Александара Стамболијског (1919-1921)

За Стамболијског је Београд представљао "главну станицу" на путу изласка Бугарске из послератне изолације. Без обзира на ратно непријатељство, Краљевина СХС је, у односу на остале бугарске суседе, била најповољнија за реализацију једне такве политике.⁶⁹⁶ Један од фактора који су усмеравали пројугословенску политику Стамболијског, била је и идеолошка блискост. Идеја о уједињењу Јужних Словена, а касније и свих балканских држава на федеративној основи, била је део његових базичних политичких уверења и део програма БЗНС-а чији је он био аутор. Дубљи идеолошки смисао идеја о балканској сарадњи лежи у антиратној политици коју је Стамболијски заступао још у току рата, када се једини од политичких лидера отворено успротивио нападу на Србију.⁶⁹⁷ Сматрао је да ће бити отклоњена свака опасност од избијања ратова када "радне народне масе" завладају балканским државама, јер њима рат није у интересу, "пошто невоље пре свега падају на њихове главе". Главни узрок ратова видео је у "шовинистичким идејама интелигенције."⁶⁹⁸

---

⁶⁹⁵ Милен Куманов, "Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в.", *България в света од древността до наши дни*, т. 2, София, 1979, стр. 193.

⁶⁹⁶ *История на България*, стр. 575.

⁶⁹⁷ Любомир Огнянов, "Антивоената дейност на Александър Стамболийски (1914-1918 г.)", *Исторически преглед*, бр. 2 (1979), София, стр. 22-40; А. Стамболийски, *н. д.*, стр. 223-224; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 40-41; Н. Петков, *н. д.*, стр. 168; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, str. 207-209. Вид. и: АС, БИА, III/82, Елаборат "Историја Бугарског народног земљорадничког савеза". Оно што је интересно у овом поверљивом елаборату рађеном за потребе југословенске тајне полиције после Другог светског рата, јесу оцене политике Стамболијског који је приказан у најпозитивнијем светлу, посебно његова југословенска идеологија. У елаборату се о њему говори као о "непоколебљивом борцу", "великом политичару новог времена", "убеђеном и одлучном словенофилу" који је "своје јужнословенско осећање ставио изнад свог људског поноса", и цитирају се његови антиратни говори. Начин на који је Стамболијски приказан одудара од шаблона по коме су приказиване међуратне политичке елите у постратној комунистичкој пропаганди.

⁶⁹⁸ Н. Петков, *н. д.*, стр. 152; М. Петров, С. Стафанова, *н. д.*, стр. 5.

Своје ставове о српско-бугарском помирењу и југословенско-бугарском зближењу Стамболијски је отворено изнео југословенским представницима као главну платформу своје спољне политике одмах по ступању на место председника владе, док је још увек Бугарска, формално, била у ратном стању са Србијом (пре потписивања мировног уговора), тврдећи да је његова земљорадничка странка "готово једина" која може да односе два народа изнесе "на чистину". Тражио је да Србија, да би му у Бугарској, због става тамошњег јавног мњења, био олакшан рад на зближењу, одустане од тражења исправке "старе границе" тј. од Босилеграда и Цариброда. Тврдио је да ће, и у случају да се присаједињење ових области догоди, он наставити да ради на зближењу, па чак и по цену укидања бугарске династије. Стамболијски је, заправо, говорио о уједињење Краљевине СХС и Бугарске, којим би била створена велика јужнословенска држава, најмоћнија на Балкану, са заједничком династијом на челу.⁶⁹⁹ То се јасно види из његовог разговора са капетаном Миливојем Милчићем, чланом Војне делегације Краљевине СХС, коме је рекао: "Ми треба да смо једно, јер ћемо бити сила са којом се више неће титрати велике државе. Замислите једну државу Фијума-Варна. Све ће онда бити наше, и јадранска обала, и Тракија и Добруца, јер ћемо бити силни. Искрен и братски споразум, то је моја политика с вама."⁷⁰⁰ Идеје о помирењу изнео је и у писму Николи Пашићу (новембра 1919.), позивајући га да Србија не користи своју победу за кажњавање Бугарске, нудећи пријатељство, уз тврдњу да ће он, без обзира на све, остати доследан у својој политици зближења.⁷⁰¹

У исто време, у току Мировне конференције, Стамболијски је пред италијанским представницима износио сасвим супротна гледишта. Италијанском представнику је предлагао да Рим подржи Бугарску и Румунију, насупрот Србији и Грчкој које подржава Француска. За Бугарску је тражио излаз на Егејско море,

---

⁶⁹⁹ Како је Стамболијски видео будућу "федеративну Југословенску Империју" можда најбоље сведочи спис пронађен у његовој архиви после његовог убиства. Њу је требало да сачињавају Србија, Хрватска, Словенија, Бугарска, Црна Гора и Македонија. Грб "Империје" био би комбинација грбова Краљевине СХС и Бугарске. На чело државе био би краљ Александар или неки други "Србин или Бугарин" изабран на референдуму. Избор не би био доживотан, и оставља могућност да на чело државе дође изабрани председник (*Политика*, "Југославија по Стамболијском", 26. 06. 1923.)

⁷⁰⁰ И. Ристић, "Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919-1923)", *Теме*, год. XXXVI, бр. 3 (2012), стр. 1036.

⁷⁰¹ *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО. Непознатата война*, съставителство, предговор и бележки Цочо В. Билярски, София, 2009, док. 3, стр. 112-113. (даље: *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО...*, бр. док..., стр...).

Јужну Добруцу. Предлагао је независну Македонију под италијанским утицајем.⁷⁰² Касније је говорио да су гласине о српско-бугарском зближењу без основа, а да његове изјаве о томе имају за циљ да се поправи ситуација на Балкану и удовољи неким великим силама. Бугарска наставља да се бори за своје "неослобођене територије". Поновио је своје ставове о румунско-бугарској сарадњи под заштитом Италије.⁷⁰³ Поставља се питање какав је заиста била његова политика? Мишљења смо да је кокетирање са италијанским комбинацијама последица политичке потребе да се испита колико далеко је Италија спремна иде у својим балканским апирацијама, и како се Бугарска уклапа у њих, као и покушај да се пронађе начин да Бугарска добије излаз на Егејско море, што је био њен највећи интерес. Стамболијски је покушавао да сондира са којом страном, и у каквој комбинацији би бугарски интереси били најбоље обезбеђени, у тренутку када се о њима одлучивало. Пошто Италија није успела да заштити ниједан бугарски интерес на Конференцији, Стамболијски је увидео да пут за промену положаја Бугарске води преко зближења са Београдом, што је било блиско и његовим идеолошким погледима.

У Београду су из других извора имали информације да је део Бугара расположен за уједињење са Србијом. Посланик у Берну, који је о томе разговарао са Антоном Давидовим, председником бугарског Републиканског комитета (основаног новембра 1918.), сумњао да Бугари "истичу словенске интересе" само да би се извукли из тешке ситуације у којој се налазе. Давидов је говорио да ће Стамболијски "у згодном моменту" покренути питање уједињења.⁷⁰⁴

Долазак југословенског цивилног делегата у Софију Мите Димитријевића марта 1920. године резултирао је већ помињаним споразумом о размени локомотива, вагона и другог материјала на име реституција, за бугарске

---

⁷⁰² Телеграм италијанске војне мисије у Паризу, 04. 08. 1919. (ИДД/1/1, док. 20, стр. 112-113)

⁷⁰³ Телеграм италијанског представника у Паризу, 07. 12. 1919. (ИДД/1/1, док. 25, стр. 130-131).

⁷⁰⁴ АЈ, 336, ф. 22, дос. I, Протић-Пашићу (прослеђен извештај из Берна), бр. 4292, 07. 04. 1919; И. Димитров, *Френската дипломација и управлението на БЗНС*, стр. 400. (нап. 7); Ј. М. Јовановић-Пижон, *н. д.*, стр. 596. Ставови бугарске политичке елите о стварању југословенске државе су се кретали од екстремног до умереног антисрпства. Идеја о јужнословенском уједињењу је, углавном, прихватана, посебно пред крај рата, али не и идеја о Србији као стожеру уједињења. Део елите је у југословенској држави видео противтежу ширењу српског утицаја на Балкану. (Вид. Пенка Петрова, "България и образуването на Кралство на сърби, хървати и словенци", *Военноисторически сборник*, год. 62, кн. 5 (1993), стр. 47-67.)

заробљенике. Повратак заробљеника из Краљевине СХС оставио је снажан утисак на бугарско јавно мњење. Приређен им је свечани дочек, клицало се Краљевини СХС. Стамболијски је пред окупљеним сада већ бившим заробљеницима рекао: "Нека остане за вечита времена проклета рука која вам даде заповест, да са оружјем у руци пођете против Србије и братског српског народа".⁷⁰⁵ Комесар Димитријевић је јављао да је из многих бугарских села добијао писма захвалности влади Краљевине СХС.⁷⁰⁶ Приликом одласка из Софије, више од осамдесет бугарских народних посланика из свих крајева Бугарске, на челу са председником Собрања Ботевим, замолило га је да влади у Београду пренесе захвалност бугарског народа "што је Србија вратила родитељима синове, а деци очеве". Према Димитријевићу, с повратком заробљеника "пре времена" (мировни уговор још увек није био на снази) "бугарски народ сматра да иде крај једној тешкој војни у којој се они осећају кривцима", да је Србија овим гестом показала "више хуманости", што је снажно утицала на народне масе, те је задобила симпатије народа.⁷⁰⁷

Позитивни помак начињен је **успостављањем дипломатских односа**, после ратификације мировног уговора 8. августа 1920 године.⁷⁰⁸ Крајем августа акредитиве је у Софији предао отправник послова Јеврем Тадић, а 10. септембра је исто то у Београду учинио отправник послова Коста Тодоров, блиски сарадник и човек од личног поверења председника бугарске владе, и тиме постао први дипломатски представник Бугарске и Краљевини СХС.⁷⁰⁹ Он је од Стамболијског добио инструкције да успостави добросуседске односе и ради на решавању свих спорних питања проистеклих из недавног рата и мировног уговора. У делу јавности и од стране појединих политичких представника Тодоров није дочекан

---

⁷⁰⁵ Ђ. Васиљевић, *Живот посвећен идеалима...*, стр. 123.

⁷⁰⁶ АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 784-786, Извештај Мите Димитријевића МИД-у, 08. 07. 1920.

⁷⁰⁷ Исто.

⁷⁰⁸ АЈ, Посланство КЈ у Вашингтону, бр. 371, фасц. 34. јед. оп. 45, л. 138, 140, Нинчић - Посланству, пов. бр. 3578, 9430 (два телеграма о ратификацији уговора и успостављању дипломатских односа), 19 и 25. 08. 1920.

⁷⁰⁹ АЈ, 371-34-45, л. 147, Трумбић - Посланству, бр. 3933, 17. 09. 1920; Мита Димитријевић је о Тодорову имао позитивно мишљење. Представљао га је као човека "потпуно новог, али напредног по менталитету" који о Бугарској и њеној политици "има европско схватање, а не оно које је вазано било за прошлост Фердинадовога режима". Стамболијски га је одредио да буде на вези са југословенским комесаром и да се стара о извршењу свега што је тражено од Бугарске. Димитријевић је имао речи хвале о његовом доприносу и саветовао да га треба задржати у Софији док се не заврше сви послови у вези са југословенским рекламацијама. (АЈ, 334/ПСО-99-336, л. 331, Димитријевић – министру, пов. бр. 162, 16. 05. 1920).

пријатељски.⁷¹⁰ У свом првом интервјуу на новој функцији, Тодоров је новинару *Политике* (који погрешно наводи његово презиме), рекао да је дошао да отвори "нову еру пријатељства" између две државе и додао да се нова бугарска влада одриче рада свих дотадашњих влада, признајући, притом, да је рат против Србије био "злочинство и братоубиство". Што се комитских упада тиче, изјавио је да ће влади у Београду предложити заједничку акцију на гоњењу чета и стварање јаким заједничких стража на граници.⁷¹¹

Бугарска влада је на лето 1920. године већ почела да дејствује против комита. Министарство спољних послова и вера разрадило је план о заједничким антикомитским активностима бугарских и југословенских граничних власти, коме су се успротивили у војном министарству. Зато је министру унутрашњих послова стављено у задатак да спречи формирање организација које би користиле револуционарне методе. Власт је била спремна да подржи само организације које користе легална средства у борби за очување "бугарског карактера" Македоније.⁷¹² Димитров је одмах почео са организовањем македонских револуционара, противника Тодора Александрова и његове тактике оружане борбе у Македонији. Стари и утицајни револуционар Ђорџе Петров постављен је на чело службе за насељавање избеглица и *Бироа за гоњење разбојника*. Петров је организовао контра-чете и распоредио их на три пункта дуж југословенско-бугарске границе.⁷¹³

Убрзо је дошло до прве веће кризе у односима. У новембру су југословенске власти извршиле присаједињење области које су им припале по мировном уговору. Уследила је појачана антијугословенска реторика са бугарске стране. Децембра је југословенска влада оптужила Бугарску да није испунила обавезе из мартовског споразума о реституцијама, и обуставила саобраћај са њом. У званичном саопштењу у *Политици*, наведено је да је саобраћај прекинут јер је Бугарске одбила да изврши низ обавеза из мировног уговора (смањење војске,

---

⁷¹⁰ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 19.

⁷¹¹ *Политика*, "Разговор са г. Теодоровим", 09. 09. 1920.

⁷¹² В. Ат. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 76.

⁷¹³ *Исто*, стр. 77. Да су се односи владе и Македонаца знатно погоршали од лета 1920. године види се и из писама које је генерал Протогеров слао цару Борису, у којима оптужује владу за обрачун са Македонцима, саветује га како да ради на обарању владе и контролоше политичку ситуацију. Генерал га саветује и како да ојача власт над војском, задржи лојалност официра и тиме осујети планове владе. (*БЗНС, Александър Стамболијски и ВМРО...*, док. 16, 17, 26, 30, стр. 128-131, 137-138, 141-146).

враћање опљачканог за време рата, обавеза испоруке угља), али и због "интрига против суседа Бугарске које Стамболијски наставља да врши у иностранству", као и његове акције за "спасавање Бугарске од Нејског уговора."⁷¹⁴ Дакле, у коминикеу се не помиње споразум из марта. Већ смо писали о томе да је Бугарска готово у потпуности извршила своје обавезе везане за испоруке локомотива и доброг дела вагона. Шта је, дакле, могао бити прави разлог оваквог потеза Београда? Била је то акција Стамболијског у иностранству (на тзв. "путу од сто дана"⁷¹⁵), чији је циљ био излазак Бугарске из међународне изолације, и да се Бугарска ослободи извршења појединих обавеза из мировног уговора (посебно војних одредаба), или да се оне драстично ублаже.

Југословенска влада је са неповерењем гледала на активности бугарске владе.⁷¹⁶ Комесар Димитријевић је у једном свом извештају, напомињући да дели ставове МИД-а, истицао да је у интересу свих суседних држава да Бугарска *не изађе брзо из политичке изолације* (курзив – И. Р.), "већ живећи у њој да дође до потпуног и коначног сазнања своје катастрофе, чиме ће се олакшати и да Бугарска дође до своје нове свести о себи самој и о односима са суседима."⁷¹⁷

Треба истаћи да је југословенска дипломатија била јако сумњичава према спољној политици Стамболијског. О томе најбоље сведочи реферат Јеврема Тадића из августа 1920 године. Тадић је процењивао да у Бугарској постоје три струје: *прва*, крајње лева (комунисти), која је била против Нејског уговора, а за ослањање на Совјетску Русију и међународни комунистички покрет; *друга*, крајње десна ("империјалистичко-аустрофилске грађанске групе"), која је била за продужење "фердинандовске политике", само уз ослонац на Италију, уместо на Аустрију; *трећа*, центар ("империјалистичко-антантофилска грађанска група

---

⁷¹⁴ *Политика*, "Прекид с Бугарском", 15. 12. 1920.

⁷¹⁵ На јесен 1920. године Стамболијски је предузео велику спољнополитичку експедицију у жељи да у центрима европске политике важним за Бугарску промовише своју "нову политику" и побољша спољнополитички положај своје земље. На "путу од сто дана" по Европи (од октобра 1920. до почетка јануара 1921. године), посетио је Лондон, Париз, Праг, Букурешт и Варшаву. Главе теме разговора у престоницама Велике Британије и Француске тичале су се извршења мировног уговора од стране Бугарске, финансијске помоћи Бугарској и заштите британских и француских економских и финансијских интереса, на чему су у Лондону и Паризу посебно инсистирали. Као важан део своје "нове политике", Стамболијски је у Лондону, Паризу и Прагу затражио подршку за своју политику мирољубивости и добросуседства. (Детаљније о путу вид. Д. Петрова, *н. д.*, стр. 155-163.)

⁷¹⁶ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 12. 12. 1920. (ЧИ/І, док. 33, стр. 75.)

⁷¹⁷ АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 778-781, Димитријевић - МИД-у, бр. 273, 04. 07. 1920.

Гешова, Малинова и Данева", као и БЗНС), која је одржавала везе са Немачком, Угарском и посебно са Италијом, и притом улагала огроман напор да задобије поверење Енглеске, Француске и Америке. Циљ њихове политике био је да се сталним изјавама о лојалном извршењу мировног уговора и извршавањем оних одредаба које се не могу избећи, стекне наклоност Савезника за ублажење појединих одредаба уговора, посебно оних које се односе на Македонију, Тракију и Добруцу.⁷¹⁸ Тадић је сматрао да је иредентизам одлика све три групе, "јер су сви Бугари иредентисти" када су Македонија, Тракија и Добруца у питању. Што се бугарске балканске политике тиче, Тадић је закључио да "Бугари нас не воле, али имају према нама уважање", Грке "мрзе и презиру", према Румунима су "скоро индиферентни."⁷¹⁹ Колико год се бугарска штампа трудила да буде "формално коректна" према Краљевини СХС она, према Тадићу, не може да сакрије "злу радост", наводећи нашироко све негативне појаве југословенске унутрашње ситуације. Свој опширни извештај Тадић закључује ставом да се "са садашњом бугарском генерацијом тешко може споразумевати."⁷²⁰ Сумња у бугарске политичке елите избија из готово сваке речи у овом извештају. У истом духу и Тадићев наследник Милан Ракић у свом дневнику записује да "треба очевидно доказати савезницима да Бугари лажно представљају многе ствари и да често лажу".⁷²¹

Непосредан повод за оптужбу да Стамболијски "шири интриге" против својих суседа могле су бити његове жалбе британским политичарима на Краљевину СХС и Грчку због одбијања да ослободе бугарске заробљенике и тако изврши своје обавезе из мировног уговора. Ставови које је Стамболијски у Лондону пренео британским државницима били су у супротности са оним што је истицао као циљ своје политике. Тамо је говорио да је зближење са Краљевином СХС немогуће због њене унутрашње нестабилности.⁷²² У Лондону није превише инсистирао на зближењу (већ је уопштено говорио о сарадњи са суседима), вероватно зато што би то било несврхисходно, с обзиром на британски став по том питању. У Лондону је покренуо и "македонско питање", тражећи посебну комисију за испитивање стања у Македонији, поменувши поново територијалну

---

⁷¹⁸ АЈ, 395-5-48, л. 42-45, Извештај Јеврема Тадића, К. Пов. 397, 24. 08. 1920.

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ Исто.

⁷²¹ Архив САНУ, МР, Дневник из Бугарске, белешка од 12. 02. 1921.

⁷²² В. Топалов, *Посещението на Александър Стамболийски...*, стр. 277.

аутономију као најбоље решење за Вардарску Македонију. У Лондону и Паризу је тражио заштиту "бугарских мањина" у Краљевини СХС и Грчкој.⁷²³

Стамболијски је подршку за своју политику зближења затражио у Прагу, од председника Томаша Масарика, напомињући да је спреман на федерацију са Краљевином СХС. Масарик му је одговорио да у југословенско-бугарском зближењу види основни принцип за решавање "словенског проблема" у 20. веку, али да је још рано за идеју о федерацији (све док се у самој Краљевини СХС не заврши потпуна унификација), да се на помирењу мора радити постепено и свакодневно, али није дао конкретан одговор да ли жели да преузме улогу посредника.⁷²⁴ Посета Прагу је још више покварила југословенско-бугарске односе, а београдска штампа је кренула у оштру античехословачку кампању због пријема бугарског премијера.⁷²⁵ Чехословаци су били замољени од стране тадашњег председника владе Миленка Веснића да се више не мешају у југословенско-бугарске односе, иако су више пута изјављивали да неће предузимати ништа по питању посредништва без претходног договора са Београдом.⁷²⁶

Краљевина СХС није била задовољна ангажманом Стамболијског у иностранству, његовом дипломатском акцијом, без обзира да ли је у престоницама које је посетио говорио о помирењу са Краљевином СХС, или је отварао за Београд непријатна питања. Залагањем Стамболијског постепено се мењао "имиџ" Бугарске пред светом, она је полако престајала бити балканска "парија", што се Београду није свиђало.⁷²⁷ Напокон, Бугарска је почетком

---

⁷²³ АЈ, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Лондону, бр. 341- фасц. I/1920, Посланство - МИД-у, пов. бр. 265, 11. 10. 1920; М. Пауновић, *н. д.*, стр. 83-84; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 157, 160.

⁷²⁴ Ђозеф Коларж, "Чехословашко-българските отношения през 1919-1923 г.", *Исторически преглед*, год. XL, кн. 5 (1984), стр. 35-36; Масарик је први пут посредовао, у време југословенско-италијанског конфликта (јула 1920.), када је тражио да бугарска влада изјави Београду да ће остати неутрална у случају оружаног конфликта између Италије и Краљевине СХС, а да ће он, заузврат, замолити Београд да ослободи бугарске заробљенике. (вид. стр. 32.)

⁷²⁵ *Исто.*, стр. 37.

⁷²⁶ *Исто.*, стр. 38-40.

⁷²⁷ О томе сведоче дипломатске депеше у којима се каже да се "у последње време" сви странци из Софије враћају са "најбољим импресијама о стању у Бугарској и њеним намерама", јер је бугарска влада налазила начина да их убеди у своју мирољубиву политику. Посланство у Букурешту је у водећем букурешком листу публиковало неко писмо Стамболијског италијанској влади које је компромитовало бугарску владу, како би "паралисало овакве утиске" странаца. (АЈ, 395-5-48, л. 36, 37, Луковић – МИД-у, пов. бр. 132 и 133, 15. и 16. 04. 1920); Вид. и: Телеграма до Ал. Димитров, 21. 12. 1920. (АСДН,

ноембра кренула у дипломатску кампању за пријем у Друштво народа, која је успешно окончана 16. децембра када су за пријем Бугарска гласали и њени суседи, који су се у току диккусија изјашњавали против пријема, наводећи као аргумент да Бугарска није извршила све обавезе из мировниг уговора (у погледу реституције добара, предаје ратних злочинаца и разоружања).⁷²⁸

Бугари су улазак у ову најзначајнију међународну организацију, посебно глас југословенског представника у корист пријема, одмах почели да користе у сврху доказивања да су лојално извршавали обавезе из мировног уговора.⁷²⁹ Пашић је, међутим, демантовао да је својим гласом југословенска влада потврдила бугарску лојалност мировном уговору, већ, напротив – обуставом саобраћаја јасно је ставила до знања шта мисли о томе.⁷³⁰ Списку разлога за политички "удар" на Бугарску на јесен 1920. године, треба додати још један, унутрашњо-политичке природе: на изборима за Конституанту новембра 1920., у Македонији су победу однели комунисти⁷³¹, највише захваљујући агитацији ВМРО-а у њихову корист.⁷³² Иако нема доказа да је бугарска влада имала било каквог учешћа у овој прокомунистичкој агитацији, у Београду су, као по правилу за све активности "македонствујушчих" сматрали одговорном званичну Софију.

Саобраћајну блокаду Бугарске треба, дакле, посматрати у ширем контексту југословенске политике према Бугарској, а не као пуку одмазду за неизвршење мартовског споразума. Она је одговор на акције бугарске владе и политику Стамболијског, која је у Београду виђена као двосмислена и неискрена, као и

док. 157, стр. 114-115). Стамболијски у телеграми извештава како су му чехоловачки званичници рекли да је његов дипломатски успех главни разлог љутње Београда.

⁷²⁸ Вид. Владислав Топалов, "Приемането на Българија в Обществото на народите", *Известия на Института по история*, том 26 (1983), Софија 1983, стр. 80-116; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 99.

⁷²⁹ АЈ, 395-5-48, л. 49, Посланство - МИД-у, пов. бр. 433, 31. 12. 1920.

⁷³⁰ Исто, л. 50, Пашић – Посланству, пов. бр. 95, 03. 01. 1921.

⁷³¹ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, стр. 165, 174.

⁷³² О утицају ВМРО-а говори чињеница да су, уочи избора, у Софији тајно боравили (независно један од другог) емисари Радикалне странке, Јован Ћирковић (радикалски првак из Битоља) и Мита Димитријевић. Они су се састајали са неким од вођа ВМРО-а (Ћирковић са Петром Чауљевим и др Димитровим, замеником председника ИК Македонских братстава, а Димитријевић са Панчом Михајловим) и тражили да ВМРО уместо комуниста на изборима подржи радикале. Обећавали су да ће се залагати са "атономију Македоније" и да ће заступати интересе њеног становништва у Народној скупштини. (Вид. Vlado Jovanović, "Kontraverze "Ćirko-paše". Prilog za biografiju radikalnskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871-1928)", *Tokovi istorije*, br. 1-2 (2000), стр. 101; Надежда Цветковска, *Политичките партии во парламентарните изборни борби во вардарскиот дел на Македонија (1919-1929)*, Скопје, 2004, стр. 91-93; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 58-59.)

покушај да се дискредитује и осујети поражени непријатељ да се ослободи тешког терета пораза и изађе из међународне изолације. Обустава саобраћаја имала још једну сврху, а то је да јасно укаже на став Краљевине СХС по питању бугарског извршења мировног уговора, као и да се њен глас у Друштву народа не протумачи као амнестија Бугарске од потпуног извршења обавеза.

Железнички саобраћај са Бугарском поново је успостављен 9. јануара 1921 године.⁷³³

У антибугарској кампањи су се посебно истицали радикали, који су били на челу владе, а међу њима је, према дипломатским извештајима, предњачио Тихомир Поповић, Пашићев заменик у МИД-у, који је, по мишљењу чехословачког посланика у Београду, "оштро форсирао" нови конфликт са Бугарском.⁷³⁴ И британски посланик Јанг [Alban Young] је примећивао Поповићев крајње негативан однос према Бугарској, али је такав однос објашњавао и менталитетом Срба, који су "сумњичавог и неповерљивог карактера" (што је приписивао "сељачкој раси"), те љубоморни на начин на који су се њихови поражени непријатељи приближили Савезницима. Зато је сумњао да ће британске интервенције променити нешто у српском ставу према Бугарској јер "нико не може створити пријатељство, тамо где се оно природно не може развити."⁷³⁵ На ставове радикалске владе према бугарској влади свакако је утицало и то што је владајућа БЗНС покушавала да успостави односе са Радићевом странком, главним противником радикалског режима.

Поред поменутих спољнополитичких и унутрашњополитичких разлога, политика Стамболијског није наилазила на одзив и због незаинтересованости Београда. Док су за Бугарску односи са Краљевином СХС представљали спољнополитички приоритет, влада у Београду је била заокупљена односима са Италијом и тзв. "ријечким питањем", као и догађајима на албанској граници.⁷³⁶ Поручке Стамболијског као да су сметале, и помало замарале југословенску владу. Бугарска јој, у том тренутку, није била потребна (све до јесени 1922. године када су се прилике на Балкану и око њега знатно измениле). Комесар Димитријевић је,

⁷³³ Г. Василевић, *Хронологија...*, стр. 160.

⁷³⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 27. 12. 1920. (ЧИЛ, док. 38, стр. 91.)

⁷³⁵ Sir A. Young to Earl Curzon, 24. 02. 1921. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXII, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1980, , dok. 40, str. 63. (dalje: DBFP/I/XXII).

⁷³⁶ Здравка Мичева, "Българо-югославските отношения (1919-1923)", *Векове*, бр. 3 (1980), Софиа, стр. 14; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 95.

према инструкцијама МИД-а, упозоравао представнике бугарске владе да су "силне декларације о скором зближењу, па чак и сједињењу" превремене и пренагљене, и да могу изазвати супротан ефекат од жељеног, јер се у Србији "не могу примити као искрене".⁷³⁷

Споразумом у Рапалу (новембра 1921.) и стварањем тзв. Ријечке републике, привремено је окончан спор са Италијом. Београд није био задовољан овим споразумом, али га је морао прихватити јер су из главног савезничког центра – Париза, саветовали да се оконча криза у односима са Италијом. У Бугарској су се надали да ће ово незадовољство резултирати окретањем Краљевине СХС ка југу, према Солуну, што ће довести до југословенско-бугарског зближења против Грчке, коју су у Бугарској сматрали највећим непријатељем. У Софији су, због повратка краља Константина⁷³⁸ на престо (децембра 1920.), рачунали на јачање неповерења Београда према Грчкој, али до попуштања према Бугарској није дошло.⁷³⁹

Држање бугарске владе у току југословенско-италијанског конфликта (до кога је дошло после Д'Анунцијевог "десанта" на Ријеку септембра 1919. године) је, без обзира на све сумње, потврђивало њену политику лојалности Краљевини СХС. Југословенски извори говоре о покушајима Италије да Бугарску увуче у свој сукоб са Краљевином СХС: један војни извештај говори о савезу између Стамболијског и Д'Анунциа. По њему, Д'Анунцио је планирао да освоји Сплит и Боку Которску, и поврати самосталност Црној Гори, а са Мађарском и Стамболијским је склопио споразум да изврше притисак на Краљевину СХС "с леђа", како би била спречена њена интервенција.⁷⁴⁰ Извештај МИД-а био је нешто избалансиранији, јер се тврдило да Италија и Д'Анунцио покушавају да увуку Бугарску у своју акцију, али не и да су успели у томе, те да је пут Стамболијског у

---

⁷³⁷ Извештај Мите Димитријевића МИД-у од 04. 07. 1920. (као у нап. 717)

⁷³⁸ Константин I, грчки краљ (1913-1917) се за време рата разишао са Венизелосом који је био за сврставање Грчке уз Антанту, док је он био за неутралност. Дошло је до "националног раскола". Под притиском савезника абдицирао је 1917 године. Венизелос и Константин су се разишли по питању односа према Србији. Венизелос је сматрао да је Грчка обавезна да војно помогне Србији (сходно српско-грчком споразуму из јуна 1913. године), док је Константин био против тога. (Р. Клог, *н. д.*, стр. 89, 230-231.)

⁷³⁹ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 14. 12. 1920. (ЧИ/И, док. 34, стр. 78.); D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 98-99.

⁷⁴⁰ ВРС/књ. 33, док. 210, стр. 303. (Извештај команданта Четврте армијске области, б.о.бр. 5995, 27. 12. 1919)

Рим био у вези са овим покушајима.⁷⁴¹ Стамболијски је одбио предлог италијански високи комесар у Софији о тајном војном савезу, чији би циљ био враћање Италији њених "јадранских провинција", а Бугарској Македоније.⁷⁴² Рим се бојао југословенско-бугарског зближења после захлађења односа Краљевина СХС са Грчком.⁷⁴³ Чехословачког делегата у Софији су бугарски министри уверавали да ће у случају војног конфликта Краљевине СХС и Италије сачувати неутралност. И он је сматрао да не постоји опасност од уплитања Бугарске.⁷⁴⁴

Без обзира на извесне успехе, по повратку са свог "стодневног пута", чинило се да је Стамболијски био потпуно разочаран, посебно британском политиком, и још убеђенији у неопходност југословенско-бугарског зближења. Ракић је бугарско незадовољство уочио у разговору које је водио са Петрајевим, функционером бугарског министарства спољних послова. "До пута Стамболијског по Европи", бележи он, "влада је тежила да се што више приближи Енглеској, стога енглески утицај на послове у Бугарској био најјачи. Стамболијски, неки чланови владе и неки чланови аграрне странке послали свој новац, за сваки случај, у енглеске банке. Од како се Стамболијски вратио, осетно се ситуација у том погледу променила: енглески утицај (је) слаб и готово га и нема, а француски заузео његово место. Томе је разлог што је Стамболијски изгубио веру у моћ Енглеске."⁷⁴⁵ Није немогуће да је огорченост последица разочарења: у престоницама сила Стамболијски није добио подршку за излазак Бугарске на Егејско море кроз територијални коридор под њеним суверенитетом, и одбио је предлог лорда Курзона да Бугарска добије излаз у Дедеагачу, али да пролази кроз грчку територију.⁷⁴⁶ Приликом разговора са Ракићем Стамболијски је тражио да се састане са Пашићем, оптужујући велике силе за непријатељство према Краљевини СХС, Бугарској и зближењу.⁷⁴⁷ И пре тога је Стамболијски званично

---

⁷⁴¹ Исто, док. 213, стр. 309. (Врховна команда – команданту Четврте армијске области, прослеђује депешу Министарства војног и морнарице, пов.ф.ђ.о.бр. 45783 од 26.12.1919., којом се доставља извештај МИД-а).

⁷⁴² К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 194-195.

⁷⁴³ N. Mur, *n. d.*, str. 230.

⁷⁴⁴ Телеграма на правителствения делегат в София, 26. 07. 1920. (ЧИ/І, док. 19, стр. 48-49.)

⁷⁴⁵ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешка од 09. 02. 1921.

⁷⁴⁶ В. Топалов, *Посецението на Александър Стамболийски...*, стр. 277-278.

⁷⁴⁷ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, 19. 02. 1921. Ракића је и британски амбасадор у Софији Артур Пил наговарао да дејствује у Београду да Стамболијски буде званично примљен (*Дневник из Бугарске*, 12. 02. 1921). Пил је и од Форин Офиса тражио да наложи посланику у Београду Јангу да ради на пријему Стамболијског, Форин Офис се сагласио, али је Јанг сматрао да се за такав састанак нису испунили неопходни услови. (*Britanci o*

тражио пријем у Београду, али је увек одбијан (октобра и децембра 1919).⁷⁴⁸ Ракић је имао занимљиво гледиште о утицају великих сила, које вреди поменути. Сматрао је да енглески и француски утицај не могу бити дуготрајни у Бугарској. По њему, само су две државе могле вршити стваран утицај на Бугарску, а то су Немачка и Русија. "Русија је за сад искључена и док она не заузме своје место у свету, Немачка ће у том погледу имати привилегисани положај. То се већ овде почело осећати, иако је тек десетак дана од доласка немачке дипломатске мисије", сматрао је Ракић.⁷⁴⁹

Због контаката бугарске владе са Совјетима и кемалистима дошло је до појачаних притисака на Бугарску са свих страна. Краљевину СХС су посебно забрињавали бугарско-турски контакти у вези са акцијом у Македонији. Београд је био узнемирен боравком бугарског генерала Маркова у Цариграду, који се састао са Зека-пашом и договарао о организацији заједничке акције у Тракији и Македонији, иако су турске власти убеђивале југословенског делегата да се договор односи на акцију у грчком делу Македоније.⁷⁵⁰ МИД је имао информације да бугарски агенти у Македонији растурају прогласе ВМРО-а који позивају муслиманско становништво на побуну.⁷⁵¹ И Румуни су били забринути да би Стамболијски, под притиском кемалиста и бољшевика, могао да нападне Грчку.⁷⁵² Мишљења смо да су ове вести служиле да се изврши додатни притисак на бугарску владу и осујете њене међународне активности, јер је тешко поверовати да би се бугарска влада, имајући у виду стање у коме се налазила Бугарска,

---

Kraljevini Jugoslaviji I, str. 26); Стамболијски је касније Пилу тврдио да је одустао од намере да се састане са Пашићем јер је сматрао да је још рано за очекивати да ће његове иницијативе бити добро промељене у Београду, због антибугарског става јавности. (Доклад на А. Пийл до маркиз Кързън, 08. 03. 1921. (ЦББДК/1, док. 15, стр. 47.)). Недуго потом, поново је покушао да, самоиницијативно, ступи у контакт са српским политичарима августа 1921. године, када је посетио Блед, званично ради летовања, али заправо да би се срео са Пашићем, јер је чуо да ће из Карлсбада, где са налазио на опоравку, доћи на Блед. (*Политика*, "Стамболијски на Бледу", 03. 08. 1921; Телеграма до Министерския съвет, 05. 08. 1921. (АСДН, док. 234, стр. 170-171.))

⁷⁴⁸ *Zapishnici sednica Davidovićeve dve vlade...*, str. 45, 66.

⁷⁴⁹ Архив САНУ, МР, 14331/767 (белешка од 09. 02. 1921.)

⁷⁵⁰ АЈ, 370-23-72, л. 16, Пашић - Посланству у Цариграду, пов. бр. 13120, Београд, 02. 11. 1921. (на полеђини одговор МИД-у, пов. бр. 352, Цариград, 10. 11. 1921.); Стамболијски је генерала Маркова, тада генералног конзула у Једрену, упутио у још једну тајну мисију у Ангору, крајем 1922 године. Марков је са Кемалом Ататурком разговарао о бугарској Западној Тракији, тракијским избеглицама, трговинским односима. Потвђене су узајамне симпатије два народа и два руководства. (С. Великов, *Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество*, стр. 394).

⁷⁵¹ АЈ, 370-23-72, л. 23-24, МИД- Посланству у Цариграду, пов. бр. 14708, 17. 12. 1921.

⁷⁵² АЈ, 395-5-48, л. 68, Посланство-МИД-у, стр. пов. бр. 368, 16. 07. 1921.

посебно њена војска, упустила у тако опасну авантуру као што је напад на Грчку, савезницу Енглеске. Страхови Београда су, међутим, били основани - априла 1921. био је постигнут споразума између представника кемалиста и ВМРО-а о заједничкој акцији у Македонији.⁷⁵³

Што се контаката са Совјетима тиче, југословенска влада је усвојила Ракићево мишљење по коме су Бугари само "испитивали терен": циљ мисије Николајева било је утврдити стање у Русији и стабилност бољшевичког режима. Уколико утврди да је режим стабилан, његова мисија би добила политички карактер – требао је изјавити Совјетима да су "осећања" бугарског народа према Русима као и пре рата, и да се Бугари надају да ће им Руси помоћи, пре свега војно, онако како су помогли Ататурку.⁷⁵⁴ О вези Стамболијског са комунистима, Ракић је извештавао да постоји тежња владе да се приближи комунистима, и да са њима склопи савез, као и то да поједини утицајни чланови владе, посебно министар унутрашњих послова Александар Димитров, одржавају веома блиске везе са комунистима. По Ракићу, бугарски комунисти финансирају македонске комите и друге револуционарне организације не из "патриотских мотива", већ да их употребе за унутрашњополитичке обрачуне.⁷⁵⁵ Београду је сметало присуство Совјета у Бугарској и јачање бугарских комуниста због утицаја који су вршили на руске емигранте, као и повезаности са комитском акцијом у Македонији.⁷⁵⁶

Информације из Румуније, да је Стамболијски "изгубио главу и потпуно запливао у бољшевичке воде", а да иза свега, вероватно, стоји бивши краљ Фердинанд, који жели да се врати у Бугарску⁷⁵⁷, додатно су подгревале

---

⁷⁵³ Цочо Биљарски, "Преговорите между Вџтрешната македонска револуциона организација и Турција и сџвместни действия в Македония през 1913 и 1921 г.", *ИДА*, 67 (1994), стр. 316-317, 324-325.

⁷⁵⁴ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, 24. 06. 1921; АЈ, 370-23-72, л. 8, Циркулар Пашића, пов. бр. 219, 04. 07. 1921.

⁷⁵⁵ Ракић је сматрао да су немачки изасланици, који су све чешће долазили у Бугарску (посебно Дитрих фон Хан), саветовали Стамболијског да се приближи Совјетима, али да је пресудан утицај у том правцу извршио комунистички агент Пруткин, кога је Стамболијски поставио за шефа софијске полиције. (АЈ, 341- фасц. I/1921, МИД - Посланству у Лонодну (извештај из Софије), пов. бр. 5756, 04. 05. 1921).

⁷⁵⁶ АЈ, 370-23-72, л. 6, Пашић - Посланству у Цариграду, пов.бр. 5253, 30. 06. 1921.

⁷⁵⁷ *Исто*, л. 9, Пашић-Посланству у Цариграду (извештај из Букурешта), пов. бр. 8178, 06. 07. 1921; Румуни су имали својих разлога за страх од бољшевичког утицаја у Бугарској. Због спора око Бесарабије, они су били у страху да ће доћи до совјетске војне интервенције, а да ће Бугарска послужити као база за напад бугарских комуниста, оданих бољшевицима. На совјетско-румунској граници било је ванредно стање. (Вид. Михаил Мельтюхов, *Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940*, Москва,

неповерење присутно у Београду. Колико год било тешко објаснити везу између акције бољшевика у Бугарској и краља Фердинанда, сигурно да је сваки помен Фердинанда и његовог повратка алармирао власти у Београду.

На пролеће 1921. године дошло је до поновног заоштравања односа са Бугарском. Стално бугарско истицање "тракијског питања" и контакти са кемалистима, ујединили су Београд, Атину и Букурешт у одлуци да се предузме *превентивна акција* против Софије.⁷⁵⁸ И овде се поставља питање да ли су активности комитета биле узрок или повод (иза кога су стајали неки дубљи разлози) за притисак на Бугарску? Иако су извештаји југословенских власти из пограничних крајева указивали на чешће комитске упаде, наоружавање сељака у пограничним крајевима од стране бугарских власти, присуство комитета у пограничним селима, као и покретима бугарских војних чета итд.⁷⁵⁹, а на сличан развој догађаја указивали су и неки дипломатски извештаји,⁷⁶⁰ све је то било далеко од некакве масовне акције која би могла угрозити безбедност суседних држава. Заправо, и ову кризу у односима треба посматрати у ширем контексту, у вези са притисцима на Бугарску од стране великих сила, али и неких других дешавања у окружењу и Европи. Повратак Карла Хабзбуршког у Мађарску марта 1921. године, за Пашића је значио почетак могуће рестаурација предратних династија и у Немачкој и Бугарској.⁷⁶¹ Француски притисак на Немачку, и примена војних мера због неизвршења репарационих обавеза (8. марта 1921. су француске трупе окупирале Диселдорф, Дуисбург и Рурорт)⁷⁶², могао је да послужи као добар "модел" за истоветну акцију Београда против Бугарске, у којој

2010, стр. 100-139; Иван Ристић, "Бољшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2011), стр. 73-75.)

⁷⁵⁸ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 105.

⁷⁵⁹ АЈ, 14-29-28, л. 98, Извештај Команде целокупне Жандармерије министру унутрашњих дела, Пов. Ј. Б. Бр. 788, Београд, 06. 04. 1921; АЈ, Збирка Војислава Јовановића-Марамба (даље: ВЈМ), бр. 335, ф. 14/Х, МВМ – Првом ађутанту његовог величанства краља (преноси извештај Команданта граничне трупе од 06. 04. 1921.), Пов. Ф. Ђ. Бр. 7516, Београд, 14. 04. 1921; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 105.

⁷⁶⁰ Таке Јонеско је Бошку Чолак Антићу пренео сазнања румунске полиције о припремама нерета и атентата у Македонији, као и о раду бугарских агената међу Куцовласима у Македонији, о припремама за заједничку оружану акцију Турака, Албанаца и македоских комитета против Краљевине СХС, као и о учешћу Стјепана Радића у тим договорима. По румунским информацијама, влада у Тирани је одбила било какву помоћ акцији, не желећи да ризикује односе са Краљевином СХС. (АЈ, 395-5-48, л. 57, Посланство –МИД-у, пов. бр. 211, 19. 03. 1921; АЈ, 395-5-47, л. 22, Посланство – МИД-у, стр. пов. бр. 223, 23. 03. 1921.)

⁷⁶¹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 106.

⁷⁶² Вид. *Историја Француске II*, стр. 516-517.

је дошло до спора између владе и Међусавезничке комисије око репарација.

Што се Краљевине СХС тиче, ова нова криза у односима и није била нова, већ наставак кризе од јесени предходне године. Зато југословенску политику према Бугарској на пролеће и лето 1921. можемо посматрати као наставак покушаја да се "зада ударац" настојањима Стамболијског да рехабилитује Бугарску у међународним односима, и примора бугарска влада да изврши све обавезе из мировног уговора.

Крајем марта бугарски суседи су започели међусобне консултације о колективном протесту Софији. Југословенском посланику у Букурешту Бошку Чолак Антићу је у тамошњем министарству спољних послова речено да је иницијатива потекла од југословенског посланика у Атине, који је од грчке владе тражио подршку за протест Софији поводом комитских припрема. Таке Јонеско је, међутим, веровао да је иницијатива потекла од Грка, изјављујући спремност да се придружи акцији против Бугарске уколико је иницијатива заиста потекла из Београда. Да је иницијатива за заједничку акцију била грчка, сведочи и Пашићев одговор Чолак Антићу, по коме се влада у Београду "одазива на позив Грчке", на који је пристала и румунска влада, да се учини заједнички корак у Софији. Пашић је југословенску подршку условио захтевом грчкој и румунској влади да и у будуће, "без обзира за коју се територију чете припремају", три владе реагују заједнички у Софији.⁷⁶³ Оваква формулација и условљавање југословенског пристанка упућују на то да је Пашић тежио стварању *неформалног савеза* између Београда, Атине и Букурешта против Бугарске по питању активности македонски комитета у тој земљи и њихових акција.

Колективна нота – протест трију влада због тога што бугарска влада толерише македонске организације које припремају и шаљу чете у Македонију, Тракију и Добруџу, уручена је 11. априла. У одговору на ноту (13. априла) бугарска влада је одбацила оптужбе суседа и затражила међународну анкету. Југословенском посланику је предложена заједничка акција власти у Штипу и Ћустендилу против комитских чета.⁷⁶⁴ Спор је добио међународни карактер када је Грчка послала ноту Конференцији амбасадора (14. априла) у којој се Бугарска оптужује да не извршава војне клаузуле мировног уговора и да, у савезу са

---

⁷⁶³ АЈ, 395-5-48, л. 59, Пашић – Посланству, пов. бр. 3941, 28. 03. 1921.

⁷⁶⁴ Телеграма до бугарските легации в чужбина..., 15. 04. 1921. (АСДН, док. 204, стр. 148-149); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 83; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 228.

кемалистима, подржава четничку акцију на грчкој територији. Други разлог који је изазвао међународну позорност били су "гласови" о југословенским припремама за окупацију дела бугарске територије, укључујући и рудник Перник, као санкција због неизвршење мировног уговора.⁷⁶⁵ Поводом гласова о могућој југословенској окупацију, Ракић је извештавао о "великом узбуђењу" које се "претворило у праву панику" после уручења колективне ноте. О томе су писале све новине, и јавно говорили сви министри. Савезнички представници су, наставља Ракић, били претрпани "уверењима о невиности бугарске владе". Уплашена, бугарска влада је предузела са исвршењем неких обавеза из уговора (испорука стоке и јавни позив за упис добровољаца у војску).⁷⁶⁶ Стамболијски је писао генералу Савову: чинимо све да испунимо обавезе, ако дође до војне интервенције Србије, бранићемо се како умемо.⁷⁶⁷

С друге стране, Пашић је пласирање вести о окупацији објашњавао покушајима Бугарске да оправда неизвршење обавеза у погледу разоружања и војне обавезе.⁷⁶⁸ Гласине о окупацији су изазвале реакцију великих сила, посебно Енглеске. У Лондону су озбиљно примили информације о могућој војној акцији Београда, доводећи је у везу са сменом начелника Главног генералштаба генерала Петра Пешића⁷⁶⁹, кога су сматрали умереним. На основу извештаја свог посланика у Софији Артура Пила, веровали су да ће војном акцијом против Бугарске влада покушати да преусмери пажњу јавног мњења незадовољног неуспесима у споровима са Албанијом и Италијом.⁷⁷⁰ Зато је Курзон наложио свом посланику у Паризу да Конференцији амбасадора сугерише да се Краљевини СХС "стави на знање да се не може одобрити никаква непријатељска акција против Бугарске", док је посланику у Београду Јангу наложено да упозори југословенску владу.⁷⁷¹ Јанг је извршио наложену му обавезу, али је имао

---

⁷⁶⁵ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 83.

⁷⁶⁶ АЈ, 341- фасц. I/1921., МИД – Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 5633, 03. 05. 1921.

⁷⁶⁷ Препис от писмо до пълномощния министър в Париж генерал М. Савов, 17. 04. 1921. (АСДН, док. 205, стр. 150).

⁷⁶⁸ АЈ, 341- фасц. I/1921., Пашић – Посланству, пов.бр. 5986, Београд, 08. 05. 1921.

⁷⁶⁹ Генерал Петар Пешић био је помоћник и заступник начелника Главног генералштаба Војске Краљевине СХС од маја 1920. до марта 1921. године (Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 2004, str. 242.)

⁷⁷⁰ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 84.

⁷⁷¹ АЈ, 341- I/1921, Посланство – МИД-у, пов. бр. 102, 03. 05. 1921; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 108; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 8

другачији поглед на догађаје од свог софијског колеге. Опажајући понашање бугарског отправника послова у Београду, Јанг је сумњао да је бугарски дипломата заиста веровао да Бугарској прети непосредна опасност од војне акције, већ да је политика бугарске владе била да ту опасност стално истиче и преувеличава.⁷⁷² Објашњавајући у једном од наредних извештаја "српску тачку гледишта", односно мотиве актуелне политике према Бугарској, посланик напомиње да "Југославија следи француски пример", имајући у виду услове које су Савезници наметнули Немачкој када је у питању извршење мировног уговора. Ако Французи с правом предузимају све мере предострожности како би заштитили себе, констатује Јанг, "Срби виде да нема правде када силе праве изузетак када су у питању њихове жеље да заштите себе од Бугарске". Сматрао је да југословенска влада није желела окупацију Бугарске, већ да, користећи се претњом, Бугарску одржи покорном.⁷⁷³

Енглези су у југословенским претњама Бугарској видели француску "игру". Пил је веровао да је Пико код Бугара хтео да створи утусак да би Краљевина СХС заиста могла да примени претње, надајући се да ће моћи да искористи ову "опасност", и изврши притисак на бугарску владу да задовољи одређена потраживања које су француски држављани имали у Бугарској. Француски посланик је отворено упозоравао Стамболијског да уколико бугарска влада не испуни своје обавезе према француским грађанима, не може очекивати француску подршку у случају агресије "неког од суседа."⁷⁷⁴ Енглези су, такође, сматрали да је могуће да су написи у београдској штампи о санкцијама против Бугарске последица француског утицаја.⁷⁷⁵ Пуковник Планкет, енглески представник у МВКК, је извештавао о јакој француској пропаганди у Бугарској, објашњавајући је намером Француза да постигну југословенско-бугарско зближење под својом контролом. Предлагао је санкције како би се Бугарска, окуражена француском подршком, "уразумила", разматрајући и војну интервенцију суседа као опцију.⁷⁷⁶

---

⁷⁷² Sir A. Young to Earl Curzon, 29. 04. 1921. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXII, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1980, dok. 126, str. 156. (Даље: DBFP/I/XXII))

⁷⁷³ Sir A. Young to Earl Curzon, 18. 05. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 143, str. 172-173.)

⁷⁷⁴ Sir A. Peel to Earl Curzon, два телеграма, 19. 04. и 16. 06. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 110, 181, str. 132, 220.)

⁷⁷⁵ Memorandum respecting Foreign Affairs with especial reference to Thrace, Sofia, 20. 06. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 186, str. 230.)

⁷⁷⁶ Г. Камбуров, *н. д.*, стр. 57.

Став Француске у овом дипломатском спору са Бугарском је, међутим, за Краљевину СХС био највеће разочарење. Изостала је подршка најважнијег великог савезника. Француска политика према Балкану, па и према Бугарској, мењала се како се повећавао јаз између ње и Енглеске у немачком и блискоисточном питању. Она је од почетка 1921. године радила на смиривању југословенско-бугарског сукоба, а њен посланик у Београду је вршио притисак на владу у том правцу, желећи тиме да ојача француски утицај у региону. Београдска влада и штампа одговорили су нападом на француског посланика у Софији Жоржа Пикоа, генерала Фуртуа и француску штампу која је критиковала југословенску политику према Бугарској.⁷⁷⁷ Пико је отворено стао на страну Бугарске.⁷⁷⁸ Ракић је Пилу тврдио да Французи раде на томе да "заузму место Русије"⁷⁷⁹ у Бугарској и постану њена заштитница, те да је Пико због тога у својим говорима "подгревао" неке наде и очекивања Бугара, што се одражавало и на поједине ставове и изјаве Стамболијског, због којих се и сам Пико осећао "врло непријатно".⁷⁸⁰ Сукоб између Пикоа и Ракића је постао толико заоштрен да умало није дошло до физичког обрачуна на једном јавном скупу одржаном у Софији.⁷⁸¹ Можда је управо француска подршка охрабрила Стамболијског да средином маја у тексту за партијски лист *Земеделско знаме* поручи Бугарима да немају чега да се боје: Грчка се неће усудити да покуша окупацију, јер су јој "везане руке" сукобом са Турцима, а Румунија јер има мудре владаоце, док Србија (Стамболијски напомиње да Бугарској не прети Југославија, него Србија!), има великих унутрашњих проблема и оптужује руководство у Београду да је застарело у схватањима и политици према Бугарској.⁷⁸²

Саобразно ставу великих сила, Конференција амбасадора је 30. априла упутила југословенској влади ноту у којој је упозорава на опасне последице које једнострана акција против Бугарске може да произведе, напомињући да бугарски и немачки случај нису идентични, јер Бугарска, за разлику од Немачке, чини напоре да изврши своје обавезе. И бугарска влада је учинила напоре да се спор

---

⁷⁷⁷ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd, 1985, str. 36; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina SHS*, str. 182.

⁷⁷⁸ *История на Българияте, т. IV, Българската дипломация...*, стр. 362.

⁷⁷⁹ На једном скупу у Пловдиву Пико је рекао да је дошло време да Француска у Бугарској преузме некадашњу пријатељску улогу Русије. (као у предходној нап.)

⁷⁸⁰ Sir A. Peel to Earl Curzon, 16. 06. 1921. (DBFP/1/XXII, dok. 181, str. 220.)

⁷⁸¹ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 87.

⁷⁸² *БЗНС, Александър Стамболијски и ВМРО...*, док. 49, стр. 158-159.

оконча, отклони опасност од интервенције Краљевине СХС и омекшају ставови Београда. Коста Тодоров, који је преговарао о посети министра Димитрова, поручивао је из Београда да се морају испунити неки од "кардиналних" услова које поставља Краљевина СХС, да би посета дала икакве резултате. Ти услови су били везани за извршење мировног уговора и сузбијање комита: решавање питања ратних криваца; решавање питања испоруке стоке; доношење закона против активности банди на граници.⁷⁸³ Софија је одмах испунила прва два услова, и почела припреме за доношење закона против комита и њихових помагача.⁷⁸⁴ Крајем маја Стамболијски је за партијске новине написао текст у коме оштро упозорава све избеглице из суседних држава, као и пограничне чиновнике који им помажу да илегално пређу границу, да ће их влада оштро санкционисати, и упућује их на легалне методе борбе за своја права (пред Друштвом народа).⁷⁸⁵ Почетком јуна Софија је Београд да је започела прогон комита који су се налазили дуж границе и да ће интернирати све становнике пограничног подручја за које се покаже да сарађују са комитама.⁷⁸⁶

У јеку кризе (7. јуна), Краљевина СХС и Румунија су потписале *Конвенцију о одбрамбеном савезу*, један од темељних докумената Мале Антанте⁷⁸⁷, која се делом односила и на Бугарску. У њој се истиче да су државе потписнице "чврсто решене" да очувају поредак утврђен уговорима у Тријанону и Неију, да ће страна уговорница притећи у помоћ другој страни у случају неизазваног напада од стране Мађарске и Бугарске, усмереног на промену стања створеног мировним уговорима.⁷⁸⁸ Бугарска је, дакле, и формално сврстана у ред потенцијалних непријатеља. Овај споразум је представљао нови удар тежњама Стамболијског према Краљевини СХС.

---

⁷⁸³ Исто, стр. 88

⁷⁸⁴ Исто, стр. 89.

⁷⁸⁵ БЗНС, Александър Стамболијски и ВМРО..., док. 51, стр. 161-163.

⁷⁸⁶ Г. Василевиќ, *Хронологија...*, стр. 163.

⁷⁸⁷ Мала Антанта, средњеевропско-подунавско-балкански дефанзивни војно-политички савез (1920-1938), у формалном смислу представља ланац билатералних уговора и војних конвенција закључених између Краљевине СХС, Румуније и Чехословачке у периоду од 1920. до 1922 године (неколико пута обнављаних). Циљ савеза био је очување поретка у Подунављу и Средњој Европи створеног мировним уговорима, и био је усмерен, пре свега, против мађарског ревизионизма. (Вид. Milan Vanku, *Mala Antanta 1920-1938*, Titovo Užice, 1969; А. А. Язькова, *Малая Антанта в европейской политике 1918-1925*, Москва, 1974; Eliza Campus, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucuresti, 1978, стр. 11-42).

⁷⁸⁸ *Balkanski ugovorni odnosi II*, стр. 140-141.

Да би макар делимично прокрчио пут побољшању односа са Краљевином СХС, Стамболијски је у Београд упутио свог човека од поверења, доказаног противника комита, Александра Димитрова [Александър Димитров]⁷⁸⁹, кога је 30. маја примио председник владе Никола Пашић, упркос противљењу Двора и свог заменика Тихомира Поповића (који је раније одбио молбу бугарске стране да Димитров посети Београд).⁷⁹⁰ Бугарска влада се побринула да предупреди било какве провокације, па се преко посредника обратила Тодору Александрову са молбом да се не предузимају никакве акције у време састанка. Комитски вођа је изразио сумњу у исход састанка и очекивање да се, осим нових понижења за Софију, ништа неће постићи.⁷⁹¹

Сусретом Пашића и Димитрова, чија су главна тема били комитски упади са бугарске територије, симболично је "стављена тачка" на актуелни спор две државе, али није дошло до суштинског пообољшања односа, барем не онако како је желела бугарска влада. Димитров је у Београду понудио широку сарадњу Краљевини СХС у борби против македонских комита кроз могућност да југословенска влада упути тајне агенте на бугарску територију (у Ћустендилску област), који би тамо остали неколико месеци, и уверили се да је бугарска влада једнако непријатељ комитама као и југословенска. Друга опција коју је Димитров предлагао било је формирање међународног истражног комитета, који би спровео истрагу.⁷⁹² Он је Пашићу поменуо ранији предлог бугарске владе о сарадњи између највиших представника власти у Штипу и Ћустендилу, којима је требало омогућити да се састају, размењују информације и саветују се око заједничких активности у граничном подручју. Димитров је гарантовао да ће сваки ухваћени разбојник који пређе из Бугарске бити убијен на лицу места.⁷⁹³ Ракић је нешто касније пренео Пилу да су двојица државника разговарала и о јужнословенској федерацији (Димитров је веровао да се једино путем федерације, у којој би Бугарска и Македонија имале аутономни статус, може превладати непријатељство између Срба и Бугара), као и о заједничкој акцији према Грчкој (Солун и

---

⁷⁸⁹ Александар Димитров (1878-1921) био је министра унутрашњих дела (1919-1921) и в.д. министра железница, пошта и телеграфа (1921); уредник листа *Земеделско знаме*.

⁷⁹⁰ Sir A. Young to Earl Curzon, 25. 05. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 153, str. 184.); Политически доклад на Посолството на ЧСР в Београд, 10. 06. 1921. (ЧИ/І, док. 49, стр. 118-119.)

⁷⁹¹ *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО...*, док. 54, стр. 167-168.

⁷⁹² Sir A. Young to Earl Curzon, 02. 06. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 166, str. 202.)

⁷⁹³ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 11. 06. 1921. (ЧИ/І, док. 50, стр. 121-124.)

Дедеагач), уколико би се за то створили неопходни услови.⁷⁹⁴ Интересантно је да је Димитров имао веома похвално мишљење о Пашићу и сусрету са њим, тврдећи је да је он "дубоко у души привреженик идеје југословенско-бугарског зближења", јер је "бугарског порекла", али је био уздржан због става јавног мњења према Бугарској. Имао је разумевање за држање Пашића, рекавши да му је током разговора "прошла кроз главу" мисао о томе да је он на месту Пашића, не би примио једног бугарског министра, с обзиром на сва зла и несреће које је Бугарска нанела Србима уласком у рат 1915 године.⁷⁹⁵

Пашић је Димитрову рекао да верује у искрене намере бугарске владе да изврши обавезе из мировног уговора, као и у искреност њене политике зближења, али је као кључно истакао питање комитских упада, мада је признао да постоји претеривине у писању југословенске штампа о комитском питању.⁷⁹⁶ Изнео му је и услов за зближење: потребно је да "бугарски народ даје стално и непрекидно доказе да жели живети у миру, извршити Уговор о миру и дати увек кад прилике затраже доказ кајања и пријатељства."⁷⁹⁷ Овај Пашићев став представљао је суштину југословенске политике према Бугарској у том периоду, политике коју је Пашић персонификовао.

Постепено смиривање југословенско-бугарских односа и улога Француске у томе, изазвали су нове сумње: појавиле су се гласине о стварању савеза упереног против Грчке.⁷⁹⁸ У самој Грчкој су страховали од могућих српско-бугарских планова, што је пропраћено појачаном слофенофобијом у јавности и реториком о "српском шовинизму".⁷⁹⁹ Албин Јанг је био крајње сумњичав према овим гласинама. У извештају напомиње да британски војни изасланик у Београду нема информација о јачању војних снага у Јужној Србији (што би упућивало на војну акцију против Грчке), осим оних везаних за заштиту од македонских и албанских банди. Међутим, британски посланик подсећа на изјаве Француза у време повратка краља Константина, којима су охрабриване српске аспирације на Солун, чиме је желео да укаже на могући француски утицај на српску акцију. Јанг, међутим, говори и о јаком совјетском утицају на југословенску владу, и не

⁷⁹⁴ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 95.

⁷⁹⁵ ЧИЛ, док. 50, стр. 125. (као у нап. 793)

⁷⁹⁶ Исто.

⁷⁹⁷ АЈ, 341 - фасц. I/1921., Пашић - Посланству, пов. бр. 7084, 02. 06. 1921.

⁷⁹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 36.

⁷⁹⁹ Александра Пећинар, "Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919-1922", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012), стр. 6.

искључује могућност да большевици подстичу агресивне кораке Београда, како би створили "ефективну препреку грчком напредовању ка Цариграду".⁸⁰⁰ Артур Пил је имао другачије мишљење и тврдио да Срби планирају да искористе сваки неуспех грчке војске у рату са кемалистима, како би кренули на Солун. Било му је "чудно" како је врло брзо (за недељу дана) дошло до "знатног побољшања" југословенско-бугарских односа, и у томе је видео некакав план о заједничкој акцији.⁸⁰¹ Ракић га је убеђивао да су извештаји о агресивним намерама Београда без икаквих основа, али је у једној ствари био изричит: уколико Грчка није у могућности да контролише турско-бугарски покрет за аутономију Тракије, Београд никако неће дозволити да Солун постане део такве аутономне творевине. Што се Бугарске тиче, југословенски посланик је пренео да га је Стамболијски молио да код Пашића сондира за идеју о заједничкој југословенско-бугарској акцији, при чему би Краљевина СХС добила Солун, а Бугарска Дедеагач, али је Пашић, по његовим речима, ову поруку примио као "веома забавну" и "од свег срца се насмејао".⁸⁰² Да ли је Пашићу ова тема заиста била толико смешна, или је Ракић покушавао да завара Британце, знајући колико им је ово питање важно, не можемо са сигурношћу знати, али је за Пила оваква политика Стамболијског показивала колико се мало поверења може имати у уверавања која је давао о мирољубивости своје земље.⁸⁰³ Ракић је у својим белешкама после свог првог састанка са Стамболијским, 19. фебруара, записао његове речи: "Зар не видите да се велике силе противе нашем зближењу? Зар не видите да се велике силе увлаче на Балкан, и да ми морамо заједнички, доле, на Југ?"⁸⁰⁴

Како се грчко-турски сукоб у Малој Азији заоштравао, тако је југословенска политику према Бугарској била све више у фокусу великих сила. Каква ће бити реакција Краљевине СХС према евентуалним бугарским потезима у грчко-

---

⁸⁰⁰ Sir A. Young to Earl Curzon, 25. 05. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 153, str. 185.)

⁸⁰¹ Sir A. Peel to Earl Curzon, 26. 05. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 154, str. 187-190.)

⁸⁰² Sir A. Peel to Earl Curzon, 16. 06. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 181, str. 221.). Отправник послова у Софији Френсис Род је имао обавештајне податке да је Краљевина СХС од Бугарске, као услов за заједничку акцију према Солуну, тражила бугарско одрицање од Македоније, што Софија није могла да прихвати, па су преговори пропали. (*Memorandum respecting Foreign Affair with especial reference to Thrace...*, као у нап. 775). И италијански дипломатски извори говоре о југословенско-бугарским преговорима, али као разлоге наводе одбијање Београда да подржи бугарске аспирације, иако је Софија била спремна да се одрекне Македоније. (Телеграм италијанског представништва у Драчу, 13. 06. 1921. (ИДД/1/1, док. 39, стр. 152-153).

⁸⁰³ DBFP/I/XXII, dok. 181 (као у предходној нап.)

⁸⁰⁴ Архив САНУ, МР, *Дневник из Бугарске*, белешка, 19. 02. 1921.

турском сукобу? Југословеска позиција је, разуме се, посебно била важна В. Британији, како због чињенице да је Грчка све више посустајала, тако и због бугарско-турских веза и бугарских претензија на Тракију. Зато је Лондон предлагао да се заједничком кораку сила (јул 1921.) прикључе и Краљевина СХС и Румунија, али је француска влада одбила предлог, што је подржала и италијанска влада (француски посланик у Београду, који је био мишљења да нема ничег опасног у бугарским активностима и да је заједнички корак непотребан, сматрао је, такође, да Београд и Букурешт нису ништа мање од Бугарске заинтересовани да "профитирају" од евентуалног развоја догађаја у Малој Азији).⁸⁰⁵

Интересантно је да је поводом ове акције британски посланик Пил известио Форин Офис да "Југословени имају више могућности да дођу до информација" у Бугарској од било које друге државе, и да је он у сталном контакту са својим југословенским колегом, који му повремено даје поуздане информације о ономе што га занима. Напомиње како је добио инструкције да остане у блиском контакту са југословенским послаником, и моли да сличне инструкције буду послате југословенском посланику од стране владе у Београду. Осим што би такво тражење Лондона, по мишљењу Пила, "вероватно ласкало" југословенској влади, утицај Београда у Бугарској би могао бити искоришћен за неутралисање "француских интрига". Курзону се овај предлог није допао. Сматрао је да би ближа сарадња Лондона и Београда можда "охрабрила Србију" у њеном "непријатељским држању" према Бугарској.⁸⁰⁶ Међутим, британски отправник послова у Београду је, као "хитно" и "поверљиво", јављао о разговору румунског и бугарског посланика којом приликом је румунски посланик изнео идеју о југословенско-румунско-бугарском савезу "за ликвидацију Грчке" (Краљевина СХС би добила Солун, Бугарска Тракију, а Румунија компензације у Банату). Бугарски посланик је пренео француском колеги да је румунски посланик изнео свој лични став, који, према његовом уверењу, није био далеко од става румунске владе. Француски посланик је био изричит – Париз не жели поновно отварање "балканског питања" и сматра границе на Балкану коначним. Британац није

---

⁸⁰⁵ The Marquess Curzon to Lord Hardinge and Sir G. Buchanan, 04. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 211, str. 267-268.); Mr. Strange to the Marquess Curzon, 12. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 221, str. 275-276.) ; The Marquess Curzon to Sir A. Peel, 13. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 224, str. 278.)

⁸⁰⁶ Sir A. Peel to the Marquess Curzon, 12. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 220, str. 275-276.)

веровао да је предлог о "ликвидацији Грчке" став румунске владе.⁸⁰⁷ С друге стране, Краљевина СХС и Румунија биле су одлучне да не признају било какав споразум између Бугарске и ангорске владе који би, директно или индиректно, доводио у питање признате грнице, и у том смислу су мотриле на понашање Софије. У Београду је грчки посланик говорио о "блиској сарадњи" са југословенском владом када су у питању држање Бугарске и кемалиста, као и о споразуму којим се дозвољава транзит оружја за Грчку из Аустрије и Чехословачке преко југословенске територије. Тихомир Поповић је био задовољан што је В. Британија "остала будна", и једина од сила свесна опасности од бугарско-турске сарадње.⁸⁰⁸

Бугарска влада се, без обзира на своју политику према грчко-турском сукобу, искрено трудила да буде лојалан саговорник Београда и испуни дата обећања. По повратку Димитрова из Београда предузела је мере које су показивале њену одлучност да се ухвати у коштац са ВМРО-ом. Знатно је појачана контрола у граничном појасу, Димитров (који је 24. јуна постављен за војног министра) је наредио хапшење Протогеровога, који се склонио у Беч, и Алксандрова који се скривао. Пресечени су финансијски канали којима је из Италије, преко италијанске банке у Софији, финансирана ВМРО.⁸⁰⁹ Формирана је контрачета на челу са кумановским војводом Стојчо Добревим за гоњење комита (која се показала као промашај, јер се одазвало мало људи). Закон којим се уводе строге казне за организаторе и вође чета, за четнике и помагаче (јатаке) усвојен је у Собрању 6. септембра. Све ово је разгневило ВМРО, који је Димитрова осудио на смрт (августа 1921.), а сукоб је кулминирао после убиства Ђорче Петрова (28. јуна), најближег сарадника Димитрова у спровођењу антикомитских мера, за којим су уследиле одмазде према ВМРО-у. Егзекуторима ВМРО-а је пошло за руком да 22. октобра изврше смртну пресуду и на суров начин ликвидирају Димитрова, пошто су на путу напали његов аутомобил којим је кренуо у своје родно село.⁸¹⁰ Тако се ова фаза у односима две државе завршила кобно по једног од њених најактивнијих делатника.

---

⁸⁰⁷ Mr. Strang to the Marquess Curzon, 12. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 222, str. 276-277.)

⁸⁰⁸ Mr. Millington-Drake to the Marquess Curzon, 14. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 228, str. 280)

⁸⁰⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 113-114.

⁸¹⁰ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 96-107.

Убиство Димитрова представљало је својеврсну победу ВМРО-а над настојањима владе да заузда организацију. Убиство је изазвало кризу у владајућој странци. Дошла је до изражаја подела која је постојала унутар БЗНС-а, на тзв. левицу и десницу. Део БЗНС-а (присталице Димитрова, омладина) је био за то да се влада коначно обрачуна са организацијом, док је други део (министар војни Коста Томов, министар финансија Марко Турлаков и др.) био против продубљивања конфронтације и за мирно решење. Последица ове поделе било је стварање тзв. *Комитета за сељачку дикатуру* од стране присталица "чврсте руке" према ВМРО-у, са намером да против свих непријатеља режима (не само ВМРО-а) спроведе мере терора. Влада је увела војну управу у три округа (Софија, Петрич, Тустендил), а Стамболијски је обавестио Ракића да је у Албанију упутио своје тајне агенте да прате активности ВМРО-а на албанској територији. С друге стране, влада је повела преговоре са организацијом и предложила јој да се одрекне револуционарних метода и усредсреди на легалну борбу за мањинска права Бугара у суседним државама. ВМРО је одбио предлоге, под изговором да у Краљевини СХС не постоје услови за легалну борбу. Међутим, како верује историчар В. Василев, између владе и организације постигнут је прећутни договор о томе да влада остане по страни у унутрашњем сукобу који се водио у оквиру македонског емигрантског покрета у Бугарској, а да се организација заузврат не меша у унутрашњо-политички живот земље.⁸¹¹ Ипак, влада је, иако веома дискретно, помагала опозицију Годору Александрову, надајући се да ће победити федералистичка струја. Став владе према унутрашњем сукобу у македонском емигрантском покрету у Бугарској рефлектује њен став према "македонском питању", тј. начину њеногово решавања.

Убиство Димитрова није допринело суштинском приближавању југословенске и бугарске владе у циљу борбе ротив заједничког непријатеља. Напротив, после убиства је дошло до слабљења ентузијазма бугарске владе у настојањима за зближењем. Софија је била разочарана, јер је сматрала да је поднела велике жртве, а да јој из Београда није адекватно узваћено.⁸¹² Стамболијски је за говорницом Собрања крајем октобра изјавио да Србија и

---

⁸¹¹ *Исто*, стр. 110-113.

⁸¹² Доклад на Послоството на ЧСР в Белград, 14. 10. 1921; Доклад на Послоството на ЧСР в Софија, 05. 11. 1921. (ЧИ/И, док. 52-53 стр. 127-129); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 149-151.

Румунија нису одговориле на бугарске понуде за пријатељством, јер сматрају да је "нова Бугарска" иста као и она "стара".⁸¹³

1.2. 3. Политика Краљевине СХС према Бугарској 1922. године

Првих неколико месеци 1922. године протекло је без већих "узбуна" у југословенско-бугарским односима. Крајем фебруара Тодоров је примећивао знаке побољшања односа званичника према Бугарској, што је резултирало отказом Београда да суди Бугарима оптуженим за ратне злочине и инструкцијом Ракићу да успостави блиске везе са бугарским званичним круговима.⁸¹⁴ Али је већ крајем маја 1922. године дошло до велике кризе, највеће од краја рата, која ће потрајати све до јесени. Узроци су били јачање акције ВМРО-а и потези Стамболијског на спољнополитичком плану – он је поново покренуо емигрантско и мањинско питање, што је и раније доводило до затегнутих односа са суседним државама. Стамболијски је 18. маја 1922., на Конференцији у Ђенови, предао ноту-меморандум у којој се наводи да од 7 милиона Бугара, 2 милиона живи изван Бугарске, а од њих чак 500 хиљада је побегло из својих домова и сада живе у Бугарској као избеглице. Велики део њих је, услед "безнадежности и очајања", изабрао да живи "нелегално", одајући се разбојништву. У ноти се истиче да је бугарска влада учинила све да сузбије акцију македонских емиграната, која представља опасност по регионални мир, али без резултата, јер не располаже довољним бројем војника. С друге стране, чињеница да их много јаче снаге суседних држава не успевају зауставити, говори о томе да они имају подршку становништва које живи у пограничним областима суседних држава. Није заборављена ни жртва Димитрова, чиме се у ноти доказује да влада активно ради на сузбијању чета. Зато се решење проблема не може постићи насилним путем, већ поштовањем права македонских и тракијских емиграната (у ноти се предлаже да буду амнестирани, да им се омогући повратак и врати имовина), али и права загарантованих међународним уговорима и конвенцијама, оних који су остали да

---

⁸¹³ А. Стамболијски, *н. д.*, стр. 389.

⁸¹⁴ Централни државни архив (Софија) (даље: ЦДА), Фонд Министарства спољних послова и вера бр. 176К, Опис 4, а.е. 2490, л. 13-14.

живе под влашћу суседних држава. Конференција није разматрала меморандум, јер је третирао једно политичко питање, које је било изван њених надлежности, али је он прослеђен Савету Друштва народа.⁸¹⁵

Краљевина СХС је оштро реаговала, упутивши протест Савету, сматрајући да је приликом стављања на дневни ред заседања бугарског (и мађарског) меморандума о мањинама прекршена процедура према којој Бугарска и Мађарска немају право иницијативе по питању мањина, већ ово питање може да покрене Савет, на представку једне од својих чланица. Што се бугарског меморандума тиче, југословенска делегација је на заседању Савета истакла да ту не може ни бити речи о мањинама "јер у нашој земљи не постоји никакав бугарски елемент ни по раси, ни по језику". Аргумент делегације био је и тај да се у Нејском уговору нигде не помињу обавезе Краљевине СХС у погледу мањина, али се зато помињу обавезе Бугарске у погледу "једног дела шопског становништва са несумљивим карактерним цртама српског народа и по раси, и по језику."⁸¹⁶ После ових примедби, Секретаријат ДН је прво избацио термине "бугарске" и "мађарске" и оставио само термин "мањине", да би касније избацио и овај термин, и о меморандумима говорио као о "саопштењу са Ђеновљанске конференције".⁸¹⁷ Почетком септембра бугарска влада је повукла своју представку о правима мањина у делу који се односио на Краљевину СХС и Румунију, а што се Грчке тиче, она није била потписник уговора о мањинама, те није била заштићена правилима о процедури, па је питање заштите мањина у Грчкој постављено пред Друштвом народа. У извештају се указује да је разлог повлачења поднеска од стране Бугарске чисто формалне природе, јер јој је указано да није испунила неопходне процедуре, и да ће, чим се испуне формалности, бугарска влада поново

---

⁸¹⁵ Нота до Председателя на Генузката конференция по въпроса за малцинставата (АСДН, док. 349, стр. 256-258.); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр.148-149; Војо Кушевски, *Македонското прашање во Друштвото на народите*, Скопје, 2001, стр. 84-85. Деталније о учешћу Бугарске на конференцији у Ђенови вид.: Д. Петрова, *н. д.*, стр. 264-271; *История на Българите, т. IV, Българската дипломация...*, стр. 363-365.

⁸¹⁶ АЈ, 395-7-81, л. 374, МИД-Посланству у Букурешту (прослеђује извештај Мате Бошковића), пов бр. 8541, 19. 08. 1922; В. Кушевски, *Македонското прашање*, стр. 87-88; Нинчић је неформално рекао италијанском министру спољних послова Шанцеру да ће југословенска делегација покренути питање југословенске мањине у Италији, уколико Италијани на конференцији поставе питање "бугарских мањина". (Г. Василевиќ, *Хронологија...*, стр. 166).

⁸¹⁷ АЈ, 395-7-81, л. 374 (као у предходној нап.)

покренути питање.⁸¹⁸ Овај пример показује како је влада Стамболијског веома агилно покретала тзв. "мањинско питање", без обзира на њен став о Македонији, и да је управо то један од разлога сталних напетости између Софије и Београда, јер је на овај начин бугарска влада "македонско питање" држала отвореним, а влада у Београду га је, напротив, сматрала заувек затвореним. Македонски историчар В. Кушевски наводи да су македонска емиграција у Бугарској и ВМРО за владу Стамболијског (све до тзв. Нишког споразума), имали улогу "политичке резерве", која је у погодном тренутку могла бити искоришћена за остваривање одређених спољнополитичких циљева.⁸¹⁹

На конференцији у Ђенови су мале државе биле подељене у "блокове" окупљене око главних опонената – Француске и В. Британије. Краљевина СХС се сврстала уз Француску, која је била најтврдокорнији заговорник поштовања уговора и територијалног status quo-a, управо желећи да се избегне покретање питања измене одредаба мировних уговора, посебно од стране Бугарске. Исту политику, из истих разлога, следиле су друге две чланице Мале Антанте и Пољска (која је на конференцији наступила заједно са Малом Антантом).⁸²⁰ Стамболијски је у Ђенови био охрабрен подршком (макар она била само вербална) коју је добио од представника сила, посебно од Лојда Џорџа.⁸²¹ Јављао је да Бугарска "никада није имала тако добар међународни положај као данас", и предсказивао "добро пролеће за спољну политику нове Бугарске".⁸²² Предвиђао је скори распад Мале Антанте, јер је Румунија (заједно са Пољском) већ била близу приласку "англо-италијанском блоку".⁸²³ Списку успеха који су утицали на јачање спољно-политичког самопоуздања Стамболијског свакако треба додати и трансформисање Међународне војне контролне комисије у Бугарској почетком године, као и извесне успехе по питању одлагања репарација. Међутим, као по правилу, јачање међународног положаја Бугарске у престоницама суседних држава није посматрано са симпатијама.

---

⁸¹⁸ Исто, л. 381, МИД – Посланству у Букурешту (прослеђује извештај Посланства у Атини), пов. бр. 9639, Београд, 05. 09. 1922; Вид и: В. Кушевски, *Македонското прашање*, стр. 95-101.

⁸¹⁹ В. Кушевски, *Македонското прашање*, стр. 82-83.

⁸²⁰ Ž. Avramovski, *Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima...*, str. 159-160; Dragan Bakić, "Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922", *Istorija 20. veka*, br. 3/2011, str. 118.

⁸²¹ Телеграми и извештаји од 10, 11, 12. 05. 1922. (АСДН, док. 316, 317, 318, стр. 236-237.)

⁸²² Телеграма до МВРИ, 16. 05. 1922. (АСДН, док. 336, стр. 248.)

⁸²³ Телеграма до Министерския съвет, 14. 05. 1922. (АСДН, док. 331, стр. 245.)

ВМРО је од пролећа до јесени 1922. године знатно појачао своје активности на територији Вардарске Македоније. Тодор Александров је крајем априла наредио свим организацијама на терену да се у сваком селу организују чета и сеоска милиција, као и атентаторске групе, посебно у оним селима поред железничких пруга и великих градова; да се саставе спискови личног наоружања становништва; да се обезбеде канали за пренос поште, оружја, илегалне преласке идр; да се комитске вође из битољског округа повежу са представницима "албанског ослободилачког покрета" ради заједничког дејства, и да се обаве припрема за спровођење у дело договора ВМРО-а и Косовског комитета⁸²⁴; да се саставе спискови имовине становништва и одреди "револуционарни порез".⁸²⁵

До јесени је ВМРО успео да организује веома озбиљну мрежу на територији Вардарске Македоније, која се, према југословенским обавештајним подацима делила на Централну (рејони Скопље, Радовиш и Тетово, са логистичком базом у Ћустендилу) и Јужни зону деловања (рејони Струмица, Дојран, Пехчево, Валандово и Битољ, са логистичком базом у Горњој Цумаји). Према истом извору, до почетка 1923. године, организација је у Вардарској Македонији имала на располагању 1675 четника (925 за територију лево од реке Вардар, а 750 десно од Вардара), и још 9100 четника у оквиру "народних милиција" на бугарској територији.⁸²⁶ С друге стране, и Извршни комитет македонских братстава се укључио у пролећну кампању упутивши меморандум конференцији у Ђенови у коме је затражено пуно поштовање уговора о заштити мањина.⁸²⁷

---

⁸²⁴ Ради се о договору из децембра 1921. године, којим су два комитета одредила своје зоне утицаја на територији Краљевине СХС, односно поделила територију будућих независних држава Македоније и велике Албаније, и договорили заједничку акцију. (Вид. више извештаја италијанског представништва у Драчу из новембра 1921. године (ИДД/1/1, док. 43, 44, 45, стр. 155-159); Михајло Миноски, "Договорот на ВМРО – Автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: Обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 годин", *Историја*, 1-2, Скопје, 1997, 111-116; Више о албанско-македонској сарадњи: Здравко Савески, Маријлен Демири, *Национализмот во(н) контекст. Соработка на Албанците и Македонците од Илинденското востание до Народноослободителната војна*, Скопје, 2014, стр. 61-65).

⁸²⁵ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 131-132; К. Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 121-122; О интензивирању комитске акције вид. и: Маја Милковић-Ђуровић, "Комитске акције на тлу Јужне Србије 1920-1928.", *Историја 20. века*, br. 1 (1996), стр. 119-121, 128-129. (Ауторка износи податке и даје статистички приказ комитске акције на основу прецизне анализе писања београдске *Политике*.)

⁸²⁶ I. Katardžijev, *Makedonsko nacionalno pitanje*, стр. 109.

⁸²⁷ К. Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 122.

Добар показатељ интензивирања комитске акције 1922. године је и број напада и жртава у њима. Према подацима МИД-а, у периоду 1919-1921 догодио се 51 комитски напад (1919-10, 1920-17, 1921-24), 1922. године 41 напад, а 1923. године 51 напад.⁸²⁸ У периоду 1919-1921. године у нападима је погинуло или је рањено 22 службених лица и 13 цивила, док је 1922. године убијено или рањено 26 службених лица и 38 цивила.⁸²⁹ Када је реч о Жандармерији, у периоду 1919-1921. године рањено је њених осам припадника, 1922. године погинуло је 17 припадника, док је 4 рањено.⁸³⁰

Дипломатске депеше (мај-јун 1922.), такође, говоре о озбиљним комитским припремама: о пребацивању комита италијанским лађама за Албанију одакле планирају пребацивање у охридски крај; о томе да је војвода Чауљев преговарао са представницима албанско-турског комитета у Цариграду о акцијама у охридском и битољском крају; о припремама "турско-албанско-бугарског комитета" из Цариграда да у Краљевину СХС, преко Бугарске, пошаље групу од осам лица ради вршења атентата у Битољу, Призрену, Приштини, и групу од шест лица да изврши атентат на краља Александра у Београду.⁸³¹ Извештај Посланства у Софији говори о тенденцији сталног раста броја комитских упада на југословенску територију, да би у току јула 1922., упади достигли врхунац: у југословенском делу Македоније је оперисало 16 чета (у источном делу 15, у западном 11 чета), а упади су били "готово свакодневни" (5, 6, 7, 9, 10, 11, 18, 20, 21. јула). ВМРО је појачао и своје активности на албанској граници, у сарадњи са Косовским комитетом.⁸³² Успостављени су контакти и са мађарским и хрватским екстремистима.⁸³³ У Берлину је Протогеров од Немаца тражио оружје и новчану

---

⁸²⁸ Владан Јовановић, "Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934", *Токови историје*, бр. 1-2 (2007), стр. 18.

⁸²⁹ Исто.

⁸³⁰ Исто., стр. 15.

⁸³¹ АЈ, 370-23-72, л. 26, 27, 30, 31, Извештаји Посланства у Цариграду МИД-у, пов. бр. 127 и 138 од 16 и 26. 03. 1922., и пов. бр. 197 и 198 од 22 и 23. 05. 1922; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 165.

⁸³² АЈ, 395-7-79, л. 159, МИД –Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 8564, 13. 08. 1922.

⁸³³ Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd, 1971, стр. 197, 208; БЗНС, *Александар Стамболијски и ВМРО...*, док 82, стр. 209-211; Југословенска тајна полиција је имала сазнања да је 1. јула одржан је још један састанак у канцеларији шефа мађарске обавештајне службе, коме је присуствовала делегација ВМРО-а предвођена Протогеровим, и да је тема овог састанка била је припрема атентата на краља Александра.(АЈ, 14-210-775, Одељење за државну заштиту (ОДЗ)-Комесару полиције у Осијеку, Пов. Д. 3. Бр. 12334, Београд, 04. 08. 1922).

и дипломатску подршку, коју није добио, па се упутио у Ђенову да исту затражи од Совјетске Русије (састао се са њеним представником Крстом Раковским).⁸³⁴ Београд је имао информације, и о томе обавестио велике силе, да ће бугарска влада и ВМРО исценирати побуну Македонаца у Петричу и Неврокопу, којом приликом ће бити проглашена "аутономна Македонија", са циљем да се "македонско питање" покрене пред Европом.⁸³⁵

У исто време, легални део македонског покрета је покушао да за отварање "македонског питања" добије подршку В. Британије. Иван Каранџулов (председник ИК Савеза македонских братстава) је у разговору са британским послаником Ерскином истицао да је аутономна Македонија једино решење за мир на Балкану, али и препрека стварању једне велике државе од Јадранског до Црног мора "коју преферирају Срби", а која би била опасна по интересе великих сила. Од британског посланика је затражио савет о томе шта предузети како би се поправило стање које је постало "неподношљиво". Ерскин му је саветовао да се одрекне своје "химере" о аутономној Македонији, и усредреди се на заштиту мањинских права, за шта је потребно стрпљење. Опоменуо га је да употреби свој утицај и обесхрабри екстремисте међу Македонцима који би да прибегну насиљу. Такође му је помнеуо да зна за контакте са Албанцима и Стјепаном Радићем и идеје о синхронизованом подизању устанка⁸³⁶ у Македонији и у Хрватској. Упозорио га је да је такав покушај осуђен на пропаст, с обзиром на снагу југословенске војске, и да би тиме положај становништва у Македонији постао још тежи. Ерскин је Форин Офису наговестио да ће у Македонји "доћи до проблема" јер је бугарска влада немоћна да се обрачуна са македонским екстремистима.⁸³⁷

---

⁸³⁴ Косьо Пенчиков, *Германија и Југоисточна Европа 1919-1933*, Софија, 1993, стр. 129.

⁸³⁵ АЈ, 388-8-21, л. 393, Нинчић-Посланству, 23. 05. 1922.

⁸³⁶ Југословенска тајна полиција је имала информације о истовременим припремама мађарских екстремисти (тзв. "пробуђени Мађари") за устанак у Краљевини СХС. Напад је планиран за 15. мај 1922. године у циљу подизања устанка или подршке побуни која се очекивала у Хрватској, Босни и Јужној Србији. У нападу је требало да учествује око 8000 људи са мађарске стране, махом хрватских емиграната, и око 500 са албанске стране. Синхронизовано би деловале и чете из Албаније и неколико чета из Бугарске које би упале у Македонију. (АЈ, 14-210-775, ОДЗ - Комесару полиције у Осијеку, Пов. Д. З. Бр. 6502, Београд, 29. 04. 1922).

⁸³⁷ Mr. Erskine to the Marquess Curzon, 09. 02. 1922. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXIV, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1983, dok. 27, str. 146-147. (dalje: DBFP/I/XXIV)).

Ова опсежна акција ВМРО-а била је главни разлог погоршања односа Бугарске са Краљевином СХС, и то у тренутку када је Бугарској била потребна подршка Београда, јер су у Софији очекивали пораз Грчке у рату са Турском и ревизију решења "тракијског питања".⁸³⁸ У исто време, кулминирао је и сукоб бугарске владе са ВМРО-ом (после неких безуспешних покушаја измирења).⁸³⁹

Југословенска влада је одлучила да оштро реагује. На седници Министарског савета (30. маја) министри унутрашњих дела и војске (Воја Маринковић и генерал Милош Васић) реферисали су о комитским упадима, тврдећи да су "систематски организовани и потпомогнути од бугарских пограничних власти" и да бугарски граничари дозвољавају да се чете слободно повуку на бугарску територију после окршаја са југословенским властима. Поводом упада се Министарски савет "сагласио да је за њих на првом месту одговорна бугарска влада". Министар спољних послова овлашћен је да обавести нотом велике силе о догађајима на граници, и да бугарској влади преда "енергичну ноту" којом захтева хитни престанак комитске акције. "У противном наша ће влада оружаном силом прибавити мир грађанима. Окупација комитских центара на бугарској територији неће бити искључена, ако бугарска влада не буде у стању да сама стане на пут разбојницима".⁸⁴⁰ Ово је био први случај од краја рата да се гласно и одлучно заговара војно решење кризе у односима са Бугарском.

Наредног дана Нинчић је позвао Тодорова и пренео му да је стање неодрживо, "противно свим појмовима и одржавању коректних односа између суседних земаља", и упозорио га да југословенска влада скида са себе "одговорност за озбиљне последице које могу наступити".⁸⁴¹ На Тодорова су Нинчићеве речи оставиле утисак да је Краљевина СХС била спремна "да делује

---

⁸³⁸ Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд, 1938, стр. 338.

⁸³⁹ *БЗНС, Александър Стамболијски и ВМРО...*, док. 86, стр. 213-216. (Писмо Тодора Александрова националистичким организацијама у Бугарској, у коме их позива на садејство у борби против владе. Наводи и податке о успесима комитске акције у Македонији од почетка године).

⁸⁴⁰ *Политика*, "Ситуација" (извештај о седници Министарског савета), 31. 05. 1922; Италијани су имали извештаје да је влада у Македонију упутила два пука, чији је циљ био да опколе комитске чете. Са друге стране пут за бекство затвориле би им пограничне јединице, и тако би чете биле уништене. Нинчић је, међутим, изјавио италијанском посланику да најважнији циљ није уништење чета, већ спречавање њиховог организовања у Бугарској. (Телеграм из Београда, 13. 07. 1922. (ИДД/1, док. 68, стр. 189-190).

⁸⁴¹ АЈ, 388-8-21, л. 395, Нинчић – Посланству у Паризу, пов. бр. 5919, 31. 05. 1922.

против Бугарске".⁸⁴² И стране дипломате су извештавале о озлојеђености југословенског политичког врха. Дука је тврдио да су Пашић и Нинчић "веома бесни", а Јанг да је југословенска влада "огорчена" и да му је Нинчић говорио о бугарским четама, као и о томе да се мора једном стати на пут упадима чије је порекло "на другој страни границе". Југословенски и грчки представници су се залагали за строге мере према Бугарској, док је Дука позивао на умереност и предложио (што је прихваћено) да Румунија пренесе упозорење Бугарској у име три државе.⁸⁴³

У Софији је Ракић, у разговору са секретаром бугарског министарства спољних послова, истицао како је уверен да бугарска влада нема удела у комитским акцијама, али је веровао да их толерише. Секретар је изјавио да је бугарска влада спремна да прихвати сваку меру коју Београд предложи, у циљу смиривања тензија.⁸⁴⁴ С друге стране, Ерскин је сматрао да југословенска влада није истински забринута због упада чета, како се то може закључити из њеног држања, већ да је принуђена да заузме чврст став због притиска јавног мњења. На основу неких Ракићевих примедби закључио је да Београд "озбиљно размишља о примени силе против Бугарске".⁸⁴⁵

Поводом југословенских оптужби, Софија је предузела хитну акцију на "два колосека": 1) затражила је међународну истрагу, поистовећујући актуелне претње са онима из априла 1921. године; 2) предложила је Београду формирање југословенско-бугарске комисије за истрагу на граници (нотом од 9. јуна).⁸⁴⁶ За Београд су оба модалитета била неприхватљива. Предлог о мешовитим комисијама је одбијен⁸⁴⁷ уз образложење да заједничка комисија ништа не би

---

⁸⁴² К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 233.

⁸⁴³ Sir H. Dering to the Earl of Balfour, 11. 06. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 78, str. 275.); Sir A. Young to the Earl of Balfour, 14. 06. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 83, str. 230.)

⁸⁴⁴ Телеграма до БЛ в Белград, 09. 06. 1922. (АСДН, док. 366, стр. 268-269.)

⁸⁴⁵ Mr. Erskine to the Earl of Balfour, 08. 07. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 86, str. 269-271). Ракић је Ерскину изјавио да су сви напори које је чинио од свог именовања за посланика у Софији, а који су били усмерени на помирење са Бугарском, доживели потпуни колапс. У овоме је британски посланик видео својеврсно оправдање за евентуалне мере које ће бити предузете и дистанцирање Ракића од политике своје владе.

⁸⁴⁶ Телеграма до БЛ в Белград, 03. 06. 1922. (АСДН, док. 364, стр. 268); К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 233; Sir A. Young to the Earl of Balfour, 20. 07. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 115, str. 284); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 153.

⁸⁴⁷ *Правда* је, међутим, 10. јуна писала да је југословенска влада предложила Бугарској стварање заједничке комисије која би требало "да извиди узроке напада, као и да пронађе покретаче". Затим је, по писању истог листа, Нинчић упозорио Тодорова (9. јуна) да ће Краљевина СХС предузети "одбрамбене мере уколико Бугарска не пристане на предлог о

могла постићи уколико бугарска влада настави да толерише формирање и наоружавање чета на њеној територији. Једино би, веровали су у Београду, бугарска влада могла користити комисију као "стални изговор", пребацујући на њу одговорност за дешавања на граници.⁸⁴⁸ Што се међународне истраге тиче, Нинчић је тврдио да би њено прихватање "значило изгубити битку у самом почетку", јер би је Бугари искористили за утврђивање стања у пограничним крајевима суседних држава и истакли потребу примене одредаба о заштити мањина.⁸⁴⁹ Стамболијски је, међутим, тврдио да је југословенска влада начелно прихватила бугарски предлог о формирању мешовите југословенско-бугарске комисије (и да је Нинчић сугерисао њено формирање), али да је променила став после краљевог венчања (8. јуна).⁸⁵⁰ Промена става се може објаснити тиме да Београд пре тога није био сигуран у подршку својих савезника Румуније и Грчке. Договор о заједничкој акцији постигнут је приликом сусрета министара спољних послова у Београду на краљевом венчању, тако да питање комитских упада више није било билатерално (између Бугарске и Краљевине СХС), већ је постало предмет заједничке интервенције.

На основу договора тројице министара спољних послова постигнутог у Београду, 14. јуна је румунски министар у Букурешту уручио колективну југословенско-румунско-грчку протесну ноту бугарском посланику Фичеву, у којој се истиче да, "упркос обећањима", бугарска влада ништа није предузела да спречи комитске упаде на територије суседних држава, већ су упади постали интензивнији. Тражи се да бугарска влада предузме "радикалне мере" против

заједничкој комисији која ће испитати све околности комитских акција", а 13. јуна је Бугарска телеграфска агенција објавила да бугарска влада прихвата предлог о заједничкој комисији. (*Правда*, "Бугарска пред дилемом", "Нинчић Годорову", 10. 06. 1922; "Бугарски одговор", 13. 06. 1922.) Расположиви дипломатски извори (домаћи и страни), као и релевантна литература, не потврђују овакав след догађаја.

⁸⁴⁸ АЈ, 395-7-79, л. 174, Нинчић – Посланству у Букурешту, пов. бр. 6634, Београд, 21. 06. 1922.

⁸⁴⁹ *Исто*, л. 182, Нинчић – Посланству у Букурешту, пов. бр. 7011, Београд, 01. 07. 1922.

⁸⁵⁰ Телеграми до бугарските легацији в чужбина, 16. 06. 1922. (АСДН, док. 368, стр. 270.); Mr. Erskine to the Earl of Balfour, 16. 06. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 86, str. 233-234). Занимљиво је да је Стамболијски став суседних влада и њихове жалбе на комитске упаде објашњавао љубомором због третмана који је бугарска делегација имала на Беновљанској конференцији.

комитских чета које се припремају на њеној територији, уз напомену да у супротном може доћи до "озбиљних последица".⁸⁵¹

У свом одговору на ноту, бугарска влада је одбацила оптужбе и истакла да је више пута на делу доказала своју жељу да живи у миру са суседима. Напомиње да влада располаже ограниченим средствима за осигурање границе, да суседне државе располажу далеко јачом силом и да за стање на граници не може бити одговорна само бугарска влада. Бугарска влада предлаже међународну анкетну комисију која би утврдила основаност жалби суседних држава.⁸⁵²

Дука је био против међународне комисије, јер је сматрао да би на тај начин суседи Бугарске од тужитеља могли постати оптужени, мада је предлагао да се пронађе нека "згодна формула" као одговор Бугарској, како не би изгледало да суседи Бугарске страхују од "међународног јавног мњења".⁸⁵³ За разлику од Нинчића, Румуни су предлог о формирању мешовитих комисија сматрали прихватљивим, а такве комисије корисним. Веровали су да ће Бугарска, уколико одбију овај њен предлог, покушати да одговорност пребаци на суседне земље.⁸⁵⁴

Пошто њени предлози нису наишли на пријем, бугарска влада се 17. јуна обратила Друштву народа.⁸⁵⁵ Истовремено је наставила покушаје да са Београдом договори заједничку проверу безнедности границе. Нотама од 19. јуна тражила је додатне податке о томе где се на бугарској територији чете формирају и који им гранични органи омогућавају прелазак. Предлагала је заједничко дејство граничних органа, телефонско и телеграфско повезивање граничних караула ради међусобне комуникације.⁸⁵⁶

Нинчић је бугарски предлог сматрао прихватљивим, али уз два услова: 1) да се из пограничне зоне од стране сви државни службеници и познате комите, који

---

⁸⁵¹ АСДН, док. 368, стр. 270. (као у нап. 850); АЈ, 395-7-79, л. 170, Посланство у Букурешту – МИД-у, 14. 06. 1922; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 153; Д. Тодоровић наводи да је Софији уручена нова нота (после оне од 14. јуна) "у виду претње премијеру Стамболијском", у којој је "подвучено да ће три суседне државе, уколико се наставе прелазити чета предузети војне мере против Бугарске". (Д. Тодоровић, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 166). Ову информацију Д. Т. наводи на основу писања листа *Време*.

⁸⁵² АСДН, док. 368 (као у предходној нап.); АЈ, 395-7-79, л. 171, Посланству у Букурешту – МИД-у, пов. бр. 386, 19. 06. 1922.

⁸⁵³ АЈ, 395-7-79, л. 171 (као у предходној нап.)

⁸⁵⁴ Исто, л. 174, Посланство – МИД-у, пов. бр. 401, 23. 06. 1922.

⁸⁵⁵ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 154; Д. Тодоровић, *Jugoslavija i balkanske države*, стр. 166.

⁸⁵⁶ Sir A. Young to the Earl of Balfour, 20. 07. 1922. (DBFP/XXIV, dok. 115, str. 284); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 154.

су дошли са територија суседних држава; 2) да се убудуће не толерише рад македонских добротворних друштава.⁸⁵⁷ Предлагао је заједничку тактику пред Друштвом народа – оградити се од бугарског позивања на чл. 11 Пакта ДН, јер колективна нота не представља претњу ратом, нити има намеру да наруши мир, већ да га учврсти. Како би се појачао притисак, предлагао је да се покрене питање неизвршавања мировног уговора од стране Бугарске.⁸⁵⁸ Грци, који су у први мах прихватили румунско гледиште, приклонили су се Нинчићевим ставовима, уз сугестију да би два услова требало ублажити, посебно онај који се односи на хуманитарна друштва.⁸⁵⁹ Румуни су се сложили са грчким ставом, и 13. јула је Дука, после споразума са грчким послаником у Букурешту, замолио Нинчића да позитивно одговори на бугарску ноту од 19. јуна, како би на седници Савета Друштва народа (17. јула) могли изјавити да је бугарска жалба постала беспредметна, јер је спор окончан.⁸⁶⁰ Нинчић је 15. јула наредио Посланству у Софији да саопшти бугарској влади да три суседне државе прихватају њен предлог од 19. јуна, уз испуњење два услова: 1) да Бугарска из пограничне зоне одстрани "све чиновнике и јавне службенике, као и све ноторне четнике пореклом са територија суседних држава"; 2) да престане да толерише рад тзв. добротворних друштава "која под видом хуманитарних циљева организују чете и врше терористичку акције".⁸⁶¹ Нинчић, дакле, није ублажио став.

У међувремену је, почетком јула, конференција министара унутрашњих и спољних послова и војске, донела одлуку да се Трећој армији упуте додатни пукови како би се ојачали војни гарнизони и створе тзв. "летећи одреди" за гоњење комита. На бугарску границу су упућена три пука војске (два распоређена у селима близу границе, а трећи у резерви). МУД је одлучио да покрене "рационално чишћење свих сумњивих елемената у јужним крајевима", уз могућност интернирања читавих породица уколико се докаже њихова веза са комитама.⁸⁶² У кратовски срез је упућен Арчибалд Рајс (тада директор Полицијске

---

⁸⁵⁷ АЈ, 395-7-79, л. 182, Нинчић–Посланству у Букурешту, пов. бр. 7011, 01. 07. 1922.

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ Исто, л. 186, Нинчић–Посланству (извештај из Атине), пов. бр. 7270, 07. 07. 1922.

⁸⁶⁰ Исто, л. 190, Посланство у Букурешту–Нинчићу, 13. 07. 1922.

⁸⁶¹ Исто, л. 191, Нинчић–Посланству у Букурешту, пов. бр. 7642, 15. 07. 1922; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 156.

⁸⁶² *Политика*, "За мир на југу", 04. 07. 1922; "За безбедност на југу", 05. 07. 1922.

школе), који је извршио истрагу о пребијању виђенијих људи у селу Приковце од стране комита.⁸⁶³

Бугарска влада је одбила предлоге из југословенске ноте од 15. јула, уз образложење да је спор предат међународној организацији.⁸⁶⁴ Савет ДН је разматрао бугарску жалбу на јулском заседању у Лондону. Под утицајем В. Британије⁸⁶⁵ избегао је да буде дубље увучен у нови балкански спор, посебно у отварање "мањинског питања". Савет је три државе и Бугарску упутио да спор реше путем преговора.⁸⁶⁶ Југословенски делегат Мата Бошковић је на основу разговора које је водио са шефовима "надлежних секција Друштва народа", известио МИД да ће се, уколико Бугарска није у стању да уклони одметнике из своје граничне зоне, о стању на њеној страни границе старати Друштво народа, "или у крајњем случају ми сами, тиме што би смо тражили право да чете гонимо нашим снагама и преко границе и водимо контролу за одржавање реда у целој граничној зони, са обе стране"⁸⁶⁷, наводећи да "нико не спори" право Београду да заштити своју територију, али само уколико се предходно исцрпе све друге

---

⁸⁶³ Исто, "Анкета г. Рајса", 08. 07. 1922.

⁸⁶⁴ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 157.

⁸⁶⁵ Званични став Форин Офиса био је да није јасно каква би била улога истражне комисије, која тешко да би могла утврдити да ли је за упаде одговорна бугарска влада. Сматрали су да Софија треба да буде много активнија у спречавању активности комитских организација на својој територији. (Foreign Office to Cabinet Office, 03. 07. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 103, str. 264-265); *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 96.) Харолд Николсон је у једном меморандуму јасно истицао одговорност бугарске владе, јер не предузима ништа против комитских центара на својој територији. Сматрао је да је питање Македоније затворено, и да не треба подгревати наде становништва да ће, утицајем на велике силе и Друштво народа, успети да добије "аутономију за Македонију". Николсон говори и о одговорности Београда због веома лоше администрације у Вардарској Македонији. Важно је поменути да нису сви у Форин Офису делили мишљење Николсона. (Note prepared in the Foreign Office for information of the British representative at forthcoming of the Council of the League of Nations, 12.07.1922. (DBFP/I/XXIV, dok.111, str.275-279); В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 156-159). Британско гледиште је у једном аспекту ишло у корист Бугарске. Сматрали су да је бугарска влада заиста у немогућности да се обрачуна са комитским покретом услед ограничења које јој је у војном погледу наметнуо Нејски уговор. Зато су у Форин Офису указивали да је јасно да су "неке промене у војним клаузулама уговора у Неију неопходне" (DBFP/I/XXIV, dok. 103).

⁸⁶⁶ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 162; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 168-169; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 96-97.

⁸⁶⁷ О могућности да суседне државе, под мандатом Друштва народа, предузму мере за успостављање реда унутар граница Бугарске, уколико би бугарска влада признала неспособност да то сама уради, говори се и у званичном допису Форин Офиса британској влади. (вид. DBFP/I/XXIV, dok. 103)

могућности за решење спора, и да органи Друштва народа буду о свему обавештени.⁸⁶⁸

Регујући на бугарско одбијање постављених услова, Нинчић је у обраћању Народној скупштини 25. јула поновио оптужбе на рачун бугарске владе. Тврдио је да се "на бугарској територији прикупљају, оружају и снабдевају свим потребним за акцију разбојничке чете", да "и мала деца знају" да у Бугарској постоје револуционарни комитети које бугарска влада назива "добротворним друштвима", за које постоје подаци да се баве пребацивањем чета. Навео је пример чете Крума Зографова (бившег председника друштва *Илинден*), која је 4. маја упала код Штипа, где је и разбијена.⁸⁶⁹ По Нинчићу је било немогуће да бугарска влада не зна "оно што и врапци на крововима причају" да су Ћустендил, Петрич и Џумаја главни комитетски центри. Истакао је, међутим, да са бугарске стране стужу предлози за заједничку акцију, да не доводи у сумњу добру намеру званичних кругова у Софији, али да комисију коју Бугарска предлаже сматра бескорисном. Говор је завршио констатацијом да је "за све надлежна и одговорна само званична Бугарска", да у Краљевини СХС не постоји "систематско непријатељство према Бугарској", и да акције које ће предузети Београд зависе од тога шта ће бугарска влада урадити по питању спречавања комитетских упада.⁸⁷⁰

Посланство у Софији је јављало да је одлука Савета ДН у Бугарској примљена "врло неповољно", јер су очекивали да ће бити покренуто и питање "бугарских мањина". Прави циљ бугарске владе није да преговорима реши спор са Краљевином СХС, већ поновно покретање мањинског и македонског питања пред Друштвом народа. Бугарска влада не може да допусти да се стање у Вардарској Македонји смири, јер ће у том случају она за највише десет година "бити заувек изгубљена за Бугарску." Посланство је уверено да ће Софија саботирати преговоре (владина штампа је већ писала о неуспеху преговора), тако што ће тражити да преговара са сваком државом појединачно, и покушати да прво реши спор са Румунијом, јер је најмањи, затим ће са тим изаћи "пред Европу" као са доказом своје спремности да се договори, а за неуспех преговора са Краљевином

⁸⁶⁸ АЈ, 395-7-81, л. 374, МИД-Посланству у Букурешту (извештај Мате Бошковића), пов бр. 8541, 19. 08. 1922.

⁸⁶⁹ Чета Зографова је послата од стране супарничког крила у македонском покрету, са циљем да ликвидира Тодора Александрова. (В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 128-129).

⁸⁷⁰ Момчило Нинчић, *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922-1924. Говори и експозе у Народној скупштини*, Београд, 1924, стр. 15-17.

СХС окривити Београд. Према извештају, бугарска влада жели да искористи спор и за покретање питања измене система војне обавезе.⁸⁷¹ Посланство је, углавном, било у праву. Крајем јуна бугарска влада је од Ликвидационог органа у Софији затражила повећање броја војника на 30.000 ради одржавања реда и мира у земљи. Владе суседних земаља су одлучиле да уложе оштар протест.⁸⁷² Жеља за поновним покретањем "мекедонског питања" такође је постојала. Историчар В. Василев чак сматра да се ставови и циљеви бугарске владе по том питању нису суштински разликовали од ставова и циљева ВМРО-а.⁸⁷³ Софија је крајем августа поново покушала да питање "бугарских мањина" покрене пред Саветом ДН, али је одбијена због процедуре, о чему је већ било речи.

Почетком августа је југословенска влада, на основу споразума са својим савезницима, прихватила да води преговоре са бугарском владом у име три државе.⁸⁷⁴ Бугарска влада је тек 17. августа званично одговорила на ноту од 15. јула (пошто је пропао покушај интернационализације проблема) и одбацила постављене услове, тврдећи да представљају "нове оптужбе" и "успостављају одговорност" бугарске владе, која није доказана истрагом или анкетом, уз позив на отпочињање преговора на основу предлога из ноте од 19. јуна.⁸⁷⁵ Нинчић је сада предложио да се два услова ублаже и сведу на један: "да се са границе уклоне само они чиновници који су ноторне комитације, али тражити да се сви без разлике емигранти из суседних земаља не држе више на граници, него да се населе у унутрашњост". Сматрао је да су управо емигранти највећи проблем, и да то не треба посебно доказивати, јер је сам Стамболијски говорио у томе на конференцији у Ђенови.⁸⁷⁶

После консултација са савезницима, Београд је 9. септембра вербалном нотом одговорио на бугарски предлог. У ноти се истичу аргументи које је Нинчић навео о улози емиграната у организовању комитске акције, свдећи формулацију услова на то да бугарска влада треба удаљити са границе "бар све оне бегунце из

---

⁸⁷¹ АЈ, 395-7-79, л. 198, МИД – Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 8563, 13. 08. 1922.

⁸⁷² АЈ, 388-8-21, л. 399, Нинчић – Посланству, пов. бр. 6762, 26. 06. 1922.

⁸⁷³ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 163.

⁸⁷⁴ АЈ, 395-7-79, л. 196, Нинчић – Посланству, пов. бр. 8279, 02. 08. 1922.

⁸⁷⁵ *Исто*, л. 205, МИД – Посланству, пов. бр. 9346, 30. 08. 1922.

⁸⁷⁶ *Исто*, л. 199, Нинчић – Посланству, пов. бр. 8992, 22. 08. 1922.

суседних земаља који су компромитовани у четничкој акцији".⁸⁷⁷ Услов је сада био крајње ублажен. Београд је био спреман на разговор и компромис, са циљем да избегне поновно покретање спора "пред Европом".⁸⁷⁸ Бугарска влада је одговорила 28. септембра, истакавши да је увек пратила "кретање сумњивих лица" и да ће убудуће "са највећом строгошћу" поступати према учесницима у четничким акцијама. Позива да се "што пре приступи заједничким мерама", како би се ликвидирао четнички покрет на граници. Нинчић је овај одговор сматрао задовољавајућим, а дискусију окончаном.⁸⁷⁹

Иако је овим званично завршен спор који је почео крајем маја, југословенски министар је био убеђен да преговори са Бугарском "неће дати никакве резултате".⁸⁸⁰ Чини се да је и попустио по питању услова Бугарској зато што ништа није очекивао, већ је само желео да испуни оно што је Савет ДН захтевао.

Јесен је донела неке битне промене у међународном окружењу, које су утицале на југословенско-бугарске односе. Почетком септембра је било јасно да је Грчка, која је, без обзира на неке несугласице⁸⁸¹, била савезник Краљевине СХС, посебно у политици притисака на Бугарску, претрпела страховит пораз у Малој Азији. Краљевина СХС није гледала благонаклоно на поновно успостављање бугарско-турске границе и могуће комбинације између својих бивших непријатеља.⁸⁸² С друге стране, Бугарска је прижељкивала такав след догађаја и очекивала решење питања Тракије у своју корист, за шта јој је била неопходна подршка Београда. Званични *Ехо ди Булгарија* је почетком октобра писао да је Пашићева влада била заслепљена очувањем *status quo*-а утврђеног мировним уговорима, да ће пораз Грчке "отворити очи политичарима Пашићеве школе" и да ће "Србија потражити нове путеве спољне политике".⁸⁸³ Влада у Београду је, међутим, заузела чврст став да "неће допустити никакву територијалну промену у

---

⁸⁷⁷ Исто, л. 208-209, МИД – Посланству у Букурешту, пов. бр. 10023 (текст вербалне ноте бр. 625, од 09. 09. 1922.),, 14. 09. 1922; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 164.

⁸⁷⁸ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 165.

⁸⁷⁹ АЈ, 395-7-79, л. 213, Нинчић–Посланству у Букурешту, пов. бр. 10695, 04. 10. 1922.

⁸⁸⁰ Исто, л. 220, Нинчић–Посланству у Букурешту, пов. бр. 11566, 23. 10. 1922.

⁸⁸¹ Вид. А. Пећинар, *Заокрет у грчкој политици...*, стр. 88-91.

⁸⁸² М. Куманов, *Александър Стамболийски и българо-югославските отношения...*, стр. 193-194.

⁸⁸³ АЈ, 334/ОШ, Преглед стране штампе, књ. 21/1922, *Ехо ди Булгарија* од 05. 10. 1922.

корист Бугарске.⁸⁸⁴ Нинчићев заменик Панта Гавриловић је, на опаску Људсканова-Цанкова да је "савршено природно" да Бугарска добије излаз на море код Дедеагача, а Краљевина СХС код Солуна, љутито одговорио да је југословенски излаз "сасвим друго питање" и да није повезано са бугарским изласком на море.⁸⁸⁵ Овим је Београд ставио до знања да се "нова политика", којој се Софија надала, неће базирати на неком југословенско-бугарском савезу на штету Грчке, иако су поједини дипломатски извештаји указивали и на такву могућност.⁸⁸⁶

Пораз Грчке и долазак фашиста на власт у Италији деловали су као "корективни фактор" у југословенској политици према Бугарској.⁸⁸⁷ Британски посланик у Београду је сматрао да комбинаторика великих сила (међусобни уступци) на штету мањих држава, као и страх од Италије, југословенске политичаре могу усмерити ка војно-политичком савезу са Бугарском, мада је напомињао како је неповерење велико да би такав један савез могао успети.⁸⁸⁸ Шири спољно-политички контекст промене политике (мада не радикално) може се објаснити и чињеницом да је Краљевина СХС у "источној кризи" стала на страну Француске, а против британске блискоисточне политике. Пашић и Нинчић су дипломатски вешто одбили позив и понуде лорда Курзона да југословенске трупе узму учешће у рату против кемалиста. Краљевина СХС је прихватила француску политику о "повратку Турске на Балкан" (којој се у почетку противила) у замену за француску помоћ у наоружавању.⁸⁸⁹ То је водило и до промене политике према Бугарској, јер је Француска тражила југословенско-бугарско

---

⁸⁸⁴ АЈ, 395-7-79, л. 150, Нинчић – Посланству у Букурешту, пов. бр. 755, 18. 09. 1922.

⁸⁸⁵ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2490, л. 74.

⁸⁸⁶ Чехословачки посланик Шеба је извештавао да је слабљење Грчке поздрављено у одређеним политичким круговима у Београду који су се залагали за "балканску равнотежу" па су "румунско-грчкој премоћи" супротстављали "словенску противтежу". У Београду се још нису одрекли својих планова везаних за Солун, подсећа Шеба, и напомиње да се одређени политички кругови ("симпатизери политике Стојана Протића") противе јачању југословенско-грчког савеза, јер се очекивало да ће Румунија извршити притисак на Београд у том смеру (с обзиром да је, одласком с престола краља Константина, нестала препрека савезу Београда и Атине). (Извештај Посланства ЧСР у Београду, 04. 10. 1922. (ЧИЛ, док. 63, стр. 148).

⁸⁸⁷ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр., 164; З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1919-1923*, стр. 16; Ж. Avramovski, *Makedonsko pitanje...*, str. 161; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 98.

⁸⁸⁸ И. Ристић, *Политика споразумевања...*, стр. 1042.

⁸⁸⁹ Детаљније вид. S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina SHS*, str. 195-199.

зближење, како би консолидовала свој утицај на Балкану.⁸⁹⁰ Ову промену политике приметили су и у Букурешту, старом противнику југословенско-бугарског зближења, па су, брже-боље, покушали да саботирају побољшање односа. Зато је Људсканов-Цанков тражио да Софија званично демантује гласине које је Румунија ширила да ће се Бугарска придружити Мађарској у нападу на Краљевину СХС, о чему се почетком 1923. године говорило у дипломатским круговима.⁸⁹¹

Крајем септембра Стамболијски и Нинчић су се срели у Женеви, а разговор је протекао у доброј атмосфери. Стамболијски је објашњавао да се Бугарска обратила Друштву народа јер се бојала да јунска колективна нота може послужити Грчкој да нападне Бугарску, желећи да на тај начин умањи ефекат свога пораза у Малој Азији. Нинчић је негирао да је Београд планирао војне мере против Бугарске. Истакао је да потпуно верује Стамболијском, али да је проблем у томе што у Бугарској не мисле сви као он и његова странка. Покушао је да објасни суштински значај Македоније за Краљевину СХС, речима да је она "на нашем путу за Солун...". Стамболијски је критиковао "српски централизам" као препреку "трајном зближењу", напоменуо да су, за разлику од Срба, Бугари "психолошки преломили" за зближење, и да само маргиналне снаге следе "старе предрасуде". Што се аутономије Тракије тиче, Стамболијски је рекао да је тражи и да би тамо населио Македонце који воде "нелегалну борбу". Нинчић му је одговорио да ће, у том светлу, узети питање у разматрање. На крају је Стамболијски апеловао на Београд да подржи Бугарску, и да тиме покаже Бугарима да је излечен од "болести бугарофобије".⁸⁹² Неколико дана потом Нинчић је на радикалском конгресу у Сомбору истакао да повратак Турске на Балкан представља нову опасност која ће приближити Краљевину СХС и Бугарску, која је тиме највише погођена и тражи заштиту.⁸⁹³ Са своје стране,

---

⁸⁹⁰ Извештај Посланства ЧСР у Београду, 04. 10. 1922. (ЧИ/Л, док. 63, стр. 148); V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 47.

⁸⁹¹ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2919а, л. 2.

⁸⁹² Исто, а.е. 2490, л. 84-85.

⁸⁹³ ЧИ/Л, док. 63 (као у нап. 890). Чехословачки посланик је приметио да је неколико месеци пре званичне промене курса према Бугарској, Живојин Балугџић, за кога је тврдио да је "саветник краља у спољној политици", у *Српском књижевном гласнику* позивао на сарадњу са Бугарском (вид. Живојин Балугџић, "Балкански савез у Малој Антанти", *СКГ*, књ. 6, бр. 5 (мај-август 1922.), стр. 369-375. Претпостављамо да је Шеба имао у виду овај чланак, у коме Балугџић позива на стварање "саобраћајног, привредног и политичког балканског блока", који не би био федерација, већ блок са израженим економским

бугарска влада је током октобра предузела одлучније мере против ВМРО-а.⁸⁹⁴

Развој догађаја је Стамболијском "отворио пут" ка Београду. У јеку припрема за међународну конференцију у Лозани⁸⁹⁵, све заинтересоване стране су развиле живу дипломатску активност. Београд је постао једно од њених средишта. Бугарска је код чланица Мале Антанте покренула иницијативу да јој се призна право на луку Дедеагач и територијални појас између луке и бугарске територије; предлагала је неутрализацију Западне Тракије и интернационализацију реке Марице. Румунији је нудила могућност да користи луку и транзит кроз Бугарску, а Краљевини СХС подршку у добијању слободне луке у Солуну. Грци су понудили исто (решавање питања слободне зоне), тражећи заузврат да се ускрати подршка Бугарској.⁸⁹⁶ За Краљевину СХС је било важно да, пошто је пристала на француску "турску политику" (Нинчић је супротно ранијем ставу, изјављивао да Београд нема ништа против повратка Турске на Балкан⁸⁹⁷), не допусти територијалне промене у корист Бугарске.⁸⁹⁸

Почетком новембра, један за другим, југословенску престоницу посетили су Никола Политис (грчки министар спољних послова) и Стамболијски. Политис је 5. новембра стигао у Београд. "Ноћна мора" грчке владе била је кампања Бугарске за стварање аутономне Тракије и излаз на Егејско море, којој би се придружила Краљевина СХС са захтевом за луком Солун.⁸⁹⁹ Зато је званична Атина реаговала брзо и одлучно на прве најаве да ће Стамболијски посетити Београд, не би ли издејствовала да њихов министар разговара са југословенским државницима пре

тенденцијама, својеврсна "допуна Мале Антанте". Наиме, говорећи о румунским намерама да прошири Малу Антанту према северу (уласком Пољске), Балугџић предлаже да Краљевина СХС, као доминантно балканска земља, заштити своје интересе окупљајући око себе балканске државе.

⁸⁹⁴ Ž. Avramovski, *Makedonsko pitanje...*, str. 161.

⁸⁹⁵ Конференција у Лозани (20. 11. 1922. – 24. 07. 1923., са прекидом од 04. 02. – 09. 04. 1923. године), сазвана је ради припреме мировног уговора са Турском и разрешења "источне кризе" изазване грчко-турским сукобом. Учествовале су: Француска, В. Британија, Италија, Јапан, Краљевина СХС, Грчка, Турска и Румунија, а позвани су и Совејтска Русија и Бугарска. 24. јула 1923. потписан је мировни уговор са Турском (Лозански уговор). Турској су на Балкану враћене границе из 1913. у Источној Тракији, а добила је и Карагач, који је географски припадао Западној Тракији. (Вид. *Историја дипломатије*, свеска трећа (1919-1939), ред. В. П. Потемкин, Београд, 1951, стр. 189-193. (даље: *Историја дипломатије/III*); L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, str. 560-562; J. M. Јовановић, *Дипломатска историја...*, стр. 197-198).

⁸⁹⁶ М. Пауновић, *н. д.*, стр. 49-50.

⁸⁹⁷ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 177.

⁸⁹⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 47.

⁸⁹⁹ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 182.

бугарског премијера, у чему је и успела.⁹⁰⁰ Пашић и Нинчић су пред Политисом одагнали ове страхове, и обећали да ће на предстојећој конференцији подржати Западну Тракију под грчким суверенитетом, али и да у случају британско-грчког сукоба са Турском неће дозволити да "Бугарска изађе из тог сукоба ојачана, а Грчка ослабљена" (мада се нису хтели унапред обавезати да ће вршити притисак на Бугарску), као и да ће подржати грчки став да бугарски излаз на море буде правцем (долина реке Марице) који ће бити под међународном контролом.⁹⁰¹ Не желећи да се претерано обавезују према Грчкој, југословенски државници су индиректно ставили до знања да ће Краљевина СХС реаговати једино у случају покушаја Бугарске да искористи ситуацију и промени стање створено Нејским уговором.

Неколико дана касније (9. новембра) Београд је посетио Стамболијски, који је стигао из Букурешта. У име владе дочекали су га Нинчићев помоћник Панта Гавриловић, Милан Ракић и Бошко Христић, Нинчићев шеф кабинета, као и Коста Тодоров са особљем бугарског посланства. *Политика* је сматрала да је "можда дошло време да се рашчисти и изнесе на чистину став" који је Стамболијски "барем на речима" заступао према Краљевином СХС.⁹⁰² Разговарао је са Пашићем, Нинчићем и краљем. Пашић и Нинчић су му обећали да ће на Лозанској конференцији подржати бугарски излаз на Егејско море, са једним неутралним коридором дуж реке Марице, до њеног ушћа код луке Дедеагач, али нису прихватили његове предлоге о Тракији.⁹⁰³ Страни дипломатски представници у Београду су јављали да је Краљевина СХС нашла компромисно решење између грчког и бугарског погледа на бугарски излаз на Егејско море (Грци су сматрали да Бугарска има право на економски излаз, а Бугари да имају право на територијални излаз), у оквиру Нејског уговора. Британски посланик се прибојавао да је Београд прихватио решење на штету грчког суверенитета.⁹⁰⁴ Стамболијски је на састанку са Нинчићем (коме су присуствовали министри Марко Трифковић, Светозар Прибичевић и Воја Маринковић, као и Љуба Нешић и Панта Гавриловић из МИД-а) предложио конкретне мере за превазилажење

---

⁹⁰⁰ М. Куманов, *Александър Стамболијски и българо-югославските отношения...*, стр. 193-194.

⁹⁰¹ АЈ, 395-9-95, л. 35, Нинчић – Посланству у Букурешту, стр. пов. бр. 107, 07. 11. 1922.

⁹⁰² *Политика*, "Стамболијски у Београду", 09. 11. 1922.

⁹⁰³ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 185; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 322.

⁹⁰⁴ Ž. Avramovski, *Makedonsko pitanje...*, str. 162.

проблема, у виду формирања мешовите комисије која би требало да испита сва спорна питања између две државе.⁹⁰⁵ Што се сусрета са краљем тиче, поједини извори говоре да је Стамболијски приликом разговора "у четири ока" понудио стварање персоналне уније између Бугарске и Краљевине СХС, на челу са династијом Карађорђевић.⁹⁰⁶ Герасим Киров, један од блиских сарадника Стамболијског који је у Краљевини СХС обављао поверљиве мисије, тврдио је да је Стамболијски у разговору са краљем предлагао равноправност српског, хрватског и бугарског језика и школа у великој југословенској федерацији, измену уџбеника како би се искоренио шовинизам, посебно српски итд. Циљ му је био да на тај начин, без сукоба и крви, реши питање Македоније.⁹⁰⁷ Краљ је у разговору са митрополитом (каснијим патријархом) Гаврилом Дожићем (1934. године), потврдио да је Стамболијски понудио персоналну унију.⁹⁰⁸ Стамболијски је о овој понуди, по повратку, обавестио и краља Бориса, који је, наводно, пристао на абдикацију у корист југословенског краља.⁹⁰⁹ Тадашњи бугарски посланик у Београду Коста Тодоров у својим мемоарима не говори ништа о овом предлогу, али напомиње да је краљ Стамболијском рекао како верује да је један савез између две земље постао "изводљив".⁹¹⁰ Неки извори говоре да је краљ предлоге Стамболијског сматрао "магловитим и нереалним", али и као "гест добре воље" бугарског лидера.⁹¹¹

Оно што је, међутим, оставило највећи утисак на домаћу и бугарску јавност, јесу изјаве за штампу у којима Стамболијски износи своје ставове о "македонском питању". Познатом београдском новинару Андри Милосављевићу (који га назива "ватреним говорником за зближење") на почетку разговора је рекао да више "неће ни да мисли за Македонију", "да нам алали Македонију", и да не подржава, већ

---

⁹⁰⁵ Милен Куманов, Десислава Костадинова, "Още за дипломатическата мисия на министър-председателя Александър Стамболийски в Белград през ноември 1923 г.", *Годишник на регионален исторически музей-Пазарджик*, т. 4 (2013), стр. 163.

⁹⁰⁶ Архив САНУ, Заоставштина Милана Антића (даље: МА), 14387/9532, Белешка од 08. 10. 1925; Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*/3, стр. 29.

⁹⁰⁷ *Официјалната и тајната българи-турска дипломатия (1903-1925 г.)*. Документален сборник, съставителство, редакция, предговор и бележки Цочо Билярски, Валентин Китанов, София, 2009, док. 334, стр. 537-538. (Даље: *Официјалната и тајната българи-турска дипломатия*)

⁹⁰⁸ Гаврило (Дожић), *Мемоари Патријарха српског Гаврила*, Београд, 1990, стр. 83. (Даље: *Мемоари Патријарха српског*)

⁹⁰⁹ Архив САНУ, МА, 14387/9532 (као у нап. 906)

⁹¹⁰ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 243.

⁹¹¹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*/3, стр. 29.

прогања македонске комите.⁹¹² Србију је упоредио са "ратним богаташем" који се у рату "обогатио", а Бугарску са "ратним сиромасом", који је у рату "многo изгубио". За Македонце је изјавио да се "у њиховој крви налази све оно најгоре из крви Срба, Бугара, Грка, Турака, Илираца и Албанаца". Новинар му је поставио и неугодна питања везана за суђење бугарским ратним злочинцима, на шта је Стамболијски одговорио да је доста њих осуђено и да су суђења још у току.⁹¹³ У изјави *Правди*, Македонце је назвао "словенским Ирцима" који раде и против Срба, и против Бугара.⁹¹⁴

Константин Људсканов-Цанков [Константин Людсканов Цанков], отправник послова у Београду (који је организовао посету) је записао да је основна порука изјава о Македонији била "да смо се два пута борили са Србима за Македонију, и трећи пут се нећемо тући; они су је добили и нека им је алал".⁹¹⁵ Важно је рећи да изјаве Стамболијског о Македонији нису припремљене посебно за ову посету, како би импресионирале српску јавност, већ је готово идентичне изјаве давао и раније, далеко од јавности. Оно што је изјавио београдским медијима, рекао је и Ракићу у Софији почетком фебруара 1921 године.⁹¹⁶ Свестан последица које могу изазвати, Стамболијски је заједно са Људскановим-Цанковим кориговао белешке о изјавама београдским медијима које је Људсканов-Цанков водио, и тако преправљене их послао у Софију ради објављивања.⁹¹⁷ Ипак, напад опозиционе и македонске штампе био је жесток.⁹¹⁸ Један опозициони лист је писао да су изјаве Стамболијског наишле "на одвратност код свих слојева бугарског становништва" и да "није остало апсолутно ништа чему се Стамболијски није наругао".⁹¹⁹ У

---

⁹¹² *Политика*, "Стамболијски говори...", 10. 11. 1922.

⁹¹³ *Исто*.

⁹¹⁴ И. Ристић, *Политика споразумевања*, стр. 1041; Џ. Avramovski, *Makedonsko pitanje*, стр. 162; *БЗНС, Александър Стамболијски и ВМРО...*, док. 103, стр. 231-234.

⁹¹⁵ М. Куманов, Д. Костадинова, *н. д.*, стр. 164.

⁹¹⁶ "Нека вам је алал Македонија. Све нам зло дође од ње, а и вама је већ дала комунизам, и неће стати на томе. Кад сам путовао по Европи, ја сам говорио државницима: кад би нам Србија дала Македонију, и ви велике силе да нам је гарантујете, ја бих рекао: на част вам Македонија. Нећу је. Не мислим вам зло, а још мање да улазите у какав рат, али бих волео да заратите само зато да вам докажем да бих остао пријатељски неутралан и да не би ни прстом мрднуо за Македонију. Каква Македонија! Ко још може данас о њој говорити? Македонија је трице и кучине, а питање је много шире, много значајније, питање је хоће ли Балкан бити словенски или ће пасти под туђинце." (Архив САНУ, М. Ракић, 14331/767, белешка о разговору са Стамболијским, 19. 02. 1921.)

⁹¹⁷ М. Куманов, Д. Костадинова, *н. д.*, стр. 164.

⁹¹⁸ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 190-197; К. Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 128.

⁹¹⁹ АЈ, 334/ОШ, Преглед стране штампе, књ. 21/1922, *Прапорец* од 14. 11. 1922.

сличном тону су писали и остали опозициони листови, док их је *Земеделско знаме* оптуживало да су преузели искривљене и фалсификоване извештаје неких српских крајње шовинистичких листова о изјавама Стамболијског, и да хушкају Македонце против владе, па чак и на убиство Стамболијског.⁹²⁰ Историчар В. Василев констатује да је после ових изјава "у руке буржуаске опозиције допало једно неочекивано оружје", које је она пожурила да искористи у унутрашњо-политичке сврхе.⁹²¹

Стамболијски је био веома задовољан резултатима посете Београду. Извештаји су му були пуни оптимизма, помало еуфорични. Јављао је о свом "блиставом успеху" и да му је Пашић рекао да је "данас почело зближење између нас и вас, јер почиње да се остварује нова политика", да су краљ, Пашић и Нинчић сматрали да је "успео да пробије лед у Београду" и да је успео да створи услове за нови развој односа.⁹²² К. Тодоров је забележио да му је Ракић рекао како је Стамболијски оставио веома јак утисак на Пашића, који је после сусрета са њим "променио своје држање према Бугарској" и затражио да се енергично ради на зближењу.⁹²³ Нинчић је, приликом сусрета у Лозани, рекао Стамболијском да је Пашић потпуно под утицајем његових идеја.⁹²⁴ Интересантно запажање о промени Пашићевог става према Бугарима дао је чехословачки отправник послова у Београду, који је сматрао да Пашић није, и никада није био, противник зближења са Бугарском јер "у његовим венама има мало српске крви, јер је родом из Зајечара, близу бугарске границе", али да није хтео да ризикује због става јавног мњења. Черни је веровао да је долазак фашиста на власт у Италији, главни разлог због ког је Пашић променио став према Бугарској. Дипломата примећује и да Пашић ретко када организује банкете у част страних представника, као што је учинио у случају Стамболијског.⁹²⁵ И утицајни лондонски *Тајмс* [The Times] је пренео сличне импресије о успеху Стамболијског. Писао је да ће, уколико се испуни оно што је договорио у Букурешту и Београду, Стамболијски "вратити

---

⁹²⁰ БЗНС, *Александър Стамболијски и ВМРО...*, бр. док. 108, 109, стр. 238-241.

⁹²¹ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 191.

⁹²² Телеграма до МВРИ, Белград, 09 и 11. 11. 1922. (АСДН, док. 408, 409, 410 стр. 292-293). Вид. и белешке К. Људсканова Цанкова: М. Куманов, Д. Костадинова, *н. д.*, стр. 163-165.

⁹²³ К. Тодоров, *Политичка историја...*, стр. 339.

⁹²⁴ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 195.

⁹²⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 11. 11. 1922. (ЧИ/І, док. 67, стр. 156-157.)

Бугарску у фамилију балканских нација", пошто је раније "лутао између Ангоре и Москве".⁹²⁶

На Лозанској конференцији југословенска делегација је заступала ставове које су представници власти изнели Политису и Стамболијском у Београду. Нинчић је, заједно са Дуком, устао против предлога Исмет-паше (који је био на челу турске делегације) да се у Западној Тракији организује плебисцит, сматрајући да је судбина ове области решена Нејским уговором, који се не сме ревидирати.⁹²⁷ Турски представник је, такође, предложио да се у Источној Тракији врати граница из 1913. године, захтевајући и Карагач, западно предграђе Једрена.⁹²⁸ Бугарска делегација је била против давања турској Карагача, већ да остане Грчкој, јер је сматрала да ће тако бити лакше решено питање изласка Бугарске на Егејско море код Дедеагача. Члан бугарске делегације Коста Тодоров затражио је подршку југословенске делегације у том питању. Нинчић се сложио да се подржи бугарски захтев.⁹²⁹

Нису прихваћени бугарски предлози да јој се врати Западна Тракија, или да се целој Тракији да аутономија, као ни предлог о неутрализацији Западне Тракије. Бугарска делегација је тражила територијални излаз на Егејско море код Дедеагача (територија у луци под бугарским суверенитетом) и железничку линију под својом контролом. Стамболијски је покушао и да "тргује" са Мусолинијем— понудио је да италијанске фирме граде пристаниште, уколико буде под бугарским суверенитетом. Мусолини је био спреман да прихвати стварање неутралног коридора, а заузврат је тражио концесиони уговор за експлатацију рилских шума. Грци су, међутим, сматрали да би давање суверенитета Бугарској значило ревидирање мировног уговора. Бугари су одговарали да је Западна Тракија предата на управу великим силама, и да је од стране Грчке заузета сагласно уговору из Севра, чија је важност престала, па тиме и правни основ грчке окупације. Нинчић је подржавао бугарски излаз на море, и покушао да посредује између Венизелоса и Стамболијског. Предложио је да се железничка линија од Бугарске до мора интернационализује, како би се обезбедио економски развој

---

⁹²⁶ АЈ, 334/ОШ, Преглед стране штампе, књ. 21/1922, Писање листа *Тајмс* од 23. 11. 1922.

⁹²⁷ В. Божинов, *Западна Тракија в дипломатическата борба*, стр. 257; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 187-188.

⁹²⁸ В. Божинов, *Западна Тракија в дипломатическата борба*, стр. 257.

⁹²⁹ Архив САНУ, МА, 14387/10157, Копија телеграма, Јовановић-Нинчићу, 23. 05. 1923; *Исто*, 14387/10165, Нинчићеве инструкције Јовановићу, 24. 05. 1923.

свих заинтересованих земаља. Бугарска делегација је одбацила све предлоге поткомисије задужене за питање излаза Бугарске на море, јер ниједан није подразумевао бугарски суверенитет над територијом (последњи предлог био је да Грчка Бугарској уступи на 99 година територију на морској обали између Дедеагача и места Макри, дужине 3 километара, на којој би Бугарска изградила пристаниште, док би железница била под управом страних компанија).⁹³⁰ Односи између југословенске и бугарске делегације током конференције били су коректни. За Краљевину СХС је било од кључне важности да Бугарска, у случају поновног грчко-турског сукоба, задржи стриктну неутралност.⁹³¹

После разговора са Стамболијским у Београду, југословенска влада је искрено настојала да побољша односе са Бугарском и реши отворена питања. Зато се трудила да не предузима кораке који би нанели неку знатнију штету међусобним односима у току припрема за формирање мешовите комисије коју је предложио Стамболијски. Неколико потеза сведочи о томе: 1) када је средином новембра 1922. године Грчка затражила од Краљевине СХС и Румуније да учине заједнички корак у Софији поводом прикупљања турских и бугарских чета на граници према Тракији, Нинчић је то одбио, предложивши да представници у Софији, свако посебно, учине само усмени корак и укажу бугарској влади на могуће компликације;⁹³² 2) почетком фебруара 1923. године, када је британски посланик у Београду предао предлог своје владе да Грчка приступи Малој Антанти (на овај начин је Лондон хтео да ојача свој утицај на ову организацију), Нинчић је, такође, одбио уз образложење да Грчка није заинтересована за разрешење југословенско-бугарског конфликта, за који се надао да ће бити решен у преговорима са Софијом.⁹³³ У исто време је и Ракић Људсканову-Цанкову признао да је дошло до значајне промене односа према Бугарској, и да бугарска влада ради све што је у њеној моћи да побољша односе са Краљевином СХС.⁹³⁴

---

⁹³⁰ О поменутих питањима вид. Д. Петрова, *н. д.*, стр. 323-324; С. Трифонов, *н. д.*, стр. 95-98; Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе*, стр. 188; *Историја на Българите, т. IV, Българската дипломатија...*, стр. 366-368; Вид. и: АЈ, 388-9-22, Нинчић – Посланству у Паризу, пов. бр. 5667, 28. 06. 1924. (износи југословенски став према изласку Бугарске на Егејско море).

⁹³¹ Архив САНУ, МА, 14387/10157 (као у нап. 929)

⁹³² АЈ, 395-7-79, л. 266, Нинчић – Посланству у Букурешту, пов. бр. 12644, 17. 11. 1922.

⁹³³ А. А. Јазькова, *н. д.*, стр. 249.

⁹³⁴ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 33.

Најбољи доказ позитивног развоја односа био је озбиљан дипломатски инцидент до кога је дошло почетком децембра, а који је прошао без већих последица. Наиме, 5. децембра је заступник Стамболијског Рајко Даскалов уручио ноту југословенском посланику у којој је посредно оптужио Београд за догађаје у Ћустендилу⁹³⁵. У ноти је стајало да је 4. децембра једна чета од 500 људи прешла са југословенске територије и окупирали Ћустендил. Поводом тог догађаја је група присталица БЗНС-а демонстрирала испред југословенског Посланства уз повике "Доле Србија".⁹³⁶ У одсуству Стамболијског, бугарска влада је овим потезом хтела да, пребацујући одговорност на Краљевину СХС, умању негативан ефекат који је окупација Ћустендила од стране комита имала на престиж владе. Тодоров је Ракићу у поверењу рекао да је страх од комита био главни разлог реакције Даскалова, да је Стамболијски наложио повлачење ноте, и да ће по повратку у Софију извршити промене у кабинету, у који ће увести енергичније људе.⁹³⁷ С друге стране, Даскалов је сматрао да се "Ћустендилски догађаји" могу искористити у Лозани као повод за захтев да се обнови редовна војска у Бугарској.⁹³⁸ Ефекат је, међутим, био супротан. Дошло је до погоршања односа са југословенском делегацијом, што је, вероватно, допринело изостанку значајније подршке бугарским захтевима.⁹³⁹

Због демонстрирања испред Посланства, бугарски отправник послова у Београду се званично извинио југословенском МИД-у, којом приликом је Нинчићев помоћник Љуба Нешић изразио уверење да ће до коначног решења

---

⁹³⁵ Тзв. Ћустендилски догађаји децембра 1922. године, представљају последњу етапу обрачуна између "федералиста" и "аутономиста" и почетак отвореног сукоба ВМРО-а са владом. У Ћустендилу је био федералистички центар под руководством Григора Циклева и Јане Велинова. Повод је било убиство начелника пункта ВМРО-а од стране федералиста. Као одговор, Ћустендил је нападнут од стране великог одреда ВМРО-а (око 2000 људи) на челу са Панчом Михајловим и Јованом Брлом. Аутономисти су растурили федералистичко језгро, и поставили ултиматум бугарској влади и министру војске Кости Томову који је дошао да преговара. Један од захтева био је да се Стамболијски јавно огради од изјава датих приликом посете Београду. Претили су да ће започети поход на Софију уколико услови не буду испуњени. Део земљоделаца (Комитет за сељачку диктатуру и "Оранжева гарда") се организовао, са циљем да се коначно обрачуна са непријатељима режима, али је Томов капитулирао пред "аутономистима". (Вид. "Ћустендилски събития (1922)", *Алманах на българските национални движения*, стр. 244-245; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 327-334; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 211-220.)

⁹³⁶ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 215-218.

⁹³⁷ АЈ, 334/ПО, 26-61, л. 17, Спалајковић-МИД-у (прослеђује извештај Ракића), 15. 12. 1922.

⁹³⁸ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 215; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 332.

⁹³⁹ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 332.

"македонског питања" доћи када Бугарска и Краљевина СХС "постану једна држава", поновио је да Београд жели добре односе са Бугарском, и да од међусобних спорова једино Грци имају користи.⁹⁴⁰ Стамболијски је из Лозане оштро реаговао: "Зашто протестујете против Србије? Да ли заиста верујете, да је она послала те банде и да су оне са њене територије?", питао је Даскалова, и додао да се јатаци комитских банди налазе у Софији и да су њихове базе у Ћустендилским и неврокопским селима.⁹⁴¹ У другом телеграму пита "ко је измислио протесну ноту" и додаје да Панчо Михајлов, вођа напада на Ћустендил, "није Србин, већ бивши бугарски чиновник".⁹⁴² Сматрао је да је дошло време да се "очисте петричка, софијска и Ћустендилска област од свих пробисвета и конспиратора", и био револтиран попустљивошћу министра војске Косте Томова према комитама у Ћустендилу.⁹⁴³

Овај озбиљан инцидент прошао је готово без реакције Београда. Заоштравање није било на дневном реду. У Београду и Софији се активно радило на припремама састанка мешовите југословенско-бугарске комисије.

1.2.4. Нишки споразум и пад Стамболијског

Политичке и техничке припреме за југословенско-бугарску конференцију трајале су од средине новембра 1922. године, до почетка фебруара 1923 године. Људсканов-Цанков је 14. новембра, "сагласно инструкцији министра-председника" уручио ноту југословенском МИД-у са предлогом за формирање мешовите комисије, која би имала привремени карактер, заседала би периодично у Софији и Београду, и имала за циљ ликвидацију свих спорних питања.⁹⁴⁴ Секретар МИД-а Панта Гавриловић (за кога Људсканов каже да је био присталица једног "ефикасног споразумевања" две државе), рекао му је да ће од решавања

---

⁹⁴⁰ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 217-218.

⁹⁴¹ Телеграма до МВРИ, 07. 12. 1922. (АСДН, док. 431, стр. 304.)

⁹⁴² В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 218.

⁹⁴³ Телеграма до МВРИ, 05. 12. 1922. (АСДН, док. 428, 429, стр. 302-303.)

⁹⁴⁴ Шифровани телеграм Људсканова-Цанкова Министарству иностраних дела и вера у Софији (МВРИ); Вербална нота МИД-у Краљевине СХС, 14. 11. 1922. (*Документи за българи - югославските политически отношения 1922/1923*, ред. Милен Куманов, Векове, 2-3/1974, Софија, 1974, стр. 108-109. (Даље: *Документи 1922/1923*)).

"отворених питања" зависити даље побољшање односа двеју држава.⁹⁴⁵ Овим је представник МИД-а у полузваничном разговору, заправо, изразио оно што ће бити званичан став по питању циљева будуће конференције, на којима ће југословенска страна инсистирати: то је решавање *отворених питања*, а не постизање неког политичког споразума или политичког приближавања. Споразум и приближавање зависиће од успеха конференције и реализације њених одлука. И док ће бугарска делегација на конференцији више пута у току заседања (када је долазило до спорова у вези неких формулација) истицати *морални значај* састанка (управо имајући у виду крајњи циљ – споразум две стране и политичко и "историјско" зближење), југословенска страна ће инсистирати на *техничком карактеру* преговора, условљавајући њиме све даље кораке у југословенско-бугарским односима. У првим контактима поводом организовања конференције било је речи о ширем спектру питања која би била предмет разматрања, не само о безбедности границе. Гавриловић је у једном разговору са Људскановим као могућу тему помињао питање секвестра на имовину бугарских поданика⁹⁴⁶, а из одговора МИД-а на бугарску ноту види се да је првобитна идеја била да се на конференцији, која би заседала у Београду и Софији, расправе *сва спорна питања*.⁹⁴⁷ У тим првим контактима Ниш није помињан као место одржавања конференције.⁹⁴⁸ Изгледа да је Ниш изабран за место рада мешовите комисије, а идеја о заседањима у Београду и Софији отпала, када је одлучено да мешовита комисија не расправља *сва питања*, већ да посебна (друга) мешовита комисија, састављена од правних експерата, заседа у Софији и расправља о *осталим спорним питањима*, пошто би ова прва (у Нишу) завршила рад и усвојила

---

⁹⁴⁵ *Документи 1922/1923*, стр. 109.

⁹⁴⁶ *Исто*.

⁹⁴⁷ *Исто*, стр. 110. Људсканов је званични одговор на вербалну ноту примио тек 15 децембра. У одговору Београда је предложено да у комисији треба да буду укључени представници министарстава спољних и унутрашњих послова, финансија, правосуђа и војске. (Шифровани телеграм Људсканова МВРИ-у, 18. 12. 1922.) Вид. и: Васил Ат. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 257. Предложени састав чланова комисије недвосмислено упућује на теме којима би се та комисија имала бавити (питања безбедности, правна и финансијска питања).

⁹⁴⁸ У телеграму из Београда од 2. јануара Људсканов извештава о одлуци да рад мешовите комисије почне у Београду, на предлог Љубе Нешића (заменика министра) са којим је разговарао, "после празника" (између 15-20 јануара). У телеграму од 8. фебруара, међутим, извештава да је за место првог састанка уговорен Ниш. (Телеграми Људсканова из Београда од 2. и 8. 01. 1923. (*Документи 1922/1923*, стр. 110-111.)

одређене одлуке, везане за обезбеђење границе, што је сматрано првим, неопходним коракком.

Не можемо тачно да утврдимо када су прецизиране теме будуће конференције, али биће да је одлучено током јануара 1923 године. Крајем јануара, отправаик послова Луковић је пожуривао Стамболијског да одреди бугарске чланове у мешовитој комисији.⁹⁴⁹ Трагични догађаји у Јужној Србији (покољ колониста у Кадрифалкову 16-17. јануара 1923., од стране комита, који је изазвао бурне реакције у јавности⁹⁵⁰) су сигурно имали утицаја на динамику преговарања око састава и почетка рада комисије. Стамболијски је Луковићу одговорио да чека да румунско-бугарска мешовита комисија заврши рад, па да неке чланове из те комисије пребаци у нову комисију. Луковић му је, затим, предложио нека имена (не наводи која) за бугарске чланове комисије, који би се са југословенским делегатима "бавили питањем безбедности границе" и одмах би почели са радом, а да остле чланове именује касније "кад друга питања дођу на дневни ред".⁹⁵¹ Ово значи да су друге теме и даље планиране за дневни ред комисије, али је питање безбедности границе било примарно, па је са његовим претресањем требало почети одмах. Стамболијски се сложио са предлозима Луковића, и чак затражио да му предложи и одређене бугарске официре, у које има поверења да ће савесно обавити посао у комисији. Луковић је то одбио, препуштајући именовање официра Стамболијском, који му се пожалио да је то "тежак посао", јер су официри "заражени комитацлуком", што је наслеђе "старог режима", али је обећао да ће пронаћи неког "оданог влади".⁹⁵² На крају разговора, Луковића је замолио да имају поверење у њега и наговестио му мере које ће предузети против комита

---

⁹⁴⁹ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 77, Телеграм Луковића, бр. 56, 23. 01. 1923.

⁹⁵⁰ После оштре антибугарске кампање у штампи, јавност је морао да смирује министар Нинчић изјавама да влада за комитске нападе не окривљује бугарску владу која, такође, трпи нападе ВМРО-а. (Вид. М. Милjkовић-Ђуровић, *н. д.*, стр. 121-122; Џ. Аврамовски, *Makedonsko pitanje...*, стр. 164); Људсканов-Цанков је из Београда јављао да су главни разлози уздржаног реаговање југословенске владе били: Нинчићева жеља за побољшањем односа; чињеница, која је била позната Београду, да званична Софија није била одговорна за напад; предстојећи разговори са Италијом поводом спора око Рапалског уговора. (ИЦА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 12). Пошто су комитски напади настављени (убиство 8 војника у селу Тонатарци крајем фебруара), власт је веома жестоко одговорила (стрелјање сељака у селу Гавран почетком марта). (Вид. V. Јовановић, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, стр. 193). Иначе, циљ комитских упада био је саботирање рада конференције. Упоредо са упадима, у Бугарској су македонске емигрантске организације оранизовале протесте и друге јавне манифестације против Нишке конференције. (А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 124-127).

⁹⁵¹ Као у нап. 949.

⁹⁵² Исто.

(одабрано је било 500 жандарма, који су били послати на обуку, са циљем да их после обуке упуту у петрички округ да заведу ред). Поновио је да ће "до смрти остати веран својој словенској политици". Луковић наводи да се Стамболијски бојао новог протеста због акције комита, и да је био веома задовољан када му је објаснио да Нинчић има поверења у њега. Обећао је да ће до пролећа "рашчистити са комистким питањем".⁹⁵³ Југословенска влада је чланове мешовите комисије, тј. за њен "безбедносни део", одредила почетком фебруара.⁹⁵⁴

Бугарска влада је убрзо одредила своје представнике. Бугарски делегати у мешовитој комисији допутовали су у Ниш 28. фебруара, у саставу: генералштабни пуковник Стефан Нојков [С. Нойков], председник бугарске делегације; генералштабни пуковник Александар Давидов [Александар Давидов], инспектор Пограничних стража; генералштабни пуковник Јосиф Петров.⁹⁵⁵ Њих је на станици дочекао помоћник у МИД-у Љуба Нешић и чланови југословенске делегације: Жика Лазић, начелник Јавне безбедности Министарства унутрашњих дела, председник; пуковник Драгутин Ристић командант Граничне трупе; пуковник Богољуб Илић, начелник Штаба Треће армијске области; Велимир Прелић, инспектор у Министарству унутрашњих дела. Миливоје Миличић, секретар Посланства Краљевине СХС у Софији који је допутовао са бугарском делегацијом.⁹⁵⁶

---

⁹⁵³ Исто.

⁹⁵⁴ У телеграму од 8. фебруара Људсканов Цанков извештава да ће чланови југословенске делегације бити: начелник Јавне безбедности Управе града Београда Лазаревић (реч је о Жики Лазићу, начелнику МУД-а, мада се у то време на челу Опште полиције Управе града Београда налазио извесни Љубиша Лазаревић-И.Р.) и начелник Штаба Треће армијске области. Први предлог био је 15. децембра и укључивао је и друге стручњаке. (Телеграми Људсканова из Београда од 8. 01. 1923. (*Документи 1922/1923*, стр. 111.)

⁹⁵⁵ Величко Георгиев, "Протоколите од заседанията на смесената българско-сърбо-хрватско-словенска комисија в Ниш 1-17. Март 1923.г.", *Известия на държавните архиви*, бр. 67 (1994), стр. 271; *Политика*, "Бугари у Нишу", 01. 03. 1923.

⁹⁵⁶ Исто; *Политика* од 01. 03. 1923. погрешно наводи Љубу Нешића као члана југословенске делегације. Нешић је, у име владе, дочекао бугарску делегацију и одржао пригодни, поздравни говор првог дана заседања. У објављеним *протоколима* са седница Мешовите комисије се не спомиње као члан делегације, нити је потписник протокола и одлука конференције. Нешић се одмах после банкета приређеног у нишком хотелу "Оријент" у част бугарске делегације, увече 28. 02., вратио у Београд. (*Политика*, "Конференција са Бугарима", 02. 03. 1923.) И Људсканов је известио своје министарство да је Нешић отпутовао у Ниш "да отвори заседање мешовите комисије", а не као члан југословенске делегације. (*Документи 1922/1923*, стр. 112.) Историчари су у својим радовима, позивајући се на вест из *Политике*, погрешно наводили Нешића као члана делегације (вид. Živko Avramovski, "O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunoskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine", *Istorija XX veka, zbornik radova*, sv. IX (1968), str. 143., бар. 50; D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 200., нар. 161).

Мешовита комисија почела је са радом 1. марта у, посебно за ту прилику уређеној сали зграде Окружног начелства (седиште нишког жупана). Њени састанци се у историографији називају *Нишком конференцијом*. Први радни дан је био протоколаран. Љуба Нешић, пуковник Нојков и Жика Лазих су у поздравним говорима изнели своја очекивања у вези са конференцијом, обострано истичући њен значај. Нешић је у име владе изказао задовољство што је, после толико трагичних догађаја у прошлости, дошло до састанка представника два народа. Најделикатније питање које треба решити, по њему, тичало се безбедности границе.⁹⁵⁷ Први циљ рада комисије, по пуковнику Нојкову, је да се односи између држава релаксирају и да се поставе темељи будућег споразума.⁹⁵⁸ Ж. Лазих је рекао да је задатак комисије да "на пријатељски начин изнађе мере" које ће спречити нарушавање граничне безбедности у јужним областима Краљевине СХС. Посао који обави комисија ће, по њему, допринети не само добросуседским односима, већ и чвршћим везама између два брата народа.⁹⁵⁹ Разлике у гледању на крајње циљеве рада Комисије су, иако су у питању били поздравни говори, више него јасно почивале на позицијама на којима су стајале две владе: док је споразум са Краљевином СХС био основно спољнополитичко гесло владе Стамболијског, дотле се влади у Београду није журило са споразумевањем, већ са решавањем оних питања која су њој представљала највећи проблем у односима са Бугарском (и горући проблем унутрашње безбедности), а то је комитска акција са бугарске територије. Мешовита југословенско-бугарска комисија је одржала укупно *осам седница*, на којима је састављено *девет протокола* (записника) и донето *пет резолуција* (2, 3, 12, 15 и 17. марта).⁹⁶⁰

---

⁹⁵⁷ В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 272. (Протокол бр. 1, 01. 03. 1923.)

⁹⁵⁸ *Исто*.

⁹⁵⁹ *Исто*, стр. 273.

⁹⁶⁰ Поред наведеног дела В. Георгиева видети и: АЈ, 388-8-21, л. 526-..., "Нишки споразум"; АЈ, 138-4-11, л. 162, "Нишки споразум 1923. године". Међу домаћом сачуваном и доступном архивском грађом до сада нису пронађени записници са заседања мешовите комисије у Нишу. У фонду Посланства у Паризу сачуване су одлуке Нишке конференције (упућене Посланству 12. маја 1923.), док су у фонду Министарског савета сачуване "Одлуке донете на Нишкој конференцији", на српском и енглеском језику. У овом документу нису посебно навођени датуми доношења резолуција (за разлику од документа из париског Посланства). Што се историографије тиче, документ из фонда Посланства објавио је Ж. Аврамовски (Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade*, стр. 179-180.), док је документ из фонда Министарског савета користио К. Палешутски (Костадин Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 312.)

Пошто је друга седница (2. марта) протекла у извештајима које су поднели А. Давидов, Ж. Лазић и Д. Ристић о актуелном стању граничних снага безбедности, усвојена је прва одлука у којој се констатује да дотадашње обезбеђење границе није било довољно, и да би једна од мера јачања безбедности требало да буде бројчано увећање граничних стража, посебно на делу од Жеравне до Струмице, који је био најугроженији.⁹⁶¹

Најобимнија резолуција усвојена је на седници 3. марта, и обилује техничким детаљима. Реч је о одлукама војно-техничког карактера, чији је циљ уређивање стање на граници и олакшање рада органа безбедности у њеној заштити. Одлуке ове седнице биле су следеће: 1) "Да се допусти дању" патролирање патролним путевима и стазама које прелазе с једне на другу страну граничне линије", као и коришћење, такође дању, најближих извора, бунара и чесама од стране патрола, уколико их немају у близини на својој територији. О овим мерама споразумеће се гранични официри, сагласно инструкцијама надређених; 2) "Треба ставити у дужност" граничним органима са обе стране да се узајамно обавештавају и помажу, ради спречавања незаконитог преласка границе. И о овоме би се имали споразумети гранични официри; 3) "Корисно би било" да се успоставе телефонске везе између одељења и стража на свакој страни (свако за себе, не између себе), како по фронту, тако и по дубини; 4) "Желети је" да се са обе стране границе посече шума (тамо где је има) у дубини до 100 метара, а 25 метара од границе да се смеју садити само ниске културе, а у осталих 75 метара само жита (не и кукуруз и конопља, вероватно, због висине и густине овог растиња); 5) "Желети би било" да се у интересу безбедности ликвидирају двовласничка имања, а док се то не деси, да се њихово коришћење олакша⁹⁶² на

---

⁹⁶¹ АЈ, 388-8-21, "Нишки споразум", Резолуција од 2. марта (Напомена: све цитате одлука из *Нишког споразума* наводимо према овом документу, а одлуке су идентичне, по форми и садржини, са онима из објављених бугарских протокола (из бугарске рецензије протокола), осим у **једној речи** у последњој резолуцији од 17. марта, што ћемо детаљније анализирати на одређеном месту); В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 273-274. (Протокол бр. 2).

⁹⁶² Генерал Богољуб Илић, делегат на конференцији (у то време у чину пуковника), у својим мемоарима написаним знатно касније, наводи да је на Нишкој конференцији одлучено "да се изврши замена двовласничких имања и у томе погледу да се изради једна конвенција." (Богољуб С. Илић, *Мемоари армијског ђенерала 1898/1942*, прир. Миле С. Бјелајац, Београд, 1995., стр. 131.) Можда се генерал касније "кроз маглу" присећао онога о чему се незванично раговарало, или је "помешао" одлуке ове са одлукама тзв. Пиротске конференције (1929. године), на којој је, такође, учествовао као члан југословенске делегације, али ово, у сваком случају, није била одлука Нишке конференције.

следећи начин: да се двовласници снабдеју легитимацијама издатим од стране надлежних органа; да се саставе рејонски спискови двовласника, на основу пријављивања одељењима граничне страже; двовласници могу на супротној страни да остану док не заврше посао, и по неколико дана.⁹⁶³

Треба посебно обратити пажњу на формулације наведених одлука: "треба се", "да се допусти", "жели се", "корисно би било" итд. Одлуке немају императивни тон, њима се ништа се не наређује, већ *препоручује*, *жели* и *указује*. Овакве формулације последица су овлашћења *ad referendum* (право на мишљење и изјашњавање, не и на одлучивање) које су делегације имале. Коначне одлуке су биле у надлежности влада.

И док је резолуција од 3. марта регулисала мере које треба предузети "на граници", а одлуке су усвојене једногласно и без спорења, проблем је настао кад је требало усвојити тзв. *допунске мере*, које би се примењивале "око границе" тј. у њеној позадини, а које су биле усмерене на уништавање комитских база, односно, њихове логистике. На седници од 5. марта југословенска делегација је тражила да се те мере предузму на бугарској територији, посебно у областима Ћустендил – Цумаја – Петрич, јер се ту налазе комитске базе. Лазић је затражио да се базе разбију и навео неколико примера (износећи и документе) да становници и државни чиновници из тих области помажу комитама. Он је доказ за погубну улогу тих база видео и у чињеници да чете делују на левој обали Вардара јер им је лако да побегну на бугарску територију од прогона југословенских власти и становништва (Лазић и остали делегати стално су истицали антикомитско расположење становништва Јужне Србије), а нема их на десној обали Вардара, јер су тамо уништене, пошто нису имале где да побегну.⁹⁶⁴ У име делегације М. Миличић (секретар Мешовите комисије) је изнео да у поменутих областима не постоји ауторитет државних власти (наводећи "Ћустендилске догађаје" као пример) и да власт врше комите. Нагласио је, при том, да је то унутрашња ствар Бугарске, да југословенска делегација не жели да се меша у унутрашње ствари, већ само износи конкретне чињенице, без чијег решења нема решења главног проблема.⁹⁶⁵ Бугарска делегација није прихватила овакав став. Нојков није

---

⁹⁶³ АЈ, 388-8-21, "Нишки споразум", Резолуција од 3. марта; В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 275-276. (Протокол бр. 3)

⁹⁶⁴ В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 276-277. (Протокол бр. 4)

⁹⁶⁵ *Исто*, стр. 277.

порицао оно што су Лазић и Милчић изнели, али је тврдио да македонски проблем има "две стране" и да је он дубљи, историјски. Актуелна бугарска влада не помаже македонски покрет, тврдио је, а он ипак постоји, јер снагу црпи међу самим Македонцима. Зато је неопходно предузети одређене мере на обе територије, од стране обеју влада.⁹⁶⁶ Југословенска делегација је поднела свој први предлог резолуције у коме се захтева да се у непосредној позадини најугроженијег дела границе (од Жеравне до Струмице, и до вододелница Струме и Месте и Струме и Искре) успостави "здрава и јака државна власт", која би требало да растури скровишта, кампове и магацине тј. целокупну комитску базу.⁹⁶⁷ Бугарска делегација је изнела свој предлог у коме се каже да досадашње мере *обеју владе* нису дале резултате, па је неопходно да се појача административна и војна власт у пограничним деловима, посебно између Жеравне и Струмице. Свака влада ће предузети мере самостално на својој територији.⁹⁶⁸ Тога дана заседање је завршено без приближавања ставова.

Дискусија и спорења око предузимања "додатних мера" наставила се и на наредним састанцима, све до седмог заседања 15. марта када су ставови делимично приближени. У том периоду делегације су поднеле више предлога (југословенска делегација још три-укупно четири, док је бугарска делегација поднела још два предлога – укупно три, за решење овог спорног питања), а представници делегација су више пута одлазили на консултације са својим владама. Свака се делегација држала одређених принципа за које је сматрала да их је неопходно унети у коначне одлуке. За бугарску страну то су били *принцип реципроцитета*, који је подразумевао да све усвојене мере важе за обе стране подједнако, да одговорност буде двострана, и да се мере морају предузети од стране обе владе. Други је био *принцип суверенитета* који се огледао у инсистирању на томе да свака влада самостално одлучује како ће реаговати на својој територији у циљу спровођења мера (да ли ће употребити силу или ће преговарати са комитама, то је ствар бугарске владе, важно је да се постигне циљ и елиминише проблем). За југословенску страну кључни је био *принцип одговорности бугарске владе* за акције комитских чета са њене територије, као и *принцип пуних гаранција* за трајно елиминисање проблема, па је тражила да се не

---

⁹⁶⁶ Исто.

⁹⁶⁷ Исто, стр. 278.

⁹⁶⁸ Исто.

само спрече преласци, већ и униште комитска гнезда, магацини, кампови и читава логистика на бугарској територији.⁹⁶⁹ Сваки од предлога које су делегације износиле представљао је мало попуштање (понекада само у једној или две речи), али се од основних ставова није одустајало: југословенска делегација је тврдила да се не може изједначавати стање у бугарском и југословенском пограничном подручју; да југословенске власти (и становништво) гоне комитске банде, док бугарске власти то не раде, јер на спорним територијама и нема бугарске државне власти; наводили су пример албанских банди које су бежеле и скривале се на територији Албаније све док се односи ове земље са Краљевином СХС нису побољшали, па су се онда неки од највећих бандита (као што је Азем Бејта) сами предали албанским властима, јер више није било базе на албанској територији. Југословенски делегати (Миличић) су истицали да за четничку акцију не оптужују тренутну бугарску владу, већ само констатују чињеницу да није успела да уништи комитски покрет и његове базе на својој територији. Бугарска делегација је инсистирала на следећем: на недостацима југословенске управе у јужним крајевима (што је југословека делегација оштро одбацивала као директно мешање у унутрашње ствари); на колонизацију која плаши становништво и тера га "у руке" комитама; на деловање четничких одреда Косте Пећанца, Крсте Трговишког идр., који терорису становништво; на томе да у Македонији није у питању обично разбојништво (као у албанском случају), већ да постији "идејна" потка и база покрета у самом становништву (што је југословенска делегација, наравно, оштро демантовала, наводећи примере борбе становништва са комитама) итд. Бугарска делегација је тражила и да се у предлогу мера не помињу места на бугарској територији (Џумаја, Петрич, Ћустендил), већ да се као проблематичне означе пограничне зоне са обе стране.⁹⁷⁰

У међувремену, док је спор око формулисања главне одлуке трајао, на седници од 12. марта, усвојене су одлуке (на предлог југословенске делегације) које су се тичале југословенских држављана - бегунаца од закона, комитских помагача и других "сумњивих" лица. Одлучено је да војне и друге бегунце треба удаљити са границе и из њене близине; да се удаље државни чиновници и службеници који учествују у комитској акцији или је помажу; испоручивање оптужених, сагласно кривичном закону (док се не усвоји одговарајућа

---

⁹⁶⁹ Исто, стр. 279-292. (Протоколи бр. 5, 6, 7)

⁹⁷⁰ Исто.

конвенција), по принципу реципроцитета; и да треба подврћи кривичној одговорности лица која учествују у комитској акцији или је помажу.⁹⁷¹ Треба се подсетити да су ово били југословенски захтеви у време јунске кризе 1922 године.

Последњи, *четврти* предлог југословенске делегације о спорним "додатним мерама", поднет је на седмој седници 15. марта, и он је утро пут споразуму око овог питања. Предложено је да се наложи *обема странама* да предузму "брзе мере" за јачање државне власти у позадини угроженог дела границе, а посебно у областима поред југоисточне границе Краљевине СХС, како би се учинило немогућим даље "организовање, снабдевање, пребацивање и надирање чета преко границе."⁹⁷² Бугарска делегација је тражила да се речи "*крај југоисточне границе Краљевине СХС*" замене речима "*са обе стране југоисточне границе Краљевине СХС*", што југословенска делегација није прихватила, па је Нејков затражио нове инструкције од своје владе.⁹⁷³

На седници од 15. марта, иако није постигнута сагласност око главне тачке, усвојене су неке одлуке, које се нису директно односиле на питања граничне безбедности. Заправо, одлуке су формулисани одговори југословенске делегације на питања постављена од стране бугарске делегације на предходној седници, која су се односила на амнестију политичких криваца и омогућавање повратака македонских емиграната из Бугарске. Ж. Лазића је изјавио (а изјаве су прихваћене од стране комисије) да амнестија спада у прерогативе круне, али и да је бугарски захтев упућен југословенској влади на разматрање; што се тиче емиграната, речено је да се они у великом броју враћају, без икаквих сметњи, осим извесних административних процедура, које се могу упростити.⁹⁷⁴

На последњој, осмој седници 17. марта, бугарска делегација је изнела нови предлог (трећи по реду) одлуке о спорним мерама. По овом предлогу, пошто само непосредном заштитом границе не могу да се предупреду преласци *чета*, две стране се обавезују да предузму брзе мере за јачање државне власти у позадини угроженог дела границе, а посебно у деловима око југоисточне границе Краљевине СХС, што ће учинити немогућим *четнички покрет*.⁹⁷⁵ Југословенска делегација је прихватила предлог, уз услов да се унесу следеће измене: да се израз

---

⁹⁷¹ АЈ, 388-8-21, Резолуција од 12. марта; В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 290-291.

⁹⁷² В. Георгиев, *Протоколите...* стр. 292. (Протокол бр. 8)

⁹⁷³ *Исто*.

⁹⁷⁴ АЈ, 388-8-21, Резолуција од 15. марта; В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 292.

⁹⁷⁵ В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 293. (Протокол бр. 9)

"чете" замени изразом "комитске чете" и да се уместо израза "четнички покрет" убаци "организовање, снабдевање, пребацивање и надирање чета преко границе."⁹⁷⁶ После кратког саветовања, комисија је прихватила следећу формулацију одлуке: "Самим непосредним чувањем границе не може се потпуно спречити незаконито прелажење сумњивих лица и комитских чета, те се истиче хитна потреба за обостраним предузимањем нужних мера ради појачања државних власти у позадини граничног дела, а нарочито у областима око југоисточне границе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Где ће тако појачана власт онемогућити организацију и упаде чета. Свака влада предузеће у том правцу, самостално, потребне мере."⁹⁷⁷

Кључне тачке споразума указују на ниво постигнутог компромиса, док су најважнији принципи којих су се држале обе делегације инкорпорирани у садржај ове последње и најважније одлуке: нагласак да се ради о *комитским четама* (не о четама уопште, што би могло да се односи и на антикомитске чете у Јужној Србији - југословенски захтев); мере ће бити предузете *обострано од државних власти* (не само од једне стране - бугарски захтев), посебно у областима *око југоисточне границе* (дакле, са обе стране границе - бугарски захтев), да би се тако спречило *организовање* чета (а не само прелазак - југословенски захтев), за које је било јасно да се организују на бугарској територији. Нагласком на то да владе *самостално* предузимају мере, чува се принцип државног суверенитета. У коначној верзији југословенска делегација је одустала од захтева да се унесу делови о "снабдевању и пребацивању" чета.

---

⁹⁷⁶ Исто.

⁹⁷⁷ АЈ, 388-8-21, Резолуција од 17. марта; В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 293-294; Како наводи приређивач бугарских протокола, у бугарској верзији израз "*комитских*" (чета) је уоквирен и прецртан, а да то није учињено по процедури (тј. од стране секретара комисије Миличића, уз његов потпис). Овај израз је, иначе, био најпроблематичнији за бугарску страну, што су правдали негодовањем свог јавног мњења. Приређивач протокола претпоставља да је брисање речи "комитски" учињено *post factum* од стране бугарске делегације, и да је, заправо, пуни израз (*комитске чете*) садржан у одлуци комисије. (В. Георгиев, *Протоколите...*, стр. 293.) Бугарска верзија одлука *Нишке конференције*, која је послата Секретаријату Друштва народа (маја 1923. године), такође не садржи израз "*комитске*". (Исто, стр. 305.) У бугарском часопису *Победа* од 24. маја 1923., када је публикован протокол са последњег заседања, наведено је да је "после кратког саветовања две делегације" прихваћен бугарски предлог да се израз *комитски* изостави. (В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 266. Василев наводи могућност да је у питању усмени договор делегација о томе да се у бугарској варијанти "избаци" оно што је остало у југословенској).

Потписивањем последњег протокола Нишка конференција је завршила рад 17. марта 1923 године. Какве су биле њене политичке последице? Формално-правно посматрано, одлуке конференције нису имале политички, већ технички карактер. Нишки споразум није био политички споразум који би укључивао усаглашени наступ двеју држава на међународној сцени по низу питања од обостраног интереса.⁹⁷⁸ О томе, осим самих одредаба, сведочи и састав обеју делегација. Мада је било покушаја да се покрену и политичка питања (као што је положај становништва и државна управа у Јужној Србији), конференција и њене одлуке нису изашле из својих техничких оквира. Међутим, споразум је имао јаку политичку поруку. Његове политичке последице су биле значајније од његових ефеката као техничког споразума, јер мере предвиђене споразумом никада нису спроведене у дело (мада је влада Стамболијског почела да делује у том правцу).

Договором у Нишу настављен је тренд побољшања односа. Београд је био спреман на конкретна обећања и уступке Софији. Одмах по завршетку рада комисије, Пашић је потврдио Тодорову да Краљевина СХС неће предузимати никакве мере, па ни окупацију рудника Перник, у случају конфликта између Бугарске и Комисије за репарације, док му је Љуба Нешић рекао да Београд неће спречавати Бугарску по питању регрутације војске. Тодоров је једино напоменуо

---

⁹⁷⁸ Досадашња истраживања **нису потврдила** следеће наводе о Нишком споразуму који се могу наћи у делу литературе: 1) да је у Нишу "потписан тајни споразум којим се Југославија обавезала на дипломатску подршку Бугарској за њен излазак на Егејско море код Кавале и помоћ Стамболијском уколико он или његова странка буду у опасности. Бугарска је заузврат обећала своју подршку за што повољније решавање југословенског захтева за излаз на море у Солуну. Уговором су предвиђене и заједничке мере за чување границе." (Вид. D. Vogetić, S. Kovačević, *n. d.*, str. 86). У читавом овом исказу тачна је једино последња реченица, што не значи да се о поменутих питањима није неформално разговарало, али такав споразум није *потписан*! 2) да је у Нишу "било предвиђено склапање југословенско-бугарског одбрамбеног савеза и улазак Бугарске у Малу Антанту." (Вид. Milan Skakun, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Beograd, 1984, str. 65). Овакве тенденциозне информације о споразуму пласиране су непосредно после заседања комисије (када су дипломате "нагађале" о чему су се Краљевина СХС и Бугарска договориле у Нишу), посебно од стране румунске дипломатије, а нарочито од румунског посланика у Софији Ланге Рашкануа. Неки бугарски историчари су преузели ове информације из дипломатских извора, што је, вероватно, и каснију историографију довело у својеврсну заблуду (Вид. Димитър Косев, *Международното значење на Септемвриското вџстание 1923. г.*, Софија, 1964, стр. 30-31). О начинима на који су противуречне информације "ушле" у историографију пише бугарски историчар М. Куманов, који је међу првима у бугарској историографији дао исправно тумачење споразума, на основу оригиналних записника. (Вид. Милен Куманов, *Нишката спогодба от 1923 година*, Векове, 5 (1972), стр. 34-42). Од југословенских историчара то је први учинио Ж. Аврамовски, на основу обимне дипломатске грађе, иако није располагао записницима са састанака комисије. (Вид. Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 132-186).

да по претходним питањима Софија мора да поступа дискретно. Сутрадан му је Нинчић изјавио да Бугарска може да буде спокојна, да јој Београд неће правити никакве проблеме, нити ће постати "оруђе" туђих интереса против Бугарске. Поверење Пашића и владе у Стамболијског је велико, потврдио му је Нинчић, као и вера да ће мере предузете на граници бити ефикасне. На позив Годорова, Нинчић је обећао да ће посетити Софију одмах после почетка рада новог сазива Скупштине. Приликом сусрета Пашића и Нинчића са бугарским делегатима (25. марта), први је изјавио да се радује што су постављени темељи приближавању двеју држава, од чијих су спорова корист имали други, док је Нинчић истакао промену у јавном мњењу према Бугарској после посете Стамболијског, који је оставио одличан утисак и изазвао опште симпатије јавности. Поверење у Стамболијског је показивано и тиме што је владајућа елита у Београду навијала за победу БЗНС-а на предстојећим изборима у Бугарској.⁹⁷⁹

Ипак, задовољство Београда било је ограничено (што додатно потврђује компромисни карактер одлука конференције). Из разговора које је имао са представницима југословенске политичке елите на пријему у румунском посланству (29. марта), Људсканов-Цанков је закључио да су углавном задовољни чињеницом да је учињен први корак ка споразумевању, али не и самим одлукама, онако како су формулисане од стране комисије у Нишу. По њему је то незадовољство било разлог што бугарска делегација није била примљена код краља, иако је то било у плану.⁹⁸⁰

Договор у Нишу отворио је пут даљим преговорима о другим отвореним питањима, и то је његова *најважнија последица* имајући у виду дотадашње југословенско-бугарске односе. Он је пружио шансу и поставио модел за решавање спорних питања на начин који искључује директну конфронтацију две стране. На конференцији је договорено формирање нове комисије која би се бавила финансијско-правним питањима. У Софији су се озбиљно припремали за наставак преговора "у духу закључака Нишке конференције и споразума у Београду", док је Ракић тим поводом дошао на консултације у Београд. За теме нове конференције одређена су питања реституције, реквизиција и издавање

---

⁹⁷⁹ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2919а, л. 106, 112, 132; а.е. 2937, л. 72.

⁹⁸⁰ *Исто*, а.е. 2937, л. 72. (Људсканов-Цанков је свој став изнео на основу разговора са Нинчићем, Нешићем и Гавриловићем, затим са Миланом Антићем, тада в.д. начелником Политичког одељења МИД-а, генералом Хацићем, краљевим ађутантом, демократама Војом и Павлом Маринковићем и Лазом Марковићем, министром правде).

криваца.⁹⁸¹ Коначан договор две владе постигнут је у првој половини априла, а југословенска страна је одредила делегацију својих експерата за другу мешовиту комисију која је требало да заседа у Софији. Делегацију су чинили: др Милета Новаковић, правни стручњак из области мађународног права, професор Правног факултета у Београду; Влада Петровић, инспектор у Министарству правде; Крунослав Менегело Динчић из МИД-а.⁹⁸² Због деветојунског преврата до састанка ове комисије у Софији дошло је под новом бугарском владом (октобра 1923. године).

За званичну Софију споразум је био велики успех, јер је у њему видела "почетак једног ширег споразумавања".⁹⁸³ Поједини бугарски историчари оцењују да је споразум представљао "први реалан пробој балканске изолације Бугарске."⁹⁸⁴ В. Василев повезује успешан исход нишких преговора са успешним исходом бугарских преговора са Репарационом комисијом (марта 1923.)⁹⁸⁵

Нишки споразум је узбудио духове међу дипломатама, а посебно у престоницама суседних држава – Румунији и Грчкој, којима је спречавање "словенске доминације" на Балкану био један од приоритета спољне политике. Румунски посланик у Софији Ланга Рашкану је хитно отпутовао у Букурешт да упозори владу на опасност од југословенско-бугарског зближења, и да поново укаже на неопходност да Грчка буде примљена у Малу Антанту, како би се паралисала "словенска препоћ" у савезу. Грчки дипломатски представници у Софији и Београду су се непрестано распитивали о природи споразума, бојећи се да је уперен против њихове земље. Штампa у Атини је писала о нужности добрих односа са Краљевином СХС, и да се мора учинити све потребно да се они очувају. Југословенска дипломатија је непрестано демантовала гласине о антигрчком споразуму. Ракић је, вероватно у жељи да развеје грчке сумње, умањивао значај споразума, тврдећи да се ради о маневру Стамболијског пред изборе, и да не верује да ће ишта предузети против ВМРО-а.⁹⁸⁶ Уплашени Грци су пожурили да

---

⁹⁸¹ *Политика*, "Односи са Бугарском", 02. 04. 1923.

⁹⁸² *Исто*, "Преговори у Софији", 14. 04. 1923.

⁹⁸³ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 362.

⁹⁸⁴ М. Куманов, Д. Констадинова, *н. д.*, стр. 160.

⁹⁸⁵ В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 264-265.

⁹⁸⁶ Вид. Политическото съобщение на Посолството на ЧСР в София, 14. 04. 1923. (ЧИ/І, док. 85, стр. 186-187); Доклад на Посолството на ЧСР в Атина, 21. 04. 1923. (ЧИ/І, док. 88, 190-191); ДВФР/І/XXIV, док. 309, 325, 335, 336, 345, стр. 561-562, 582, 593-596, 608-610 (депеше и преписка британских посланстава у Београду, Софији и Атини). С друге

поправе своје односе са Београдом – 10. маја Александрис и Нинчић су у Београду потписали "споразум о транзитној трговини преко Солуна", којим је Грчка учинила веће уступке Београду у односу на споразум из 1913 године.⁹⁸⁷ Нинчић је наставио да балансира између Софије и Атине. Тако је крајем маја, у вези са заоштравањем грчко-турских односа на Лозанској конференцији, одбио предлог Грчке да у Софији учини корак како би се обезбедила бугарска неутралност у евентуалном грчко-турском сукобу, образлажући да би то значило да Београд храбри Грчку да уђе у конфликт (напоменуо је и да Београд неће унапред преузимати никакве обавезе према Грчкој, у случају да се Бугарска одлучи на интервенцију, већ ће "задржати слободне руке" тј. одлучити према ситуацији и својим интересима).⁹⁸⁸

* * *

Нишки споразум је представљао несумљиви тријумф политике Стамболијског, али и њену "лабудову песму", јер је убрзао пад владе. То, између осталог, доказује политички значај споразума. Противници режима и политике зближења су у њему видели опасност за своју политику и циљеве. Начин на који су реаговали и брзина реакције дају нам основа за такво уверење. Опасност се састојала највише у томе што је споразумом дата могућност садејства двеју влада, а бугарска влада је, у свом обрачуна са комитским покретом на својој територији, осигурала помоћ суседне државе. Иако је моћ ВМРО-а, као идеолошке, политичке и оружане авангарде македонског револуционарног сепаратистичког покрета, била велика, у сукобу са две владе тешко да би изашао као победник, док је са једном (југословенском) некако успевао да изађе на крај, користећи бугарску територију као базу за повлачење од прогона. Овим споразумом та "стратешка

стране, бугарски историчар Љ. Спасов сматра да је Ракићево незадовољство било изазвано одбијањем бугарске делегације да прихвати југословенски предлог о конвенцији о међусобној предаји лица која наруше безбедност границе и правном прогону свих који пружају помоћ ВМРО-у (тзв. тачка 11). Бугарска делегација је сматрала да се ради о правном питању које треба да разматра друга комисија састављена од правних стручњака. (Людмил Ђорданов Спасов, *Българската дипломатия 1919-1944*, Софија, 2015. стр. 56-57).

⁹⁸⁷ Aleksandra M. Pečinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928-1932)* (doktorska disertacija u rukopisu), Filozofski fakultet u Beogradu, 2012, str. 42-44.

⁹⁸⁸ Архив САНУ, МА, 14387/10163, Нинчићеве инструкције, стр. пов. бр. 219, 24. 05. 1922.

предност" ВМРО-а могла је бити озбиљно угрожена. Зато је последица Нишког споразума на унутрашњем плану у Бугарској било разбуктавање кампање против Стамболијског тј. врхунац антивладине акције и убрзање припрема за преврат. Нишки споразум није био једини, нити главни узрок преврата, иако је политика према Краљевини СХС била један од главних мотива (одлука да се силом обори влада донета је на конгресу Војног савеза новембра 1921. године, а акција је планирана за почетак 1923. године).⁹⁸⁹

После, као и пре споразума, због своје политике зближења, Стамболијски је од стране опозиције жестоко нападан. Проглашен је за "издајника", "српско оруђе", итд.⁹⁹⁰ Он је са истом жестином наставио да брани своју политику, али није довољно добро бранио себе. На пример, самоуверен, какав је био, није поверовао да Иван Влков припрема преврат, иако је имао информације о томе, већ је веровао да се ради о "интригама опозиције". И док је ВМРО постајао све дрскији, влада је показивала недопостиву попустљивост, иако се припремала за сукоб (покушала је да организује федералисте, организовала је земљорадничку Оранжеву гарду итд.). Крајем априла влада је покушала и да преговара са комитетом. Министар унутрашњих дела (од марта 1923. године) Христо Стојанов је давао различите изјаве, којима је покушавао да умири ВМРО, али је другим изјавама покушавао да прети последицама уколико се дрзне да нападне владу и БЗНС. Но, влада није деловала одлучно. ВМРО је нападао и убијао владине трупе и претио владиним чиновницима у свом "царству"- петричком крају, више пута упозоравао и претио влади и Стамболијском. Тодор Александров је наредио да се убије сваки српски војник или представник Оранжеве гарде уколико се појави у петричком крају, јер су се тамо шириле гласине да ће влада послати казнени корпус да заједно са српском војском растури чете. Власт је више пута побијала овакве гласине, а 7. маја је донела одлуке против организације: 1) да се похапсе и пошаљу у логоре сви нелегални аутономисти и федералисти и њихови јатаци, и осуде по "специјалном закону"; 2) да се растури све "илинденске организације"; 3) да се забране сви часописи повезани са овим организацијама; 4) нуде се новчане награде за оне који учествују у хапшењу поменутих лица. Међутим, мере су само делимично спроведене. Ухапшени су мање битни појединци, махом уредници

---

⁹⁸⁹ Г. Марков, *н. д.*, стр. 36.

⁹⁹⁰ К. Тодоров, *Политичка историја...*, стр. 344; М. Петров, С. Стефанова, *н. д.*, стр. 16; Д. Петрова, *н. д.*, стр. 362; О. Иваноски, З. Тодоровски, *н. д.*, стр. 85-86.

новина и представници легалних македонских организација (укупно 47 лица), и забрањена је већина листова. Ове мере су још више продубиле сукоб. Фокусирајући се на ВМРО, влада је изгубила из вида много опасније противнике окупљене око Војног савеза.⁹⁹¹

Покушај Стамболијског да се обрачуна са ВМРО-ом био је прелудијум за крваве догађаје. Преврат, до кога је дошло 9. јуна 1923. године, био је дело Војног савеза и Народне слоге, а подржан је и од ВМРО-а. Припреман је од краја априла. Од краја маја војне јединице одређене за преврат су биле у стању приправности. Свака је знала свој задатак – објекат који треба запосести, лице које треба ухватити. Увече 8. јуна завереници су се састали у кућу генерала Ивана Русева и саставили списак будућих чланова владе. Превратом је руководио генерал Велизар Лазаров. Почео је у пола три после поноћи и до јутра је све било готово. Пружен је минималан отпор од стране неких полицијских одреда. Влади одан пуковник Иван Тулешков, који је на челу 8. коњичког пука био лоциран у предграђу Софије, са задатком да делује против завереника, јер је влада имала информације о преврату, није могао да делује, јер су потчињени официри били чланови Војног савеза. Преврат је извршен са знањем цара Бориса, иако се он трудио да делује "изненађено".⁹⁹²

Стамболијски је, са својим најоданијим следбеницима, неколико дана пружао отпор у свом селу Славовици. Затим је ухваћен и предан војсци од стране сељака из села Голак. Чини нам се да је овим предпоследњим чином у трагедији Стамболијског, животни и политички апсурд достигао врхунац: сељачки трибун, издан од оних којима је посветио живот, 14. јуна је, после суровог мучења, заклан (према К. Тодорову одсечена му је десна рука зато што је њоме потписао Нишки споразум, ископане очи, а затим одсечена глава).⁹⁹³ О убиству овог необичног Бугарина и Балканца, С. Павловић је записао да је било "прво међу спектакуларним убилачким изразима патолошке мржње коју су огорчени, радикални покрети с десног крила испољавали према 'издајницима' њиховог

---

⁹⁹¹ Д. Петрова, *н. д.*, стр. 370-372, 392-397; В. Василев, *Правителството на БЗНС...*, стр. 275- 290; А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 132-135.

⁹⁹² Детаљније о преварту вид. Г. Марков, *н. д.*, стр. 40-50; *История на Българите, том III: От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, ред. Георги Марков, София, 2003, стр. 210-213. (даље: *История на Българите/III, От освобождението*); Георги Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 33-41. М. Йонов, *н. д.*, стр. 136-137; *История на България*, стр. 580-585.

⁹⁹³ *Исто*, 213-214; К. Тодоров, *Стамболијски*, стр. 134.

светог циља. У томе ће им достојни такмаци постати румунски легионари и хрватске усташе."⁹⁹⁴

1.3. ОД "ДЕВЕТОЈУНСКОГ ПРЕВРАТА" ДО КРАЈА 1925. ГОДИНЕ

1.3.1. Бугарска у "паклу" грађанског рата (1923-1925)

Нова бугарска влада формирана је од представника Народне слоге, Војног савеза и грађанских политичких партија. Председник владе постао је Александар Цанков, професор и ректор Софијског универзитета, председник Народне слоге, за време рата сарадник генерала Протогерова, оштар противник просветне политике земљорадничке владе.⁹⁹⁵ Организације које су постале део владајуће структуре су 10. августа 1923. створиле широку коалицију под називом Демократска слога [Демократически сговор] која ће управљати Бугарском до 1931 године. У састав новог владајућег блока су од "стarih партија" ушле чланице Конституционог блока.⁹⁹⁶ Земљорадничка "сељачка дикататура" у настајању замењена је једним изразито ауторитарним режимом.⁹⁹⁷

Главну улогу у састављању нове владе имао је Војни савез, чији је шеф, генерал Иван Влков, постао министар војске. Два кључна министарства добила су двојица резервних официра: пуковник Христо Калфов, бивши ађутант цара Бориса, постао је министар спољних послова, а пуковник Иван Русев министар унутрашњих дела. Војни савез и Народна слога (тзв. "деветојунци" тј. организатори и извођачи преврата) су имали одлучујућу улогу и у стварању Демократске слоге. Код "стarih партија" је постојао значајан отпор сливању у

---

⁹⁹⁴ С. К. Павловић, *н. д.*, стр. 358.

⁹⁹⁵ О Цанкову вид. Г. Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 13-82.

⁹⁹⁶ *Историја Бугарске*, стр. 315; *История на Българите/III, От освобождението...*, стр. 214.

⁹⁹⁷ О расправама у бугарској историографији о природи режима после деветојунског преврата вид. Р. Даскалов, *н. д.*, стр. 198-206; *История на България*, стр. 590-591.

нови политички блок и губљењу партијског идентитета. Највећи отпор био је у најмоћнијој Демократској партији. Група на челу са председником партије Александром Малиновим била је против сливања у нову организацију, за одстрањивање Војног савеза и Народне слоге из власти. Друга група је, међутим, подржавала идеју "деветојунаца" о фузији свих старих грађанских партија и Народне слоге. Ова подела је касније довела до расцепа у странци. И код друге две чланице Конституционог блока, као и код социјалдемократа (тзв. "широки социјалисти") и различитих фракција у оквиру Народно-либерлане партије постојао је отпор сливању и нову организацију. Демократска слога је од својих идејних твораца замишљена не као класична политичка коалиција, већ као идејно језгро нове политичке снаге, која неће бити прост збир старих партија (о којима је Цанков говорио да су "похабане" и "немоћне" због међусобних борби, а њихови лидери "стари грешници" и кривци за две "националне катастрофе"). У Војном савезу и Народној слогџи постојале су чак идеје да се старе партије растуре, и од њиховог "политичког материјала" створи нова политичка снага. "Деветојунци" су користили сва средства не би ли извршили утицај на оне снаге које су се противиле њиховим идејама о сливању свих "партија поретка" (све партије осим комуниста и БЗНС-а) у једну политичку организацију. Иако је Демократска слога требало да представља нову политичку авангарду, саздану на принципима Народне слоге, она то никада није постала, јер су партијски и фракцијски партикуларизми остали кључно обележје њеног унутрашњег живота.⁹⁹⁸

Састављена што на основу притиска "деветојунаца" и њима блиских политичких и друштвених снага (официрских и интелектуалних удружења, те ВМРО-а), што као последица нове "деветојунске" идеологије и политичког ентузијазма, на првим изборима за Собрање после преврата (новембра 1923.), под нерегуларним условима, Демократска слога је добила апсолутну већину (141 од 247 депутата).⁹⁹⁹ Међутим, политичка моћ у земљи била је у рукама војске, тачније високих официра (генерала, пуковника, подпуковника) окупљених у тзв. "Конвенту", који је чинила елита Војног савеза (Иван Влков, Иван Русев, Дамјан Велчев, Велизар Лазаров и други високи војни дужносници). Првобитно је ово

---

⁹⁹⁸ Детаљније о процесу формирања Демократске слоге вид. В. Георгиев, *Народният сговор*, стр. 225-271; Румяна Първанова, "Демократическиот сговор и неговото управление (1923-1931)", *Исторически преглед*, год. L/LI, кн. 3 (1994-1995), стр. 20-26; Г. Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 41-48; М. Йонов, *н. д.*, стр. 140-142.

⁹⁹⁹ Р. Първанова, *Демократическиот сговор...*, стр. 24.

саветодавно тело било задужено за питања одбране и безбедности, али је временом његова "надлежност" проширена на сва питања унутрашње и спољне политике.¹⁰⁰⁰

Бугарску историју у периоду тзв. прве владе Демократске слоге (1923-1925) обележио је сукоб владе и њених политичких противника – комуниста и земљорадника (БЗНС), који се претворио у грађански рат са много жртава. Одмах после преврата влада је предузела репресивне мере према БЗНС-у. Почео је "лов на вештице" – масовни прогон следбеника Стамболијског. У седишту БЗНС-а је извршена преметачина и конфискован је страначки материјал. Иако званично није забрањена, рад странке је практично био парализован, похапшени су или побијени њени најистакнутији представници.¹⁰⁰¹ Описујући акцију нових власти, Ракић је изражавао бојазан "да се иза првог преврата не прикрива други преврат који би имао да уклони партије опозиционог блока од учешћа у државним пословима."¹⁰⁰² Захваљујући обученој војсци и употреби артиљерије, нова влада је релативно лако, за неколико дана, угушила спонтану побуну сељака која је после преврата почела најпре у Јужној Бугарској, а касније се проширила и на друге делове земље (велики отпор пружен је у плевенском крају)¹⁰⁰³, али је онда дошло до веће побуне коју су предводили комунисти.

Септембарска побуна (почела 21. септембра 1923. године у северозападним крајевима Бугарске) била је "поправни испит" за бугарске комунисте који су, чекајући исход сукоба земљорадничке владе и завереника, пропустили да искористе деветојунски преврат и покрену револуцију, због чега су били критиковани од стране Коминтерне. Комунисти су, припремајући се за устанак, појачали деловање у бугарској војсци, убацујући као добровољце своје чланове, који су вршили агитацију. Међутим, влада је још крајем јула знала да комунисти припремају побуну, па је почетком септембра предузела масовна хапшења комуниста, што је само убрзало устанак. Влада је добила подршку великих сила да повећа број милиције за 1000 људи. Иако масовна, побуна је брзо угушена. Одмазда којом је руководио "Конвент" била је крвава – убијено је око 5000 људи,

¹⁰⁰⁰ *История на Българите/III, От освобождението...*, стр. 214; Р. П. Гришина, *Возникновение фашизма в Болгарии*, София, 1976, стр. 141-142; М. Йонов, *н. д.*, 143.

¹⁰⁰¹ Любомир Василев, *БЗНС по време на правителството на Александър Цанков (1923-1925)*, София, 1999, стр. 11.

¹⁰⁰² АЈ, 395-9-95, Ракић-Посланству у Букурешту, пов. бр. 508, 13. 06. 1923.

¹⁰⁰³ *История на Българите/III, Од освобождението...*, стр. 213; М. Йонов, *н. д.*, стр. 137-138.

а похапшено неколико хиљада. Међу разлозима пропасти била је слабост у руковођењу и одсуство подршке великих градова у којима је живео највећи део радништва. У овој побуни су учествовале и присталице Стамболијског, али само у појединим областима земље. У гушењу побуне учествовао је и ВМРО. Комунистичка партија је забрањена законом почетком 1924 године.¹⁰⁰⁴ По неким изворима, у побуни против нове владе учествовало је чак 100.000 људи.¹⁰⁰⁵

Сламање побуна није био крај унутрашњополитичких сукоба већ, напротив, почетак грађанског рата у коме су се влади партизанским, диверзантским па и терористичким методама, супротстављали комунисти и део земљорадника познат као "једнофронтовци" (струја у БЗНС-у која је заступала идеју стварања "једног фронта" са комунистима у борби против владе¹⁰⁰⁶). Грађански рат је однео много жртава, о чијем броју постоје различити подаци. Познати француски писац и публициста, левичар Анри Барби [Henry Barby], који је у својој књизи о "белом терору" у Европи бугарску назвао "земљом страхоте", наводи различите изворе о броју жртава: према подацима белгијског премијера Вандервалдеа [Émile Vandervelde], Цанковљев режим је побио 18000 људи; женска комисија енглеске Лабуристичке партије утврдила је нестанак око 20.000 сељака, а међу њима 25 народних посланика. Барби пише о "проскрипцијама", тј. листама за одстрел које је сачињавао "Конвент".¹⁰⁰⁷ Чехословачки посланик у Софији у извештају од 4. августа 1924. године наводи да су комунисти и земљорадници само у време два устанка (јун-септембар 1923.) поднели 15000-18000 жртава.¹⁰⁰⁸ К. Тодоров наводи да је после напада на цркву Св. Недеље¹⁰⁰⁹ побијено око 1000 људи.¹⁰¹⁰ Неки

---

¹⁰⁰⁴ Вид. Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 138-148; *България 20. век*, стр. 1104-1106; *История на България/III, От освобождението...*, стр. 214-217; М. Йонов, н. д., стр. 143-153; *История на България*, стр. 591-595; Йордан Зарчев, "Септемврийското въстание и Земеделският съюз", *Векове*, бр. 5 (1973), стр. 14-24.

¹⁰⁰⁵ Р. Първанова, *Демократическият сговор...*, стр. 21.

¹⁰⁰⁶ Вид. Л. Василев, н. д., стр. 92-97; Луиза Ревякина, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, София, 2003, стр. 48.

¹⁰⁰⁷ Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina. Pacifističke refleksije između 1914-1924*, Sarajevo, 1990, str. 613-614.

¹⁰⁰⁸ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 04. 08. 1924. (ЧИ/І, док. 165, стр. 289.)

¹⁰⁰⁹ Терористички напад у коме је погинуло 150, а рањено око 500 људи, који су чинили бугарску елиту, био је дело тајног Војног центра ЦК БКП у Софији, а идејни творци плана су били руководиоци центра Коста Јанков и Иван Минков. Напад је изведен стављањем велике количине експлозива у једну од купола цркве, на дан када се државни и политички врх окупио на опелу генералу Константину Георгијеву, који је убијен два дана пре, такође од стране комуниста. Москва и КИ су се, званично, успротивили овом акту бугарских комуниста, јер су сматрали да индивидуални терористички акти, који

извори говоре да је само у Софији од 16. априла, после напада на цркву, па до краја маја 1925. године, без пресуде убијено 500 људи.¹⁰¹¹ Сам Влков је пред Собрањем изнео податак да је после напада, до 12. јуна, ухапшено више од 3000 људи, а да је само против 1182 поведена истага.¹⁰¹² На страну то што је у оваквим случајевима увек тешко "баратати" цифрама које, вероватно, никада неће потпуно прецизно бити утврђене, али се један закључак намеће као неспоран: последице сукоба у Бугарској од јуна 1923. године до краја 1925. године биле су стравичне.

Велики број анонимних жртава, али и многобројна политичка убиства исткнутих политичара и интелектуалаца који су, из неких разлога, сметали режиму (Петко Петков, Никола Генадијев, Никола Петрини итд.), посебно комуниста и аграраца, учинила су да режим професора Цанкова остане упамћен као "најкрвавији", а сам Цанков као "најдемонизиранији политичар у бугарској историји"¹⁰¹³, као "крвави професор"¹⁰¹⁴. И у делу европске штампе је о режиму Цанкова писано као о "крвавом", а Цанков и цар Борис у карикатурама представљани као чудовишта (у највећем броју случајева аутори су били Бугари, противници режима).¹⁰¹⁵ Цанков, међутим, у својим мемоарима тврди да је неправедно оптуживан, и да је иза свих политичких убистава стајала група људи из Министарства војног, изван контроле владе, основана 1919. године са задатком да ликвидира шпијуне и све оне који су радили за Међусавезничку војну комисију (одавали јој информације о сакривеним оружју итд). Када је Влков постао министар, он је "групу" ставио под своју контролу. Цанков ову групу доводи у везу са "Конвентом".¹⁰¹⁶ Неки чехословачки и југословенски извештаји потврђују оно што је Цанков записао у мемоарима, и говоре о групама за ликвидацију

немају за последицу масовни оружани покрет, нису у складу са револуционарном тактиком. (Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 197-199.)

¹⁰¹⁰ К. Тодоров, *Политичка историја*, стр. 352.

¹⁰¹¹ Р. Даскалов, *н. д.*, стр. 245, нап. 92.

¹⁰¹² Румяна Първанова, "Формиране на правителството на Андрей Ляпчев", *Исторически преглед*, бр. 11 (1991), стр. 88; Иста ауторка у другом свом чланку, позивајући се на исти извор (стенографске белешке Собрања) каже да је "за кратко време ухапшено 13.000 људи, од којих је половици суђено." (Р. Първанова, *Демократическиот сговор...*, стр. 26-27.) Ова друга цифра се вероватно односи на период трајања ванредног стања (од априла до октобра 1925. године)

¹⁰¹³ Александър Цанков, *България в бурно време. Спомени*, София, 1999, стр. 7. (Предговор)

¹⁰¹⁴ *Историја Бугарске*, стр. 317.

¹⁰¹⁵ Вид. Мария Овчарова, "Карикатури на Цар Борис и Ал. Цанков, разпространявани в Европа през 1924-1925 г.", *Векове*, бр. 5 (1973), стр. 37-48.

¹⁰¹⁶ Александър Цанков, *Моето време. Мемоари*, София, 2002, стр. 200-205.

политичких противника, повезјући их са тајном организацијом "Кубрат", која је била повезана са Војним савезом.¹⁰¹⁷ Историчарка Р. Прванова помиње офицере "по злу познате Треће секције при Министарству војном" (обавештајна секција) као одговорне за многобројна убиства у периоду од 1923. до 1925. године. Ова група, која се неформално називала "Чека" и "ескадрон", примала је наређења од генерала Влкова.¹⁰¹⁸ Касније је Цанков говорио да су убиства планирана и извршавана из четири центра: са "високог места" (вероватно је мислио на Двор-И.Р.); од стране генерала Влкова и Конвента; од стране министра Ивана Русева, кога је назвао "посебно крвожедним", и његових људи; и од стране ВМРО-а.¹⁰¹⁹ Историчар Г. Марков, "мозгом белог терора" у Бугарској назива генерала Влкова, и наводи да Цанков није смео да се меша у војне ствари.¹⁰²⁰ Међутим, без обзира што, по свему судећи, није највећи кривац за политичка убиства, Цанков је био нетактичан у својој унутрашњој политици, и све је наде полагао у победу над антивладиним покретима. Британски посланик у Софији В. Ерскин, који је био велики критичар режима, предлагао му је да амнестира вође земољорадика у емиграцији, како би смањио напетост у земљи, али је он одбијао под изговором да би то био знак слабости владе. "Типично за бугарски менталитет", коментарисао је Ерскин, уз напомену да Цанков све жели да реши силом.¹⁰²¹ У једном другом извештају, Ерскин је писао о "бруталним методама владе и тајне полиције", о тортурама приликом испитивања, што само повећава незадовољство,

---

¹⁰¹⁷ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 15. 04. 1924 (ЧИ/1, док. 156, стр. 275-276); АЈ, 388-9-22, л. 167, МИД-Посланству, пов. бр. 1508, 10. 03. 1924. (у извештају МИД-а се каже: да је "Кубрат" основан као "терористичка група" Војног савеза; да је првобитни назив био "Конвент десеторице", који су чинили генерал Лазаров, тада пуковници Русев и Влков и др; да је организован по систему "тројки".) *Кубрат* је била тајна официрска профашистичка и националистичка организација, која се залагала за уједињење свих Бугара, формирана октобра 1922 године. Савез је учествовао у "деветојунском преврату". После преврата, савез се званично прикључио Народној слози, али је обновљен 1925 године. Чланови савеза су учествовали у "белом терору" 1923-1925. године. (Детаљније вид. Гергана Величкова, "Български народен съюз "Кубрат" (1922-1934 г.)", *ИДА*, 69 (1995), стр. 31-68.)

¹⁰¹⁸ Румяна Първанова, "Нови щрихи към портрета на Андрей Ляпчев", *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, София, 2006, стр. 86-87; Г. Марков, *н. д.*, стр. 56; Георги Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 57.

¹⁰¹⁹ Г. Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 59-60.

¹⁰²⁰ Г. Марков, *н. д.*, стр. 52-56.

¹⁰²¹ Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 27. 01. 1925. (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXVII, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1986, dok. 19, str. 38. (dalje: DBFP/I/XXVII).

док бугарска влада остаје "глува на савете за умереност" и "наставља своју узалудну политику репресија."¹⁰²²

Репресивни режим, због кога је додатно умањен међународни углед Бугарске, као и сукоб утицајних група унутар владајуће групације, био је повод за планове о смени Цанкова, који су се појавили од средине 1924. године, а од јесени исте године постали актуелнији. Лош углед Цанкова допринео је да његово лобирање за прекопотребни међународни зајам на јесен 1925. године доживи неуспех. Иза свих комбинација за смену владе стајао је цар Борис. Према једној од тих комбинација, требало је владу оборити путем преварата који би извео генерал Никола Жеков (главнокомандујући бугарске војске у Првом светском рату, осуђен за време Стамболијског, па рехабилитован од стране нове владе), уз помоћ одређених струја у БЗНС-у (централиста и деснице), али и комуниста (Жеков је одржавао контакте са БКП, а и Коминтерна је подржала учешће комуниста у потенцијалном преврату Жекова). БЗНС је очекивао слободне изборе по формирању нове владе генерала Жекова, победу и формирање земљорадничке владе, а БКП укидање Закона о заштити државе. У ове комбинације било је активно укључено и емигрантско руководство у Краљевини СХС на челу са Александром Обовим. После напада на цркву Св. Недеља, одустало се од ових планова, и планови о смени владе су обустављени до јесени, када је питање поново покренуто. Крајем децембра питање је било решено, и почетком јануара 1926. године Цанков је био принуђен да поднесе оставку. Иза свега је стајала борба интересних центара у оквиру Демократске слоге, тежње цара Бориса да учврсти своју власт, и борба између Цанкова и моћног генерала Влкова за утицај у "деветојунском" табору.¹⁰²³

На спољно-политичком плану нова бугарска влада је на почетку имала извесних потешкоћа због чињенице да је на власт дошла превратом, али је добила подршку великих сила, што је било пресудно за њен опстанак.

Енглеској, која је у почетку била резервисана према деветојунској влади, и ишчекивала да ова почне да спроводи у дело своје изјаве о поштовању мировног

---

¹⁰²² Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 12. 03. 1925. (DBFP/I/XXVII, dok. 78, str. 124.)

¹⁰²³ Вид. Веселин Стоянов, "Участието на БЗНС в опита за свалјане на правителството на Ал. Цанков чрез военен преврат (1924-1925 г.)", *Исторически преглед*, год. XLIV, књ. 6 (1988), стр. 35-49; Р. Първанова, *Формиране на правителството...*, стр. 87-98; Иста, *Демократическиот сговор...*, стр. 29-30; Л. Василев, *н. д.*, стр. 171-173; А. Цанков, *Моето време*, стр. 211-213.

уговора и дефинише своју спољно-политичку оријентацију, нова влада је суштински одговарала из истих оних разлога из којих јој предходна није одговарала: однос према СССР-у и Турској, "тракијском питању", трпељивост према бугарским комунистима, однос према грађанској опозицији, идеје о "јужнословенској федерацији" и, посебно, стално инсистирање да се реши питање бугарског излаза на Егејско море (према једном меморандуму Форин Офиса, стратешки циљ Енглеске био је да се не допусти повећање броја држава које ће имати територијални излаз на ово море). Зато је Лондон фактички подржао нову владу.¹⁰²⁴

Италија је одмах подржала нову владу и Београду ставила до знања да је она под њеном заштитом, и да неће допустити никакву интервенцију. Италијани су били потпуно задовољни начином на који се нова влада односила према њиховим економским, политичким и културно-пропагандним интересима у Бугарској.¹⁰²⁵

У Паризу су на преврат гледали као на "обичну промену кабинета", а посланик у Софији Ж. Пико је активно подржавао нову владу. Разлози су били економске, али и политичке пророде, јер Француској, после окупације Рура, није била у интересу криза на Балкану у којој би морала да се ангажује.¹⁰²⁶ Међутим, како наводи В. Винавер, Француска је само реаговала на "свршен чин". Преврат је био суштински пораз Француске, под чијим су се утицајем југословенско-бугарски односи знатно побољшали од почетка године, а подршка новој влади била је "покушај да се спасе ствар". Париз је радио на смиривању Београда, како би се избегла криза великих размера.¹⁰²⁷ У Софији је француска подршка примљена са посебном пажњом. Сви значајни листови, међу њима и они званични, у својим уводницима су са нескривеним симпатијама и захвалношћу коментарисали став Француске, тако да је бугарски посланик у Риму интервенисао предлажући свом министарству да утиче на штампу да се нагласи и

---

¹⁰²⁴ Димитър Митев, "Превратът на 9 юни 1923 г., Англия и македонския въпрос", *Исторически преглед*, год. XXXIX, књ. 4 (1983), стр. 16-23; М. Пауновић, *н. д.*, стр. 111-113; Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 163-165; Ђорђе Васиљевић, "Земље Мале Антанте и велике силе према деветојунском преврату у Бугарској", *Зборник за историју*, 13/1976, стр. 185.

¹⁰²⁵ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 21-27; Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 166-168.

¹⁰²⁶ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. стр. 22; Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 216-220.

¹⁰²⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 54-55. Вид. и: Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 170.

допринос Италије која је, у најмању руку у истој мери као и Француска, подржала политичке промене у Софији.¹⁰²⁸

Став великих сила према новој влади видео се и из држања Ликвидационог органа у Софији, у коме су силе биле заступљене. Без обзира што су и ту постојала различита мишљења, Орган је *de facto* подржао нову владу.¹⁰²⁹

Цанковљева влада се од почетка трудила да добије поверење сила, па је зато свој спољно-политички програм ускладила са њиховим очекивањима. Тај програм се, барем деклеративно, суштински није разликовао од програма Стамболијског: мирољубивост, добросуседство, лојално извршење мировних уговора. Цанков је говорио да је "Бугарска дужна да лечи своје ране, али не као раније, ратовима...".¹⁰³⁰ То је била порука коју је слао и Стамболијски.

Главни ударац спољно-политичкој позицији деветојунске владе представљало је побољшање италијанско-југословенских односа од почетка 1924 године. Изгубљен је, показало се привремено, важан заштитник. Пошто је доживела дипломатски пораз после напада на острво Крф августа 1923. године¹⁰³¹, Италија је одлучила да пораз компензује "нападном" на северну тачку своје јадранске политике – Ријеку, која је договором са Краљевином СХС из Рапала (1921) проглашена "слободним градом". Због попустљивог става Београда и резервисаног држања Француске, Мусолини је успео да наметне "своју игру", и не само добије Ријеку (уз минималне уступке Београду), већ и постигне политички споразум којим је циљао да Краљевину СХС одвоји од Француске, и преко Београда изврши утицај на Малу Антанту. Споразум о Ријечи и Пакт пријатељства и срдчане сарадње (познатији као *Римски пакт*) између Краљевине СХС и Италије потписани су у Риму 27. јануара 1924 године. За Краљевину СХС

---

¹⁰²⁸ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 9-10.

¹⁰²⁹ Вид. Иван Узунов, "Някои противречия в Междусъюзническата вонноконтролна комисија и Деветоюнският преврат през 1923 г.", *Исторически преглед*, год. XXI, књ. 2 (1965), стр. 57-68; Л. Спасов, *Дейността на българските правителства...*, стр. 47-48.

¹⁰³⁰ Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 224-226.

¹⁰³¹ Италијани су крајем августа 1923. окупирали Крф, као одмазду за убиство генерала Телинија, члана комисије за разграничење, убијеног у близини грчко-албанске границе, за шта је оптужена Грчка. Захваљујући помоћи Француске, Италија је избегла постављање питања пред Друштвом народа. Париз је тиме вратио услугу Риму, због подршке после француско-белгијске окупације Рура (јануара 1923). Мусолини је на Крфу применио Поенкареову политику "пацификације силом", тј. окупације као последице неиспуњавања обавеза. (Вид. Антонина Николова Кузманова, *Италия, България и Балканите 1919-1927. Политическо-дипломатически отношения*, София, 2003, стр. 82-92; Н. Д. Смирнова, *Политика Италији на Балкану 1922-1935: очерк дипломатической истории*, Москва, 1979, стр. 28-36.)

Римски пакт је, превасходно, имао значај за њену политику на Балкану, јер је смиривањем односа са Италијом добила могућност да се посвети споровима са суседима: са Грчком око солунске луке, и са Бугарском у вези са деловањем ВМРО-а. Члан 2. Пакта обезбеђивао је Београду дипломатску помоћ Рима у случају неизазваног "снажног напада споља", што се односило на ВМРО. Историчар В. Винавер доводи у непосредну везу крах југословенске балканске политике изазван превратом у Бугарској и постизање споразума са Италијом, (пакт са Италијом био је "скоро као освета за бугарски јуни").¹⁰³² Показало се, међутим, да је оптимизам Београда био без јаких основа, јер је све зависило од процена Мусолинија, који уговорима није придавао велики значај. Пакт је за њега био потреба тренутка, као покушај неутрализације француске политике. Касније је Мусолини користио питање продужења Пакта (потписан је на пет година), као средство уцене.¹⁰³³

После Римског пакта, Италија је на Балкану покушавала да искористи регионалне спорове и ојача утицај. Највише брига задавала је њена политика "гурања" Београда ка Солуну, што је узнемиравало Лондон и Париз. Тако је, према сазнањима Форин Офиса, генерал Бодреро (у то време војни аташе у Београду) упорно саветовао Нинчића да одбаци споразум са Грчком и крене у зближење са Бугарском, чак се хвалио да је успео у свом задатку, и да ће Краљевина СХС форсирати своју "вардарску политику" тј. продор ка Егејском мору. Италијани су предлагали стварање "Балканске групе" коју би чиниле Краљевина СХС, Румунија и Бугарска, уз могућност прикључења Албаније. Нинчић се нашао у незгодној позицији, јер није могао да отвори преговоре са Грчком, нити је могао да отворено ради на зближењу са Бугарском, због отпора српског јавног мњења. Признао је Венизелосу да су Италијани гурали Београда ка Солуну, и нудли поделу Албаније, али да је влада одбила те понуде.¹⁰³⁴

---

¹⁰³² Вук Винавер, "Промене у југословенској спољној политици 1927-1934. у вези са националним питањем", *Историјски гласник*, 2 (1969), стр. 116.

¹⁰³³ Вид. А. Н. Кузманова, *н. д.*, стр. 93-112; James H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, Westport-Connecticut-London, 1997, str. 24-26; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 60-66; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987, str. 27-28; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države*, str. 40-43; Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 36-41; Текст споразума вид. у: *Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 208-212.

¹⁰³⁴ Mr. Chamberlain to Sir A. Young, 18. 02. 1925. (DBFP/I/XXVII, dok. 54, str. 91); Record by Mr. Nicolson of conversation with M. Venizelos, 22. 01. 1925, (DBFP/I/XXVII, dok. 15, str. 29); С. Требст такође говори о Нинчићевим комбинацијама са Италијанима, али каже да су то били Нинчићеви планови (кога назива италифилом), о којима је разговарао са

Што се Бугарске тиче, она је јавно поздравила Пакт, као допринос смиривању ситуације на Балкану, али је он за њу био велико разочарење, посебно део у коме се обе стране залажу за очување тековина мировних уговора, као и обавеза неутралности у случају напада споља. Италијани су покушали да умире Софију убеђујући је да Пакт није уперен против ње, и да Риму даје већу могућност да утиче на Београд. За Софију је Пакт био сигнал да мора извршити диверзификацију спољне политике, па су појачани напори за побољшање односа са Турском, Грчком и, посебно, са Краљевином СХС. У Софији су знали да су Енглеска и Француска две главне европске силе, а пут до њих водио је "преко Београда".¹⁰³⁵

За ВМРО пакт је представљао велики ударац. Њен повереник у Цариграду је из локалних и дипломатских извора сазнао о новој оријентацији Италије на Балкану, и закључио да ће Македонија (односно "македонско питање") и Албанија бити главне жртве – Бугарска се требала одрећи Македоније у замену за подршку Рима и Београда да успостави своју власт над Западном Тракијом. Поједини чланови бугарске владе, посебно министар Калфов, били су склони да прихвате ову комбинацију, јер су чисто бугарски национални интерес стављали изнад "македонског питања". Ова нова комбинација имала је подршку Енглеске, која је била спремна да напусти Грчку и препусти је комадању, а све ради слабљења Француске и Мале Антанте "отимањем" Краљевине СХС из њиховог табора, и приближавањем исте Риму. Неколико месеци касније (маја 1924.), југословенски војни изасланик у Софији је у разговору са једним македонским прваком потврдио могућност једне од комбинација (Солун Краљевине СХС, Кавала Бугарској, Дедеагач Турској).¹⁰³⁶

За бугарску владу и ВМРО добру вест је представљало формирање лабуристичке владе у Енглеској јануара 1924 године. Лабуристи су били познати

италијанским отправником послова у Београду Угом Солом. (С. Троебст, *н. д.*, стр. 405-406). Нинчић се сам представљао великим поборником југословенско-италијанског зближења. Тврдио је да у својој политици има потпуну подршку краља, али не и Пашића. У разговору са представником италијанске амбасаде у Женеви, говорио је да је важност "ријечког питања" мала за Србију, да она треба да гледа "према Солуну", а да на Јадрану има само привредне интересе. Хвалио је Италију и Мусолинија, и тврдио да је то мишљење "и других чистих Срба". (В. Krizman, *Vanjska politika...*, str. 41).

¹⁰³⁵ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 46-48, 64-65.

¹⁰³⁶ *Официјалната и тајната българо-турска дипломатия*, док. 393, 399 стр. 635-637, 648-650.

по промакедонским и пробугарским ставовима¹⁰³⁷, а у њиховим редовима било је више утицајних бугарофила, чланови Балканског комитета. Иако су лабуристи били на власти кратко (од јануара до новембра 1924. године), успели су да подгреју наде ВМРО и бугарске владе. Утицајна бугарофилска удружења, иначе неформални центри моћи у Лондону, започела су кампању за "македонско питање".¹⁰³⁸ Изјаве члана владе генерала Томпсона да већину становништва у Македонији чине Бугари, и да је убеђен да ће Београд, пре или касније, дати аутономију Македонији, изазвале су оштре реакције Београда.¹⁰³⁹ После реакција, енглеска влада се оградила од ових изјава, премијер Ремзи Мекдоналд [James Ramsay Macdonald] се извинио Београду, а Томпсон изјавио да је говорио у своје лично име.¹⁰⁴⁰ Већ крајем године, кормило су поново преузели конзервативци Стенлија Балдвина [Stanley Baldwin] и остали на власти до средине 1929 године. На чело Форин Офиса дошао је Остин Чембрлен [Austen Chamberlain]. Конзервативци, који су дошли на власт превременим изборима "на крилима" контраверзи о утицају большевика у Енглеској за време лабуриста и лабуристичкој политици према СССР-у¹⁰⁴¹, повели су антобольшевичку кампању. Запажање историчара М. Мазовера да су "Руска револуција и спектар комунистичке субверзије бацили сенку над западним делом Континента", чије су владајуће елите биле "пре свега антикомунистичке, па тек онда демократске"¹⁰⁴², посебно важи за Енглеску 1920-их, у којој је страх од совјетског утицаја попримио широке

---

¹⁰³⁷ Васил Ат. Василев, "Великобританија и македонскиот вџпрос (1924-1929 г.)", *Исторически преглед*, год. XL, књ. 1 (1984), стр. 22.

¹⁰³⁸ Кампању против југословенског режима у Македонији предводили су Балкански комитет и Друштво за Блиски и Средњи Исток. (Димитџ Митев, "Англия, македонскиот вџпрос и бџлгаро-југославските отношения през 1924 г.", *Исторически преглед*, год. XL, књ. 3 (1984), стр. 20-22). Југословенском посланику у Берну су у Друштву народа рекли да су добили "масу представки из Енглеске" са позивом да се заинтересује за "мањинско питање" у Македонији, "али да је све то бачено у корпу". Речено му је да нико неће допустити да се то питање третира, јер "не постоји." (АЈ, 388-9-22, л. 160, Нинчић-Посланству, пов. бр. 2287, 17. 03. 1924.)

¹⁰³⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 229.

¹⁰⁴⁰ *Isto*, стр. 241; Васил Ат. Василев, "Мајскиот манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици", *Исторически преглед*, год. XXXVI, књ. 5 (1980), стр. 44.

¹⁰⁴¹ Keith Neilson, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919-1939*, New York, 2006, стр. 48-49; В. А. Спек, *Кратка историја Британије 1707-1975.*, Београд, 2013, стр. 140-141; Е. Н. Carr, *International relations between the two world wars 1919-1939*, New York, 1966, стр. 76-77; Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд, 2002, стр. 451.

¹⁰⁴² Mark Mazover, *Mračni kontinent. Европа u dvadesetom veku*, Beograd 2011, стр. 16.

размере.¹⁰⁴³ Ова "злокобна држава", како су је звали, могла је да поремети Чембрленове планове о помирењу Француске и Немачке, јер је увек постојала могућност да се Берлин окрене Москви (пример Рапалског уговора из 1922. године).¹⁰⁴⁴ Локарнски споразуми¹⁰⁴⁵ из октобра 1925. године, победа су енглеске политике: постигнуто је француско-немачко помирење, отклоњена је опасност од немачко-совјетског споразума и Совјетска Русија је изолована.¹⁰⁴⁶ Антибољшевичка кампања која је током 1925. године била на врхунцу, и у коју су се веома активно укључиле све балканске државе, посебно Бугарска (пре свега из унутрашњополитичких разлога), представљала је, заправо, бекграунд "локарнског тријумфа" енглеске спољне политике.

Споразуми у Локарну означили су почетак нове етапе у политичкој и дипломатској историји Европе, која ће трајати све до краја 1920-их (до почетка "Велике економске кризе" 1929. године). Овај период познат је као "године оптимизма" и просперитета Европе, а Локарно договор, који је изазвао праву пацифистичку еуфорију, доживљаван је као "камен међаш у европској историји", или, како је о њему говорио његов главни творац Остин Чембрлен "као стварна гранична линија између година рата и година мира".¹⁰⁴⁷

Локарно споразуми су имали свој непосредни одраз на балканску политку великих сила. Током лета и јесени оне су покушавале да пронађу модел заједничког наступа на Балкану, како би потенцијалне кризе (стање у Бугарској, односи Београда и Атине) биле држане под контролом. Иако током пролећа Форин Офис није показивао интересовање за веће ангажовање на Балкану, у смислу стварања некаквог пакта (док је посланик у Београду Кенард инсистирао на енглеском ангажману на стварању пакта против немачког и совјетског утицаја, под вођством Краљевине СХС, а под утицајем Лондона), јуна 1925., после

---

¹⁰⁴³ K. Neilson, *n. d.*, str. 45-46.

¹⁰⁴⁴ *Isto*, str. 49-51.

¹⁰⁴⁵ Средином октобра 1925. године у градићу Локарно вођени су преговори између представника Енглеске, Француске, Италије, Немачке, Белгије, Чехословачке и Пољске. Постигнуто је седам споразума, а најважнији је био тзв. Рајнски пакт, којим Немачка гарантује границе Француској. Главни циљ преговора био је смиривање француско-немачких тензија. Споразуми су потисани 1. децембра у Лондону. (Ч. Попов, *n. d.*, стр. 267-282; Ј. Јовановић, *Дипломатска историја...*, стр. 238-239; Е. Н. Carr, *International relations*, str. 93-97; О улози Чембрлена и британске дипломатије у креирању "Локарна" вид. Ж. Кудирије Де Шасењ, *Три Чембрлена*, Београд, 1939, стр. 200-203).

¹⁰⁴⁶ Edward Hallett Carr, *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina (1917-1929)*, Zagreb, 1984, str. 90-91.

¹⁰⁴⁷ *Ilustrovana istorija sveta*, tom IV – Savremeni svet, Beograd, 1983, str. 254.

прекида југословенско-грчких преговора, Чембрлен је позвао Мусолинија да се заједно са Енглеском и Француском укључи у напоре да се на Балкану осигурају мир и стабилност, како би Италију везао за енглеско-француску политику, јер су у Форин Офису сматрали да она подстиче "опасне амбиције" Краљевине СХС, што дестабилизује регион.¹⁰⁴⁸ После споразума у Локарну, којом приликом је договорена сарадња трију сила на Балкану, преко Грчке је пласирана британска идеја о "балканском Локарну".¹⁰⁴⁹ Ова идеја је доживела неуспех не само због неслагања између балканских држава, јер су њихови међусобни спорови надлазили потенцијале било какве кохезионе идеје, већ и неслагање међу самим силама. За Енглеску је "балкански Локарно" био начин да осигура свој утицај на Балкану и Блиском истоку, и ослаби утицај Француске. У том ће послу, у наредном периоду, имати подршку Италије, а заузврат ће подржати италијанску политику експанзије на Балкану.¹⁰⁵⁰

Француска је тежила јачању савеза са Краљевином СХС и Румунијом, али и очувању балканске равнотеже, уз сагласност Италије и Енглеске, кроз низ билатералних споразума између Краљевине СХС, Румуније, Грчке и Бугарске, под својим окриљем. Овим је Париз хтео да искористи српско-хрватско помирење из јула 1925. године и владајуће радикале одвоји од "проиталијанске политике".¹⁰⁵¹ Енглези су имали информације да француски посланик у Атини води кампању против њихове идеје о "балканском Локарну", и да Французи воде "словенофилску" политику на Балкану.¹⁰⁵² За Италију је свака комбинација о "пактирању" на Балкану и у Средњој Европи ("балканско-дунавски пакт"), виђена као средство за слабљење утицаја Мале Антанте, а преко ње и Француске.¹⁰⁵³

---

¹⁰⁴⁸ Вид. Živko Avramovski, "Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi u svetlu britanske politike na Balkanu 1925. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, god, 35, br. 2 (1984), str. 94-97; Dragan Bakić, *Great Britain, The Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919-1936*, (doktorska teza u rukopisu), The University of Leeds, 2010, str. 127-130; Љ. Спасов наводи да је и иза ових јунских комбинација, као и иза идеје о "балканском Локарну" стајао енглески план о стварању антибољшевичког блока на Балкану. (Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 204.)

¹⁰⁴⁹ Ž. Avramovski, *Pitanje balkanskog garantnog pakta...*, стр. 101; Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 86.

¹⁰⁵⁰ Стефан Анчев, *Балканите-начин на употреба 1918-1939 г.*, (част прва), Софија, 2006, стр. 104-108.

¹⁰⁵¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina SHS*, str. 318-319; Вид. и: С. Анчев, *н. д.*, стр. 105.

¹⁰⁵² Ž. Avramovski, *Pitanje balkanskog garantnog pakta...*, стр. 102.

¹⁰⁵³ Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 88-89.

Долазак конзервативаца на власт и њихов антибољшевизам ишли су на руку влади Цанкова, али у "македонском питању" став конзервативаца се није могао допасти Софији. Иако су постојала различита мишљења, генерални став према овом питању изражен је у једном меморандуму Форин Офиса крајем 1925 године. Главни ставови и закључци у меморандуму су следећи: 1) Македонија је само географска, а не етничка или економска целина, тако да идеја о етничкој или економској аутономији нема утемељења; 2) у Македонији живи "пет главних раса": Словени, Турци, Грци, Власи и Албанци; 3) македонски Словени нису ни Срби, ни Бугари, говоре језиком сличним српском и бугарском, иако је мало ближи бугарском; 4) Словени у Македонији немају развијену свест о националној припадности; 5) дискутабилне су бугарске аспирације на штипску, охридску и битолску област, али чак и да Македонија буде подељена онако како Бугари желе, Србија би остала одсечена од Егејског мора, а "заиста би било неправедно да се од Србије тражи да бившем непријатељу уступи оно што је освојила у ратовима"; 6) садашња подела Македоније је најбоље решење, и треба је очувати; 7) ВМРО је изгубио разлог свог постојања, и ако би на Балкану наступио мир, организација би "умрла природном смрћу"; 8) организацију не треба "отворено, директно напасти", јер би је то вратило у живот; 9) јачање југословенске власти у Македонији довело би до хапшења "македонских агента" и нестанка организације у Софији, јер би изгубила средства и подршку који долазе из југословенске Македоније; 9) југословенску владу треба саветовати да у Македонију пошаље своје најбоље чиновнике, а жандармерији обезбеди услове за живот; 10) "македонско питање" би било трајно решено у оквиру једне "српско-бугарско-словенске конфедерације"; 11) Лондон треба да помогне Друштву народа да подржи Краљевину СХС, као најјачу силу на Балкану, која тежи да успостави закон и ред у Македонији и на Балкану.¹⁰⁵⁴ Ред и поредак – кључни су интереси који се истичу у вези са "македонским питањем". У складу са генралном спољнополитичком линијом стабилизације прилика у Европи, меморандум је понудио политички опортунни оквир за поступање у овом сложеном питању и, као што ћемо видети, у наредном периоду Форин Офис је углавном тако и поступао.

---

¹⁰⁵⁴ Меморандум Форин Офиса о "македонском питању" од 26. 11. 1925. године, објављен у: *Велика Британија и Македонија: документи (1918-1940)*, ред. Тодор Чепрегенов, Теон Џинго, Скопје, 2011, стр. 101-113; Вид. и: В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос...*, стр. 25-26; Dimitris Livanios, *The Macedonian Question, Britain and the Southern Balkans 1939-1949*, New York, 2008, str. 65.

Што се утицаја болшевика на Балкану тиче, он је знатно појачан током 1924/1925. године. Година 1924. је била година изласка СССР-а из међународне изолације, јер је признат од више држава, укључујући Велику Британију, Француску, Италију, Кину, Грчку итд. На Балкану је Трећа интернационала – Коминтерна (КИ), "продужена рука" совјетске спољне политике¹⁰⁵⁵, понудила алтернативно решење "националног питања" – то је била тзв. Балканска федерација, најзначајнији пројекат болшевичке акције и пропаганде. Замишљена као федерација аутономних република совјетског типа, насталих на основу *права народа на самоопредељење*, она је била примамљива за широке слојеве оних народа који су се осећали "поробљеним". Желећи да до краја искористи "национално питање" на Балкану, Москва је посебно обратила пажњу на "македонско питање". Тамо је почетком 1924. године створено посебно неформално саветодавно тело - *Савет за Македонију*. Списак његових чланова довољно говори о значају који је овом питању придаван (И. С. Уншлихт испред совјетске армије; М. А. Трилисер, шеф спољне обавештајне службе - ИНО ГПУ; Чичерин испред комесаријата за спољне послове; Пјатницки испред КИ; и Коларов као представник БКП). Пети конгрес КИ у Москви (јула 1924.), значио је прекретницу у политици према Балкану. Тада је усвојен извештај Д. З. Мануиљског у коме је Балкан означен као "чвор целокупне империјалистичке политике европских западних сила", и констатовано да "победа радничке и сељачке власти на Балкану значи победу међународног пролетеријата".¹⁰⁵⁶ На истом конгресу је усвојена и позната резолуција о решавању националног питања

---

¹⁰⁵⁵ Совјетска спољна политика функционисала је на "два колосека": јавно, преко Народног комесаријата за спољне послове; и тајно, преко Коминтерне, која је, преко својих секција – комунистичких партија, ширила свој утицај и мрежу комунистичких организација. У великом броју случајева званична совјетска дипломатска и трговинска представништва уједно била и тајна седишта организационе мреже КИ, и центри њених организационих јединица. (Вид. Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000, стр. 109-111, 187-194; Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд, 2012, стр. 158-160; О организационој структури КИ на Балкану и шире, вид. Г. М. Адибеков, Э. И. Шахназарова, К. К. Шириня, *Организациоанная структура Коминтерна*, Москва, 1997.)

¹⁰⁵⁶ И. Ристић, *Болшевичка акција на Балкану...*, стр. 69-74. Вид. и: Elisabeth Barker, *Macedonia: its place in Balkan power politics*, London, 1950, str. 21-22; В. Jelavich, *n. d.*, str. 137-139; Branislav Gligoriјевић, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 106-116.

у Краљевини СХС (дезинтеграција државе издвајањем Хрватске, Словеније и Македоније).¹⁰⁵⁷

Током 1924. године, Москва је постигла значајне успехе у својој политици стварања свог "балканског блока" са свим елементима незадовољним владајућим поретком: 1) маја 1924. године, после дугих преговора, постигнут је споразум са ВМРО-ом у Бечу (тзв. Мајски манифест), мада су контакти бољшевика и ВМРО-а успостављени знатно раније; 2) почетком јула исте године Радићева ХРСС ступа у Селјачку интернационалу (Крестинтерну), која је била филијала КИ; 3) албанска влада Фан Нолија јула 1924. признаје СССР, а део њених савезника, албанских емиграната са Косова окупљених у Косовском комитету је, такође, одржавао везе са Совјетима; 4) почетком 1924. године у Москви је постигнут споразум са представницима бугарске земљорадничке емиграције о заједничкој акцији земљорадника и комуниста у Бугарској. Међутим, крајем исте и почетком наредне године ствари су, по КИ и њене планове, кренуле у негативном смеру: 1) прво је "табор" напустио ВМРО у коме је дошло да раскола између присталица сарадње са Совјетима и противника предвођених Тодором Алксандровим, што је довело до убиства Александрова 31. августа 1924. године, у коме је удела имала и бугарска влада, и крвавих обрачуна у комитету. Као победник је изашла "антибољшевичка" струја на челу са Иваном Михајловим, која је имала подршку владе и генерала Влкова; 2) децембра 1924. године у Албанији је побуном коју је помогла Краљевина СХС, а на чијем је челу стајао Ахмет Зог, свргнута просовјетска влада "црвеног епископа" Фан Нолија; 3) Стјепан Радић је, под притиском владе у Београду, напустио договор са Совјетима; 4) у бугарској земљорадничкој емиграцији је дошло до раскола и пропасти идеје о оружаном устанку у Бугарској.¹⁰⁵⁸ Тако је план КИ пропао, али је њен утицај и даље био значајан.

---

¹⁰⁵⁷ Вид. В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko...*, str. 116-122; Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, Zagreb, 1978, str. 86-89.

¹⁰⁵⁸ О сарадњи поменутих организација са бољшевицима вид. В. Василев, *Мајският манифест...*; Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 148-176; К. Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 151-170; I. Katardžijev, *n. d.*, str. 141-163; М. Миноски, *Македонија и Бугарија*, стр. 167-169. (о сарадњи ВМРО-а и бољшевика, као и о сукобима унутра ВМРО-а после објављивања "Мајског манифеста"); Л. Ревякина, *n. d.*, стр. 82-106; В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko...*, str. 112-114, 163-169; Исти, *Краљ Александар Карађорђевић/2*, стр. 260-263, 268-269. (о сарадњи Радића и комуниста); В. Gligorijević, *Kominternа, jugoslovensko...*, str. 115-116; Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924-1927*, Београд, 2009, стр. 60, 69-70. (о сарадњи Албанаца са бољшевицима). О односима бугарске емиграције и бољшевика вид. део о бугарској политичкој емиграцији.

Разлоге пропасти акције треба тражити у интензивирању антибољшевичке политике великих западних сила, у коју су укључене и балканске земље, али и у супротстављеним међусобним интересима, идеологијама и погледима на методе борбе балканских "савезника" Москве.

1.3.2. У сенци преврата: политика према Бугарској до краја 1923. године

Од свих држава у Европи, Краљевина СХС је имала највише разлога да буде незадовољна превратом у Бугарској, јер су преврат извеле снаге које јој нису биле наклоњене. Део тих снага је отворено исказивао мржњу према Краљевини СХС.¹⁰⁵⁹ У Бугарској је сурово ликвидиран политичар наклоњен сарадњи са Београдом. За југословенску елиту и јавност (пре свега ону у Србији), преврат је био доказ да се Софији не може веровати, а неповерење према Бугарској које никад није престајало, сада је достигло врхунац. Званични Београд је био љут, разочаран и забринут (не и уплашен). Фрустрација је била већа јер је влада остала без савезника у својој политици према превратничкој бугарској влади.

Преврат је у Београду изазвао велико узбуђење, које је немачки посланик упоређивао са узбуђењем које је изазвала вест о анексији Босне и Херцеговине 1908 године.¹⁰⁶⁰ Зашто је преврат озбиљно узнемирио јавно мњење и политичке факторе у Краљевини СХС, објашњено је у мемоару упућеном великим силама, у којем се каже да су *"сви јасно видели да се на политичку позорницу враћа стара Бугарска, са старим навикама и старим менталитетом, вечито неискрена и превртљива, стари вероломни сусед жељан освете и хегемоније"*.¹⁰⁶¹ За званични Београд, преврат је нелегитиман, јер је легитимну владу, која је "у парламенту имала већину каква се ретко виђа", и која се ослањала на широке масе "које су у

---

¹⁰⁵⁹ Чехословачки конзул у Варни је констатовао да је мржња према Србима достигла врхунац. Бугарски официри су се по ресторанима јавно изругивали на рачун Срба, а конзул је лично видео како двојица официра под прозором југословенског Конзулата исписују "најгнусније речи" о почившем краљу Петру. (Допълнение към доклада на Консулството на ЧСР във Варна, 01. 08. 1923. (ЧИ/І, док. 111, стр. 214-215.)

¹⁰⁶⁰ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 155. (нар. 111).

¹⁰⁶¹ АЈ, 388-8-21, л. 521-525, МИД – М. Спалајковићу, пов. бр. 7803, 06. 08. 1923.

суштини неимперијалистичке и мирољубиве", заменила превратничка влада "противна народним схватањима и тежњама, састављена од људи који припадају странкама без великог ослонаца у свом народу".¹⁰⁶² Следећи аргумент југословенске владе био је да је преврат организован и извршен од стране војске и ВМРО-а¹⁰⁶³, "две институције које су, од како Бугарска постоји, биле верни представници бугарске мегаломаније и нетолеранције".¹⁰⁶⁴ Антијугословенску природу преврата потврђује и тврдња да је свргнута влада имала већину у Собрању које је изабрано "са паролом за Нишки споразум и пријатељство са нашом Краљевином". За југословенску владу преврат је представљао опасност по регионалну стабилност, јер огорчене сељачке масе, које су остале без својих вођа и правне заштите, могу да оду "сувише лево" (да приђу комунистима – И. Р.)¹⁰⁶⁵

Без обзира на оштре оцене преврата, влада је на седници 9. јуна увече одлучила да се за почетак не меша у догађаје које је оценила као "унутрашњу ствар" Бугарске, осим у случају повреде Нејског уговора, на шта "неће остати равнодушна."¹⁰⁶⁶ Управо се то и догодило дан после владиног саопштења. Нову бугарска влада је оптужена да је извршила делимичну мобилизацију војске и тиме озбиљно прекршила Нејски уговор и угрозила безбедност Краљевине СХС. Од Француске, Енглеске и Италије тражено је да хитно реагују и спрече мобилизацију, а од Румуније да се придружи енергичном протесту у Софији.¹⁰⁶⁷

Ракићев извештај о преврату послат је одмах 9. јуна, док је детаљнији извештај упућен 10. јуна. Другим телеграмом посланик је известио о свом разговору са Цанковим 9. јуна увече, који га је убеђивао да нема мобилизације, и да је реч о замени "режимске и партијске полиције добровољачком цивилном

---

¹⁰⁶² Исто.

¹⁰⁶³ Нинчић је тврдио да је нова влада *de facto* влада Тодора Александрова, "највећег непријатеља Југославије", који је "лично руководио превратом". (Телеграма на Посолството на ЧСР в Белград, 12. 06. 1923. (ЧИ/Л, док. 95, стр. 196-197); Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г.*..., стр. 24).

¹⁰⁶⁴ Као у нап. 1061.

¹⁰⁶⁵ Исто.

¹⁰⁶⁶ *Политика*, "Револуција у Бугарској", 10. 06. 1923; *Време* је донело нешто другачију верзију о одлукама владе. По његовом саопштењу, влада је констатовала да је Нејски уговор прекршен, одлучила да предузме енергичне дипломатске и војне мере на граници (*Време*, "Преврат у Софији", 10. 06. 1923.) Исти лист је после два дана донео информацију да је влада одлучила да "за сада неће бити никакве интервенције" (*Време*, "Грађански рат у Бугарској", 13. 06. 1923.) Наредног дана, извештавајући о полемикама везаним за догађаје у Бугарској, *Време* у једном од подналова пише: "Прво дипломатска акција, ако затреба војна интервенција" (*Време*, "Влада неће признати нов режим у Бугарској", 14. 06. 1923.)

¹⁰⁶⁷ АЈ, 395-9-96, л. 148, Нинчић-Посланству, стр. пов. бр. 239, 11. 06. 1923.

гардом" ради очувања унутрашњег мира. Ракић се није дао убедити. За њега су то били резервисти који су позвани у касарне, а главни циљ Војног савеза био је поновно успостављање обавезне војне службе и реактивирање официра које је Стамболијски пензионисао. У питању је повреда Нејског уговора, сматрао је посланик. Француског посланика у Софији, код кога су се представници нове владе распитивали о могућим реакцијама Београда, упозорио је да Краљевина СХС неће остати равнодушна према флангрантном кршењу мировног уговора.¹⁰⁶⁸ О разговору са Ракићем Цанков је оставио своје сведочанство. Он истиче да је разговор био пријатељски, да Ракић "као културан човек" није симпатисао "дружбаше" (назив за припаднике БЗНС-а) и да га је незванично саветовао да води рачуна о две ствари: да не даје предност предратним партијама у будућим комбинацијама, и да се дистанцира од ВМРО-а. Неколико дана касније поновио му је ова упозорења, сада као званична. Цанков напомиње да је посета Ракићу била најважнија од свих које је тог 9. јуна¹⁰⁶⁹ учинио страним дипломатама у Софији, иако је пре њега посетио енглеског и америчког посланика.¹⁰⁷⁰

Обавештајни подаци су указивали да је "под видом грађанске полиције и народне гарде" нова влада мобилисала и наоружала све чланове Војне лиге (официре и подофицире), све способне чланове спортских секција, све способне чланове провладиних странака (радикалне, демократске итд.), већину оних који су били укључени у службу обавезног рада (трудова повиност), као и представнике ВМРО-а и македонских братстава и организација. Према овом извору, бугарска влада је имала на располагању "минимум 100.000 наоружаних војника". Насупрот овом, извештај војног изасланика био је умирујући. Неколико дана после преварта јављао је да се већина обвезника наоружаних после преврата вратила својим редовним занимањима.¹⁰⁷¹

Цанков и Калфов су убеђивали Ракића да ће нова влада бити лојална у извршењу Нејског уговора, чак лојалнија и одговорнија од предходне, и да у

---

¹⁰⁶⁸ Исто, л. 137-138, Нинчић-Посланству у Букурешту (извештај из Софије), пов. бр. 5494, 09. 06. 1923; АЈ, 334/ПО, л. 83, Ракић-МИД-у, пов. бр. 488, 10. 06. 1923.

¹⁰⁶⁹ М. Куманов, позивајући се на друге изворе, наводи да су покушаји Цанкова да после преврата ступи у контакт са Ракићем били неуспешни, и у томе "чита" праве намере југословенске владе (тј. да припрема некакву акцију против Бугарске). (Милен Куманов, "Југославија и деветоюнският преврат през 1923. године", *Векове*, бр. 5 (1973), стр. 45). Као што видимо, наводи Куманова, па и закључци изведени на основу њих, нетачни су.

¹⁰⁷⁰ А. Цанков, *Моето време*, стр. 194-195.

¹⁰⁷¹ АЈ, 395-9-96, л. 160, МИД-Посланству, пов. бр. 5678, 15. 06. 1923.

Бугарској нема никакве мобилизације, већ се ради о добровољцима који се сами пријављују војсци и полицији. Ракић је остао при ставу да се ради о делимичној мобилизацији, и Калфову напоменуо да је за Београд најважније извршење војних одредаба мировног уговора, и да ће од тога зависити став према новој влади. Као доказ је навео разговор са француским пуковником Ренком из Ликвидационог органа у Софији, који му је потврдио да "нема никакве сумње да је то мобилизација", јер су официри и подофицири у резерви (оне које је влада Стамболијског пензионисала) позвани у службу, и преузели су оне дужности (сходно чину) које су имали док су били у активној служби. Осим тога, Ракић је јављао да на место смењених окружних начелника није постављено ниједно грађанско лице, већ пуковници у резерви.¹⁰⁷²

* * *

У вези са реакцијом на преврат, поставља се питање југословенске војне интервенције, односно војних мера које је предузела Краљевина СХС? Бугарска историографија, ослоњена на бугарске изворе, сложна је у тврдњи да је Београд планирао војну интервенцију.¹⁰⁷³ Старија југословенска историографија, ослоњена на југословенске изворе, порицала је могућност интервенције, и војне мере обајшњавала као превентивне.¹⁰⁷⁴ Ж. Аврамовски наводи да је војна опција била искључена због противљења краља Александра, који се бојао за судбину монархије у Бугарској, знајући за републиканске идеје земљорадника.¹⁰⁷⁵

---

¹⁰⁷² Исто, л. 152, Ракић-Посланству у Букурешту, пов. бр. 501, 12. 06. 1923.

¹⁰⁷³ Вид. Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 57; М. Куманов, *Југославия и деветоюнският преврат*, стр. 42-48; Здравка Мичева, "Българо-югославските отношения (9 юни 1923 – 4 януари 1926)", *Проблеми на балканската история и култура* (Studia balcanica, том 14), София, 1979, стр. 328-329; Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г...*, стр. 23-24; М. Йонов, *н. д.*, стр. 139; Л. Спасов, *Българската дипломатия*, стр. 59.

¹⁰⁷⁴ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 162; Ђ. Васиљевић, *Земље Мале Антанте и велике силе...* стр. 180. (Васиљевић наводи телеграм Нинчића посланику у Лондону у коме се каже да ће влада предузети "извесне мере опрезности према бугарској граници"); Сличне мере предузеле су и Грчка, Румунија и Турска, иако мање угрожене превратом од Краљевине СХС. (Вид. Милан Ванку, "Борба Мале Антанте против ревашизма и ревизије граница 1920-1938", *Зборник за историју*, бр. 13 (1976), стр. 165.)

¹⁰⁷⁵ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 162; Историчар М. Куманов, позивајући се на мемоаре Александра Обова, једног од вођа БЗНС-а и министра, касније

Аврамовски је био у праву. Међутим, краљ и влада су пристали на један облик "прикривене" интервенције – наиме, да Београд помогне Рајку Даскалову, после Стамболијског најутицајнијем у БЗНС-у, који је виђен као његов наследник, да се пребаци у Бугарску и придружи Стамболијском у борби против превратника. Даскалов је из Босилеграда требало да организује помоћ Стамболијском. Ова идеја потекла је од Људсканова-Цанкова, који је у време преврата руководио бугарским Посланством у одсуству Косте Тодорова (који се налазио у Лозани, као члан бугарске делегације). Он је сматрао да би директна војна интервенција одмогла Стамболијском, јер сељачке масе не би могле да подрже владу коју би наметнула страна војска.¹⁰⁷⁶ Људсканов-Цанков је, наиме, имао информација из различитих дипломатских извора (и из југословенског МИД-а) да је интервенција неизбежна, па је самоиницијативно ангажовао персонал Посланства, не би ли убедио југословенске власти да одустану од интервенције. Бугарске дипломата је то сматрао својом "патриотском дужношћу", и пошто је констатовао да је опасност од војне интервенције "за сада прошла", 18. јуна је поднео оставку новој влади у Софији. Његов наследник Мично Минчев, кога је послала нова бугарска влада, писао је да је Људсканов-Цанков давао познате изјаве српској штампи против нове бугарске владе у циљу спречавања интервенције. Минчеву је објаснио да је сматрао нужним да лаже београдску владу да ће Стамболијски ускоро поново успоставити власт, како би је одвратио од интервенције.¹⁰⁷⁷ Људсканов-Цанков је веровао да једино победа земљорадника може потпуно уклонити опасност од интервенције.¹⁰⁷⁸

Идеја о "посредној интервенцији" је пропала због одбијања Рајка Даскалова, који је сматрао да би његово ангажовање дало претекст превратничком режиму да

бугарске емиграције, тврди да се краљ, под утицајем војних кругова и опозиције, залагао за интервенцију, док су Пашић и Нинчић били против. (М. Куманов, *Југославија и деветоюнският преврат*, стр. 46). И Александар Цанков у мемоарима наводи да је тајна организација "Бела рука", која је имала пресудан утицај на краља, захтевала војну интервенцију, али да је Пашић запретио оставком владе. (А. Цанков, *България в бурно време*, стр. 207.)

¹⁰⁷⁶ Вид. Срђан Мићић, "Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9-18. јун 1923)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93 (2016), стр. 89-104; Д.Косев, *Международното значење...*, стр. 58; М. Куманов, *Југославија и деветоюнският преврат*, стр. 45. Куманов, на основу мемоара А. Обова, пише да су југословенске власти понудиле Даскалову да на челу две југословенске дивизије, обучене у бугарску униформу, и са бугарским наоружањем упадне у Бугарску.

¹⁰⁷⁷ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2919а, л. 183, 192, 196.

¹⁰⁷⁸ С. Мићић, *Рад бугарског Посланства...*, стр. 101.

га оптужи за помагање југословенске војне интервенције.¹⁰⁷⁹ У Београду су чекали исход борбе Стамболијског и превратничких снага. Људсканову-Цанкову су 13. јуна у МИД-у објаснили да нема коначне одлуке о војној интервенцији, и да су војне мере превентивног карактера. Уколико нови режим однесе победу, војна интервенција није искључена.¹⁰⁸⁰ И Ракић је пренео Калфову, који га је посетио у ноћним сатима 13. јуна, са молбом да му разјасни гомилање трупа око Ниша и Пирота, да су воје мере превентивне, због евентуалних немира у Бугарској и "гласова о мобилизацији". Калфов је поновио да је влада била принуђена да формира добровољачку милицију због одржавања унутрашњег реда, и да се милиција распушта чим се успостави ред у одређеној области. Ракић је навео да је влада уистину распустила много резервиста, из страха од југословенске акције.¹⁰⁸¹

У вези са начином деловања у новонасталој ситуацији, треба поменути и Ракићев став. Предвиђајући сукоб између присталица Стамболијског и нове владе, у телеграму од 10. јуна он каже: "Ако ми, бранећи основне принципе уговора који нас осигуравају од могућих изненађења, у исто време, на *посредан начин* (курзив И. Р.) смањујемо и снагу једног од противника у борби која може наступити између Стамболијског и новог режима, мислим да та случајност не може бити непријатна."¹⁰⁸² Нешто касније, 13. јуна, Ракић наводи да је отпор земљорадника неорганизован и слаб, и да би долазак Рајка Даскалова представљао значајну помоћ Стамболијском, између осталог и због тога што земљораднички вођи који су предводили отпор у различитим крајевима Бугарске, нису имали већег утицаја у народу. Предвиђао је наставак сукоба у Бугарској, али и између превратника и политичких странака, противника Стамболијског, које су биле незадовољне преузимањем кључних места од стране официра (министри унутрашњих и спољних послова, управник Софије, начелник јавне безбедности, окружни начелници итд.)¹⁰⁸³ Посланик се, дакле, залагао за индиректно (невојно) уплитање у политичку ситуацију у Бугарској.

Поменућемо још неке изворе који бацају додатно светло на ово комплексно питање. Британски посланик у Београду је био мишљења да би до интервенције

---

¹⁰⁷⁹ Исто, стр. 98.

¹⁰⁸⁰ Исто, стр. 99.

¹⁰⁸¹ АЈ, 395-9-96, л. 165, Ракић-Посланству у Букурешту, пов. бр. 514, Софија, 14. 06. 1923.

¹⁰⁸² АЈ, 334/ПО-8-28, л. 85, пов. бр. 488.

¹⁰⁸³ АЈ, 395-9-96, л. 156-157, Ракић-Посланству у Букурешту, пов. бр. 508, 13. 06. 1923,

можда дошло да је Стамболијски остао жив и да је БЗНС могао да настави борбу. Погибија Стамблијског помогла је Нинчићу да одбаци позиве за интервенцију.¹⁰⁸⁴ За бугарске историчаре Нинчићев став је последица енглеског притиска, посебно жустрог разговора који је имао са Јангом (13. јуна). Јангова упозорења су потврђена од стране Форин Офиса инструкцијама од 16. јуна у којима се каже да покрет југословенских трупа ка граници представља "неразума чин", и да Београд треба подсетити на обавезе које проистичу из чл. 15 Пакта Друштва народа.¹⁰⁸⁵ Међутим, сам Јанг је демантовао гласине о томе да је његов утицај био пресудан. У годишњем извештају каже: "Разлози за такву тврдњу били су недовољни, али изгледа да је српска влада радије прихватила да се њена неактивност тумачи интервенцијом велике силе него утицајем Румуније, која је изгледа била склона новом режиму у Софији".¹⁰⁸⁶ Ова Јангова констатација иде у прилог мишљењу чехословачког посланика, да је Београд одустао од било какве акције јер је изостала подршка савезника из Мале Антанте.¹⁰⁸⁷ С друге стране, румунски посланик у Београду је обуздавање Београда приписивао притиску британског посланика.¹⁰⁸⁸ Румунији је, као формалном савезнику Београда, свакако било у интересу да се њена улога у спутавању оштрије реакције што мање истиче, јер се југословенско-румунски спор није могао "сакрити" – о томе је навелико писала и страна штампа.¹⁰⁸⁹ Чехословачки посланик у Београду је сматрао да су идеје о интервенцији постојале у појединим круговима, али да су захтеване више интуитивно, него са неким одређеним циљем, и да војна опција није званично прихваћена.¹⁰⁹⁰

Београдска штампа је тих дана доносила различите вести, позивајући се на различите "политичке кругове" – по једнима је краљ, под утицајем румунског

---

¹⁰⁸⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 173.

¹⁰⁸⁵ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г...*, стр. 24-25; Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 231.

¹⁰⁸⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 173.

¹⁰⁸⁷ ЧИ/І, док. 104, стр. 207.

¹⁰⁸⁸ Д. Косев, *Международното значение...*, стр. 35.

¹⁰⁸⁹ Grigor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1919-1941*, Novi Sad, 1984, str. 50. Попи, ипак, истиче како су вести о спору биле претеране, да су југословенско-румунски односи остали добри, чему сведочи продужетак уговора о савезу јула 1923 године. Ипак нам се чини да је Попи, из неког разлога, покушао да релативизује југословенско-румунски спор из јуна 1923. године, и у своме му је делу придао много мањи значај од оног који је имао у реалности.

¹⁰⁹⁰ ЧИ/І, док. 104, стр. 204.

двора, обуставио интервенцију¹⁰⁹¹; по другима је краљ био за енергичну интервенцију, којој су се успротивили Нинчић и министар војни генерал Пешић. Део штампе је оптуживао Нинчића да спољну политику води у француском интересу, те да спроводи налоге из Париза. Владина штампа је одбацивала ове информације као интриге и подметачине својих противника.¹⁰⁹²

Закључак који се намеће је да је југословенска влада на преврат реаговала у складу са сопственим могућностима и, пре свега, са спољнополитичким околностима, односно у складу са ограничењима које је наметало међународно окружење, политикама својих најближих савезника и најутицајнијих великих сила.¹⁰⁹³

* * *

Југословенске оптужбе на рачун нове бугарске владе, апели и позиви великим силама и својим савезницима да реагују и придруже се у протестима, нису наишли на одзив у Лондону, Паризу, Риму, Букурешту, Атини, па чак ни у Прагу, који је показивао највише разумевања за југословенску политику. Поводом захтева Београда да велике силе делују у Софији и спрече мобилизацију, посланици Енглеске, Француске и Италије су закључили да је бугарска влада у прва два дана после преврата предузела одређене мере да војску доведе у ред, да постоје повреде Нејског уговора, али да нема мобилизације, и да бугарска војска не представља опасност за суседне државе. Представници су предложили својим владама да одложе корак у Софији за касније, уколико би бугарска влада предузела неке нове мере за јачање војске. Румуни, који су се у први мах сагласили са југословенским захтевом да заједнички учине протест новој влади, сада су одлучили да заузму став идентичан силама. И Ракић је сматрао да треба одложити протест и сачекати повољнији моменат. Веровао је (или је знао) да се у

---

¹⁰⁹¹ И бугарско посланство у Београду је имало информације о утицају румунског краља на југословенског у правцу смиревања тензија. (Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 63).

¹⁰⁹² *Самоуправа*, "После г. Цицварића-г. Ђоновић", 23. 06. 1923.

¹⁰⁹³ Неке оцене које се могу наћи у домаћој историографији, да је југословенска влада заузела "неутралан став" према преврату, и да јој је "било свеједно" ко ће победити у сукобу између превратника и присталица земљорадничке владе (вид. Ѓ. Васиљевић, *Југославија и Нејскиот договор*, стр. 60.), сматрамо, у најмању руку, крајње површним.

Бугарској спремају "извесни догађаји" који ће приморати бугарску владу да предузме војничке мере, које ће дати оправдани повод за енергичан протест.¹⁰⁹⁴

Нису само велике силе, свака из својих разлога, подржале, више или мање отворено, нову бугарску владу. Иако је *Политика* у први мах клицала "потпуној сагласности и једнодушности" Мале Антанте и Грчке по питању догађаја у Бугарској¹⁰⁹⁵, стварност је била другачија. Краљевина СХС је остала усамљена. Посебно је важан, чак и пресудан, став Румуније. Већ смо навели да је британски посланик југословенско неангажовање приписивао њеном утицају. За Букурешт је преврат у Софији био добра вест. Нестанком Стамболијског отклоњена је опасност од југословенско-бугарског зближења и потенцијалне федерације, тј. јачања "словенског блока" од Јадранског до Црног мора. Поред тога, утицај Стамболијског и бугарских аграраца на румунске сељачке масе, подршка и помоћ коју су пружали румунским аграрцима који су били у успону, као и кокетирање Стамболијског са комунистима, румунска владајућа елита је одувек гледала са неповерењем. Румунски посланик у Софији Ланга Рашкану и румунска штмапа преврат су дочекали готово са одушевљењем.¹⁰⁹⁶ Дугогодишњи посланик у Букурешту Бошко Чолак Антић је у једном каснијем извештају писао о "одвратности Румуна према сваком земљорадничком покрету" што чини да у Бугарској подржавају "сваки режим који је противан идејама Стамболијског".¹⁰⁹⁷ И Ракић је у једном од својих каснијих извештаја истицао да је Румунија примила вест о преврату са "несакривеним задовољством", јер је у Бугарској на власт дошла "буржуаско-војничка влада, смртни непријатељ бољшевизма". Румунија је зато указала помоћ Цанковљевој влади "у најкритичнијим тренуцима", истиче Ракић, напомињући да је румунска политика према Бугарској била у директној вези са њеним односима са Совјетском Русијом.¹⁰⁹⁸ Према неким изворима,

---

¹⁰⁹⁴ АЈ, 395-9-96, л. 159, Телеграм Посланству у Букурешту, пов. бр. 517, 14. 06. 1923.

¹⁰⁹⁵ *Политика*, "За енергичне мере", 14. 06. 1923. После неколико дана *Политика* је писала о слабости Мале Антанте, објашњавајући да се на примеру реакције према догађајима у Бугарској показало колико су интереси чланица савеза различити. Београдски лист је критиковао и писање румунских и чешких листова о преварту. (*Политика*, "Слабост Мале Антанте", "Савезници Чеси и Румуни", 15. 06. 1923.)

¹⁰⁹⁶ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 175-176; Здравка Мичева, "Малката Антанта и българио-југославските отношения (1920-1938 г.)", *Великите сили и Балканите в ново и нај-ново време*, Софија, 1985, стр. 208-209; Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 58-66.

¹⁰⁹⁷ АЈ, 395-1-3, л. 218, Концепт извештаја посланика Бошка Чолак Антића, 10. 08. 1926.

¹⁰⁹⁸ АЈ, 370-23-72, л. 536, МИД – Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 5699, 08. 08. 1924.

Румунија је учествовала у припремама преврата, што је покушала да прикрије давањем уточишта бугарским аграрцима – политичким емигрантима, после пропасти њихове побуне.¹⁰⁹⁹ Букурешт је новој бугарској влади обећао "моралну подршку", а југословенска влада је имала информације да ће Енглеска, у случају југословенске интервенције, вршити притисак на њу управо преко Румуније (што су у Форин Офису демантовали).¹¹⁰⁰

За разлику од Румуније, Чехословачка је била лојалнији савезник. Њој је, као заговорнику југословенско-бугарског зближења, одговарала политика Стамболијског. После преврата, чехословачка влада је радила на усаглашавању ставова са Београдом, дипломатски и политички је подржавала политику Београда, посебно у вези са мобилизацијом у Бугарској, али је била против могуће војне интервенције и саветовала умереност.¹¹⁰¹ Бенеш је изјављивао да Чехословачка "нема ништа против Бугарске", али да је савезнички односи обавезују да се усклађује са Београдом.¹¹⁰²

Став Грчке је у почетку био контрадикторан. Одмах после преврата, председник грчке владе је изјавио да не види разлоге за неспокој, и да верује у мирољубивост Цанковљеве владе.¹¹⁰³ Неколико дана потом, грчка влада је променила став. Бугарски историчари сматрају да је то учинила под утицајем Београда.¹¹⁰⁴ Грчка је, као и Чехословачка, пружила дипломатску и политичку подршку Краљевини СХС.¹¹⁰⁵ Грчки министар спољних послова Александрис је предлагао договор о заједничком дејству грчке, југословенске и румунске владе за евентуалну примену војних мера и заједнички наступ пред великим силама поводом преврата. Предлагао је и да се од великих сила затражи одобрење да Грчка, Краљевина СХС и Румунија, у њихово име, предузму мере као одговор на

---

¹⁰⁹⁹ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 176. (nap. 209.)

¹¹⁰⁰ АЈ, 395-9-96, л. 158, Ракић-Посланству, пов. бр. 515, 14. 06. 1923; л. 168, Нинчић-Посланству (извештај из Лондона), стр. пов. бр. 288, 16. 06. 1923; G. Popi, *n .d.*, str. 50.

¹¹⁰¹ Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 173-174; З. Мичева, *Малката Антанта и българио-југославските отношения*, стр. 208-209; Телеграма на министъра на вншните работи на ЧСР Е. Бенеш, 12. 06. 1923. (ЧИ/І, док. 96, стр. 197.); Телеграма на министъра на вншните работи на ЧСР, Е. Бенеша, 12. 06. 1923. (ЧИ/І, док. 97, стр. 198); ЧИ/І, док. 104, стр. 206-207.

¹¹⁰² Телеграма на министъра на вншните работи Е. Бенеш, 20. 06. 1923. (ЧИ/І, док. 103, стр. 203.)

¹¹⁰³ Милен Куманов, "Българио-грџки отношения (јуни 1923 – јануари 1926 г.)", *Българија и европејските страни през XIX-XX в.*, Софија, 1975, стр. 222-223.

¹¹⁰⁴ Исто; Ž. Avramovski, *O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 170.

¹¹⁰⁵ ЧИ/І, док. 104, стр. 207.

преврат, али је то одбачено.¹¹⁰⁶ Утицај Енглеске је био пресудан на промену става Грчке, али су ту промену диктирали и њени сопствени интереси.¹¹⁰⁷ Позиција Грчке је била комплексна: с једне стране, учешће ВМРО-а у преврату изазвало је узбуну у Атини; с друге стране, Грчкој није одговарала политика југословенско-бугарског зближења, па се пропаст те политике уклапала у грчке интересе. У Атини су очекивали да ће, због преврата, доћи до побољшања односа са Краљевином СХС.¹¹⁰⁸ То је потврђивао и југословенски посланик у Атини Балугџић.¹¹⁰⁹ Грчка је прва међу балканским државама признала нову бугарску владу.¹¹¹⁰

Састанак министара иностраних послова Мале Антанте у Синају 28. јуна потврдио је нејединство савеза и изолованост Краљевине СХС. Домаћин конференције Дука је још пре почетка заседања убеђивао бугарског посланика у Букурешту да се у вези са Бугарском ништа значајно неће одлучивати, али и да су у Београду у значајној мери променили мишење о Бугарској. Саветовао је да се бугарска влада дистанцира од Македонаца. Конференција је прихватила изјаве бугарске владе о поштовању договора. У саопштењу које је саставио Бенеш, било је истакнуто да се Мала Антанта неће непријатељски односити према Бугарској, уколико не дође до промена у бугарској спољној политици, и уколико Бугарска настави да извршава мировни уговор. Нинчић је, међутим, изразио сумњу у развој добросуседских односа због деловања ВМРО-а, за који је рекао да је претња и самој бугарској влади.¹¹¹¹

О признавању бугарске владе одлучивало се у оквиру Мале Антанте. Нинчић је 18. јуна јављао да је још рано да се призна нова влада, и да треба сачекати стварне гаранције да ће се придржавати свих договора, да би само неколико дана потом, 24. јуна, јавио како је потребно позитивно одговорити на ноту нове бугарске владе и успоставити односе са њом, с обзиром да је више пута великим силама и суседним државама пружила уверавања да ће поштовати све

---

¹¹⁰⁶ Доклад на Посолството на ЧСР в Атина, 12. 06. 1923. (ЧИ/І, док. 98, стр. 199.)

¹¹⁰⁷ М. Куманов, *Българо-гръцки отношения...*, стр. 223; *Ž. Avramovski, O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 172.

¹¹⁰⁸ *Ž. Avramovski, O stavu jugoslovenske vlade...*, str. 172-173.

¹¹⁰⁹ Доклад на Посолството на ЧСР в Атина, 13. 06. 1923. (ЧИ/І, док. 100, стр. 200-201.)

¹¹¹⁰ М. Куманов, *Българо-гръцки отношения...*, стр. 223.

¹¹¹¹ ЦДА, 176К, Оп. 4, а.е. 2834, л. 4-6, 9-10, 13-16; Desanka Todorović "Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 1, Beograd, 1980., str. 182; Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 221-222.

међународне уговоре.¹¹¹² Притиснут са свих страна, југословенски министар, очигледно, више није имао маневарски простор да одуговлачи са признањем. Земље Мале Антанте су признале бугарску владу 5. јула.¹¹¹³ Југословенско-румунске супротности су дошле до изражаја и приликом формулисања ноте о признању бугарске владе. Ракић је тражио да признање буде условљено поштовањем међународних обавеза од стране бугарске владе, док је Ланга Рашкану био против. Он је, напротив, сматрао да је питање признања излишно, јер је нова Бугарска влада била законита. На крају је Ракић, после мишљења које је добио из Београда, попустио.¹¹¹⁴ Сутрадан по признању, Ракић је изјавио да ће признање "учинити крај свакој бојазни" која се осећа у Бугарској и да је југословенска војска на граници враћена у редовно стање "пошто је свака опасност по мир на Балкану престала".¹¹¹⁵

* * *

То што је Краљевина СХС попустила и признала бугарску владу, није значило и нормализацију односа у суштинском смислу, што је још један доказ да је признање било изнуђено околностима. Повод за ново заоштравање биле су активности ВМРО-а. Непосредно после преврата, организација се примирила. Са генералом Лазаревим договорено је да се ради "општег интереса" (консолидације режима – И. Р.) привремено обустави слање чета у источну Македонију, а чете које се налазе близу Вардара да се повуку у западну Македонију; договорена је помоћ Косовском комитету, ако је затражи, уколико дође до његовог обрачуна са албанском владом; одлучено је да се интензивира рад на пропаганди "македонског питања" у иностранству и да се успоставе везе са мађарским националистима ("Пробуђени Мађари"). Генерал Лазаров, који је говорио у име владе, обећао је да ће у наредном буџету бити обезбеђена средства за рад организације.¹¹¹⁶ Међутим, пошто се крајем лета међународна ситуација на Балкану погоршала (спор Италије са Краљевином СХС и Грчком), ревизионистички кругови у Софији су пожурили

¹¹¹² АЈ, 395-9-96, л. 230, Нинчић-Посланству, пов. бр. 300, 18. 06. 1923; л. 235, Нинчић-Посланству, пов. бр. 324, 24. 06. 1923.

¹¹¹³ *Политика*, "Признање Бугарске", 06. 07. 1923.

¹¹¹⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 05. 07. 1923. (ЧИ/І, док. 109, стр. 211-212); Д. Косев, *Международното значение...*, стр. 62.

¹¹¹⁵ *Политика* "Изјава г. Ракића", 07. 07. 1923.

¹¹¹⁶ АЈ, 395-9-96, л. 300, Нинчић-Посланству у Букурешту, пов. бр. 6220, 29. 06. 1923.

да искористе напетости (посебно у југословенско-италијанским преговорима августа 1923. године¹¹¹⁷), и да акцијом у Вардарској Македонији предухитре унутрашњу кризу и револуционарно врење.¹¹¹⁸ Дипломатски извештаји су указивали на планове Војног савеза да покрене борбу за излаз Бугарске на Егејско море, за аутономију Македоније и отварање бугарских школа и цркава, али и за повратак Цариброда Бугарској.¹¹¹⁹

Нинчић је још средином јула, приликом првог сусрета са Минчевим, новим отпрашником послова у Београду, упозоравао да ће ВМРО својим неодговорним акцијама створити Бугарској унутрашње и спољне компликације. Притом је напоменуо да се Београд не плаши ВМРО-а, и да су предузете опсежне мере за његово унуштење "ако не одмах, онда за неколико година". Указао је и на тежак положај бугарске владе и чињеницу да ће јој бити тешко да се бори са ВМРО-ом, са којим чак ни Стамболијски, уз сву добру вољу, није могао да изађе на крај, али је инсистирао на спровођењу Нишког споразума. Бугарски дипломата је понављао стару мантру да Софији недостају војне снаге за озбиљан обрачун са Македонцима. Приметио је да Нинчић, као и целокупна јавност, на комитско питање гледају искључиво "српским очима", тј. да верују да се све чете припремају и шаљу од стране бугарске владе, и да је готово немогуће променити такво гледиште.¹¹²⁰ Почетком августа Београд је упозорио бугарску владу да ће предстојеће прославе десетогодишњице Илинденског устанка бити третиране као провокација и кршење Нишког споразума. Кршење споразума је објашњено чињеницом да је нова влада дозволила македонске манифестације и листове које је предходна влада, у складу са споразумом, забранила.¹¹²¹ Бугарска влада је озбиљно схватила ова упозорења. Ракић је изјавио Минчеву да је све прошло у најбољем реду (осим једног државног службеника у Варни који је учествовао у манифестацијама), док је Минчев упозоравао на негативне последице писања неких македонских листова.¹¹²²

---

¹¹¹⁷ Вид. В. Krizman, *Vanjaska politika...*, str. 40-42.

¹¹¹⁸ Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 96-97.

¹¹¹⁹ D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 184.

¹¹²⁰ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 102-103.

¹¹²¹ АЈ, 388-8-21, л. 513, Нинчић – Посланству у Паризу, пов. бр. 7380, 01. 08. 1923; D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 182-183.

¹¹²² ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 116; Вид. и: А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 143-145. Бугарски историчар наводи да је југословенска кампања била смишљена са циљем да упозори Софију да ће свако покретање питања ревизије мировног уговора, повезано са

До велике кризе дошло је почетком септембра. Заправо, пошто криза није ни престајала, можемо рећи да је септембарска криза била "друго полувреме" кризе у односима изазване превратом. Крајем августа ВМРО је одлучио да отпочне акцију у Вардарској Македонији, са циљем да изазове општи устанак. Према извештајима којима је Београд располагао, на састанку у Горњој Цумаји, на коме је разговарано о акцији, прочитано је писмо Протогера које је требало додатно да мотивише учеснике, у коме се посебно истиче да је Италија незадовољна дотадашњом акцијом и да због тога може ускратити новчану помоћ организацији. Ракић је самоиницијативно више пута упозоравао бугарске званичнике на последице уколико влада не спречи припреме комита, а затим му је наложено да званично уложи оштар протест. Запретио је да ће се као повод за интервенцију сматрати не само акција ВМРО-а, већ и ако један једини комита пређе границу. Претња је озбиљно схваћена, и Цанков је обећао да ће предузети све мере да спречи припреме за акцију које се врше на бугарској територији, "не поричући да се оне доиста чине", како је приметио посланик.¹¹²³

Информације о комитским припремама за акцију у Вардарској Македонији имале су и румунске и грчке власти (у Букурешту су имали информације да је ВМРО послао емисаре у Црну Гору, Хрватску и Босну, како би припремили становништво за општи устанак)¹¹²⁴, као и Форин Офис и британска обавештајна служба.¹¹²⁵ На устанак у Македонији су рачунали и бољшевици. Миљутин, повереник ИККИ на илегалном раду у Бечу, тражио је од ЦК КПЈ да подржи устанак и координира активности са ЦК БКП.¹¹²⁶

Југословенски Генералштаб је, у међувремену, упозоровао да ће акција почети 10. септембра. На седници владе одржаној 8. септембра министар војске је

деловањем ВМРО-а, добити адекватан одговор Београда, а да никаквих припрема за акцију није било.

¹¹²³ АЈ, 388-8-21, л. 567, МИД-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 634, 01. 09. 1923; Исто, л. 576, МИД-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 661, 05. 09. 1923; Вид. и: D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 187; Д. Митев, *Превратът на 9 јуни 1923 г...*, стр. 28.

¹¹²⁴ АЈ, 388-8-21, л. 578, МИД-Посланству (извештај из Букурешта), стр. пов. бр. 662, 06. 09. 1923; л. 582, МИД-Посланству (извештај из Атине), стр. пов. бр. 667, 07. 09. 1923; л. 588, МИД-Посланству, 09. 09. 1923.

¹¹²⁵ Д. Митев, *Превратът на 9 јуни 1923 г...*, стр. 29.

¹¹²⁶ Письмо В. П. Милютина в Президиум ИККИ, 14. 09. 1923. (*Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, ч. 1, Москва, 2000, док. 71, стр. 131-132. (даље: НВБ/Г); Из писма В. П. Милютина в ЦК КПЮ, 14. 09. 1923. (НВБ/Г, док. 72, стр. 133).

тражио да се тзв. летећи одреди¹¹²⁷ у Македонији појачају, и посебно истакао да скида одговорност са себе за будуће догађаје, уколико влада не прихвати његов захтев. Подржала га је већина министара и донета је одлука да се одреди појачају са још 200 људи. На захтев команданта Треће армије влада је као појачање упутила и два пешадијска и један коњички пук из северне Србије.¹¹²⁸ Јанг је средином септембра извештавао да се на граници са Бугарском налази 50.000 војника спремних за акцију.¹¹²⁹ Бугарски Главни штаб је имао следеће информације о дислокацији југословенских трупа (у периоду од 10. јуна до средине септембра): по 3 пешадијска батаљона у Цариброду, Кривој Паланци и Струмици и 2 у Босилеграду (укупно 11), од којих је само 3 било присутно пре (9 је било новопристиглих). Затим, у Цариброду су биле 4, а у Струмици 2 новопристигле батерије. У току је било јачање трупа западно од Ћустендила, очекивао се долазак коњице у Цариброд. Сматрали су да су ове појачане војне јединице намењене сламању евентуалног устнака у Македонији; за могућу окупацију десне обале Струмице; или за одбијање могућег напада Бугарске и окупацију Перника у случају југословенско-италијанског војног сукоба.¹¹³⁰ Бугарско Посланство је имало информацију да је у Македонију отпутовало и 400 добровољаца организације "Српска омладина"¹¹³¹, као испомоћ војсци и жандармерији. Међутим, Минчев је добио информације од неименованог лица, за које је веровао да је послато са "високог места", да неће бити окупације, па је сматрао да је цела ствар, заправо, блеф Београда, изазван страхом од евентуалног италијанско-бугарског договора о заједничкој акцији, или о отварању "мањинског питања", као и намером да се уплаши бугарска влада и спречи њено јачање.

---

¹¹²⁷ "Летећи одреди" су биле оружане формације, нека врста локалних народних милиција, формиране од стране органа безбедности. У почетку су били састављени од предратних четника, локалног становништва, добровољаца из рата. Задатак им је био борба против одметника и комитских чета. Неки од њих (одред Јована Бабунског) одликовали су се посебном суровошћу према локалном становништву. Влада је септембра 1922. формирала 20 "летећих одреда" (сваки је имао 30 припадника) у којима су, на добровољној основи, служили кадрови из Жандармерије и војске. (Детаљније вид. V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 104-106).

¹¹²⁸ АЈ, 388-8-21, л. 580, МИД-Посланству, пов. бр. 8540, 06. 09. 1923; л. 584, МИД-Посланству (извештај о састанку владе), 06. 09. 1923.

¹¹²⁹ Д. Митев, *Превратът на 9 јуни 1923 г.*..., стр. 28.

¹¹³⁰ Телеграм италијанског посланства у Софији, 14. 09. 1923. (ИДД/1/1, док. 100, стр. 248).

¹¹³¹ Вероватно се ради о организацији *Српска национална омладина* (СРНАО), која се налазила под контролом владајућих радикала. Могуће да су овим добровољцима попуњавани "летећи одреди".

Београд је превише заузет решавањем питања Ријеке, и неће предузимати стварне акције против Бугарске, уколико не дође до немира у Македонији.¹¹³²

Бугарска влада је покушавала да спречи даљу конфонтацију са Београдом, бојећи се да би могла да се поклопи са комунистичком побуном, јер су веровали да је југословенска влада уплетена у њу.¹¹³³ Цанков је опет посетио Ракића и обавестио га о конкретним мерама које намерава да предузме: министар унутрашњих послова ће лично обићи пограничне крајеве Бугарске и испитати стање, и биће појачано присуство војске и жандармерије као мера предострожности. Изјавио је да би било "безумље и лудост" да Бугарска у стању у коме јесте "провоцира Србију", и напоменуо да Краљевина СХС увек може да искористи и најмањи инцидент и оствари своје намере (алудирао је на окупацију), јер Бугарска не може да пружи отпор. Ракић му је одговорио да Београд не жели инциденте, а још мање да их користи за неке друге циљеве, већ само тражи да се онемогуће активности уперене против Краљевине СХС.¹¹³⁴

У Женеви, у којој је трајао састанак Друштва народа, министар Калфов је повео одлучујућу дипломатску акцију за "спас" Бугарске од југословенске акције. Посећивао је представнике сила, а са Нинчићем се састао чак четири пута за нешто више од две недеље. На првом састанку (4. септембра), Нинчић му је детаљно разјаснио основе југословенске политике према Бугарској, и услове за смиривање тензија и приближавање. Пре свега, објаснио му је значај Вардарске долине за Краљевину СХС (што је Калфов веома озбиљно схватио). Нинчић је објаснио да је она веза између Јадранског и Егејског мора, да је Јадранско море затворено за Краљевину СХС, пошто Италија држи Пулу, па је значај Вардарске долине непроцењив, и због тога ће је Србија "по сваку цену задржати за себе". Нинчић је убеђивао Калфова и да је ВМРО већа опасност за Бугарску него за Краљевину СХС, која је јака и способна да сломи сваку побуну, док је Бугарска слаба, и ако настави да подржава ВМРО, неминовно ће доћи до војне интервенције. Похвалио је политику зближења Стамболијског, уз напомену да је дошла касно, посебно његово обећање да Бугарска "ни у ком случају, и ни са ким неће склопити савез против Југославије". Нинчић је рекао да је Београд спреман

---

¹¹³² ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 128-129.

¹¹³³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 173.

¹¹³⁴ АЈ, 388-8-21, л. 586, МИД-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 671, 08. 09. 1923.

да верује само "новим људима" у Бугарској, никако онима који су повезани са бугарском експанзионистичком прошлошћу (Малинов, Данев, Радославов). Цанков је један од "нових" и њему се може веровати. Калфов је у извештају додао да Краљевина СХС не жели да јој се, у евентуалном сукобу са Италијом, понови 1915. година, па је због тога сконцентрисала трупе према Бугарској; у случају рата оне би окупирале Софију, Самоково, Неврокоп, Видин и Лом, а затим би организовале одбрану на Ихтиманској планини и реци Искар.¹¹³⁵ Како је Ракић јављао, и у Бугарској су и јавност и влада били свесни да ће у случају војног сукоба са Италијом Краљевина СХС прво покорити Бугарску, да се не би поновила 1915. година. Веровали су да ће то учинити под изговором потребе да се заведе ред у Бугарској због побуне комуниста.¹¹³⁶

Имајући у виду расположење кључних међународних фактора у Женеви, Калфов је упозоравао Цанкова да су бугарске тврдње о непостојању веза између владе и ВМРО-а неубедљиве, и да је време да се Тодор Александров и његови људи "сакрију на земљино дно", јер југословенска дипломатија може искростити и најмањи аргумент пред међународним факторима који су "јакo загрижени за одржавање мира".¹¹³⁷ Приликом њиховог другог сусрета (10. септембра), Нинчић га је поново упозоравао да ће Краљевина СХС сузбити сваки устанак, али да се ситуација може компликовати, и да се онда неће моћи контролисати.¹¹³⁸ Цанков је од Тодора Александрова тражио да мирује јер се Бугарска налази у тешкој ситуацији. Александров је обећао да неће деловати, осим у случају југословенско-италијанског сукоба.¹¹³⁹

Средином септембра криза је била на врхунцу. У Софији су сматрали да ће Београд као повод за интервенцију искористити упад емигрантских чета, са циљем да окупира Софију.¹¹⁴⁰ Зато је, с једне стране, бугарска влада затражила међународну истрагу, пристајући чак и на то да суседне земље делегирају чланове¹¹⁴¹, док је, с друге стране, у Београд упутила специјалне емисаре – Григора Василева [Григор Василев] и професора Мишајкова [Димитър

¹¹³⁵ Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 95, 100.

¹¹³⁶ АЈ, 388-8-21, л. 597, МИД-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 9018, 20. 09. 1923.

¹¹³⁷ D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarški odnosi...*, str. 190.

¹¹³⁸ Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 102.

¹¹³⁹ Телеграм италијанског посланства у Букурешту, 25. 09. 1923. (ИДД/И/1, док. 100, стр. 253-254).

¹¹⁴⁰ АЈ, 388-8-21, л. 593, Спалајковић-МИД-у, пов. бр. 908, 18. 09. 1923;

¹¹⁴¹ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г...*, стр. 29.

Мишайков], са задатком да на лицу места испитају расположење владајућих кругова и раде на смиривању кризе. Они су имали низ састанака са представницима МИД-а, политичких странака, уредницима новина. Југословенски званичници и политички представници су их уверили да Београд неће подржати комунистички покрет, али и саветовали да бугарска влада не би требало да на исти начин третира комунисте и земљораднике. Пашић је изјавио да се Краљевина СХС неће мешати у догађаје у Бугарској, а бугарски посланик у Београду је био сигуран да код владе преовладава став да је ситуација у Бугарској дело комуниста. Нинчић је обећао да Београд неће дозволити прелазак бугарских емиграната-комуниста са југословенске на бугарску територију, док је емигрантима-земљорадницима препоручено да не учествују у комунистичким акцијама и да се клоне границе.¹¹⁴²

У смиривању ситуације опет су главну улогу одиграле велике силе. У француском Ке Д' Орсеју, коме је Спалајковић предао два мемоара, у којима се тражи да Бугарска поштује Нишки споразум и заштити границу од преласка комита, и да спроведе одлуку владе Стамболијског од 7. маја против ВМРО-а¹¹⁴³, југословенском посланику су рекли да су војне мере Београда "улиле највећи страх бугарској влади", да је претња Бугарској била "потребна и корисна", а бугарском отправнику послова одговорили "да је Србија у праву", јер Бугарска није испунила Нишки споразум и спремала се да искористи евентуални заплет у југословенско-италијанским односима, додавши да је то став и француског посланика у Софији Пикоа "који је пријатељ Бугара". Препоручили су Софији да се са Београдом "одмах споразуме о извршењу Нишког споразума". Осим тога, француска штампа је, по налогу из Ке Д' Орсеја, нападала Бугарску. Париз је имао савете и за југословенску владу: да не предузима даље акције на источној граници и сачува што већу слободу деловања "на западном фронту", према Италији.¹¹⁴⁴

Овога пута је и Италија одиграла конструктивну улогу кораком у Софији против активности ВМРО-а, и упозорењем Цанкову да се Бугарска због тога излаже опасности, јер иритира суседе. Ракић је потез Италије објашњавао њеном

---

¹¹⁴² Д. Косев, *Международното значење...*, стр. 115-116.

¹¹⁴³ D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarški odnosi...*, str. 187.

¹¹⁴⁴ Као у нап. 1140.

жељом да се избегну даље компликације на Балкану, јер би то могло отежати решење њеног спора са Грчком ("Крфска криза").¹¹⁴⁵

Бугари су највише рачунали на помоћ Енглеске. Међутим, њихове жалбе су у Форин Офису примљене хладно, и речено им је да хитно морају предузети мере за растурање комитских чета поред југословенске границе. Енглези су сматрали да иза ове кризе стоје "италијанске интриге", али да ни Софија у свему томе није без кривице.¹¹⁴⁶ Ипак, и овога пута је званични Лондон одиграо кључну улогу у корист Бугарске, извршивиши притисак и на Београд. Бугарски историчар Д. Митев сматра да је кључни утицај на Нинчића извршио британски представник у Женеви Роберт Сесил [Lord Robert Cecil].¹¹⁴⁷ Он је после разговора са Калфовим, Нинчићу пренео бојазни бугарске владе. Нинчић му је објаснио да се против Краљевине СХС спрема широки комплот – у Бугарској и Мађарској, додавши и непријатељско држање Италије. Одбацио је могућност да Београд жели да улази у било какву војну авантуру. Лорд Сесил је на крају изјавио да су мере које је Београд предузео "сасвим природне" у датим околностима, и да не сумња у добре намере Београда. Нинчић се поново сусрео и са Калфовим, који га је уверевао да са бугарске територије неће бити никаквих акција против Краљевине СХС.¹¹⁴⁸ Том приликом је и Нинчић ублажио ранију реторику и Ракићеву претњу, реквши да војну интервенцију може да изазове само нека велика акција, а не обични инциденти на граници.¹¹⁴⁹

Страх од југословенске интервенције потрајао је до краја септембра. Крајем месеца Ракић је извештавао да бугарска влада "поново има узбудљивих извештаја

---

¹¹⁴⁵ АЈ, 388-8-21, л. 589, МИД-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. бр. 673, 09. 09. 1923; Немачки историчар С. Требст, међутим, наводи да је Мусолини био принуђен да се придружи притиску на Софију, јер је француска обавештајна служба дошла у посед два италијанска извештаја о везама Италије и ВМРО-а, па је италијанска политика тиме дискредитована. На основу ових доказа, Нинчићево *Време* је оштро напало Италију (С. Троебст, *н. д.*, стр. 396-397; *Време*, "Македонствујушчи и Италија", 21. 09. 1923; Д. Тодоровић, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, стр. 187; И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 29-30. Димитров закључује да је Италија помагала ВМРО, али да јој, у том тренутку, није био у интересу устанак у Македонији, јер би је то довело у конфликт са Француском, што није хтела, јер због Крфске кризе није била у добрим односима са Енглеском).

¹¹⁴⁶ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г....*, стр. 29;

¹¹⁴⁷ *Исто*, стр. 30; Д. Косев, *Международното значение...*, стр. 105-106.

¹¹⁴⁸ АЈ, 388-8-21, л. 591, МИД-Посланству, стр. пов. бр. 710, 17. 09. 1923.

¹¹⁴⁹ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г....*, стр. 30; Д. Косев, *Международното значение...*, стр. 108.

да ће наша војска прећи границу", па је поново помишљала на евакуацију Софије. Нинчић је наредио да се ове вести одлучно демантују.¹¹⁵⁰

Опасност од конфронтације је отклоњена и криза је окончана пошто је Бугарска прихватила француску иницијативу о наставку разговора на бази Нишког споразума, са којом су се сложиле Енглеска и Италија.¹¹⁵¹ Совјетски извори указују на нешто другачији "сценарио" окончања кризе. Један њихов извештај говори о ултиматуму у шест тачака који је Краљевина СХС упутила Бугарској, као услов да одустане од планиране интервенцију: 1) гашење македонске штампе; 2) раселити комитске војводе и чете из Софије и пограничних области у унутрашњост; 3) да бугарско министарство унутрашњих дела изврши проверу стања у пиринском крају и тамо промени аутономистичку администрацију; 4) сазивање југословенско-бугарске комисије, сагласно Нишком споразуму; 5) изручење Тодора Александрова; 6) изручење других лица оптужених за насиље у Македонији и Поморављу за време Првог светског рата.¹¹⁵² По истом извору, Бугарска је прихватила прве четири тачке, и тако отклонила опасност од окупације Западне Бугарске и Перника, за коју су биле припремљене три дивизије, стациониране у рејону Штипа, Пирота и Цариброда. Софија је одбила да изврши пету и шесту тачку, уз образложење да нарушавају суверенитет.¹¹⁵³

Иако у другим изворима нисмо нашли потврду о ултиматуму¹¹⁵⁴, није немогуће да су Бугарској испостављени поменути захтеви. Наиме, југословенска влада је сличне захтеве Бугарској упућивала и раније, а Бугарска је сличне захтеве (као последња два) одбијала и раније. Ракић је 20. септембра јављао: да је Русев отишао у обилазак Ћустендила, Цумаје и Петрича, да на лицу места "предузме потребне мере"; да је бугарска влада одлучила да појача војску "са једним до два батаљона" ради обезбеђења границе од евентуалног преласка комита; да је обуставила лист *Илинден* (уместо кога је, међутим, одмах почео да излази лист

---

¹¹⁵⁰ АЈ, 395-9-96, л. 327, Нинчић-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 9288, 28. 09. 1923; Поводом панике која је завладала у Софији, један извештај *Времени* из Софије је гласио да је "у два маха неко убацио вест да Срби долазе, на шта се маса света дигла да бежи ван Софије. Једва је успело властима да умире становништво." (*Време*, 26. 09. 1923.)

¹¹⁵¹ Д. Митев, *Превратът на 9 юни 1923 г.*..., стр. 31.

¹¹⁵² Агентурное донесение о содержании югославского ультиматума Болгарии, [између 15. септембра и 1. октобра 1923.] (НВБ/І, док. 73, стр. 134-135)

¹¹⁵³ *Исто*.

¹¹⁵⁴ У литератури о овом ултиматуму говори Љ. Спасов (Вид. Л. Спасов, *Българската дипломатия*, стр. 59).

*Пирин*¹¹⁵⁵) и растурила истоимено друштво; да се Цанков састао са Годором Александровим и "најенергичније га саветовао" да обустави све акције против Краљевине СХС (Александров је обећао да ће обуставити акцију, осим у случају југословенско-италијанског сукоба). Ове мере су изазвале незадовољство у круговима Македонаца, па су се почели жалити да су више слободе имали и под Стамболијским.¹¹⁵⁶ Дакле, побројане мере бугарске владе указују да су југословенски захтеви испостављени онако како их је навео совјетски извор, без обзира да ли је то било у ултимативној или блажој форми.

У Софији је 4. октобра почела са радом мешовита југословенско-бугарска комисија¹¹⁵⁷, а краљ Александар је 10. октобра примио новог бугарског посланика у Београду Константина Вакарелског [Константин Вакарелски], који је на дужност ступио још 18. јула¹¹⁵⁸, што је био знак отопљавања односа.¹¹⁵⁹ Питања којима се мешовита комисија бавила могу се сврстати у три групе: 1) отворена питања проистекла из мировног уговора (реституције, реквизиције, дугови, секвестар, држављанство); 2) питања везана за регулисање билатералних односа; 3) политичка питања.¹¹⁶⁰ На свечаном отварању рада комисије, Цанков је изјавио да је њен задатак ликвидација последица рата које су остале "између два братска народа", како би се постигло зближење које је било давно започело. Новаковић се сложио са Цанковима да је "идеја споразума" стара "неколико деценија", али је додао да делегати "не долазе као политичари", већ да претресу и ликвидирају "правно-економске последице рата" и наставе тамо где је стала Нишка конференција. Ипак, сложио се да ће рад комисије имати политичке последице, и да ће ликвидирање поменутих питања представљати базу за развијање економских веза, што је предуслов за "политичко зближење".¹¹⁶¹

---

¹¹⁵⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 17. 10. 1923. (ЧИ/І, док. 127, стр. 234.)

¹¹⁵⁶ АЈ, 395-9-96, л. 320-321, Перић-Посланству (извештај из Софије), стр. пов. 712, 21. 09. 1923.

¹¹⁵⁷ Југословенску делегацију су чинили: шеф делегације Милета Новаковић, професор Правног факултета; Живојин Рашковић; Миливоје Милчић (секретар Посланства у Софији); Душан Пејић (инспектор у Министарству правде); Крунослав Менегело Динчић (из МИД-а). Бугарску делегацију су чинили: шеф делегације Јосиф Фаденхехт [Јосиф Фаденхехт], професор права; Димитар Шишманов [Димитаџр Шишманов], Ангел Караџозов [Ангел Караџозов] и Илија Илијев [Илија Илиев].

¹¹⁵⁸ М. Матеева, Х. Тепавичаров, *н. д.*, стр. 331.

¹¹⁵⁹ З. Мичева, *Българо-југославските отношения 1923-1926*, стр. 330.

¹¹⁶⁰ Л. Спасов, *Българската дипломатия*, стр. 60-64.

¹¹⁶¹ *Време*, "Конференција у Софији", 06. 10. 1923.

Мешовита комисија је успела да ликвидира највећи део правно-економских питања због којих се и састала, што је и најважнији резултат њеног рада. На пољу регулисања билатералних односа, мешовита комисија је усвојила три конвенције: Конвенцију о издавању криваца и правној помоћи у кривичним делима; Конвенцију о судској помоћи; и Конвенцију о бесплатној лекарској помоћи и болничкој нези сиромашним поданицима.¹¹⁶²

Значај усвојених конвенција био је у томе што су, на политичком плану, означиле нормализацију односа, што је било значајније за бугарску владу која је трпела озбиљне ударце у унутрашњој политици, па јој је, каква-таква, консолидација на спољном плану, посебно у односима са Краљевином СХС, много значила. Конкретно, Цанков се надао да ће као противуслугу за попустљивост, Београд предузети репресивне мере против политичких емиграната у Краљевини СХС.¹¹⁶³ На животном плану, конвенцију су олакшавале свакодневну комуникацију између административних и судских органа двеју држава, и регулисале питања која су се тичала обичних људи (лекарска помоћ). Прва конвенција је, свакако, била најважнија. Интересантан је чл. 4 конвенције којим је прописано да се од изручења изузимају: тзв. политички кривци; оптужени за "чисто војничке кривице" (када је дело за које се терете предвиђено само војним законодавством); оптужени за "штампарске кривице". Изузети су, дакле, били сви они елементи чије је деловање најчешће реметило односе: политички емигранти у Краљевини СХС, војни бегунци, комите, као и они који су ширили антијугословенску пропаганду у Бугарској.¹¹⁶⁴

Најважније политичко питање покренуо је 17. новембра шеф југословенске делегације. Новаковић је захтевао да се Нишки споразум допуни тачком 11 (што је била тема и на Нишкој конференцији), коју је Милчић формулисао на следећи начин: "Сва лица која учествују у четничким организацијама, или им помажу, биће најстроже кажњена на основу Закона о делима против унутрашњег реда, личне и имовинске безбедности у страним државама", који је усвојила влада Стамболијског септембра 1921. године. Фаденхехт је одбио да прими југословенски захтев, уз образложење да излази из оквира рада мешовите

---

¹¹⁶² АЈ, Фонд Министарства правде, 63-51-166, Конвенције са Бугарском 26. 11. 1923.

¹¹⁶³ З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 331.

¹¹⁶⁴ АЈ, 63-51-166, "Конвенција о издавању криваца и правној помоћи у кривичним делима".

комисије. Милчић је бугарским делегатима поручио, донекле претећим тоном, да не поричу постојање ВМРО-а који је "држава у држави" у Бугарској, да то "болно питање" реши сама Бугарска, јер ће га, у супротном, решити Краљевина СХС.¹¹⁶⁵

По зваршетку овог тајног заседања, на састанку Ракића и Калфова, закључено је да се питање допуне Нишког споразума тренутно скине са дневног реда. Калфов је потврдио да је Бугарска спремна да изврши све обавезе из Нишког споразума, осим оних политичких (према историчару Љ. Спасову то је значило да је Цанковљева влада одбијла да се "одрекне Македоније").¹¹⁶⁶

У току заседања мешовите комисије догодио се ицидент који је поново накратко, али врло озбиљно, заоштрио односе: 2. новембра је покушан атентат на војног изасланика Краљевине СХС у Софији, потпуковника Љубомира Крстића, у његовим службеним просторијама, којом приликом је лакше повређен.¹¹⁶⁷ Према информацијама југословенског војног обавештајца, који је у Софију, ради истраге напада, послао посебног повереника, напад је исценирала бугарска влада са циљем да дође до прекида рада мешовите комисије. У време септембарске побуне комуниста комисија је била пожељна, али када је опасност од југословенске интервенције прошла, постала је непотребна, посебно јер су на ред дошла по Бугарску тешка питања реституција и екстрадиције. Бугарска влада је за напад на изасланика оптуживала земљораднике и комунисте, који су нападом хтели да изазову интервенцију Краљевине СХС, али и само југословенско Посланство да је исценирало напад. Обавештајац је сумњао у ове верзије, али је приметио да су бугарски земљорадници били кивни на војног изасланика, јер је у време преврата тврдио да није било мобилизације, због чега је изостала интервенција Краљевине СХС коју су очекивали. Информацију да је војни изасланик главни "кривац" за изостанак интервенције, обавештајац је добио од бугарских емиграната, а они од неких југословенских дипломата у Београду.¹¹⁶⁸ Бугарска штампа (*Слово, Прапорец, Демоктарически сговор, Мир, Радикал, Народ*) једнодушно је осудила напад на југословенског војног аташеа, означивши га као покушај кварења односа

---

¹¹⁶⁵ Л. Спасов, *Българската дипломация*, стр. 62.

¹¹⁶⁶ *Исто*.

¹¹⁶⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 174; Штампа је у нареним данима пренела детаљан опис напада (Вид. *Време*, 09. 11. 1923).

¹¹⁶⁸ АЈ, 14-28а-76а, л. 167, Извештај обавештајног официра Т. Динића начелнику Обавештајног одељења ГГ, пов. Об. бр. 196, Цариброд, 06. 11. 1923.

који су показивали знаке оздрављења.¹¹⁶⁹ Министар Русев је посетио Крстића, и изјавио да су инцидент изазвале "стране силе" са намером да наштете односима Београда и Софије.¹¹⁷⁰ Сам потпуковник Крстић се сложио са мишљењем Русева. Листу *Утро* је изјавио да не верује да је напад дело ВМРО-а, већ "злонамерних људи" који су, видевши напредак у односима и резултате рада мешовите комисије, покушали да спрече побољшање односа.¹¹⁷¹ Према писању неких листова, ова изјава га је коштала функције (убрзо је премештен из Софије)¹¹⁷², јер је, фактички, ослобађала одговорности бугарску владу и подржавала њено званично објашњење инцидента.

Бугарски посланик се званично извинио у име своје владе. Нинчићев помоћник Панта Гавриловић, који га је примио, упозорио га је на "веома озбиљне последице" уколико се сличан инцидент понови. Сматрао је да је напад дело ВМРО-а, и да организација неће стати на томе. Истакао је да је влада изабрала најбезболнији начин реаговања, без обзира што тиме није задовољила узбуђену јавност, само како би доказала да јој је стало до зближења двеју држава. Вакарелски је препоручио својој влади да прихвати услове, без обзира на сву њихову тежину, јер се Бугарска налазила у тешкој спољнополитичкој ситуацији, и није била у могућности да их одбије.¹¹⁷³

Званични Београд је напад на изасланика окарактерисао као "злочин политичке природе" који је повредио достојанство државе. Као казну за повређену част и принцип екстериторијалности, југословенска влада је ултимативно затражила од бугарске владе: 1) да се Цанков лично извини југословенској влади преко Посланства у Софији; 2) да се бугарски војни министар лично извини војном изасланику; 3) да једна бугарска чета од 250 војника са заставом ода почаст југословенској застави испред Посланства Краљевине СХС; 4) да бугарска влада хитно спроведе истрагу ради хватања и кажњавања криваца; 5) од бугарске владе се тражи материјална накнада због повреде личности и државе.¹¹⁷⁴ Влада је тражила да се прва три захтева испуне у року од 48 сати, а четврти захтев одмах. Влада Бугарске је упозорена на "озбиљне последице" које ће наступити уколико

¹¹⁶⁹ *Време*, "Шта пише бугарска штампа", 08. 11. 1923.

¹¹⁷⁰ *Правда*, 04. 11. 1923.

¹¹⁷¹ *Време*, 08. 11. 1923.

¹¹⁷² АЈ, Збирка Ђуре Поповића, 305-44-78, лист *Јутро*, 29. 11. 1923. (исечак)

¹¹⁷³ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 34.

¹¹⁷⁴ АЈ, 388-8-21, л. 669, Нинчић-Посланству, стр. пов. бр. 907, 04. 11. 1923; ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 30-31.

не испуни све захтеве "и поред све њихове умерености".¹¹⁷⁵ Изгледа да у самој влади није било сагласности око тога како реаговати. Према неким информацијама које је пренела штампа, на влади се могло чути да је у питању "најјача повреда" међународног права, да је случај "тежи и гори" од италијанско-грчког инцидента, и да је софијски режим "насилнички". У самој влади је дошло до неслагања око начина реакције. Док је већина министара захтевала "енергичну акцију", Нинчић је био за умеренију реакцију.¹¹⁷⁶ Нинчићеву умереност нису делили ни сви у дипломатији. Посланик у Берну је свом бугарском колеги рекао да је Краљевина СХС требало да примени италијански метод – окупацију дела територије као залог, док се не открију починиоци.¹¹⁷⁷ Нинчић је Вакарелском потврдио да је инсистирао на умереној реакцији, и објаснио да је ултиматум био нужан, како би се задовољило јавно мњење и тиме предупредиле још гневније реакције. Пренео му је намеру да предложи влади да се проблем ликвидира без изношења питања обештећења према Крстићу или држави пред судом у Хагу.¹¹⁷⁸

Бугарска влада је у року испунила захтеве, иако се жалила на понижење којем је изложена.¹¹⁷⁹ Затим се Београд, баш како је Нинчић и обећао, званично (21. новембра) одрекао захтева за отштетом (5. тачка ултиматума), уз образложење да су се војни изасланик и његов ордонанс одрекли материјалне накнаде за претрпењене телесне повреде.¹¹⁸⁰ Овим је спор био ликвидираан.

Министар Нинчић се још једном својом помирљивом политиком (или, у зависности од тачке гледишта, мирољубивом политиком добросуседских односа) супротставио страстима и реваншистичким захтевима јавности и дела политичке елите. И више од тога, Вакарелском (који није био сасвим сигуран колико је Нинчић искрен) је изјавио да својој влади скрене пажњу на многобројна убиства политичара – владиних противника, која дискредитују саму владу, коју он жели да подржи, и у коју искрено верује и нада се да ће допринети пријатељству Срба и Бугара. Ипак, када му је Вакарелски поменуо потребу да се Бугарској дозволи редовна, уместо добровољачке армије, између осталог и ради успостављања унутрашњег мира и учвршћивања владе, те да би Београд требало да подржи ту

---

¹¹⁷⁵ Исто.

¹¹⁷⁶ Правда, "Нота наше владе Бугарској", 05. 11. 1923.

¹¹⁷⁷ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 33.

¹¹⁷⁸ Исто, л. 57-58.

¹¹⁷⁹ Исто, л. 30-31; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 174; *Време*, "Одговор бугарске владе на нашу ноту", 09. 11. 1923.

¹¹⁸⁰ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 62.

идеју, Нинчић му је одговорио да се још увек не може потпуно веровати Бугарској – не због народа или актуелне владе, већ због неизвесне будућности, односно чињенице да на власти може увек доћи влада која неће бити наклоњена српско-бугарском пријатељству.¹¹⁸¹ Без обзира на све изазове, или различита мишљења и критике о његовом начину вођења спољне политике, Нинчић је представљао онај умеренији и разуму ближи део политичке елите, када је однос према Бугарској у питању. То ће показати и бурни догађаји у наредним годинама. Да ли је то чинио због сопствене инертности, како су га неки оптуживали, или зато што је, за разлику од својих критичара, као шеф дипломатије, пред очима увек имао "ширу слику", односно сву комплексност међународних односа на Балкану и око њега, питање је за дубљу анализу, али је неспорно да је био несклон авантурзмима у спољној политици, и подилажењу емоцијама и страстима тренутка.

1.3.3. "Македонско" и комитско питање у политици према Бугарској (1924-1925)

Последњих дана 1923. године Александар Цанков је једним својим говором у Собрању покренуо "македонско питање", што је изазвало ново заоштравање у југословенско-бугарским односима. Он је изјавио да је Македонија била "јабука раздора", и да се налази под режимом који јој је стран због бугарских осећања тамошњег народа, и позвао Београд да обезбеди мањинска права и "националне слободе бугарском становништву", на основу мировних уговора.¹¹⁸²

У Београду је говор Цанкова изазвао ново врење. Вакарелски је уверавао југословенске власти да је неспоразум настао као последица лоше пренесене или намерно искривљене изјаве. Он је показивао текстове бугарских новина у којима се каже да је Цанков изјавио како је Македонија "у прошлости била јабука раздора" (штампа је пренела да је Цанков изјавио како је Македонија једина "јабука разбора" између две државе). Нинчић је одбио да га прими, али се Вакарелски састао Пантом Гавриловићем, који му је рекао да сматра да Цанков и

---

¹¹⁸¹ Исто, л. 57-58.

¹¹⁸² З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 332-333.

његова околина нису они "који мисле зло и желе да провоцирају", али и да је бугарска влада "заточеник Македонаца". Вакарелски је додао да је Цанков поменуо мањине како би задовољио "извесне кругове" у Бугарској (ВМРО-И.Р.)¹¹⁸³

О Цанковљевом говору је расправљала влада, а Ракић је позван у Београд на реферисање. Ракић је пред београдским новинарима, одмах по доласку, изјавио да Цанковљев говор о "националним мањинама" представља мешање Бугарске у унутрашње ствари, и додао: "Ми не знамо за неке Бугаре у Македонији. Ми тамо немамо ни националних мањина".¹¹⁸⁴ Слично је изјавио и Нинчић после седнице владе: Македонија је можда некада била "јабука раздора", али више није, јер је сада "само наша, и дефинитивно наша". Министар је додао: "Да се тачније изразим, Македоније нема, постоји само Јужна Србија, колевка и центар наше старе државе".¹¹⁸⁵ Међутим, оно што је Ракић реферисао "иза затворених рата", изгледа да је имало одлучујући утицај на одлуку владе да не предузме никакве кораке, јер је посланик "изложио право стање ствари", па је влада одлучила да се задовољи објашњењима које је дала бугарска влада.¹¹⁸⁶ Оно што је Ракић рекао новинарима после састанка, битно се разликовало од његове прве изјаве. Другом изјавом је практично порицао да је Цанков говорио о мањинама у Македонији. Изјавио је да је београдска штампа сувише "примила к срцу" изјаве Цанкова, да су у Београд стигле нетачни извештаји о говору, јер су четири бугарска листа објавила различите верзије истог, па је због тога настала забуна. Ракић је покушао и да оправда Цанкова, изјавом да је "говор дошао под изузетним условима, под притиском".¹¹⁸⁷ Ракић и Вакарелски су готово идентично објашњавали природу инцидента. Чини нам се да је југословенска влада покушавала да "заташка" овај инцидент, који је београдска штампа радикализовала. Јавно мњење је било већ довољно узбуђено вестима о Бугарској и њеној политици, па је додатна радикализација јавности била непотребна. С друге стране, Београд није хтео да

---

¹¹⁸³ Милен Куманов, "Към въпроса за българо-югославските политически отношения (декември 1923-януари 1926 г.)", *Изследвания по българска история*, т. III, *Външната политика на България*, София, 1978, стр. 312; *Правда*, "Данас ће влада решавати о Бугарској", 03. 01. 1924.

¹¹⁸⁴ *Правда*, 03. 01. 1924. (као у предходној нап.)

¹¹⁸⁵ *Исто*, "Владин одговор Бугарској", 05. 01. 1924.

¹¹⁸⁶ *Исто*, "Одлуке владе", 04. 01. 1924.

¹¹⁸⁷ *Исто*, "Ракић новинарима", 04. 01. 1924; *Политика*, "Око Цанковљевог говора", 04. 01. 1924; *Време*, ..., 04. 01. 1924.

додатно компликује односе са Софијом, у тренутку када су се привођили крају преговори са Италијом, и очекивало потписивање споразума који би влади дао знатно већи простор и "слободније руке" за њену политику на Балкану. Не сме се изгубити из вида да је влада Цанкова, од свог доласка, била под неком врстом заштите Рима. Једину, готово симболичну, меру коју је влада предузела, била је циркуларна нота у којој се износе сви дотадашњи спорови о националним мањинама пред међународним органима, и констатација да сви они показују да у Јужној Србији не постоји питање националних мањина.¹¹⁸⁸

Зашто је овај реалтивно безазлен говор Цанкова изазвао такву пажњу и реакције – одговор можда лежи у чињеници да је он дошао у време када су односи двеју влада поново били на ивици конфликта после релативног затишја после Софијске конференције. Повод су опет биле комитске припрема, које су појачане крајем 1923. године¹¹⁸⁹, а на које је Београд реаговао нотом бугарској влади. Том приликом је Ракић изјавио Калфову да се све више стиче утисак да бугарска влада неће или не може да спречи активности македонских организација, да Краљевина СХС не може "четири или пет пута годишње" дислоцирати своју војску на границу, стварајући тако "непотребну нервозу и узалудне трошкове", и да ће питање организација на бугарској територији на крају морати да реши сама, на начин који "нађе за сходно".¹¹⁹⁰ Иако је Ракић напоменуо да износи своје лично мишљење, ово је било јасно упозорење Бугарској. Уследила је вербална нота (21. децембра) са подацима о преласцима чета, на коју је бугарска влада одговорила тек 20. фебруара, и предложила заједничку сарадњу пограничних органа сходно Нишком споразуму.¹¹⁹¹ Калфов је говорио италијанском посланику да ће Београд на пролеће поновити своју акцију из августа и септембра, чији је циљ спречавање стабилизације Бугарске изазивањем повремених потреса, уз помоћ бугарске политичке емиграције. Тиме је бугарска влада објашњавала стална упозорења Београда о могућој комитској побуни у Македонији. Београд ће код великих сила као изговор искористити нелегално прикупљање пореза од стране ВМРО-а. Бугарска влада чини све да убеди ВМРО да избегне провокације, али не може да

---

¹¹⁸⁸ *Правда*, "Шта садржи владина нота", 05. 01. 1924.

¹¹⁸⁹ АЈ, 388-9-22, л. 12, Извештај Обавештајног одељења ГГ, Пов. Ћ. Об. бр. 10913, 02. 01. 1924; А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 152.

¹¹⁹⁰ АЈ, 388-8-21, л. 701, Ракић-Нинчићу, пов. бр. 1234, 28. 12. 1923.

¹¹⁹¹ Вербална нота бугарске владе, 20. 02. 1924. ((ИДД/1/1, док. 126, стр. 305-306).

примени репресивне мере онако како то очекује Београд, жалио се бугарски министар.¹¹⁹²

Током прва три месеца 1924. године извештаји са различитих адреса (полицијски, дипломатски, војни)¹¹⁹³ су потврђивали да се ВМРО припрема за велику акцију у Македонији, нејвећу до тада. У једном од њих се каже да се Македонци увелико окупљају у реону Петрича, Џумаје и Ћустендила, и да ће ВМРО напасти у савезу са Албанцима (Албански комитет из Цариграда је прикупљао и слао добровољце, Македонце и Албанце, у Бугарску): напад би отпочео ВМРО на струмички срез, како би се пресекла железничка веза са Грчком, и како би се повезао са групама комита и качака које би нападе из Албаније, преко Битоља. Неки извештаји су говорили о око 40 чета са око 10.000 људи.¹¹⁹⁴ ВМРО је планирао истовремени устанак и у Добруци, са циљем да, када избије устанак у Вардарској Македонији, спречи интервенцију Румуније у Бугарској, или њену евентуалну помоћ Краљевини СХС.¹¹⁹⁵ У документима се говори и о фамозном тајном састанку у Валони, где је, наводно, договорена широка антијугословенска коалиција за велики пролећни устанак, који би почео на Косову и у Вардарској Македонији. Дипломатска преписка указује да је ово питање доста заокупило пажњу југословенске дипломатије. МИД је информације о овом састанку добио од свог делегата у Цариграду, а овај од бугарског емигранта Трошанова, који је децембра 1923. тражио дозволу да се настани у Краљевини СХС, али је одбијен од стране МИД-а, уз образложење да се ради о

---

¹¹⁹² Телеграм италијанског посланства у Софији, 28. 12. 1923. (ИДД/1/1, док. 100, стр. 254).

¹¹⁹³ Историчар А. Гребенаров тврди да до сада нису пронађени "озбиљни извори" који би потврдили оптужбе Београда да је ВМРО припремао акцију почетком 1924 године (А. Гребенаров, *н. д.*, стр. 155). Он, међутим, не наводи који би "степен озбиљности" такви извори требало да поседују. Иако се слажемо да о некој великој акцији заиста нема потврда у изворима првог реда, веома озбиљни југословенски извори, ипак, потврђују да је организација вршила појачане припреме.

¹¹⁹⁴ АЈ, 388-9-22, л. 86, МИД-Посланству, пов. бр. 982, 19. 02. 1924; л. 87, МИД-Посланству, пов. бр. 983, 20. 02. 1924; л. 90, МИД-Посланству, пов. бр. 980, 19. 02. 1924.

¹¹⁹⁵ *История на Българите, т. IV, Българската дипломатия...*, стр. 373-374; Интервенција Румуније била је искључена. Југословенско-румунски односи су на пролеће 1924. године достигли најнижу тачку што је изазвало кризу Мале Антанте. Између осталог, повод је била румунска политика према режиму Цанкова. Краљ Александар је указао румунском посланику да та политика није усаглашена са Београдом, на шта му је овај одговорио да је за време Стамболијског Краљевина СХС успоставила савез са њим, а да није питала Румунију. Тада је Румунији стављено до знања да у случају сукоба са СССР-ом неће моћи да рачуна на помоћ Београда. (А. А. Јазкова, *н. д.*, стр. 261-262). На конференцији Мале Антанте у Београду (јануара 1924.) Нинчић није добио подршку савезника за оштрији курс према Бугарској. (М. Куманов, *Към въпроса...*, стр. 314.)

лицу "које служи свакоме" и "уцењивачу". Између осталог, део плана биле су и припреме атентата на Пашића, чије би убиство било искоришћено да се влади постави ултиматум (од стране Стјепана Радића) да Македонији и Хрватској буде дата аутономија. У противном, дошло би до општег устанка. Трошанов је имао информације о томе да Тодор Александров припрема атентат и на Косту Пећанца, јер је, заједно са бугарски емигрантима, организовао антикомитске чете.¹¹⁹⁶ Према његовим информацијама, званична Бугарска је била упућена у све ове припреме, и имала је план да их искористи, мада је предвиђено да она у почетној фази устанка остане неутрална, и своју неутралност докаже "хапшењем неколико македонствујућих". У МИД-у ни после свих извештаја нису променили мишљење о Трошанову, мада му је за давање информација исплаћивана новчана награда.¹¹⁹⁷ Нису превише веровали ни извештајима о македонско-хрватско-албанско-турској завери, јер су сматрали да се ради о обмањивању или контрашпијунажи.¹¹⁹⁸

Пажљива анализа дипломатске преписке налаже да се о "споразуму у Валони", али и о осталим информацијама о антијугословенској завери, говори са посебном дозом опреза, иако се не може порећи да се информације о томе уклапају у шири контекст антијугословенског деловања различитих конспиративних организација од Беча до Цариграда. Неспорна је још једна чињеница: на пролеће 1924. године постојала је блиска сарадња између комитске и качачке организације. Комите су имале јаку базу у албанској варошици Корчи, а тамо су им прилазили локални Албанци муслимани, као и албански официри, а имале су подршку и неких албанских политичара.¹¹⁹⁹ Зато је Нинчић крајем марта јављао о новој тактици ВМРО-а, да комите убацује преко Валоне у јужну Албанију, и да акција почне са албанске стране, што би амнестирао бугарску

---

¹¹⁹⁶ Информације о плановима ВМРО-а за убиство Косте Пећанца, али и генерала Божидара Терзића (команданта Треће армије) и Илије Трифуновића (председника Нродне одбране) појавиле су се и нешто касније (октобра 1924). (Вид. АЈ, 14-28а-76а, л. 16, 17, 18, Извештаји обавештајног официра из Цариброда, Пов. Об. Бр. 306 и 309, 11 и 13. 10. 1924); О улози Косте Пећанца у плановима емиграције видети и део о бугарској емиграцији у Краљевини СХС.

¹¹⁹⁷ О "случају Трошанов", "састанку у Валони" и другим повезаним питањима: АЈ, 370-23-72, л. 231, 253, 257, 258, 260, 265, 274, 276, 277, 293, 298, 299, 308, 310, 320, 339, 371, 377, 384, 520 – преписка Делегата у Цариграду и МИД-а, од новембра 1923. до октобра 1924 године.

¹¹⁹⁸ Исто, л. 436, МИД-Делегату у Цариграду, Ч. пов. бр. 1197, 05. 05. 1924.

¹¹⁹⁹ АЈ, 388-6-18, л. 88, 90, Нинчић-Посланству (извештаји Конзулата у Корчи), пов. бр. 556 и 553, 10. 03. 1924; Саша Мишић, *н. д.*, стр. 44-45.

владу од одговорности.¹²⁰⁰ Београд је оптуживао албанску владу за неискрено и нелојално држање, а јавно мњење и посланици у Скупштини су од владе тражили да затвори границу према Албанији. Југословенске дипломате у Албанији су више пута ургирале код тамошње владе да протера комите.¹²⁰¹ Као једну од мера, југословенска влада је априла 1924. године затворила границу код Охрида, чиме је прекинут промет хране и стоке. Један од главних циљева ове мере био је да се пресече снабдевање комита храном.¹²⁰²

Какаве су биле позиције бугарске владе и ВМРО-а према отварању "македонског питања" на пролеће 1924 године? Бугарска влада била је портив оружане акције, али се залагала за покретање "македонског питања" као мањинског, у складу са међународним уговорима.¹²⁰³ Историчар С. Тробст наводи да је влада комитету крајем јануара ставила до знања да не може да рачуна на њену заштиту у случају отпочињања акције.¹²⁰⁴ Тодору Александрову је још на јесен 1923. постало јасно да су наде у нову владу биле јалове, и да је Цанков, као и Стамболијски, хтео не само да обузда, већ и да растури ВМРО.¹²⁰⁵ Р. Гришина сматра да је питање односа бугарске владе према ВМРО знатно сложеније, јер влада није била хомогена. Она препознаје две главне групе: *прву*, коју су представљали Цанков и Калфов, која је била за зближење са Краљевином СХС "по сваку цену", у ВМРО-у је видела главну препреку таквој политици; *другу*, коју је представљао генерал Влков, покровитељ ВМРО-а, иза кога је стајао Двор. Цанков је касније говорио да је Влков био главни саботер његове спољне политике и његове политике према ВМРО-а, а Влков да је политика владе била не улазити у конфликт са комитетом.¹²⁰⁶ Сам Цанков у мемоарима наводи да је убеђивао Протогеров да одустану од акције, која може нанети штету не само бугарској влади, већ и становништву Македоније, јер ће представљати изговор за Београд да појача репресивне мере.¹²⁰⁷ Д. Влахов у својим мемоарима наводи да су негде крајем марта 1924. године Александров и Протогеров били позвани од

---

¹²⁰⁰ АЈ, 388-9-22, л. 172, Нинчић-Посланству, пов. бр. 2462, 21. 03. 1924.

¹²⁰¹ АЈ, 388-6-18, л. 107, МИД-Спалајковићу, пов. бр. 629, 20. 03. 1924; л.112, МИД-Посланству, пов. бр. 696, 21. 03. 1924.

¹²⁰² С. Мишић, *н. д.*, стр. 46-47.

¹²⁰³ Вид. К. Палешутски, *Македонският въпрос...*, стр. 141; Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 226.

¹²⁰⁴ С. Тробст, *н. д.*, стр. 401.

¹²⁰⁵ *Исто*, стр. 398.

¹²⁰⁶ Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 244-245.

¹²⁰⁷ А. Цанков, *Моето време*, стр. 306-307.

стране Цанкова и Влкова и да им је забрањено да ће влада предузети озбиљне мере уколико нестане да својим деловањем стварају препреке зближењу са Краљевином СХС.¹²⁰⁸ Македонци су били незадовољни, оптуживали су Цанкова да се "уплашио од браће" (Срба-И.Р.), па је чак забранио и годишњи конгрес македонских братстава, што ни Стамболијски није учинио.¹²⁰⁹

У Форин офису су сматрали да бугарска влада са ВМРО-ом покушава да провоцира инциденте, са циљем да их искористи за отварање "мањинског питања" (што је било у супротности са лабуристичком политиком стабилизације прилика у Европи). Зато је Ерскину наређено да Калфову пренесе оштро упозорење да Енглеска неће бити у ситуацији да заштити Бугарску од Краљевине СХС, која ће искористити сваку провокацију за војни упад. Он је то учинио 22. фебруара, а затим је јавио да је Годор Александров издао наредбу да се акција обуставља.¹²¹⁰

С друге стране, почетком марта су Андреј Љапчев и Атанас Буров, утицајне вође у владајућој Демократској слози (будући председник владе и министар спољних послова) у Лонодну водили разговоре о "македонско питању" са Ремзијем Макдоналдом и његовим замеником у Форин Офису. Енглеским саговорницима су пренели да постоје три сценарија за развој ситуације у Вардарској Македонији: 1) устанак становништва подржан од стране Бугарске; 2) спонтана побуна становништва комбинована са великом комитском акцијом; 3) провокација југословенских власти-изазивање нереда који би били искоришћени за напад на Бугарску. Двојица су сматрала да је друга варијанта највероватнија, и да је бугарска влада не може спречити. Позвали су Лондон да делује у Београду и Софији како би се спречио конфликт, а уколико до њега дође, да подржи међународну анкету коју ће Софија тражити. Тражили су и да у Вардарској Македонији буду постављени енглески конзули и службеници Друштва народа који би надгледали спровођење "мањинских права". Циљ ових предлога (које је бугарски посланик у Лондону и званично доставио Форин Офису) био је да се криза у односима са Краљевином СХС искористи за стављање у међународни фокус "мањинских права" у Вардарској Македонији.¹²¹¹ У Форин Офису нису били вољни да разматрају бугарске аргументе. Потенцијални конфликт, до кога

---

¹²⁰⁸ Димитар Влахов, *Мемоари*, Скопје, 2003, стр. 230.

¹²⁰⁹ *Официјалната и тајната бългано-турска дипломатия*, док. 390, стр. 634.

¹²¹⁰ Д. Митев, *Англия, македонскиот вџпрос...*, стр. 27; D. Livanios, *n. d.*, стр. 57; ЦК ВМРО је издао наредбу о прекиду свих акција 15. марта (А. Гребенаров, *n. d.*, стр. 159).

¹²¹¹ В. Василев, *Мајскиот манифест...*, стр. 41-42; D. Livanios, *n. d.*, стр. 57.

би довело отварање "македонског питања", још би више ојачао позиције Краљевине СХС, а самим тим и Француске, у Југоисточној Европи, што није било у складу са енглеским интересима. Сматрали су и да су активности *Друштва за Блиски и Средњи Исток* и *Балканског комитета* противне британским интересима, јер није сигурно да аутономија Македоније не би била само етапа у њеном сједињењу са Бугарском, што је противно мировним уговорима, чији је Енглеска била гарант.¹²¹²

Енглеском ставу је допринео чврст став Београда и његова дипломатска контраофанзива. После споразума са Италијом, југословенској дипломатији је било јасно да је Лондон једина адреса којој се Бугарска и ВМРО могу обратити за покретање "македонског питања", па је Нинчић Јангу отворено ставио до знања да неће дозволити никакво покретање тог питања, и да ће Краљевина СХС пре кренути у рат него дозволити да се оспори да је Македонија српска. Јуна и септембра 1923. године се Краљевина СХС уздржала од акције због опасности од Италије, али је сада та опасност отклоњена, био је категоричан Нинчић, упозоравајући да покретање питања Македоније може да доведе у питање југословенско-енглеско пријатељство.¹²¹³ Неименовани југословенски дипломата је београдској *Правди* изјавио да "Македонију можемо изгубити само ратом, а не дипломатским путем", и да не само комите, већ и "западњачки пацифисти" својим мешањем провоцирају нови рат.¹²¹⁴ Британски посланик је веровао да би се упад комита, у духу чл. 2 Римског пакта, могао сматрати поводом за југословенску интервенцију.¹²¹⁵ Одлучност Београда види се и у Ракићевим изјавама британском посланику и дописнику *Тајмса* у Софији: једини начин да се сукоб са Бугарском избегне је да Софија спречи активности ВМРО-а. Посредовање Друштва народа долази у обзир само ако оно изврши притисак на бугарску владу, али Београд "ни у ком случају и ни у каквој форми" неће прихватити медијацију за спорове за које је једино одговорна Бугарска.¹²¹⁶

У самом Друштву народа су били јако забринути због југословенско-бугарских односа. Посланик при овој организацији је морао да демнантује гласине да Краљевина СХС тражи разлог да нападне Бугарску, које су појачане

---

¹²¹² Д. Митев, *Англия, македонскиот вџпрос...*, стр. 27.

¹²¹³ *Исто*, стр. 25.

¹²¹⁴ *Правда*, "Наша влада и Бугарска", 28. 02. 1924.

¹²¹⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 229.

¹²¹⁶ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 93, Ракић-МИД-у, пов. бр. 100, 18. 02. 1924.

Спалајковићевим изјавама *Матену*. Спалајковић је, наиме, започео кампању да Бугарска жели и припрема рат против Краљевине СХС.¹²¹⁷ И неки други извештаји су говорили о томе.¹²¹⁸ Нинчићева тактика је, међутим, била да Краљевину СХС прикаже као жртву терора који се припрема на бугарској територији, која је годинама избегавала сукоб и покушавала да проблеме реши споразумом, али пошто су сви покушаји пропали, мора да реагује "како сама нађе за сходно", тј. да се евентуална војна интервенција прикаже као крајња нужност, а не као намера Београда. Зато је упозоравао дипломате да буду уздржани од напада на званичну Софију, посебно да не износе оптужбе које се не могу доказати (као, на пример, да бугарска влада спрема напад на Србију), јер ће то изазвати сумњу у иностранству да Београд само чека згодну пирлику да нападне Бугарску.¹²¹⁹

Бугарски покушаји да отворе "македонско питање" нису наишли на одзив ни у престоницама друге две силе. Поенкаре је Љапчева упозорио на последице које могу изазвати "бугарско-македонске махинације".¹²²⁰ У Паризу, међутим, нису имали разумевања ни за југословенску политику. Није им се допадало то што Београд, сада уз сагласност Италије, на Балкану покушава да спроводи своју активну политику и диктира услове осталим балканским државама. У француском министарству спољних послова нису веровали да је, ради заштите од комита, нужно да југословенска војска прелази границу. Због тога је Поенкаре упозоравао и Београд "да се чува тенденција да прибегава неодмереном реаговању против бивших непријатеља".¹²²¹ Италија је деловала у сагласности са остале две европске силе. На бугарске жалбе Мусолини је бугарском посланику одговорио да Београд неће употребити силу уколико не буду нарушени постојећи уговори, или не буде изазван провокацијама са бугарске стране, па је бугарска влада обавезна да учини све како би развејала сумње које постоје у вези са тим. О овом разговору је одмах, преко посланика у Београду, обавестио југословенског краља, који му је захвалио

---

¹²¹⁷ АЈ, 334/ПО, 26-6, Јовановић-МИД-у, 06. 03. 1924; S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 308.

¹²¹⁸ АЈ, 388-9-22, л. 19, МИД-Посланству (извештај МУД-а), пов. бр. 211, 24. 01. 1924; Вербална нота на Посолството на Кралството на сѐрби, хѐрвати и словенци в Прага, 07. 02. 1924. (ЧИ/І, док. 144, стр. 259-260.)

¹²¹⁹ АЈ, 388-9-22, л. 116, Нинчић - Посланству, стр. пов. бр. 140, 03. 03. 1924.

¹²²⁰ *Исто*, л. 78, Спалајковић-МИД-у, пов. бр. 148, 25. 02. 1924.

¹²²¹ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, str. 307-309.

на таквом ставу.¹²²² Да јој силе нису наклоње, бугарска влада је видела и на примеру свог захтева за повећање војске. Крајем јануара она је затражила да јој се одобри регрутовање по општој војној обавези, до десет хиљада војника, с тим да ова мера буде привременог карактера и да целокупан број војника не прелази број одређен мировним уговором.¹²²³ У Београду су сматрали да је захтев, осим разлозима унутрашње нестабилности, мотивисан и југословенско-италијанским пактом (који је потписан неколико дана пре тога) тј. страхом који је изазвао у Бугарској.¹²²⁴ Конференција амбасадора је одбила бугарски захтев.¹²²⁵

Јасно је да су се велике силе потрудиле да зауздају још један у низу југословенско-бугарских конфликта јер, како је почетком марта писао лондонски *Тајмс*, западне земље су "навикле да страхују од немира у Македонији" и, с обзиром на нестабилну блискоисточну ситуацију, сваки балкански конфликт могао би имати далекосежне и опасне последице. У тексту се додаје да је мало оних који заступају идеју о независности Македоније, јер нико не жели још једну малу и нестабилну европску државу, којој је потребна туђа подршка. "У Македонији не постоји здрава основа за један независтан политички живот", закључује угледни британски дневник.¹²²⁶

Разлога за озбиљну реакцију сила је било, јер се конфликт врло лако могао отети контроли. Војни врх у Београду је припремио план окупације делова бугарске територије, у циљу ликвидације база ВМРО-а.¹²²⁷ Постојала је, дакле, политичка одлука да се војска употреби у одређеном моменту. Уосталом, Ракић је јасно поручио Цанкову: прелазак комистких чета преко границе сматраће се за *casus belli*.¹²²⁸ Краљ Александар и Спалајковић су се још почетком децембра 1923. године у Паризу распитивали каква би била реакција Француске ако би Краљевина СХС окупирала бугарску територију око реке Струме ради заустављања комита.¹²²⁹ Нинчић је говорио Шеби (који је извештавао о могућем југословенском "маршу на Софију") да би Краљевина СХС могла да крене у војну акцију само у случају велике провокације са бугарске стране, такве да читава

---

¹²²² И. Димитров, *Българо-италијански...*, стр. 52-53.

¹²²³ АЈ, 388-9-22, л. 25, МИД-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 650, 29. 01. 1924.

¹²²⁴ *Исто*; Вид. и: И. Димитров, *Българо-италијански...*, стр. 46.

¹²²⁵ АЈ, 388-9-22, л. 47, Спалајковић-МИД-у, пов. бр. 125, 20. 02. 1924.

¹²²⁶ Стојан Райчевски, *Българите в световните хроники 1920-1925*, Софија, 2003, стр. 263.

¹²²⁷ Детаљније вид. у поглављу: "Бугарска у ратним плановима и директивама".

¹²²⁸ А. Цанков, *България в бурно време*, стр. 198.

¹²²⁹ А. Н. Кузманова, *н. д.*, стр. 105.

Европа постане свесна да Београд није имао избора.¹²³⁰ С друге стране, чехословачки посланик у Софији је сматрао да је смешно веровати да се Београд боји комитских чета (које броје највише до 1000 људи), јер се у Македонији налазе такви војни потенцијали да комите не би имале никаквих шанси да стигну до Вардара.¹²³¹

Притисак Београда и неповољне спољне и унутрашње околности, приморале су бугарску владу да предузме одређене мере против ВМРО-а: 3 и 4. марта дошло је до хапшења већег броја (између 300 и 400) појединаца за које се сматрало да су припадници организације и да активно учествују у њеним припремама. С. Требст примећује да дан када су почела хапшења има посебно јаку симболику (3. марта је потписан Сан-Стефански уговор).¹²³² Бугарски министар унутрашњих послова је у Собрању изјавио да је циљ хапшења да се пружи недвосмислен доказ о посвећености владе мирољубивој политици и добросуседским односима, да су "у западним крајевима" ухапшена лица "из македонске средине" за која се сумњало да могу нарушити мир и тако "створе сумњу о неискрености владе да одржи мир". Ова мера није задовољила званични Београд, јер је бугарска влада, после више захтева, избегавала да Посланству у Софији достави спискове ухапшених, а Калфов, на инсистирање Ракића, није могао да наведе "ниједно познатије лице" међу ухапшенима. Зато је Нинчић сумњао да је реч о покушају бугарске владе "да завара иностранство", јер је била под притиском британске и француске владе да пружи доказе о својој мирољубивости. Нинчић је сумњао да је акција хапшења изведена у договору са Војном лигом и ВМРО-ом. Имајући у виду "сличне случајеве у прошлости, у којима су Бугари били неискрени", јавност у Краљевини СХС не верује последњим мерама бугарске владе, закључује министар.¹²³³ На дан када су хапшења обустављена (8. марта), војни изасланик у Софији је јављао да је већи број ухапшених пуштен, да ће мали број бити интерниран у унутрашњост Бугарске, да су хапшења прошла без икаквих инцидената и опирања, да у свуда влада потпуни мир, те да сво ово потврђује као тачне вести да су мере владе биле привидне, и да им није био циљ растурање ВМРО-а.¹²³⁴

¹²³⁰ С љошбение на Посолството на ЧСР в Белград, 11. 03. 1924. (ЧИ/І, док. 152, стр. 265.)

¹²³¹ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 11. 03. 1924. (ЧИ/І, док. 153, стр. 266-268.)

¹²³² С. Требст, *н. д.*, стр. 401.

¹²³³ АЈ, 388-9-22, л. 124-125, Нинчић-Посланству, пов. бр. 1830, 06. 03. 1924.

¹²³⁴ *Исто*, л. 130, Нинчић-Посланству, пов. бр. 1916, 08. 03. 1924.

Сутрадан је Ракић разговарао са Калфовим, који му је саопштио имена петнаест ухапшених македонских војвода. Посланик му је изјавио да све иноформације указују да "цео овај посао није озбиљан" и да су "позатварана лица која ништа не значе, а остали су на слободи главни вођи и покретачи". Калфов је био разочаран и узбуђено одговорио Ракићу: "Кад ви тако мислите, шта ће тек Београд рећи. Ми излажемо наше животе, нас ће Македонци побити као стоку, а ви непрестано сумњичите сваку нашу акцију и сваку нашу намеру. За мене је сад ситуација потпуно јасна. Сви су наши напори узалудни, и никакве мере са наше стране неће вас задовољити, ви не желите да се објаснимо и споразумемо, него на сваки начин тражите повод да нас нападнете".¹²³⁵ Ракић је сматрао да је овим мерама бугарска влада циљала: да преокрене европско јавно мњење у своју корист, и да припреми терен за преношење спора пред Друштво народа, приказујући своје мере као огромну жртву коју је поднела у име мира на Балкану. Нема никакве сумње да је све рађено у споразуму са Тодором Александровим, сматра посланик, и додаје да све ово доказује да је влада успела да убеди вођу ВМРО-а да одустане од акције која би била превише опасна за Бугарску. "Хапшења, владине декларације и интерпретације у Собрању, само су спољашња манифестација тога споразума", закљичује Ракић.¹²³⁶

И специјални повереник кога је обавештајни официр из Цариброда послао у Бугарску да утврди праве чињенице о хапшењима, потврђивао је све наводе из дипломатских извештаја. Познатом списку спољнополитичких циљева који су руководили бугарску владу да предузме мере, обавештајац је додао још један, унутрашње природе: влада је хапшењима покушавала да очува јединство унутар владајуће Демократске слоге, јер се повећавао број присталица вођа демократа Малинова [Александър Павлов Малинов] и радикала Костуркова [Стоян Костурков], који су тражили одстрањивање Македонаца из унутрашње политике, као услов останка у владајућем табору. Обавештајац посебно напомиње да мере хапшења представљају потврду свега онога што је Београд годинама тврдио, а бугарске владе демантовале: да се на бугарској територији врше припреме за нападе на суседне државе, те да се ово "званично признање" бугарске владе може искористити против ње, што ће је натерати да још озбиљније притисне ВМРО, што ће, опет, довести до сукоба организације и владе. Овај сукоб ће створити

---

¹²³⁵ Исто, л. 131, Нинчић-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 1937, 09. 03. 1924.

¹²³⁶ Исто.

могућност за "обнову режима земљоделца". Обавештајац је, очигледно, "навијао" за повратак старог режима, те на крају извештаја истакао како су "земљоделци и комунисти у Бугарској потпуно спремни за акцију и преврат".¹²³⁷

Нешто касније, крајем марта, Калфов је убеђивао Ракића да су мере бугарске владе, укључујући и хапшење, само прва фаза, и да ће уследити још енергичније мере против ВМРО-а, али то није развејало сумње Београда.¹²³⁸ Софија је, чак, предлагала и неку врсту заједничке акције пограничних стража двеју земаља, уколико би, "упркос предузетим мерама, поједина лица и мале групе злонамерних људи", покушали да пређу на југословенску територију.¹²³⁹ Што се мере хапшења тиче, и Цанков признаје да је остала без ефекта, а за то оптужује генерала Влкова, који је обавестио неке од виђенијих људи ВМРО-а да им се спрема хапшење.¹²⁴⁰ Неке од додатних мера које је обећала, бугарска влада је и предузела – забранила је све македонске листове који су излазили у Софији. Међутим, македонске организације су веома брзо изиграле ову меру "без отпора владе", како је стајало у извештају Посланства у Софији, па је уместо забрањеног *Пирина* почео да излази нови лист – *20. јули*, а уместо *Независне Македоније – Слободна Македонија*. На владине мере реаговала је Илинденска организација, која је оптужила владу да иде ка укидању македонског покрета у Бугарској, и да на томе раде све владе после рата, само на различите начине: влада Стамболијског је то радила на бруталан начин, док Цанковљева влада то ради поткопавањем ауторитета организације "бацајући своје грехове на Македонце", или спровођењем постепених мера против ње. Главни циљ је подчињавање "македонског питања" и акција македонске емиграције бугарским државним интересима, стоји у меморандуму организације упућеном Цанкову.¹²⁴¹

Пропаст пролећне акције, до које није дошло због јаког притиска Београда, држања Италије после Римског пакта и категоричног става Лондона који је потпуно обесхрабрио било какву идеју о отварању "македонског питања", као и

---

¹²³⁷ АЈ, 388-9-22, л. 177-179, Обавештајно одељење–МИД-у (извештај Обавештајног официра из Цариграда), пов. Ћ. Об. Бр. 2262, 10. 03. 1924.

¹²³⁸ *Исто*, л. 172, Нинчић-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 2462, 21. 03. 1924.

¹²³⁹ АЈ, 370-23-72, л. 381-382, МИД-Посланству у Цариграду (превод бугарске ноте МИД-у поводом гласова о припремама македонских организација за акцију), К. пов. 1715, 20. 03. 1924.

¹²⁴⁰ А. Цанков, *Моето време*, стр. 204.

¹²⁴¹ АЈ, 388-9-22, л. 246, МИД-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 4026, 10. 05. 1924.

унутрашњи сукоб изазван објављивањем тзв. "Мајског манифеста", донекле су парализовали активности ВМРО-а, мада оне нису престале. Током јуна и јула поново су се ређали извештаји о комитским припремама за упад, а Посланству у Софији је наређено да учини протест код бугарске владе, са јасном поруком да ће она бити одговорна за евентуални прелазак чета.¹²⁴²

Крајем јула, Калфов је посетио Ракића и изјавио му да се Македонци припремају да изврше упад из Петрича и околине, па је бугарска влада проценила да јој потребно појачање у људству и наоружању у Петричу, Цумаји и Св. Врачима како би могла да спречи комитску акцију. Пошто поменуто појачање није могла да изврши преузимањем из постојећих војних формација "због предстојеће опасности од комуниста", влада је одлучила да се обрати Конференцији амбасадора са молбом да јој дозволи повећање Жандармерије за додатних 6000 људи, или "бар за 2500-3000 људи", привремено, док не прође опасност од комитских упада.¹²⁴³ Овим захтевом бугарска влада је покушала да искористи новонасталу ситуацију и добије пристанак Београда за повећање својих војних снага. Знајући да ће Београд, као и до тада, бити највећа препрека евентуалном позитивном решењу још једног у низу захтева, бугарској влади су комитске припреме добро дошле. Она је пред Београдом изашла са "комитском опасношћу", док је пред другим државама свој захтев објашњавала "бољшевичком опасношћу", за коју је Београд тврдио да није тако велика каквом је бугарска влада жели представити. Индиректно, у дипломатском смислу, бугарска влада је Београду поручила: једини начин да спречимо комите је увећање оружаних снага, јер су тренутне снаге ангажоване на заштити од комунистичке побуне која се очекује. Бугарској влади су били неопходни додатни контингенти, јер је због мера које је, под притиском Београда, од марта предузимала против ВМРО-а, дошло до отвореног расцепа између ње и македонске организације, па је хтела да ојача гарнизоне према југословенској и грчкој граници како би спречила прелазак комита, и тиме задржала курс поправљања односа са Краљевином СХС.¹²⁴⁴ Међутим, за министра Маринковића ово је био само изговор бугарске владе, са циљем да оправда "некоректности и акцију против нас, коју толерише".¹²⁴⁵ И за

---

¹²⁴² Исто, л. 291, 305, 321, 322, Телеграми МИД-а Посланству у Паризу, пов. бр. 6204, 6111, 6235, 6234 од 16, 14, 19. 07. 1924.

¹²⁴³ Исто, л. 335, МИД-Посланству у Паризу, пов. бр. 6848, 05. 08. 1924.

¹²⁴⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Софиа, 14. 08. 1924. (ЧИ/І, док. 167, стр. 299-300.)

¹²⁴⁵ АЈ, 388-9-22, л. 328, Маринковић-Посланству у Паризу, пов. бр. 6900, 02. 08. 1924.

Ракића је однос бугарске владе према ВМРО-у био "лажан". Сматрао је да комите више немају никакво упориште у Вардарској Македонији, да су потпуно сломљени, и да је преостало једино да Софија испуни Нишки споразум и уништи њихове базе на својој територији.¹²⁴⁶

Софија је званично поднела захтев за повећање војске за 4000 људи. Краљевина СХС је уложила протесну ноту Конференцији амбасадора, која је одбила бугарски захтев, наредила да се распусти сви "нелегални добровољци", као и да број људи под оружјем не сме да пређе 33.000.¹²⁴⁷ Међутим, Бугарска је, и пре одлуке Конференције, повећала војску за 4000 људи које, и поред наређења из Париза, није распустила до почетка октобра. Маринковић је тражио да се од француске владе захтева најенергичније дејство, јер је по среди отворено кршење мировог уговора. По њему, Бугарска је према југословенској граници на југу имала више војске него пре рата.¹²⁴⁸

После убиства Годора Александрова, опхрвана унутрашњим борбама између супростављених фракција, македонска организација је у наредном периоду смањила интензитет својих активности на југословенској територији. Све до касног пролећа 1926. године комитско питање није изавало тако озбиљне тензије (као на пролеће 1924.), мада комитет није мировао. Тако су јуна 1925. југословенске власти ухапсила једног изасланика ВМРО-а под оптужбом да је припремао атентат на Пашића и друге чланове владе. Током јула комите су извршиле неколико озбиљнијих напада на погранична села.¹²⁴⁹ Калфов је крајем августа уверавао Ракића да бугарска влада најискреније жели зближење и споразум са Краљевином СХС, и да је спремна да предузме најоштрије мере против ВМРО-а. Правдао се да је акција тактички одлагана, због симпатија које је комитет уживао у народу, а влада је покушавала да убеди све снаге у друштву како је обрачун са комитетом у највећем интересу, и да је у томе имала успеха – владина већина, али и војска, били су спремни да помогну влади. За последње акције комитета оптуживао је опозицију, која подстиче комитет на акције, како би нашкодила влади, али и Москву, која преко комитета ради против југословенско-бугарског зближења. "Има нешто искрено у свему томе", писао је Ракић, влада

---

¹²⁴⁶ Доклад на Посолството на ЧСР в Софиа, 19. 08. 1924. (ЧИ/І, док. 169, стр. 303-304.)

¹²⁴⁷ АЈ, 388-9-22, л. 369, Спалајковић-Маринковићу, пов. бр. 1102, 13. 09. 1924.

¹²⁴⁸ Исто, л. 399, Маринковић-Спалајковићу, пов. бр. 8587, 04. 10. 1924.

¹²⁴⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 287.

јесте предузела неке мере о којима говори Калфов, али јој циљ није било растурање ВМРО-а, већ привремена обустава деловања "до бољих времена кад Бугарска неће бити излована као сада, и кад ми не будемо овако опасни за Бугарску као што смо сада." Влада дозвољава македонске манифестације које распирују најгори шовинизам и жељу за реваншизмом, сматра посланик, и додаје да је објашњење о везама Москве и ВМРО-а нетачно, јер је комитет био највећи савезник владе у борби против комуниста. Што се тиче обећања Калфова да ће тражити од владе да примени "одлучне мере" или у супротном поднети оставку, Ракић сматра да су у питању "лепе фразе", али и жеља да се његов евентуални излазак из владе "објасни на нама симпатичан начин". Влада је у кризи, па нема ни говора о предузимању замашне акције против ВМРО-а, закључује посланик још један у низу извештаја у коме одзвањају речи неповерења.¹²⁵⁰ Ракићеве речи и ставове лако је разумети, ако се има у виду колико је пута од свога доласка у Софију од различитих представника власти, али и самог Калфова, чуо исте речи и слушао иста објашњења, као тог августовског дана 1925 године.

1.3.4. Политика према Бугарској у светлу

"бољшевичке опасности" и југословенско-грчког спора

Од лета 1924. године, бугарска влада је све интензивније почела да користи "бољшевичку опасност"¹²⁵¹ као аргументацију и политичко оправдање за своје потезе на плану унутрашње, али и спољне политике. На спољно-политичком

---

¹²⁵⁰ АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића (даље: АЦМ), ф. 2, Ракић-Нинчићу, пов. бр. 770, 26. 08. 1925.

¹²⁵¹ Кампању о "бољшевичкој опасности" која преко Бугарске покушава да запали Балкан, започео почетком јула 1924. године лондонски *Тајмс* низом својих текстова, и тако "пустио духа из боце", када тема о Бугарској и бољшевизму постаје све актуелнија. (Вид. у: С. Райчевски, *н. д.*, стр. 275-276; Вид. и: Vuk Vinaver, "КРЈ и jugoslovensko-bugariski odnosi 1919-1938. godine", *Jugoslovensko-bugariski odnosi u XX veku*, knj. 2, ur. Živko Avramovski, Beograd, 1982, str. 174-175). Београдска *Правда*, за коју је кампања о "комунистичкој опасности" у Бугарској била још само једна од махинација Цанковљеве владе, је на основу извештаја свог софијског дописника "извориште" ових информација видела у дописнику *Тајмса* из Софије Валтеру Колинсу, који је блиско сарађивао са бугарским спољнополитичким ресором. Лист преноси да су поменути текстови настали у канцеларијама бугарског Министарства спољних послова, и да је Колинс наплаћивао свој "утицај и престиж", који је ставио у службу бугарске пропаганде. (*Правда*, "Бугарске мистификације у Лондону", 21. 09. 1924.)

плану, бугарска влада је покушавала да на платформи о "бољшевичкој опасности" побољша свој међународни положај, посебно односе са суседима, па је почетком јула послала "извидницу" у Београд. Др Фаденхехт, стигао је у Београд, званично да би са југословенским колегама усагласио ставове око примене усвојених конвенција. Незванично, циљ посете било је испитивање могућности постизања споразума о "антибољшевичком фронту", односно могућности зближења на бази борбе против комунизма.¹²⁵²

Крајем јула је дошло до промене владе у Београду (владу је формирао Опозициони блок окупљен око Демократске странке).¹²⁵³ Нови министар спољних послова Воја Маринковић није веровао да Бугарској прети опасност од комунистичког устанка (Бугарска је сељачка земља а сељаци нису склони комунизму), већ пре од побуне ВМРО-а, јер влада не може да испуни обећања која је дала организацији када је дошла на власт. Ако у Бугарској ипак дође до комунистичке побуне, Београд ће војно интервенисати, без обзира на ставове Француске и Енглеске, био је категоричан Маринковић.¹²⁵⁴ Маринковићево неповерење види се и из његовог извештаја МИД-у, после посете Софији непосредно пре доласка Цанкова у Београд крајем децембра. Иако је у бугарској престоници, тада већ као бивиши министар, званично боравио из приватних разлога (посетио је Милана Ракића), тамо је ступио у контакт са представницима политичког врха. Прави циљ посете био је да сазна какав је став ВМРО-а поводом доласка Цанкова у Београд и, уопште, какав је положај бугарске владе. Маринковић није веровао у добре намере Цанкова, истицао је да његова влада нема подршку у народу, и препоручивао званичним круговима дистанцирање и суздржаност према њему.¹²⁵⁵ У изјави за штампу, Маринковић се поново изјаснио против стварања "антибољшевичког фронта", уз напомену да је Краљевина СХС довољно јака да се сама обрачуна са потенцијалном опасношћу, али и истакао да

---

¹²⁵² Доклад на посолството на ЧСР в София, 04. 08. 1924. (ЧИ/І, док. 165, стр. 296-297); *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 230; *Официјалната и тајната бугаро-турска дипломатија*, док. 420, стр. 684. (Представник руске мисије у Цариграду је крајем августа 1924. године представнику ВМРО-а рекао да су пропале све комбинације о српско-бугарском зближењу иза којих су стајали Григор Василев, професори Мишајков и Михалчев [Димитър Михалчев] и др Фаденхехт).

¹²⁵³ Бранислав Глигоријевић, *Историја Демократске странке 1919-1928*, Београд, 2013, стр. 217.

¹²⁵⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 31. 07. 1924. (ЧИ/І, док. 165, стр. 286-287). Вид. и: Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 250-251.

¹²⁵⁵ З. Мичева, *Бугаро-југославските одношенија 1923-1926*, стр. 342.

су за њега односи са Бугарском били најважније питање југословенске спољне политике. Подсетио је на 1915. годину, и додао да, уколико Краљевина СХС жели сигурну будћност, Бугарска или мора нестати, или се са њом мора пронаћи модел трајног суживота.¹²⁵⁶

Демократска и радикалска влада, које су се смењивале 1924. године, су по питању односа са Бугарском поводом "бољшевичке опасности" имале другачије ставове. Зато су Маринковић и Нинчић имали другачији приступ.¹²⁵⁷ Мада ни једна, ни друга влада, нису имале намеру да искрено подрже Цанкова, нити да са Бугарском успоставе присније односе, радикали су користили "бољшевичку опасност" у борби против Стјепана Радића¹²⁵⁸, слично ономе што је Цанков (мада много интензивније и репресивније) радио у Бугарској против својих политичких непријатеља. У том контексту, њихова позиција према Бугарској била је "мекша" од позиције демократа који су тежили споразуму са Хрватима и чију је владу Радић подржавао, баш као што је позиција према "комунистичкој опасности" била "тврђа" у односу на позицију демократа. Нинчић је веровао да комунисти нигде не могу да однесу одлучујућу победу, али да су довољно јаки да изазову унутрашње нереде у многим државама. Он је остављао могућност постизања споразума са Бугарском и Румунијом по овом питању.¹²⁵⁹

Непосредно пре доласка Цанкова, Нинчић је предузео дипломатску акцију у иностранству са циљем да убеди велике силе у озбиљност "бољшевичке опасности" на Балкану, али и у то да су један од извора ове опасности политички противници владе (демократе и радићевци), чиме је хтео да оснажи међународни легитимитет недавних промена владе, тј. стварања мањинске владе на челу са радикалима, и да припреми терен за обрачун са политичким опонентима. За своју "антибољшевичку акцију" добио је отворену подршку у Паризу.¹²⁶⁰

Цанков је тврдио да је циљ његове посете био да се упозна са државницима у суседству, али да је нерадо кренуо на пут, без илузија да ће постићи икакав успех. Заправо, сумњао је да је посета намерно намештена од стране његових унутрашњих непријатеља (генерала Влкова), како би се показао неуспех његове спољне политике, и то искористило за нападе на њега. Цанков наводи да је

---

¹²⁵⁶ *Демократија*, "Изјава г. Маринковића", 21. 12. 1924.

¹²⁵⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 230-231.

¹²⁵⁸ Вид. Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић/2*, стр. 265-266.

¹²⁵⁹ *Самоуправа*, "Наш међународни положај" (интервју са Нинчићем), 19. 12. 1924.

¹²⁶⁰ Б. Глигоријевић, *Историја демократске странке*, стр. 250-251.

иницијативу за посету Београду дао генерал Влков у једном разговору са Ракићем.¹²⁶¹ Међутим, Ракић је енглеском представнику у Софији рекао да је сам Цанков иницирао посету Београду. Бугарска верзија је била да је позив за званичну посету био упућен Калфову још септембра 1924. године од стране Косте Куманудија (члана југословенске делегације на Скупштини ДН), да при повратку из Женеви посети Београд, али се он тада оправдао обевезама у Софији, па је овај позив искоришћен за посету Цанкова.¹²⁶² У сваком случају, његови противници су заиста искористили чињеницу да посете нису дале никакав конкретан резултат, и оштро су га напали.¹²⁶³ У својим мемоарима Цанков не помиње да је "антибољшевички фронт" био предмет разговора, а заправо је то била једна од централних тема посете у Београду и Букурешту.¹²⁶⁴

У Београду је председник бугарске владе 26-28. децембра примљен коректно, али хладно (како је сам записао, осећао се "као на трњу").¹²⁶⁵ Разговорао је са Пашићем и Нинчићем, који су му приредили вечеру. Прошетао је Београдом, али је био бојкотован од стране новинара. Београдска штампа га је дочекала веома непријатељски (осим, очекивано, листа *Време*, које је извештавало коректно).¹²⁶⁶ Ракић је то сликовито описао речима да је Цанков у Београд изван владиних кругова "третитан као пас".¹²⁶⁷ За британског посланика у Београду посета је доживела "прави фијаско".¹²⁶⁸ Он је посету објашњавао унутрашњополитичким разлозима: Пашић је пристао на посету Цанкова да би задовољио западне силе и своје бираче пред изборе, док Нинчић је желео да стварање "антибољшевичког

---

¹²⁶¹ А. Цанков, *Моето време*, стр. 337-338.

¹²⁶² Mr. Barber to Mr. Chamberlain, 05. 01. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 2, str. 4-5).

¹²⁶³ З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 343-344.

¹²⁶⁴ АЈ, 388-9-23, л. 527, Нинчић-Министру двора, 31. 12. 1924; *Самоуправа*, "Долазак г. Цанкова", 27. 12. 1924. (преноси званично саопштење Одељења за штампу МИД-а о разговорима); "Изјава г. Цанкова", 28. 12. 1924; М. Куманов, *Към въпроса...*, стр. 324-325; З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 343; Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 202; Опозициона *Правда* је донела вест о усменом договору Пашића и Цанкова о стварању антибољшевичког савеза и антибољшевичке армије на територији Краљевине СХС, састављене од руских емиграната. (*Правда*, 27. 12. 1924). Дан касније, исти лист је писао да је договор Пашић-Цанков садржао обећање Цанкова да ће растури македонске организације, и обећање Пашића да ће одобрити повећање бугарске војске за борбу против бољшевоизма у Бугарској. (*Правда*, 28. 12. 1924). Ове вести треба узети са крајњом резервом, јер су биле део предизборне кампање и политичких обрачуна.

¹²⁶⁵ А. Цанков, *Моето време*, стр. 338.

¹²⁶⁶ Вид. писање *Политике* (27-28. 12. 1924), *Времена* (26-28. 12. 1924) и *Правде* (26-30. 12. 1924). Вид. и: М. Куманов, *Към въпроса...*, стр. 327.

¹²⁶⁷ DBFP/I, XXVII, dok. 2, str. 4. (као у нап. 1262).

¹²⁶⁸ АЈ, 388-9-23, л. 530, Нинчић-Министру двора, пов. бр. 177, 04. 01. 1925.

фронта" искористи за политички обрачун са Радићем. У сваком случају, Београд је био неискрен.¹²⁶⁹ С друге стране, чехословачки посланик у Софији је у њој видео могући "први корак" ка југословенско-бугарском зближењу у виду царинске уније. Да постоје тенденције ка томе закључује на основу многих разговора са бугарским политичарима, који су све више сматрали да је за Бугарску најбоље да се ослони на Београд, и да се спорна питања оставе по страни.¹²⁷⁰ За његовог колегу у Београду Јана Шебу, посета Цанкова била је последица лобирања Рима, који је имао јак утицај на Нинчића после Римског пакта¹²⁷¹, а у вези са италијанским балканским комбинацијама, о којима је већ било речи. Историчар М. Куманов одбијање Београда да прихвати Цанковљеве предлоге доводи у везу са француским противљењем "антибољшевичком фронту" на Балкану онако како га је Енглеска замислила, јер је у томе видела покушај да се ослаби њен утицај у региону, стварањем новог савеза под енглеским егидом.¹²⁷² Овакав закључак подупиरे и писање радикалске *Самоуправе*, која, у једном од многобројних текстова посвећених "бољшевичкој опасности", подвлачи да је посета Цанкова била значајна у контексту сређивања прилика на Балкану, али да о некаквом "балканском фронту" не може бити говора, јер за њим нема потребе, између осталог и због постојања Мале Антанте (која се налазила у француској "орбити" – И.Р.)¹²⁷³ Сам Нинчић је, одговарајући на оптужбе опозиције, изјавио да са Цанковим, заправо, није било никаквих преговора, јер још увек постоји "атмосфера неповерења" према Бугарској.¹²⁷⁴ Нешто касније је Ерскин јављао да југословенска влада није могла да прихвати бугарски предлог о "антибољшевичком фронту", јер су Бугари тиме једино хтели да издејствују протеривање политичких емиграната из Краљевине СХС.¹²⁷⁵

Посета Цанкова, која је дошла у веома комплексном тренутку и одвијала се у напетом спољнополитичкој и унутрашњополитичкој атмосфери, изазвала је бројне контраверзе и различите реакције и тумачења. Антибољшевичка кампања

---

¹²⁶⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 230-231.

¹²⁷⁰ Доклад на Посолството на ЧСР в София. 06. 02. 1925. (ЧИ/І, док. 179, стр. 326-327.)

¹²⁷¹ Телеграма на Посолството на ЧСР в Белград, 27. 12. 1924. (ЧИ/І, док. 176, стр. 324.)

¹²⁷² М. Куманов, *Към въпроса...*, стр. 325-326. Други бугарски историчар, К. Палешутски, наводи да је иза Цанковљеве посете стајала француска дипломатија, чији је циљ била заједничка југословенско-бугарска акција против Грчке, и излазак обе државе на Егејско море. (К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924-1934*, стр. 20).

¹²⁷³ *Самоуправа*, "Мала Антанта и 'тобожњи балкански фронт'", 16. 01. 1924.

¹²⁷⁴ *Време*, "Одговор г. др. Нинчића г. Давидовићу", 30. 12. 1924.

¹²⁷⁵ Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 27. 01. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 19, str. 39.)

енглеске владе, реална опасност од комунистичко-земљорадничке револуције у Бугарској са учешћем емиграције која је уживала подршку Београда, криза владе у Бугарској и сукоб са ВМРО-ом, различити интереси сила на Балкану, унутрашња политичка криза у Краљевини СХС – све је то утицало на ток и исход посете. Уопште узев, посета је била последица актуелних тенденција у европској политици и потребе Цанкова да, користећи их, ојача међународни положај Бугарске, али и себе и своје владе, представљајући је као најистуренији бедем "антибољшевичке Европе". Тиме је јачао и своје политичке капацитете за унутрашње обрачуне који су следили.

* * *

Сукоб бугарске владе са комунистима и "једнофронтовцима" достигао је врхунац 1925 године. Цанков се ове године сећао као "најтеже и најзлокобније" у свом политичком животу.¹²⁷⁶ Почетком године бугарска влада је тврдила да је у документима ухапшеног вође "комунистичке ЧЕКЕ"¹²⁷⁷ пронашла доказ да се за почетак марта припрема револуција у Бугарској. О томе је обавештена Румунија, која је одмах нашла везу између ових информација и совјетских војних маневара близу Бесарабије. У Букурешту су били узнемирени ставом Београда, јер су сматрали да Београд форсира стварање земљорадничке владе у Бугарској, иако су земљорадници под утицајем комуниста (што није било далеко од истине – И. Р.)¹²⁷⁸ Бугарска је затражила повећање оружаних снага, сада за додатних 4000 људи. Југословенска влада је била против, јер је сматрала да Бугарска има довољно војника и полицајаца за одржавање реда у земљи, и да не постоји опасност од бољшевичке револуције, већ само од "месних атентата". Тврдила је да се Бугарска стално жали на недостатак полицијских снага, а не користи своју Жандармерију коју користи као восјку. У Београду су иступили и против захтева који је Ликвидациони орган у Софији упутио Конференцији амбасадора да може, уколико буде било потребно, да одобри повећање бугарске војске, без предходног одобрења Конференције.¹²⁷⁹ Посланство у Паризу је упутило ноту Конференцији

---

¹²⁷⁶ А. Цанков, *България в бурно време*, стр. 214.

¹²⁷⁷ Специјална казнена група формирана на јесен 1924. године при ЦК БКП. (*История на България/III, От освобождението...*, стр. 219).

¹²⁷⁸ Sir H. Dering to Mr. Chamberlain, 26. 02. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 67, str. 108-109.)

¹²⁷⁹ АЈ 388-9-23, л. 628, л. 560, Нинчић-Посланству, пов. бр. 1567, 16. 03. 1925.

амбасадора, а војни изасланик у Паризу је ургирао код тзв. Версајског комитета, али је приметио да је расположење да се удовољи захтеву Бугарске било веће него приликом ранијих захтева.¹²⁸⁰

Није Београд једини сматрао да је бугарски захтев неоправдан, и да стање није онакво каквим га пружају званична Софија. Ерскин је, такође, био уверен да треба одбити бугарски захтев. Сматрао је да су догађаји показали да је "страх бугарске владе" од ескалације насиља намерно перувеличаван, јер су земљоделци били подељени, а њихово вођство посвађано, док борбе између фракција у ВМРО-у искључују сваку опасност са те стране, а што се комуниста тиче, велики број је похапшен. Посланик, који је, као што смо видели, био оштар критичар унутрашње политике бугарске владе, у поменутом захтеву је видео њену тежњу да ојача капацитете за обрачун са политичким противницима.¹²⁸¹ Ерскин је сумњао и да бугарска влада непрестано намерно пласира различите информације о очекивању устанка (у марту, априлу, мају).¹²⁸²

Конференција амбасадора је овога пута дозволила Бугарској повећање оружаних снага за 3.000 људи. После напада на цркву Св. Недеље, Бугарска је затражила додатно повећање војске од 10.000 људи. Спалајковић је јављао да ће поједине силе највероватније разменом нота одобрити повећање, и не чекајући званичну одлуку Конференције амбасадора.¹²⁸³ Велике силе су биле сложне да се хитно одобри бугарски захтев.¹²⁸⁴ Страх од комунистичке револуције у најосетљивијој тачки Европе – на Балкану, био је јачи од свих процедура и обзира према мировним уговорима. Конференција амбасадора је своју одлуку да се изађе у сусрет бугарском захтеву образложила потребом очувања европског мира, и мира и реда у Бугарској.¹²⁸⁵ Француска и енглеска штампа су упозоравале своје владе на опасност по Европу од комунистичке акције – циљ Москве је да изазове побуну у Бугарској, интервенцију суседних држава и општи рат на Балкану.¹²⁸⁶ Версајски комитет је своју подршку бугарском захтеву образложио

---

¹²⁸⁰ Исто, л. 564, Војни изасланик у Паризу-Посланству у Паризу, пов. бр. 110, 21. 03. 1925.

¹²⁸¹ Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 10. 03. 1925; Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 12. 03. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 75, 78, str. 120-121, 123-124).

¹²⁸² Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 19. 03. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 81, str. 126-127).

¹²⁸³ AJ 388-9-23, л. 628, Посланство у Паризу-МИД-у, пов. бр. 346, 22. 04. 1925.

¹²⁸⁴ AJ, 334/ПО, 8-28, л. 180, Посланство у Лондону-МИД-у, пов. бр. 138, 24. 04. 1925.

¹²⁸⁵ AJ 388-9-23, л. 639, Спалајковић-Нинчићу, концепт телеграма, 25. 04. 1925.

¹²⁸⁶ AJ, 334/ПО, 8-28, л. 182, Спалајковић-МИД-у, пов. бр. 347, 22. 04. 1925.

тима да је, иако Бугарска има довољно снага да се носи са немирима и без повећања, будућност неизвесна, јер се не зна снага "једнофронтаца", па би могло доћи до непријатних изненађења. Треба појачати снаге у Софији, а не смеју се довлачити снаге из унутрашњости, јер би се тиме олакшало избијање револуције у тим крајевима, сматрали су у комитету.¹²⁸⁷

Београд је и овога пута другачије гледао на ситуацију, и био изричито против бугарског захтева. За Нинчића је напад на цркви Св. Недеља био само "гнусан атентат", али не и почетак комунистичке револуције. За спречавање оваквих догађаја није потребна војска, већ добра полиција и обавештајна служба, чиме Бугарска већ располаже.¹²⁸⁸ Поново се мишљење Београда поклапало са мишљењем енглеског посланика у Софији, који је сматрао да се ради о "излованим актима тероризма", а не о почетку општег устанка.¹²⁸⁹ Међутим, овога пута је, у општеевропском хорском антибољшеvizму, глас Београда остао усамљен. Бријан је Спалајковићу одговорио да се другачије није могло поступити, јер су се сви, посебно Енглези, залагали за "јакe мере против бољшеvizма". Упитао је југословенског посланика каква би била реакција Београда уколико би комунисти победили у Бугарској, на шта је овај одговорио да би у том случају уследила заједничка интервенција суседа, али да до тога сигурно неће доћи.¹²⁹⁰

Бугарској је крајем априла одобрено повећање оружаних снага за још 10.000 људи, под следећим условима: да мера буде привремена; да позвани резервисти буду добровољци (не регрути); да се добровољци отпусте најкасније до 31. маја; није дозвољено повећање ратног материјала одређеног мировним уговором; да бугарска влада омогући сталну контролу Ликвидационом органу.¹²⁹¹ Бугарска је покушала да задржи додатних 10000 људи (а да распусти само предходно одобрени контингент од 3000 људи) и после предвиђеног рока, под изговором напете ситуације у земљи, али је Ликвидациони орган био на становишту да се стање у земљи побољшало и да за то нема разлога.¹²⁹² Југословенска, грчка и румунска влада су извршиле дипломатски притисак у Паризу да се стриктно

---

¹²⁸⁷ АЈ 388-9-23, л. 631, Војни изасланик у Паризу-Начелнику ГГ, пов. бр. 182, 22. 04. 1925.

¹²⁸⁸ *Исто*, л. 635, Нинчић-Спалајковићу, пов. бр. 2351, 23. 04. 1925.

¹²⁸⁹ Mr. Erskine to Mr. Chamberlain, 29. 04. 1925. (DBFP/I, XXVII, dok. 109, str. 159.)

¹²⁹⁰ АЈ 388-9-23, л. 646, Спалајковић-Нинчићу, концепт телеграма, 29. 04. 1925.

¹²⁹¹ *Исто*, л. 633, Војни изасланик у Паризу, пов. бр. 192, 23. 04. 1925.

¹²⁹² *Исто*, л. 666, Војни изасланик у Паризу, пов. бр. 2382, 26. 05. 1925; л. 668, Нинчић-Посланству, пов. бр. 3393, 28. 05. 1925.

испоштују услови под којима је повећање одобрено.¹²⁹³ Спалајковић је разговарао са председником француске владе Пенлевеом [Paul Painlevé], кога је убеђивао да иза свега стоји бугарска тактика чији је циљ кршење одредаба мировног уговора, да је Конференција амбасадора погрешила излазећи у сусрет Бугарској, и да то отежава положај Краљевине СХС и ствара озбиљне опасност за будући развој догађаја.¹²⁹⁴ Дипломатска акција је уродила плодом. Конференција амбасадора је одбила бугарске захтеве да преко рока задржи 10000 људи и наложила распуштање без одлагања.¹²⁹⁵

Напад на цркву Св. Недеље изазвао је озбиљан дипломатски спор између Краљевине СХС и Бугарске, јер су поједини високи бугарски званичници оптужили југословенску владу да је индиректно учествовала у нападу, највише због њених веза са бугарском емиграцијом. Министар унутрашњих дела Русев је пред Собрањем изнео сазнања из истраге, према којима је требало да после напада завереници у југословенском посланству добију пасоше за бекство у иностранство.¹²⁹⁶ На конференцији за новинаре наредног дана, Русев је оптужио "суседне земље" да подржавају "једнофронтовце", и да "оружје и експлозивни стижу преко границе". Ово је била јасна алузија. Иако министар није директно оптужио југословенску владу, он је, одговоарајући на питања страних новинара, јасно алудирао: рекао је да су атентатори на цара Бориса¹²⁹⁷ вероватно дошли из Србије, и да су били обучени као емигранти-аграрци који се налазе у Србији; да "није немогуће" да се један од вођа "једнофронтаца" Грнчаров сакрио "у некој кући која ужива екстериторијалност"; да су бугарске власти неколико месеци раније заплениле новац послат из Србије; да су приликом претреса неких станова пронађени експлозивни са натписима на српском итд.¹²⁹⁸ И Калфов је оптуживао Београд да стоји иза нереда у Бугарској, и да у сарадњи са емигрантима припрема

---

¹²⁹³ *Исто*, л. 656, Спалајковић-Нинчићу, пов. бр. 427, 20. 05. 1925.

¹²⁹⁴ *Исто*, л. 672, Спалајковић-Нинчићу, концепт телеграма, 28. 05. 1925.

¹²⁹⁵ *Исто*, л. 674, 681, Спалајковић-Нинчићу, пов. бр. 449, 494, 2. и 18. 06. 1925.

¹²⁹⁶ *Политика*, "Г. Русев оптужује наше посланство у Софији", 22. 04. 1925.

¹²⁹⁷ Атената на цара Бориса покушан је 14. априла на Арабаконашком путу, два дана пре напада на цркву Св. Недеља. Атенатори су били Васил Икономов и Нешо Тумангелов. (*История на Българите/III, От освобождението...*, стр. 219).

¹²⁹⁸ *Политика*, "Бугарска влада оптужује Србију", 24. 04. 1925.

упад својих трупа.¹²⁹⁹ Краљевина СХС је оптуживана и пред страним дипломатским представницима и силама.¹³⁰⁰

Ракић је добио инструкције да реагује. Упозорио је Калфова да изјаве Русева "бацају страховиту сумњу" на Посланство, и да су потпуно нетачне. Инсистирао је да бугарска влада, пре него што јавно изнесе податке које се односе за личности са југословенске територије, исте проследи југословенским властима ради провере. Заправо, на индиректа начин је тражио да се Краљевина СХС не помиње јавно у вези са дешавањима у Бугарској. Калфов је, насупрот њему, инсистирао да је бугарска влада обавезна да све документе везане за истрагу публикује. Ракић је запретио да ће, као чин одбране Посланства од оптужби, забранити визирање пасоша. Калфов је одговорио да Бугарска, "иако мала и слаба земља, дубоко осећа увреде и шикане". Овај жучни разговор је завршен без резултата. Ракић је одбојно држање Калфова и бугарске владе објашњавао мотивима: "с једне стране нервозношћу и узбуђењем од последњих догађаја и огорчењем јавног мишљења; с друге стране, да ће имати симпатије и помоћ западних сила ако ми предузмемо репресалије; да смо ми у незгодном положају који треба што више искористити; да јој је један морални успех према нама осигуран и зато она (бугарска влада – И.Р.) први пут после рата заузима овакво држање према нама."¹³⁰¹ У Београду је Нинчић упозорио Вакарелског на антијугословенске изјаве и кампању бугарске владе. Пред новинарима се бугарски посланик правдао да су Калфова погрешно разумели, и да је Русев дао изјаве под притиском ситуације, "да би створио атмосферу повољну за донпшење одлука које је влада донела".¹³⁰²

Изјаве бугарских министара и упозорења Ракића, изазвале су узбуну и у самој бугарској влади, која је хитно заседала.¹³⁰³ Само неколико сати после жучног разговора Ракића и Калфова, донела је одлуку да неће дозволити никакве јавне оптужбе на рачун југословенске владе.¹³⁰⁴ Вакарелски је, после разговора са Нинчићем (на захтев последњег), београдски новинаре убеђивао да су погрешно

---

¹²⁹⁹ Исто, "Улога Југославије несимпатична, каже г. Калфов", 22. 04. 1925; "Нова изјава енглеских парламентарца", 24. 04. 1925.

¹³⁰⁰ Телеграма на Посолството на ЧСР в Софија, 21. 04. 1925. (ЧИ/І, док. 189, стр. 344); Mr. Chamberlain to Lord Crewe and Sir R. Graham, 19. 05. 1925. (DBFP/І/XXVII, dok. 127, str. 184-185); И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 57.

¹³⁰¹ АЈ, 334/ПО, 8-28, л.184, Ракић-Нинчићу, пов. бр. 378, 23. 04. 1925.

¹³⁰² *Правда*, "Протест владе у Софији", 24. 04. 1925.

¹³⁰³ *Политика*, "Око изјаве г. Русева", 24. 04. 1925.

¹³⁰⁴ АЈ, 334/ПО, 8-28, л.186, Ракић-Нинчићу, пов. бр. 381, 23. 04. 1925.

разумели изјаве Калфова, а да Русев "можда није требао оно да каже, али се мора разумети да је говорио у Собрању после четири дана лежања у постељи, са везаном главом, и још у нестишаном узбуђењу" (био је повређен приликом нападу на цркву – И.Р.) Што се појачања војног присуства на граници са Краљевином СХС тиче, посланик је изјавио да се не ради о концентрацији трупа, већ о јачању стража због могућих упада емиграната.¹³⁰⁵ Бугарска влада је убрзо демантовала изјаве Калфова и Русева.¹³⁰⁶ Иако су у МИД-у страним представницима изјављивали да сматрају како је демантијем бугарске владе спор окончан, Ракић је после неколико дана поново посетио Калфова и изјавио да су деманти били "непрецизни", и да нису могли отклонити сумњу бачену на званични Београд. Затражио је нову изјаву бугарске владе, што је она и учинила, сада врло јасно наводећи "да никада није помишљала на сумњу, а и сада нема разлога сумњати у саучешће било српско-хрватско словеначке владе, било њених званичних органа у припремама или извршењу терористичких дела."¹³⁰⁷

Почетком маја Калфов је, на свом путу за Рим, Париз и Лонодон, посетио Београд. *Време* је писало да су циљ посете разговори о стварању "антибољшевичког фронта", екстрадицији бугарских емиграната, балканском пакту, разјашњење изјава о улози Краљевине СХС у догађајима у Софији. Разговор са Нинчићем Калфов је описао као "пријатељски разговор двају добрих суседа који желе да спасу цивилизацију и да сваки у својој земљи, ради у отклањању опште бољшевичке опасности." Бугарски министар је изјавио да је кренуо на пут како би објаснио ситуацију у својој земљи и затражио "моралну подршку", пре свега од суседних држава, за борбу против комуниста. Нинчићу се захвалио за интернирање емиграната са границе.¹³⁰⁸

Пут Калфова је остао без резултата, јер велике силе нису пристале да Бугарска задржи додатни број војника после предвиђеног рока.¹³⁰⁹ Неколико дана потом, Нинчић је на конференцији министара спољних послова Мале Антанте у

---

¹³⁰⁵ *Политика*, "Г. Нинчић и г. Вакарелски", 24. 04. 1925; *Правда*, "Протест владе у Софији", 24. 04. 1925.

¹³⁰⁶ *Политика* "Деманти бугарске владе", 25. 04. 1925.

¹³⁰⁷ *Исто*, "Влада и догађаји у Бугарској", 26. 04. 1925; "Бугарска се извинила", 29. 04. 1925.

¹³⁰⁸ *Време*, "Г. Калфов у Београду", 06. 05. 1925; "Мисија г. Калфова", 07. 05. 1925; *Правда*, "Изјаве Калфова у Београду", 07. 05. 1925.

¹³⁰⁹ АЈ, 341, фасц. I/1925, Извештај из Лондона, пов. бр. 180, 21. 05. 1925; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, стр. 286; И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 61.

Букурешту изјавио да је савез свестан да је "бољшевичка опасност" највећа у Бугарској, да је борба бугарске владе против Коминтерне "озбиљна", да јој не треба отежавати положај, али и да има довољно средстава да се супротстави овој опасност и без додатног повећања војске.¹³¹⁰ Став Мале Антанте био је последица компромиса: признато је да у Бугарској постоји "озбиљна бољшевичка опасност", што је заговарала Румунија, али нису подржани бугарски захтеви у погледу војске, што је био захтев Краљевине СХС.

Југословенско-бугарски априлски спор је окончан дипломатском победом Београда. Али је та победа само наизглед била потпуна. Положај југословенске владе није био ни најмање лагодан, без обзира на званична извињења Софије. Спољнополитички углед владе био је доведен у питање због блиских веза са бугарском емиграцијом, чији су прсти били уплетени у трагичне догађаје у Бугарској, али и у балканске планове Москве (припреме оружаних акција са комунистима за обарање владе на јесен 1924., и пролеће 1925. године). Бреме емиграције постало је претешко за југословенску дипломатију, и влада се морала дистанцирати од својих емигрантских савезника. Зато је крајем априла 1925. године донела одлуку о расељавању емиграната из свих пограничних места и градова (Ниша, Пирота, Цариград и др.), одузимању оружја и строгој контроли њиховог кретања.¹³¹¹ Због тога се окончање дипломатског спора изазваног изјавама бугарских званичника може сматрати и делимичном победом бугарске дипломатије. Спорне изјаве бугарских министара су постигле жељени ефекат.

* * *

На југословенско-бугарске односе и политику Београда према Софији, у значајној мери су утицали односи између Краљевине СХС и Грчке. Повезаност процеса и односа у "балканском троуглу" (Београд-Софија-Атина), једна је од битних карактеристика балканске политичке историје 1920-их година, али се средином деценије ова међузависност посебно јасно показује, посебно у светлу идеја о споразумном решавању спорова, од почетка 1925. године све доминантнијих у европској дипломатији. На јесен 1924. године дошло је до

---

¹³¹⁰ *Време*, "Изјава г. др. Нинчића", 12. 05. 1925; *Правда*, "Др. Нинчић о Малој Антанти", 17. 05. 1925.

¹³¹¹ АЈ, 388-9-23, л. 651, Нинчић - Посланству, пов. бр. 2601, 02. 05. 1925.

погоршања југословенско-грчких односа, а разлог је био Протокол о мањинама између Грчке и Бугарске од 29. септембра 1924. године (тзв. *Протокол Калфов-Политис*, назван по потписницима).¹³¹² Протоколом је грчка влада словенске мањине у својој земљи признала као етнички бугарске, мада то није било једино спорно питање између Грчке и Краљевине СХС, већ више "кап која је прелила чашу".¹³¹³

Влада и јавност Краљевине СХС нису могле да прихвате проглашење словенске мањине у грчкој Македонији за бугарску, највише се бојећи да ће то представљати преседан, тј. да ће Бугарска, позивајући се на овај уговор, пре или касније, затражити иста права и за становнике српске Македоније, које је сматрала припадницима бугарског народа.¹³¹⁴ Грци су, с друге стране, очекивали да ће се Бугарска позивати на поменути протокол и у случају "бугарске мањине" у Краљевини СХС, што би довело до заоштравања југословенско-бугарских односа, и слабљења притиска Београда на Грчку поводом питања солунске зоне.¹³¹⁵ Догодило се супротно. Краљевина СХС је 14. новембра 1924. године једнострано отказала српско-грчки уговор о савезу из 1913. године¹³¹⁶, а владе су најавиле почетак преговора за склапање новог уговора.¹³¹⁷ Министар иностраних дела у кабинету Љубе Давидовића (у време потписивања протокола) Воја Маринковић је претио грчком посланику у Београду споразумом са Бугарском о подели интересних сфера у "грчкој Македонији".¹³¹⁸ У Грчкој су се појавиле гласине да су

---

¹³¹² Ради се о два истоветна протокола, грчком и бугарском, које су Калфов и Политис истовремено предали Друштву народа, и којима се Бугарска и Грчка обавезују да ће заштитити грчку, тј. бугарску мањину на својој територији. За бугарску владу договор је представљао дипломатски успех, и надала се да ће послужити као модел за решавање мањинског питања са осталим суседима. Детаљније вид. *Историја на Българите/IV, Българската дипломатия...*, стр. 382-383; Ж. Обрадовић, *н. д.*, стр. 237-239; *Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 213-215.

¹³¹³ Вид. А. Реџинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke...*, str. 45-48.

¹³¹⁴ *Политика*, "Грчко - бугарски споразум о Македонији", 11. 11. 1924; Васил Ат. Василев, "Провалът на протокола Калфов-Политис и претенциите на Белград за "сърбско" национално малцинството в Егейска Македонија", *Македонски преглед*, год. XXVII, кн. 1 (2004), стр. 7.

¹³¹⁵ *Историја на Българите/IV, Българската дипломатия...*, стр. 382.

¹³¹⁶ Уговор је склопљен 1913. године, уочи Другог балканског рата. Предвиђао је заједничку акцију у случају бугарског одбијања да прихвати територијалне тековине Првог балканског рата и друге аранжмане између Србије и Грчке. (L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, str. 513.)

¹³¹⁷ *Политика* "Отказ српско - грчког уговора", 20. 11. 1924.

¹³¹⁸ В. Ат. Василев, *Провалът на протокола Калфов-Политис*, стр. 7.

се Цанков и Пашић у Београду договорили да заједно наступе против Грчке.¹³¹⁹ Шеба је извештавао да је циљ посете Цанкова договор о наступу против Грчке, и да је постигнут споразум о заједничкој заштити словенских мањина. Сматрао је да Бугарска чека разрешење питања "солунске зоне", што ће јој послужити као узор приликом покретања питања свог изласка на Егејско море.¹³²⁰ С друге стране, и Бугари су покушавали да наметну тему заједничке заштите словенске мањине у Грчкој (Калфов је предлагао усаглашене, али одвојене кораке у Атини поводом овог питања, као средство притиска).¹³²¹ Убеђивали су Београд да протокол није против југословекских интереса. Калфов је говорио Ракићу да није важно да ли ће се словенске мањине у Грчкој звати бугарским, српским или југословенским, већ да је у интересу и Краљевине СХС и Бугарске да оне буду заштићене.¹³²² Бугарски министар је тврдио (што није било тачно) да је министар Маринковић дао сагласност на протокол.¹³²³ Савез са Грчком је раскинут неколико дана по формирању нове, Пашићеве, владе. Нови-стари министар Нинчић био је заступник "тврде линије" у преговорима са Грчком, са чиме се нису слагали Пашић и посланик у Атини Панта Гавриловић. Његов став објашњаван је утицајем Италије.¹³²⁴

Грчка није ратификовала протокол Калфов-Политис, чему је допринео и притисак Београда¹³²⁵, али је југословенско-грчке спор настављен и током 1925. године, а централно питање био је статус југословенске слободне зоне у Солуну и управљање пругом Ђевђелија-Солун.¹³²⁶ Бугарска влада је у овом спору покушала да потражи "шансу" за себе. Тако је јула 1925. године Цанков, преко Григора Василева, нудио Ракићу посредовање Бугарске у спору са Грчком, без икаквих

---

¹³¹⁹ З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 343;

¹³²⁰ Телеграма на Посолството на ЧСР в Белград, 27. 12. 1924. (ЧИ/Л, док. 176, стр. 324.).

¹³²¹ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 239, Посланство у Софији – МИД-у, 29. 12. 1925.

¹³²² Архив САНУ, МА, 14387/9095, Ракић-МИД-у, пов. бр. 164, 26. 02. 1925.

¹³²³ Телеграм на Посолството на ЧСР в София, 26. 02. 1925. (ЧИ/Л, док. 180, стр. 331.)

¹³²⁴ А. Реџинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke...*, стр. 48-49; Вид. и нап. 1320.

¹³²⁵ В. Ат. Василев, *Провалът на протокола Калфов-Политис*, стр. 13-14. Историчарка М. Павлова наводи да је Грчка имала одобрење Велике Британије и Француске да откаже споразума са Бугарском, зато што је протокол довео до раскида југословенско-грчког савеза, што је утицало на стабилност Балкана. (Мариела Павлова, "Ролята на Обществото на народите за разрешаване проблемите на българското малцинство в Западна Тракия и Егейска Македонија (1919-1925)", *Известия на Катедра Българска история и археология и Катедра за Обща история, ЮЗУ "Неофит Рилски"*, Благоевград, 1 (2003), стр. 255-257.)

¹³²⁶ А. Реџинар, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke...* стр. 48-51.

компензација.¹³²⁷ У исто време су се појавиле вести да је дошло до југословенско-бугарског споразума, што је МИД одмах демантовао.¹³²⁸

Да би изашла из изолације у којој се нашла због лоших односа са суседима, Грчка је на пролеће 1925. године изашла са иницијативом о склапању гарантног пакта на Балкану, на бази међусобних споразума о арбитражном решавању спорова, и то између Краљевине СХС, Грчке и Румуније, док би Бугарска могла да приступи касније, под условом да пружи гаранције да ће поштовати мировни уговор, интегритет и суверенитет суседних држава.¹³²⁹ Идеја је, заправо, била румунска, Грчка је покренула иницијативу, а главни протагониста био је Ланга Рашкану, румунски посланик у Атини.¹³³⁰ Рашкану је био велики противника југословенско-бугарског зближења. Бугарском представнику у Атини је речено да је Бугарска искључена из пакта да се не би провоцирао Београд.¹³³¹ Југословенски став је био да прво треба регулисати билатералне односе тј. спорна питања између појединих држава, па тек онда приступити разговорима о балканском гарантном пакту.¹³³² Бугарски став је изнео Григор Ваисљев у ауторком текст у листу *Препорец*: предлог Грчке је само неискрени, тактички потез у ситуацији погоршања њених односа са Краљевином СХС; Бугарску не занимају грчки предлози.¹³³³

Полемика о балканском гарантном пакту распламсала се на страницама водећих балканских листова на лето 1925 године. Централна тема били су југословенско-грчки и југословенско-бугарски односи. Грчка штампа је оштро одговарала на прозивке београдских листова да Грчка не жели искрен савез са Краљевином СХС с једне, и да је Краљевина СХС потребнија Грчкој него Грчка њој. Грци су одговарали да не могу да "купују пријатељство" Краљевине СХС "жртвујући своје достојанство", чију повреду су видели у претераним захтевима Београда.¹³³⁴ Бугарска штампа је подсећала на животну важност српско-грчких односа за бугарску спољну и унутрашњу политику, као и то да је свако српско-

---

¹³²⁷ Архив САНУ, МА, 14387/9073, Белешка М. Антића

¹³²⁸ *Време*, "Тенденциозне вести о савезу са Бугарском", 08. 07. 1925.

¹³²⁹ *Ž. Avramovski, Pitanje balkanskog garantnog pakta...*, str. 92.

¹³³⁰ Sir Mr. Cheetham to Mr. Chamberlain, 31. 03. 1925. (DBFP/I/XXVII, dok. 93, str. 138-139.)

¹³³¹ *История на Българите/IV, Българската дипломатия...*, стр. 387.

¹³³² *Ž. Avramovski, Pitanje balkanskog garantnog pakta...*, str. 93.

¹³³³ *Самоуправа*, "Пакт балканске сигурности" (преноси текст из листа *Препорец*), 20. 08. 1925; Архив САНУ, МА, 14387/9089, исечак чланка, уз напомену о аутору.

¹³³⁴ Архив САНУ, МА, 14387/9066, Преглед стране штампе-грчка штампа, 28. 06. 1925.

грчко споразумевање значило изолацију Бугарске (наводи се пример 1913. године и пораза Бугарске управо због једног таквог савеза). Истиче се блискост са Краљевином СХС и њеним интересима везаним за солунско пристаниште, али и заштиту словенског живља у Грчкој. Као један од важних разлога истиче се то што Грци "држе одељене и две словенске земље од Белог мора", а могуће је да ће се онада, када се Краљевина СХС учврсти у солунском пристаништу, и Грчка и велике силе сетити "својих обавеза према Бугарској". Интересантна је констатација да, поред мноштва околности које Бугарску привлаче ка Краљевини СХС, и "племенска солидарност" игра не тако малу улогу.¹³³⁵ Међутим, прекид српско-грчких преговора је изазвао и супроте реакције: један део бугарске јавности је био задовољан грчким одбијањем да призна Краљевини СХС право на заштиту словенске мањине.¹³³⁶

Прекид југословенско-грчких преговора средином јуна, пратило је побољшања односа са Бугарском. Од краја лета, и током јесени оно је било све видљивије. Британски посланик је побољшање односа приписивао не само погоршању југословенско-грчких односа, већ и уласку Радића у владу, што је "ублажило шовинистички утицај српских радикала", и дало полет "федералистима" који су Бугарску видели као део јужнословенске федерације.¹³³⁷ Ова оцена је претерана, ако знамо да утицај Радића, "федералиста" и, уопште, несрпског дела политичке елите на спољну политику Краљевине СХС, посебно на политику према Бугарској, није био пресудан. У Софији су Цанков, Калфов и цар Борис тражили помоћ Француза за зближење са Краљевином СХС. Француски посланик у Београду је крајем новембра приметио суштинску промену политике према Бугарској, и писао да су у Београду сви против Грчке, за савез са Бугарском.¹³³⁸ Французи су, да не би провоцирали Италију која је подржавала Грчку, саветовали постепено зближење.¹³³⁹ Септембра је бугарски министар војни Влков предлагао Ракићу персоналну унију Краљевине СХС и Бугарске, уколико дође до смрти цара Бориса, који је тих дана био јако болестан.¹³⁴⁰ Почетком октобра МИД је послао инструкције о томе како треба обавештавати стране

¹³³⁵ Исто, 14387/9068, Преглед стране штампе (писање листа "Зора"), 05. 06. 1925.

¹³³⁶ Исто, 14387/9069, Извештај агенције "Авала"-бугарска штампа, 05. 06. 1925.

¹³³⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 287.

¹³³⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 86.

¹³³⁹ Телеграма на Посолството на ЧСР в Белград, 15. 09. 1925. (ЧИ/І, док. 211, стр. 376.)

¹³⁴⁰ Архив САНУ, МА, 14387/9532, Белешка од 08. 10. 1925.

новине о односима са Бугарском: истицати да постоји жеља званичне Бугарске за добросуседским односима, да је главни противник зближења ВМРО-а, и да бугарска влада има воље, али нема снаге да ишта учини, јер се налази под притиском Македонаца.¹³⁴¹

Грчко-бугарску сукоб¹³⁴² дао је нови полет југословенско-бугарским односима. Краљевина СХС је заузела став стриктне неутралности¹³⁴³, који је погодовао Бугарској. Иако су у свим дотадашњим споровима са Бугарском Грчка и Краљевина СХС браниле ставове једна другој, овога пута Београд је заиста био неутралан, и није вршио никакав притисак на Бугарску, нити је ометао њену акцију против Грчке пред Друштвом народа. Напротив. Југословенска јавност, посебно војни кругови, показивали су отворене симпатије према Бугарској. Чак су се неки резервни официри пријављивали бугарском посланству у Београду са жељом да, као добровољци, учествују на бугарској страни у сукобу са Грцима.¹³⁴⁴ То је појачало наде бугарског државног врха и допринело окретању према Краљевини СХС. Ракић је јављао: "Од како сам у Бугарској, ево већ пет година, никада нисам чуо толико љубазних речи и толико похвала за Србију као за последње две недеље. Сам краљ, сви политички људи које сам видео, сви министри без изузетка, изјављују своју благодарност на пријатељском држању Србије у спору грчко-бугарском, које је омогућило бугарски успех у Женеви."¹³⁴⁵ Посланик је био изненађен. Питао се, одакле код Бугара тако јако убеђење о улози и заслуги Краљевине СХС? То је објашњавао тиме да је код већине бугарских политичара одувек постојало неповерење према Србима и уверење да Београд само чека zgodnu прилику да нападне Бугарску, не због територијалних добитака,

---

¹³⁴¹ АЈ, 388-9-23, л. 715, МИД-Посланству у Паризу, пов. бр. 2293, Београд, 12. 10. 1925.

¹³⁴² До оружаног сукоба (тзв. "Петрички инцидент") између бугарске и грчке војске је дошло код Демир-капије 19. октобра, када је убијен грчки војник. Грчка влада је упутила ноту Бугарској у којој је оптужује за оружане инциденте на граници. Иако је Цанков предлагао да спор реши мешовита грчко-бугарска комисија, а Енглеска и Француска саветовале умереност, влада генерала Пангалоса је одлучила да спор реши војним средствима, и 22. октобра је грчка војска прешла бугарску границу. Грци су окупирали део петричке области, а Бугарска се обратила ДН. Комисија коју је формирао Савет ДН је утврдила да је Грчка прекршила Пакт ДН. Савет ДН је обавезао Грчку да бугарској на име штете исплати 50 милиона лева. (*Историја на Българите, том IV, Българската дипломатия...*, стр. 383-385.)

¹³⁴³ М. Нинчић, *Спољна политика Краљевине СХС у год. 1925-1926*, Београд, 1926, стр. 29-33.

¹³⁴⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 20. 11. 1925. (ЧИ/І, док. 219, стр. 394-395); *Историја на Българите/IV, Българската дипломатия...*, стр. 384-385.

¹³⁴⁵ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 235, Ракић – Нинчићу, Софија, 23. 12. 1925.

већ да би је спречио да поново ојача. Када је дошло до сукоба са Грцима, нико се није питао шта ће предузети Грци, већ шта ће предузети Срби. Страх у Софији изазивала је "ћутљива и загонетна Србија", много више него грчка војска на граници, тврди посланик, и додаје да су многи веровали како су Грци изазвали инцидент у договору са Србима. Када је Београд заузео неутралну позицију у Софији је свима лакнуло, и било јасно да ће Бугарска, у сваком случају, извојевати победу над Грцима – дипломатску или војну.¹³⁴⁶

"Нове ветрове" који су дували из Београда потврђује и мисија народног посланика, радикала Јована Ћирковића у Софији почетком новембра, у јеку грчко-бугарског сукоба. Ћирковић је и раније путовао у специјалне мисије у Софији. Иако је званично тврдио да путује приватним послом, у штампи се спекулисало око разлога пута, а *Политика* је писала да је реч о "нарочитој мисији која може бити од велике важности" за односе са Бугарском, с обзиром да је Ћирковић био познати поборник зближења.¹³⁴⁷ У Софији се састао са Андрејем Љапчевим. Ћирковић је сматрао да је тада био повољан моменат за споразум са Бугарском, али је Нинчић, из страха од реакције Италије, пропустио да то учини.¹³⁴⁸ Према једном тајном извештају, тамо је разговарао и са представницима ВМРО-а који су тражили да се у Македонији отворе бугарске школе, али Ћирковић на то није пристао. Ћирковић је био у контакту и са истакнутим Македонцем Стојанов Тирковим, који је тајно посетио Београд, одмах пошто се састао са Русевим и Цанковим. Према поменутом извештају, Тирков (у извештају стоји Кирков, вероватно је у питању грешка-И.Р.) је писао Ћирковићу "да Бугари пристају да дају и војску Београду", али да у Београду "нису пристали на постављене услове" (не наводи се које, мада је вероватно реч о давању неких права "бугарској мањини" у Македонији).¹³⁴⁹

---

¹³⁴⁶ Исто.

¹³⁴⁷ *Политика*, "Ј. Ћирковић у Софији", 01. 11. 1925; "Изјава г. Ј. Ћирковића", 05. 11. 1925.

¹³⁴⁸ Архив САНУ, МА,14387/8802, Белешка од 30. 07. 1926.

¹³⁴⁹ АЈ, 334/ПО-8-28, л. 246-252, Извештај под називом "Извештај са мог пута до Цумаје и Софије" сачињен почетком 1926. године (када је у Бугарској дошло до промене владе). Непознати аутор извештаја је имао приступ у сам врх ВМРО-а. (О контактима Тиркова и Ћирковића вид и: V. Jovanović, *Kontraverze Ćirko-paše...*, str. 103-104); Из поменутог извештаја сазнајемо и то да је новембра 1925. године била одржана конференција између представника ВМРО-а, Војне лиге и посланика "из Бугарске Македоније" на челу са Каранџуловим, о новој тактици ВМРО-а и спољно-политичкој оријентацији Бугарске. Калфов је био присталица окретања Бугарске ка Београду и Малој Антанти, јер је сматрао да ће на тај начин најбоље бити решено "македонско питање". Иван Каранџулов је био против, јер је сматрао да Бугарску води у вазални однос према Краљевини СХС. Буров

Београд, међутим, није био потпуно искрен у својој "новој" политици према Бугарској. Како стоји у једној дипломатској белешци, кокетирање Краљевине СХС са Бугарском, а Грчке са Италијом, било је део тактике које су обе земље примењивале у току преговора о обнови савеза. Међутим, ни једна страна није веровала у остваривост таквих калкулација. Грци су веровали да до споразума између Бугарске и Краљевине СХС неће доћи, и да неће бити нападнути са севера, док су у Београд веровали да неће доћи до споразума Грчке и Италије, осим ако се Краљевина СХС "заиста не приближи Бугарској", па аутор белешке предлаже да се прекине кокетирање са Бугарском, уколико се не жели да се Грци, из очајања, заиста окрену Италији.¹³⁵⁰ О правим намерама говори и податак да се у првој фази југословенско-грчких преговора разговарало о међусобним обавезама у случају напада Бугарске или Турске, и да су се у том делу две владе брзо усагласиле.¹³⁵¹ Међутим, како су преговори запели око неких важнијих тема, југословенска дипломатија предвођена Ничићем је наставила да у односима са Грчком "игра на карту" Бугарске.

Поводом нове грчке иницијативе за склапање балканског пакта – "балканског Локарна",¹³⁵² Ничић је остао при ранијем ставу о нужности предходног решавања међусобних спорова са Грчком и Бугарском, уз напомену да је Београд "начелно за закључење једног таквог пакта".¹³⁵³ *Самуоправа* је писала да се пакт не може закључити са суседима који имају реваншистичке тежње, и њима се не може гарантовати неповредивост територије (мисли се на Бугарску-И.Р.), као и са оним државама које не поштују права сународника суседних држава (мисли се на Грчку-И.Р.).¹³⁵⁴ Бугарска је предлог сматрала за још један у низу маневара Атине, са циљем да продобије симпатије европског јавно мњење и великих сила у тренутку одлучивања о "петричком инциденту". Њена политика била је неангажовање, уз напомену да је Бугарска слаба и побеђена

(који је у време писања извештаја већ био министар спољних послова), који је тврдио да се у Европи стварају "два фронта" (Италија и Енглеска с једне, и Француска са својим савезима са друге стране), био је за то да Бугарска одржава добре односе и са Београдом и са Римом, и да заузме статус посматрача, не опредељујући се ни за једну страну. Овај предлог је одобрен од већине. Такође, већина се заложила да Македонци јачају "легалну акцију" у Вардарској Македонији.

¹³⁵⁰ Архив САНУ, МА, 14387/9028, Белешка од 17. 11. 1925.

¹³⁵¹ Sir M. Cheetham to Mr. Chamberlain, 03. 03. 1925. (DBFP/I/XXVII, dok. 70, str. 113.)

¹³⁵² *Политика*, "Грчка и балкански пакт", 04. 11. 1925, 12. 11. 1925.

¹³⁵³ АЈ, 395-1-3, л. 126, Ничић-Посланству, пов. бр. 8611, 08. 12. 1925.

¹³⁵⁴ *Самуоправа*, "Око балканског пакта", 10.11. 1925.

држава, чији интегритет гарантује Друштво народа. У Софији су очекивали (што се показало тачним) да Грчка званично неће предложити пројекат "балканског Локарна" јер би то Београд ставило у незгодан положај да званично одбије пројекат иза кога је стајала Енглеска.¹³⁵⁵

1.3.5. Бугарска политичка емиграција у Краљевини СХС (1923-1925)

Два крупна и временски блиска догађаја су узроковала појаву ове емиграције у Краљевини СХС: преврат од 9. јуна и септембарска побуна бугарских комуниста 1923 године. После септембарска побуне емиграција се омасовила, а њена структура је постала знатно сложенија (идеолошки и политички хетерогена, јер су је чинили емигранти аграрци и комунисти).

Бугарски емигранти су почели да пристижу у Краљевину СХС првих дана по преврату.¹³⁵⁶ На граници су пролазили строгу обавештајно-безбедносно контролу, а југословенске власти су од њих добијале кључне информације о стању у Бугарској.¹³⁵⁷ У примарним изворима нисмо пронашли њихов тачан број, па је могуће говорити само о оквирним цифрама, мада се подаци, у зависности од извора, прилично разликују. Одмах након деветојунског преврата, број емиграната је био јако мали, око педесет лица.¹³⁵⁸ Крајем септембра *Политика* је писала да избеглице непрекидно стижу у Ниш са разних граничних сектора и да их је већ било око 700, да су већином земљорадници (мисли се на политичку

---

¹³⁵⁵ *История на Българите/IV, Българската дипломация...*, стр. 386-387.

¹³⁵⁶ *Политика*, "Революција у Бугарској", 11.06.1923. Доносећи вести о преврату *Политика* се, између осталог, позива и на изјаве тек пристиглих избеглица из Бугарске.

¹³⁵⁷ Испитивања емиграната се састојало од неколико прецизно формулисаних питања која су се односила на опште стање у Бугарској, о чему је сваки емигрант давао подробне информације, затим на разлоге емигрирања, војничка питања и стање војске (мобилизација у Бугарској), рад ВМРО-а, припрема за напад на Краљевину СХС и активности политичких партија. (АЈ, Фонд Министарства унутрашњих дела, 14-28а-76а, Извештаји обавештајног официра у Пироту. Више извештаја и записника о салушањима.)

¹³⁵⁸ Любомир Василев, *БЗНС по време на правителството на Александър Цанков (1923-1925)*, София, 1999, стр. 18. Осим у Краљевини СХС, емигранти су налазили уточиште и у другим суседним земљама - Румунији, Грчкој и Турској. Међутим, непосредно после преврата, број емиграната у овим земљама је био јако мали: у Румунији око двадесет људи, и по неколико емиграната у Грчкој и Турској.

припадност) и да су смештени у павиљону Црвеног Крста.¹³⁵⁹ Почетком октобра исти лист је известио да је у Нишу, до тог тренутка, стигло 552 избеглице (међу којима су већину чинили земљорадници, и око четрдесет комуниста), али да ће се тај број повећати "јер избеглице непрестано стижу."¹³⁶⁰ Министар унутрашњих дела Вујачић је почетком октобра изнео податак да је у Краљевини СХС нешто више од 500 емиграната, махом смештених у Нишу.¹³⁶¹ По једном поверљивом извештају Бугарина – агента у служби југословенске владе Ристе Даскалова (Даскаловића), после септембарске побуне се број емиграната (земљорадника и комуниста) увећао на преко 2000 људи, али се убрзо смањио, након амнестије коју је бугарска влада дала политичким кривцима, и спао на 800 људи, претежно комуниста.¹³⁶² Сличан податак наводи и бугарска историчарка З. Мичева – до краја септембра у Ниш је пристигло око 1500 емиграната¹³⁶³, као и један од вођа емиграције Коста Тодоров (више од 2000 људи).¹³⁶⁴ Бугарски историчар Василев је мање прецизан, али су подаци које износи слични онима које је објављивала српска штампа почетком октобра – да се после септембра број емигранат у Краљевини СХС попео на "више од 600 лица".¹³⁶⁵ На основу структуре војне организације емиграната, коју Тодоров износи у својим мемоарима, може се закључити да је, до краја 1923. године, у Краљевини СХС било неколико хиљада емиграната (око 4000 људи под оружјем, дакле без жена, деце и старца)¹³⁶⁶, мада ову бројку сматрамо претераном. Из штурних извора о броју емиграната, са сигурношћу се једино може закључити да је најмасовније емигрирање било од краја септембра, после пропасти комунистичке побуне, када су емигранти долазили свакодневно, па све до краја 1923. године, мада су емигранти, у мањем броју, пристизали и наредних година, током трајања сукоба у Бугарској. Пунктови за прихват емиграната налазили су се у пограничним местима (Цариброд, Босилеград, Пирот), одакле су упућивани у Ниш.¹³⁶⁷ Емигранти су распоређивани

---

¹³⁵⁹ *Политика*, "У Бугарској је мир", 30. 09. 1923.

¹³⁶⁰ *Политика*, "Избеглице из Бугарске", 10. 10. 1923.

¹³⁶¹ *Нишки гласник*, "Бугарске избеглице", 12. 10. 1923.

¹³⁶² АЈ, 334/ПО-8-24, Извештај Ристе Даскаловића о бугарској емиграцији код нас од 12.08.1924., Београд

¹³⁶³ Здравка Мичева, "Българската револуционна емиграция в Югославия (септември 1923-декември 1925 г.)", *Векове 5* (1973), стр. 26.

¹³⁶⁴ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 274.

¹³⁶⁵ Л. Василев, *н.д.*, стр. 18.

¹³⁶⁶ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 275.

¹³⁶⁷ З. Мичева, *Българската револуционна емиграция*, стр. 26.

у пограничној зони, мада је од стране обавештајног официра било приговора због оваквог распореда, јер су се међу емигрантима налазили и "непоуздани људи".¹³⁶⁸

Суочена са приливом емиграната, влада је о њима расправљала на седници 6. октобра. После реферисања министра унутрашњих дела, одлучено је да се МУД побрине за емигранте и њихове потребе. У Ниш је отпутовао начелник Јавне безбедности Жика Лазић да на лицу места извиди стање и организује смештај и материјалну помоћ за емигранте, уз услов да буду лојални грађани земље која их је примила. У том граду је основан *Српско-бугарски одбор* са циљем да што пре упосли емигранте, како не би били на терет државе и грађана, и да почне прикупљање прилога за њих широм земље.¹³⁶⁹ Једна од првих хуманитарних организација која је притекла у помоћ емигрантима био је *Народни одбор за помоћ гладнима у Русији*.¹³⁷⁰ На једној од својих седница, Одбор је одлучио да се упути апел грађанима за помоћ, а у међувремену за емигранте издвоји хитна помоћ од 100.000 динара. Одбор је такође формирао посебну секцију која ће се старати о помоћи бугарској емиграцији.¹³⁷¹ Њему се у акцији прикупљања одеће емигрантима за зиму прикључило *Београдско женско друштво*.¹³⁷² У агитацији за помоћ избеглицама посебно се истакао нишки епископ Доситеј, који је позвао на хришћанску љубав према сваком човеку, па и према оном "који ће нам вратити каменом". Епископ је нагласио да не дели Бугаре "на добре и зле", већ на "оскудне и неоскудне", и да ће прве помоћи "без обзира на сваку политику".¹³⁷³

Емигранти су убрзо подељени у неколико група и упошљени на инфраструктурним пројектима (нпр. група "Бихаћ" на изградњи железничке пруге Босанска Крупа-Бихаћ; група "Марибор" на изградњи железничке пруге близу Ормоша; група "Бор" запошљена је у борском руднику; група "Парафин" на раду у фабрици цемента у Поповцу итд).¹³⁷⁴

Прваци БЗНС-а у емиграцији су одмах оформили емигрантску политичку организацију. Међу вођама су се истакла тројица блиских сарадника

---

¹³⁶⁸ АЈ, 14-28а-76а, Покрет бугарских емиграната са граничне зоне у унутрашњост наше територије (извештај обавештајног официра), пов. об. бр. 470, Пирот, 13. 04. 1924.

¹³⁶⁹ *Политика*, "Избеглице из Бугарске", 07. и 10. 10. 1923.

¹³⁷⁰ *Политика*, "За избеглице из Бугарске", 12. 10. 1923

¹³⁷¹ *Исто*, "Помоћ Бугарима и Русима", 17.10.1923.

¹³⁷² *Исто*, 10.11.1923.

¹³⁷³ *Време*, "За бугарске избеглице", 17. 10. 1923.

¹³⁷⁴ АЈ, Збирка репродуковане грађе-Секција Црвене помоћи у Југославији (даље: АЈ, ЦПЈ, година/број документа) 1923/10, 20. 11. 1923. (извештај Александра Костова)

Стамболијског: Рајко Даскалов, Александар Обов (министар земљорадње у последњој влади Стамболијског) и Коста Тодоров. У Прагу су 22. јуна 1923. године формирали Инострано представништво БЗНС-а (Задгранично представителство на БЗНС).¹³⁷⁵ За председника је изабран Даскалов. Представништво се најпре обратило јавности европских земаља и различитим организацијама (Социјалистичкој интернационали, Зеленој интернационали, Лиги за права човека и грађанина), обавештавајући их о догађајима у Бугарској и трагичној судбини следбеника Стамболијског.¹³⁷⁶ Осим пропагандних активности, представништво емиграције је предузело кораке за организовање емиграције на терену. Највећа пажња посвећена је емиграцији у Краљевини СХС, због близине бугарске границе, бројности емиграције и благонаклоног става власти. Створена је емигрантска организација за тајни прелазак границе. Најпре је организован канал који је од Драгомана водио до Цариброда, за чије ће функционисање бити задужен емигрант Станчо Донеv, а касније је отворено још неколико канала којима су руководили Борис Бумбаров, Борис Христов, Цветко Станијев и др.¹³⁷⁷ Све се ово дешавало по одобрењу власти Краљевине СХС.¹³⁷⁸

Велики ударац за земљорадничку емиграцију представљало је убиство Рајка Даскалова у Прагу 26. августа 1923 године. Убица Даскалова, Јордан Цицонков (псеудоним Атанас Николов), био је егзекутор смртне казне на коју је Даскалова, још 3. марта 1923. године, осудио ВМРО.¹³⁷⁹ Иста судбина могла је да задеси и остале вође емиграције и њихове породице.¹³⁸⁰ После убиства Даскалова, дошло је до промена у врху емигрантске организације: Александар Обов долази на чело ИП БЗНС-а, Праг постаје центар редакције листа "Земеделско знаме" (који је покренут у Бечу), док Београд постаје донекле засебни центар са својом

---

¹³⁷⁵ Л. Василев, *н.д.*, стр. 18.

¹³⁷⁶ *Исто*, стр. 19.

¹³⁷⁷ *Исто*.

¹³⁷⁸ АЈ, 388-8-21, л. ..., Посланство-МИД-у, пов. бр. 919, Париз, 21. 09. 1923. (Посланик преноси молбу Тодорова и Обова, који су га посетили да се обавесте о догађајима у Бугарској, да се организација на граници повери бившем народном посланику Станчу Донеvу.)

¹³⁷⁹ *България 20. век*, стр. 1136.; АЈ, 388-8-21, л. 365, препис циркулара ЦК ВМРО-а.

¹³⁸⁰ Коста Тодоров се сутрадан по убиству Даскалова обратио посланству Краљевине СХС у Паризу, тражећи да му се изда нови пасош под другим именом, јер је био убеђен да ће бугарска влада покушати да ликвидира и њега. Такође је тражио да се пошаље нешто новца његовој жени у Бугарској, како би се пребацила у Београд, јер је бугарска влада могла његову породицу искористити као таоце. Свим захтевима Тодорова се изашло у сусрет. (АЈ, 388-8-21, Спалајковић - МИД-у, пов. бр. 799, Париз, 27. 08. 1923; *Исто*, Спалајковић - МИД-у, стр. пов. бр. 652, Париз, 04. 09. 1923.)

администрацијом, војним штабом и организацијом канала за прелаз границе, под руководством Косте Тодорова.¹³⁸¹

Већ је крајем 1923. године у Краљевини СХС била организована "војна сила" земљорадничке емиграције: 4 батаљона, састављена од по 10 чета, од којих је свака имала 100 људи.¹³⁸² Ова "емигрантска војска", у којој је било и комуниста, мада у мањини, била је разаслата по местима близу границе, организована у војна одељења, чији су командири били одговорни лично Тодорову, који је стајао на челу тајног Револуционарног комитета.¹³⁸³ Чланови комитета су тајно прелазили у Бугарску, остављајући за собом летке и плакате у којима су обавештавали о постојању свог револуционарног комитета.¹³⁸⁴

Сарадња земљорадничке емиграције са комунистима била је интензивна. Датира од првих дана емигрирања. Коста Тодоров се 7. јула 1923. године обратио дипломатском представнику СССР-а у Аустрији, Левицком, исказујући спремност за заједничку акцију са бугарским комунистима, и то на коминтерниној платформи о "јединственом фронту" и стварању "радничко-сељачких влада".¹³⁸⁵ Совјетске власти су одлучиле да одржавају контакте са земљорадничком емиграцијом, а Тодоров је позван у Москву.¹³⁸⁶ Контакти су настављени са представницима комунистичке емиграције: октобра 1923. године су се, уз знање и дозволу власти Краљевине СХС, у Лапову тајно састали Обов, Тодоров, Христо Гетов-Обов и Стефан Цанов са вођама септембарске побуне, Георги Димитровим и Василом Коларовим (који су кратко време после пропасти побуне били емигранти у Краљевини СХС).¹³⁸⁷ До договора није дошло, а комунисти су

---

¹³⁸¹ Л. Василев, *н.д.*, стр. 22.

¹³⁸² К. Тодоров, *Изповеда...*, стр. 275.

¹³⁸³ *Исто.*

¹³⁸⁴ *Исто.*

¹³⁸⁵ Письмо В. Милютина в Президиум ИККИ о предложении представителя земледельческой эмиграции установить союз с БКП, 21.07.1923. (НВБ/І, док. 43, стр. 78; стр. 174, нап. 2.)

¹³⁸⁶ Письмо Чичерина полпреду СССР в Чехословакии, 05. 09. 1923. (НВБ/І, док. 64, стр. 111.)

¹³⁸⁷ Л. Василев, *н. д.*, стр. 61; Димитров и Коларов су пребегли у Краљевину СХС 28. септембра, заједно са још 200 револуционара (међу којима је било адвоката, резервних официра, среских начелника итд.), после пропасти побуне у северо-западној Бугарској. (Вид. *Време*, "Последњи одједи бугарске побуне", 02. 10. 1923; АЈ, 14-28а-76а, л. 140, Извештај обавештајног официра Т. Динића о разговору са Димитровим и Коларовим у Пироту, пов. об. бр. 171, 30. 09. 1923. Комунистичке вође су изјавиле Динићу да је комунистичка побуна избила непланирано, иако је припремана, и да су комунисти одмах по деветојунском преврату ступили у контакт са руководством земљоделача. Изјавили су и да су чекали најпогоднију прилику за почетак побуне, у зависности од развоја

отишли за Беч, где су формирали Иностранни биро Бугарске комунистичке партије (Задгранични биро БКП).¹³⁸⁸ До следећег састанка дошло је почетком новембра у Бечу, између Тодорова и Димитрова, на иницијативу Тодорова. Он је изложио свој план о оружаном акцији за свргавање режима у Бугарској, коју је планирао за март 1924 године. Димитрову је рекао да су му власти Краљевине СХС за оружану акцију у Бугарској обећале 30.000 пушака, 200 митраљеза али и 2 до 3 авиона и од њега тражио да сондира у Москви за један зајам који би био искоришћен у те сврхе.¹³⁸⁹ Још један састанак (почетком јануара 1924. године у Бечу) је остао без резултата јер се две стране нису сложиле око састава будуће владе Бугарске (после заједничке победе над актуелном владом).¹³⁹⁰ До споразума је дошло на састанку у Москви фебруара 1924 године.¹³⁹¹ Према обавештајним информацијама Тодоров је "закључио неки протокол са Совјетима", према коме је од њих добио помоћ од "20 милиона динара", уз обавезу да комунистима у Бугарској преда део оружја (10.000 пушака и "известан број митраљеза") које је емиграцији обећано од стране Београда "за наоружање земљоделског савеза у Бугарској".¹³⁹² Обавештајац наводи како је половина пушака "од прве партије" предатог оружија (1000 пушака), на основу овог договора, предата комунистима (500 пушака), а "пошто смо ми престали да дајемо оружје и Тодоров није могао да одговори обавези у погледу наоружавања комуниста, и Москва је престала да даје

"македонског питања" (вероватно су мислили на почетак очекиваног комитског упада). Према њиховим изјавама, главни узрок пропасти устанка била је издаја у редовима комуниста. Динић није у веровао у ту причу, већ је на основу личне опсервације догађаја сматрао да су непостојање споразума између комуниста и земљоделца, као и малодушност вођства и једних и других, насупротив великом ентузијазму народа, били главни узроци пораза). Верзију о издаји као разлогу пропасти устанка детаљно је пренело *Време* у тексту "Зашто је пропао устанак" (03. 10. 1923.)

¹³⁸⁸ Г. Димитров, *Съчинения*, том 15 (октомври 1923 – април 1924), Софија, 1989, стр. 9.

¹³⁸⁹ *Исто*, Писмо Коларову од 09. 11. 1923., стр. 54-55; Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 177.

¹³⁹⁰ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 278-279.

¹³⁹¹ Око форме споразума не постоји сагласност. По Љ. Василеву, не може се са сигурношћу тврдити да је споразум потписан, јер ниједан од примерака споразума који су доступни, нема потписе учесника састанка. Он чак тврди да се основано може предпоставити да Тодоров и Цанов нису били сагласни са предложеним споразумом. (Л. Василев, *н.д.*, стр. 97.) За разлику од њега Љ. Спасов истиче да је дошло до *потписивања* споразума 20. фебруара 1924 године. Споразум је регулисао обавезе за обе стране у планираном оружаном устанку. (Л. Спасов, *България и СССР*, стр. 180). Вид. и: Л. Ревякина, *н. д.*, стр. 48-76.

¹³⁹² Архив Србије, Лични фонд Танасија Динића, док. 16 (Даље АС, ТД - број документа), "Реферат обавештајног официра Главног Генералштаба потпуковника Танасија Ђ. Динића о стању, животу и раду бугарске емиграције код нас", 28.03.1925.

новац те услед тога настаје кампања К. Тодорова против Москве."¹³⁹³ Тако обавештајни официр, задужен за праћење рада бугарске емиграције, објашњава преокрет у политици Тодорова и дела земљорадничке емиграције коју је он представљао, али и преокрет у политици владе према емиграцији, јер је престала да даје оружје емигрантској организацији, зато што је део тог оружја завршавао у руке комуниста.

Две групе емиграната су, осим на највишем нивоу, сарађивале и на терену. У Нишу је формиран заједнички *Емигрантски комитет*, кога су чинили представници земљорадника и комуниста, са задатком да се стара о егзистенцији емиграната и о правилној расподели прикупљене помоћи.¹³⁹⁴

Сарадња са комунистима се наметала као императив с обзиром на организационе могућности и подршку коју су бугарски комунисти у емиграцији имали од стране Совјета и Коминтерне, као и чињенице да ниједна од две велике емигрантске групе није имала никаквих шанси да сама оствари оно што је био њихов заједнички циљ и једино око чега су се слагали, а то је било обарање деветојунске владе у Бугарској. Суштину односа земљорадничке емиграције и комуниста можда је најбоље и најјезгровитије описао високи функционер Коминтерне Г. Зиновјев на једној од седница Преседништва ИК Коминтерне: "Игра се састоји у следећем: сељачке вође желе да искористе нас, ми желимо да искористимо њих; развој догађаја ће показати ко је у томе бољи."¹³⁹⁵

Вођи емиграције нису занемаривали идеолошки рад. Он је био битан из два разлога: *прво*, сталним истицањем својих идеолошких опредељења, успостављана је одређена "духовна" веза са јавношћу Краљевине СХС и то поистовећивањем са погледима на српско-бугарске односе које је та јавност имала али и са критиком "антисловенске" бугарске политике пре и после Стамболијског; *друго*, својим идеолошким ставом руководство емиграције је себе, а и читаву емигрантску заједницу, легитимизовало пред властима Краљевине СХС као савезнике у заједничком раду на корист опште јужнословенске ствари.

Неколико је *основних премиса* на којима је почивала идеологија земљорадничке емиграције (која је била наставак пропагирања идеологије

---

¹³⁹³ АС, ТД-15, Прилог реферату обавештајног официра (види предходну напомену)

¹³⁹⁴ Г. Димитров, *н.д.*, стр. 623, нап. 71; З.Мичева, *Бугарската револуционна емиграција*, стр. 29.

¹³⁹⁵ Цитирано према: Л. Спасов, *Бугария и СССР*, стр. 179.

Стамболијског, уз посебно истицање "југословенске" платформе те идеологије): 1) истицање личне жртве Стамболијског поднете за општи циљ јужнословенског (српско-бугарског) помирења и братства и, стим у вези, јавно неговање успомене на њега; 2) јавно пропагирање идеје југословенства и словенске солидарности и критика бугарског режима који је изазвао рат са Србијом; 3) маргинализовање македонског питања (по угледу на Стамболијског), и скидање истог са листе приоритета бугарске националне политике.

У једном од својих првих прогласа у београдској штампи ИП БЗНС је истакао да је деветојунским превратом "угрожено дело словенске солидарности и пријатељство са братским народом Срба, Хрвата и Словенаца", те да емиграција "остаје верна принципима које је прокламовао њен велики убијени шеф."¹³⁹⁶ Давање парастоса Стамболијском и осталим жртвама деветојунског преврата у Саборној цркви у Београду, у присуству београдског грађанства, било је, осим религијских и обичајних разлога, мотивисано и одржавањем у српској јавности *слике жртве* коју је један део бугарске политичке сцене на челу са Стамболијским поднео у име виших циљева који су заједнички српском и бугарском народу. На парастосу је Коста Тодоров одржао говор о југословенству Стамболијског, наводећи "његово југословенство и његов искрен рад на зближењу са Србима" као главни разлог мучења Стамболијског, пре него што је убијен.¹³⁹⁷ Своју основну идеју о југословенству и заједничкој будућности два народа, идеолози емиграције су истицали и касније, у новинским чланцима и изјавама.¹³⁹⁸

Најважније одреднице емигрантске идеологије изнео је Коста Тодоров на великом предавању на Народном универзитет у Београду крајем јануара 1926 године.¹³⁹⁹ Основне тезе које је Тодоров изнео биле су: 1) теза о словенском пореклу Бугара; 2) теза о духовном јединству Срба и Бугара; 3) теза о погрешној,

---

¹³⁹⁶ *Политика*, "Проглас бугарске емиграције", 07. 07. 1923.

¹³⁹⁷ *Исто*, "Парастос А. Стамболијском", 18. 06. 1924.

¹³⁹⁸ К. Тодоров, "Бугарска и југословенско јединство" (*Политика*, 05. 09. 1925.); "Југославија и Бугарска-две концепције" (*Политика*, 02. 10. 1925.); Георги Петров, "Пут југословенског јединства" (*Политика*, 25. 11. 1925.)

¹³⁹⁹ *Политика*, "Бугарска и Јужно Словенство (предавање г. Косте Тодорова) I, II, III", 23, 24 и 25. 01. 1926; Чехословачки посланик у Београду је међу присутнима приметио велики број представника "војних кругова", као и одушевљење присутних говором Тодорова који је пропраћен узвицима у част бугарског народа, Стамболијског и идеје зближења. (Политически доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 30. 01. 1926. (ЧИ/II, док. 5, стр. 23-25).

"антисловенској", политици бугарских влада пре Стамболијског; 4) теза о неопходности државног уједињења Срба и Бугара.

Тодоров на почетку предавања истиче да је "потребно да смо свесни да смо, упркос свих жалосних догађаја, гране истог дрвета, да смо племена једног народа" и назива бајком тврђења да су Бугари Татари, а "татарство" глумом ратничком политиком у Бугарској. Он види "духовно јединство" Срба и Бугара чак и у чињеницама које их деле: то што се Срби и Бугари још увек споре да ли је неки јунак из прошлости "наш или ваш" или чија је нека народна песма - за њега је доказ тог јединства. По питању српских и бугарских аспирација у Македонији, Тодоров заступа званични српски став: Србија је, притиснута од Аустро-Угарске, морала да тражи експанзију на југ, према Вардарској долини, што је подржала словенска Русија, али не и словенска Бугарска. Он такође подржава српску тезу да је "Македонија (...) највећим делом, географски нераздељиво везана са Србијом", јер се долина Вардара наставља на долину Мораве. Што се српско-бугарског уједињења тиче, у њему Тодоров види једини начин да се реше сва спорна питања између Срба и Бугара, пре свега оно "македонско", јер тај, по њему, "бесмислени спор" око Македоније, "проистиче из претпоставке да смо два различита народа (...), мада је неоспорна истина да смо делови једног народа, чије благостање и прогрес леже у уједињењу." Закључује да Македонија као проблем, као и остали неспоразуми и неповерење, проистичу из чињенице "да смо две државе, са две династије." Македонија треба да буде "мост уједињења." За Тодорова зближење између Срба и Бугара треба да је "истинско и трајно", а не само питање "привремених дипломатских комбинација."

Тодоров говори и о "моралној надмоћи" Срба који су се сами изборили за своју слободу, док је Бугарима она "дарована одозго" и велики део бугарског народа (за разлику од српског) није учествовао у освајању своје слободе. "Због тога наша политичка свест, а са њом и политички морал, бејаху заостали", закључује. Наравно, кључна фигура радикалног заокрета бугарске политике и поновног успостављања покиданих "веза" са словенством, и посебно Србима, је Стамболијски, чијом је крвљу и заветом освећена "застава" уједињења словенских, братских народа.

Да свака идеологија има "рок трајања" и своју практичну (употребну) вредност, сведочи и идеологија емиграције. Тодоров који се тако жучно залагао за "трајно" уједињење на бази "два племена истог народа" (тзв. интегрално

југословенство), у својим каснијим радовима, када више није био емигрант (јер му је почетком 1933. године дозвољено да се врати у Бугарску), износи, у неким суштинским елементима, другачији став. Говорећи у свом постемигрантском периоду о политици Стамболијског он каже: "Схватио је (Стамболијски) да у односима са Југославијом Бугарска не може да стане на пола пута - да остане на магловитим формулама коректног суседства и да ће се оне или збратимити (чувајући свака своју пуну државну независност) или ће бити вечито у потајном рату..."¹⁴⁰⁰ Дакле, више није било речи о јединственој држави. Очигледно је да су нужност историјских прилика, очувања "голе" (и политичке) егзистенције, снажнији императив од било каквих политичких или идеолошких убеђења, која су подложна "флукутирању" у зависности од датих околности.

Однос са владом Краљевине СХС био је од егзистенционалне важности за политички и свакодневни живот бугарске емиграције. Егзистенција емиграције као политичке групе, али и егзистенција заједнице (свих појединаца понаособ), зависила је највише од подршке владе у Београду. По образовању свог представништва у Прагу, вођство емиграције је ступило у везу са тамошњим југословенским послаником Љубом Нешићем. Пренели су му да Краљевину СХС сматрају "најглавнијим пољем рада" и да управо од ње очекују највише помоћи.¹⁴⁰¹ Нешићу су обећавали да ће, када буду дошли на власт, наставити да раде на уједињењу две државе. Изразили су наду да ће са територије Краљевине СХС моћи да развију широку пропаганду у Бугарској против нове владе, и да ће у Бугарску слати своје поверљиве људе ради прикупљања податка о стању у земљи.¹⁴⁰² У литератури се може наћи податак да су Нешић (у име владе) и Даскалов потписали споразума о међусобним односима и сарадњи у свргавању владе Цанкова, у коме се каже да влада Краљевине СХС разуме "закониту и оправдану" позицију емиграната, иако не може избећи признавање нове бугарске владе. Емиграција се обавезује да ће, пошто дође на власт, наставити политику зближења и решити питање монархије у Бугарској.¹⁴⁰³ Споразум са са

---

¹⁴⁰⁰ К. Тодоров, *Стамболијски*, стр. 120.

¹⁴⁰¹ АЈ, 388-8-21, МИД – Посланству (извештај из Прага), стр. пов. бр. 402, 09. 07. 1923.

¹⁴⁰² *Исто*.

¹⁴⁰³ Р. П. Гришина, *н. д.*, стр. 228-229; D. Todorović, *Jugoslovensko-bugariski odnosi...*, str. 183; D. Vogetić, S. Kovačević, *н. д.*, стр. 87.

емиграцијом помиње се у једном извештају обавештајног официра из Цариброда, али без икаквих детаља.¹⁴⁰⁴

Одмах по доласку у Београд, Коста Тодоров, који је заступао емиграцију пред владом Краљевине СХС, је примљен од стране најмеродавнијих личности, краља Александра и председника владе Николе Пашића. Краљ је изразио жаљење што је дело Стамболијског уништено, али и уверење да ће пре или касније земљорадници поново бити на власти. Пашић га је бодрио, тврдећи му да добро познаје сељачку душу и да је сељак спреман "да трпи док бура не прође". Закључио је констатацијом да су "сељаци навикли да ишчекују жетву и жетве ће бити."¹⁴⁰⁵ На основу ове загонетне Пашићева параболе неки истраживачи су закључили да је он одлагао "сваку акцију до следеће жетве", како тврде поједини истраживачи.¹⁴⁰⁶ Из разговора које је Тодоров водио у Београду, могу се извести следећи закључци: *прво*, да је влада у Београду рачунала на земљорадничку емиграцију као на савезника, с обзиром да је Тодоров био примљен од двојице најмеродавнијих личности; *друго*, показује се да није било некаквих чврстих и конкретних обећања од стране краља и Пашића. Могући разлози за то су сумња Београда у снагу земљорадничке емиграције или да влада још увек није била сигурна у то како треба да реагује на дешавања у Бугарској.¹⁴⁰⁷ Најзначајнијом последицом ових сусрета можемо сматрати чињеницу да је од челних људи Краљевине СХС бугарска политичка емиграција *de facto* призната као релевантни фактор (и саговорник) у будућем развоју догађаја везаних за стање у Бугарској.

Какву су улогу власти Краљевине СХС намениле емиграцији? Из обавештајних извора сазнајемо да је основна намера надлежних политичких и безбедносних кругова била да емиграцију искористи као противтежу ВМРО-у ("за парирање дејства македонствујушчих").¹⁴⁰⁸ О томе је и Вакарелски извештавао Софију, уз напомену да не зна да ли су Нинчић и МИД упознати са тим, или је

---

¹⁴⁰⁴ АС, ТД-15, Извештај обавештајног официра, пов. об. бр. 61, Цариброд, март 1925.

¹⁴⁰⁵ К. Тодоров, *Изповеда...*, стр. 269-270.

¹⁴⁰⁶ D. Todorović, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 183.

¹⁴⁰⁷ *Isto*, str. 193.

¹⁴⁰⁸ АЈ, 14-28а-76а, Извештај обавештајног официра, Пов. Об. Бр. 220 од 18. 12. 1923., Пирот; АС, ТД – 15, Извештај обавештајног официра, Пов. Бр. Об. 51 од 11. 03. 1925., Цариброд; Можда управо ради организовања емиграције за акцију против комита, у време када се очекивао највећи комитски упад у Јужну Србију (на пролеће 1924. године), из МИД-а је тражено од Посланстава у Паризу да се двојица вођа емиграције Обов и Тодоров, који су се налазили изван Краљевине СХС, "крајем фебруара или најдаље почетком марта" врате у Београд. (АЈ, 388-9-22, л. 62, МИД – Посланству, стр. пов. бр. 105, Београд, 21. 02. 1924.)

план дело Жике Лазића, односно МУД-а.¹⁴⁰⁹ У Софији су рачунали на емиграцију као на верног савезника владе Краљевине СХС која им може задати велике невоље. Почетком јесени 1923. године, када су у Бугарској очекивали војну интервенцију Краљевине СХС, Цанков је обавестио Ракића да бугарска влада има извештаје о томе да Београд помаже организовање емиграната и да ће, уколико они изазову метеж у Бугарској, то искористити као повод за војну интервенцију.¹⁴¹⁰ У предвечерје септембарске побуне, у Бугарској су сматрали да је југословенска влада од емигрантима сазнала да комунисти припремају устанак који жели да искористи као повод за интервенцију.¹⁴¹¹ Посебну забринутост у бугарским владајућим круговима изазвала је информација о доласку Тодорова и Обова у Београд. Председник бугарске владе је сматрао да присуство емиграната близу границе "узбуђује сељачке масе и може само повећати незгоде...". Био је врло задовољан када му је са званичне стране саопштено да су Тодоров и Обов још увек у Паризу.¹⁴¹² У деликатном периоду пре, за време и после септембарских догађаја, емиграција је представљала средство додатног притиска на бугарску владу, на располагању влади у Београду, које је она дискретно користила, самим тим што емигранти нису удаљавани са границе, већ је, напротив, толерисана њихова организација и њени канали.

К. Тодоров у својим мемоарима наводи да је емиграција "употребљена" у још једној операцији, у којој је и југословенска влада имала удела. Реч је о насилном преузимању власти у Албанији од стране Ахмета Зогуа крајем децембра 1924 године. Група бугарских емиграната је учествовала у Зогуовом походу на власт, на основу договора који су постигли Зогу и Коста Тодоров, а по коме је, после освајања власти, Зогу требало да део оружја преда емиграцији као "накнаду" за учешће у акцији. Тодоров се, чак, побратимио са Зогуом и, како је налагала албанска традиција, један другом су дали "бесу" (реч, заклетву верности), али Зогу није одржао дату реч и никада није испунио свој део договора.¹⁴¹³ Потврду о учешћу бугарске емиграције у поменутиим догађајима нисмо пронашли у изворима у које смо имали увид, нити у литератури којом смо

¹⁴⁰⁹ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2899, л. 58.

¹⁴¹⁰ АЈ, 388-8-21, МИД - Посланству (прослеђени извештај посланика у Софији), пов. бр. 671, Београд, 08. 08. 1923.

¹⁴¹¹ АЈ, 388-8-21, МИД - Посланству, пов. бр. 9018, Београд, 20. 09. 1923.

¹⁴¹² *Исто*, МИД - Посланству (прослеђен извештај посланика у Софији), стр. пов. бр. 733, Београд, 22. 09. 1923.

¹⁴¹³ К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 299-302.

располагали. Треба, међутим, имати у виду да су у Зогуовој оружаном акцији значајно учествовали представници руске емиграције у Краљевини СХС¹⁴¹⁴, што, донекле, поткрепљује претпоставку да ни учешће бугарске емиграције није било немогуће, иако Тодоров не доводи у директну везу учешће бугарске емиграције са југословенском владом.

План земљорадничке емиграције био је да са територије Краљевине СХС изврши оружану акцију на територији Бугарске и обори владу. Објашњавајући вести да Бугарска гомила трупе на граници према Краљевини СХС обавештајни официр Танасије Динић, у основним цртама, износи "План за револуционарну акцију земљоделца". По том плану, у широко замишљеној акцији је, поред емиграната, требало да учествују: македонски федералисти Тодора Панице; антикомитски одреди Стојана Мишева; српски четници под командом Косте Пећанца и Илије Трифуновића-Бирчанина; и "акциони одреди" унутар Бугарске. План је био да Паница са својим одредима изврши напад на Петрич (два дана пре општег напада), са циљем да "одвуче" што већи део снага бугарске владе и ВМРО-а. Онда би уследио напад у три правца: 1) према Ћустендилу (одреди Стојана Мишева); 2) правцем Сливница-Софија (одреди емиграната и "наших четника" под командом Пећанца и Бирчанина); 3) преко Белограчика ка Враци (одред емиграната). Мајор Динић даље извештава своју команду да се припреме за акцију "форсирано врше", те да је остало само да се дотури оружје "унутрашњим одредима" у Бугарској. Међутим, искусном обавештајцу није било познато одакле вести о плановима Бугарске "да нас нападне?" По њему, Бугарска је вршила концентрацију својих трупа и Македонаца уз нашу границу да би се заштитила од акције емиграције, а вести о припреми напада на Краљевину СХС није добио путем обавештајног рада, већ од виших команди и изражава сумњу да су те информације "тенденциозно сервиране из редова самих земљоделца".¹⁴¹⁵ Наводи

---

¹⁴¹⁴ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006, стр. 57-58.

¹⁴¹⁵ АЈ, 14-28а-76а, Извештај Команде места Цариброд Команданту Моравске дивизијске области, пов. об. бр. 294, Цариброд, септембар 1924; О припремама за оружану акцију говори и извештај другог агента београдске владе Ристе Даскаловића. Он наводи да су се комунисти и земљорадници договорили о заједничкој акцији, али да још нису сигурни када ће се она догодити: једни су били за акцију одмах (на пролеће), други су били за то да се сачека септембар. По њему, напад је требало да се организује са истока и запада, а комунисти су очекивали подршку Совјета, преко Варне и Бургаса. (АЈ, МИД-ПО, 334-8-24, Извештај Р. Даскаловића, 12. 08. 1924.) Вид. и: Срђан Мићић, "Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској", *Војноисторијски зборник*, бр. 1 (2014), стр. 217-219.

и разлоге за то (заправо износи своје претпоставке): тежњу емиграције да се "са наше стране" убрза помоћ у оружју и новцу и да се не пропусти прилика затегнутих односа између Бугарске и Краљевине СХС, који се могу поправити јер су нестали они елементи међу Македонцима који су те односе свакодневно кварили (убиство Тодора Александрова). Ипак, оставља могућност да бугарска влада заиста намерава да "једном јачом акцијом у Македонији предухитри упад револуционара (емиграције из Краљевине СХС) а македонствујушче у тој акцији обједини."¹⁴¹⁶ Представници емиграције су о својим плановима за почетак "револуционарне акције" обавестили и председника владе Николу Пашића, истучући као свој главни циљ "сврगाвање данашњег бугарског тиранског, противнародног и антисловенског режима", очекујући свестрану помоћ владе у Београду као и то да ће одлука о помоћи брзо бити усвојена.¹⁴¹⁷

Према обавештајним изворима, бугарска влада је сазнала за припреме емиграната захваљујући издаји у редовима самих емиграната – Нино Петров, "начелник" емигрантског канала код Зајечара, и Христо Косовски, прешли су у Бугарску и предали документа о припремама емиграције.¹⁴¹⁸ Као одговор, бугарска влада је предузела војне припреме за одбрану границе, а против унутрашњих покрета су формиран "акциони одреди" за брза дејства (састављени од резервних официра и подофицира, "врангеловаца", припадника македоских братстава), а у мерама је учествовао и ВМРО са својим "одељењима за групно дејство и атентате" чији је циљ био ликвидација емигрантских канала и виђенијих личности емиграције.¹⁴¹⁹ Цар Борис је предузео и политичке кораке. Послао је у Београду свог делегата др Страшимирова да преговара са емигрантским руководством. Емигрантски комитет је тражио формирање нове, неутралне, ванпартијске владе и слободне изборе (ово је био део Борисове политичке комбинаторике са циљем промене Цанковљеве владе).¹⁴²⁰

---

¹⁴¹⁶ Извештај Команде места Цариброд... (као у предходној напомени).

¹⁴¹⁷ АЈ, АЦМ, 310, ф. 1, Декларација представника легалне и илегалне организације земљорадничке емиграције, Београд, 18. 07. 1924. Декларацију су потписали: А. Обов (у име ИП БЗНС), К. Тодоров (у име Тајног револуционарног комитета) и Никола Петрини (као председник Унутрашњег акционог комитета).

¹⁴¹⁸ АЈ, 14-28а-76а, л. 343, "Бугарска и стање у њој у првој половини месеца октобра 1924 год." (извештај обавештајног официра), К. Пов. Об. Бр. 235, Цариброд, 21. 10. 1924; АС, БИА, IV/41, л. 62. ("Бивши бугарски емигранти који су живели у Југославији").

¹⁴¹⁹ АЈ, 14-28а-76а, л. 343 (као у предходној нап.)

¹⁴²⁰ Исто.

Емигранти су припремали оружани устанак и почетком 1925. године¹⁴²¹, што је било у вези са очекивањима преврата генерала Жекова. Напад емигрантских чета требало је да подржи Жековљев преврат тј. да уздрма владу да би Жеков лакше извршио планирану смену владе. Према В. Стојанову, емигрантски напад на Годеч (фебруара 1925. године), био је почетак реализације тог плана, његова прва фаза. Исти наводи да је влада сазнала за планове емиграната када је ухватила курира Николу Денкова, који је пот тортуром одао и емигрантску, али и мрежу Акционог комитета земљорадника у Бугарској. Тада је дошло до великих хапшења и растурања мреже (фебруара 1925).¹⁴²² Исти аутор, на основу бугарских полицијских извора, наводи да је у вези са овим плановима био планиран и атентат на цара Бориса, министре и војна лица у Војном клубу у Софији крајем 1924. године (на прослави Нове године), и да је, у ту сврху, експлозив пренет преко царибродског емигрантског канала, уз сарадњу високих југословенских полицијских функционера, Жике Лазића и Васе Лазаревића. Атентатом би била изазвана криза владе, што би омогућило Жекову да изврши преврат.¹⁴²³

Војне власти Краљевине СХС су активно учествовале у наоружавању "акционих одреда" (чете земљорадника у Бугарској). Октобра 1924., ова акција је била поверена потпуковнику Првановићу, наређена од министра војног. Посебно одељење од 40 људи било је формирано за пренос и одржавање комуникације са "прихватним одељењем" у Бугарској преко тајних канала. Сви учесници акције су били "заклети" и "сваки је понаособ потписао лично себи смртну пресуду ако би ма шта одао."¹⁴²⁴ Курир за везу, који је био стално настањен у Пироту, био је

---

¹⁴²¹ За ову акцију Тодоров је обезбедио подршку око 3000 српских добровољаца под командом војводе Илије Трифуновића-Бирчанина. Бирчанин му је осигурао и 5000 бомби, из залиха "југословенске Националне организације", које су биле сакривене у једном великом винском подруму у Нишу. Тодоров каже да до оружане акције није дошло због комунистичког атентата у цркви Св. Недеље у Софији. (К. Тодоров, *Изповедта...*, стр. 306-307). О припермама побуне 1925. године вид. и: С. Мићић, *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца...*, стр. 225-227.

¹⁴²² Веселин Стојанов, "Разцеплението в Задграничното представителство на БЗНС през 1925 г.", *Исторически преглед*, год. XLII, књ. 8 (1986), стр. 27-28.

¹⁴²³ В. Стојанов, *Участието на БЗНС в опита...*, стр. 42.

¹⁴²⁴ АС, ТД-9, Извештај обавештајног официра из Цариброда о мисији ппуковника Првановића од 10. 10. 1924. У извештају се говори о "товару" који је стигао у вагонима за Команду места у Цариброду, "деликатном нарђењу" итд. Тајновитост је разумљива, јер се радило о високом степену конспирације у читавој акцији, у коју су били укључени и вођи емиграције (Христо Стојанов је обавештајног официра обавестио да је Министар војни издао наређење "за поменуто"), а у том периоду је емиграција најактивније радила на припремама оружане акције - све то, као и други обавештајни извештаји указује да је реч о преносу оружја.

уједно и путовођа. "Товар" је преко границе (преко масива Старе планине) преношен на мазгама. Према извештају Динића, Првановић је био немаран, па је преко границе превео "празне мазге" јер није био у току ("товар" је, мимо његовог знања, раније истоварен у околини Цариброда). Првановић је, накнадно, успео да пренесе само део "товара", док је Динић наставио са том акцијом.¹⁴²⁵

Што се тиче утицаја војних кругова Краљевине СХС на емиграцију, још један детаљ заслужује пажњу. Цанков у својим мемоарима наводи да је "Бела рука" била покровитељ емиграције.¹⁴²⁶ Овакву тврдњу је тешко документовати. У прилог јој, међутим, иде и став који је организација заузела према новој бугарској влади, али и чињеница да је обавештајни официр Танасије Динић, задужен за праћење бугарске емиграције све до половине двадесетих година, био припадник организације "Бела рука".¹⁴²⁷ Део оружја које је влада дотурала земљорадничкој емиграцији завршавао је у рукама комунистичке емиграције чији је центар био у Нишу, захваљујући "услугама" извесног Светозара Петровића који је био "упућен у све што се у Југославији ради између представништва Земљорадничког савеза и југословенске владе." Осим тога, Петровић је служио и као веза између Међународне организације Црвене помоћи (МОПР), односно њене балканске централе у Бечу и бугарске комунистичке емиграције у Краљевини СХС.¹⁴²⁸

После напада на цркву Св. Недеље, влада је, због међународног притиска, одлучила да емигранте расели са границе у унутрашњост.¹⁴²⁹ Вођама једног дела емиграције, Христу Стојанову и Недељку Атанасову, који су интервенисали у МИД-у, речено је да југословенска влада верује да је земљорадничка револуција у Бугарској, у светлу најновијих догађај, постала немогућа, и да је могућа само комунистичка револуција, што Краљевина СХС никако не би могла да подржи.

---

¹⁴²⁵ Исто.

¹⁴²⁶ А. Цанков, *Моето време*, стр. 340.

¹⁴²⁷ С. Мишић, *н. д.*, стр. 116. (нап. 456)

¹⁴²⁸ О С. Петровићу се зна да је био члан Радикалне странке, за време рата војни заробљеник у Бугарској када је ступио у контакте са бугарским комунистима и зельорадницима. Шеф совјетске спољне обавештајне службе М. Трилисер је сумњао да је Пашићев агент. (Записка Г. Генова М. А. Трилисесеру о деятельности Св. Петровича при подготовке вооруженного востания в Болгарии в 1924 г., стр. 652-654). (*Национальнѝй вопрос на Балканах через призму мировой революции (В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов)*, ч. 2, Москва, 2003. (Даље: НВБ/П)).

¹⁴²⁹ НВБ/П, стр. 588, 590-591. (Из извештаја Емигрантске партијске организације у Југославију и њеним активностима, 1924-1925. године); Л. Василев, *н. д.*, стр. 142; З. Мичева наводи да је почетком 1926. године у Краљевини СХС било 872 емигранта, и да су пресељени далеко од границе – у Нови Сад, Инђију, Вршац, Суботицу и друга места у Војводини (З. Мичева, *Българската революционна емиграция*, стр. 36).

Емиграција је пропустила прилике за акцију (пролеће и лето 1924.), сматрали су у МИД-у. Влада је одлучила да више не помаже никакву акцију емиграције, јавну или тајну, јер трпи енглески притисак због тога.¹⁴³⁰ У исто време, Обов је писао Нинчићу, у име емиграната из Пожаревца, да никоме није у интересу да емиграција капитулира, и да се разочарана у Краљевину СХС врати у Бугарску. То би само подстакло антисрпску политику у Бугарској. Обов је тражио помоћ да емиграција настави са својом пропагандом.¹⁴³¹ Београд је, међутим, остао при својој одлуци. Касније су емигранти расељени широм Краљевине СХС. Живели су у јако тешким условима, у привременим баракама, без довољно хране.¹⁴³² У нешто бољем положају били су емигранти у Војводини.¹⁴³³

На јесен 1925. године била је видљива промена односа владе према емигрантима, што се може објаснити покушајима да се постигне споразум са Бугарском, после пропасти преговора са Грчком. Септембра је чехословачки посланик приметио "опадање интереса југословенске стране према бугарској емиграцији".¹⁴³⁴ По њему, у Београду су "са необичном жељом" помагали емигрантима приликом издавања пасоша, само да што пре напусте земљу, па су им препоручивали да иду у Чехословачку, али су и у Посланству ове државе, сагласно инструкцијама из Прага, одбијали да им издају визе.¹⁴³⁵ Чинило се да два најважнија савезника бугарске земљорадничке емиграције – влада у Београду и она у Прагу – почињу да јој "окрећу леђа".

Опадању моћи емиграције као југословенског савезника кључно је допринела унутрашња криза, која је довела до расцепа. Расцеп је био условљен дубоким поделама у руководству, личним амбицијама и различитим погледима на стратегију деловања емиграције. Сукоби између вођа емиграције почели су још средином 1924. године и кулминирали до јесени исте године (сукоб Александра Обова и Стефана Цанова и формирање њихових група у нишком логору), али су појачани после бекства из затвора и емигрирања у Краљевину СХС двојице

---

¹⁴³⁰ З. Мичева, *Българо-югославските отношения 1923-1926*, стр. 346-348.

¹⁴³¹ АЈ, АЦМ, ф. 2, А. Обов – министру Нинчићу, 20. 11. 1925.

¹⁴³² АЈ, ЦПЈ, 1925/44, Извештај "Мишка", 18. 05. 1925.

¹⁴³³ Крајем 1925. године У Војводини их је било око 600 (највише у Суботици и Великом Бечкереку по 200, Новом Саду око 60, слично у Инђији). (АЈ, ЦПЈ, Извештај "Косме" Балканском бироу МОПР-а, 07.12. 1925.)

¹⁴³⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 25. 09. 1925. (*Чехословашки извори за българската история*, том 2, съст. Ђ. Коларж, И. Щовичек, В. Бистрицки, В. Ат. Василев, Л. Манолова, София, 1987 (даље: ЧИ/П), стр. 379.)

¹⁴³⁵ Исто.

бивших функционера земљорадничке власти Христа Стојанова и Недељка Атанасова, августа 1924 године. Основни разлози сукоба били су: 1) разилажење по питању сарадње емиграције са страним владама у обарању Цанков; 2) разилажење око сарадње са комунистима у истом циљу. Две групе, једна на чијем су челу били Обов и Тодоров, и друга на челу са Стојановим и Атанасовим, су се разликовале по оба питања. Прва група била је против сарадње са комунистима и стварања "једног фронта", за "чисту земљорадничку владу", до које би се дошло оружаним рушењем владе Цанкова, уз помоћ страних влада, пре свега владе Краљевине СХС. Друга група је била за сарадњу са комунистима, и против интервенције стране државе тј. да свргавање Цанкова буде дело "радничких и сељачких маса", унутрашња ствар бугарског народа. Чињеница да су обе групе, у неком моменту, сарађивале са комунистима, није првој групи сметала да се због тога разиђе са неистомишљеницима, јер су присталице Обова и Тодорова сматрале да отворена сарадња са комунистима руши међународни углед емиграције и њеног руководства, и да антикомунистички нестројене велике силе неће дозволити владу у којој би учествовали и комунисти. Треба рећи да је и Обов, у једном тренутку, пристао на стварање "једног фронта", али из тактичких разлога, у време очекивања преврата генерала Жекова, надајући се да ће Жековљева влада, уз подршку БЗНС-а, расписати слободне изборе на којима ће земљорадници однети победу.

Што се тиче сарадње са другим државама, Тодоров је ступио у контакт са Грцима¹⁴³⁶, са којима је постигнут договор о отварању канала за прелазак емиграната из Грчке, и финансијској помоћи Грчке, која је заузврат тражила одрицање емиграције од захтева Бугарске за излаз на Егејско море (разуме се, уколико би емиграција дошла на власт). Емигранти су отворили представништво у Солуну, које је затворено почетком 1925. године, када се показало да Грчка нема намеру да испуни свој део погодбе. Много важнији је био договор са југословенском владом, са којом су Обов и Тодоров преговарали строго тајно, без знања Стојанова и Атанасова, али и својин сабораца у Бугарској (од којих су

---

¹⁴³⁶ Грчка је, изгледа, покушала да искористи емиграцију у свом спору са Београдом. Тодоров је саопштио Спалајковићу да су му "неки грчки политичари" као услов поставили и грчко-бугарски споразум за будућу одбрану од Краљевине СХС, јер је, по њима, после рата она постала сувише јака држава, чиме је поремећена балканска равнотежа на штету Грчке и Бугарске. (АЈ, 388-9-23, л. 677, Спалајковић – Нинчићу, пов. бр. 478, 13. 06. 1925.)

касније добили подршку за споразум са Београдом). Договор је био следећи: Београд да војно помогне емиграцију за стварање земљорадничке владе; после победе земљоделача, Бугарска улази у персоналну унију са Краљевином СХС; Бугарска се проглашава републиком са председником Обовим на челу; Бугарска уступа Краљевини СХС Петрички округ ("бугарску Македонију") и рудник Перник.

До отвореног раскола две групе је дошло на састанку у Нишу крајем марта 1925 године. Емигрантску земљорадничко-комунистичку конференцију су организовали Стојанов, Атанасов и вођа комунистичке емиграције Гаврил Генев. Конференција је искључила Обова из руководства ИП БЗНС-а. Тодоров, који је знао за састанак, је са групом истомишљеника дошао у Ниш. Дошло је до сукоба између две групе, и употребе ватреног оружја. ИП БЗНС је фактички престао да постоји, а две групе су наставиле да се међусобно оптужују. Сукоб је олакшао југословенској влади да раздели и расели две групе (што је било мотивисано спољно-политичким разлозима): група Обова и Тодорова (око 200 емиграната) је насељена у Пожаревцу, а група Стојанова и Атанасова (око 1500 емиграната) је у Горњем Милановцу.¹⁴³⁷ Треба истаћи да су југословенски обавештајци за сарадњу са комунистима оптуживали само Обова и Тодорова¹⁴³⁸, што је било погрешно, јер су они, од краја 1924. године, инсистирали на прекиду сваке сарадње, док су Атанасов и Стојанов сарадњу са комунистима наставили и продубили.¹⁴³⁹

Расцеп је утицао на снагу емиграције и њене активности, али је она, иоако знатно ослабљена, наставила да игра улогу у односима Београда и Софије, па је и у наредном периоду њено деловање остало једно од отворених питања између две државе.

---

¹⁴³⁷ О расцепу у емиграцији вид. поменути рад В. Стојанов, *Разцеплението в Задграничното представителство...*; Л. Василев, *н. д.*, стр. 138-141, 157-159, 187-189; *Политика*, "Сукоб у бугарској емиграцији", 30. 03. 1925; Архив САНУ, МА, 14387/9532, Белешка о одрицању Тодорова и Обова од "бугарске Македоније", сачињена 08. 10. 1925. (ово је једини домаћи извор који смо пронашли, а који сведочи о понудама Тодорова и Обова југословенској влади о којима се говори у бугарској литератури).

¹⁴³⁸ АС, ТД-16, Реферат обавештајног официра...; АЈ, 138-21-82, л. 243, Извештај Ристе Даскаловића о бугарској емиграцији, Београд, 23. 04. 1925.

¹⁴³⁹ Вид. Л. Ревякина, *н. д.*, стр. 102, 195-196.

1.4. У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1920-ИХ ГОДИНА

1.4.1. "Со кротце и со благо!"-

Бугарска под владом Андреја Љапчева

Нова бугарска влада (тзв. друга влада Демократске слоге) формирана је 4. јануара 1926. године на челу са Андрејем Љапчевим.¹⁴⁴⁰ Њен основни циљ био је "национално помирење" – окончање двогодишњег унутрашњег сукоба и повратак традиционалним парламентарним средствима управљања, ради чега је и формирана. Период управе Љапчева (1926-1931), опрезног, прагматичног и стрпљивог државника, период је стабилности и скромног, али видљивог напретка на свим друштвеним пољима.¹⁴⁴¹

У свом првом обраћању Собрању, Љапчев је изнео најважније задатке своје владе: *прво*, сређивање унутрашњополитичких прилика, умирење земљу; *друго*, поправљање положаја избеглица из Македоније, "Западних покрајина", Тракије и Добруце у Бугарској; *треће*, стабилизација економских прилика.¹⁴⁴² Што се прве тачке тиче, било је неопходно донети закон о амнестији којим би се ставила тачка на блиску прошлост обележену крвавим политичким обрачунима. Закон је усвојен фебруара 1926 године. Амнестија је била ограничена и условна (поништене су казне за лакше преступе који су извршени до 1. октобра 1925).¹⁴⁴³ Најбољи показатељи либерализације политичког окружења и стабилизације политичких прилика били су легализација рада БКП (фебруара 1927. године), сада под именом Радничка партија Бугарске, и поновно организационо и политичко оживљавање

---

¹⁴⁴⁰ *България 20. век*, стр. 168.

¹⁴⁴¹ Вид. Войн Божинов, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Расказ за живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005; Г. Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 89-138; Никола Поппетров, "Време на вглеждане (за някои обществени тенденции при управлението на Андрей Ляпчев)", *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, София, 2006, стр. 121-130; Румяна Първанова, "Андрей Ляпчев в спомени на современниците", *Минало*, бр. 3 (1994), стр. 57-67; *История на България*, стр. 610-614.

¹⁴⁴² В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 156-157.

¹⁴⁴³ *Исто*, стр. 156, 158; Георги Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 116.

БЗНС-а, подељеног у више фракција, а који је био под великих притиском за време владе Цанкова.¹⁴⁴⁴

Услов за остварење друге и треће тачке програма било је добијање међународног зајма којим би се покрили трошкови решавања избегличког питања.¹⁴⁴⁵ Углед који је Љапчев уживао у Паризу и Лондону био је добар предуслов за успешан исход ове владине акције, у којој Цанковљева влада, компромитована у Европи, није успела. Чембрлен је поручио Софији да је за британску подршку зајму неопходно да на чело Бугарске дође нова, коалициона влада која би смирила унутрашњу ситуацију и окончала сукобе.¹⁴⁴⁶ Зато је промена владе наишла на позитиван одјек.¹⁴⁴⁷ Према дипломатском сараднику *Дејли телеграфа* [Daily Telegraph] смена Цанкова и долазак либералније владе на чело Бугарске, био је "услов свих услова" за одобрење зајма и Цанков је био "наведен да патриотски жртвује свој лични положај у корист Љапчева, који у Западној Европи ужива репутацију либералног и просвећеног државника."¹⁴⁴⁸

У року од две године (1926-1928) Бугарска је успела да реализује два кључна зајма. Први је био тзв. *избеглички зајам*, у износу од 2. 250.000 фунти стерлинга, који је одобрен јула 1926 године. Кључну улогу у одобравању овог зајма имала је Енглеска. Нето износ целог зајма, после потписивања уговора са финансијским институцијама (почетком децембра 1926. године), износио је 2.873.091 фунти стерлинга, а после враћања предратних дугова, за насељавање избеглица остало је 2.247.202 фунти стерлинга или 2.246.050.000 лева. Основни разлози за одобравање кредита (по мишљењу Финансијског комитета ДН), били су: 1) решавањем статуса избеглица били би уклоњени главни извори друштвене и политичке нестабилности; 2) на тај начин би се побољшали односи Бугарске са суседним државама; 3) зајам би допринео економској стабилности земље.¹⁴⁴⁹

---

¹⁴⁴⁴ Георги Наумов, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 121-124; Н. Поппетров, *н. д.*, стр. 122.

¹⁴⁴⁵ В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 157.

¹⁴⁴⁶ *Исто*, стр. 163; *История на Българите/IV, Българската дипломатия...*, стр. 387.

¹⁴⁴⁷ Д. Вачков, М. Иванов, *н. д.*, 60-61; *История на Българите/III, От освобождението*, стр. 221.

¹⁴⁴⁸ АЈ, 341- I/1926 (дос. "Бугарска" фасц. I/5), Извештај Посланства МИД-у о писању британске штампе, пов. бр. 9, Лондон, 09. 01. 1926; *Исто*, Извештај Посланства Одељењу за штампу МИД-а, пов. бр. 17, Лондон, 12. 01. 1926.

¹⁴⁴⁹ О "избегличком зајму" детаљније вид. Н. Стоянов, *Репарации и междусъюзни дѳлгове*, стр. 141-147; Георги В. Димитров, "Бежанският заем от 1926 г.", *Исторически преглед*, 1 (1984), София, 1984, стр. 43-56; Д. Вачков, М. Иванов, *н. д.*, стр. 60-73; Dragan Bakić, "Diplomacy and Loans: the Foreign Office, Economic Reconstruction and Security in South-

Други је био тзв. *стабилизациони зајам* (за стабилизацију финансијских прилика). Бугарска је на септембарском заседању Скупштине ДН 1927. године иницирала питање о зајму. Уследило је дуго преговарање са експертима Финансијског комитета. Главно спорно питање (не и једино) између комисије и бугарске владе била је трансформација Бугарске народне банке од државне институције у акционарско друштво, на чему је инсистирала комисија, посебно енглески члан Ото Нимајер. Влада и Собрање су одбили овај услов, не желећи да се лише моћног инструмента власти. Питање је одложено за наредно заседање Савета ДН (март 1928). Зајам је одобрен 10. марта 1928. године у износу од 4,5 милиона фунти стерлинга. Због катастрофалног земљотреса (априла 1928.) финансијска ситуација у Бугарској се знатно погоршала, па су настављене консултације. Савет Друштва народа је 20. септембра одобрио коначни план за стабилизацију бугарских финансија, а 19. новембра је потписан завршни договор.¹⁴⁵⁰

Хронична унутрашња криза изазвана сукобима унутар владајуће групације, обележила је нову владу на плану унутрашње политике. Демократска слога је била конгломерат различитих партија и коалиција. Временом су се издвојиле три групе (тзв. "тријумвират"): *демократе*, на челу са Љапчевим; *цанковисти*, на челу са бившим председником владе Александром Цанковим; и *народњаци* (народњаци и прогресивисти), на челу са Атанасом Буровим, министром спољних послова. Најжешћу сукоб се водио између група Цанкова и Љапчева. Цанков је замерао Љапчеву попустљивост према комунистима и земљоделцима, и да се одрекао деветојунских принципа. Сукоб између ових група је, међутим, био је дубљи: после смене Цанковљеве владе, "деветојунци" (војни елементи и Народна слога), који су од деветојунског преврата играли кључну улогу у влади, били су превладани од стране тзв. партијских структура. Сви незадовољни из "деветојунског" табора сада су се окупили око Цанкова. Иако је криза у Демократској слози постојала од њеног оснивања, како на врху, тако и на локалу, до врхунца кризе дошло на јесен 1928. године, након оставке министра железнице Кимона Георгијева (марта месеца), једног од најутицајнијих у Војном савезу (иза

Eastern Europe in the 1920s", *The International History Review*, Vol 34, No. 4, (December 2012), str. 639-647.

¹⁴⁵⁰ О "стабилизационом зајму" детаљније вид.: Н. Стојанов, *Репарацији и междусъюзни дългове*, стр. 148-156; Д. Вачков, М. Иванов, *н. д.*, стр. 88-108.

њега је стајао пуковник Дамјан Велчев, човек који је био "сива еманација" кључних политичких процеса у Бугарској 1920 –их и 1930-их година, а који се, као "професионални конспиратор", никада није јавно истицао). Разлози су били неслагање са условима које је Друштво народа поставило Бугарској за добијање стабилизационог зајма, пасиван однос према ВМРО-у, али и сукоб са министром војске Влковим. Против Влкова су били и Цанков и, посебно, Буров који је покушавао да среди односе са Београдом. Влкова су оптуживали да је својом подршком ВМРО-у довео у питање међународни положај државе (повод је била нота сила од 11. августа) у време борбе за стабилизациони зајам. Влков је изгубио утицај и у Војном савезу, против њега су биле и Француска и Енглеска, али је имао подршку Двора и Италије, па је одолевао притисцима. Италијани су сматрали да иза свега стоји профранцуска и пројугословенска политика Бурова, па су се обрушили на њега. Италофили су тражили његову смену, и да на његово место дође један од њих, Владимир Моллов. Љапчев је почетком септембра дао оставку владе, али је нова влада остала иста, само је уместо Кимона Георгијева дошао Рашко Мацаров. На крају је пронађено компромисно решење – Влков је смењен са места министра и постављен за посланика у Риму. Овим је бугарска влада покушала да задовољи В. Британију, Француску и Краљевину СХС, које су Влкова означавале као једног од главних криваца за деловање ВМРО-а, и Италију, чији је он био експонент. Смена Влкова задала је снажан ударац италијанском утицају у Бугарској. У Риму су се, међутим, надали да ће Влков убрзо наследити Љапчева на месту председника владе. Вођени тиме, прихватили су објашњења да је смена мотивисана разлозима унутрашње политике, и дали агреман Влкову.¹⁴⁵¹ Овај сукоб унутар владајуће структуре може се посматрати и као сукоб између различитих спољнополитичких концепција, мада је, свакако, реч о много сложенијем процесу.

---

¹⁴⁵¹ Вид. Георги Наумов, "Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев", *Исторически преглед*, 6 (1969), София, стр. 24-51; Исти, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев*, стр. 127-130; Р. Първанова, *Демократическият сговор...*, стр. 34-39; Румяна Първанова, "Акцията на обединистите сговористи през 1927 г.", *Надежда и разочарования в историята*, Сборник в памет на професор Милчо Лалков, Благоевград, 2005, стр. 158-165; Жоро Цветков, *Атанас Буров. Живот за България*, София, 1992, стр. 115-118; И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 104-106, 108-109; В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 170-178; *История на Българите/III, От освобождението...*, стр. 224-225.

Спољна политика нове бугарске владе била је усмерена на постизање и одржање унутрашње стабилности, и на мирну и постепену ревизију мировног уговора, посебно делова који се односе на финансијске обавезе (умањење репарација) и међународну војну контролу, као и стално истицање захтева да се поштују права "бугарских мањина" у суседним државама. У најновијој историји бугарске дипломатије наводи се да су Љапчев и цар Борис (за кога се каже да је био "главни реализатор дипломатске стратегије за мирну ревизију Нејског уговора") били творци програма "мирне ревизије мировног уговора" и обнове Бугарске. Програм је садржао *минимални део* (јачање и развој Бугарске унутра постојећих граница, као "матице бугарске нације", уз укључивање Јужне Добруце и излаза на Егејско море, што јој је гарантовано мировним уговором) и *максимални део* (обједињавање свих "бугарских територија" када се испуне спољно-политички услови). Смиривање унутрашњо-политичке ситуације и стварање услова за економски развој, била је прва фаза, или боље рећи предуслов, за реализацију минималног плана спољне политике.¹⁴⁵² Ова спољнополитичка стратегија била је одраз друштвено-политичких и интелектуалних тенденција у другој половини 1920-их година. Како истиче историчар Н. Поппетров, у овом периоду се у бугарским интелектуалним и политичким круговима водила активна дискусија о месту и идентитету Бугарске у савременом свету (Исток или Запад), о њеној историјској улози, националним темама и задацима итд.¹⁴⁵³

У Београду су спољну политику Љапчева дефинисали као "неангажовање, неулажење у мађународне обавезе које би везивале будућност, ублажење неповољних и искоришћавање повољних клаузула Нејског уговора о миру, побољшање финансијског стања земље спољним зајмовима, стварање симпатија код великих сила, одржавање македонског питања и коректни односи са суседима."¹⁴⁵⁴ Љапчев је истицао да жели "лојалне и добре односи са свим државама, како са великим силама, тако и са суседима."¹⁴⁵⁵ Нека сведочанства говоре о томе да је на односе Бугара и Срба гледао не превише оптерећен прошлосту, већ више с погледом на будућност. Говорио је да "историја између

---

¹⁴⁵² *История на Българите/IV Българската дипломация...* стр. 348, 353, 670.

¹⁴⁵³ Н. Поппетров, *н. д.*, стр. 123-127.

¹⁴⁵⁴ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 330-337, "Реферат о нашим односима са Бугарском и главним питањима са овом земљом", 31. 08. 1927.

¹⁴⁵⁵ Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, София, 1995, стр. 13.

Срба и Бугара није завршена", и да за будуће генерације и једних и других треба да се "припреми боља историја", те да грешке из прошлости не би требало да одређују будуће односе.¹⁴⁵⁶

У вези са спољно-политичком оријентацијом Бугарске, у владајућој Демократској слози ствари нису биле тако једноставне. На основу преписке двојице бугарских дипломата (бившег и актуелног), до које је дошао војни изасланик у Тирани Танасије Динић, види се да су у постојале две прилично супротстављене струје: прва, *англофилска*, која је била за веће ослањање на Енглеску и Италију (чији су интереси на Балкану, у том тренутку, били комплементарни), којој је припадао сам Љапчев, затим (од виђенијих) Михаил Маџаров, генерал Влков и Владимир Молов; друга, *франкофилска*, оријентисана ка блиској сарадњи са Краљевином СХС и Француском, којој је припадао министар Буров, и од виђенијих Григор Василев, др Јосиф Фаденхехт и др.¹⁴⁵⁷ Овој струји су припадали и бивши председник владе Александар Цанков и његови следбеници (цанковисти), као и неки чланови Војне лиге, попут пуковника Ивана Русева. "Лидер и идеолог франкофилске и србофилске линије" био је демократа Григор Василев, иначе близак Љапчеву. Љапчев је, иако супротне оријентације, силом прилика био принуђен да не иступа отворено против споразума са Краљевином СХС, и у том погледу је веома вешто "маневрисао" користећи Василева. Управо зато се у бугарским владајућим круговима, по доласку нове владе, говорило да би Василев могао да замени "неспособног Вакарелског" на месту посланика у Београду.¹⁴⁵⁸ У Бугарској су франкофилска осећања била јака, али је Буров, као најистакнутији представник ове струје, знао да пут до Париза

---

¹⁴⁵⁶ Григор Василев, *Бележки на деня (Дневници и спомени)*, съст. Цочо Билярски, София, 1991, стр. 244-245. Василев је записао свој разговор са Љапчевим поводом тадашњих напада на њега, чији је повод био његов предлог Народном Собрању да посланици минутом ћутања одају пошту преминулом Николи Пашићу. Реакционарни кругови, посебно македонски, осудили су овај државнички чин Љапчева као акт снисходљивости и издаје. Иначе, провладина штампа у Бугарској је, поводом Пашићеве смрти, донела умерене текстове, у којима хвали Пашићеве државничке способности, огромно искуство и заслуге за српски народ, али му, углавном, замера због улоге у српско-бугарским односима. С друге стране, македонска штампа је о Пашићу писала увредљиво и са нескривеном мржњом. (Вид. *Одјеци Пашићевог живота*, прир. Миладин Милошевић, Бора Димитријевић, Зајечар, 2000, стр. 123-132).

¹⁴⁵⁷ Војни архив Србије (даље ВА), Пописник 17, Кутија 95, Фасц. 1, 21, лист 5-6, Реферат Војног изасланика у Тирани "Бугарска пред пролеће 1927. године", пов. бр. 174, Тирана, 12. 04. 1927.

¹⁴⁵⁸ Исто.

води само преко зближења са Београдом.¹⁴⁵⁹ С друге стране, и у Риму су били задовољни новом бугарском владом, јер су у њој седели искрени италиофили - генерал Влков, "миљеник" Рима и заштитиник ВМРО-а, и министар финансија Владимир Молов, који је био и правни консултант Бугарско-италијанске трговинске банке у Софији и председник Бугарско-италијанске лиге.¹⁴⁶⁰ По мишљењу једног од биографа Љапчева, историчара В. Божинова, Љапчев је, током целог свог мандата радио на зближењу Бугарске и Италије.¹⁴⁶¹

Међународни положај Бугарске је знатно побољшан за време владе Љапчева. Оно што је бугарској влади ишло у прилог, била је подршка две велике силе, Енглеске и Италије. Бугарска је за ове силе постала важан чинилац у њиховим политикама на Балкану. Може се рећи да је Бугарска са владом Љапчева, захваљујући британској подршци, у потпуности изашла из међународне изолације и, како је то видео Ракић из Софије, "најзад нашла дуго тражену велику силу која ће је помагати и штитити."¹⁴⁶² Љапчев је имао обичај да каже да се са "Енглезима, Светим Синодом и Царем никада не свађа", што говори о томе колико је значаја придавао енглеском утицају.¹⁴⁶³

Ставарање стабилног антибољшевичког блока остало је на листи приоритета енглеске спољне политике.¹⁴⁶⁴ У тренутку када је кулминирао британско-совјетски сукоб почетком 1927. године¹⁴⁶⁵, за Лондон је од кључне важности било то што је нова бугарска влада наставила антисовјетски курс. Љапчев је вешто користио овај сукоб и свој антикомунизам, да у Друштву народа добије енглеску подршку за зајамове.¹⁴⁶⁶ О енглеској политици у Бугарској постојала су различита гледишта југословенских дипломата. Према једном извештају Посланства у Софији разлози благонаклоног става Енглеза према Бугарској били су енглеско-турски спор око Мосула¹⁴⁶⁷ и евентуални сукоб, у коме је Лондон хтео да Бугарску има на својој

---

¹⁴⁵⁹ Ж. Цветков, *н. д.*, стр. 109.

¹⁴⁶⁰ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 196; И. Димитров, *Българо-италиански*, стр. 70.

¹⁴⁶¹ В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 183; О спољнополитичким струјама унутар владајућег блока вид. и: Зоран Годоровски, "Политиката на българското правителство на Андрей Ляпчев спрямо ВМРО", *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, Софија, 2006, стр. 101-102.

¹⁴⁶² АЈ, 395-15-148, л. 88, МИД-Посланству, пов. бр. 6985, 19. 07. 1926.

¹⁴⁶³ *История на Българите/III, От освобождението...*, стр. 222.

¹⁴⁶⁴ Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 83.

¹⁴⁶⁵ Вид. Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја...*, стр. 308-311.

¹⁴⁶⁶ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 149, 157.

¹⁴⁶⁷ "Мосулско питање" је средином 1920-их било једно од крупнијих питања међународне политике (вид. *Историја дипломатије III*, стр. 193-194; С. Анчев, *н. д.*, стр.

страни; *други* разлог био је осујећење југословенско-бугарског зближења, које је поново постало актуелно почетком 1926 године.¹⁴⁶⁸ Посланик у Лондону Ђорђе Ђурић (који је имао бољи увид у мотиве енглеске политике) се није сасвим слагао са таквим гледиштем. Он је сматрао да В. Британија нема посебну политику према Бугарској када су у питању економско-финансијско клаузуле мировног уговора, већ да је то њен генерални став према свим пораженим државама. Такође, сматрао је да Британији у односима са Турском није потребна Бугарска, довољни су јој били добри односи са Италијом и Грчком. Ђурић се слагао са тим да једна велика словенска држава на Балкану није у британском интересу, али је, по њему, то било питање далеке будућности - што се непосредне будућности тиче, у енглеском интересу је било побољшање југословенско-бугарских односа.¹⁴⁶⁹

Главном спорном питању у односима између В. Британије и Бугарске остало је "македонско питање" и деловање ВМРО-а. Међу британским дипломатама су, међутим, постојали и ставови који су се разликовали од званичних. У време кризе после убиства генерала Ковачевића, конзул у Скопљу Футман и посланик у Београду Кенард су као главног кривца за нестабилност у Вардарској Македонији апострофирали лошу администрацију и репресивне мере власти. Футман је сматрао да је већина становништва, као и интелигенције, бугарофилски расположена и да има мало осећања лојалности према српским властима. Кенард је решење видео у уништењу ВМРО-а од стране српских власти и побољшању администрације. Ако би се то догодило, сматрао је, "македонски Словен би за десет година постао Србин".¹⁴⁷⁰ Најоштрије је, међутим, иступио британски посланик у Софији Сперлинг¹⁴⁷¹, који се у писму Чембрлену (септембра 1928.

101-104). В. Марјановић истиче да је В. Британија на Балкану заузела антијугословенски став и приближила се Италији, јер је сматрала да је Београд, званичним пријемом Руждија Араса у моменту када је британско-турски сукоб око "мосулског питања" био на врхунцу, стао на страну Турске и СССР-а (Vladislav Marjanović, *Jugoslavija, Liga nacija i ideje mira i međunarodnog sporazumevanja (1925-1929)*, Filozofski fakultet u Beogradu, 1978 (magistarski rad u rukopisu), str. 74-75). У Београду су рачунали на евентуални енглеско-турски сукоб око Мосула, па су заузели став да ће задржати неутралност под условом да се "догађаји ограниче само на Азију" и да немају за последицу територијалне промене на Балкану у корист Турске (АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 245, Посланство у Софији-МИД-у, пов. бр. 61, 19. 01. 1926.)

¹⁴⁶⁸ Као у нап. 1462.

¹⁴⁶⁹ АЈ, 341- 1/1926, Ђурић-Нинчићу, пов. бр. 399, Лондон, 28. 07. 1926.

¹⁴⁷⁰ В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 30; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 159-160.

¹⁴⁷¹ Роуланд Сперлинг је јануара 1928. године заменио Виљема Ерскина. Нешић је одлазак Ерскина окарактерисао као велики губитак за југословенску дипломатију.

године) отворено супротставио званичној политици, оптуживши Краљевину СХС за грубо кршење договора о мањинама. Предлагао је да се удовољи неким "македонским националним аспирацијама", алу му је из Форин Офиса одговорено да не постоји "македонска нација". Што се тиче идеје о "аутономији", у Лондону су сматрали да су у питању интриге Италије и "рушитњских елемената" на Балкану, и да В. Британија ни на који начин не жели да се идентификује са таквом политиком. Став Лондона је био јасан, а Сперлинг је убрзо смењен (октобра 1928 године).¹⁴⁷² Прагматична политика Лондона остала је доследна, без обзира на постојање јаких бугарофилских осећања у британској јавности. Тежећи мирном развоју међународних односа, равнотежи снага у Европи и јачања својих геополитичких и економских позиција, после ратних исцрпљивања својих економских и финансијских капацитета, за британску владу је био неприхватљив сваки политички авантуризам, који би могао да изазове конфликт, оружани сукоб и уплитање сила.

Јуна 1929. године поново су владу формирали лабуристи (друга лабуристичка влада), на челу са новим-старим премијером Ремзијем Макдоналдом. Нови државни секретар за спољне послове постао је Артур Хендерсон. Основни циљ лабуристичке владе у спољној политици био је смиривање и стабилизација политичких прилика у Европи, разоружање, решавање међународних спорова путем арбитраже и већа улога Друштва народа.¹⁴⁷³ Краљевина СХС је имала лоше искуство са првом лабуристичком владом, али је победа лабуриста 1929. године у Београду примљена "са неочекиваним одушевљењем", јер се сматрало да су конзервативне владе превише повлађивале Италији.¹⁴⁷⁴ Што се "македонског питања" тиче, Ђурић је јављао да је код лабуриста превладало гледиште професионалаца – чиновника у Форин Офису, те да немају већег утицаја чланови владе који су имали "извесне односе" са промакедонским и пробугарским Балканским комитетом.¹⁴⁷⁵

Сматрао је да је значајна Ерскинова заслуга што се у Лондону "правилније гледало" на догађаје у Македонији и југословенску политику према Бугарској. Зато што је оштро осуђивао методе ВМРО-а, Ерскина у Софији "нису много волели", закључује Нешић свој извештај. (АЈ, 334/ ПО, 8-28, л. 350, Нешић – МИД-у, пов. бр. 1161, 03. 12. 1927.)

¹⁴⁷² В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 40-41.

¹⁴⁷³ Д. Митев, *Великобританија и бџлгаро-југославските споразуменија*, стр. 32-33.

¹⁴⁷⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 609.

¹⁴⁷⁵ АЈ, 341 – I/1929, Ђурић – Маринковићу, пов. бр. 628, 25. 10. 1929.

Италија је друга велика сила чије је деловање на Балкану било кључно за Бугарску и југословенско-бугарске односе. Пошто је фашистички режим током 1925. године успео да се консолидије изнутра, започео је период "активне спољне политике", заправо период експанзионизма на Балкану, у Средњој Европи, Африци и на Средоземном мору, чиме су се интереси Италије директно сукобили са француским интересима.¹⁴⁷⁶ Француска је била главна препрека остварењу фашистичке визије о обнови Римског Царства.¹⁴⁷⁷ Француско-италијански сукоб је ушао у критичну фазу, која ће обележити другу половину 1920-их година. У сенци сукоба "латинских сестара", као његов одраз, одвијао се италијанско-југословенски сукоб, јер је Краљевина СХС, као главни француски савезник на Балкану, постала највећи непријатељ Италије.¹⁴⁷⁸ Покушаји југословенске владе да преговорима са Италијом дође до решења спора (преговори Нинчића и Мусолинија у Риму 25/26. фебруара 1926.), нису успели, јер је Мусолини одбијао сваку идеју о трипартитном споразуму са Француском и Краљевином СХС, или о два двострана споразума (југословенско-италијански и југословенско-француски), односно одбијао је било какво учешће Француске у постлокарнском "уређењу" Балкана.¹⁴⁷⁹ Са друге стране, пошто му је пропала идеје стварања "балканског Локарна" под италијанским егидом (између осталог јер је изостала подршка В. Британије, која није хтела отворени италијанско-француски сукоб), кренуо је у акцију растурања Мале Антанте и изолације Краљевине СХС, склапањем савеза и пактова са њеним суседима.¹⁴⁸⁰

После састанка Мусолинија и Чембрлена у Ливорну (30. септембра 1926.), Мусолини је схватио да има прећутну подршку Лондона за своју балканску политику. Недуго потом, дошло је до потписивања Првог тиранског пакта.¹⁴⁸¹

---

¹⁴⁷⁶ Vuk Vinaver, "Engleska i italijansko "zaokruživanje Jugoslavije" 1926-1928", *Istorija XX veka*, sv. VIII (1966), str. 73-75; Ч. Попов, *н. д.*, стр. 282-285.

¹⁴⁷⁷ E. Milak, *Italija i Jugoslavija*, str. 40.

¹⁴⁷⁸ V. Vinaver, *Engleska i italijansko "zaokruživanje Jugoslavije"*, str. 75-76.

¹⁴⁷⁹ V. Vinaver, *Francuska i Jugoslavija*, str. 92-95; Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 91.

¹⁴⁸⁰ Živko Avramovski, *Balkanska antanta*, Beograd, 1986, str. 25; У периоду 1926-1928. године Италија је потписала споразуме са: Румунијом (16. 09. 1926.), Албанијом ("Први тирански пакт", 27. 11. 1926.), Мађарском (05. 04. 1927.), Албанијом ("Други тирански пакт", 27. 11. 1927.), Турском (30. 05. 1928.) и Грчком (23. 09. 1928.). (Вид.: *Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 253-255, 260-262, 278-281, 292-296, 299-305; J. M. Јовановић, *Дипломатска историја*, стр. 292-293).

¹⁴⁸¹ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta*, str. 26-27; Ч. Попов, *н. д.*, стр. 285-287; Детаљније о Првом тиранском пакту вид. С. Мишић, *н. д.*, стр. 125-131; О војно-безбедносном аспекту

Енглеској је сметао француски систем савеза и Мала Антанта, па је у италијанској политици виђена прилика да се створи противтежа француском утицају на Медитерану и Балкану. Осим тога, Лондон је очекивао подршку Рима за ширење "локарнских принципа" на Источну Европу. Примарни интереси Енглеске нису били везани за Балкан, већ за Блиски и Средњи Исток, где су јој "такмаци" били Турска и СССР, па им је подршка Италије и у тим регионима увек била добродошла. Италијанске аспирације је требало "гурнути" тамо где се не би сукобиле са британским, већ са француским интересима. Тако би у сукобу две силе око утицаја, Енглеска имала улогу "супер-арбитра". Најснажнија подршка италијанским аспирацијама на Балкану била је у периоду од јануара до марта 1927 године. Касније, током 1927/28. године дошло је до постепеног дистанцирања од Мусолинијевих планова, посебно од почетка 1928. године, када Лондон почиње да повлачи своју подршку италијанским аспирацијама, и обнавља сарадњу са Француском. Тиме је француски утицај на Балкану ојачао. Ове промене ће имати свој одраз и на британску политику према Бугарској, у виду заједничког наступа са Француском у Софији.¹⁴⁸² Британски посланик у Београду је почетком септембра 1928. године питао своје претпостављене у Форин Офису, имајући у виду понашање Италије (одбијање да учествује у заједничком кораку сила у Софији августа 1928., као и проглашење Зогуа за "краља Албанаца" упркос британским упозорењима), да ли је блиска британско-италијанска сарадња, који је Мусолини често експлоатисао, постала "ствар прошлости". Претпостављао је да је у питању италијанска реакција на британско-француски поморски споразум. Одговорено му је да сарадња са Француском у Софији може имати "благодотворно дејство" на Мусолинија, који треба да схвати да Лондон није спреман да га и даље подржава у "опасној игри заокруживања Југославије, коју је склон играти у последње време."¹⁴⁸³ Главни разлог преокрета у британској политици била је све већа забринутост због јачања позиција Италије у Средоземљу, посебно њена

пакта вид. М. Бјелајац, *Дипломатија и војска*, стр. 134-144. Текст пакта вид. *Balkanski ugovorni odnosi II*, стр. 260-262.

¹⁴⁸² Вид. James H. Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, Westport-Connecticut-London, 1997, стр. 35-36; Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929-1933*, Београд, 1987, стр. 12-13; Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, стр. 11; И. Димитров, *Българо-италијански...*, стр. 71, 101; В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 34; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 106-107, 141; Ч. Попов, *н. д.*, стр. 287-290.

¹⁴⁸³ АЈ, FO/371/12979, C/6829/2/92, No. 17/80/28, From Mr. Kennard, Belgrade, 07. 09. 1928.

акција према земљама арапског Истока.¹⁴⁸⁴ Тако је Мусолини остао без важне подршке, али није одустао од својих планова за разбијање Краљевине СХС, користеће, пре свега, њене унутрашње противуречности.¹⁴⁸⁵ Бугарска је, управо из ових разлога, била изузетно значајна за Италију. Самим тим се њен значај, по систему "спојених судова", повећао и за Француску.¹⁴⁸⁶ За Париз је политика југословенско-бугарског зближења постала један од начина супротстављања италијанској балканској политици.¹⁴⁸⁷ Мусолини је веровао да је нови француски посланик који је стигао у Београд фебруара 1927., историчар Емил Дар, добио "специјални мандат" да ради на југословенско-бугарском зближењу.¹⁴⁸⁸ Није био далеко од истине. Дар је пре Београда службовао као у Софији (1924-1927), где је радио на побољшању југословенско-бугарских односа, са циљем да дође до споразума.¹⁴⁸⁹ С друге стране, Француска се трудила да појача свој утицај у Бугарској, постепено истискујући британски. Због тога су Французи у појединим случајевима (нпр. нота сила октобра 1927.) реаговали помирљивије, док се британски притисак на Софију појачавао.¹⁴⁹⁰

1.4.2. Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године

Посланик у Софији Милан Ракић је пажљиво пратио политичке процесе и промене у Бугарској. Очекивао је да ће услед смене власти и сукоба на линији Цанков - Влков, доћи до "судбоносних догађаја". Није очекивао да ће се Цанков лако предати, већ да ће са својим присталицама повести одлучан сукоб уколико цар Борис "не пристане да се растане од Влкова", а ако пристане, онда би Влков са својим присталицама могао да крене у обрачун. Све у свему, Ракић није одбацивао

---

¹⁴⁸⁴ *Историја дипломатије III*, стр. 340.

¹⁴⁸⁵ Вид. Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, str. 44-49.

¹⁴⁸⁶ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 187.

¹⁴⁸⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 112.

¹⁴⁸⁸ Мусолини – амбасадорима у Парузу, Лондону, Београду, Атини и Софији, 18. 02. 1927. (*I documenti diplomatici italiani*, setima serie, vol. V, Roma, 1957, dok. 19, str. 18. (dalje: DDI/VII/V)).

¹⁴⁸⁹ АЈ, 395-15-161, л. 423, Циркулар МИД-а од 18. 01. 1926.

¹⁴⁹⁰ И. Димитров, *Българо-италиански*, стр. 93-94; Д. Косев, *Външната политика*, стр. 89.

могућност (чак је сматрао врло извесном) да ће доћи до "династичке и државне кризе" у Бугарској.¹⁴⁹¹ Ракићева су предвиђања, показали су догађаји, била претерана и до смене власти је дошло мирније него што је очекивао.

Ракића је посебно занимала веза Љапчева са ВМРО-ом. У том погледу, његов извештај одише не само коректношћу, већ и позитивним ставовима. Он извештава да се веза Љапчева са македонском организацијом "не одликује неком нарочитом интимношћу", мада се, због његовог порекла (Љапчев је био Македонац, рођен у Ресну – И. Р.), могло очекивати супротно. Без обзира на интимне моменте и порекло, за Ракића је Љапчев "у знатној мери један трезвен државник, једна одређена и формирана политичка фигура, која увек рачуна више са стварним чињеницама, но са проблематичним предузећима и акцијама."¹⁴⁹² Због своје "позитивне природе" Љапчев се, по Ракићу, не може ослонити на људе који су склони авантуризму, те је увек "сумњао у целисходност четничке акције."¹⁴⁹³

Ракић ни у овом случају није био сасвим у праву. Љапчев јесте био крајње опрезан и дискретан у својим контактима са ВМРО-ом, руковођен спољнополитичким разлозима, не желеће да иритира, пре свега, владу и јавност Краљевине СХС. Међутим, одржавао је тесне контакте са најутицајнијим од вођа ВМРО-а, Иваном Михајловим. Чак му је, приликом једног тајног сусрета (1927. године), реферисао о својој спољној и унутрашњој политици, а у току припрема за изборе је, преко посредника, тражио дозволу од Михајлова да се избори одрже у петричком крају под истим условима као и у осталим деловима Бугарске. Михајлов је одбио предлоге Љапчева, што сведочи о снази и утицају ВМРО-а, али и о инертном односу бугарске владе према македонској организацији. Осим тога, влада Љапчева је формирана захваљујући гласовима посланика из Пиринске Македоније блиских ВМРО-у, који су сматрали да Цанковљева влада "нема македонску политику" и да је не интересује судбина "окупиране Македоније". Као "награда" за подршку, на иницијативу ВМРО-а у Собрању је јуна 1927. године формирана Македонска парламентарна група. После убиства Александра

---

¹⁴⁹¹ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 243, Посланство у Софији - МИД-у, пов. бр. 8, 04. 01. 1926.

¹⁴⁹² *Исто*, л. 265, Посланство у Софији - МИД-у, пов. бр. 119, 09. 02. 1926.

¹⁴⁹³ *Исто*.

Протогерово (јула 1928.) и раскола у ВМРО, Љапчев је, у време сурових обрачуна између две фракције, стао на страну фракције Ивана Михајлова.¹⁴⁹⁴

Позитивне утиске о новом председнику бугарске владе које је Ракић пренео Београду, додатно су подупирале изјаве бугарских званичника. Буров је изјавио Ракићу да ће основ бугарске спољне политике бити приближавање Краљевини СХС. Ракић му је одговорио да су "прилике за то повољне" и када је југословенска страна у питању, али да спречавање комитских акција остаје кључни услов. Буров је обећао да ће "за кратко време" Бугарска изнаћи решење које ће задовољити југословенску страну.¹⁴⁹⁵ Бугарски министар је у разговору са министром Нинчићем у Женеви марта 1926. године отишао корак даље. Убеђивао је Нинчића да су у Бугарској сви кључни фактори (народ, политичари и војска) чврсто решени да "по сваку цену" дођу до зближења са Краљевином СХС. Питање Македоније је, по Бурову, било решено "за вечна времена" и Бугарска влада неће допустити никоме да омета њену политику зближења, јер је, у односу на ВМРО, нова влада јача од свих предходних.¹⁴⁹⁶

У МИД-у су стизале информације и из других извора о позицијама нове бугарске владе. Према једном извештају, основни принцип бугарске спољне политике био је зближење са Краљевином СХС, и то на бази "поделе утицајних сфера": Бугарска би добила "одрешене руке" источно од долине Струме, према Егеју и Тракији, а Краљевина СХС ка југу, према Солуну. Предуслов за један овакав споразум било би прихватање "минималног захтева" Бугарске - признавање "бугарског националитета" у Јужној Србији. Даље се каже да је бугарска влада чинила напоре да убеди "македонствујушче" да се не одупиру српско-бугарском зближењу на поменутој основи, као и да је захваљујући овој новој спољној политици успела да придобије народне масе за себе.¹⁴⁹⁷ Идеја о "подели утицајних сфера" није била нова и она је својеврсна "варијација на тему" познату још из времена Стамболијског. То није била реална опција, јер у Београду није било ни минимума политичке воље за тако нешто, због међународних околности, али и због неповерења према Бугарској.

---

¹⁴⁹⁴ О односима Љапчева и ВМРО-а детаљније вид. В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 191-202, као и цитирани рад З. Тодорвског (*Политиката на бългaрското правителство на Андрей Ляпчев...*, стр. 101-113).

¹⁴⁹⁵ АЈ, 341- I/1926, Циркулар МИД-а (разговор Ракића са Буровим), пов. бр. 34, 25. 01. 1926.

¹⁴⁹⁶ *Исто*, Циркулар МИД-а (разговор Нинчића са Буровим), пов. бр. 194, 16. 03. 1926.

¹⁴⁹⁷ АЈ, АЦМ, бр. 310, фасц. 2, Извештај Балканском одељењу МИД-а од 12. 04. 1926.

Први знаци на југословенској страни су указивали на могући позитиван тренд у југословенско-бугарским односима. Таква очекивања је изнео министар Нинчић у свом експозеу пред Народном скупштином (25. марта). Он се позитивно изразио о стању односа са Бугарском, напомињући да очекује да ће политика коју води према овој земљи у будућности дати још боље резултате.¹⁴⁹⁸ "Добро расположење" према Бугарској југословенски министар и његов румунски колега исказали су и на конференцији Мале Антанте у Темишвару фебруара 1926 године.¹⁴⁹⁹ Али до "бољих резултата" није дошло. Акције ВМРО-а које су уследиле неколико месеци по образовању владе, показале су да се бугарска "одлучност" и снага бугарске владе у коју се Буров уздао (или се само трудио да остави такав утисак код саговорника), своди на "крупне" речи које су сигурно "пријале ушима" југословенских званичника. У току сондирања за избеглички зајам бугарска влада је покушавала да на сваки начин "омекша" југословенску страну као потенцијалну сметњу својим напорима (Буров је на мартовском састанку Савета Друштва народа почео кампању за добијање избегличког зајма).¹⁵⁰⁰ Тиме се могу објаснити ова "чврста" уверавања бугарске владе у више наврата дата дипломатама Краљевине СХС, иако је њено понашање било далеко од њене вербалне решености.

Три су главна питања обележила југословенску политику према Бугарској у току 1926. године: питање споразума о арбитражи; питање бугарског избегличког зајма; и питање заједничке интервенције суседних држава и мера против Бугарске због акција ВМРО-а са бугарске територије.

Став Краљевине СХС о гарантном пакту на Балкану остао је непромењен: Београд се, начелно, не противи пакту, али је неопходно предходно решавање свих спорних питања.¹⁵⁰¹ Што се Бугарске тиче, нова влада је, као и предходна, била против "балканског пакта", највише због чињенице да би уласком у такав аранжман са суседима који јој нису били наклоњени, изгубила право да се бори за "бугарске мањине" у суседним државама, и остала би сама према оним државама које желе да је изолирају и тако је учине слабом и безопасном, али и признала територијални *status quo*. Овакав став бугарска дипломатија није јавно смела да

---

¹⁴⁹⁸ М. Нинчић, *Спољна политика... 1925-1926.*, стр. 63-64.

¹⁴⁹⁹ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 59.

¹⁵⁰⁰ Г. В. Димитров, *Бежанският заем...*, стр. 47.

¹⁵⁰¹ АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 132, 11. 01. 1926.

изнесе, бојећи се оптужби од стране великих сила (од којих је зависио избеглички зајам) да се противи принципима из Локарна, па се зато званично залагала за учешће у предлаганом "балканском пакту", док је тајно радила против њега.¹⁵⁰² Општа конфузија која је владала у вези са овом идејом – различити ставови Енглеске, Француске и Италије и несугласице Грчке и Краљевине СХС – одговарала је Бугарској и омогућавала јој да маневрише тј. да се држи по страни и да се што мање изјашњава о овом питању.

Нинчићева понуда Бугарској за склапање арбитражног пакта дошла је одмах после неуспеха југословенско-италијанских преговора у Риму. Стога нам се чини неспорном веза између италијанско-југословенских преговора и Нинчићевих понуда Бугарској, јер је још у току припрема, као и у току самих преговора, југословенска дипломатија покушавала да Бугарску "држи" што даље од Италије, тако да је почетком године (јануара) Ракић у Софији предлагао преговоре за царинску унију и међусобно гарантовање граница између Краљевине СХС и Бугарске.¹⁵⁰³ С друге стране, Кенард је подстицао Нинчића да преузме иницијативу у правцу "балканског Локарна". За почетак је саветовао зближење са Бугарском, и сматрао да "македонско питање" неће бити препрека. Форин Офис је предложио да се Краљевина СХС, коју су видели као водећу земљу у региону, обрати истовремено и Грчкој и Бугарској, како би се избегао утисак у обе ове земље да Београд предлаже пакт једној усмерен против оне друге.¹⁵⁰⁴ Можда је управо зато, приликом мартовски разговора које је са Буровим имао у Женеви, југословенски министар, одбијајући предлог бугарског колеге о тространом пакту (Београд-Атина-Софија), јасно истакао да Краљевина СХС жели одвојене споразуме са Бугарском и Грчком, и да није хтела "давати гаранције ни Грчкој за држање Бугарске, ни Бугарској за држање Грчке."¹⁵⁰⁵

Нинчић је имао и других разлога да одбије бугарски предлог. Осим тога што је сам предлог, имајући у виду констелацију интереса балканских држава и њихове супротстављене позиције у том тренутку, више деловао као дипломатска "игра", него као искрени предлог, важан разлог могао би бити и то што је иза тих комбинација стајала Италија. Наиме, италијански подсекретар спољних послова

---

¹⁵⁰² Д. Косев, *Външната политика на България...*, стр. 57-58, 61-62; *История на България*, стр. 615.

¹⁵⁰³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 97.

¹⁵⁰⁴ D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente...*, стр. 133-134.

¹⁵⁰⁵ *Исто*; АЈ, 341-1/1926, Циркулар МИД-а, пов. бр. 194, 16. 03. 1926.

Дино Гранди је у Женеви Бурову предлагао "балкански пакт" под италијанским контролом, док је о "дунавско-балканском пакту" преговарао са грчким министром Руфосом, Буровим, представницима Мађарске, Аустрије и Чехословачке. Иза свега је стајала Мусолнијева идеја о "Итало-дунавској Антанти". Гранди је јављао да су Румунија и Грчка сагласне са предлогом о "дунавско-балканском пакту", Бугарска и Мађарска би волеле да буду његов део, Краљевина СХС је одлагала одлуку, док је учешће Аустрије било проблематично због немачког утицаја.¹⁵⁰⁶ С друге стране, француски посланик у Београду је вршио притисак на Нинчића да постигне споразум са Бугарском и Грчком и тако осујети италијанску политику на Балкану. Југословенско-бугарско зближење било би први корак ка консолидацији Балкана под француским утицајем. Французи су и Грцима "претили" југословенско-бугарским пактом, вршећи на тај начин притисак и на њих да што пре постигну споразум са Краљевином СХС.¹⁵⁰⁷

Италија је започела акцију са циљем увлачења Бугарске у свој антијугословенски блок. У Риму су на "македонско питање" гледали као на главно средство свог утицаја на југословенско-бугарске односе, па су зато својој дипломатији дали задатак да ради на актуализацији овог питања "откривањем терора српских власти у Македонији", како би спречили југословенско-бугарско зближење (актуелно од јесени 1925 године).¹⁵⁰⁸ Други пут за "увлачење" Бугарске у италијанску политику на Балкану био је форсирање румунско-бугарског споразума под покровитељством Рима. Буров је декларативно прихватио предлог Мусолинија (почетком октобра 1926., приликом разговора у Риму), али је као предуслов тражио решавање питања положаја бугарске мањине у Добруци, што је било главно спорно питање између Бугарске и Румуније. Заправо, циљ бугарске политике био је да се избегну италијанске понуде, како не би провоцирали Београд.¹⁵⁰⁹

Није изостао ни италијански утицај на пољу пропагирања фашистичке идеологије. Почетком маја 1926. у Софију је допутовао један од најближих сарадника Мусолинија, др Ђовани Бастијанини (задужен за фашистичке организације у иностранству), који се сусрео са највишим државним

---

¹⁵⁰⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 95; Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 92-93.

¹⁵⁰⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 97; Н. Д. Смирнова, *н. д.*, стр. 95.

¹⁵⁰⁸ И. Димитров, *Българо-италиански*, стр. 72-73; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 97-98.

¹⁵⁰⁹ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 79-80; J. Burgwyn, *н. д.*, str. 36-37.

руководством (са Буровим и осталим министрима и генералима) као и са царем Борисом, осим са Љапчевим, који је "изненада" морао да отпутује за Варну (чехословачки посланик је ово тумачио жељом Љапчева да избегне сусрет, "што не би било по укусу неких великих сила и суседних држава" – без сумње, мисли се на Француску и Краљевину СХС). Сусрео са се вођством профашистичких организација ("Кубрат" и "Родна заштита"), које је покушао да наговори да се обједине и створе јединствен фашистички покрет, али није успео у томе, због анимозитета који је владао међу њима. Бастијанини је одржао посећени говор у коме је напао Друштво народа за "грубо ограничавање слобода". Чехословачки посланик је закључивао да је ова посета јако добро примљена, јер је фашистички покрет био веома јак у Бугарској (бројао је око 55.000 добро организованих приврженика), и подржаван од стране бугарске владајуће гарнитуре као начин да се енергија бугарске омладине каналише ка "патриотском фашизму" и на тај се начин "спасе од бољшевизма".¹⁵¹⁰ Занимљиво је објашњење чехословачког посланика о разлозима италијанског утицаја у Бугарској – по њему, изолованој Бугарској је био добродошао сваки пријатељски гест, са било које стране. Љапчеву је кокетирањем са Италијом желео да повећа значај Бугарске у југословенској политици, што је, по њему, требало да допринесе побољшању ондоса са Краљевином СХС, која би требало да престане да посматра Бугарску као "назнатан фактор".¹⁵¹¹ Други разлог италијанског утицаја у Бугарској била је стална (макар и декларативна) подршка у питањима која су чинила саму срж бугарске националне идеологије, а то су територије изгубљене у ратовима (посебно Македонија). По овом питању Италија је била у јединственој позицији, која је обезбеђивала њено стално место у бугарској политици, јер је она, како је приметио бугарски историчар Димитров, била једина велика сила на коју је Бугарска увек могла да се ослони када су изгубљене територије у питању.¹⁵¹²

Крајем априла 1926. године Нинчић је изразио готовост да са Бугарском закључи пакт о арбитражи. Услов за то била је претходни договор којим би се обе стране обавезале: *прво*, да се "ни са једне стране неће водити акција против становништва друге стране"; *друго*, "да се неће трпети никаква организација која

---

¹⁵¹⁰ Извештај посланства ЧСР у Софији, 12. 05. 1926. (ЧИ/II, док. 12, стр. 31-33.)

¹⁵¹¹ Исто.

¹⁵¹² И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 77.

би ишла на то да се руши мир у другој земљи."¹⁵¹³ Ови захтеви односили су се на акције ВМРО-а, али, с обзиром да подразумевају обостране обавезе, могли су се односити и на активности бугарске емиграције у Краљевини СХС. Протокол овакве садржине са предлогом конвенције о арбитражи поднет је бугарској страни на потпис, али је бугарска влада одбила чак и дискусију око предходних услова владе у Београду.¹⁵¹⁴ Шта више, Нинчић је био спреман да у редакцији протокола измени све "што би вређало осетљивост Бугарске", али је бугарска страна одбацила и ту могућност.¹⁵¹⁵ Министар иностраних дела Краљевине СХС је био мишљења "да у тексту протокола нема ништа што једна држава, која искрено жели не само пријатељство него и саме нормалне односе са својим суседима не би могла да потпише."¹⁵¹⁶ Разлоге бугарског одбијања југословенске понуде Нинчић је објашњавао на следећи начин: или се бугарска влада боји ВМРО-а или не жели да квари своје "интимне односе" са овом организацијом.¹⁵¹⁷

Бугарска влада је имала своје разлоге. Према речима министра Бурова, нису могли да пристану на писмену изјаву о постављеним условима, а у инсистирању југословенске стране управо на томе видео је жељу да се Бугарској створе велике унутрашње неприлике, или да се, када се за то укажу прилике, изађе са том "писменом потврдом" као доказом да бугарска страна "не држи до речи". Буров је очекивао више поверења од стране Београда и стрпљења да Бугарска сама изнађе решење које ће доказати њену приврженост споразумевању са Краљевином СХС.¹⁵¹⁸ Љапчев је сматрао да би заједничка изјава коју је Нешић предлагао против деловања организација само погоршала ситуацију, и обећавао Ерскину да ће бугарска влада предузети мере против ВМРО-а које ће у року од три године практично докрајчити организацију.¹⁵¹⁹ Мишљење да бугарска влада не може да испуни захтеве које је Београд поставио као услове за склапање арбитражног пакта, делили су енглески секретар за спољне послове Остин Чембрлен и генерални секретар Друштва народа Ерик Драмонд, али су охрабривали наставак

---

¹⁵¹³ АЈ, 341- I/1926, Нинчић - Посланству, ст. пов. бр 142, 17. 05. 1926; D. Bakić, *Great Britain, the Little Entente...*, стр. 135.

¹⁵¹⁴ АЈ, 341- I/1926, Нинчићеве инструкције посланику у Лондону (у Паризу, 29. 05. 1926.)

¹⁵¹⁵ Исто.

¹⁵¹⁶ Исто.

¹⁵¹⁷ Исто, Нинчић - Посланству, ст. пов. бр. 142, 17. 05. 1926.

¹⁵¹⁸ ЧИ/II, стр.45-46. (Извештај посланства ЧСР у Софији, 04. 09. 1926.)

¹⁵¹⁹ И. Дренков, *н. д.*, стр. 183.

разговора на тему арбитражног пакта.¹⁵²⁰ Драмонд је, у истом циљу, саветовао и Бурова да се поново састане са Нинчићем и да размотре промену форме предлога (вероватно је то утицало на Бурова да посети Београд крајем јуна).¹⁵²¹

Ова Нинчићева "локарнско-балканска" комбинација са Бугарском, требало је да, осим супростављања италијанским плановима, пошаље поруку Грчкој, заправо, како се изразио британски посланик у Београду, "да престаши Грчку."¹⁵²² Југословенско-грчки преговори око слободне зоне у Солуну стајали су "на мртвој тачки", па је овај гест требало да их погура у смеру који је желела Краљевина СХС. Посланик у Паргу Љуба Нешић је уверавао свог бугарског колегу Михалчева да у преговорима са Грчком југословенска страна неће преузимати никакве обавезе које би могле бити на штету Бугарске, да је неопходно постићи споразум и да не би требало да "десет милиона Србо-Хрвата и пет милиона Бугара ратују због 400.000 Македонаца."¹⁵²³ Ни Грчка није седела "скрштених руку". Ракић је (фебруара 1926.) јављао о бугарско-грчким преговорима о изградњи заједничке железничке везе Петрич-Демир Хисар, сматрајући да она нема никакво економско оправдање (када су економски интереси Бугарске у питању), већ да су ови разговори "намењени од стране Грка да учине извесну импресију на нас."¹⁵²⁴ Грци су априла 1926. поново покренули питање бугарског излаз на Егејско море, с тим што је сада грчки министар Руфос изнео званичну понуду Бугарској. Грчки посланик у Лондону је убеђивао југословенског отправника послова, да је та понуда у складу са ранијим грчким понудама и са Нејским уговором.¹⁵²⁵ Ипак, с обзиром да је дошла у исто време када је и Краљевина СХС покушавала да постигне споразум са Бугарском и искористи га за притисак на Грчку, може се основано претпоставити да је грчка акција требало да у истом смислу "упозори" југословенску страну. Милан Антић је Нинчићеву понуду арбитражног пакта Бугарској сматрао погрешном тактиком, јер је дата у "неповољном моменту", приписујући ово министровој "психолошкој неувиђавности", која је и државу и њега лично изложила неуспеху, због чега се поново "бацио у грчко наручје".¹⁵²⁶ Сматрао је да иза свега стоје италијанске интриге – Италија "подбада" Грчку

¹⁵²⁰ АЈ, 341-1/1926, Ђурић – Нинчићу (концепт извештаја), пов. бр. 303, 10. 06. 1926.

¹⁵²¹ АЈ, 395-1-3, Нинчић - Посланству (извештај из Берна), пов. бр. 5501, 09. 06. 1926.

¹⁵²² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 366.

¹⁵²³ Д. Косев, *Външната политика на България...*, стр. 60.

¹⁵²⁴ АЈ, 334/ПО, 8-28, Посланство у Софији - МИД-у, пов. бр. 122, 09. 02. 1926.

¹⁵²⁵ АЈ, 395-15-150, Циркулар МИД-а, 15. 04. 1926.

¹⁵²⁶ Архив САНУ, М. Антић, 14387/9008, Белешка од 02. 06. 1926.

против Краљевине СХС, док је у исто време спремна да "прода Солун нама за уступке на Јадрану". Сматрао је, такође, да бугарски зајам треба условити споразумом са Краљевином СХС, да треба радити на подривању положаја Љапчева, али и у Грчкој "отежавати и компликовати ситуацију, коју би могли искоришћавати."¹⁵²⁷

Одбијање Бугарске да прими његов предлог Нинчић је доживео као "примљени шамар".¹⁵²⁸ Чехословачком посланику у Београду изјавио је да због таквог бугарског држања, југословенска дипломатија прекида све напоре усмерене на зближење (приметне од јесени предходне године) и да ће сачекати да се Бугарска "опамети", јер отказ југословенском предлогу је доказ недостатка "добре воље" бугарске стране. Нинчић је и у овоме видео "италијанске интриге". О промени политике према Бугарској извештена су сва посланства на страни, а у земљи су прекуните припреме свих манифестације чији је циљ био промоција зближења и помирења са Бугарском. Нинчић је претио да ће поново подржати земљорадничку емиграцију против бугарске владе.¹⁵²⁹ У непосредном окружењу југословенског министра постојале су идеје о изолацији Бугарске. Панта Гавриловић је јуна 1926. предлагао Нинчићу да изјаве Грцима да је Краљевина СХС спремна на закључење ближег, политичког споразума са њима, чији би циљ био "међународно изловање Бугарске."¹⁵³⁰ Даље је требало створити блок са Румунијом и Грчком и вршити притисак на Бугарску "јер је одбила споразум са нама и тиме показала своје праве намере".¹⁵³¹ Међутим, чехословачки посланик у Београду Јан Шеба је сматрао да се југословенски министар и даље надао да ће уз помоћ споразума са Бугарском успети да одуговлачи преговоре с Грчком.¹⁵³² Покушај Бурова, приликом посете Београду 23. јуна, да убеди Нинчића у то да су се и он лично и бугарска влада "одавно помирили" са губитком Македоније, само не могу јавно да се одрекну исте, није успео. Нинчић је једино закључио да је

---

¹⁵²⁷ Исто.

¹⁵²⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 366; Према посланику у Софији Ерскину у Београду су полагане велике наде у арбитражни споразум са Бугарском, и на њега је гледано као на први корак ка општем балканском пакту. (И. Дренков, *н. д.*, стр. 182.) Разумљиво је онда зашто је Нинчић тако реаговао на бугарско одбијање.

¹⁵²⁹ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 14. 05. 1926; Телеграм од Посолството на ЧСР в Белград до МВР в Прага, 05. 06. 1926. (ЧИ/II, док. 13-14, стр. 33-34.)

¹⁵³⁰ Архив САНУ, М. Антић, 14387/9791, Белешка од 22. 06. 1926.

¹⁵³¹ Исто.

¹⁵³² Телеграм од Посолството на ЧСР в Белград, 25. 06. 1926. (ЧИ/II, док. 16, стр. 38.)

његов бугарски колега "лукавији" од свог предходника Калфова.¹⁵³³ Југословенски министар је своје незадовољство показао и тиме што није присуствовао вечери коју је у част Бурова приредио бугарски посланик у Београду, изговарајући се да је заузет.¹⁵³⁴ С друге стране, Буров је у својим изјавама у вези са посетом исказивао посвећеност политици зближења, и напоменуо да се са Нинчићем сагласио да на зближењу треба радити "систематично".¹⁵³⁵ Не знамо да ли је бугарски "шамар" био пресудан, али се Нинчић убрзо бацио "у наручје" Грчке. Он је пожурио да са Грцима постигне споразум о спорним питањима. Убрзани су преговори и 17. августа 1926. је дошло до потписивања политичког споразума и четири пратеће конвенције којима су регулисана сва отворена питања. Успех је, међутим, био кратког века. Убрзо је у Грчкој дошло до пада Пангалосове владе, а нова грчка влада је одбила да призна договорено и повела кампању против ратификације споразума.¹⁵³⁶ Непосредна веза између односа са Бугарском и односа са Грчком, опет се показала као важно обележје балканске политике Краљевине СХС.

Код међународних фактора министар Нинчић је повео кампању дискредитације Бугарске у тренутку њених напора да добије зајам за избеглице.¹⁵³⁷ Основна идеја била му је да питање зајма повеже са бугарским одбијањем споразума о арбитражи, односно да то одбијање прикаже као главни доказ да Бугарска не заслужује међународно поверење за добијање зајма, јер њена политика није добросуседска, а зајам би значио охрабривање такве политике. Осим тога, у разговорима које је у Паризу водио са Аристидом Бријаном и Ериком Драмондом, оптужио је Бугарску за везе са националистичким круговима у Мађарској и Немачкој, са циљем да се промени стање створено мировним уговорима.¹⁵³⁸ Да ли су ове тврдње биле основане? Југословенска влада је од Чехословачке добила поверљиву преписку бугарског посланика у Бечу Недкова са бугарским Министарством спољних послова, коју су "ухватили" чешки

---

¹⁵³³ Исто.

¹⁵³⁴ Ж. Цветков, *н. д.*, стр. 113.

¹⁵³⁵ Исто; *Политика*, "Г. Буров у Београду", 24. 06. 1926.

¹⁵³⁶ Вид. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 369-370; А. Pećinar, *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke*, str. 54-55.

¹⁵³⁷ V. Marjanović, *н. д.*, стр. 101.

¹⁵³⁸ АЈ, 341- I/1926, Нинчићеве инструкције Посланству од 29. 05. 1926; Нинчић је у своју верзију убеђивао и енглеског посланика у Београду. Знајући да Енглеска заговара споразум између Краљевине СХС и Бугарске, говорио је да је "одобрење зајма Бугарској погрешка која отежава нашу политику мира на Балкану", јер се не може ни размишљати о уговору о арбитражи са земљом која "ни онакав протокол није хтела да прими." (Исто, Нинчић – Ђурићу, пов. бр. 5722, 13. 06. 1926.). Вид. и: И. Дренков, *н. д.*, стр. 183.

обавештајци, а која је директно оптуживала бугарску владу да ради на обнављању старог "бугарско-берлинског савеза."¹⁵³⁹ У политичкој архиви МИД-а пронашли смо преводе ових докумената (два извештаја). У првом извештају софијском Министарству посланик Недков говори о свом сусрету са немачким послаником у Бечу др Фејфером и о дипломатској акцији (која му је наложена од министра Бурова) да се искористи Немачки улазак у Друштво народа као преседан за остале побеђене државе. Немачки посланик му је, између осталог, говорио о томе да ће његова земља искористити Друштво народа да покрене питање својих територија изгубљених мировним уговором, и да се чека "згодни међународни конфликт" који ће представљати преседан у међународним односима (Фејфер је тај преседан видео у признању Русије) па да се крена са ревизијом уговора. Изјавио је да не верује "надменим победницима" и да су у Берлину "интереси за старе савезнике велики." Недков је био одушевљен његовим речима, о чему најбоље говоре следеће импресије пренете министру Бурову, које, међутим, откривају и став самог Бурова, самим тим и став бугарске владе: "После ових искрених и топлих речи немачког посланика, изнео сам му све директиве о дипломатској акцији, које сам добио од Вас. Рекао сам му даље, *да смо ми дали доста доказа о верности нашем старом савезнику* (курзив И. Р.), и да, ако смо хтели неки пут да водимо политику са победницима, *то је било само једно неопходно лагање*. Ми смо увек били свесни, да је наш пут, пут ка старом савезу." Недков и Фејфер су договорили да се редовно састају два пута недељно.¹⁵⁴⁰ Други извештај Недкова нам, такође открива "друго лице" бугарске политике. Из извештаја сазнајемо: да је посланик Недков од Бурова добио писмене и усмене инструкције да ступи у везу са вођама националних организација у Бечу и да са њима "простудира питање за тешњу везу и заједнички рад" бугарских националних организација са немачким и мађарским; да је пуковник Георгијев, бугарски војни изасланик у Бечу, главна веза са националним организацијама у том граду и да је и он имао инструкције у "истом духу" добијене од бугарског војног министра; да је исте инструкције имао војни изасланик у Берлину пуковник Халачев; да је већ до тада, по пуковнику Георгијеву, "учињено доста" да се створи "тешња веза" између мађарских и

---

¹⁵³⁹ АЈ, 341- I/1926, Нинчићеве инструкције... (као у предходној напомени); Архив САНУ, 14387/9791, Белешка од 22. 06. 1926.

¹⁵⁴⁰ АЈ, 334/ПО, 8-28, Превод телеграма бугарског Посланства у Бечу (Краљевско бугарско посланство Министру спољних послова у Софији, 17/1926 од 16. 03. 1926.)

немачких организација са бугарским (Родном заштитом, Кубратом и др.); да су ове везе требале да буду искоришћене за тајни транспорт оружја (што је већ било реализовано). Недков је, осим тога, сазнао да су националне организације тајно помагане од немачке, аустријске и мађарске владе и да се користе против Антанте и "према потреби стављају се у дејство" од стране влада које их финансирају. Међутим, један податак недвосмислено открива непријатељске намере Бугарске према Краљевини СХС: Недков је, у складу са инструкцијама свог министра, дао налог Ничкову, председнику бугарског националистичког друштва "Отац Пајсије" да се "потруди и да створи и развије везу са незадовољним Хрватима и Словенцима под српским господарством, као и са Словацима под чешким господарством."¹⁵⁴¹ Успеси немачке спољне политике после Локарна (улазак у Друштво народа) сигурно су утицали на бугарске ревизионистичке кругове, а поздрављени су и у владиној штампи као још један корак ка исправљању неправде према пораженим државама.¹⁵⁴² Поновно ступање Немачке, најмоћније међу пораженима, на европску политичку сцену подупирало је ревизионистичке наде осталих незадовољника владајућим међународним поретком. Французи су сматрали да бугарске националне организације добијају "импулс" од немачких припрема за ревизију.¹⁵⁴³ Једногласност јавности у рату поражених држава о томе да је "версајски систем" наметнут и неправедан, била је једна од карактеристика послератне Европе.

За Краљевину СХС је, супротно неким тврдњама у новијој историографији¹⁵⁴⁴, бугарски избеглички зајам у почетку био прихватљив. Осим резерви које су изразили по питању стварног броја избеглица у Бугарској са територије Краљевине СХС, југословенски представници на мартовском састанку Скупштине Друштва народа (на коме је министар Буров тражио међународну подршку за зајам), су изјавили да "наша влада, из хуманих разлога, нема ништа против зајма."¹⁵⁴⁵ Ситуација се променила након бугарског одбијања југословенског априлског предлога о споразуму о арбитражи. Већ следећег месеца, министар Нинчић је био мишљења да решавање питања бугарског зајма на

---

¹⁵⁴¹ Исто, Превод телеграма бугарског Посланства у Бечу (Краљевско бугарско посланство Министру спољних послова у Софији, 21/1926 од 02. 04. 1926.)

¹⁵⁴² АЈ, 334/ОШ, Преглед стране штампе, књ. 2/1926, Писање листова *Демократически зговор* од 08. 03. 1926. и *Прапорец* од 10. 03. 1926.

¹⁵⁴³ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 47.

¹⁵⁴⁴ Вид. М. Гризо, *н. д.*, стр. 45.

¹⁵⁴⁵ *Политика*, "Наши делегати пристају на бугарски избеглички зајам", 11. 03. 1926.

јунској сесији Савета Друштва народа треба одложити и да треба, пре узимања у обзир бугарских захтева, испитати "стварне потребе" Бугарске у овом погледу. Према Нинчићу, бугарско позивање на грчки случај¹⁵⁴⁶ било је неосновано, јер је избегличко питање у Грчкој било много озбиљније. Међутим, основни разлог југословенског министра за противљење бугарском захтеву била је "опасност да бугарска влада зајам не искористи против интереса наше земље и Румуније".¹⁵⁴⁷ Предлагао је заједничко дејство са Румунијом.¹⁵⁴⁸ Почетком јуна Нинчић је послао инструкције посланику у Паризу Спалајковићу да, заједно са Матом Бошковићем, делегатом Краљевине СХС при Репарационој комисији, дејствује код ове комисије од чије је одлуке зависило даље разматрање бугарског захтева, да се питање зајма одложи.¹⁵⁴⁹ Овај Нинчићев маневар није успео.¹⁵⁵⁰

И заиста, пошто је бугарски зајам одобрен, влада Краљевине СХС је своје дипломатске напоре усмерила у поменутих правцима. Августа 1926. године упутила је представку Савету ДН (представку исте садржине упутиле су Румунија и Грчка), у коме се наводи да је износ одобреног зајма много већи од потреба за које је намењен. Први аргумент владе био је *број избеглица у Бугарској*. Београд је оспоравао истинитост бугарских података. Позивајући се на званичну бугарску статистику, наводи податак да се од 1912. до краја 1920. године у Бугарску доселило 109.602 лица (13.218 са територије Краљевине СХС) и да је тај број увећан једино емигрантима из Грчке досељеним на основу грчко-бугарско споразума, а укупан број тих лица (до октобра 1925. године) био је 49.759 лица. Део њих смештен је на имањима Грка који су (по истој конвенцији) напустили Бугарску (до 1. јуна 1926. године њихов број износио је 30.000 лица). Осим тога, бугарске избеглице из Грчке, које су тамо имале имања, по конвенцији су имали право на новчану накнаду. Према овој рачуници, по мишљењу Владе, "теоријски максимум" избеглица у Бугарској био би 169.341 лице тј. за 25% мање од броја који су Бугари представили Шарону. Влада је сматрала да је и број избеглица за

---

¹⁵⁴⁶ Грчка је, уз помоћ Друштва народа, септембра 1924. године добила зајам за избеглице у вредности од 10.000.000 фунти стерлинга. (Г. В. Димитров, *н. д.*, стр. 44, напомена 6).

¹⁵⁴⁷ Нинчићеве сумње нису биле неоправдане. Генерал Влков је искористио део средстава зајма да склопи тајни уговор за набавку оружја у Данској. Британска тајна служба је сазнала и план је осујећен. (Л. Спасов, *Дейноста на българските правителства...*, стр. 50.)

¹⁵⁴⁸ АЈ, 395-15-148, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 390 од 24. 05. 1926.

¹⁵⁴⁹ *Исто*, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 5369 од 09. 06. 1926.

¹⁵⁵⁰ V. Matjanović, *н. д.*, стр. 102.

период 1912-1920 по званичној бугарској статистици претеран, јер се, по њеном мишљењу, избеглицама имају сматрати само она лица која су прешла у Бугарску после завршетка рата (по бугарској статистици 42.995 лица), односно не могу се избеглицама сматрати они који су за време бугарске окупације прешли у Бугарску, или они који су прешли до 1915. године, али се за време окупације нису вратили на своја огњишта, којима је управљала Бугарска (влада је у овоме видела намеру истих да се трајно населе у Бугарској). Имајући у виду и ове податке, влада изводи нову рачуницу: стварни број избеглица је 87.732 лица. Осим тога, влада је у представци изразила бојазан да ће део зајма бити искоришћен за изградњу "стратешких железница" по Бугарској. С обзиром на ове чињенице, тражено је од Савета Друштва народа да утврди *ефикасан систем контроле зајма* од стране међународних институција, јер без контроле, "зајам може дати нова и снажна средства разорним елементима" (ВМРО-у – И. Р.), који су се, на вест о зајму, већ "морално оснажили", што доказују учестали напади на граници са Бугарском од почетка маја 1926 године. У том смислу, влада је тражила: 1) да у Савету, када се расправља о питањима бугарског зајма, заседају и представници заинтересованих суседних држава, чланица Друштва народа; 2) да се образује један посебан контролни комитет који би имао исту функцију као контролни комитет за мађарски зајам¹⁵⁵¹, чији би члан био и делегат Краљевине СХС, као представник заинтересованих суседних држава.¹⁵⁵² Акцији југословенске владе на дискредитацији бугарског захтева за зајмом придружио се и вођа емиграције Коста Тодоров својим апелом органима Друштва народа и свим делегацијама у Женеви, у коме тражи да се одбије зајам Бугарској, јер би се њиме додатно учврстио "један насилнички режим". У свом обраћању поновио је аргументе које је југословенска влада изнела у својој представци.¹⁵⁵³

На свом септембарском заседању Савет Друштва народа је донео одлуку да се Финансијском комитету повери организација система контроле утрошка зајма. О представкама које су упутиле три државе, одлучивало се на 24. редовној сесији овог комитета. Бугарску је заступао министар финансија Владимир Молов, док су

¹⁵⁵¹ Ради се о кредитима које је Мађарска добила за своју финансијску реконструкцију (да би избегла финансијски колапс), на основу плана Репарационе комисије и Друштва народа од 14. марта 1924 године. (Вид. Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја*, стр. 225-227; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 165-166, 237-238.)

¹⁵⁵² АЈ, 395-15-149, Представка Савету Друштва народа (Циркулар МИД-а од 10. 08. 1926.)

¹⁵⁵³ V. Matjanović, *n. d.*, стр. 105.

три државе које су уложили протест заступали делегати: Какламанос (Грчку), Комнен (Румунију) и Милутин Јовановић, посланик у Берну (Краљевину СХС). Финансијски комитет је одбио готово све приговоре (податке о боју избеглица, захтеве у вези са контролом зајма, као и аналогију за мађарским зајмом).¹⁵⁵⁴

Делимичним успехом југословенско-румунско-грчке акције у Савету Друштва народа могло би се сматрати компромисно решење о стварању "саветодавног (консултативног) комитета", састављеног од представика три државе, који би заседао ван Бугарске, имао право да тражи и добија извештаје од посебног комесара Друштва народа у Бугарској који ће контролисати утошак средстава (за комесара је одређен Рене Шарон), као и да чини представке и примедбе комесару и Савету у вези са зајмом. У том случају, Савет је био дужан да позове представнике комитета да присуствују састанку, али само приликом расправљања питања везаних за контролу зајма. Други успех била је одлука да се средствима из зајма не граде "стратегичке железнице". Јовановић је као свој нарочити успех нагласио то што је одбијен бугарски захтев за градњом железничке пруге Лађене-Неврокоп према нашој граници, док је бугарски пројекат за изградњу пруге Масково-Местенли према грчкој граници усвојен.¹⁵⁵⁵ Консултативни комитет је почео са радом новембра 1926 године. Југословекси представик био је Милутин Јовановић.¹⁵⁵⁶

Финансијски комитет је донео још две важне одлуке, којима је изашао у сусрет захтевима бугарских суседа: 1) уз граничну линију је формирана тзв. *забрањена зона* за насељавање избеглица, која је износила 50 километара од граничне линије, у дубину бугарске територије или: 28.000 квадратних километара на бугарско-румунској граници; 17.000 квадратних километара на бугарско-југословенској граници; 17.500 квадратних километара на бугарско-грчкој граници.¹⁵⁵⁷ 2) право на коришћење средстава из зајма имале су само оне избеглице које приме бугарско држављанство, и писмено се обавезу да га неће мењати (што значи да губе избеглички статус).¹⁵⁵⁸

---

¹⁵⁵⁴ АЈ, 341-I/1926, Јовановић–Нинчићу, пов. бр. 699, 13. 10. 1926. (извештај је прослеђен посланику у Лондону Ђурићу са пов. бр. 705/26, 14. 10. 1926.); V. Марјановић, *n. d.*, стр. 106-107.

¹⁵⁵⁵ АЈ, 341-I/1926, Јовановић–Нинчићу... (као у предходној нап.)

¹⁵⁵⁶ АЈ, 395-15-148, Нинчић – Чолак Антићу, пов. бр. 10897, 17. 11. 1926.

¹⁵⁵⁷ *Исто*; Г. В. Димитров, *Бежанският заем*, стр. 51-52.

¹⁵⁵⁸ Г. В. Димитров, *Бежанският заем*, стр. 53.

Бугарски избеглички зајам није изазвао само проблеме Бугарској са суседима, већ и оштре реакције македонске емиграције. Поводом одредбе којом се избеглице обавезују да постану бугарски држављани реаговао је Комитет македонских емигрантских организација, који је у томе видео намеру бугарске владе да ликвидира *македонско питање* на штету Македонаца.¹⁵⁵⁹ Македонска омладина је на свом конгресу у Софији оштро протествовала како против поменуте одредбе, тако и против стварања "забрањених зона", изразивши у својој резолуцији "дивљење онима који се пушком боре за слободу Македоније."¹⁵⁶⁰

"Они који се пушком боре" су средином године изазвали још један у низу оштрих криза у југословенско-бугарским односима, и то у време када су се односи компликовали због бугарског одбијања Нинчићевог предлога о споразуму о арбитражи и избегличког зајма. На дан Ускрса (1. маја) атентатори ВМРО-а су извршил терористички напад на хотел "Српски Краљ" у Струмици, којом приликом је убијено двоје и рањено десеторо људи.¹⁵⁶¹ Следећег месеца, 3. јула у Битољу је убијен Спасоје Хаџи Поповић, издавач листа "Јужна звезда". Био је активан делатник у српском покрету против грчких власти, па су у Београду испрва сумњали да иза напада стоје грчки терористи, али је касније утврђено да је убиство планирао и извршио ВМРО.¹⁵⁶² Убиство је наредио Георги Попхристов, који је наредио убиства још неколико виђенијих људи из Битоља: посланика Јована Ћирковића и Василија Трбића и великог жупана Битољске области.¹⁵⁶³ Међутим, изгледа да је после првог убиства, позорност југословенских власти спречила наставак деловања комита.

Крајем јула извршен је још један комитски напад код Криве Паланке, којом приликом је страдало двоје људи.¹⁵⁶⁴ Готово у исто време, комитска акција је појачана у Румунији. Почетком маја дошло је до напада једне комитске банде на жандармеријску станицу у рејону Силистрије, којом приликом је убијен један подофицер. Румунска штампа је, као и српска, повела оштру антибугарску

---

¹⁵⁵⁹ АЈ, 395-15-149, л. 160, Циркулар МИД-а, 20. 12. 1926.

¹⁵⁶⁰ *Исто*, Циркулар МИД-а, Београд, 31. 12. 1926.

¹⁵⁶¹ АЈ, 341- фасц. I/1926, Нинчић - Посланству, пов. бр. 4431, 10. 05. 1926.

¹⁵⁶² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 367-368.

¹⁵⁶³ *Революционната борба в Битолския окръг. Спомени на Георги Попхристов.*

(вид. на: http://www.promacedonia.org/gph/gph_43.html, приступљено 10. 01. 2016.); К. Палешутски, *Македонското ослободително движение*, стр. 59-60.

¹⁵⁶⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. стр. 368.

кампању.¹⁵⁶⁵ До крајње затегнутости у румунско-бугарским односима дошло је почетком јула, после обрачуна румунских власти са комитским четата у Старом селу и околини, када су полицијске власти убиле неколико десетина тамошњих Бугара, који су, по званичном саопштењу румунских власти, помогли бандама које су упале са бугарске територије.¹⁵⁶⁶

Предлог за заједничку акцију званично је потекао од Румуније. Због сталних комитских напада, али и из страха да је бољшевичка пропаганда узела маха у Бугарској, румунски министар иностраних послова Митилинеу је 18. јула, преко југословенског Посланства у Букурешту, предложио Нинчићу заједнички корак у Софији "ради сузбијања комитске акције".¹⁵⁶⁷ Нинчић је одмах пристао, предлажући да се у заједничку акцију укључи и Грчка. Тражио је од посланика у Букурешту Чолак Антића да се код румунских власти распита какав би корак требало да буде и шта би заједничка нота требало да садржи.¹⁵⁶⁸ Из ове преписке се види да Нинчић не само да није имао разрађен план о заједничкој акцији, већ ни идеју о томе какве би кораке требало предузети. С тога је упитна констатација историчара К. Пенчикова да је прави циљ покретања "комитског питања" био Нинчићев покушај да осујети бугарски зајам, или да успостави контролу над његовом реализацијом¹⁵⁶⁹, иако је несумњиво да је комитско питање искоришћено за дискредитацију бугарских захтева. Такође, не стоји ни објашњење британског посланика у Београду, изнето у његовом годишњем извештају за 1926. годину, да се Нинчић "непромишљено придружио Румунији и Грчкој у њиховој заједничкој ноти", која, по њему, највише одговара управо Грчкој¹⁵⁷⁰, јер је Грчка укључена у заједничку акцију управо на Нинчићев предлог. Није најјаснија ни опаска о "непромишљености" југословенског министра, с обзиром на то да су заједнички југословенско-румунско-грчки кораци против комитских акција били стара пракса, као и сама сарадња суседа када је политика према Бугарској у питању

---

¹⁵⁶⁵ Д. Косев, *Външната политика на България*, стр. 39-40.

¹⁵⁶⁶ *Исто*, стр. 40-41.

¹⁵⁶⁷ АЈ, 395-1-3, Чолак Антић - Нинчићу, стр. пов. бр. 59, 18. 07. 1926; Првобитна идеја била је да се упуту колективна представка Друштву народа поводом упада комитских чета, и да се траже међународне гаранције да ће Бугарска спречити упаде. Од тога се одустало због страха да Бугарска пред истом институцијом не затражи међународну анкету о положају бугарске мањине у суседним државама. (Д. Косев, *Външната политика на България...*, стр. 43-44.)

¹⁵⁶⁸ АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 223, 19. 07. 1926.

¹⁵⁶⁹ К. Пенчиков, *н. д.*, стр. 130.

¹⁵⁷⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 366.

(мада та политика није увек била једногласна, у више наврата су три државе иступале јединствено против Бугарске). Супротно тврдњама британског посланика, Грчка је, због стања својих односа са Краљевином СХС (тешких преговора око слободне зоне у Солуну и других отворених питања, као и због појачане српске акције међу српским живљем у Егејској Македонији) била веома резервисана према заједничкој акцији против Бугарске. Према извештајима бугарског посланика у Атини Данчева, грчка влада се извесно време колебала у вези са својим учешћем у заједничкој акцији, док је посланик у Лондону Хацимишев јављао да су Грци јако уплашени југословенским аспирацијама везаним за излазак на Егејско море, па због тога нису склони да "због Срба" кваре своје односе са Бугарском.¹⁵⁷¹ На основу југословенске дипломатске преписке се јасно види да се почетком августа још увек није знало да ли ће се Грчка придружити Краљевини СХС и Румунији у заједничкој акцији.¹⁵⁷²

Оно на шта је југословенска страна посебно инсистирала у вези са заједничким кораком било је питање репресивних мера уколико Бугарске не прихвати захтеве. У Форин офису су имали информације да је Нинчић размишљао о "инвазији Бугарске", па су, да би спречили такав сценарио, подсетили Београд на "петрички инцидент" (1925), тј. на то како је Грчка прошла после сличног покушаја да казни Бугарску.¹⁵⁷³ Београд је званично као меру репресије предложио затворање граница према Бугарској.¹⁵⁷⁴ Са овим предлогом се сложио румунски посланик у Београду Еманди, али не и румунска влада. Званични Букурешт је оклевао да се изјасни о југословенском предлогу репресивних мера према Бугарској у случају њеног негативног одговора. Посланик у Букурешту Чолак Антић је румунско ћутање тумачио као "отказ" Румуније од заједничке акције, мада га је Митиленеу убеђивао да је реч само о одлагању заједничке акције, а не о одустајању Румуније.¹⁵⁷⁵ Чолак Антић је румунско држање објашњавао како њеним унутрашњим тако и спољнополитичким разлозима. Митиленеу је, по њему, дао предлог о заједничкој акцији "пре но што се довољно споразумео са шефом владе", генералом Аверескуом, који је од свог министра тражио да се то питање "одложи". Предлог

---

¹⁵⁷¹ Д. Косев, *Външната политика на България...*, стр. 46-47.

¹⁵⁷² АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу од 04. 08. 1926.

¹⁵⁷³ D. Livanios, *n. d.*, str. 57.

¹⁵⁷⁴ АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 248, 26. 07. 1926.

¹⁵⁷⁵ *Исто*, Чолак Антић - Нинчићу, стр. пов. бр. 66, 02. 08. 1926.

је, такође, дошао када су антибугарске страсти, као последица затегнутости румунско-бугарских односа, повезане са страхом од јачања болшевизма, биле на врхунцу у Румунији. Али, када је Београд прихватио предлог, у Букурешту су другачије, хладнокрвније, почели да посматрају ствари. "Мора човек да помисли", пише у свом извештају посланик Чолак Антић, "на интервенцију Италије која жели да постигне зближење између Бугарске и Румуније, да би ослабила Малу Антанту и нас изловала."¹⁵⁷⁶ С друге стране, примена репресивних мера (затварање границе) би, по схватању румунске стране, штетила економским интересима њених суседа, и дала би повода Софији да се обрати Друштву народа и да пред њим истакне питање Добруце и Македоније. Чолак Антић је сматрао да се Румунија боји да се мере које је предузела против бугарског становништва у Добруци "оцењују у Женеви" јер "ко зна да ли би се нашло да се увек изводе са довољно хуманости."¹⁵⁷⁷

Почетком августа Румунија је пристала на заједничку акцију, односно, да се Софији упути захтев да распусти све револуционарне организације на својој територији, али је спомињање репресалија сматрала преурњеним. Букурешт је предлагао да се, пре изјашњавања о репресивним мерама, сачека одговор бугарске владе.¹⁵⁷⁸ Нинчић је сутрадан формулисао захтеве Бугарској: адекватна заштита границе, у складу са добросуседском политиком и раније постигнутим споразумима, и предузимање озбиљних мера против комитске организације и спречавање њених даљих активности. Испуњавањем ових захтева, бугарска влада би, по Нинчићу, доказала да је искрена када каже да жели добре односе са својим суседима.¹⁵⁷⁹

Захтеви које је формулисао Нинчић нису садржали претњу Бугарској репресивним мерама, иако је на томе од почетка инсистирао. Умереност заједничке ноте, предате бугарском министру иностраних дела 11. августа 1926. године, треба приписати утицају који су извршили британски, француски и италијански посланик у Београду у правцу смиривања тензија.¹⁵⁸⁰ Умереност ноте, посебно помирљивост Краљевине СХС и њеног министра иностраних дела,

---

¹⁵⁷⁶ АЈ, 395-1-3, Концепт извештаја посланика Бошка Чолак Антића, 10. 08. 1926.

¹⁵⁷⁷ Исто.

¹⁵⁷⁸ АЈ, 395-1-3, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 71, 06. 08. 1926.

¹⁵⁷⁹ Исто, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 278, 07. 08. 1926.

¹⁵⁸⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 366;

нагласио је и утицајни *Тан*, близак званичним круговима Париза.¹⁵⁸¹ У колективној ноти се констатује да су од пролећа појачане акције револуционарних организација чије је седиште у Бугарској, акције које нису ни престајале од краја Светског рата. Чете се припремају и наоружавају у Бугарској и прелазе државну границу под заштитом бугарских пограничних власти. У ноти се, даље, наводи да су три владе више пута скретале пажњу бугарској влади на ове активности, али да она није обраћала пажњу на протесте. Мотивисане жељом да одрже добросуседске односе са Бугарском, три владе сматрају својом дужношћу, да још једном обрате пажњу бугарској влади да се озбиљно ангажује на пресецању непријатељске акције револуционарних организација. Независно од мера које ће бугарска влада предузети, три владе су у ноти истакле још два захтева, чија је садржина у потпуности одговарала формулацијама у Нинчићевом предлогу упућеном румунској и грчкој страни на разматрање неколико дана пре предаје ноте.¹⁵⁸² Краљевина СХС је самостално уручила додатну ноту у којој тражи екстрадицију југословенских држављана који су побегли у Бугарску и учествовали у атентатима у Јужној Србији.¹⁵⁸³ Колективна нота нема ултимативни тон, али оптужује бугарску владу и позива је на одговорност тврдњом да њени органи на граници директно учествују у акцијама револуционарних организација против суседних држава.

Бугарска влада је каснила са одговором, желећи да испита ставове великих сила о томе шта би требало да предузме. У Паризу су подржавали став Краљевине СХС и Румуније, и били против тога да се питање износи пред Друштво народа. У Риму су у почетку подржали Бугарску да питање изнесе пред ову међународну организацију, али су променили став, не желећи да компликују ионако сложене односе са Краљевином СХС. У Лондону су саветовали бугарском посланику да одговор на ноту буде "помирљив", и да се притом не покреће питање бугарских мањина, јер би то изазвало још веће подозрење суседа. Инсистирали су на предузимању мера против ВМРО-а, и тиме условљавали зајам, а Лампсон је бугарском посланику децидирано изјавио да је Македонија део Србије и да ће "без сумње" остати тако, ако "буде остављена на миру". Са друге стране, Британија је,

---

¹⁵⁸¹ *Самоуправа*, "Положај на Балкану" (преноси писање *Тана*), 19. 08. 1926.

¹⁵⁸² Д. Косев, *Външната политика на България...*, стр. 44; Текст ноте вид. *Политика*, 15. 08. 1926; *Време*, 15. 08. 1926; *Самоуправа*, 15. 08. 1926.

¹⁵⁸³ *Време*, "После предаје ноте Бугарској", 13. 08. 1926.

стављајући у изглед могућност интернационализације проблема, хтела да "заплаши" оне кругове у Београду који су заговарали оштрију реакцију према Бугарској. И Буров је тражио од енглеског посланика у Софији да се изврши притисак на Београд јер, ако би Краљевина СХС предузела војну акцију, бугарска влада не би могла да се обрачуна са ВМРО-ом.¹⁵⁸⁴ Зато је посланику у Лондону Ђурићу саветовано у Форин офису да Београд заузме помирљив став јер ће, на основу обавештења којима располажу из Бугарске, одговор тамошње владе бити задовољавајући и да ће бугарска влада предузети извесне мере против упада комита. Дискретно је саветовано, "да ће се бугарској влади тај посао олакшати ако се не представља да су те мере предузете због притиска са стране." У Форин офису су реаговали и на негативно писање београдске штампе о британском држању у овом спору са Бугарском, тврдећи да су само радили на смиривању ситуације и очувању мира, и да британско пријатељство према Краљевини СХС "остаје недвосмислено."¹⁵⁸⁵

Са друге стране, ВМРО је, желећи да политички капитализује спор који је изазвао између Бугарске и њених суседа, притискао владу да исти преда Друштву народа, како би се "македонско питање" интернационализовало и створио простор за пропаганду у иностранству. Влада је и сама била у таквом уверењу и прихватила захтеве ВМРО-а, али су савети великих сила (посебно Британије) били јачи од "аргумента" ВМРО-а.¹⁵⁸⁶ Министар Буров је у једном каснијем говору на збору своје коалиције образлагао одлуку о одустајању од намере да се спор преда Друштву народа, иако би Бугарска, по њему, тиме постигла "морални успех", чињеницом да би такав потез "за дуго време отровао" односе Бугарске са суседима, али и тиме да је за такву одлуку добио "одобрење страних држава".¹⁵⁸⁷

---

¹⁵⁸⁴ Исто, стр. 47-48.; В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 28.

¹⁵⁸⁵ АЈ, 341- фасц. I/1926, Ђурић – МИД-у, пов. бр. 426, 11. 08. 1926.

¹⁵⁸⁶ Из извњуреден дипломатически доклад на Посолството на ЧСР в София до МВР в Прага, 04. 09. 1926. (ЧИ/II, док. 20, стр. 44-45.)

¹⁵⁸⁷ АЈ, 395-15-149, Циркулар МИД-а од 16. 11. 1926; Ипак, на лето 1926. године, покушана је интернационализација "македонског питања" као мањинског питања и то, рекло би се, "заобилазним путем". Први пут на конгресу *Међународне уније удружења за Лигу народа* (јун-јул 1926.), али је конгрес одлучио да је питање о етничкој припадности Македонаца политичко и ван његове надлежности. Реферат који је генерални секретар Уније Теодор Руисен поднео Комисији за мањине Уније одражавао је југословенско становиште – иако у реферату Македонске Словене експлицитно не поистовећује са Србима, Руисен тврди се да се они ни по једном критеријуму (језичком, културном, верском) не могу сматрати мањином, и напомиње да се у Македонији слави крсна слава, типични српски верски празник. Други покушај да се питање покрене преко *Светског*

У Београду су нестрпљиво очекивали бугарски одговор на ноту. Акција министра иностраних дела и штампе је била синхронизирана. *Време* (неофицијелни гласник МИД-а) је писало да ће одговор бугарске бити неповољан¹⁵⁸⁸, а Нинчић је посланику у Букурешти јављао да ће "према извештајима из Софије" одговор бити неприхватљив, и тражио да се са Румунијом што пре постигне споразум о репресивним мерама против Бугарске, на које је румунска влада "у начелу" пристала (јер је то био услов да се Краљевина СХС придружи колективној ноти). "Не смемо дати утисак да смо слаби и несложни", писао је Нинчић и захтевао прекид саобраћаја као оптималну меру, јер би, по њему, свака слабија мера "наудила престижу" две државе и охрабрила Бугарску, док би нека "јача мера" од предложене, сматрао је министар, могла дати "европски карактер" спору са Бугарском, што се желело избећи.¹⁵⁸⁹ У Румунији су, међутим, имали информације (такође из Софије) да ће одговор бугарске владе бити повољан и правдали се "бирокуратским" разлозима - да не могу одлучити о прекиду саобраћаја, јер је за то потребна одлука владе, мишљење краља и генерала Аварескуа, који се нису налазили у земљи! Када је Авареску сазнао за Нинчићев захтев да се договоре о примени репресивних мера против Бугарске, одговорио је да ће се обратити италијанској влади са молбом да утиче на Софију да одговор на колективну ноту буде задовољавајући.¹⁵⁹⁰ Прави разлог румунског одбијања (помоћу одуговлачења и изговора) да се придружи Краљевини СХС, био је тај да румунска влада није желела да се конфронтира са Италијом превише се солидаришући са Београдом против Бугарске, коју су у Риму видели као свог савезника на Балкану.

У одговору бугарске владе од 27. августа, оспорава се оптужба да је број комитских упада учестао са доласком нове владе, поређењем података о броју упада од почетка године са бројем упада у истом периоду предходне године. Даље се наводи да револуционарне организације имају широку базу изван бугарске територије и оспорава се тврдња да њихов прелазак из Бугарске помажу органи власти на граници. Али се, "за сваки случај" истиче да, ако је и било помагања од

савеза за међународно пријатељство помоћу цркава (августа 1926.), такође је осујећен. (Вид. V. Мађановић, *n. d.*, стр. 108-111.)

¹⁵⁸⁸ *Време*, "Какав ће бити одговор бугарске владе", 20. 08. 1926.

¹⁵⁸⁹ АЈ, 395-1-3, Нинчић – Чолак Антићу, стр. пов. бр. 76, 20. 08. 1926.

¹⁵⁹⁰ *Исто*, Чолак Антић – Нинчићу, стр. пов. бр. 76, 21. 08. 1926. и стр. пов. бр. 77, 22. 08. 1926.

стране граничних власти, то није било познато влади, која је спремна да казни кривце. У другом делу, влада изражава спремност да ради на спречавању активности организација које користе њену територију за припремање чета. На крају, бугарска влада изјављује да је спремна да питање препусти Друштво народа.¹⁵⁹¹

Баш као што се и очекивало у Софији, у Београду нису били задовољни одговором. Пошто је југословенска влада успела да убеди своје савезнике, Румунију и Грчку, дошло је до уручивања нове ноте бугарској влади (11. септембра), у којој се изражава незадовољство бугарским одговором.¹⁵⁹² Међутим, уз енглеску и италијанску подршку одговору на прву ноту Љапчев и Буров нису имали разлога за бригу. Друга нота је прошла готово незапажено. После разговора које је имао на септембарском заседању Друштва народа у Женеви са представницима свих заинтересованих страна (Нинчићем, Чембрленом, Грандијем идр.), Буров је одлучио да је одговор на другу ноту излишан и да нема потребе улазити у нови спор.¹⁵⁹³

Што се тиче мера које је бугарска влада предузимала да би удовољила захтевима из суседа, делегат МУД-а у Софији Цветан Ђорђевић је крајем године известио да су бугарске власти извршиле премештај неких чиновника, пензионисале неке офицере, уклониле чете са границе, а неке и разоружале.¹⁵⁹⁴ Делегат је, међутим, упозоравао да је бугарска влада, преко својих агента, ширила нетачне вести о мерама које је предузела, те да се "у последње време" појавило много извештаја о стању и раду ВМРО-а који су нетачни, контрадикторни и измишљени – намерно "убачени" од стране организације и бугарске владе.¹⁵⁹⁵ Неколико дана потом, делегат преноси извештај свог повереника по коме је дошло до састанка између личног секретара Љапчева, као делегата владе и делегата ВМРО-а Баждарева на коме је представник организације тражио да влада врати у службу све чиновнике Македонце које је отпустила после предаје колективне ноте и да запосли све комите (којих је само у Софији било "преко двестотине"). Влада је одговорила да ће први захтев бити размотрен, док ће

¹⁵⁹¹ Д. Косев, *Външната политика на Българија...*, стр. 49-50; *Политика*, "Одговор бугарске владе", 31. 08. 1926.

¹⁵⁹² Д. Косев, *Външната политика на Българија...*, стр. 51.

¹⁵⁹³ *Исто*, стр. 52-53.

¹⁵⁹⁴ АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамба, бр. 335, ф. 109 – дос."Бугарска", Извештај делегата МУД-а у Софији од 25. 11. 1926.

¹⁵⁹⁵ *Исто*.

другом захтеву удовољити тако што ће комите узимати у службу тамо где је потребно, обезбеђивати им храну, одећу и 600 лева месечно.¹⁵⁹⁶ Ови извештаји упућују на то да су подаци којима је влада у Београду располагала могли само потпиривати неповерење које је Београд ионако гајио према свим "свечаним обећањима" бугарске владе у погледу сузбијања комитске акције. Заправо, све мере које је бугарска влада предузела, биле су више фиктивне, него стварне, са циљем да се међународној и југословенској јавности и влади, прикаже како се нешто предузима. Историчар Василев примећује да је једини циљ бугарске владе у време августовске кризе био да се отклони опасност од војне интервенције Краљевине СХС, и сва обећања у погледу сузбијања комитске акције које је Буров давао Британцима била су само маневар ради постизања тог циља, без стварне намере да се предузме озбиљна акција за растурање ВМРО-а.¹⁵⁹⁷

* * *

Друга половина 1920-их година почела је онако како се завршила прва половина послератне деценије. Стари проблеми и разлози неспоразума су остали на површини, нови су се појављивали пратећи динамику сложених међународних односа, дефинисаних међусобним односима великих сила, који су, као и предходних деценија, свој најоштрији израз имали на простору Балкана. "Духови" Локарна лебдели су над немирним простором, али су, захваљујући недовољној искрености оних који су дефинисали концепт нових политичких односа у Европи, остали само магловити обриси на хоризонту напете балканске политичке свакодневице, оптерећене старим свађама и замршеним међусобним односима обележеним неискреношћу и крајњим неповерењем сваког према сваком. Колико је идеја о "Балканском Локарну" импресионирала део међународне јавности, можда најбоље сведочи један новински текст одличног познаваоца балканских прилика, уредника *Балканске ревије* Леона Савађија, који је од састанка Нинчића, Бурова и Руфоса на маргинама заседања у Женеви марта 1926. очекивао да постигну сагласност о почетку конкретних преговора, који би се, по њему, могли одржати у Нишу. "Ниш би могао постати балкански Локарно", писао је

---

¹⁵⁹⁶ Исто, Извештај делегата МУД-а у Софији од 02. 12. 1926.

¹⁵⁹⁷ В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 28.

оптимистично Савађи.¹⁵⁹⁸ Међутим, Балкан се још једном показао неукротивим. Покушаји југословенско-бугарске сарадње на пољу спорта и културе, између младих људи, пропадали су под притиском напетих политичких односа. Мада је било и позитивних примера (нпр. саобраћајни споразум априла 1926.), година је протекла у готово непрекидном спору две земље, насупрот позитивним изјавама које су долазиле из Београда и Софије.

1.4.3. Политика према Бугарској у светлу италијанске политике на Балкану (I): трагање за споразумом

У другој половини 1920-их година, нарочито после потписивања италијанско-албанског пакта новембра 1926. године, односи са Италијом и њена политика на Балкану постали су "питање свих питања" југословенске спољне политике. Нужност супротстављања италијанској балканској политици, давала је основни такт и правац југословенској политици према Бугарској.

Потписивање Првог тиранског пакта је у Краљевини СХС веома тешко примљено, готово да је сматрано за спољнополитичку катастрофу.¹⁵⁹⁹ У врху власти је изазвало неверицу, али и револт и разочарење. Министар Нинчић је образлагао своју оставку од 6. децембра 1926. године нелојалношћу италијанске владе, "која је Тиранским пактом разорила основе његове спољне политике."¹⁶⁰⁰ Пакт је представљао пораз владине балканске политике, која је почивала на начелу "Балкан балканским народима", што је искључивало могућност директног присуства и утицаја неке велике силе на Балкану. Пактом је Краљевина СХС

---

¹⁵⁹⁸ АЈ, 334 /ОШ, књ. 2/1926, Писање швајцарског листа *Газет де Лозан* од 09. 03. 1926.

¹⁵⁹⁹ Ради илустрације какве је реакције изазвало потписивање пакта, навешћемо мишљење савременика, једног од главних радикалских идеолога др Лазара Марковића, по коме је пакт представљао удар на "југословенске животне интересе безбедности, према Албанији", јер је њиме Италија "закорачила у правцу срца Србије, Метохије, Косова Поља и Вардарске долине". Марковић је сматрао да су последице пакта биле "страховите": Југославија би, према италијанском плану, чији је први корак пакт у Тирани, требала да буде "затворена у Јадранском мору, и просто угушена". (Др Лазар Марковић, *Одломци из Успомена (1925-1926)* у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књ. IV, прир. Ђорђе Станковић, Београд, 1998, стр. 430.)

¹⁶⁰⁰ *Ž. Avramovski, Balkanska Antanta*, str. 27.

доведена "у тежак стратешки положај".¹⁶⁰¹ Албанија је постала италијански економски и културни протекторат, чиме су "учињена узалудним сва настојања Краљевине СХС да спречи велику силу, пре свих Италију, да закорачи на Балканско полуострво."¹⁶⁰² Њиме је знатно олакшана будућа италијанска војна интервенција у Албанији, и проток италијанског новца за финансирање антијугословенских покрета у Македонији и Црној Гори.¹⁶⁰³ У Краљевини СХС је завладао страх од италијанског заокруживања.¹⁶⁰⁴

Политика према Бугарској постала је један од спољнополитичких приоритета. То је врло јасно истакнуто у реферату МИД-а о односима са Бугарском из августа 1927 године. Коментаришући став бугарске владе да са својим суседима "жели само коректне односе и ништа више", аутор реферата додаје: "Наша политика жели, међутим, нешто више: тешње зближење са Бугарском. У том правцу је оријентисана целокупна наша дипломатска активност према Бугарској."¹⁶⁰⁵

Југословенско-бугарски односи после Првог тиранског пакта, све до краја периода који је обухваћен нашим истраживањем, могу се поделити у две фазе: *прва*, од почетка 1927. до почетка јесење акције ВМРО-а и убиства генерала Ковачевића у Штипу; *друга*, од убиства генерала Ковачевића до конференције у Пироту. Прву фазу обележили су углавном коректни и стабилни односи, и дипломатска активност Београда усмерена на успостављање што ближих односа са Бугарском. Минимални циљ ове политике био је да Бугарска задржи неутралну позицију у југословенско-италијанском конфликту. Другу фазу обележио је прекид позитивних трендова и улазак у дуготрајну кризу. Разлог је била јака терористичка акција ВМРО-а у Македонији. Конференција у Пироту и отварање границе представљали су покушај релаксирања односа и почетак краја кризе која је трајала више од годину дана.

Званични Београд је одмах после пакта у Тирани почео да предузима мере за реализацију нове политике према Бугарској. Једна од првих је била постављање искусног дипломате Љубомира Нешића на место посланика у Софији. Нешић је

---

¹⁶⁰¹ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска*, стр. 133.

¹⁶⁰² Андреј Митровић, "Милан Ракић у италијанско-југословенској кризи после пакта у Тирани", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 3-4 (1969), стр. 214.

¹⁶⁰³ Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, str. 41.

¹⁶⁰⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 497.

¹⁶⁰⁵ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 330, Реферат о нашим односима са Бугарском...

био импресиониран добродошлицом коју су му приредили бугарски званичници (укључујући и цара), њиховом отвореношћу и искрена жеља са Краљевином СХС успоставе добре односе. После разговора са Љапчевим и Буровим, постао је још већи оптимиста по питању позитивног исхода своје мисије. Сматрао је да треба кренути са решавањем лакших питања, како би се створила позитивна атмосфера за решавање оних круцијалних.¹⁶⁰⁶ Осим тога, у Краљевини СХС је дошло до стишавања антибугарске кампање која је почела августа 1926 године. Југословенски дипломатски представници су почели да говоре о зближењу са Бугарском, а о томе се све више говорило и у круговима Друштва народа.¹⁶⁰⁷

Гласови о југословенско-бугарским преговорима заинтересовале су Кенарда, који је о томе разговарао са Вакарелским. Бугарски посланик му је рекао да њему нико у Београду званично ништа није говорио о зближењу, иако је приметио позитивно писање штампе. Вакарелски је сматрао да је сувише рано очекивати радикалну промену курса Београда према Бугарској, али да је, у догледно време, било могуће постићи задовољавајући ниво добросуседских односа.¹⁶⁰⁸

Пословично сумњичави према софијским владајућим круговима, у Београду су веровали да је Бугарска већ пала под италијански утицај. Краљ се жалио француском посланику на постојање италијанско-бугарског савеза и активности ВМРО-а.¹⁶⁰⁹ Сазнања да је Италија понудила пакт Бугарској против Југославије, али да су га Љапчев и цар Борис одбили, имао је и француски посланик у Софији Анри Камбон.¹⁶¹⁰ Војни изасланик у Софији је известио о својим запажањима да су везе бугарских министара и истакнутих политичара са италијанским посланством "много ближе и интимније него предходне године", док су, у исто време, везе са нашим посланством и војним изаслаником биле знатно хладније.¹⁶¹¹ Према једном другом извештају, краљ Борис је требало да отпутује за Рим, са циљем да увери тамошњу владу да ће Бугарска, у случају италијанско-

---

¹⁶⁰⁶ AJ, FO/371, C 2872/242/92, From Sir W. Erskine, Sofia, 28. 03. 1927; Занимљива је белешка функционера Форин Офиса Хауард Смита на извештају, у којој се констатује да се односи две државе развијају "у бољем духу", али се сумња да ће се такав тренд одржати ако дође до побољшања односа између Италије и Краљевине СХС.

¹⁶⁰⁷ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 82, 84.

¹⁶⁰⁸ AJ, FO/371, C 242/242/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 06. 01. 1927.

¹⁶⁰⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 108.

¹⁶¹⁰ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 187.

¹⁶¹¹ AJ, 388-9-23, л. 780, МИД – Посланству (извештај ГГ), пов. бр. 1923, 22. 03. 1927.

југословенског конфликта, стати уз Италију.¹⁶¹² Средином јануара дописник *Политике* из Софије је јављао, на основу информација које је добио од "личности блиске албанском посланству у Софији", да је Ахмед Зогу два пута нудио Бугарској политички и војни савез, а неколико дана касније да му је један високо рангирани бугарски политичар, близак Бурову рекао да бугарска влада још увек разматра италијански предлог о пакту пријатељства и да ће сачекати мишљење Лондона пре коначне одлуке.¹⁶¹³

Новоименовани посланик у Берлину Јосип Смодлака је у разговору са бугарским колегом Методи Поповим (који је вођен на иницијативу Смодлаке), критиковао бугарску подршку антијугословенској политици Италије, рекавши да су у Београду јако забринути јер верују да постоји споразум о бугарско-италијанској сарадњи, напомињући да је интерес словенских држава да се споразумеју и створе "један блок од Јадранског до Црног мора", чиме би се решио проблем југословенског излаза на Солун, али и питање Западне Тракије у бугарску корист.¹⁶¹⁴ Бугарски посланик му је пренео садржај депеше из Софије којом се демантује да постоји савез између Бугарске и Италије, и изнео своје уверење да је Италија вероватно тражила од Бугарске савез против Краљевине СХС, али да је одбијена јер се Бугарска боји италијанске експанзије на Балкану и не жели да се везује за било коју земљу, и јер би везивање за Италију "наљутило" Британију и Француску од којих Бугарска економски зависи. Попов је објаснио да је Софија у претходном периоду тежила савезу са Италијом јер се бојала српског или грчког напада, али да сада жели савез са Краљевином СХС.¹⁶¹⁵ Смодлаки је поновио став своје владе: главни кривац за стање међусобних односа је политика југословенске владе према "бугарском становништву" у Македонији. Препреке ће бити отклоњене ако југословенска влада допусти да "македонски Бугари говоре, пишу и моле се на свом језику."¹⁶¹⁶

У неформалном делу разговора, који је бугарски посланик, за разлику од југословенског, детаљно навео у свом извештају, Смодлака је (замоливши да се у извештају бугарског посланика не спомиње његово име), изнео своје лично

---

¹⁶¹² *Исто*, л. 770, Циркулар МИД-а, 25. 01. 1927.

¹⁶¹³ *Политика*, "Албанско-бугарски пакт?", 15. 01. 1927; "Оријентација Бугарске", 19. 01. 1927.

¹⁶¹⁴ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 82-83.

¹⁶¹⁵ АЈ, 334/ПО-16-41, Смодлака- Нинку Перићу, пов. бр. 702, 15. 12. 1926.

¹⁶¹⁶ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 83.

виђење, по коме је један од могућих начина за решење проблема била измена Устава Краљевине СХС, тако да југословенска држава постане федерација у којој ће свако "племе" уживати административну и културну аутономију. Тада би Бугарска могла да приђе тој федерацији. Но, пошто та идеја припада будућности, а планови Италије представљају непосредну опасност, Смодлака је предлагао да први корак ка зближењу буде царински савез између Бугарске и Краљевине СХС, а да следећи корак буде војни савез. Истовремено би се могли водити разговори о Македонији и "македонском питању".¹⁶¹⁷ Из овог неформалног разговора се, међутим, не може закључити да је идеја о измени устава, у циљу југословенско-бугарског приближавања (иако Смодлака није био једини који је износио овакву идеју¹⁶¹⁸) била, директно или индиректно, подржана од стране југословенске владе и Двора, нити да је била део дипломатских сондирања одобрених од МИД-а. Смодлакине речи треба разумети у светлу његових политичких идеја, противљења "србијанским" погледима на "југословенско питање" уопште, као и на односе према Бугарској, које је веома упорно бранио још у време Миролне конференције. Имајући у виду унутрашњо-политичку ситуацију, као и сложеност процеса измене Устава, овакве идеје биле су, мишљења смо, тешко оствариве.

Када је реч о "новој" политици према Бугарској, много индикативнији моменат представља "необична" понуда Бугарској, упућена са још важније позиције (важније за југословенско-бугарске односе), од стране посланика Нешића. Он је Бурову и Љапчеву, али и Ерскину, изнео своју идеју о *корекцију границе* тј. уступању Бугарској Цариграда и Босилеграда, ако би од тога зависило успостављање нормалних односа између две државе. Када је Камбон касније о овоме разговарао са Нешићевим наследником у Софији Александром Вучковићем,

---

¹⁶¹⁷ Исто.

¹⁶¹⁸ И Војислав Маринковић је, приликом једног разговора са Љапчевим, говорио о "апсолутној потреби промене српско-хрватско-словеначког устава", што је овај схватио као још један од "српских блефова". (DDI, VII, V, doc. 360, str. 351.); Могуће да је до разговора дошло, када је Маринковић, још увек опозиционар, неколико дана провео у Софији, у приватној посети свом пријатељу Милану Ракићу. Без обзира на приватни карактер посете, бугарска влада је Маринковићу у част приредила "велику вечеру" у Унион Клубу, којој су присуствовали бугарски званичници и дипломатски кор у Софији. Домаћини су тврдили да је посета Маринковића прва послератана посета једног истакнутог југословенског политичара. На пријему који је приредио Ракић, Маринковић је указивао бугарским званичницима да би његова странка, уколико би дошла на власт, "свесрдно радила на поправци" односа двеју земаља. (Kosta St. Pavlović, *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knj. 4, London, 1957, стр. 11-12.)

овај му је одговорио да никада нису постојале инструкције у том смислу.¹⁶¹⁹ Љапчев је, у једном од својих разговора са Иваном Михајловим јуна 1927., признао да је одбио Нешићев предлог.¹⁶²⁰ Нешић је изјавио Ерскину да је реч о личној иницијативи, и додао да су поменути окрузи без икаквог значаја за Краљевину СХС, те да није ни требало да буду анектирани. Напоменуо је да је о томе разговарао са покојним Николом Пашићем у време потписивања мировног уговора и да је Пашић био сагласан са његовим ставом, али да се није усудио супроставити се војним круговима који су захтевали анексију Босилеграда и Цариброда, бојећи се да га поново не оптуже да је бугарофил.¹⁶²¹

Колико је Бугарска постала важна за Краљевину СХС, најбоље се види из разговора које је током јула и августа 1927., са председником владе Вељом Вукићевићем, министром Војом Маринковићем и краљем Александром водио чехословачки посланик Јан Шеба. Вукићевић је био "искрено за зближење" са Бугарском и критиковао "уска схватања" оних који стално призивају прошлост и жртве, јер је требало "гледати напред". Неки "кругови" у влади били су скептици по питању политике према Бугарској, посебно министри са југа (као Илија Шуменковић), јер су сматрали да Бугарској не треба веровати ("Бугарска ће у миру пристати на све", говорили су). Председник владе се залагао за зближење у етапама, где би први корак представљала царинска унија Краљевине СХС и Бугарске. Међутим, био је изричито против федерације између две земље, јер би, у том случају, "српски елемент" остао у мањини. Вукићевић је указивао на посебну важност "упознавању народа" (позитивна пропаганда – И. Р.) да је зближење обострано корисно, и да без тог "осећања" код народа, писмени споразуми не значе ништа, а евентуални договор би био несигуран. Признавао је "неке српске грешке" према Бугарској 1913. године (што је, без обзира на неформалан тон,

---

¹⁶¹⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 125; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 188.

¹⁶²⁰ В. Божинов, *Земното кълбо...*, стр. 195.

¹⁶²¹ AJ, FO/371, C 2872/242/92, From Sir W. Erskine, Sofia, 28. 03. 1927; Историчар Људмил Спасов наводи да је Љуба Нешић, у име краља Александра, понудио Бурову корекцију границе "1930 године", у замену за ликвидацију ВМРО-а. Буров је касније изјавио француском посланику да је тако нешто било немогуће док је Љапчев (заштитник ВМРО-а) био на власти. (Ј. Спасов, *Българската дипломатия*, стр. 99). Исти податак Спасов помиње у још једној својој монографији, али не наводи датум ни годину (вид. Людмил Спасов, *България, Великите сили и балканските държави 1933-1939*, София, 1993, стр. 10-11). Да ли је реч о другој, потпуно истоветној понуди после неколико година, или је у питању грешка аутора, нисмо успели да докучимо. У сваком случају, понуда с почетка 1927. године је неспорна, јер је потврђена у британској дипломатској преписци.

значило огроман напредак у односу на раније ставове о темама из историје међусобних односа) као и "грешке администрације у Македонији". Разумео је важност Македоније за Бугарску која је тамо "улагала годинама".¹⁶²²

Министар Маринковић је био сагласан да основа југословенске спољне политике треба да буде споразум са Бугарском. Критиковао је предходне владе јер нису виделе ову "истину" и за осам година ништа нису урадиле по питању односа са Бугарском. Нинчићу је замерио што није помогао Стамболијском, "него га је поткопавао". Министар је говорио да је одмах по окончању рата знао да ће "морати да се рачуна са Бугарском", па је на Крфу 1918. године молио краља да не издаје оштре прокламације против бугарске војске (краљ га је послушао) јер као "евентуални бугарски краљ у будућности", не би требало да изазива мржњу Бугара. Маринковић се осврнуо и на историјски контекст српско-бугарских односа: по њему, они су представљали "средиште балканске историје". Отишао је толико далеко да је устврдио "да су се Срби и Бугари сагласили пре хиљаду година, не би било ни Косовског боја ни Турака на Балкану". Међутим, у једном је остао на већ познатим позицијама: Македонија је "кључна за српску историју" - у њој је "колевка србизма" и "његово језгро", па је и због тога споразум са Бугарском неопходан, јер је "Србија увек стремилa само ка Македонији", а Босна је постала актуелна "тек после анексије".¹⁶²³ Колико је Маринковић озбиљно схватао односе са Бугарском сведочи и његова љутња на изјаве Стјепана Радића да краљ Борис треба да абдицира, како би омогућио уједињење Бугарске и Краљевине СХС. Овакви испади су, по министровом схватању, угрожавали дело зближења, за које се залагао и краљ Александар.¹⁶²⁴

Из изложеног (укључујући и разговор који је Шеба водио са краљем почетком августа 1927. године¹⁶²⁵) се недвосмислено може закључити: 1) да су по основним питањима везаним за односе са Бугарском најзначајније политичке личности у Београду имале готово идентичан став; 2) да су односи са Бугарском, у светлу италијанске акције, схватани као "животно питање" југословенске спољне политике; 3) да се рачунало на помоћ Чехословачке, као словенске земље, посебно на ауторитет председника Масарика; 4) да званично није била промењена

---

¹⁶²² Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 07. 07. 1927. (ЧИ/П, док. 34, стр. 76.); Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 27. 07. 1927. (ЧИ/П, док. 36, стр. 77.)

¹⁶²³ ЧИ/П, док. 36, стр. 78-80. (вид. предходну нап.)

¹⁶²⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград 18. 08. 1927. (ЧИ/П, док. 39, стр. 86.)

¹⁶²⁵ Видети део о улози краља Александра у политици према Бугарској.

позиција по питању територијалних решења из мировног уговора, иако су у Београду схватили значај Македоније за Бугарску; 5) да се питање уједињења са Бугарском није разматрало, већ се тежило споразуму који би Бугарску искључио из италијанских планова и ојачао југословенску позицију на Балкану.

Намере краља и владе да се са Бугарском нормализују односи показује и мисија словеначког политичара Антона Корошца у Софији средином јуна 1927 године. Јавно се тврдило да је мисија имала незванични карактер, али се Корошец у Софији састао са Љапчевим, Буровим и бугарским царем. Шеба је сматрао да је Корошец изабран јер, као Словенац, није био укључен у српско-бугарски спор. Корошец му је пренео да је у Софији био примљен веома пријатељски. Љапчев и Буров су га уверавали у најискреније намере према Краљевини СХС, и жељу за једним "тешњим зближењем", уз услов да свака држава сачува свој суверенитет. Као доказ свог пријатељства навели су одбијање предлога Италије коју си били повољни за Бугарску (понуђен јој је излаз на Егејско море). Љапчев је поменуо да његова земља не жели да улази у било какве комбинације уперене против Краљевине СХС. Поновили су да немају територијалне аспирације и да за њих не постоји "македонско питање", али да то не смеју јавно да кажу због реакције ВМРО-а. Корошец је навео неколико поступака југословенске владе који су доказивали њене пријатељске намере: однос према бугарској политичкој емиграцији; чињеницу да се у југословенској штампи не пише о граничним инцидентима; позитиван став Београда према укидању међународне војне контроле (Ликвидационог органа)¹⁶²⁶ у Бугарској. По сопственом признању, са бугарским руководством је највише речи било о томе како да се у будућности политички проблеми решавају економским мерама, економским зближењем две државе. Постигнут је споразум о почетку преговора за закључење трговинског уговора, поједностављењу визног режима, поштанској конвенцији, поједностављењу процедура контроле на граници итд. Корошец је очекивао да

---

¹⁶²⁶ У Риму су држање Београда према укидању војне контроле оцењивали као још један од доказа "радикалне измене југословенске политике" према Бугарској, па је Мусолини одмах инструирао Пјаћентинија да упозори бугарску владу на "маневре" Београда и на опасности које чекају Бугарску уколико се лиши италијанског пријатељства. (И. Димитров, *Българо-италијански...*, стр. 73-74). После погоршања односа (након убиства генерала Ковачевића у Штипу) Краљевина СХС је поново покренула питање војног система Бугарске, оптужившу је да још није укинула члан устава који предвиђа општу војну обавезу, а који није био у складу са мировним уговором, што је био услов за укидање међународне војне контроле. (*Политика*, 21. 01. 1928.)

разговори на нивоу експерата почну одмах после избора у Краљевини СХС (избори су одржани септембра 1927. – И. Р.)¹⁶²⁷ Кенард је сматрао да је Корошец био "умерени оптимиста" по питању могућности зближења са Бугарском, те да на томе треба радити постепено.¹⁶²⁸ Као циљ његовог боравка у Софији британски посланик је навео потврду бугарске неутралности у случају рата са Италијом, и припрему терена за "антанту" између два јужнословенска народа.¹⁶²⁹ По повратку, Корошец је циљ своје мисије држао у строгој тајности, али је званични лист његове политичке странке *Словенец* у једном тексту открио суштину мисије. Текст је поручивао да је "велика дужност Југословена" да се измире и споразумеју са Бугарском. Супротности су велике, али не и непремостиве. Само они који на Балкану имају своје "посебне интересе" и желе да искористе пометњу, труде се да "овековече несретни ривалитет међу обема словенским државама" (несумљиво је да се мисли на Италију). Споразум са Бугарском би требао да буде "широкогруд" и као такав би, заједно са Малом Антантом, представљао велики "мировни фронт" између Црног мора, Балтика и Атлантика, у коме би сви мали народи заједнички штитили своје интересе.¹⁶³⁰ О југословенско-бугарском трговинском уговору писала је и софијска *Зора*, која је пренела уверавања из министарстава спољних послова и трговине да се врше "озбиљне припреме" и прикупља материјал за закључење уговора са Краљевином СХС.¹⁶³¹ Почетком јула је Буров изјавио да ће "ускоро почети преговори са Југославијом" о трговинском уговору.¹⁶³²

Паралелно са напорима Краљевине СХС да постигне споразум са Бугарском, Италија је чинила све да до тог споразума не дође. Иако су се бугарски и италијански општи интереси на Балкану подударали – Софији је одговарала што већа изолација Краљевине СХС, чиме би се смањивао њен утицај на Балкану, Рим је хтео више – отворено учешће Бугарске у његовима плановима. За Бугарску је то било ризично, јер би на тај начин могла бити увучена у војни конфликт. У Софији су били сигурни да Италија не би реаговала у случају југословенско-бугарског војног конфликта, и да је била спремна да уђе у рат на Балкану једино због

---

¹⁶²⁷ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 07. 07. 1927. (ЧИ/II, док. 34, стр. 73-74.)

¹⁶²⁸ AJ, FO/371, C 7195/79/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 29. 08.1927.

¹⁶²⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 431.

¹⁶³⁰ *Политика*, "Др Корошец о Бугарској", 26. 06. 1927. (преноси писање листа *Словенец*)

¹⁶³¹ *Исто*, "Трговински уговор са Бугарском", 17. 06. 1927. (преноси писање листа *Зора*)

¹⁶³² *Исто*, "Експозе г. Бурова", 10. 07. 1927.

Албаније.¹⁶³³ Рим је помно пратио сваки бугарски корак у односима са Краљевином СХС. Горња граница на коју је Рим пристајао били су коректни односи са Београдом. Мусолини је почетком године скренуо пажњу свим посланицима у важнијим европским престоницама на "радикалну промену" политике Београда према Бугарској.¹⁶³⁴ Указивао је Пјаћентинију да је од највеће важности да Италија стално подхрањује уверење о својој благонаклоности према Бугарској, али да се, притом, не створи утисак како јој је циљ заокруживање Краљевине СХС.¹⁶³⁵

За Рим је било важно да Бугарска не предузима никакве иницијативе за побољшање односа. Бугарска влада је морала да се правда пред Италијанима увек када би они и најмање посумњали у њене контакте са Краљевином СХС или Француском. Када је цар Борис инкогнито посетио Француску и Британију (август-септембар 1927.), Љапчев је морао да објашњава Пјаћентинију да је Италија "прескочена" да се не би провоцирао Београд. Објашњавао је да је циљ посете Паризу био да се "омекша Југославија", и да ће Бугарска у југословенско-италијанском конфликту "држати страну" Италији. "Били бисмо луди ако бисмо мислили не на савез, већ на отворени споразум са Србијом", убеђивао је Пјаћентинија. Буров је, приликом сусрета 12. септембра 1927., убеђивао Грандија да нема споразума са Београдом, и да су "аванси" које Бугарској чини југословенска страна последица кризе у њеним односима са Италијом, али да Бугарска не верује Београду. У случају конфликта Бугарска никада не би стала на страну непријатеља Италије, али је и напомињао да његова земља не би могла преузети никакву обавезу која би значила непријатељство према Краљевини СХС.¹⁶³⁶ Овај свој став бугарска влада је потврдила и у време југословенско-

---

¹⁶³³ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 99.

¹⁶³⁴ DDI/VII/V, doc. 19, str. 18; Један извештај италијанског посланства у Београду из маја 1927. указивао је на оклности које се могу довести у везу са приближавањем Београда и Софије. Прво, то су били "од недавно" напети односи између ВМРО-а и бугарске владе. Сукоб је формано избио због црквене и школске имовине у грчком делу Македоније, коју је влада хтела да отуђи у корист Грчке, а комитет се успротивио, па је Љапчев наредио властима у Петричу да спрече сваку делатност комита. У Београду су веровали да су ови потези намерни и усмерени на зближење. Други доказ тенденцији зближења, италијанско Посланство је видело у постепеном зближењу између две масонске ложе. Иако београдска ложа није признавала софијску, до контаката је дошло још арпила 1926., када је на Византолошки конгрес у Београду позван и Александар Теодоров Балан, велики мајстор софијске ложе, са јединим циљем да успостави контакте са српским масонима. (ИДД/1/2, док. 129, стр. 387-389. (Телеграм италијанског Министарства спољних послова Посланству у Софији, 17. 05. 1927.)

¹⁶³⁵ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 81.

¹⁶³⁶ *Исто*, стр. 88-91, 98. (нап. 57)

италијанског спора¹⁶³⁷ на пролеће 1927 године. Све информације о тајном споразуму између Италије и Бугарске, у вези са поменутиим спором, су неистините, и Бугарска неће дозволити да буде увучена у спор, нити ће покушати да извуче евентуалну корист из сукоба Краљевине СХС и Италије, тврдио је Буров.¹⁶³⁸ Коста Тодоров, за кога се не би могло рећи да је био симпатизер бугарске владе, пренео је Спалајковићу (вероватно на основу информација које је добијао од својих истомишљеника у Бугарској), да се у актуелном спору са Римом Љапчев држи коректно према Београду, без обзира што одређени кругови у његовој странци покушавају да воде италилофилску политику, трудећи се да на место Бурова доведу италифила Молова. Љапчев избегава да се у ма ком облику веже за Италију.¹⁶³⁹ У вези са поменутиим конфликтом, одржан је и састанак бугарских резервних официра, на коме је одлучено да Бугарска мора да остане неутрална, јер је морално и финансијски слаба да улази у рат, али да би сви пензионисани и резервни официри, у случају рата, требало да се ангажују у оквиру ВМРО-а, и свом снагом помогну комитску акцију у Македонији.¹⁶⁴⁰ Када је реч о утицају Италије ван политичких кругова, у народу, интересантно је запажање чехословачког посланика Рејхолеца који наводи да, упркос великој пропаганди, Италија не ужива нарочиту популарност, чак се и њен положај као велике силе не цени много, "јер ако су Бугари извукли неку поуку из Светског рата, то је поука да се не вреди везивати за слабију страну."¹⁶⁴¹

За југословенско-бугарске односе била је заинтересована и Грчка, од раније противник зближења Београда и Софије. У наставку југословенско-грчких преговора о призи Ђевђелија-Солун, после грчког одбијања конвенција из августа 1926. године, грчка страна је предлагала да се у политичком делу будућег споразума укључе и одредбе о дефанзивном савезу против Бугарске. Венизелос је предлагао Спалајковићу да, после југословенско-грчког споразума, две државе

---

¹⁶³⁷ Мусолини је 19. марта 1927., пред владама В. Британије, Француске и Немачке, оптужио Краљевину СХС да врши активне припреме за рат против Албаније и Италије. Један од "доказа" за Италију били су и чести одласци краља Александра у зграду Генералштаба. Београд је демантовао оптужбе. Тадашњи министар спољних послова Нинко Перић је позвао "анкету целог света" да се увери у италијанске неистине. Детаљније о овом конфликту и посебно улози В. Британије у његовом смиривању вид. С. Мишић, *н. д.*, стр. 137-140; Е. Milak, *Италија и Југославија*, стр. 41-42.

¹⁶³⁸ АЈ, FO/371, С 2707/808/92, From Sir W. Erskine, Sofia, 24. 03. 1927.

¹⁶³⁹ АЈ, 388-9-23, л. 795, Посланство у Паризу – МИД-у, пов. бр. 404, 19. 04. 1927.

¹⁶⁴⁰ *Исто*, л. 798, МИД-Посланству у Паризу, пов. бр. 2974, 06. 04. 1927.

¹⁶⁴¹ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 01. 03. 1927. (ЧИ/П, док. 63, стр. 122.)

склопе пакт са Албанијом, и то би била основа балканског пакта. Тако би Бугарска дошла у "неповољан положај" и морала би да се придружи.¹⁶⁴² Грчки министар спољних послова Михалакополус је јуна 1927., у приватном писму, предлагао посланику у Атини Тихомиру Поповићу војни савез против Бугарске у случају неизазваног напада, који би искључивао грчку интервенцију против Италије "ма у ком облику".¹⁶⁴³ Југословенски посланик у Турској је сматрао да су гласине о припреми "бугарско-турског војног споразума", заправо грчке интриге у моменту када се ради на зближењу са Софијом, јер је југословенски војни изасланик у Турској такве информације добио од свог грчког колеге.¹⁶⁴⁴ И Маринковић је потврђивао да је током преговора Грчка инсистирала на одбрамбеном савезу против Бугарске, што је он одбијао. По њему, то би непотребно обавезивало Београд да интервенише у Бугарској, која *није представљала претњу* (курзив И. Р.), док се заузврат ништа није добијало, јер Грчка није хтела против Италије.¹⁶⁴⁵ Маринковић је, штавише, веома пажљиво водио преговоре са Грцима, не желећи да изазове сумњу у Софији и Риму.¹⁶⁴⁶

Грци су покушавали да се приближе и Бугарској. Пожурили су да искористе све већу затегнутост у југословенско-бугарским односима до које је дошло крајем септембра због све учесталијих македонских акција. Новинари водећих грчких листова допутовали су у Софију, где су дочекани веома пријатељски. У бугарској и грчкој штампи појавили су се написи о зближењу, међусобној економској зависности Бугарске и Грчке. Грчка штампа је хвалила Љапчева, а бугарска истицала значај Грчке на Балкану. Све ове изјаве биле су "адресиране на Београд". Буров и Михалакопулос су се договорили (а Савет ДН то прихватио) да се не продужује мандат двојици шведских официра, одређених од стране Друштва народа ради ислеђивања евентуалних грчко-бугарских граничних спорова (после октобра 1925. године). Све ово је требало да покаже јачање поверења између две државе. Међутим, ове планове покварило је откривање завере ВМРО-а у Солуну (да се изврши бомбашки напад на конзулат Краљевине СХС и дигне у ваздух енглески ратни брод). Грчка је 29. септембра уложила протест Љапчеву, и то је

¹⁶⁴² АЈ, 388-10-25, л. 102, Спалајковић-Маринковићу (лично за министра), 10. 02. 1927.

¹⁶⁴³ Архив САНУ, МА, 14387/8989, Белешка (рукопис)

¹⁶⁴⁴ АЈ, 370-24-73, л.112, МИД – Посланству у Цариграду, пов. бр. 10095, 17. 10. 1927. (извештај војног изасланика); *Исто*, л. 113, Посланство у Цариграду – МИД-у, пов. бр. 378, 05. 11. 1927.

¹⁶⁴⁵ АЈ, FO/371, С 8530/79/92, From Foreign Office (Mr. Houard Smith), 21. 10. 1927.

¹⁶⁴⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 434.

био крај грчких покушаја да се зближењем са Бугарском онемогући југословенско-бугарско зближење.¹⁶⁴⁷ У наставку југословенско-грчких преговора 1928. године, Маринковић је доследно истрајао у одбијању свих комбинација директно усмерених против Бугарске. Хтео је само осигурање да се, у случају рата са Италијом, не би поновила 1915. година, и Бугарска "ударила с леђа".¹⁶⁴⁸

Јачање италијанске акције на Балкану било је "ветар у леђа" ВМРО-у који је постао још агресивнији. Први Тирански пакт је охрабрио ВМРО, који је одмах предузео мере за јачање своје базе у Албанији, слањем четрдесет проверених комитета.¹⁶⁴⁹ У Београду није постојала никаква сумња у везе бугарске владе са организацијом. Циљ бугарске владе био је, сматрали су у МИД-у, да се акције организације каналишу и да им се да правац "подесан за спровођење владине спољне политике". Очекивало се убацивање јаких чета у Македонију, јер су непрестано стизале информације да се у петричкој области врше озбиљне припреме за акцију. За три месеца (јун, јул, август) забележено је седам озбиљних комитских упада и сукоба са граничним стражама, којом приликом је страдало неколико комитета. За сваки појединачни случај Посланство у Софији је протествовало код бугарске владе. Средином августа Нешић је указивао Љапчеву на велике штетне последице уколико дође до озбиљне акције ВМРО-а, како на терену, тако и у Женеви, и показао му материјале о припремама. Љапчев је одговорио да влада чини све да ту акцију онемогући, али да не треба обраћати посебну пажњу на "вику македонствујушчих", већ да споразумно и постепено треба радити на спречавању акције.¹⁶⁵⁰

На Петом конгресу македонских емигрантских организација, одржаном крајем фебруара 1927. године у Софији, на којем су своје делегате послале све македонске организације (омладинске, студентске, из Сједињених Америчких Држава, организација емиграната из Цариграда), као и Удружење резервних официра и Савез гимназијских професора, поновљени су познати ставови о "тиранској српској управи", ослобођењу и независној Македонији, али је југословенско Посланство у свом извештају приметило да су се чули и гласови о

---

¹⁶⁴⁷ Политически доклад на Посолството на ЧСР в София, 01. 10. 1927. (ЧИ/П, док. 41, стр. 90-91); Политически доклад на Посолството на ЧСР в Атина, 01. 10. 1927. (ЧИ/П, док. 42, стр. 92.)

¹⁶⁴⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 146-147.

¹⁶⁴⁹ АЈ, 388-9-23, л. 752, Циркулар МИД-а, 27. 12. 1926.

¹⁶⁵⁰ АЈ, 334-8-28, Реферат о нашим односима са Бугарском..., стр. 4-6.

организовању легалне борбе јер, по признању самих говорника, нелегална четничка акција у Македонији "скоро да не постоји". Делегати су се заложили за јачање пропаганде у иностранству, посебно у Женеви, и отварање македонских представништава у свим важнијим европским центрима. Расправљало се и о југословенско-бугарском зближењу. У Бугарској, посебно код "нижих слојева", наводи се у извештају, постоји уверење да су Македонци главна, ако не и једина, препрека зближењу. Зато су говорници на конгресу покушали да "скуну сумњу" са себе, истичући да Македонци нису против зближења, али да до њега неће доћи док се стање у Вардарској Македонији не промени у смислу њихових захтева (мањинска права за "бугарску мањину"). Да би "умирили Бугаре", закључује аутор извештаја, Македонци су обећали да ће се обраћати Друштву народа за помоћ, како би се остварила права "бугарске мањине" и тиме отклониле сметње за зближење Краљевине СХС и Бугарске.¹⁶⁵¹

Полицијски, војни и дипломатски извештаји су, од почетка године, указивали на припреме комита за акцију. Тако је МУД имао извештај босилеградске жандармерије да ВМРО, Косовски комитет и бугарска влада спремају устанак на пролеће, очекујући да ће Италија изазвати сукоб са Краљевином СХС због Албаније. По овом извештају, регрутовање комита се убрзано врши дуж граничног подручја, од Ћустендила до Петрича, и то чине граничне бугарске чете, под изговором попуне стања ради бољег обезбеђивања граница од упада комита.¹⁶⁵² Извештај о кретањима вођа ВМРО-а и њиховој живој акцији у иностранству имало је и војно Обавештајно одељење. Протогеров је инкогнито стигао у Рим, преко Бриндизија, док је Наум Томалевски водио акцију у Паризу. Веза са виђенијим Французима био му је секретар бугарског посланства Стоилов, који се надао скором италијанско-југословенском сукобу и очекивао да ће Бугарска бити на страни Италије. Томалевски је одржавао присне везе са сенатором Жистеном Годаром (политичар, сенатор, члан тзв. Карнегијеве комисије из 1913. године и Македонског научног института у Софији, "туркофил", који је у Србима видео главне носиоце "империјализма и колонијализма" на

---

¹⁶⁵¹ АЈ, 388-9-23, л. 781-784, МИД–Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 1926, 22. 03. 1927.

¹⁶⁵² *Исто*, л. 789, МИД–Посланству, пов. бр. 2247, 22. 03. 1927.

Балкану, шовинисте и милитаристе)¹⁶⁵³, који је био наклоњен Македонцима и радио на пласирању њихових идеја међу француским политичарима. У Риму су биле примећене многе групе Македонаца у друштву пуковника Лодија, главног италијанског обавештајца за везу са ВМРО-ом и албанским комитетом. Место окупањања комита био је Бриндизи, из кога је један део одлазио за Бугарску, а други за Албанију.¹⁶⁵⁴ Сличне информације имао је и британски конзул у Скопљу. У извештају за август наводи да је око 200 бандита, подељених у четири групе, послато за Албанију. Његов доушник је из разговора са локалним лидером ВМРО-а Шалевим¹⁶⁵⁵ који се налазио у затвору, дознао да ће се комите притајити неко време, организовати и проучавати услове за деловање на југословенско-албанској граници, након чега ће почети акцију у сарадњи са качацама.¹⁶⁵⁶

У време италијанско-југословенског конфликта (март-април 1927.) Протогеров је, у име ВМРО-а, Мусолинију обећао свесрдну помоћ уколико дође до оружаног сукоба, тако што ће изазвати и одржавати nerede у Македонији атентатима, слањем чета и побунама. Циљ ове политике био је да се спречи концентрација југословенских трупа према Албанији, да се што већи број трупа повуче према бугарској граници и да се, евентуално, изазове сукоб са Бугарском, која би се увукла у рат на страни Италије.¹⁶⁵⁷ Информације да се нешто озбиљно и велико спрема од стране ВМРО-а, пренео је почетком августа у свом извештају делегат МУД-а у Софији Цветан Ђорђевић, напомињући да су информације потврђене од "свих бољих агената", као и од посланстава пријатељских држава у Софији. Комите су у свим центрима, припреме се свуда врше, чланови ЦК се виђају свуда - наводи делегат и констатује да таква ужурбаност ВМРО-а до тада није била виђена. Повећана је и пропаганда у Бугарској, као и надзор од стране ВМРО-а и бугарске полиције над свим лицима која су у контакту са

---

¹⁶⁵³ Вид. Stanislav Sretenović, "Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku", *Međunarodni problemi*, vol. 61, br. 4 (2009), str. 546-547; "Годар, Жюстен", *Алманах на българските национални движения*, стр. 580-581.

¹⁶⁵⁴ АЈ, 388-9-23, л. 793, Обавештајно одељење–Војном изасланику у Паризу, Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 212, 29. 03. 1927; АЈ, 14-28-75, л. 737, Материјали Т. Динића – белешка у рукопису, без датума, сачињена највероватније крајем 1927 године.

¹⁶⁵⁵ Ради се о Димитру Шалеву, који је за време рата, као резервни официр бугарске војске, ратовао у Македонији. У Скопље се из Бугарске вратио 1922. године и радио као адвокат. Постао је високи функционер Демократске странке и заменик председника скопске општине. Ухапшен је као истомисљеник и сарадник МОТРО. ("Шалев, Димитър Јанчев", *Алманах на българските национални движения*, стр. 375.)

¹⁶⁵⁶ АЈ, ФО – 371, С 7719/79/92, No. 354, From Mr Kennard, Belgrade, 19. 09. 1927.

¹⁶⁵⁷ Као у нап. 1639.

југословенским представницима. Због тога је чак и југословенска обавештајна мрежа била поремећена, а три југословенска агента су била убијена.¹⁶⁵⁸ У Софији је ВМРО три пута покушао атентат на секретара јавне безбедности Петра Атанасова, јер је радио за југословенско Посланство.¹⁶⁵⁹ Информације којима су располагале југословенске власти биле су тачне. Још почетком 1927. године, ЦК ВМРО је донео одлуку да се активирају комитске чете "да убијају Србе", а И. Михајлов је ову одлуку спровео у дело на пролеће исте године.¹⁶⁶⁰

Један од већих инцидената догодио се почетком јуна када је, код места Пчиња (јужно од Скопља), на прузи Скопље-Велес, експлодирала бомба, од које нико није страдао јер је била слабије разорне моћи. *Политика* је из извора блиских истражи сазнала да је бомба била намењена "извесним путницима" Оријент Експреса, које је ВМРО желео да ликвидира, а који је каснио пар сати па је на бомбу налетео путнички воз. За извршено дело оптужене су "тројке", састављене од студената и ђака, које је ВМРО слао из Бугарске, пошто је слање комитских чета постало неделотворно. Одмах су похапшени студенти, највише из Скопља и Штипа, као и неколико бугарских студената – стипендиста бугарске владе у Загребу, и неколико бугарских баштована у истом граду (већина је одмах пуштена).¹⁶⁶¹ Похапшени су били чланови *Македонске омладинске тајне револуционарне организације* (МОТРО), која је била подружница ВМРО-а.¹⁶⁶²

---

¹⁶⁵⁸ АЈ, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви, бр. 159, фасц. 1/IV, "Македонски комитет", 1927, (даље: број фасцикле/број досијеа, назив досијеа, година на коју се односи грађа), МИД – Краљевској делегацији при Друштву народа, пов. бр. 7693, 16. 08. 1927 (извештај делегата МУД-а у Софији од 12. 08. 1927.)

¹⁶⁵⁹ ИДД/1/2, док. 100, стр. 315-316. (Извештај италијанске амбасаде у Софији, 03. 09. 1927.)

¹⁶⁶⁰ К. Палешутски, *Македонското ослободително движење*, стр. 66-67.

¹⁶⁶¹ *Политика*, "Паклена машина на прузи Скопље-Штип", 04. 06. 1927.; "После атентата на пругу Скопље-Велес", 05. 06. 1927.; "Истрага у Скопљу и у Области", 06. 06. 1927.

¹⁶⁶² МОТРО (буг. *Македонска младежка тајна револуционна организација* – ММТРО) основана је на предлог Георги Баждарева и Николе Велева, а њен први статут одобрен је од Тодора Александрова марта 1921 године. Циљ организације био је да припреми "нове снаге" које ће помоћи напоре ВМРО-а у његовој борби за ослобођење Вардарске и Егејске Македоније. Основу организације чиниле су "петорке" на челу са вођама, "петарима". Подацима о свим члановима организације располагала је једино "централна петорка", која је била подчињена ЦК ВМРО-а. Сваки члан је имао следећа задужења: пренос тајне поште, оружја, одеће; прикривање чланова организације; обавештајни рад; пропагирање револуционарних идеја. Организација је фактички створена почетком 1923. године у Бечу, где су се окупили оснивачи (Чкартов, Ђурков, Велев и др.) и разрадили план о стварању првих група. На пролеће 1923. Иван Бојацијев је основао прву групу у Краљевини СХС у Загребу. Литература и пропагандни материјал су из Беча, преко Згареба, дистрибуирани за Македонију. Неколико месеци касније створена је прва група у Скопљу, на Филозофско-историјском факултету. Та група је преузела функцију

Поставља се питање шта је био прави разлог хапшења чланова МОТРО? У строго поверљивом извештају о "скопском процесу" који је Воја Маринковић послао Сталном делегату при Друштву народа Константину Фотићу, инцидент код Пчиње се не помиње као разлог хапшења (нити се уопште помиње), већ класична шпијунажа. Први ухапшени Димитар Ђузелов (Ђузеловић), иначе један од чланова "централне петорке" МОТРО, је ухапшен јер је "извесним лицима" у Бечу достављао податке о дислокацији војске, распореду војних јединица, војним објектима и складиштима. Код њега су пронађене књиге са разрезаним корицама у којима је преношена кореспонденција из Беча, шифре и прибор за писање и читање тајних писама. Укупно је оптужено 21 лице, од тога 10 студената Београдског универзитета, један студент из Загреба, један суплент у Пећи (Петар Хаџипензов (Хаџипензовић), члан "централне петорке"), један суплент у Свилајнцу (Манојло Чучков (Чучковић), члан "централне петорке"), по један столар, трговац, глумац, чиновник итд.¹⁶⁶³ Радило се, дакле, о разгранатој шпијунској мрежи чији су агенти били "расути" по многим местима у земљи. Бомба код Пчиње властима је послужила као повод за растурање ове мреже. После шестомесечне истраге, почетком децембра 1927. године, осуђено је девет студената на затворске казне (у распону од 5 до 20 година), док су остали проглашени невиним. Сви су негирали своје чланство у МОТРО. Окривљене је пред судом у Скопљу бранио загребачки адвокат Анте Павелић, будући поглавник усташке државе у Другом светском рату.¹⁶⁶⁴ Енглески посланик у Београду је сматрао да је већина студената била незаслужено заточена и да је суђењем дат публицитет ВМРО-у. Велике симпатије за оптужене су испољене у Бугарској, док је Скопље, за време суђења, било окружено кордоном жандармерије. Општи исход био је појачана напетост у југословенско-бугарским односима, закључује посланик.¹⁶⁶⁵

Италијанска логистичка потпора ВМРО-у је интензивирана после пакта у Тирани. Иако су се током 1927. у македонским редовима јављале сумње у Италију,

---

"централне петорке". Чинили су је Димитар Ђузелев, Петар Хаџипанзов, Крсто Црнушанов, Гачо Хаџипанзов и М. Чучков. Касније је у Прилепу, Велесу, Штипу, Охриду, Ресну, Струмици и Битољу формирано око 40 "петорки". ("Македонска младежка тајна револуционна организација", *Алманах на българските национални движения*, стр. 167-169.)

¹⁶⁶³ АЈ, 159 -I/IV, 1927, Маринковић – Фотићу, пов. бр. 10370, 24. 10. 1927.

¹⁶⁶⁴ "Македонска младежка тајна револуционна организација", "Скопски студентски процес (1927)", *Алманах на българските национални движения*, стр. 169, 151-152.

¹⁶⁶⁵ *Britanci o Kraljavini jugoslaviji I*, стр. 432-433.

па је по том питању долазило и до спорова у врху организације¹⁶⁶⁶, сарадња није прекидана и достигла је врхунац непосредно пред почетак јесење акције. Августа је Наум Томалевски (члан ЦК ВМРО-а) у разговору са Пјаћентинијем тражио следеће: да се на италијанској територији организује база ВМРО-а за осматрање, и пребацивање чета на југословенску територију; да италијански конзулати у Краљевини СХС и Албанији учествују у организацији прелазака чета; да албанска влада забрани југословенску пропаганду на својој територији и повуче одлуку о протеривању двојице комита.¹⁶⁶⁷ ВМРО није био задовољан третманом који је имао у Албанији. Жалили су се Риму да је Зогу, под утицајем Београда, још од 1925. године буквално блокирао кретање комита.¹⁶⁶⁸ Томалевски је 23. септембра посетио Рим и о захтевима које је изнео Пјаћентинију разговарао са Грандијем, који га је уверио да ВМРО може увек да рачуна на гостопримство Италије. Овога пута фашистичка влада је испунила сва своја обећања, и Албанија је постала главна база ВМРО-а изван Бугарске. У Риму је постављен званични представник ВМРО-а са задатком да организује прелазак чета из Албаније у Македонију и да са италијанским властима решава сва питања везана за ову акцију.¹⁶⁶⁹ Италијанском посланику у Тирани наређено је да делује у складу са захтевима Томалевског, речено му је да је циљ да се Бугарска придобије за антијугословенску политику без отвореног ангажовања Италије против "балканског *statusa quo*". Пјаћентинију је још једном скренута пажња на значај "македонског питања" и ВМРО-а за италијанску политику на Балкану, на неопходност да се перманентно одржава ратоборни став организације, како би се осујетили сви покушаји југословенско-бугарског зближења.¹⁶⁷⁰

---

¹⁶⁶⁶ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 01.03.1928. (ЧИ/П, док. 63, стр. 121-122)

¹⁶⁶⁷ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 92.

¹⁶⁶⁸ ИДД/1/2, док. 98, 105, 119, стр. 307-308, 325-326, 360-363. (више докумената од јануара до априла 1927.)

¹⁶⁶⁹ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 92; На челу центра ВМРО-а у Риму био је Антон Пиперов, а у његов рад је био укључен и саветник бугарске амбасаде Стоилов. Преписка између Пиперова и централе у Софији ишла је преко италијанске диплоамтске курирске службе. Један од важних задатака Македонаца у Италији било је штампање прогласа (махом на "хрватском језику") у којима се позивало на рушење Краљевине СХС. (ИДД/1/2, док. 100, стр. 310-314 (Телеграм италијанског Министарства спољних послова Министарству унутрашњих послова, 27. 01. 1927)

¹⁶⁷⁰ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 92; Вид. и: J. Burgwyn, *n. d.*, str. 44-46.

Југословенске власти су помно пратиле организовање базе у Албанији и кретање комита.¹⁶⁷¹ Није било сумње да иза тога стоји Италија. Са намером да укаже на незадовољство македонским деловањем у Албанији, Маринковић је подсетио Бодрера да према још увек важећем Римском пакту (из 1924. године) Краљевина СХС може да затражи дипломатску помоћ италијанске владе у својим напорима да спречи деловање ВМРО-а из Бугарске и Албаније. Жалбе због италијанске нелојалности упућиване су и Лондону. Форин Офис је и из својих извора добијао тајне извештаје о активностима ВМРО-а у Албанији, а Чембрлен је отворено упозорио албанског министра спољних послова Илијас-беја, да се у Албанији припремају "интриге против Јужне Србије". Једино нису били сигурни у то да ли иза свега стоји Мусолини, или је у питању самоиницијативно деловање италијанских тајних агената. Британски представници су, у разговорима са италијанским колегама, веома дискретно (никада директно) помињали питање македонске акције у Албанији, јер су били свесни италијанске осетљивости на све теме које се тичу Албаније. О томе сведочи инструкција дата посланику у Риму Грејему, да питање о Македонцима у Албанији саопшти Мусолинију на начин да не сугерира да је италијанска влада на било који начин уплетена. Гранди је, очекивано, порицао било какво учешће Италије, мада је признавао да италијански агенти одржавају контакте са македонским револуционарима, зато што су они "фактор који Бугарску држи подаље од Југославије". Такође је изјавио да верује да Ахмед Зогу не подржава Македонце у Албанији, већ да има проблема због њиховог присуства, јер долази до сукоба између њих и албанских качака, присталица "Велике Албаније", око неких територија на Косову и других области. Грејем је веровао Грандију, и сматрао да македонски револуционари служе Италији "за неке евентуалности", баш као што Краљевина СХС, из истих разлога, користи албанску политичку емиграцију која је нашла уточиште на њеној територији.¹⁶⁷² На крају, морамо да приметимо, да нам контакти и договори ВМРО-а са италијанским властима откривају једну важну чињеницу о правој

---

¹⁶⁷¹ АЈ, 370-24-73, л. 99, Маринковић-Посланству, пов. бр. 7401, 07. 08. 1927; *Исто*, л. 100, Ђонових (конзул)-МИД-у, пов. бр. 295, август 1927; *Исто*, л. 101, Ђонових – МИД-у, пов. бр. 314, 13. 09. 1927.

¹⁶⁷² АЈ, 341-1/1927, Ђурић – Маринковићу, пов. бр. 768, Лондон, 30. 12. 1927; Letter from Mr. Sargent to Sir R. Graham, London, 25. 02. 1928. (*Documents on British Foreign Policy*, series IA, vol. I, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1966, (dalje: DBFP/IA/IV), dok. 154, str. 281-283); Letter from Sir R. Graham to Mr. Sargent, Rome, 16. 03. 1928. (DBFP/IA/IV, No. 161, str. 296-297).

природи Тиранског пакта – то што су о коришћењу албанске територије вође ВМРО-а разговарале у Риму, и од италијанских власти тражиле дозволу за своје активности на територији формално независне и суверене Албаније, говори о томе да је она *de facto* постала италијански протекторат, иако се из самих одредаба пакта то не може закључити.

На путу нормализације односа и споразуму између Краљевине СХС и Бугарске, осим активности ВМРО-а и деловања Италије, стајала су и нека друга отворена питања: чести *гранични инциденти* између југословенских и бугарских граничних органа, и граничних органа и становништва, али и *емигрантско питање*, које је, мада у мањем обиму него раније, наставило да фигурира у југословенско-бугарским односима. Југословенска влада је, после расцепа, наставила да финансира обе емигрантске групе, показујући више симпатија према групи Обов-Тодоров. Настојања владе да помири две групе нису уродила плодом. У атмосфери нове, помирљиве политике према Бугарској, емиграција је све више постајала реметилачки фактор. Проблем је био утолико већи, јер из МИД-а нису имали утицај на емиграцију, па су се из безуспешно обраћали полицијским и војним властима да спрече упаде наоружаних емиграната (у МИД-у су сматрали да полицијске власти имају одлучујући утицај, и да оне шаљу емигранте на бугарску територију ради прикупљања информација). Емигранти су наставили са упадима на бугарску територију: од јуна до августа 1927. године извели су седам оружаних напада у пограничним крајевима. Жалбе бугарске владе на емигрантске упаде толико су учестале, да се службенику МИД-а чинило да су се "измениле улоге", јер је сада Бугарска непрестано оптуживала Краљевину СХС за четничке акције, за разлику од предходних година када је било супротно. Посланство у Софији је инсистирало да се по овом питању нешто хитно предузме, јер је бугарска влада чинила "озбиљне и искрене напоре" да са своје стране спречи упаде комитских банди.¹⁶⁷³ На упорно инсистирање Нешића група емиграната на челу са Костом Тодоровим приморана је да напусти Краљевину СХС.¹⁶⁷⁴ Ситуација се, међутим, није битније променила, што показује немоћ дипломатије у односу на друге државне органе заинтересоване за "услуге" емиграната. Средином септембра, у јеку кризе у Бугарској и на врхунцу југословенско-бугарске кризе,

---

¹⁶⁷³ АЈ, 334-8-28, Реферат о нашим односима са Бугарском..., стр. 3-4, 7; *Исто*, л. 338, Додатак Реферату о нашим односима са Бугарском.

¹⁶⁷⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 15. 06. 1927. (ЧИ/П, док. 32, стр. 69.)

Нешић се жалио да "емигрантске интриге које се стално понављају" веома отежавају југословенски положај како у Бугарској, тако и у иностранству.¹⁶⁷⁵ О озбиљности проблема сведочи и то да је британски посланик у Београду упозоравао владу да предузме строже мере према емиграцији.¹⁶⁷⁶

Однос Краљевине СХС према политичкој кризи у Бугарској је, такође, могао бити ограничавајући фактор у трагању за споразумом. Београд је био заинтересована за развој унутрашње политичке ситуације и није остао неутралан. Нешић је у току кризе одржавао редовне контакте са Цанковим и Буровим. Обавештавали су га о својим активностима и даљим плановима. Посланик је сматрао да "група Цанкова", иако малобројна, чини елиту бугарске интелигенције и њен "морално најздравији део", као и да има солидан утицај у војсци. С друге стране, земљорадници имају подршку у народу, али немају интелигенцију. Обе групе имају исте идеје о бугарској спољној политици. Зато је сматрао да би међусобна сарадња ових група највише одговарала интересима Краљевине СХС. Предлагао је "дискретно потпомагање" приближавања две групе.¹⁶⁷⁷ Промене од 12. септембра Нешић је посматрао као "капитулацију Бурова и пораз Цанкова", јер је уместо Кимона Георгијева, у владу ушао Мацаров, један од оних који су бранили ставове Влкова. Јављао је да се "на сваком кораку" осећа интензивна активност ВМРО-а и италијанског посланства, чија је намера била да задрже свој утицај и после промена, останком у влади Влкова, или довођењем Молова на место министра спољних послова. Борбу за утицај на "општу оријентацију Бугарске", Нешић је упоређивао са оном из 1915 године.¹⁶⁷⁸

Посланик је предлагао дискретну кампању, али је било и радикалнијих предлога, везаних за југословенско уплитање у унутрашње спорове. Војни изасланик у Албанији, обавештајац Т. Динић, предлагао је да влада прекине са подршком легалној борби земљорадника, јер то само помаже стабилизацији прилика у Бугарској. Напротив, треба неговати "револуционарни дух" код земљорадника и "повременим терористичким акцијама изазвати крвопролиће". Циљ ове акције не би био извођење успешне земљорадничке револуције, већ

¹⁶⁷⁵ АЈ, 159- III/1928, дос. "ДН – Генерална скупштина", Препис Нешићевог телеграма, пов. бр. 1194, 18. 09. 1928.

¹⁶⁷⁶ АЈ, FO/371/12986, С 3277/3277/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 22. 04. 1928.

¹⁶⁷⁷ АЈ, ВЈМ, бр. 335, фасц. 109, дос. I, Љуба Нешић-краљу Александру, Софија, 08. 06. 1928; АЈ, 159-III/1928, Препис Нешићевог телеграма, пов. бр. 1142, 06. 09. 1928.

¹⁶⁷⁸ АЈ, 159-III/1928, Преписи Нешићевих телеграма, пов. бр. 1160, 1165, 1185, 1181 од 09, 11 и 13. септембра 1928.

изазивање хаоса у Бугарској. То би ојачало оне који се у Бугарској залажу за политику "чврсте руке", што би изазвало талас насиља ("падали би земљоделци, али падали би и генерали"). Бугарска влада би била ангажована на решавању унутрашњих проблема, а споља би остала без икаквог ауторитета. "Само Бугарска која се бори за опстанак за дужи временски период, могла би да буде наш циљ", закључује Динић.¹⁶⁷⁹ Као што видимо, у овом плану, чији је аутор један официр, било је много "крви и хаоса", исувише за суптилне методе једне дипломатске акције, какву је предлагао Нешић. Динићев план се не обазире на међународне околности, утицаје великих сила, ризике по безбедност услед политичког хаоса у једној важној држави региона каква је била Бугарска. То је његов план чинило нереалним. Сматрамо, међутим, да нам он јасно говори о ставовима једног дела војне елите у Краљевини СХС (Динић сигурно није био усамљен у својим идејама, посебно ако се зна да је припадао организацији Бела рука, која се залагала за политику "чврсте руке" према Бугарској после пада Стамболијског).

У односима Краљевине СХС и Бугарске било је сувише супротстављених интереса, као и оних фактора, унутрашњих и спољних, који су радили на њиховој дестабилизацији, тако да су покушаји да се пронађу путеви који би водили до споразума, у мору негативних утицаја и констелација, деловали као "Сизифов посао".

1.4.4. Политика према Бугарској у светлу италијанске политике на Балкану (II): период заоштреног конфликта и затворене границе

Јесења акција ВМРО-а означила је почетак **друге фазе** у односима Краљевине СХС и Бугарске у другој половини 1920-их година. Министри, који су се почетком септембра срели у Женеви на састанку Друштва народа, разговарали су о закључењу трговинског уговора и "пријатељског пакта"; Буков је говорио да су се односи "одлучно поправили", а Маринковић да не треба очекивати

---

¹⁶⁷⁹ ВА, П17, К95,Ф1, 21, л. 5-6, Реферат Војног изасланика у Тирани "Бугарска пред пролеће 1927. године", пов. бр. 174, Тирана, 12. 04. 1927.

сензације, и да се наставља "сталан напор" на свим пољима да се они поправе.¹⁶⁸⁰ Међутим, 16. септембра је бачена бомба на хотел "Нови Београд" у Ђевђелији, чиме је започела интензивна терористичка кампања ВМРО-а у Македонији. До краја месеца извршено је низ терористичких аката: 21. септембра је експлодирала бомба на прузи Ђевђелија – Струмица; 25. септембра је извршен напад на хотел "Шумадија" у Кочанима; забележено је укупно десет упада и сукоба са комитама у којима је било погинулих на обе стране.¹⁶⁸¹

Маринковић је наредио Нешићу да уручи протест бугарској влади, али је посланик инсистирао да корак буде учињен у пријатељској форми, да се не би давао публицитет македонској акцији у време заседања Друштва народа. Маринковић је пристао. Међутим, званично саопштење које је Љапчев дао после усменог корака Нешића, разбеснело је и министра и посланика. Како је протумачио чехословачки посланик у Софији, из тог саопштења се могао стећи утисак да је бугарска влада "потценила југословенске жалбе". Према том саопштењу, тема разговора са Нешићем било је хапшење "бугарских студената" и бугарско ослобађање југословенског војног авиона који је неколико дана пре грешком слетео на бугарску територију.¹⁶⁸²

Уследио је писмени демарш у оштром тону, у коме је истакнуто да ће политика зближења постати немогућа уколико се наставе припреме атентата на бугарској територији. Београд је и у овом случају био обазрив, није било никаквих ултиматума, бугарској влади је остављено да сама предузме мере против ВМРО-а, на основу којих ће југословенска влада одредити своје будуће потезе.¹⁶⁸³ Атентати су, међутим, настављени. Почетком октобра забележено је пет напада терориста ВМРО-а, укључујући и синхронизовани напад на цариника, жандармеријску станицу и пошту у селу Клисура.¹⁶⁸⁴

---

¹⁶⁸⁰ *Политика*, "Преговори г. Маринковића са г. Буровим, 09. 09. 1927; "Интервју са г. Буровим", 10. 09. 1927; "Изјава г. Маринковића пред полазак у Београд", 14. 10. 1927.

¹⁶⁸¹ АЈ, 388-9-23, л. 831, Маринковић – Посланству, пов. бр. 9340, 30. 09. 1927; *Исто.*, л. 856-859, Циркулар МИД-а, пов. бр. 9980, 15. 10. 1927.

¹⁶⁸² Политически доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 01. 10. 1927. (ЧИ/П, док. 41, стр. 90); *Политика*, "Г. Љапчев о нашем кораку у Софији", 29. 09. 1927.

¹⁶⁸³ Као у нап. 1681.

¹⁶⁸⁴ *Исто.* (Циркулар МИД-а, од 15. 10. 1927.)

"Пандорина кутија" је отворена убиством бригадног генерала Михаила Ковачевића 5. октобра у Штипу.¹⁶⁸⁵ Терористички напади су били део синхронизоване акције. ВМРО је, преко свог пункта у Ћустендилу, послао осморицу комита – двојица су отишла у Кочане и поставила бомбу; четворица су деловала на прузи Скопље-Куманово, а двојица су извршила атентат на генерала Ковачевића. Један атентатор је убијен у потери (Хипократ Развигоров), док је други (Благој Јорданов Краљев, бугарски држављанин) ухапшен.¹⁶⁸⁶

После атентата, до југословенских власти су стизале информацијама које су само "доливале уље на ватру". Спалајковић је поверљивим путем дошао до информација да комитет припрема атентат на краља Александра приликом његовог пута у иностранство.¹⁶⁸⁷ Сличне информације је, нешто касније, југословенским властима, преко Форин Офиса, доставила британска тајна служба. Према тим информацијама, осим атентата на краља, Иван Михајлов је наредио убиство Жике Лазића и генерала Томића (команданта Жандармерије), као освету за убиство оца и брата.¹⁶⁸⁸ Посланик у Бечу, Александар Ђорђевић је од свог повереника, блиског бечким македонским емигрантским круговима (који је предходно био у повереничкој служби бугарског посланика Недкова, што овим информацијама свакако даје сумњив карактер, мада му је посланик Ђорђевић веровао) добио још алармантније информације: јављао је о италијанско-бугарској тајној конвенцији, италијанској војној помоћи Бугарској, о томе да се са Италијом Србима припрема "друга Сливница", да се за март 1928. године припрема велика акција итд. Интересантно је да је повереник тврдио да је видео текст "тајне конвенције", по којој је Италија Бугарској у "најкраћем року" требало да достави

---

¹⁶⁸⁵ К. Палешутски, *Македонското ослободително движение*, стр. 68-69; Бригадни генерал Михаило Ковачевић (рођен у Рибници код Ваљева 1878. године) у време убиства био је командант Брегалничке пешадијске бригаде. Пре тога је био на дужности у штабу Брегалничке дивизијске области. Учествовао је у Балканским и Првом светском рату. (М. Вјелажас, *Generali i admirali*, стр. 186-187)

¹⁶⁸⁶ АЈ, 388-9-23, л.853, Маринковић – Посланству, пов. бр. 10089, 17. 10. 1927; Краљев је маја 1928. осуђен на смрт и касније стрељан.

¹⁶⁸⁷ АЈ, 388-9-23, л. 847, Спалајковић – Мринковићу, 10. 10. 1927.

¹⁶⁸⁸ АЈ, 341-1/1927, Ђурић – МИД-у, пов. бр. 734, 15. 12. 1927; В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 29; После атентата на генерала Ковачевића, у Штипу су, од стране непознатих нападача убијени отац и брат Ивана Михајлова. Највероватније су ова убиства, као акт освете, изрежирана од стране власти, или су, у најмању руку, извршена са знањем власти. Без обзира на доказе, убиство је "ствалено у ad acta". (*Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, стр. 431; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, стр. 200.)

10 ескадрила тешких авиона, неколико ескадрила хидроавиона и ловачких авиона, 8 модерних подморница и др. наоружање.¹⁶⁸⁹

На јесен је дошло и до интензивирање међународне антијугословенске кампање ВМРО-а. Организована капмања је кренула на лето, као припрема акција које ће ВМРО интензивирати почетком јесени. *Илинденска организација* је на свом конгресу у Софији (11-13 јул 1927.) донела одлуку да се пред Друштвом народа покрене акција против "крвавог терора" у Македонији, посебно против хапшења студената, те да су они мучени и злостављани. Циљ је био да се по сваку цену (атентатима или другим средствима) изазове међународна истрага која би утврдила стање у српској Македонији. Бугарска влада је одбила да покрене питање мањина пред Друштвом народа, али је зато, према извештају југословенског МУД-а, дала "миг" десничарима да то питање покрену у штампи и парламенту.¹⁶⁹⁰

Хапшење чланова МОТРО и "скопски процес" послужили су разним македонским организацијама за интензивирање пропагандне пред међународним јавним мњењем и Друштвом народа.¹⁶⁹¹ *Бугарски национални студентски савез* је почетком августа Генералном секретаријату Друштва народа упутио резолуцију у којој наводе да су македонски студенти изложени прогонима. У другој резолуцији усвојеној на истом конгресу, суседне државе се оптужују за кршење права "бугарске мањине".¹⁶⁹² *Национални комитет македонске емиграције у Бугарској* је поводом хапшења студената Ерику Драмонду упутио апел у коме наводе да су ухапшени студенти подвргнути "неописивом мучењу" (један од њих је, наводно, "печен у сијаним гвожђем по грудима и прстима") и да су они "жртве српског подозрења".¹⁶⁹³

---

¹⁶⁸⁹ АЈ, 334/ПО- 8-28, л. 340, Ђорђевић-Маринковићу, пов. бр. 946, 09. 11. 1927; И посланик Нешић је, нешто касније, почео сматрати веома извесним постојање тајне војне конвенције између Италије и Бугарске. Веровао је да је потписао генерал Влков, и да Буров са тим није био упознат. (ЧИ/Ц, док. 96, стр. 175. (Рејхолец – Бенешу, извештај, 06. 11. 1928.))

¹⁶⁹⁰ АЈ, 159-1/IV, 1927, МИД – Сталном делегату, пов. бр. 7921, 05. 08. 1927.

¹⁶⁹¹ В. Кушевски, *Македонското прашање*, стр. 170-180; Исти, "За дејноста и улогата на ВМРО на Годор Александров и Иван Михајлов во врска со поставувањето на македонското прашање во Друштво на народите", *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје, 1994, стр. 433; V. Marijanović, *n. d.*, стр. 174.

¹⁶⁹² АЈ, 159-1/IV, 1927, МИД – Сталном делегату, пов. бр. 8490, 09. 09. 1927.

¹⁶⁹³ *Исто*, МИД – Сталном делегату, пов. бр. 9172, 29. 09. 1927.

Ова петиција је ушла у званичну процедуру – примљена је у Одељењу за мањине и послата југословенској влади на разматрање, што је наишло на противљење Београда, пошто дотадашње петиције нису узимане у разматрање. Мишљење директора Одељења било је да су у овој петицији, за разлику од предходних, наведене "неке конкретне чињенице". Фотић је скренуо пажњу Драмонду да ће се овим гестом стећи утисак да Друштво народа води рачуна о петицијама револуционарних организација, те да није реч о правима мањина, већ о покашају једне непријатељске организација са циљем да "раскине политичку везу између те »мањине« и наше државе" (по правилима Друштва народа из септембра 1923. резолуције и друге представке које истичу такав захтев, нису могле бити узете у разматрање). Драмонд се правдао формалним разлозима и тврдио да прихватање петиције нема никакав политички карактер. Даље је навео да је свестан да је у питању кампања против Краљевине СХС, па је од седам приспелих петиција које су се односиле на хапшење студената, југословенској влади доставио свега једну. На крају је, почетком децембра, Комитет тројице (представници Француске, Холандије и Чилеа) одлучио да не узме у разматрање поменути петицију, јер је суђење у Скопљу било у току, а уз помоћ француског представника у том Комитету, југословенски делегат је успео да отклони могућност да се питање покрене по завршетку суђења, и оно је дефинитивно скинуто са дневног реда Друштва народа.¹⁶⁹⁴

До краја године на адресу Друштва народа упућивано је још петиција и резолуција чији је предмет била заштита "бугарских мањина", као и питање хапшења студената и суђења у Скопљу, али нису узимане у разматрање.¹⁶⁹⁵ У апеле међународној јавности и организацијама поводом хапшења студената укључили су се и *Савез бугарских новинара*, *Савез бугарских правника*, *Синод Бугарске православне цркве* и др.¹⁶⁹⁶ Осим бугарских и македонских организација,

---

¹⁶⁹⁴ Исто, Фотић – Маринковићу, Женева, пов. бр. 443, 03. 09. 1927; Фотић – Маринковићу, пов. бр. 347, Женева, 29. 09. 1927; Фотић – Маринковићу, пов. бр. 348, 29. 09. 1927; Фотић-Маринковићу, Женева, пов. бр. 501, 12. 12. 1927.

¹⁶⁹⁵ Исто, МИД – Сталном делегату, пов. бр. 9617, 07. 10. 1927 (доставља садржину резолуција са зборова у Ћустендилу и Пловдиву. Зборови су, у режији ВМРО-а, одржавани широм Бугарске); Фотић – Маринковићу, пов. бр. 445, 02. 11. 1927. (извештава о три меморандума *Уоруђења македонских студената у иностранству* упућеним председнику Међународног бироа рада Алберту Томби и другим виђенијим француским левичарима).

¹⁶⁹⁶ "Скопски студентски процес", *Алманах на българските национални движения*, стр. 152.

у пропаганду су се укључили и познати инострани пропагатори "македонског питања". Лондонски *Балкански комитет* је крајем октобра упутио резолуцију Форин Офису у којој се каже да је појачана активност ВМРО-а последица незадовољства српским режимом у Македонији, и тражи од британске владе да затражи анкету Друштва народа која би утврдила право стање. Међутим, у Форин Офису су одбили да реагују, образлажући да нема изгледа за успех једне такве акције Друштва народа.¹⁶⁹⁷

Југословенска влада је покушавала да парира македонској пропаганди на више начина. Један од њих, који је предлагао војни изасланик у Софији, са којим се слагао и Нешић, било је писање домаће штампе о македонским акцијама као о "простим инцидентима", без икаквог политичког коментара. Штампа треба да усвоји "тактику простог регистравања догађаја, без икаквог излагања" из кога би се могло наслутити постојање "неке македонске организације". Изасланик је хвалио умерено писање штампе о активностима македонских организација, јер је њима важно да се "македонско питање износи на велика звона пред светску јавност", у чему им је раније писање домаће штампе помагало, јер је догађајима придаван политички значај. МУД је усвојио ово гледиште и упутио захтев Одељењу за штампу МИД-а да утиче на домаћу штампу у смислу препорука војног изасланика.¹⁶⁹⁸

Фотић је био за директнији метод контрапропаганде у инистранству, па је предлагао објављивање брошуре о југословенско-бугарским односима, у којој би било приказано "како стоји у ствари питање школа и црква у Јужној Србији" и какве су праве намере македонских организација које се баве пропагандом. Сматрао је да је најбоље да издавач такве брошуре буде Југословенско удружење за Лигу народа, како она не би имала званични карактер. Удружење је већ било објавило сличну брошуру 1926. године, у време кампање за избеглички зајам, и она је, по мишљењу делегата, постигла "жељени резултат".¹⁶⁹⁹

На нови талас насиља и антијугословенских активности, југословенска влада је реаговала очекивано. Маринковић је оптуживао бугарску владу, која ништа није предузимала иако су јој организатори акција били познати, већ је на својој

---

¹⁶⁹⁷ В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 32.

¹⁶⁹⁸ АЈ, 14-29-78, л. 124, МВМ (Ђенералштабно одељење) – министру унутрашњих дела, Пов. Ђ. Об. Бр. 1311, 25. 06. 1927. (на полеђини: МУД (Одељење за државну заштиту) – Одељењу за штампу МИД-а, Пов. Дз. Бр. 10862, Београд, 07. 07. 1927.)

¹⁶⁹⁹ АЈ, 159-1/IV, 1927, Фотић – Маринковићу, пов. бр. 445, 02. 11. 1927.

територији толерисала припрему "ратне акције" против Краљевине СХС. Сматрао је да бугарска влада треба ВМРО-у да стави до знања да ће питање стабилизационог зајма (до кога је стало и самом ВМРО-у, јер је акцију планирану за август одложио управо зато што се почетком септембра питање зајма нашло на дневном реду Друштва народа) бити угрожено уколико се акције наставе, што она не чини. Из Софије су стизала уверавања да је циљ атентата кварење односа између две државе, али то није задовољавало владу у Београду, која је тражила конкретне мере ("стварно сузбијање организације и њене акције"), а не констатације.¹⁷⁰⁰ Ипак, у Београду су и даље стрпљиво чекали. Маринковић је, на молбу Бурова, обећао да југословенска влада неће предузети ништа што би бугарској влади отежало спровођење мера против ВМРО-а, али је тражио да бугарска влада предузме мере што пре, чиме би и његов положај био олакшан, с обзиром на став српског јавног мњења према Бугарској.¹⁷⁰¹

Став Београда био је да се пре доношења "дефинитивне одлуке" о томе како реаговати, морају уверити да ли бугарска влада има "смелости и добре воље" да предузму озбиљне мере против ВМРО-а, истовремено упозоравајући да је постојеће стање неодрживо. Од бугарске владе се очекивало да поступа у "доброј вери". Тек ако се установи да она не жели, или не може да предузме мере које се очекују од владе сваке "цивилизоване државе", Београд је задржавао право да предузме "друге мере", не прецизирајући које.¹⁷⁰² Нешто касније, Маринковић је списку очекивања од бугарске владе додао још једну ставку: обавезу да бугарска влада спроведе истрагу против лица и организација за које се докаже да су на територији Бугарске припремали атентате у Јужној Србији, а на основу података који ће јој бити достављени. Маринковић је сматрао да би британска влада требала да овај захтев "са свом потребном озбиљношћу" пренесе Софији.¹⁷⁰³

---

¹⁷⁰⁰ АЈ, 341- I/1927, Ђурић-Маринковићу, пов. бр. 601, 11. 10. 1927.

¹⁷⁰¹ Исто, Маринковић-Ђурићу (извештај из Софије), пов. бр. 10334, 22. 10. 1927; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 87.

¹⁷⁰² АЈ, 388-9-23, л. 833, 840, 849, Маринковића-Посланству, пов. бр. 9582, 9747, 9800, 6/9/10. 10. 1927.

¹⁷⁰³ АЈ, 341 - I/1927, Маринковић-Посланству, пов. бр. 10093, 17. 10. 1927; Ђурић је у Форин Офису разговарао о Маринковићевим захтевима везаним за истрагу у Бугарској. Британци су, иако нису били задовољни мерама бугарске владе, били против захтева који би отежали положај Љапчева. Сматрали су да од бугарске владе треба захтевати само оно што је у стању да испуни. За њих је актуелна бугарска влада била једино средство против совјетског утицаја у Бугарској, и то је био разлог њихове опрезности. (АЈ, 341-I/1927, Ђурић-Маринковићу, стр. пов. 614, 20. 10. 1927.)

Представници сила у Београду су констатовали да је југословенска влада реаговала смирено, стрпљиво и помирљиво. Британски посланик је извештавао о "изузетној умерености и мудрости" коју је показао Маринковић. Краљ му је пренео своје уверење да је Италија та која је "заиста одговорна" за злочине у Македонији.¹⁷⁰⁴

Београд је у свом држању имао пуну подршку савезничке Француске. Поенкаре и Думерг су изјавили Спалајковићу да ће држање Париза према Бугарској у новонасталој кризи зависити од држања Бугарске према Краљевини СХС.¹⁷⁰⁵

Подршка југословенском умереном држању стигла је и из Лондона. У Форин Офису нису били задовољни држањем Бугарске. Бугарима су указивали да не може доћи до побољшања ситуације док се не рашчисти са револуционарним организацијама које делују на њиховој територији, и да је актуелни тренутак погодан да се озбиљно томе приступи. Београд је настојао да искористи незадовољство кључне европске силе. Маринковић је сматрао да ће бугарска влада моћи да предузме одлучујуће мере против ВМРО-а само ако буде потпомогнута "притиском споља". Штавише, сматрао је да ће притисак ојачати позиције бугарске владе. Своје становиште образлагао је тиме да међу онима који подржавају рад ВМРО-а, осим "разбојника и авантуриста", има и оних, посебно у војним круговима, који не би желели да од великих сила стварају непријатеље (вероватно је мислио на онај део Војног савеза предвођен Дамјаном Велчевим и Кимоном Георгијевим који су били у сукобу са Влковим - И.Р.) Ако би се њима ставило до знања да су мере против комитета предузете под спољним притиском, посебно британским, они би морали да стану уз владу.¹⁷⁰⁶

"Енергично дејствовање" и притисак на бугарску владу тражен је и од Француске. Спалајковић је, помало упозоравајуће, напомињао Поенкареу да не треба чекати да Краљевина СХС предузима мере, већ приморати бугарску владу да испуни своју дужност и растури ВМРО.¹⁷⁰⁷

Најоштрију меру коју је Београд предузео било је *затварање границе* према Бугарској не целој граничној линији. Погранични саобраћај је обустављен за све

---

¹⁷⁰⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 431-432.

¹⁷⁰⁵ АЈ, 388-9-23, л. 850, Спалајковић – Маринковићу, 12. 10. 1927.

¹⁷⁰⁶ АЈ, 341- I/1927, Ђурић-Маринковићу, пов. бр. 601, 11. 10. 1927; *Исто*, Маринковић – Посланству, пов. бр. 9895, 13. 10. 1927.

¹⁷⁰⁷ АЈ, 388-9-23, л. 877, Спалајковић – МИД-у, концепт извештаја од 26. 10. 1927.

бугарске држављане, укључујући и двовласнике, осим за транзит преко територије Краљевине СХС конвенционалним возним линијама, уз најстроже мере надзоре да се бугарски држављани успут нигде не би задржавали. Наређена је и хитна провера свих бугарских држављана у Краљевини СХС и протеривање сваког оног ко буде "ма у чему сумњив". Ова се мера није односила на политичке емигранте.¹⁷⁰⁸ Опис затворене границе дао је Маринковићев биограф: граница је "ограђена бодљикавим жицама", а целом дужином, на сваких неколико километара, постављене су утврђене војне карауле наоружане митраљезима.¹⁷⁰⁹

Поред затварања границе, како сазнајемо из једног документа чији је аутор Маринковић, влада је наоружала становништво у пограничном подручју. Овим је хтело да се покаже да локално становништво стоји уз владу и подржава њене мере, јер је један од циљева терористичких аката био да се "створи утисак да је становништво на нашој територији незадовољно".¹⁷¹⁰

На захтев председника владе и министра унутрашњих послова, војно-полицијски врх¹⁷¹¹ је средином децембра израдио документ којим се предлажу опсежне мере за краткорочно и дугорочно сузбијање комитске акције у Јужној Србији. Предлози мера су разврстани у две групе: *безбедносне мере*, чији је циљ "непосредно и моментално" побољшање јавне безбедности; и *опште мере*, које су дугорочне, и имају за циљ "трајно придобијање" локалног становништва и његово национално освешћивање. Од безбедносних мера предложено је: повећање броја чета Граничне трупе за 50% на граници са Бугарском; увећање Жандармерије у Јужној Србији на 20.000 припадника (1927. године је, због уштеда, тај број смањен на 17.500); избор најбољих поглавара, који би на функцијама остајали дуже време (да се упознају са приликама и стекну поверење становништва); организовање обавештајне службе; дуплирање броја обучених чувара пруга; подстицање и организовање нових Удружења за борбу против бугарских бандита итд. Од општих мера предложено је: интензивније насељавање (колонизација)

---

¹⁷⁰⁸ АЈ, 334/КТО-534-1712, МУД-Одељење јавне безбедности, Решење министра унутрашњих дела о затварању границе са Бугарском, Ј. Б. бр. 14923, 06. 10. 1927.

¹⁷⁰⁹ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković, knj. 4*, str. 14.

¹⁷¹⁰ Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића (ВМ), 14439/608, Концепт извештаја, без датума.

¹⁷¹¹ Документ су израдили и потписали: командант Жандармерије В. Томић, командант Граничне трупе В. Катанић, начелник Одељења јавне безбедности МУД-а Ж. Лазић и Велики жупани Скопске, Битољске, Врањске и Брегалничке области, А. Вилдовић, Д. Матковић, И. Витас, М. Михајловић.

"национално свесних елемената", како би се побољшала безбедност, а на дужи рок "трајно извршила асимилација становништва"¹⁷¹²; укидање факултета у Скопљу, како би потенцијални студенти одлазили на студије у "националним срединама"; довођење "националног" наставничког и свештеничког кадра (бивше егзархистичке учитеље и свештенике преместити изван Јужне Србије); развијање соколског покрета и других национално-просветних друштава; јачање просветног надзора; повратак емиграције из Јужне Србије која се налазила у Бугарској, јер је ВМРО регрутовала људство за акције управо из редова емиграције (од укупно 6000 емиграната, већ се било вратило око 4000); утицати на штампу да не пише о комитским акцијама, јер им тиме даје публицитет; сузбијати бугарску и македонску пропаганду у иностранству.¹⁷¹³

Бугарска влада је, такође, предузела извесне мере – 10. октобра је проглашено ванредно стање у ђустендилском и петричком округу и појачана је контрола границе.¹⁷¹⁴ За Маринковића овај потез није био довољан. Тврдио је да се мере ванредног стања примењују само према опозицији.¹⁷¹⁵ Ако је судити према стању на терену, Маринковић је био у праву. Према подацима МИД-а у оба округа комите су се несметано кретале и организовале. Од проглашења ванредног стања до краја новембра забележено је пет комитских упада на југословенску територију.¹⁷¹⁶ И Рејхолец је из Софије извештавао о пропасти ванредног стања: оно је "мртво слово" на папиру, јер бугарска влада није послала војску у два округа у којима су проглашене ванредне мере, већ је војне јединице стационирала северно од Софије, како би спречила упаде емигрантских чета са југословенске територије. Он главни проблем није видео у недостатку воље бугарске владе, већ у снази и утицају ВМРО-а који се "заклео да ће ликвидирати чланове владе, ако и поред свих упозорења крену на његове чланове." Како да влада изврши хапшења,

---

¹⁷¹² Када је асимилација у питању, не можемо да не приметимо да се овај циљ предложених мера не уклапа у званичну политику југословенске владе да је словенско становништво Јужне Србије било етнички српско. Поставља се питање: ако су Македонци Срби, зашто их треба асимилувати? Државни и војно-полицијски врх је био свестан да македонски Словени, ако већ нису Бугари, свакако нису ни Срби. Отуда потреба да се асимилацијом "претворе" у Србе. У том смислу се у закључку документа наводи да ће потпуна асимилација "одузети Бугарској вољу" да се бави Македонијем, што ће резултирати њеним искренијим приступом зближењу са Краљевином СХС, што може довести и до заједнице двеју држава.

¹⁷¹³ АЈ, 14-29-78, л. 199-123, Предлог мера за сузбијање комитске акције, 14. 12. 1927.

¹⁷¹⁴ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 87.

¹⁷¹⁵ АЈ, 341- I/1927, Маринковић – Посланству, пов. бр. 10172, 19. 10. 1927.

¹⁷¹⁶ *Исто*, МИД – Посланству, пов. бр. 11543, 23. 11. 1927.

пита се Рејхолец, ако је полиција састављена од Македонаца? Она предузима мере за сопствену заштиту.¹⁷¹⁷

У Београду су били свесни јаког утицаја ВМРО-а, и тога да комитет представља "другу владу" у Бугарској, иако су, како је тврдио Шеба, знали за везе између атентатора и бугарских граничних власти. По њему, краљ и Маринковић су подржавали Нешићеву помирљиву тактику, јер би сваки притисак на Бугарску ишао у корист Италији, од које би Софија затражила заштиту.¹⁷¹⁸ Маринковићев помоћник у МИД-у Стеван Павловић је у интервјуу француском новинару Леону Савађију рекао да "ми од Бугарске не тражимо да учини нешто што превазилази људску моћ", већ само да против терориста предузме све мере које јој стоје на располагању.¹⁷¹⁹ С друге стране, покушаји бугарске владе да преко Лондона и Париза утиче на Београд да отвори границе нису уродили плодом. У престоницама сила бугарским представницима је стављено до знања да је услов за то предузимање озбиљних мера против ВМРО-а. Британци су предлагали хапшење и суђење лица која су повезана са атентатима, док су Французи тражили растурање ВМРО-а.¹⁷²⁰

Стални захтеви Београда силама да се "енергично делује" уродили су плодом. Ерскин је 26. октобра Бурову пренео озбиљно упозорење Чембрлена по питању македонских акција. Чембрлен је био изричит да ће, уколико се не предузму озбиљне мере, стрпљење југословенске владе бити потрошено, те да ће наступити озбиљне последице. Пасивност бугарске владе могла би да доведе у питање добјање стабилизационог зајма, који је В. Британија подржала. Исто дана, одмах после Ерскина, у нешто блажем тону, сличну поруку своје владе пренео је бугарском министру и француски посланик. Двојица посланика су предложила Бурову да влада искористи ванредно стање, похапси сва лица повезана са атентатима у Јужној Србији и тако онемогући припрема за даље акције. Буров је тражио додатно време и да влада сама изабере начин како ће се обрачунати са ВМРО-ом.¹⁷²¹ Жалио се на неједнако поступање сила јер се притисак врши само на бугарску страну, која је слабија, иако се упади врше и са југословенске територије. Непредузимање мера правдао је тиме да треба

---

¹⁷¹⁷ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 16. 10. 1927. (ЧИ/П, док. 45, стр. 94-95.)

¹⁷¹⁸ Исто, Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 23. 12. 1927. (ЧИ/П док. 51, стр. 101.)

¹⁷¹⁹ К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković*, knj. 4, str. 13.

¹⁷²⁰ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 91-92.

¹⁷²¹ Исто, стр. 89-90.

прикупити довољно снага и извршити потпуну окупацију петричке области, где бугарска војска није добродошла. Посебно му је сметало британско везивање зајма за акцију владе против ВМРО-а.¹⁷²² Ерскину је обећао да ће влада предузети мере притив ВМРО-а у три корака: разоружати становништво (милицију комитета) у два округа под опсадним стањем; да ће интернирати локалне вође; и да ће, ако буде било потребе, ухапсити чланове ЦК ВМРО-а.¹⁷²³

Средином новембра енглески и италијански (али не и француски) посланик су учинили корак Бурову. Овога пута, на захтев Италије, интервенцији није дат публицитет, и била је у знатно "мекшем" тону од предходне. Иако се Пјаћентини противио италијанском учешћу, Мусолини га је правдао тиме да би разногласје на линији Рим-Лондон било на штету Софије, јер би енглеско-француски притисак још више отежао положај бугарске владе. Италијани су овим чином, заправо, хтели да спрече продубљивање разлика са Лондоном које су на Балкану биле све веће, и да спрече француско-енглеску сарадњу.¹⁷²⁴

Од почетка кризе италијанска штампа је правдала македонске акције "насилничким српском режимом" у Македонији. С друге стране, Пјаћентини није искључивао могућност југословенске војне акције, која би могла довести до пада владе Љапчева, што није било у интересу Италије (јер би наредна влада била или "србофилска" или "аграро-бољшевичка"). У том смислу Гранди је скренуо пажњу Томалевском да акције ВМРО-а могу принудити бугарску владу да капитулира пред Београдом.¹⁷²⁵

У тренутку када је била подвргнута озбиљном притиску сила, бугарска влада је поново покренула питање упада емигрантских чета са југословенске територије. Ове су оптужбе посебно пласиране у Лондону. Стога су у Форин Офису Ђурићу скренули пажњу да би провокације са југословенске територије биле јако незгодне због притисака који се врше на Бугарску. Имали су Ерскинов извештај да је заиста дошло до инцидената, и да је један бугарски војник рањен. Ђурић и Маринковић су сматрали да Бугари смишљено "праве забуну" како би се извукли из незгодног положаја, са циљем да скрену пажњу са припрема терористичких акција на својој територији. Маринковић је наредио Нешићу да

---

¹⁷²² АЈ, 338-9-23, л. 880, Маринковић-Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 10541, 27. 10. 1927.

¹⁷²³ В. Василев, *Великобританија и македонскиот вџпрос*, стр. 29.

¹⁷²⁴ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 94-95.

¹⁷²⁵ *Исто*, 92-93; Д. Косев, *Външната политика...*, 90-91.

тражи од Бурова да га обавести о сваком упаду, и изразио спремност да се испита свака основана жалба бугарске владе, али она није доставила ниједан доказ. Емигранти су под строгом контролом и осим појединачних прелаза, немогуће су припрема акција против Бугарске, тврдио је Маринковић. Његова уверавања оставила су добар утисак у Форин Офису. Чембрлен је још једном похвалио држања југословенског министра током кризе.¹⁷²⁶ Тако су Маринковић и Ђурић успели да сузбију покушај Бугарске да наметне нову тему, да "избаци" свој адут у напетој дипломатској "игри", којим би релаксирала притисак сила вршен на њу због македонске акције, пребацујући подједнаку одговорност на Краљевину СХС због деловања емиграције.

До краја године југословенска дипломатија је наставила да тражи од В. Британије и Француске да константно врше притисак на Бугарску. Маринковић је још интензивније, готово свакодневно, инсистирао на својој тактици да се питање добијања стабилизационог зајма директно веже за обавезу бугарске владе да растури ВМРО. Сматрао је да ВМРО неће дозволити да се бугарска влада компромитује код сила и да то треба искористити.¹⁷²⁷ Ђурићу су у Форин Офису објашњавали да се одлазак делегације Финансијског комитета у Софију не може одложити, али су британском представнику у делегацији Оту Нимајеру препоручили да упозори бугарску владу да неће бити говора о зајму, док не докаже да може да заведе ред у земљи. Нимајер је сматрао да финансијска делегација не би требало да се бави политичким питањима, па је Чембрлен наложио Ерскину да Бурову пренесе став британске владе о директној повезаности питања зајма са престанком македонских акција, што је овај и учинио (11. јануара 1928.), предочивши му податке¹⁷²⁸ о несметаном раду Македонаца у

---

¹⁷²⁶ АЈ, 341-І/1927, Маринковић–Посланству, пов. бр. 10542, 27. 10. 1927; *Исто*, Ђурић–Маринковићу, пов. бр. 629, 28. 10. 1927; *Исто*, Маринковић–Посланству, пов. бр. 10700, 31. 10. 1927; *Исто*, Ђурић–Маринковићу, 01. 11. 1927.

¹⁷²⁷ АЈ, 388-9-23, л. 898, Маринковић–Посланству, пов. бр. 11809, 01. 12. 1927; АЈ, 341-І/1927, Маринковић–Посланству, пов. бр. 12504, 18. 12. 1927.

¹⁷²⁸ Југословенска влада је преко Британаца бугарској влади прослеђивала листе тражених и сумњивих особа са захтевом да се ухапсе. (*I documenti diplomatici italiani, setima serie (1922-1935), vol. VI, Roma, 1967, dok. 22, str. 16. (dalje: DDI/VII/VI)*); И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 101.). У политичкој архиви МИД-а постоји докуменат (меморандум), без датума, преведен са енглеског, у коме су таксативно набројани резултати истраге на бугарској територији, у одређеним селима и према одређеним лицима, где се наводи да истрагом није утврђено оно што је захтевано. (АЈ, 334/ПО- 8-28, л. 515).

Ђустендилу, које је југословенска влада предала британком посланству у Београду. Буров је обећао истрагу.¹⁷²⁹

Држање В. Британије је представљало велико изненађење за званичну Софију јер су сматрали да италијанска политика на Балкану има британску подршку. Став Лондона имао је такав утицај на Љапчева и Бурова, да је Рејхолец сматрао да ће "италијанска опасност" (опасност од приласка Бугарске Италији – И. Р.) бити заувек отклоњена када у Софији схвате да италијанска политика не ужива подршку Лондона.¹⁷³⁰

Маринковићу је било знатно теже да у Француској обезбедити директну подршку за своју политику условљавања зајмом. Разлог су биле француско-италијанске супротности. Неки политички кругови у Паризу (предњачили су француски чланови Финансијског комитета) су сматрали да Бугарској треба одобрити зајам без условљавања, и тако спречити да Бугари прихвате италијанску понуду зајма. И Поенкаре је сматрао да треба спречити италијанско уплитање, мада је тврдио да Француска неће чинити никакве финансијске услуге бугарској влади, уколико не добије политичке гаранције везане за сузбијање ВМРО-а.¹⁷³¹

Бугари су знали за француски став, па су се Буров и Молов почетком новембра обрели у Париз да траже аванс зајма.¹⁷³² Међутим, не условавајући зајмом, и Французи су вршили притисак на бугарску владу да спречи активности ВМРО-а. Француски посланик је Љапчеву скретао пажњу на порезе које комитет несметано прикупља у бугарској Македонији, и да је кључно да се овај извор пресече иначе никакве мере неће дати резултата.¹⁷³³ Маринковић је сматрао да је боље допустити Италијанима да дају зајам Бугарској, него да то учини Француска без озбиљних политичких гаранција од стране бугарске владе, јер Италија није финансијски способна да сама обезбеди зајам. Предлагао је "дискретну кампању" против Италије, која сама позајмљује од Британаца и Американаца, да би другима

---

¹⁷²⁹ АЈ, 341-I/1927, Ђурић–Маринковићу, концепт извештаја, 01. 11. 1927; *Исто*, I/1928, МИД – Посланству (извештај из Софије), пов. бр. 195, 14. 01. 1928; Телеграм посланства ЧСР у Софији, 12. 01. 1928. (ЧИ/П, док. 55, стр. 110); Д. Вачков, М. Иванов, *н. д.*, стр. 93.

¹⁷³⁰ Извештај посланства ЧСР у Софији, 17. 02. 1928. (ЧИ/П, док. 62, стр.117); Телеграм Министарства спољних послова ЧСР Бенешу, 17. 03. 1928. (ЧИ/П, док. 67, стр. 126.)

¹⁷³¹ АЈ, 388-9-23, л. 895, Спалајковић – МИД-у, концепт извештаја, 16. 12. 1927.

¹⁷³² АЈ, 159-1/III (Поверљива архива бр. 440-529), 1927, Стални делегат–МИД-у, пов. бр. 496, 12. 12. 1927.

¹⁷³³ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 360, Посланство у Софији- МИД-у, пов. бр. 1255, 17. 12. 1927.

зајмила.¹⁷³⁴ Одлагање одлуке о зајму за март 1928. године Маринковић је сматрао корисним, јер су Бугари, због одлучног држања Лондона, схватили да одлагање има везе и са њиховим непредузимањем акције против ВМРО-а, што ће их принудити да нешто учине по том питању.¹⁷³⁵

Током 1928. године југословенска политика према Бугарској и југословенско-бугарски односи одвијали су се у "ритму" који је наметнуо атентат у Штипу. Границе су остале затворене, уз извесно минимално попуштање; реторика са обе стране о потреби нормализације односа, остала је доминантна; сталне жалбе и молбе силама да утичу на другу страну у спору су, такође, остале битно обележје дипломатских активности.

Година је почела у знаку појачаних тензија. У Скопљу је 13. јануара извршен атентат на Велимир Прелић, правног референта скопске жупаније (члана мешовите комисије у Нишу 1923. године), који је од задобијених рана преминуо неколико дана касније.¹⁷³⁶ "Уље на ватру" долио је Маринковић говором на конгресу Демократске странке (15. јануара), када је оштро реаговао на последње македонске акције. Иако није експлицитно поменуо Бугарску, речи упозорења, са елементима претње, биле су упућене, пре свега, ВМРО-у и Бугарској.¹⁷³⁷ Маринковићев говор је изазвао оштре реакције у Софији.¹⁷³⁸ С друге стране, изостала је званична реакција Београда после атентата на Прелића. Маринковић је

---

¹⁷³⁴ АЈ, 388-9-23, л. 905, Маринковић – Посланству, пов. бр. 12272, 12. 12. 1927.

¹⁷³⁵ Исто, л. 904, Маринковић – Посланству, пов. бр. 12395, 14. 12. 1927.

¹⁷³⁶ *Политика*, 14, 15, 16, 17, 18. 01. 1928. (текстови посвећени атентату).

¹⁷³⁷ Маринковић је рекао: "Ја могу да поручим онима тамо да је прошло време када су се револвером и камом стављала политичка питања на дневни ред. И могу да тврдим да док год се ови злочини продужују не постоји ни једна држава која ће смети да то питање покрене и о њему говори, јер ако би то учинила онда је свршено са новим поретком ствари, онда се поново упућују они који имају тежње и аспирације за велики форум правде, не на велики форум правде и права него на револвере и каме за почетак, а митраљезе и топове за свршетак. И то треба најпосле да се и на Балкану прими к знању и да се не фантазира и не уображава о некаквој нашој изолованости, јер ако би, не дај Боже, и дошло до тога да се физички мери, је ли наш положај изолован или није, могу се тешко и врло непријатно изненадити и ја им то изненађење са позитивношћу обећавам." (*Политика*, 16. 01. 1928.)

¹⁷³⁸ Бугарска телеграфска агенција је говор окарактерисала као агресиван, без икаквог повода са бугарске стране, прећуткујући терористичке акте у Македонији (АЈ, 370-24-73, л. 117, Извештај из Цариграда, пов. бр. 8, 21. 01. 1928.) Софијски лист *Зора* коментарисао је да "свет није чуо ратоборнији говор" још од времена кајзера и Немачког царства које је претило свим својим суседима. Према овом листу, говор је уперен против Италије, а на Балкану против Бугарске и одраз је хегемонистичких настојања Београда. Лист наводи да се из говора види, да би Југославија, пре него што крене у рат против Италије, "прегазила једну слабију и много мање заштићену државу", каква је Бугарска. (*Политика*, "Како Бугари тумаче говор г. др. Маринковића", 21. 01. 1928.)

касније објашњавао Чембрлену да се уздржао од чињења представки јер је препознао тешкоће са којима се сусретала бугарска влада, и није хтео да њен положај учини тежим.¹⁷³⁹

Упоредо са терористичком, започела је и порпагандна кампања у иностранству од стране македонских организација у Бугарској пред Друштвом народа, слањем петиција у којима се југословенска влада оптужује за кршење права становништва у Македонији. Као и ранијих година, Београд је протествовао код органа Друштва народа, одбијајући да узме у разматрање "увредљиве и клеветничке петиције". Фотић је генералном секретару рекао да убудуће неће примити ниједну петицију ВМРО-а, с обзиром на криминални карактер организације.¹⁷⁴⁰ Питање положаја бугарских мањина је поново покренуто и на састанку Међународне уније удружења за Лигу народа (марта 1928. у Бриселу), али је његово разматрање, после жестоких дискусија, одложено за наредни састанак.¹⁷⁴¹

Бугарска влада је од почетка године кренула у дипломатску офанзиву са циљем да се граница отвори. У Форин Офису, коме се прво обратила, наишла је на одбијање. Бугарском посланику Хаџимишеву, који је 11. јануара предао ноту са молбом да Лондон подржи захтев за отварање границе, одговорено је да су терористички акти ВМРО-а главни извор напетости, да В. Британија подстиче сарадњу бугарске и југословенске владе да заједнички реше проблем, али да не може преузети одговорност пред југословенском владом у име Бугарске која још увек није пружила доказе о предузимању мера које је обећала да ће предузети.¹⁷⁴² Бугари су сматрали да немају довољно гаранција да ће се стање "бугарског становништва" у Краљевини СХС поправити уколико оби они предузели радикалне мере против ВМРО-а, уз све ризике. Тражили су од Енглеза да учине нешто по том питању.¹⁷⁴³

У тражење решења за насталу кризу активно се укључује Чехословачка. После неуспелих покушаја почетком 1920-их година да посредује између

---

¹⁷³⁹ АЈ, FO 371/12983, С 1997/177/92, From British delegations, 10. 03. 1928.

¹⁷⁴⁰ АЈ, 159, фасц. II, год. 1928 (акта од пов. бр. 1-403), Стални делегат – Спалајковићу, пов. бр. 232, 26. 04. 1928; Вид. и: V. Маџановић, *n. d.*, стр. 255-256.

¹⁷⁴¹ АЈ, 159, фасц. II, год. 1928 МИД-Сталном делегату (извештај делегације југословенског Удружења за Лигу народа), пов. бр. 5755, 23. 05. 1928; В. Кушевски, *Македонското прашање*, стр. 180-186.

¹⁷⁴² Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 92, 160.

¹⁷⁴³ *Исто*, стр. 161, 166.

балканских словенских држава, она ће постати један од кључних "играча" у југословенско-бугарским односима у другој половини 1920-их године. Масарик и министра спољних послова Едвард Бенеш, су имала веома амбициозан план о консолидацији словенства на Балкану, у контексту ширег геополитичког сукоба између Француске и Италије. Чехословачка је била један од кључних стубова тзв. "француског система", који је после Првог тиранског пакта био најугроженији управо на Балкану. С друге стране, Бугарска је, традиционално, представљала опасну "залеђину" савезницима у Малој Антанти, па је зато требало учинити ако не пријатељском, оно макар неутралном у случају неког сукоба. Само у случају бугарске неутралности, Чехословачка је могла да рачуна на ангажовање целокупног југословенског војног потенцијала у Средњој Европи, што је за њу било далеко важније. "Борба за Бугарску" постала је актуелна после почетка усаглашене енглеско-италијанске акције усмерене на слабљење француског утицаја на Балкану и у Европи. По концепту који је заступао званични Праг, италијанске амбиције је требало "преусмерити" са Балкана ка Малој Азији, а Бугарске од Македоније ка Егејском мору и Цариграду, уз радикално побољшање југословенско-бугарских односа. У даљој перспективи то би значило стварање *велике словенске државе* на Балкану, од Јадрана до Мореуза. Ова "држава" је требало да остане део "француског система" и Мале Антанте.¹⁷⁴⁴

Тако би "цариградски проблем" (како га је дефинисао Масарик још у току рата), тј. питање власти над Цариградом и мореузима, био решен у корист балканских Словена. Према његовој замисли, "федерација Срба и Бугара", била би моћна словенска сила са 20 милиона становника, а тај број би могао бити удвостручен за десет година. Масарик је сматрао да би Хрвати и Словенци могли имати "помирљиви утицај" на Србе и Бугаре, јер нису директно учествовали у српско-бугарским споровима. Уколико би Балкан био уређен на "природној етнографској основи" (што је био интерес Чехословачке), балкански Словени би играли пресудну улогу.¹⁷⁴⁵ Масарик је о овоме, крајем 1925. године, отворено говорио Љуби Нешићу, тада посланику у Прагу. Очекивао је да ће бити отворено "питање Цариграда", на чему је, према речима посланика, "посебно инсистирао", и

---

¹⁷⁴⁴ Васил Ат. Василев, "Българо – чехословашките политически отношения (1926-1931 г.)", *Исторически преглед*, г. XXVIII, бр. 3 (1972), стр. 17-20.

¹⁷⁴⁵ Томаш Г. Масарик, *Светска револуција. Ратне успомене и размислиња 1914-1918.*, Београд, 1936, стр. 485-486.

истицао да су Југословени, у споразуму са Бугарском, "природни наследници-чувари мореуза".¹⁷⁴⁶ У истом смислу Масарик је говорио и бугарском отправнику послова у Прагу.¹⁷⁴⁷

С друге стране, Бенеш је сматрао да Београд превише "балканизује" Малу Антанту, јер се највише бави балканским проблемима. Желео је јаку Краљевина СХС на Балкану, јер се једино тако могла очекивати њено веће ангажовање у Средњој Европи. Зато је Праг подржавао Краљевни СХС и њеној балканској политици, и на тај начин био "увучен" у решавање балканских питања. Баш као и почетком 1920-их, обзири према интересима свог балканског савезника обележили су чехословачку политику према Бугарској.¹⁷⁴⁸

Најважнија тачка разлаза између Прага и Софије било је чехословачко прихватање српског гледишта о "македонском питању". Бенеш је то веома јасно изнео у својим ауторским текстовима у листу *Словенски преглед* током 1926 године. Основне поруке биле су: рат је заувек решио спор око Македоније у корист Србије; Бугари треба да се "искрено одрекну Македоније", а тај губитак треба да им, у сарадњи са Краљевином СХС, буде компензован у Источној Тракији (на рачун Турске); задатак целокупног словенства и бугарских владајућих кругова је да убеди бугарски народ како је неопходно "жртвовати Македонију", и сву пажњу усмерити ка истоку и југу. Крајњи циљ овакве политике је југословенско-бугарска федерација.¹⁷⁴⁹ Бугарска штампа (провладина и опозициона) је оштро нападала Бенешове ставове.¹⁷⁵⁰

У складу са својом активном улогом, почетком 1928. године чехословачке дипломате у Београду и Софији су добиле инструкције да проуче "македонско питање", и предложе компромисна решења која би била прихватљива за обе

---

¹⁷⁴⁶ АЈ, 334/ПО, 7-25, л. 591, Нешић – Нинчићу (лично за министра), стр. пов. бр. 1002, 23. 12. 1925. (напомена: на документу је наведена погрешна година (1923.), што је немогуће, јер се у једном делу спомињу Локарнски споразуми).

¹⁷⁴⁷ Исто, л. 593, Нешић – Нинчићу, стр. пов. бр. 14, 05. 01. 1926.

¹⁷⁴⁸ Поред наведеног чланка В. Василева (*Българо-чехословашките политически отношения...*), о чехословачкој политици вид. Pavel Hradečný, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha, 1988, str. 40-43, 89; Вук Винавер, "Супротности југословенске и чехословачке спољне политике – прилог историји Подунавља 1919-1929.", *Зборник Матице српске за историју*, 31 (1985), стр. 37-38; В. Винавер, *Промене у југословенској...*, стр. 117.

¹⁷⁴⁹ АЈ, 395-15-149, л. 169, МИД–Посланству у Букурешту, Чехословачка бр. 21, 29. 12. 1926; В. Василев, *Българо-чехословашките...*, стр. 23; P. Hradečný, *n. d.*, str. 42.

¹⁷⁵⁰ В. Василев, *Българо-чехословашките...*, стр. 24.

стране.¹⁷⁵¹ Очекивано, Шебин извештај о "македонском питању" је подржавао ставове званичног Београда, док је извештај Рејхолеца више нагињао ка бугарском гледишту. Чехословачки конзул у Скопљу је апострофирао лошу управу, искварену администрацију и високу корупцију као разлоге незадовољства становништва у Вардарској Македонији.¹⁷⁵² Рејхолец је као решење проблема предложио "толерисање од стране југословенских власти некакве форме бугарских школа" за онај део становништва који се, у културном погледу, осећао "делом бугарског народа". Ово никако не би значило признање бугарског карактера становништа, већ само културних особености дела становништва.¹⁷⁵³

Рејхолец је о својим предлозима крајем јануара разговарао са Љапчевим. С обзиром да је овакав предлог био "на линији" политике бугарске владе о заштити "бугарских мањина" у суседним државама, Љапчев је подржао предлог. Уверевао је да би, уколико Београд пристане на неке "мале уступке", бугарски народ био задовољан, јер би био ослобођен "македонског бремана" кога су у Бугарској "сви сити". Слагао се са аргументацијом да, док трају теорористички напади, Београд не може учинити никакве уступке, јер би се то схватило као успех македонске акције, али је додао да су ВМРО-у потребне гаранције да би, у случају да прекине са акцијом, Београд спровео "некакве реформе". У наставку разговора дотакли су се питања ко би са бугарске стране могао да учествује у "полузваничним преговорима" са југословенском страном? Љапчев је сматрао да би то требало да буде личност од ауторитета међу Македонцима, коју ће они послушати. Рејхолец је, међутим, сматрао да сви које је Љапчев помињао (Крапчев, Милетич, Коста Станишев идр.) нису били подобни, јер су сувише "македонски ангажовани". Говорило се о Александру Малинову и др Фаденхехту, који је био радо виђен у Београду. Љапчев је очекивао Бенешову сагласност или барем савет како треба поступити. Рејхолец закључује своје писмо Бенешу речима да је "најважније сазнати да ли је југословенска влада спремна да макар делимочно задовољи бугарске културне захтеве".¹⁷⁵⁴

Чехословачки посланик је непрестано истицао својим бугарским саговорницима да су терористичке акције и симпатије које у бугарској јавности

---

¹⁷⁵¹ Исто, стр. 30.

¹⁷⁵² Исто, стр. 30-31.

¹⁷⁵³ Исто, стр. 31.

¹⁷⁵⁴ Исто, стр. 31-32; Писмо на чехословашкия посланик в София Рейхолец до министъра на външните работи Е. Бенеш, 24. 01. 1928. (ЧИ/П, док. 56, стр. 110-113.)

постоје према њима, главни разлог што југословенска влада не би толерисала "бугарску културу", пре свега школе, јер се боји да би биле искоришћене за пробугарску пропаганду. Југословенске "уступке у области културе" сматрао је најбољом основом југословенско-бугарског пријатељства, што би Бугарску мотивисало на ближе (државно-правне) везе са Краљевином СХС, како би остала у вези са Македонијом. У складу са разговорима које је имао са Љапчевим, предлагао је да се, уколико је Београд спреман на концесије Бугарској, тајно успостави веза са поверљивим лицем од ауторитета међу Македонцима.¹⁷⁵⁵

Бенеш се, начелно, сагласио са предлозима Љапчева, који је пожуривао да се крене у реализацију пре пролећа (због могућности нових теористичких акција), али није дао прецизан одговор о евентуалном чехословачком учешћу у том процесу, образлажући да се ради о веома "деликатној ствари". Рејхolec је захтевао да се контакти поводом предлога чувају као "строга тајна", па чак ни Нешићу ништа није говорио, јер је хтео да евентуално чехословачко посредовање у Београду делује "спонтано", а не као унапред договорено са Софијом.¹⁷⁵⁶

Не можемо са сигурношћу рећи да ли је до "полузваничних" разговора између југословенског и бугарског представника дошло, али знамо сигурно да је договор о преговорима постигнут, и да су припреме доведене до самог краја. О томе сведочи једно писмо Љубе Нешића краљу Александру (иначе једини документ који смо пронашли у архивској грађи коју смо прегледали, а који се односи на тајне контакте о којима је реч).¹⁷⁵⁷

На основу овог документа можемо закључити следеће: да је за место састанка одређен Беч; договорено је да се сусрет организује у строгој конспирацији; да су са југословенске стране у планирању учествовали посланик Нешић и краљ (вероватно и министар двора Драгомир Јанковић, преко кога је Нешић раније (18. марта) доставио краљу писмо везано за ове преговоре, које нисмо пронашли у сачуваној архивској грађи); врло је вероватно да је Нешић са краљем комуницирао мимо службених канала МИД-а (на то наводи само писмо, упућено лично краљу, које није заведено као службени акт); да је чехословачко посланство у Софији имало посредничку улогу. Нешић у писму извештава краља

---

¹⁷⁵⁵ Исто.

¹⁷⁵⁶ Доклад на Посолството на ЧСР в София до министъра на външните работи Е. Бенеш, 10. 02. 1928. (ЧИ/П, док. 60, стр. 114-115.)

¹⁷⁵⁷ АЈ, ВЈМ, 335, ф. 14/Х (дос. "Бугарска"), Писмо Љубе Нешића краљу, Софија, 23. 03. 1928.

да му је преко чехословачког посланства у Софији "са познате стране" поручено да је "ради састанка са нашим делегатом" одређен генералштабни пуковник Георги Васиљев, шеф оперативног одсека у бугарском Министарству војном. Југословенска страна је замољена да место састанка буде Беч, а не Праг, јер је чехословачка престоница несигурна због присуства великог броја бугарских политичких емиграната. Поред тога, Беч је већи град, па су веће шансе да састанак остане непримећен. Нешић је пристао, без предходних консултација, како би "убрзао ствар", али се надао да ће краљ одобрити његову одлуку. Секретар чехословачког посланства Крупка га је, послан од Рејхолеца, обавестио да ће пуковник Васиљев (који је ради састанка у Бечу добио одсуство) кренути за Беч сутрадан (24. марта), под изговором да путује ради хитне операције неког свог рођака. Са њим је требало да путује и резервни капетан Славче Георгијев, али не у својству делегата, већ као добар познавалац Беча. Договорени су и знаци распознавања са југословенским делегатом (тајне лозинке): Бугари су предложили да то буде "*прогрес-успех*", док је Нешић предложио "*суседство-пријатељство*" (с тим што су речи "прогрес и суседство" лозинка коју је требало да изговори бугарски делегат, а "успех и пријатељство" југословенски делегат).

Можемо да претпоставимо да је пуковник Васиљев одабран као "поверљиво лице" које ужива ауторитет код Македонаца, о чему су Љапчев и Рејхолец разговарали. Није нам познато каква је била преговарачка агенда, уколико је до сусрета дошло, мада је највероватније да се говорило о могућностима и условима да Београд учини "културне уступке" Бугарској у Вардарској Македонији, како је то дефинисао Рејхолец. Оно што сигурно знамо, никакав договор није постигнут јер се стање на терену није променило. Напротив. ВМРО је са несмањеном жестином наставио са акцијама.

Као позитиван гест Београда, и жеља да се са Бугарском отпочне дијалог, може се посматрати одлука о *делимичном* отварању границе почетком марта, само за одређена лица. Влада је, "на учестале предлоге бугарске владе", одобрила улазак у земљу за 500-600 бугарских баштована¹⁷⁵⁸, али је посебно напоменуто да

---

¹⁷⁵⁸ Није случајно што су баш баштовани били изабрани за оне над којима ће се прво применити мера делимичног отварања границе. То је учињено на инсистирање Бурова, јер се радило о његовом бирачком телу у Бугарској. Буров је лично био врло задовољан и захвалан због ове одлуке југословенске владе (као у предходној нап.). Бугарски баштовани су представљали економску емиграцију, махом пореклом из области Великог Трнова. Као врсни познаваоци технологија обраде земљишта, од средине 19. века почели

се ради о чисто административном акту, без икаквог политичког значења¹⁷⁵⁹, да је то само "изузетак од правила", јер су градинари, свако понаособ, добијали посебне гаранције бугарске владе. Спалајковић и Ђурић су добили инструкције да правилно објасне смисао ове мере и оспоре бугарске покушаје да је прикажу као свој успех, што би значило да Београд, како је званично тумачено, "признаје потпуну исправност македонских акција" које су довеле до затварања границе.¹⁷⁶⁰ Касније је Шуменковић¹⁷⁶¹ донекле релативизовао и ублажио предходно тумачење, тврдећи да је делимично отварање границе доказ да је затварање било само одбрамбена мера, и да су гаранције бугарске владе које је дала за градинаре биле довољне; Београд чини изузетке кад год је могуће, у интересу добросуседства, и није крив што још нема гаранција за потпуно отварање границе.¹⁷⁶² И Маринковић је пренео Бурову, приликом разговора које су водили у Женеви, да се изузеци од мере могу проширити на све случајеве, ако за одређено лице гарантује бугарско Министарство спољних послова.¹⁷⁶³

Без обзира на политичке и дипломатске финесе, ова мера југословенске владе се сасвим извесно може посматрати као политички, а не само административни потез, мада се може разумети и инсистирање Београда на његовом тумачењу и објаснити жељом да се "сачува образ" и не покаже слабост, као и да се докаже исправност одлуке, која, реално, није остварила циљ због којег је уведена – комите су наставиле да прелазе границу тајним каналима, а у самој

су да мигрирају и баве се производњом и продајем поврћа у многим градовима Средње и Западне Европе. У Србију су долазили још у време Кнежевине Србије. (Вид. Marijana Jakimova, "Kulturni identitet bugarske baštovanske emigracije u Austriji", *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, zbornik radova (JUNIR, godišnjak br. IX, 2002); Климент Џамбазовски, "Бугари баштовани као печалбари у Кнежевини Србији", *Balkanica*, br. IV (1973), str. 225-237.)

¹⁷⁵⁹ Бугарска штампа је придала велики значај овој мери, представљајући је као велики успех бугарске владе. Нешић је сматрао да је у питању "маневар" Љапчева из унутрашњополитичких разлога, тако да није хтео да демантује писање штампе, јер би то значило да помаже акцију Цанкова против владе. (АЈ, 334/ПО- Нешић–Шуменковићу, пов. бр. 273, 10. 03. 1928.)

¹⁷⁶⁰ АЈ, 388-9-23, л. 910, Шуменковић–Посланству, пов. бр. 2344, 09. 03. 1928.

¹⁷⁶¹ Демократа Илија Шуменковић је у реконструисаној влади Веље Вукићевића (фебруар–јул 1928.) био министар припреме за Уставотворну скупштину и изједначавање закона (до 1. марта 1928.) У МИД-у је замењивао болесног Маринковића који је често одсуствовао због опоравака у иностранству. (*Владе Србије*, стр. 317-319; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 534.)

¹⁷⁶² АЈ, 388-9-23, л. 933, Шуменковић – Посланству, пов. бр. 3069, 24. 03. 1928.

¹⁷⁶³ Архив САНУ, Војислав Маронковић, 14439/361, Маринковић–Шуменковићу, концепт телеграма, 28. 03. 1928.

Вардарској Македонији било је много припадника и агената ВМРО-а који су и после затварања границе вршили терористичке акте.

Када је реч о овом делимичном попуштању, никако се несме изгубити из вида утицај "страног фактора". Краљевина СХС је била под сталним француским притиском да се питање затворене границе скине са дневног реда и крене у консолидацију односа са Бугарском и Грчком.¹⁷⁶⁴ Француске дипломате су Шуменковићу и Спалајковићу говориле да се питање границе мора решити, и истицале следеће аргументе: мера југословенске владе подсећа на ратно стање; западно јавно мњење тешко схвата затварање граница у доба мира; мера наноси штету и југословенској и бугарској привреди. Треба додати да је избијање питања отварања границе у први план делимично последица напора бугарске дипломатије, јер су бугарски представници на страни непрестано интервенисали да се граница отвори. У Паризу су се питали зашто Београд није поднео никакве конкретне захтеве и предлоге бугарској влади за решење проблема. Напомињали су да Британци деле њихово незадовољство. Одговор Шуменковића на француске примедбе био је да бугарска влада није предузела ништа да стане на пут акцијама комитета, што је предуслов за отварање границе.¹⁷⁶⁵

Маринковић, који се налазио у Женеви, био је разочаран француским држањем и захтевима ("благодоклоно примају бугарске жалбе и кураже бугарску владу да не предузима ништа против ВМРО-а"), јер је сматрао да су у супротности са оним што су му Бријан и Бертело говорили почетком марта у Женеви.¹⁷⁶⁶ Бријан се, наиме, потпуно сложио са гледиштима Маринковића у погледу односа са Бугарском и обећао му пуну потпору Француске, кад год затреба. Слично је било и током разговора са Бертелоом.¹⁷⁶⁷

Маринковић је, међутим, јако ценио држање В. Британије и Чембрлена, на чему му се најискреније захваљивао. Чембрлен је потврдио да му је управо "одмерено и хладнокрвно" држање Београда омогућило да заузме одлучан став према Бугарској, обећававши да ће наставити да врши притисак на Софију док се не

---

¹⁷⁶⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 142.

¹⁷⁶⁵ АЈ, 388-9-23, л. 912, Шуменковић–Посланству, пов. бр. 74, 13. 03. 1928; *Исто*, л. 934, Спалајковић–МИД-у, пов. бр. 269, 22. 03. 1928; *Исто*, л. 937, Спалајковић –МИД-у, 29. 03. 1928.

¹⁷⁶⁶ *Исто*, л. 941, Маринковић – Спалајковићу, пов. бр. 295, 29. 03. 1928.

¹⁷⁶⁷ Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића (даље: ВМ), 14439/367, Белешке Маринковића о разговорима у Женеви са Бријаном (06. 03. 1928) и Бертелоом (09. 03. 1928).

потигне жељени резултат. Тражио је да га редовно обавештавају о акцијама ВМРО-а, као и о корацима владе.¹⁷⁶⁸

У Женеви је Маринковић разговарао и са Буровим, који је од њега тражио још стрпљења и времена за "једну драстичну акцију" против ВМРО-а "у правом тренутку". Буров је сматрао да ако би бугарска влада одмах похапсила и оптужила "коловође", то би било контрапродуктивно – они би у домаћој и иностраној штампи били представљени као мученици, а судски процес би се претворио у пропагирање њихових идеја. На крају би, веровао је Буров, под утицајем такве кампање, можда и били ослобођени кривице. Понављао је стару мантру о пријатељству, споразуму, сарадњи и то да Бугарска никако неће улазити у било какве комбинације против Краљевине СХС.¹⁷⁶⁹

На француске замерке да нема званичних захтева и предлога из Београда, први је конкретним предлогом МИД-у реаговао Спалајковић. Он је предложио да југословенска влада званично изјави Софији да ће границе бити отворене уколико бугарска влада пристане да потпише споразум сличан Нишком споразуму, тј. да овај споразум буде основа будућих разговора. Предност свог предлога објашњавао је чињеницом да је Нишки споразум погодна основа, јер подразумева сукоб између бугарске владе и ВМРО-а, а бугарска влада би одбијањем сву одговорност пребацила на себе. Био је сигуран да ће Француска и В. Британија подржати овај корак. У својим "приватним разговорима" он је Нишки споразум већ представљао као "формулу" за разговоре, па је тражио одобрење да о овом предлогу почне званичне разговоре са Бријаном.¹⁷⁷⁰

Шуменковић је сматрао да би за Београд био успех ако би бугарска влада пристала на потпис једног "новог Нишког споразума" или споразума основаног на њему. Сматрао је, међутим, да би за бугарску владу било тешко да потпише такав споразум, јер је везан за владу Стамболијског и његове идеје. Предлагао је да се потражи потпора и од Италије, да не би саботирала план. Спалајковић је одговарао да је небитно да ли ће Бугарима бити угодно да потпишу такав споразум или не, уколико план буде имао подршку Париза и Лондона.¹⁷⁷¹

---

¹⁷⁶⁸ Исто, Белешка Маринковића о разговору са Чембрленом (10. 03. 1928.); АЈ, ФО 371/12983, С 1997/177/92, 10. 03. 1928. (као у нап. 1739)

¹⁷⁶⁹ Архив САНУ, ВМ, 14439/367, Белешка о разговору са Буровим (07. 03. 1928).

¹⁷⁷⁰ АЈ, 388-9-23, л. 934, Спалајковић – МИД-у, пов. бр. 269, 22. 03. 1928.

¹⁷⁷¹ Исто, л. 940, Шуменковић-Спалајковићу, пов. бр. 3195, 27. 03. 1928; Исто, л. 937, Спалајковић – МИД-у, 29. 03. 1928.

Међутим, идеја је пропала готово у самом зачетку, јер је за министра Маринковића Спалајковићев предлог био неприхватљив из неколико разлога: прво, сам Нишки споразум је био без икаквих вредности, безначајан; друго, Бугарима не треба упућивати никакве додатне конкретне предлоге, јер би то искористили као оптужбу да се задире у њихов суверенитет и лако би "изиграли" такав захтев. Бугарској је већ постављен конкретан захтев, да спречи да се терористички акти припремају на њеној територији, и то је за Маринковића било сасвим довољно. Што се укључивања сила тиче, Маринковић је био против тога. Он чак говори о "апсолутном непристајању" на колективну дипломатску интервенцију, која би се претворила у обичну "параду". Поново је изразио сумњу у држање званичног Париза, који под утицајем посланика у Софији Камбона, покушава да води "неку своју политику у Бугарској". Био је чак и против тога да се о *проширењу* мера делимичног отварања границе¹⁷⁷² обавести Француска, јер би се то схватило као последица њиховог притиска, па се, сматрао је, "не бисмо могли одбранити ни од бугарских жалби, ни француских интервенција".¹⁷⁷³

Приметно је да је Маринковић био прилично тврдокоран по питању решавања кризе у односима са Бугарском. С једне стране, то је разумљиво, с обзиром да су Бугари непрестано давали изјаве и обећања да ће стати на пут активностима комитета упереним против Краљевине СХС и стално избегавали, користећи се различитим изговорима и "куповином времена", да предузму иоле озбиљнију акцију. С друге стране, граница није могла вечно остати затворена. Велике силе наклоњене Београду биле су све "нервозније", па је Маринковићево држање само додатно компликовало за Краљевину СХС ионако тешку ситуацију.

Различити модели и идеје предлагани у првих неколико месеци 1928. године о томе како разрешити кризу и односе покренути са "мртве тачке", нису уродили плодом, па је Рејхolec почетком маја, помало резигнирано и разочарано (посебно у бугарску владу), закључио да "све што би требало да допронесе побољшању не даје видљиве резултате, док, напротив, свака неповољна ситница показује свој пуни ефекат". Посланик напомиње да ниједна мера коју је Београд предузео, није могла да умањи "отпор бугарске владе"¹⁷⁷⁴: делимично отварање граница;

---

¹⁷⁷² Из каснијих извештаја се види да је мера делимичног отварања границе проширена на "један број двовласника и студената" са посебним гаранцијама бугарске владе. (АЈ, 388-9-23, л. 933, Шуменковић–Посланству, пов. бр. 3069, 24. 03. 1928.)

¹⁷⁷³ Архив САНУ, ВМ, 14439/361, Концепт телеграма Шуменковићу, 28. 03. 1928.

¹⁷⁷⁴ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 07. 05. 1928. (ЧИ/П, док. 74, стр. 137-139.)

постављање "несрбина" Антона Корошеца за министра унутрашњих дела (бугарска штампа је после кратког времена о њему почела да пише као о "слабом човеку" и "робу српске администрације", иако се од његовог именовања очекивало побољшање права "бугарске мањине" у Вардарској Македонији); незнатан ефекат имала је акција у Краљевини СХС за помоћ пострадалима у земљотресу у Јужној Бугарској и помоћ одобрена од стране Народне скупштине (бугарска штампа, по Рејхолецу, није искористила овај "редак случај" за побољшање односа између два народа, иако се српска штампа трудила да пробуди симпатије према Бугарима; напротив, бугарска влада се није удостојила да се званично захвали југословенској влади и народу, већ је, на лични иницијативу, захвалност изјавио једино председник Собрања Александар Цанков посланику Нешићу); с друге стране, Радићевим критикама режима у Македонији је у бугарској штампи дат огроман публицитет. У Бугарској се већ говорило о пропасти Нешићеве мисије и политике помирења и споразума. Шириле су се вести о Нешићевој болести и скором повачењу из Софији, па је софијска *Зора* коментарисала да та болест има "дипломатски карактер".¹⁷⁷⁵ Нешић је сматрао да Љапчев (или неко из његове непосредне околине) потура овакве вести, јер је незадовољан због његових контаката са Цанковим.

Без обзира на предходне неуспехе и додатно захваљење у односима, идеја о отварању "бугарских школа" у Вардарској Македонији, као уступак Бугарској, остала је актуелна. Тако је изасланик председника француске владе Пјер Ленај, који је почетком јуна боравио у Бугарској (обилазио је градове погођене земљотресом), југословенском обавештајном официру у Пироту рекао да би југословенска влада требало да дозволи националним мањинама у Македонији да имају своје школе, и навео као добар пример француску провинцију Алзас. На основу разговора које је имао са Буровим, пренео је да је "бугарска жеља" да Београд први учини корак ка зближењу, управо отварањем "бугарских школа" у Македонији. Границе би остале нетакнуте, а ВМРО и Италија би се овим

---

¹⁷⁷⁵ Нешићева болест је, међутим, била стварна и врло озбиљна. Средином јула 1928. године он пише министру да му се стање погоршало и да га лекар одлучно саветује да више не сме да одлаже одлазак на одмор. Одмор му је одобрен, а на дужност се вратио почетком септембра. (АЈ, 334-ПСО, 178-501, л. 96, Нешић –министру, пов. бр. 877, 14. 07. 1928; *Исто*, л. 97, Нешић – МИД-у, пов. бр. 1134, 03. 09. 1928).

уступком обезоружали, сматрао је Ленај. Иначе, прави циљ његове мисије био је да проучи прилике у Бугарској, ради парирања италијанском утицају.¹⁷⁷⁶

Слично као Французи, размишљали су и утицајни политички и интелектуални кругови у Лондону. Познати публициста Х. Викем Стив [Henry Wickham Steed] је о томе разговарао са послаником Ђурићем и проследио му одређене предлоге о којима су на једном неформалном састанку дискутовали сер Хари Ламб, сер Артур Еванс, Роберт Ситон-Вотсон, Викем Стив и још "један или двојица", чија имена Викем Стив не наводи. Иако напомиње да меморандум има карактер приватног документа, он одражава "општи став" оних које у једном делу писма назива "британским симпатизерима балканских народа". Први део дискусије тичао се судског процеса студентима у Скопљу, за који су закључили да може изазвати талас насиља, јер ће активирати екстремисте који делују из Бугарске, што ће изазвати реакцију југословенских власти. Да би се то спречило, предлажу да се ублаже мере власти према становништву и омогући већи степен политичких права. У том контексту кључна су питања *образовања и цркве*. Предлажу да се учитељи у основним школама регрутују из локалних заједница и да предавања држе на "дијалекту" којим говоре и њихови ученици, док би се у средњој школи предавања одвијала на "званичном језику".¹⁷⁷⁷

Што се цркве тиче, предлажу исти модел, односно да се сеоски попови регрутују из локалних заједница системом избора (као што је случај у Банату и Бачкој), или да их поставља охридски архиепископ. Напомињу да не може бити говора о некаквој црквеној аутономији или аутокефалности македонске цркве. Завршавају констатацијом да би им, уколико би југословенска влада узела у разматрање њихове предлоге, то омогућило да се заложе код бугарске владе и "умерених македонских лидера" да подрже те мере, што би значило искључивање оних екстремних елемената, а њихово одбацивање компромиса лишило би их симпатија у иностранству и ојачало позиције бугарске владе према њима. Оно што је кључно, јесте напомена да је меморандум сачињен "са знањем да би многи умерени Македонци у Бугарској једва дочекали могућност споразума са Југославијом". Ово је важно, јер и Викем Стив у пропратном допису напомиње да је суштина предлога овог утицајног британског "кружока" у томе да постоје

---

¹⁷⁷⁶ АЈ, 388-9-23, л. 972, МИД – Посланству у Паризу, пов. бр. 9930, 20. 08. 1928.

¹⁷⁷⁷ АЈ, 341-I/1928, Допис Х. Викема Стида Ђурићу од 20. јуна 1928., којим му прослеђује писмо-меморандум од 15. маја 1928. (на енглеском).

"одговорни и умерени Македонци" који су спремни да успоставе контакте са Београдом и да чекају некакав знак спремности за разговоре који би дошао са југословенске стране.¹⁷⁷⁸

Предлог Викем Стида је готово истоветан са оним о чему је говорио Ленај, али и оним о чему је Рејхолоец разговарао са Љапчевим. Када говоре о "умереним лидерима Македонаца", иако се у писму-меморандуму не наводе имена, врло је вероватно да се мисли на генерала Протогеров (и његове истомишљенике). Према једном чехословачком извештају, Протогеров је, отприлике у исто време када је Викем Сид предао меморандум Ђурићу, покушао да договори састанак са Нешићем преко софијског митрополита Стефана. Исти извор наводи да је генерал, насупрот Ивану Михјалову, био против терористичких акција у Вардарској Македонији, и залаго се за легалну акцију чији би циљ било очување "бугарског карактера" Македоније. Михајлов је хтео да искористи политичку кризу у Краљевини СХС насталу после убистава у Скупштини (јуна 1928.) и покрене велику акцију, али је Протогеров то спречио. Чехословачки дипломата наводи да је ово био један од главних разлога сукоба Протогеров и Михајлова, после кога је дошло до убиства Протогеров у Софији (7. јула 1928.) од стране Михајловљевих људи.¹⁷⁷⁹ Сам Нешић у једном од својих извештаја о крвавим сукобима унутар ВМРО-а после убиства Протогеров, његове присталице назива "умереним".¹⁷⁸⁰

Почетком јула у дипломатским круговима и штампи су се појавиле информације да бугарска влада намерава да југословенској влади понуди закључење арбитражног пакта. У Паризу су сматрали да би југословенска влада требало да предухитри бугарску и прва понуди пакт, чије закључење је Француска препоручивала, и у том смислу послала инструкције свом посланику у Београду.¹⁷⁸¹

Маринковић, који је и даље био веома чврст у ставу да Бугарима не треба попуштати, није веровао у ту могућност, нити је сматрао потребним да предухитри бугарски владу истом понудом. Такве вести образлагао је жељом Париза да се реши конфликт са Бугарском, али је помало љутито затражио од Спалајковића да француску владу обавести да се до решења не може доћи

---

¹⁷⁷⁸ Исто.

¹⁷⁷⁹ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 18. 07. 1928. (ЧИ/П, док. 84, стр. 151-156); Вид. и: К. Палешутски, *Македонското освободително движение*, стр. 66.

¹⁷⁸⁰ АЈ, 334/ПО- 8-28, л. 386, Нешић – Маринковићу, пов. бр. 873, 14. 07. 1928.

¹⁷⁸¹ АЈ, 388-9-23, л. 967, Спалајковић – Маринковићу, пов. бр. 722, 04. 07. 1928.

попуштањем ("трчањем за Бугарима" како се сликовито изразио), што се из Париза стално сугерише Београду. Сматрао је да би југословенска понуда Бугарима за њих "добро дошла" ради некакве "трговине с друге стране" (у преговорима са другим државама – И.Р.)¹⁷⁸²

Нешић је британском посланику у Софији одговорио да је и њему, као и Вакарелском који се налазио на одсуству, "потпуно непознато" било шта у вези са бугарском понудом. Сматрао је да је у питању "неискрен покушај", чији је циљ да бугарска влада, после потписивања пакта о арбитражи са Турском, који је по Нешићу већ био спремљен, а коме се југословенска влада оштро противила, пред мађународним факторима прикаже како је и Београду био понуђен исти исти пакт, и тиме скине одговорност са себе, и компромитује противљење југословенске владе. Међутим, Нешић је ипак сумњао да се нешто по том питању радило "иза његових леђа", и да је у томе учествовао аташе за штампу посланства Стево Клуић, који се хвалио да је у Београд однео поруку "Љапчевог човека" за арбитражни пакт. Сумњао је, такође, да је тај "човек" био Григор Василев, и да је у питању његова подвала. Сматрао је да је Клуићев останак у Софији немогућ, уколико се испостави да је учествовао у тој ствари.¹⁷⁸³ Неколико дана потом Клуић је, решењем министра, разрешен дужности у Софији.¹⁷⁸⁴ Иако се не наводи разлог овог изненадног разрешења, имајући у виду околности, основано се може закључити да је Клуић прекорачио овлашћења онако како је Нешић и претпоставио.

Убиство генерала Протогеровога и раскол у редовима ВМРО-а за Француску и В. Британију су представљали готово идеалан моменат да се изврши још један притисак на бугарску владу. Пошто је Италија одбила да учествује у колективној интервенцији (није прихваћен Грандијев предлог да се истовремено интервенише

---

¹⁷⁸² Исто, л. 969, Маринковић – Спалајковићу, пов. бр. 8111, 06. 07. 1928.

¹⁷⁸³ АЈ, 334/ПО, 8-28, л. 388, Нешић - МИД-у, пов. бр. 883, 15. 07. 1928.

¹⁷⁸⁴ АЈ, 334/ПСО, 161-484, Персонални досије С. Клуића, л. 522, Службенички картон; л. 589, Посланство у Софији – МИД-у, пов. бр. 914, Софија, 21. 07. 1929. (Нешић обавештава да је Клуић, на основу решења министра пов. бр. 2454 од 20. јула разрешен дужности). Клуић је премештен на нову дужност у МИД-у, али је веома брзо, декретом министра Пр. Пов. бр. 2860 од 23. августа отпуштен из државне службе. Разлог би могао бити тај што се дан пре тога у листу *Југословенски лист* појавио чланак, заправо изјава Секуле Дрљевића, у којој каже да му је у Загребу, у болници, док је био у посети С. Радићу, Клуић (који је дошао Радићу, али га овај није могао примити, па се обратио Дрљевићу), пренео поруку ВМРО-а, са којим је, према сопственим речима, био у контакту, о потреби међусобне сарадње између Македонаца и Сељачко-демократске коалиције (л. 605, Исечак из *Југословенског листа* од 22. 08. 1928.)

у Београду и Софији¹⁷⁸⁵), дипломатски представници двеју сила су 11. августа Бурову уручини ноту у којој траже да влада заустави терористичко деловање комитета и предузме ефикасне мере против његових лидера. Истакли су да се "македонско питање" треба решити кроз југословенско-бугарске разговоре. Посланици су упозорили Бурова да, у противном, неће подржати бугарски захтев за добијање стабилизационог зајма. Бугарском посланику у Лонодону је накнадно објашњено да је мотив за овакву реакцију сила био у томе што је, после расцепа у ВМРО-у, наступио моменат да се предузму енергичне мере и напослету искорени "зло" – да се ВМРО ликвидира.¹⁷⁸⁶

Интервенција сила је додатно продубила кризу бугарске владе и унутрашње сукобе. Влков је оптужен да својим деловањем отежава реализацију зајма. Лондон и Париз су управо војне кругове на челу са генералом Влковим апострофирали као главне кривце, јер је деловање ВМРО-а било омогућено њиховом подршком, уз помоћ италијанске дипломатије.¹⁷⁸⁷ Идеја да се моменат убиства искористи за "ликвидацију македонског питања" потекла је из француског Кеј Д' Орсеја.¹⁷⁸⁸ Према белешкама М. Антића, Маринковић није био одушевљен идејом о кораку сила и био је уверен да ће претрпети неуспех. Антић је сматрао да је министар овако реаговао управо зато што је идеја дошла из Париза, преко француског посланства у Београду, и тек је касније Шуменковић прихватио идеју и извршио утицај да се учини корак сила у Софији.¹⁷⁸⁹

У овом случају је дошло до изражаја више пута исказивано Маринковићево крајње неповерење према свим предлозима и саветима Париза усмереним на разрешење југословенско-бугарске кризе. Међутим, без обзира на разлоге, Маринковић је у једном био у праву – корак сила у Софији заиста је претрпео неуспех. Спалајковић је после разговора са Бертелом констатовао да корак није дао очекиване резултате. Поново је покушао да питање стабилизационог зајма веже за обавезе Бугарске у погледу сузбијања комитске акције. Одговорено му је да је питање зајма решено и да Британци неће дозволити његово поновно покретање. У Паризу су били разочарани учинком (тачније изостанком истог) корака у Софији. О томе говори став Бертелоа да не треба отворити границу, јер је

---

¹⁷⁸⁵ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 102.

¹⁷⁸⁶ Исто, стр. 103; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 162-163.

¹⁷⁸⁷ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 93-94, 96.

¹⁷⁸⁸ Архив САНУ, МА, 14387/10504, Белешка, без датума, машинопис.

¹⁷⁸⁹ Исто.

то снажно средство у рукама Београда, што је било у супротности са дотадашњим француским саветима.¹⁷⁹⁰ Нешић је из Софије јављао да ће "песимизам Бертелоа бити још оправданији" ако се допусти да зајам, у таквим околностима буде дефинитивно одобрен у Савету ДН. Тада ће сигурно, сматрао је, групе Бурова и Цанкова бите потиснуте, а главну реч преузеће људи наклоњени ВМРО-у и Италији. Једини начин да се спречи победа "италијанско-македонске струје" јесте одбијање зајма, на шта посебно треба скренути пажње Британцима који су сами више пута зајам условњавали мерама против комитета. Управо се уздајући у британску "реч", напомиње посланик, многи су у Софији ушли у одлучан сукоб са Влковим и ВМРО-ом, што је довело до кризе режима.¹⁷⁹¹

Међутим, разлози које је наводио Београд као да нису допрли до Британаца, па је питање стабилизационог зајма убрзо приведено крају. У Форин Офису нису били задовољно резултатима корака у Софији и сматрали су да је бугарска влада немоћна, али су изостанак резултата приписивали и неучествовању Италије у кораку, која је тиме охрабрила екстремисте. Сматрали су да неодобравање зајма не би ништа променило. Ђурић је веровао да иза тврдог става о одобравању зајма стоје британско министарство финансија и пословни кругови (лондонски "Сити"), и да га Форин Офис не би могао лако обуставити.¹⁷⁹²

Занимљиво објашњење неуспеха енглеско-француског корака имао је Пјаћентини. Сматрао је да су се Лондон и Париз преварили у претпоставци да ће убиство Протогерово изазвати велике потресе у ВМРО-у (Тодор Александров је био много моћнија фигура, па његова смрт није суштински ништа променила). "Македонско питање" не може бити разрешено уз помоћ интервенција, већ једино променама политике Београда тј. попуштањем становништву у Вардарској Македонији у питању образовања, цркве и укључивања у локалну администрацију.¹⁷⁹³ Чини се да је италијански посланик, ипак, најбоље познавао ово "питање над питањима" југословенско-бугарских односа, јер је био у најнепосреднијим контактима са врхом комитета. Притом, његова влада је била главни саботер свих покушаја да се питање реши мирним путем, што је његовом

---

¹⁷⁹⁰ АЈ, 388-9-23, л. 971, Спалајковић – МИД-у, шифра, концепт телеграм, 28. 08. 1928.

¹⁷⁹¹ Исто, л. 974, Шуменковић – Посланству (телеграм из Софије), пов. бр. 11420, 19. 09. 1928.

¹⁷⁹² АЈ, 341-1/1928, Ђурић – Маринковићу, пов. бр. 627, 05. 11. 1928.

¹⁷⁹³ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 21. 08. 1928.(ЧИ/П, док. 89, стр. 163.)

мишљењу о бесмислености прошлих (али и будућих) интервенција сила у Софији, давало посебну тежину.

Током 1928. године Италија је наставила са политиком саботирања покушаја југословенско-бугарског приближавања, настојећи да Бугарску укључи у своје планове кроз стално јачање свог политичког, економског и културног утицаја. У том смислу, за југословенски МИД је најалармантније било питање потписивања *турско-бугарског пакта* иза кога је, били су убеђени у Београду, стајала политика Италије. Буров је Нешићу образлагао да су Турци инсистирали на арбитражном пакту са Бугарском још у време преговора за закључење трговинског уговора¹⁷⁹⁴, али да је он питање пакта одлагао управо из обзира према Краљевини СХС. Међутим, свако даље одлагање ризикује да увреди турску страну и тиме доведе у питање добре економске изгледе које је Бугарска имала у сарадњи са Турском. Нешић му је пренео да је интересовање југословенске јавности за турско-бугарски пакт оправдано, ако се има у виду да је турски министар спољних послова Тефик Ружди Арас посетио Италију управо у време када се интензивно почело причати о пакту, као и да је Бугарска и 1915. године управо споразумом са Турском почела да се приближава Централним силама. Буров је одбацивао алузије о италијанском утицају: иницијатива је била турска и дошла неколико месеци пре пута Руждија Араса у Италију. Буров је уверевао да је пакт са Турском, сличан југословенском пакту са Грчком (вероватно је мислио на конвенције из августа 1926. године – И. Р.), да је то пакт о арбитражи и пријатељству у "општем духу који је сада у моди", без икаквог дубљег везивања. Искључивао је могућност проширивања пакта укључивањем других држава.¹⁷⁹⁵

Ово последње обећање требало је да донекле умири Београд, јер је у току била италијанска акција за стварање блока са Турском, Грчком и Бугарском, о чему су се на тајном састанку (априла 1928.) договорили Мусолини и председник мађарске владе Бетлен, као и о томе да треба радити на разбијању Краљевине СХС.¹⁷⁹⁶ Бугарска се на овај начин (макар само пред званичним Београдом) хтела дистанцирати од италијанске политичке комбинаторике, и пакт са Турском

¹⁷⁹⁴ О турско-бугарским трговинским преговорима и споразумима вид. Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 138-139; Турско-бугарски *Споразум о трговини и поморству* објављен је 18. септембра 1928. године (Таня Николова, Милен Куманов, *България XX век. Хроника*, Софија, 2004, стр. 115. (Даље: *България XX век*)).

¹⁷⁹⁵ АЈ, 341 - I/1928, Маринковић–Посланству (телеграм из Софији и одговор Нешићу), пов. бр. 4760, 30. 04. 1928.

¹⁷⁹⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 136.

представити као билатерални споразум у чијој су позадини били економски интереси, а не Мусолинијев антијугословенски комплот. Маринковић је, међутим, био категоричан: да је питање пакта дошло у неком другом тренутку, не би представљало проблем, али је оно било отворено после сусрета турског министра са Мусолинијем у Милану. Поручио је Нешићу да подсети Бурова да је Краљевина СХС два пута одбила турске предлоге о пријатељству и савезу¹⁷⁹⁷ јер је Бугарска била узнемирана тим понудама, па сада с правом очекује бугарску лојалност. Потписивање пакта ће сигурно погоршати односе са Бугарском. "Када ми можемо да чекамо на изјављена обећања бугарске владе, може и Турска", био је изричит југословенски министар. Шуменковић је говорио да би турско-бугарски пакт, уколико би био потписан, "био најопаснији за Краљевину СХС од свих пактова о којима се тренутно говори".¹⁷⁹⁸

Француски дипломати у Софији и Цариграду су предлагали други модел за решавање ситуације, а то је југословенско и француско приближавање Турској, као и југословенски споразум са Грчком, чиме би се осујетиле италијанске комбинације.¹⁷⁹⁹ Пјаћентини је, с друге стране, био задовољан бугарско-турским односима, али је Бурова означио као главну препреку једном тространом пакту (Бугарска са Италијом и Турском), или пак италијанско-бугарском пакту.¹⁸⁰⁰

Посланство у Софији је помно пратило и италијанске обавештајне активности у Бугарској, посебно рад извесног потпуковника Колоне, који се у Софији појавио јула 1927., и организовао обавештајни центар, махом састављен од Македонаца. Сматрало се да је изасланик пуковника Лодија. Често је путовао по Јужној Бугарској, што је довођено у везу са доставом оружја у мањим

---

¹⁷⁹⁷ Турска је прво понудила пактове Француској, Краљевини СХС и Бугарској, како би осигурала своју безбедност, пре свега од италијанских агресивних планова. Маринковић не само да је одбио понуду, већ је предлагао да се италијанске аспирације намире у Анадолији. Пошто је наишао на одбијање, Арас се састао са Мусолинијем и договорио о заједничкој акцији, која би укључивала Грчку, са циљем сузбијања француског утицаја. Овим је Мусолинијево непријатељство према Турској прекинуто, а Арас је почео оштро да напада Краљевину СХС као "сметњу за мир" и "француског сателита", док је турски председник Кемал Ататурк пред бугарским послаником оптуживао Србе за "хегемонију на Балкану", а Југославију називао "незаситом" државом, чији је циљ био да "прогута Бугарску" (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 133; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 146-147).

¹⁷⁹⁸ Као у нап. 1795; *ЧИИ*, док. 71, стр. 134. (Телеграм посланства ЧСР у Софији, 20. 04. 1928.); *Исто*, док. 74, стр. 140. (Доклад на Посолството на ЧСР в София, 07. 05. 1928.)

¹⁷⁹⁹ АЈ, 159–III/1928, Шуменковић–Маринковићу (извештај посланика у Цариграду), пов. бр. 11246, 18. 09. 1928; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 143.

¹⁸⁰⁰ Пјаћентини – Мусолинију, 24. 03. 1928. (DDI/VII/VI, No. 179, str. 156.)

количинама, које је, преко Солуна, стизало из Италије. Југословенско посланство је имало извештаје да је Колона предходно боравио у Албанији и својим радом допронео закључењу Тиранког пакта.¹⁸⁰¹ Нешић је податке о Колони дао француском посланку, након чега је Кеј д' Орсеј скренуо пажњу Бурову.¹⁸⁰² Један обиман поверенички извештај говори о томе да је Колонин обавештајни центар био подељен на две секције. Прва је била контраобавештајна, чији је главни задатак био разоткривање српских агената у Софији. На њеном челу био је извесни Торгети, званично члан трговачке секције при италијанском посланству. Друга је била информациона секција, и њоме је руководио лично Колана.¹⁸⁰³

На могућност женидбе цара Бориса италијанском принцезом, у Београду (али и у Паризу) није гледано са одобравањем. Нешић је, почетком јуна, о томе разговарао са Буровим и пренео му да би, уколико дође до женидбе, бугарска влада морала да се потруди да догађај не буде "произвољно тумачен" и политички употребљен, да му се не придаје никакав политички значај "у смислу извесних тежњи и утицаја на балканске односе", те да се, на такав начин, умањи "оправдано неповерење" бугарских суседа. Нешић је у пријатељском тону ("као дугогодишњи пријатељ Бугарске", како је истицао), напоменуо да би гласине о женидби (које су супротне званичним изјавама), а које стоје у тесној вези са "спољном оријентацијом Бугарске", могле нанети "тежак ударац" односима између југословенске и бугарске круне, који су се кретали у позитивном смеру. Буров је негирао све гласине. У сваком случају, ако до женидбе и дође, обећао је да ће влада спречити њену политичку злоупотребу.¹⁸⁰⁴

Када су односи у "троуглу" Београд-Софија-Рим били у питању, чини се да је бугарској влади, без обзира на притиске које је трпела са обе стране, ова ситуација донекле ишла у корист, јер је била у позицији да се две значајне државе (од тога једна велика сила) "отимају" о њену лојалност, што јој је, свакако, давало одређени маневарски протор на "бојном пољу" дипломатије. "Италијански фактор" је бугарској влади представљао аргумент у односима са Београдом, стављајући тиме до знања да та "врата" увек држи "отвореним" у случају

---

¹⁸⁰¹ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 01. 03. 1928. (ЧИ/II, док. 63, стр. 120.)

¹⁸⁰² АЈ, 341-И/1928, МИД - Посланству (извештај из Софије, пов. бр. 33, 11. 01. 1928.), пов. бр. 253, 14. 01. 1928.

¹⁸⁰³ *Исто*, МИД-Посланству (прослеђује копију извештаја повереника (на француском): "Affaires italiennes (information de P.), strictement confidentiel", пов. бр. 1702, 22. 02. 1928.

¹⁸⁰⁴ АЈ, ВЈМ, 335, ф. 14/Х, Писмо Љубе Нешића краљу (други део), Софија, 23. 03. 1928.

компликација односа. Иако је положај бугарске владе, између сталних притисака који су долазили из Рима и Београда, свакако, био тежак, она је успевала да вешто маневрише. Рејхолец је сматрао да је Љапчев убеђен да је у интересу Бугарске да Краљевину СХС држи у неизвесности када је реч о бугарско-италијанским односима, и то објашњавао његовим менталитетом "у коме има доста оријенталног лукавства".¹⁸⁰⁵ И Буров је као доказ бугарске искрености у односима са Краљевином СХС истицао да бугарска влада одбија све италијанске покушаје, ризикујући огромну штету уколико због тога на себе навуче гнев Рима.¹⁸⁰⁶

До краја године није се могло доћи до обострано прихватљивог модуса за решења кризе у односима. Разлог су биле драстично супротстављене позиције двеју влада: Буров је непрестано инсистирао да се прво мора отворити граница, па тек онда, евентуално, започети преговоре; за Београд је затварање границе била нужна мера и прво је Бугарска требало да предузме конкретне мере у циљу спречавања терористичких акција. Буров је предлагао етапно решавање проблема тј. да се крене од оних питања чије је решавање неодложно (о оваквом приступу је са Маринковићем постигао усмени споразум септембра 1927., приликом сусрета у Женеви). Други начин, да се крене у преговоре о најтежим питањима, као што је "македонско", сматрао је неделотворним, јер се сигурно не би могло пронаћи решење и преговори би се нашли "у ћорсокаку". Зато Београд треба да, без икакве компензације са бугарске стране, неодложно отвори границу, која, иако је по мишљењу Бурова била само формалност (навео је да су југословенске власти за време трајања мере одобрили више улазних и излазних виза, него у дугом периоду пре проглашења мере), наноси моралну и политичку штету Бугарској.¹⁸⁰⁷

Са југословенске стране, Нешић је, почетком децембра, употребио сав свој ауторитет да се питање реши, и готово је постигао успех убедивши краља и председника владе Корошца да се граница отвори, али се томе "тврдоглаво опирао" министар Маринковић, тврдњом да не жели да има "на савести" будуће жртве атентата у Вардарској Македонији. Британски посланик је писао да је Маринковић крив и за одуговачење преговора са Грчком и других разговора у којима је учествовала Краљевина СХС. Корошец му је пренео да се нада да ће

---

¹⁸⁰⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 27. 04. 1928. (ЧИ/П, док. 73, стр. 136.)

¹⁸⁰⁶ Рејхолец – Бенешу, писмо, 27. 12. 1928. (ЧИ/П, док. 103, стр. 183.)

¹⁸⁰⁷ Исто, стр. 182.

питање отварања границе врло брзо бити решено.¹⁸⁰⁸ Маринковић, иако је знао да су Буров и Молов замолили Чембрлена и Бријана за интервенцију у Београду, није попуштао. Тврдио да ће им одговорити да ће граница одмах бити отворена уколико они који интервенишу могу да гарантују безбедност у јужној провинцији. Сматрао је да моменат за зближење није погодан и да ништа по том питању не треба предузимати.¹⁸⁰⁹ Оваквом ставу сигурно је допринела још једна неуспела интервенција сила у Софији (12. октобра) да се спречи деловање ВМРО-а.¹⁸¹⁰

Средином децембра Форин Офис је предложио решење за смиривање односа: Бугарска признаје границу са Краљевином СХС; отварају се бугарске школе у Вардарској Македонији; ВМРО ће бити распуштен.¹⁸¹¹ Љапчев је, почетком децембра од Бријана тражио посредовање да се односи покрену са "мртве тачке". Буров и Молов су путовали у Лугано са истим циљем. Бријану су рекли да, иако односи са Краљевином СХС "нису лоши", за њих је то мало, јер желе "пријатељство и искрен споразум". Замолили су за француско посредништво, али им Бријан ништа није обећао, рекавши да се ради о врло озбиљној теми и да треба добро размислити. Указао им је да је неопходно да бугарска влада уколни све "препреке" (ВМРО – И. Р.) које у Београду изазивају "оправдано подозрење и неверицу". Фотићу је пренео свој утисак да су бугарски државници искрени у својим жељама, те да немају никаквих скривених намера, и да више не очекују помоћ од Италије. Замолио га је да Београду пренесе француску жељу да дође до зближења са Бугарском (и споразума са Грчком), чиме би југословенски положај на Балкану био знатно ојачан (а, самим тим, и француски утицај –И. Р.)¹⁸¹²

Чехословачка је још једном покушала да посредује. Бенеш је, као једно од могућих решења, предлагао почетак чехословачко-бугарских преговора за склапање арбитражног пакта, којима би се касније прикључила Краљевина СХС.¹⁸¹³

---

¹⁸⁰⁸ Политички извештај из Софије, 17. 12. 1928. (ЧИ/II док. 102, стр. 180); АЈ, FO/371/12984, С 9406/177/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 17. 12. 1928.

¹⁸⁰⁹ ЧИ/II, док. 102. (као у предходној напомени).

¹⁸¹⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 143.

¹⁸¹¹ *Исто*, стр. 144.

¹⁸¹² АЈ, 159 – 1928/III, дос. "53. заседање Савета ДН", Стални делегат – министру, пов. бр. 720, 08. 12. 1928; *Исто*, Стални делегат–министру, пов. бр. 721, 14. 12. 1928.

¹⁸¹³ Телеграма на министра на вњшните работи д-р Бенеш до посланика в Белград Шеба, 19. 11. 1928. (ЧИ/II, док. 97, стр. 176.)

Неуспеху многобројних иницијатива за сређивање југословенско-бугарских односа током године, сигурно су допринела и унутрашња-политичка превирања: у Бугарској Буров није имао подршку целе владе за своју политику према Краљевини СХС, већ мањег дела политичког естаблишмента и своје "фракције" унутар владајућег блока; у Краљевини СХС је, посебно након скупштинског атентата, беснела унутрашња криза. И једно и друго је ишло "на руку" Мусолинију и његовим балканским плановима. С друге стране, В. Британији и Француској није одговарало стање које је лако могло да ескалира, па су појачале напоре да дође до смиривања, на бази минималног компромиса.

1.4.5. Пиротска конференција и њене последице

Почетком 1929. године дошло је до важних политичких промена у Краљевини СХС. "Прокламацијом" од 6. јануара краљ Александар је суспендовао Устав, забранио рад политичких странака и удружења "која су носила племенско и верско обележје", укинуо самоправу и распустио Народну скупштину.¹⁸¹⁴ Формирана је нова влада на челу са генералом Петром Живковићем. Уследио је низ одлука и закона којима су реформисани државна управа, територијална организација и политички систем у целини.¹⁸¹⁵ Увођењем личног режима је "одозго наметнут интегрални југословенски идентитет", а "интегрална југословенска идеологија доведена је до врхунца".¹⁸¹⁶ Осим тога, ови чином је краљ желео "да стави до знања непријатељски расположеним земљама, суседима Југославије, да је држава изнутра чврста и њена будућност извесна".¹⁸¹⁷ Забраном деловања политичких странака режим је сузио простор за мешање Италије у

---

¹⁸¹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, prva knjiga, (*Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*), Beograd, 1988, str. 176.

¹⁸¹⁵ Детаљније о политичким и административним променама, као и о политичким приликама (1929-1931), вид. В. Petranović, *n. d.*, str. 176-199; Љубодраг Димић, *Историја српске државности, књига III-Срби у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 137-143; Дејан Ђокић, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd, 2010, str. 95-102.

¹⁸¹⁶ *Владе Србије*, стр. 261.

¹⁸¹⁷ В. Petranović, *n. d.*, str. 179.

унутрашњо-политичке прилике (пре свега, "играње на карту" српско-хрватског сукоба и "хрватског питања" у Краљевини СХС).¹⁸¹⁸

Значајне промене на плану унутрашње политике, неминовно имају свој одраз у спољној политици. У дипломатским круговима појединих великих сила се, у први мах, очекивало да ће доћи до погоршања односа са Италијом. Италијански посланици су од раније ширили гласине да у Београду главну реч води "војничка клика" (Бела рука), која припрема нападе на суседне земље.¹⁸¹⁹ Сада је генерал Живковић, шеф Беле руке, за коју је Кенард тврдио да представља "ултра-шовинистички елемент" у војсци, и коју је Мусолини оптуживао да сноси велику одговорност за лоше стање југословенско-италијанских односа¹⁸²⁰, постао носилац највише политичке функције. Међутим, супротно сумњама, нови режим је одмах кренуо у "пацифистичку офанзиву", како би санирањем проблема на плану спољне политике, могао успешније да решава кључне унутрашње проблеме.¹⁸²¹ Британски посланици Кенард и Невил Хендерсон (који је децембра 1929. заменио Кенарда) су сматрали да је "шестојануарски режим" на спољном плану водио успешнију политику него раније.¹⁸²²

Један од првих корака спољно-политичке "пацифистичке офанзиве" било је отварање према Бугарској. Посланство у Софији је 5. фебруара известило бугарско Министарство спољних послова и вера да би "било корисно" да се, што је пре могуће, састане једна мештовита комисија са циљем "да проучи и предложи обема владама сходне мере за осигурање што бољег реда на граници и олакшање редовног садржаја пролазних и улазних путника, робе као и кретања двовласника". У писму се предлаже да комисија проучи могућност стварања "сталног мешовитог органа", који би "аутоматски реаговао" у случају инцидената и неспоразума на граници.¹⁸²³

---

¹⁸¹⁸ Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, str. 47.

¹⁸¹⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 153.

¹⁸²⁰ AJ, FO/371/13706, С 97/97/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 07. 01. 1929.

¹⁸²¹ Као у нап. 1819.

¹⁸²² AJ, FO/371/13708, С 1853/123/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 12. 3. 1929; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 593.

¹⁸²³ AJ, 341-I/1929, МИД–Посланству (прослеђује превод ноте бугарског Министарства спољних послова и вера, бр. 12473-44-I од 09. 08. 1929., која је одговор на ноту Посланства у Софији, бр. 1017 од 28. 07. 1929.), пов. бр. 8454, 12. 08. 1929. У овој ноти бугарско министарство наводи писмо Посланства у Софији бр. 168 од 5. фебруара, те у више наврата цитира његове делове. Оригинал (или копију) самог писма нисмо пронашли у архивској грађи, па нам је бугарска нота послужила за реконструкцију његовог садржаја; Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 98.

Бугарска влада је одмах прихватила овај предлог, а 7. фебруара југословенска влада је одлучила да укине "све мере безбедности" на граници према Бугарској (отварање границе). Са Бугарском је договорено образовање мешовите комисије, али и да се што пре приступи закључењу трговинског уговора.¹⁸²⁴

Иницијатива је, званично, дошла из Београда, који је, само неколико недеља раније (крајем 1928. године) одбијао да покрене иницијативу за сређивање односа са Бугарском. Међутим, њој је предходила акција бугарских званичника са циљем да убеди Нешића да бугарска влада жели најбоље односе са Краљевино СХС. У томе је предњачио софијски митрополит Стефан који је Нешићу говорио да је пад генерала Влкова најбољи доказ победе италофобске струје коју предводе Буров и Цанков.¹⁸²⁵

Крајем јануара цар Борис се код Нешића распитивао о стању у Краљевини СХС и изразио посебно задовољство када му је посланик објаснио да завођење личног режима не представља "милитаризацију" владе и да нова влада стреми "најпријатељскијим односима" са Бугарском.¹⁸²⁶ Љапчев је убеђивао Нешића да Београд нема никаквих разлога за неповерење према Бугарској и да побољшање односа зависи од југословенске владе, а да је услов отварање границе. Нешић му је обећао да ће поново покушати да делује на владу у том правцу и убрзо (29. јануара) отпутовао за Београд.¹⁸²⁷ Из Београда се вратио почетком фебруара са конкретном понудом. "Страни фактор" је и у овом случају одиграо кључну улогу. Када је чехословачки посланик у Софији честитао Бурову на великом успеху његове политике према Београду (отварање границе, почетак преговора), Буров је одговорио да заслуге припадају француском министру спољних послова Аристиду Бријану, који је уложио велики напор да убеди Београд.¹⁸²⁸ Француска је наставила да, утичући на Београд, спроводи своју политику југословенско-бугарског зближења, посебно активну после Првог тиранског пакта.

"Експресни" договор двеју влада био је основа за сазивање Пиротске конференције. Мешовита комисија, по саставу и компетенцијама слична оној која се састала у Нишу марта 1923. године, радила је у Пироту од 25. фебруара до 17.

---

¹⁸²⁴ АЈ, 341-П/1929, Кумануди – Ђурићу, пов. бр. 1065, 07. 02. 1929.

¹⁸²⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 01. 02. 1929. (ЧИ/П, док. 108, стр. 191-192.)

¹⁸²⁶ Исто.

¹⁸²⁷ Исто.

¹⁸²⁸ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 07. 02. 1929. (ЧИ/П, док. 109, стр. 193.)

марта 1929 године. Одржала је *једанаест седница*, на којима је сачињено *дванаест протокола* (записника).¹⁸²⁹ Њене одлуке су у историографији познате као *пиротски споразуми*. Мешовита комисија није имала овлашћења да доноси коначне одлуке, већ само предлоге. Коначне одлуке биле су у надлежности влада. Радило се о техничкој комисији (комисији стручњака), без политичких прерогатива, мада су питања којима се бавила задирала дубоко у сферу политике. О техничком карактеру сведочи и састав делегација. Чланови бугарске делегације били су: генералштабни пуковник Цветко Попов (председник делегације); начелник одељења Министарства спољних послова и вере Денчо Карацов; начелник одељења Дирекције полиције Никола Манолов; секретар бугарског посланства у Београду Љубомир Кузунов (секретар делегације). Југословенску делегацију чинили су: Рајко Винторовић, директор Административно-правног одељења МИД-а (председник делегације); Милорад Јовановић, велики жупан Нишке области; генералштабни бригадни генерал Богољуб Илић, начелник штаба Пете армијске области; Никола Шуица, секретар у МИД-у (секретар делегације).¹⁸³⁰

Према коминикеу који је југословенска влада издала у споразуму са бугарском владом 7. фебруара, циљеви Пиротске конференције били су следећи: 1) регулисање питања редовног саобраћаја између двеју држава и кретања двовласника; 2) утврђивање мера за обезбеђење реда и мира на граници; 3) конституисање *сталног мешовитог тела* које би аутоматски реаговало у случају граничних инцидената или других потешкоћа у одржавању реда и мира на граници и одвијању редовног саобраћаја.¹⁸³¹

На првој седници представници делегација су изнели опште ставове и очекивања у вези са конференцијом. Винторовић је истакао да очекује решавање питања због којих је конференција сазвана, посебно "да се једном скине са дневног реда" двовласничко питање и да се на тај начин дође до зближења између

---

¹⁸²⁹ За разлику од протокола *Нишке конференције*, протоколи конференције у Пироту су сачувани у домаћој архивској грађи: АЈ, 395-20-203, л. 38-101, МИД–Посланству у Букурешту, Преписи протокола Мешовите комисије у Пироту на српском језику, пов. бр. 1620, Београд, 24. 04. 1929. (Даље навођење протокола: архивска сигнатура, број и датум протокола).

¹⁸³⁰ АЈ, 395-20-203, л. 39; *Политика*, "Састанак наше и бугарске комисије у Пироту", 25. 02. 1929; М. Вјелјас, *Generali i admirali*, стр. 161.

¹⁸³¹ АЈ, 395-20-203, л. 33, МИД–Посланству у Букурешту, Извештај о раду Мешовите комисије у Пироту, III. Пов. бр. 1203, 02. 04. 1929.

две државе које ће омогућити закључење трговинског уговора. Попов је истакао жељу да се дође до "најконкретнијих резултата" на основу договора двеју влада и стварања "боље атмосфере" за развој добросуседских односа.¹⁸³² Различите "листе жеља" на почетку конференције, обележиле су њен рад и њене прилично слабашне резултате.

Према предлогу југословенске делегације, одлучено је да се прво разговара о двовласничком питању, затим о регулисању преласка државне границе и, на крају, о конституисању сталне мешовите комисије за испитивање граничних инцидената.¹⁸³³ Главна спорна питања на Пиротској конференције (која ће то остати и после ње) била су: *обим и начин решавања двовласничког питања и стварање неутралне зоне* на југословенско-бугарској граници, у циљу побољшања безбедности.

На другој седници (26. фебруара), дошло је до првог спора. Југословенска делегација је предложила *дефинитивно решење* двовласничког питања, на шта је бугарска делегација одговорила да техничке комисије не могу решавати "принципијелна питања" и да би требало само усвојити правилник који би олакшао положај двовласника.¹⁸³⁴ Југословенска делегација је сматрала да би такво решење било краткорочно и да би питање требало решити заувек, тако што би се двовласницима дало друго земљиште у замену, разменом двовласничких имања између двеју земаља или продајом истих.¹⁸³⁵ Бугарски делегати су затражили мишљење своје владе. Буров им је одговорио да никако не прихватају југословенске предлоге, јер би то изазвало нови избеглички талас у Бугарској (исељавање из Краљевине СХС). Овај став ће бугарски делегати чврсто заступати у дискусијама. У исто време, емигранти из тзв. Западних покрајина одржали су збор у Трну са кога су поручили да се ликвидација двовласничког питања не сме прихватити.¹⁸³⁶

Кључни аргументи делегација, којима су браниле своја становишта по питању двовласничких имања, могу се поделити у четири групе: аргументи *психолошко-социјалне, формално-правне, политичко-идеолошке и техничке* природе.

---

¹⁸³² АЈ, 395-20-203, Протокол бр. 1, 25. 02. 1929.

¹⁸³³ Исто.

¹⁸³⁴ Исто. Протокол бр. 2, 26. 02. 1929.

¹⁸³⁵ Исто.

¹⁸³⁶ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 100-101.

На психлошко-социјалној аргументацији посебно су инсистирали бугарски делегати. Тврдили су да је људе, посебо сељаке, "тешко уклонити" са својих имања за која су везани психологијом и обичајима, и на којима дуго живе и раде. Истицали су како је "трансформација социјалне физиономије једног живља страшно питање" и да, у случају пресељења, то становништво може постати "елемент социјалног нереда". Сматрали су да ће решење које предлаже Београд изазвати "велику несрећу" и нови избеглички талас у Бугарској, која већ има проблема са избеглицама. Шта ће се десити ако двовалници добију новац за своја имања, питали су се бугарски делегати, и одговарали да ће новац потрошити, преселити се у градове и постати беспосличари.¹⁸³⁷ Југословенска делегација је побијала бугарске аргуменете, тврдећи да су "сентиманетални према двовласницима". Генерал Илић је тврдио да се сељацима, против њихове воље, по различитим основама, земља стално одузима или се они "одвајају" од ње (експропријације, слање у војску итд). Истицао је да бугарска влада гради путеве и пруге преко двовласничких имања и не пита њихове власнике за дозволу, и да југословенски предлог не подразумева пресељење двовласничких породица са њихових имања, јер оне већ имају куће и имања на којима ће остати, само ће им део имања (на територији суседне државе) бити замењен адекватним имањем на територији сопствене државе.¹⁸³⁸

Што се тиче формално-правних разлога, бугарска делегација је истицала да комисија није надлежна да иде толико далеко у решавању једног сложеног питања, јер се "коначно решење" двовласничког питањана на такав "изричит начин" не помиње ни у пуномоћју које има југословенска делегација, ни у нотама које су изменили посланик Нешић и бугарско министарство спољних послова.¹⁸³⁹ Посматрано само из формално-правног угла, аргументи бугарске делегације су били основани, јер се, као што смо видели, нигде у званичним документима везаним за рад конференције не помиње *коначно решење* двовласничког питања, већ регулисање кретања двовласника. Међутим, југословенска делегација се позвала на Нишку конференцију, на којој је "начелно" договорено да двовласничко питање треба скинути са дневног реда (мада није одређен никакав рок за то).

---

¹⁸³⁷ АЈ, 395-20-203, Протокол бр. 2, 26. 02. 1929.

¹⁸³⁸ Исто.

¹⁸³⁹ Исто.

Двовласничко питање је дискутовано и са политичког и национално-идеолошког становишта. Бугарски делегати су истицали да је оно последица "болне ампутације" (мисли се на територије припојене Краљевини СХС Нејским уговором – И. Р.), и да би ликвидирање тог питања, онако како предлаже Београд, у Бугарској било схваћено као "нови терет", поред оног који намеће мировни уговор. За југословенску делегацију није могло бити речи о "ампутацији", јер свака држава задржава оно што је њено.¹⁸⁴⁰ На овај начин Бугари су двовласничко питање повезали са питањем тзв. Западних покрајина.¹⁸⁴¹ Из овога произилази да су имања својих поданика на територији Краљевине СХС третирали као део своје државне територије, јер како другачије разумети њихово повезивање двовласничког питања са питањем границе ("ампутација" територије) које је решено 1919. године? По нашем мишљењу, овакво повезивање није имало никаквог основа, осим сентименталног и национално-идеолошког.

На техничком ниову, проблем је представљало неслагање података којима су располагале делегације о броју двовласника и њихових имања. Према подацима које је изнео генерал Илић, без царско-селског среза (за који није имао података), било је укупно 1224 југословенских и 925 бугарских двовласника. Карацов је изнео податке према којима постоји 3000 бугарских двовласничких породица са око 30.000 чланова.¹⁸⁴² Очигледно је да су бројке биле у служби одбране тврдих ставова – приметна је огромна разлика у подацима, што указује на могућу тенденцију да се стварни број умањи (југословенска делегација), односно преувлича (бугарска делегација).

Разлике у овом питању су по свим основама остале велике и непремостиве. О томе сведочи и чињеница да су обе делегације предложиле по неколико компромисних формулација закључака, али ниједан предлог није био задовољавајући. Југословенска делегација је пристала на правилник којим би се

---

¹⁸⁴⁰ Исто.

¹⁸⁴¹ Бугарски историчар Д. Митев суштину југословенског захтева (свих преговора у периоду 1929-1930) види управо у покушају да се "овековечи" припајање тзв. Западних покрајина Краљевини СХС. По њему, двовласници су били један од фактора који је питање тзв. Западних покрајина "држао отвореним". Да би створио "боље услове" за своје "асимилаторске планове", Београд је, тврди Митев, хтео да ликвидира двовласничко питање и да тиме "пресече" везе "бугарског становништва" са обе стране границе. (Д. Митев, *Великобританија и българио-југославските споразумения*, стр. 28, 42).

¹⁸⁴² АЈ, 395-20-203, Протокол бр. 5, 02. 03. 1929.

регулисало кретање двовласника, и који би имао привремени карактер.¹⁸⁴³ Пошто је добила инструкције из Софије, бугарска делегација је предложила закључак у коме се каже да делегације "могу да препоруче владама" да проуче "могућности размене двовласничких имања на бази еквивалентне компензације". Она имања која не би могла да се размене, остала би под режимом правилника, који би омогућио њихово обрађивање.¹⁸⁴⁴

За југословенске делегате је оваква формулација била неприхватљива ("мање него полу-мера", како су тврдили), и остала је при ставу о потпуној ликвидацији двовласничких имања.¹⁸⁴⁵ Винторовић је на наредној седници предложио формирање *специјалних стручних комисија* од стране обеју влада, које би: утврдиле тачан број двовласника; место, величину и карактер имања; испитале могућности и предложиле мере за ликвидирање двовласничких имања. Док та комисија не заврши рад, требало би израдити привремени правилник којим би био регулисан положај двовласника.¹⁸⁴⁶ Бугарска делегација је у свом предлогу у први план истицала правилник, а тек онда говорила о "проучавању могућности једне постепене ликвидације двовласничких имања могућом разменом." Југословенска делегација је прихватила овакав бугарски предлог закључка, с тим да се изостави предлог о *размени* имања, или да му се дода могућност *откупа* имања, што Бугари нису прихватили.¹⁸⁴⁷ Затим је југословенска делегација предложила да се у записник унесе да су се *делегације сложиле* у закључку, осим онога о чему се нису сложиле; бугарска делегација је, напротив, предложила да се у записник унесе да се *делегације нису могле сложити* око једне "опште формулације" двовласничког питања, тј. око обима и начина његовог решавања.¹⁸⁴⁸ У протокол су унета оба закључка.

У наставку је комисија релативно лако усвојила предлог правилника о двовласницима који је предложила бугарска делегација, а који је имао 13 тачака, којима се предвиђају правила и процедуре преласка границе од стране двовласника и поступање граничних органа према њима. Спорна је остала трећа тачка предлога о броју места на којима ће двовласници моћи да прелазе границу

---

¹⁸⁴³ Исто, Протокол бр. 2, 26. 02. 1929.

¹⁸⁴⁴ Исто, Протокол бр. 5, 02. 03. 1929.

¹⁸⁴⁵ Исто, Протокол бр. 4, 01. 03. 1929.

¹⁸⁴⁶ Исто, Протокол бр. 5, 02. 03. 1929.

¹⁸⁴⁷ Исто, Протокол бр. 6, 02. 03. 1929.

¹⁸⁴⁸ Исто.

("пролазна места"). Југословенска делегација је предлагала да већ помињана специјална комисија одреди број места за прелазак, док је бугарска делегација предлагала да се тиме бави *посебна комисија*, формирана само ради регулисања овог питања (чини се да је југословенска делегација овим предлогом покушала да на "мала врата" прогура идеју о специјалној комисији за ликвидацију двовласничких имања, а самим тим и саму идеју о коначном решењу овог питања, на чему је од почетка инсистирала, а што јој, као што смо видели, није прошло за руком током предходних дискусија). На следећем састанку делегације су се договориле да владама предложи само оно око чега постигну сагласност, и допуниле првобитни предлог са још 11 тачака (о пољочуварима на двовласничким имањима; надлежности сталне мештовите комисије за испитивање граничних иницијената у случајевима повреде правилника о двовласницима; размени спискова двовласника итд). Одлучено је да бугарска влада изради детаљну редакцију *Привременог правилника* и исту достави југословенској влади на разматрање и усвајање.¹⁸⁴⁹ Овим је претресање двовласничког питања на Пиротској конференцији окончано.

Следеће питање било је утврђивање *полицијских мера за олакшање преласка границе* (правила и процедуре преласка границе осталих лица - зидара, баштована, путника у транзиту и др.), пошто се први правилник односио само на двовласнике. Делегације су се релативно брзо сложиле. Бугарски предлози су ишли ка томе да се прелазак границе што више поједностави, док је југословенска делегација својим аргументима и контра-предлозима настојала да задржи извесне рестрикције (мада у мањој мери него до тада). Тако је одбила предлог да се граница може прећи и на основу граничне објаве, а не само пасошем. Такође, одбила је предлог да се за зидаре, цигларе и остале "сиромашне становнике" издају колективни пасоши, као и то да за баштоване важе правила као и за остале путнике, без тражења посебних спискова, нота и др.¹⁸⁵⁰

Ови детаљи којима се прецизирају мере, важни су јер откривају суштинске намера делегација и њихових влада. Југословенској влади је основни критеријум била безбедност, зато је нпр. у случају транзита, својим предлозима покушала да постигне да се путници из Бугарске што мање задржавају на југословенској територији. Такође, у случају баштована, југословенска делегација се није могла,

---

¹⁸⁴⁹ Исто, Протоколи бр. 7 и 9, 04. и 12. 03. 1929.

¹⁸⁵⁰ Исто, Протоколи бр. 9, 12. 03. 1929.

без додатних консултација, одређи појачане контроле над њима. Ово указује да је постојао висок степен неповерења не само према Бугарима, већ и према бугарској влади, која је предлагала мере и самим тим гарантовала за своје држављане у транзиту, као и за оне који бораве и раде у Краљевини СХС (баштовани).

На деветој седници је диксутовано о мерама које би олакшале рад железничким службама на граничним железничким станицама. Ово питање је било регулисано привременим споразумом из јула 1925. године, али је, по мишљењу бугарске делегације, тај споразум био подложен ревизији, па је предложила мере за краће задржавање возова на станици у Цариброду (које би важиле до "дефинитивног споразума" о овом питању). Југословенска делегација је сматрала да треба изградити заједничку станицу код Градине, како је и предвиђено споразумом из 1925 године. Комисија је препоручила владама да се што пре успостави директна телефонска линија између Београда и Софије.¹⁸⁵¹

Не претпоследњој седници, на ред је дошло последње питање – усвајање *Правилника о служби на граници између Краљевине СХС и Бугарске*. Показаће се да је ово последње, баш као и прво питање, за комисију представљало непремостиви проблем. Ако се има у виду да је узрок највећег броја инцидената у прошлости био изазван деловањем ВМРО-а, јасно је зашто је ово питање представљало тако велики проблем. Попов је југословенској делегацији предао нацрт правилника, чији су циљеви били: да се смање инциденти и неспоразуми на граници; да се отклоне узроци инцидената; и да се, уколико до инцидената дође, у најкраћем могућем року њихове последице сведу на најмању меру.¹⁸⁵²

Бугарски предлог је препоручивао да се на страже супротне стране гледа "као на сараднике", а не као на непријатеље, да односи треба да буду пријатељски, те да се забрањују националистичке провокације ("свака провокација или спор који узбуђују национални егоизам") између граничних органа. Правилник, надаље, прописује правила и процедуре понашања граничних органа када дође до инцидента, улогу и задатке старешина и подофицира, извиђање места инцидента, начин обавештавања друге стране, вођење евиденције и записника о инциденту итд. Чланови 19 и 20 предвиђају стварање посебне *анкетне комисије*, која би била *стална* (касније се, у документима, ова комисија обично називала *сталним мешовитим органом* или *сталном комисијом*), али не би имала стални лични

---

¹⁸⁵¹ Исто, Протокол бр. 10, 13. 03. 1929.

¹⁸⁵² Исто, Протокол бр. 11, 14. 03. 1929.

састав. Чинили би је из сваке државе по један виши официр, по један виши полицијски чиновник и по један виши чиновник министарстава спољних послова. Она би испитивала оне инциденте које не могу да реше команданти батаљона и команданти места, нити команданти сектора.¹⁸⁵³

Кључна одредба овог предлога била је, међутим, она која каже да се забрањује присуство људи који не припадају граничним органима "на растојању од 500 метара" од граничне линије (тзв. "неутрална зона"). Југословенска делегација се, уз минималне примедбе, сложила са свим тачкама предложеног правилника, осим са величином неутралне зоне, и предложила је решење по коме се "сви они и оно што не припада државним органима за обезбеђење границе и месном становништву и може да шкоди добрим односима" из граничног рејона укљони "најмање 20 километара" од граничне линије.¹⁸⁵⁴

Бугарска делегација је одбила овај предлог, сматрајући да су мере такве врсте у надлежности влада, и да би оваква мера, која би задирала дубоко у унутрашњост држава, представљала "сметњу економском животу држава и слободи њихових грађана" (морамо да приметимо да је овај аргумент прилично "танак", јер се тешко може говорити о некаквом "економском животу", с обзиром на сиромаштво и веома слабу насељеност пограничних крајева). Југословенска делегација се није сложила са овим примедбама. По њеном схватању, под границом се не подразумева само гранична линија, већ и гранични појас. Делегација је била на становишту да се само обезбеђењем границе ништа неће постићи, док се у њеној близини налазе "лица која не желе ред и мир на граници" и главни су узрок инцидентата. Супротно бугарском ставу, њиховим уклањањем би се постигла пуна слобода за грађане и услови за економски развој.¹⁸⁵⁵

На последњој седници Винторовић је, пошто је примио инструкције владе, дао нови предлог којим се "неутрална зона" смањује на 10 километара. Бугарска делегација је остала при свом становишту. Делегације се нису сложиле ни око тога да предложе владама да оне међусобним договором реше питање ширине зоне, али је југословенска делегација задржала право да својој влади предложи решење.¹⁸⁵⁶ Овим неслагањем је, практично, завршен рад Пиротске конференције.

---

¹⁸⁵³ Исто.

¹⁸⁵⁴ Исто.

¹⁸⁵⁵ Исто.

¹⁸⁵⁶ Исто, Протокол бр. 12, 16. 03. 1929.

Званично је влада Краљевине СХС резултате рада комисије у Пироту начелно оценила позитивним, али је изразила жаљење што се није могао постићи споразум "по главним питањима", чијим би решењем "дефинитивно био онемогућен сваки гранични инцидент".¹⁸⁵⁷ Ако се изузме умерени дипломатски тон коминикеа, може се рећи да југословенска влада није била задовољна резултатима рада мешовите комисије, јер су "главна питања" остала отворена. То ће, уосталом, показати и будући однос Београда према решењима конференције.

Што се бугарске владе тиче, Буров је сматрао да су у Пироту постигнути "врло корисни" резултати, да владе настављају дискусију о питањима о којима није постигнута сагласност, мада је његово мишљење било да се безбедност границе може осигурати и без ликвидације двовласничких имања и ставарања посебних зона на граници. Изјавио је да је наредио да се прикупе подаци о двовласничким имањима како би се проучиле могућности за њихову размену.¹⁸⁵⁸ Један од учесника конференције, генерал Илић, у својим мемоарима је записао како је рад комисије завршен "без особитих резултата".¹⁸⁵⁹ Британски посланик је у свом годишњем извештају изричит да је Пиротска конференција "пропала", јер су, "према српском објашњењу" Бугари одбили да потпишу споразум о два основна питања, а према објашњењу Бугара, јер су "Срби поставили услове немогуће и небитне".¹⁸⁶⁰

Поређењем са Нишком конференцијом може се доћи до *битних одлика* конференције у Пироту, јер се, у формалном и техничком слислу, радило о веома сличним процесима. Суштинска разлика међу њима била је, међутим, у ономе што бисмо могли назвати *политичком мотивацијом* бугарске стране, као и у позицијама са којих су две државе ушле у преговоре. Југословенска страна је у оба случаја имала идентичне мотиве – покушала је да Бугарској наметне оне мере које су биле у интересу њене безбедности и да изазове сукоб између бугарске владе и ВМРО-а, пошто би усвајање мера које је предлагала представљало директни изазов македонском комитету. Управо је то оно што је бугарска влада покушавала да избегне, и што је на Пиротској конференцији и успела. Знамо да је Нишки споразум кључно допринео сукобу владе Стамболијског и ВМРО-а. На

---

¹⁸⁵⁷ АЈ, 395-20-203, л. 36.

¹⁸⁵⁸ АЈ, 341-И/1929, Циркулар МИД-а, пов. бр. 1480, 15. 04. 1929.

¹⁸⁵⁹ Илић, који је мемоаре писао после дужег времена, погрешно наводи годину конференције (1927). (Б. Илић, *н. д.*, стр. 133).

¹⁸⁶⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 596.

Пиротској конференцији ВМРО није ни поменут, иако су све мере које је предлагала југословенска делегације (посебно она о зони од 10 километара) биле усмерене против његовог деловања.¹⁸⁶¹

Друга важна околност која је одређивала јачину позиција са којих су наступале обе владе, јесте њихов међународни положај. Бугарска влада је почетком 1929. године била у далеко бољој и лагоднијој позицији (на унутрашњем и спољном плану) од владе Стамболијског 1923. године, којој је био неопходан споразум са Краљевином СХС како би изашла из послератне изолације и заштитила своје интересе (излаз на Егејско море), док је позиција Краљевине СХС, највише због перманентног италијанског притиска, била знатно лошија. Чехословачки посланик у Софији је у једном од својих извештаја после конференције закључио да је "највећа препрека зближењу владајуће убеђење у Бугарској о југословенској слабости."¹⁸⁶²

Поменуте околности су, неспорно, утицале на то да кључни предлози југословенске владе на Пиротској конференцији буду одбијени од стране Бугара. Бугарска је успела да одбрани своје позиције и није учинила никакав суштински уступак, за разлику од конференције у Нишу. Чехословачки посланици у Софији и Београду сматрали су да је конференција за Бугарску представљала само "маневар", да је њен циљ био само да се превазиђу тешкоће које стварала ситуација на граници и око ње, док је Краљевина СХС показала више жеље за дубљим зближењем. Због тога је југословенска влада хтела да за шефа своје делегације у Пироту именује посланика Нешића, желећи да тиме покаже значај који придаје конференцији, али је од тога одустала када је сазнала састав бугарске делегације. У МИД-у су сматрали да је разлог бугарског "потцењивачког" односа према конференцији тај што бугарска влада "није тачно обавештена" о положају у Краљевини СХС, да информације о томе добија махом из италијанских извора, па је у Софији постојало уверење да ће се југословенска држава брзо распасти. Кривицу су делимично пребацивали на персонал бугарског посланства у Београду и посебно Вакарелског, оптужујући их за неактивност и неупућеност у догађаје (за посланика су тврдили да "не зна ништа" и због тога су информације које прослеђује непотпуне). У МИД-у су веровали да бугарска влада намерно држи Вакарелског у Београду и сагласна је са његовом неактивношћу, и да би

---

¹⁸⁶¹ Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 28.

¹⁸⁶² Доклад на Посолството на ЧСР в София, 03. 04. 1929. (ЧИ/П, док. 119, стр. 221.)

бугарска влада, када би искрено желела побољшање односа са Београдом, одмах променила свог посланика и персонал посланства.¹⁸⁶³

Касније, када је постајало све јасније да Београд неће ратификовати пиротске споразуме, и у Софији су сматрали да је конференција била само југословенски маневар, којим је нови режим "пред Женевом" (пред пролећно заседање Друштва народа – И. Р.) желео да покаже своју мирољубивост, а када је престала потреба за тим, постигнути договори су постали небитни.¹⁸⁶⁴

* * *

Повод за продубљивање спора и одлагање ратификације био је скандал изазван боравком вође хрватских сепаратиста Анте Павелића у Софији. Павелић, који је побегао из земље после завођења личног режима, је преко Румуније и Видина 19. априла стигао у Софију. Он је био добро познат софијским круговима, највише због свог ангажмана у тзв. "скопском процесу" децембра 1927 године. Историчар Б. Кризман наводи како је Павелић после говора пред судом у одбрану окривљених студената "себи осигурао приступ у антијугословенске ревизионистичке кругове Бугарске и врата Софије била су му за убудуће отворена".¹⁸⁶⁵ Сада се, бежећи и припремајући своју терористичку акцију против Краљевине СХС, не случајно, после Беча обрео управо у Софију. Бугарска штампа је поздравила "великог заштитника младих студената".¹⁸⁶⁶

Павелића је, као госта Македонског националног комитета, дочекао председник комитета др Коста Станишев. У поздравним говорима том приликом, као и на банкету приређеном у част гостију (са Павелићем је допутовао и Густав Перчец), говорници (Станишев, Павелић и Перчец) су истицали потребу заједничке борбе против "београдске тираније". Говори су били ратно – хушкачки, србофобни и шовинистички. Потписана је *декларација* о заједничкој борби против владе у Београду у циљу постизања потпуне независности Хрватске и Македоније. Павелић се у селу Банки сусрео и са Ванчом Михајловим.¹⁸⁶⁷ Не

---

¹⁸⁶³ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 14. 03. 1929. (ЧИ/П, док. 115, стр. 208.); Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 23. 03. 1929. (ЧИ/П, док. 116, стр. 211-212.)

¹⁸⁶⁴ Као у нап. 1862.

¹⁸⁶⁵ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, str. 23.

¹⁸⁶⁶ *Исто*, стр. 54.

¹⁸⁶⁷ *Исто*, стр. 54-58.

може се, дакле, оспорити чињеница да је у Софији, на очиглед бугарске владе, дошло до јавног позивање на разбијање Краљевине СХС. Зато и не чуди рекација Београда. Заступник министра иностраних дела Коста Кумануди је оптужио бугарску владу да толерише антијугословенске манифестације, које "спречавају и онемогућавају" политику добросуседских односа.¹⁸⁶⁸

Нешић је одмах упутио демарш Бурову, који је тврдио да бугарска влада "није знала и није могла да предвиди" ток и обим манифестација, да се не слаже са њима, и да ће убудуће спречавати сличне манифестације. Нешић је сматрао да би било пожељно да бугарско посланство у Београду да изјаву у смислу у коме је говорио Буров, као и да се о истом обавести и бугарска јавност. Буров је одговорио да се слаже, али да не би смело да изгледа као да је то учињено услед притиска из Београда. Одговор Бурова није задовољио југословенску владу.¹⁸⁶⁹

На седници владе (22. априла), председник генерал Живковић је указао да "све околности говоре" како је посета Павелића Софији "део рада организован од стране Италије". Сматрао је да Београд треба иступити "опрезно али енергично, чувајући свој углед". Кумануди је предложио sukcesивну примену следећих мера против Бугарске: одбијање ратификације пиротских споразума; повлачење посланика из Софије, "под изговором одсуства"; протест код Дрштва народа.¹⁸⁷⁰ Констатовоао је да "Бугари воде неискрену политику" иако му је Буров у Женеви изјављивао да жели да са Краљевином СХС склопи "чак и пакт пријатељства". И други министри су осуђивали бугарску владу. Министар трговине и индустрије (заступник Желимир Мажуранић) сматрао је да су Бугари починили "политичку непристојност", али да случају не треба придавати велики значај, јер је Павелић у Хрватској нема велики утицај, док је министар правде (Милан Сршкић) поделио мишљење председника владе да је Павелић "инструмент Италије", али је сматрао да домаћа штампа (осим *Правде*) није довољно писала ("алармирала") о овом случају.¹⁸⁷¹

Кумануди је истог дана послао инструкције Нешићу да "по трећи пут" учини корак код Бурова и да "изјави чуђење" што се бугарска влада није јавно оградилa

---

¹⁸⁶⁸ АЈ, 341-И/1929, Кумануди – Посланству у Лондону, пов. бр. 3682, 21. 04. 1929.

¹⁸⁶⁹ *Исто*, Кумануди – Посланству у Лондону, пов. бр. 1711, 24. 04. 1929.

¹⁸⁷⁰ *Записници са седница Министарског савета Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931.*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002, стр. 64.

¹⁸⁷¹ *Исто*, стр. 64-65.

од хрватско-македонске манифестације, као и да се обавести о томе шта бугарска влада намерава да предузме да би осудила ову и спречила сличне активности у будућности. Притом је обавестио Нешића да је влада одлучила *да не потврди пиротске протоколе*, чак и ако његов корак у Софији успе у потпуности!¹⁸⁷² Кумануди је упутио инструкције и Ђурићу у којима тражи да обавести британску владу да се манифестације у Софији "нису могле одржати не само без знања него, вероватно, без учешћа бугарске владе", те да ће југословенска влада опозвати свог посланика у Софији ако не добије задовољавајући одговор. Ђурићу је наложено и да пренесе став Београда о умешаности Италије.¹⁸⁷³

Оптужбе Београда на рачун бугарске владе биле су озбиљне. У Лондону су схватили њихову озбиљност и, с обзиром да су у Форин Офису, према Ђурићевим речима, показивали "нарочити интерес" за побољшање односа Краљевине СХС са суседним државама, покушавали су да смире ситуацију, признајући да је бугарска влада учинила грешку када је примила Павелића, али да ће то сама увидети и да неће дозволити са се слично понови. Сматрали су да овај догађај не би смео да омета рад на сређивању односа.¹⁸⁷⁴ Француска је, такође, саветовала Београд да не користи случај за нападе на Бугарску.¹⁸⁷⁵ Међутим, југословенска влада је одлучила да предузме следећи корак – повалчење посланика Нешића из Софије (14. маја).¹⁸⁷⁶

Што се тиче ратификације пиротских правилника, спор из Пирота је настављен, само је са конференцијског стола пренет на терен политике и дипломатије. Београд је искористио Павелићев боравак као повод за одбијање ратификације, иако је, мишљења смо, прави узрок било незадовољство одлукама конференције. На то нас наводи већ поменути став владе да, без обзира на успех Нешићевих корака у Софији, ратификације неће бити, али и ставови изнети поводом бугарских захтева за ратификацију. Бугарска влада је према договору, израдила *два правилника* (о двовласницима, пограничној служби) и *један споразум* (о полицијским мерама за олакшање преласка граница) и 16. априла

---

¹⁸⁷² АЈ, 341-И/1929, Кумануди – Посланству у Лондону, пов. бр. 3774, 22. 04. 1929.

¹⁸⁷³ *Исто*.

¹⁸⁷⁴ *Исто*, Ђурић – МИД-у, пов. бр. 200, 25. 04. 1929.

¹⁸⁷⁵ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 102.

¹⁸⁷⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 596.

Буров их је предао Нешићу, да их проследи југословенској влади ради ратификације.¹⁸⁷⁷

Из дипломатске преписке се види да је Београд одбио ратификацију јер нису прихваћени његови захтеви о ликвидацији двовласничких имања и стварању неутралне зоне. Министар Маринковић је био изричит да ће Београд узети у разматрање предложене правилнике "само у духу и на бази" жеља које је југословенска делегација изразила у Пироту.¹⁸⁷⁸ Овај став ће бити потврђен у југословенској ноти – одговору на предлоге правилника (28. јула). И Вакарелски је сматрао да је главни разлог одбијања ратификације било неприхватање југословенског предлога о ликвидацији двовласничког питања. Посланик је, такође, био мишљења да су бугарски делегати, иако "теоретски" у праву, "практично изгубили из вида" да је ликвидација *de facto* у току и да је неизбежна, јер се двовласници све више иселјавају и напуштају своја имања. Бугарска влада, међутим, није делила његово мишљење.¹⁸⁷⁹

На пролеће 1929. године дошло је до погоршања односа две државе. Осим спорова око ратификације, томе је допринела политика бугарске владе о *мањинском питању*, као и *интензивна кампања* коју је бугарска влада повела за ратификацију споразума, покушавајући да у спор увуче велике силе.

Мањинско питање поново је постало актуелно након што је немачки министар спољних послова Густав Штреземан пред Друштвом народа покренуо питање права немачке мањине у другим државама.¹⁸⁸⁰ На пролећној седници Скупштине Друштва народа Буров је поставио питање заштите бугарских мањина у суседним државама. На позив Савета Друштва народа, Бугарска је априла 1929. саставила специјални меморандум о овом питању. У овом документу су по први пут после рата званично изнети ставови бугарске владе о мањинском питању.¹⁸⁸¹

Бугарски посланици на страни добили су инструкције да у дипломатским разговорима покрену ову тему, посебно у Лондону (јер су знали да је Париз на југословенској страни, па нису превише очекивали). Почетком фебруара

---

¹⁸⁷⁷ Као у нап. 1823.

¹⁸⁷⁸ АЈ, 341-И/1929, Маринковић–Ђурићу, пов. бр. 2966, 05. 07. 1929; *Исто*, Маринковић–Ђурићу, пов. бр. 7347, 24. 07. 1929.

¹⁸⁷⁹ Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 102-103.

¹⁸⁸⁰ Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 30.

¹⁸⁸¹ *Исто*.

Хацимишев је у разговору са Омом Сарцентом (шефом департмана за Централну Европу у Форин Офису) тражио да В. Британија и Француска искористе погодан моменат (завођење диктатуре) и "посаветују" Београд да изврши административне реформе којима би се осигурала права "бугарске мањине" у Краљевини СХС. Британски дипломата се, начелно, сложио, али је сматрао да би ВМРО, у том случају, морао да се обавезе на прекид свих акција против Краљевине СХС, чак и оних најмањих, и да објави исти коминике као Тодор Александров 1924 године. Бугарски посланик је на то одговорио да влада нема могућности да делује против ВМРО-а, што је значило да не може да гарантује да акција неће бити. На наредном састанку бугарски посланик је поновио да диктатура представља "историјски моменат" за решавање мањинских питања, јер је краљ у могућности да својим декретом изврши децентрализацију и тиме реши мањинско питање. Сарцент се сложио, али је истакао да Лондон нема могућности да у том смислу утиче на Београд.¹⁸⁸²

Бугарски посланик у Паргу је, почетком априла, у разговору са југословенским послаником истицао да Софија нема никаквих амбиција да мења стање створено мировним уговорима, али да "бугарској мањини" у Краљевини СХС треба дати "мањинска права" уколико Београд жели да среди своје унутрашње прилике и односе са Бугарском. Посланик је тврдио да су око овог питања све политичке снаге у Бугарској јединствене. Југословенски посланик је закључио да ће се бугарска спољна политика убудуће фокусирати на "доказивање бугарских мањина у суседним државама".¹⁸⁸³

У јеку спора око ратификације, почела је кампања о граничним инцидентима. Део те кампање фокусиран је на упаде емиграната из Краљевине СХС. Крајем априла бугарско посланство у Београду скренуло је пажњу МИД-у на покушај тројице бугарских емиграната да пређу на бугарску територију. У одговору је МИД навео да је то немогуће, јер су емигранти под строгом контролом и не допушта им се да напусте место боравка. У МИД-у су, такође, запазили да је бугарска нота дошла у време када је избио скандал због хрватско-македонских манифестација у Софији.¹⁸⁸⁴ Нешто касније је лондонски *Тајмс*

---

¹⁸⁸² Д. Косев, *Външната политика...*, стр. 168-169.

¹⁸⁸³ АЈ, 341-І/1929, Циркулар МИД-а (о разговору југословенског и бугарског посланика у Прагу), III пов. бр 1435, 11. 04. 1929.

¹⁸⁸⁴ *Исто*, Кумануди – Посланству у Лондону, пов. бр. 1709, 27. 04. 1929.

писао да су војни и политички кругови у Софији забринути због догађаја на граници и траже да се она заштити од "изненадних упада", као и то да је положај становништва у пограничним областима постао "неизвестан" услед држања југословенских граничних власти.¹⁸⁸⁵

Централна тема кампање бугарске штампе, којој су се придружили и неки европски листови, били су, поред граничних инцидената, тежак живот бугарског становништва у пограничним југословенским областима "под тортуром српских власти", све масовнијем исељавању становништва из тих области у Бугарску итд.¹⁸⁸⁶ Исељавања становништва из царибродске и босилеградске области је заиста било, али је војна обавештајна служба располагала детаљним информацијама које су показивале да је оно последица бугарске агитације "од стране за то ангажованих људи – мештана, који препричавају и читају примљена писма од раније исељених, који су сада настањени у Бугарској."¹⁸⁸⁷ У тим писмима се живот у Бугарској приказивао као веома примамљив ("сиротиње нема; сасвим је добро"), и на основу њих се "приступало наговарању" мештана, уз обећање да ће несметано прећи границу. Као главни организатор означен је Петар Алексић из царибродског среза, који је своје "услуге" пребацивања појединаца и породица у Бугарску добро наплаћивао. У извештају се даље наводи, а на основу писама других емиграната, која су се прикривала од мештана, како је живот емиграната у Бугарској далеко од иделаног.¹⁸⁸⁸

Кампања о инцидентима на граници је требало да укаже владама великих сила и европској јавности да су они последица југословенског одбијања да примени пиротске споразуме. Маринковић је Ђурићу 25. јуна јављао да "никаких инцидената није било до прекјуче", мада је било "неколико случајева" илегалног прелаза, којом приликом је "више њих побијено". Одбијао је бугарске наводе, називајући новинарску кампању "чистом пропагандом", и одговарао да "упркос новинарској дреци", ред на граници постоји, те да власти неће дозволити да

---

¹⁸⁸⁵ Исто, Посланство у Лондону – МИД-у, пов. бр. 388, 28. 06. 1929.

¹⁸⁸⁶ АЈ, 334/ОШ, Преглед стране штампе, књ. 5/1929, Писање британског *Тајмса* (18. 05.), француских *Л'Евра* и *Тана* (21. 05.); *Политика*, "Бугарска штампа и инциденти на граници", 13. 06. 1929; "Фијаско бугарске пропаганде у иностранству", 24. 07. 1929.

¹⁸⁸⁷ АЈ, 395-20-203, л. 106-107, МИД -Посланству у Букурешту (извештај Министарства војске и морнарице), пов. бр. 8434, 16. 08. 1929.

¹⁸⁸⁸ Исто.

"македонски агенти прелазе границу".¹⁸⁸⁹ Шта се догађало на граници показују подаци самог МИД-а о инцидентима у периоду од јануара до почетка августа 1929. године (вид. табелу 1.), а који обухватају све покушаје преласка границе (са бугарске на југословенску територију и обрнуто).¹⁸⁹⁰

Највећи број инцидента десио се од маја до јула, на врхунцу кризе у односима. Бугарски посланик у Београду је извештавало да стање на југословенско-бугарској граници никада није било горе. Бугарска *Лига за заштиту права човека и грађанина* је писала француској лиги и тражила међународну истрагу стања на југословенско-бугарској граници.¹⁸⁹¹ У поменутом периоду на граници је убијено 27 лица (највише у јуну – 12, затим у мају – 6), сви од стране југословенских граничних органа. Било је и таквих случајева када је ликвидирано неколико чланова породице (23. марта код Каменице граничари су убили оца, сина и снају који су покушали да пређу у Бугарску), или лица која су само прекорачила граничну линију (9. јуна је на шест метара од границе убијено лице које је покушало да пређе у Бугарску). У једном сукобу је рањен бугарски подофицир (21. јуна). Међу убијенима је било и наоружаних лица која су се сукобљавала са стражом (21. маја код Цариброда). Границу су прелазили и разбојници и лопови. Било је случајева оруажних инцидената (тако је 7. маја са бугарске територије испаљено 20 револверских метака и бачене су 3 бомбе на југословенски територију, али је инцидент прошао без жртава; 20. маја су бугарски граничари пуцали на југословенску граничну патролу, али жртва није било, итд).

Ови подаци указују да је стање на граници било алармантно, без обзира на кампању бугарске владе и штампе, и да су, као што то обично бива, поред оних очигледно намерних да изврше напад или неко друго дело против мира, страдали и "обични" људи, који су, из неког разлога, покушали да пређу границу мимо предвиђених процедура. Неки бугарски и југословенски историчари сматрају да је

---

¹⁸⁸⁹ АЈ, 341-I/1929, Маринковић–Ђурићу, пов. бр. 2084, 25. 06. 1929; *Исто.*, Маринковић–Ђурићу, пов. бр. 2854, 29. 06. 1929.

¹⁸⁹⁰ *Исто.*, МИД – Посланству у Лондону, пов. бр. 8459, Београд, 12. 08. 1929. (МИД прослеђује два списка под називом "Хронологија догађаја на граници према Бугарској, од убиства у селу Стрезимировци 7. јануара 1929". Први списак се односи на инциденте који су се "завршили жртвама", док се други односи на "остале случајеве" ремећења реда на граници од стране Бугара, без жртава).

¹⁸⁹¹ Здравка Мичева, "Проблемът на западната граница на Българија и българио-југославските одношения (1919-1929)", *Българија 1300. Институции и државна традиција*, том III, Софија, 1983, стр. 278.

југословенска влада наредила граничним органима да се пограничном становништву отежа прелазак границе, као и да се пуца на сељаке и двовласнике, као одговор на бугарско одбијање да прихвати захтеве изнете у Пироту.¹⁸⁹²

Месец	Инциденти са жртвама (погинули и рањени)	Инциденти без жртава	Укупно (број инцидената по месецима)
Јануар	1	-	1
Фебруар	-	-	-
Март	2	1	3
Април	1	1	2
Мај	3	4	7
Јун	10	9	19
Јул	1	4	5
Август (до 12. 08. 1929.)	-	3	3
Укупно:	18	22	40

Табела 1. Инциденти на југословенско-бугарској граници јануар-средина августа 1929. године (према југословенским изворима)

Југословенско-бугарским спорењима, чинило се, никада краја. Крајем јуна је поново постало актуелно питање ратних криваца, које је годинама било *ad acta*. Бугарска влада је припремила нацрт закона о амнестији, који је обухватао и ратне кривце, међу њима и ратног председника владе Васиља Радославова (осуђеног за време Стамболијског), што је у Београду схваћено као "отворено и очигледно гажење мировног уговора".¹⁸⁹³

Југословенска влада је свој став изнела у ноти, коју је Нешић предао 23. јула, пошто је 2. јула усвојен закон о амнестији. У ноти се бугарска влада оптужује да је амнестијом лица, која су била оптужена од стране Краљевине СХС, прекршила чл. 118-120 мировног уговора. Наводи се да, после уверавања које је дала бугарска влада "да се бугарски народ не осећа солидарним са лицима која су

¹⁸⁹² V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 156; Д. Косев, *Вънината политика...*, стр. 103.

¹⁸⁹³ АЈ, 341-І/1929, Маринковић – Ђурићу, пов. Бр. 2783, 21. 06. 1929.

наређивала и вршила злочине" за време окупације и да ће их предати судовима, југословенска влада "није инсистирала" на издавању криваца и препустила је Бугарској да им суди. Штавише, у жељи да се "мучна и жаслосна прошлост преда заборава", југословенска влада "више није учинила ни један корак да се осигура" да сви кривци буду кажњени, већ се задовољила тиме да је Бугарска извела на суд "известан број" оптужених лица, што је за југословенски владу био довољан доказ да не оправдава оно што су урадили. Да су у питању "обични преступи", истиче се даље у ноти, који се могу "објаснити, не и оправдати" војним потребама, југословенска влада не би ни овом приликом инсистирала. Али, међу оптуженима има оних чија се дела не могу ничим објаснити, и југословенска влада нема сазнања да је иједна друга страна у рату починила таква дела. Југословенска влада не може да пређе преко амнестије због "дубоког дојма" који је на становништво окупираних области "оставило безпримерно колективно истребљење читавих редова мирног становништва". На крају се истиче како је југословенска влада била "толерантна до крајњих граница", не желећи да "потезе питања из прошлости", па је прелазила преко чињенице да је већина оптужених прошла некажњено, а неки су се, попут генерала Жекова, укључили у политички живот, али да не може да пређе преко тога да се званично, "у најсвечанијој форми", законом, негира мировни уговор. Од бугарске владе се тражи објашњење како намерава да закон о амнестији "помири" са мировним уговором.¹⁸⁹⁴

Чехословачки посланик у Београду је извештавао да је овом нотом Маринковић кренуо у својеврсну контрапропаганду као одговор на бугарску кампању везану за граничне инциденте. Нота је више била намењена Западу, тврдио је Шеба, него Софији, јер инсистира на амнестији као кршењу мировног уговора, што лако може постати проблем ширих размера (нпр. у случају немачких и аустријских криваца).¹⁸⁹⁵

Бугарска влада је 2. августа одговорила да југословенску ноту сматра "неоправданом", и да је закон о амнестији "чисто унутрашња ствар Бугарске". Навела је и да амнестијом нису били обухваћени злочини на које се односе чл.

---

¹⁸⁹⁴ Исто, МИД – Посланству у Лондону, Ш. Пов бр. 3084, 12. 07. 1929. (прослеђује текст ноте бугарској влади поводом закона о амнестији).

¹⁸⁹⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 21. 08. 1929. (ЧИ/П, док. 138, стр. 247.)

118-120 Нејског уговора. У одговору се наводи и да југословенска нота неће допринети узајамном поверењу и добрим односима.¹⁸⁹⁶

Југословенска влада, очекивано, није била задовољна одговором, па је Нешић 29. августа предао другу ноту бугарској влади. У ноти се истиче да је мимо свих норми међународног права, али и "моралних закона заједничких свим цивилизованим народима" то што је остала некажњена наредба бугарске Врховне команде из 1915. године о ликвидацији српске интелигенције (наредба је била цитирана у ноти од 23. јула). Наводи се како је југословенска влада у првој ноти нагласила посебни карактер тих дела, који се не може објаснити уобичајеним "психозама рата". Побија се бугарско оправдање да поменута наредба није пронађена у архиви Врховне команде, речима да је то неважно, јер је потпуно јасно да је она постојала и да је извршавана. У ноти се додаје да би се актуелна ситуација избегла само да је бугарска влада дала потребана обавештења на питање које јој је постављено "усмено и неформално" (југословенска влада би била задовољна и одговором који је добила у бугарској ноти од 2. августа), баш као што се задовољила сличним објашњењем када је амнестиран генерал Жеков јула 1924. (иначе потписник поменуте наредбе из 1915 године). Овај став је за југословенску владу био кључни доказ да она "искрено жели да допринесе" да се заборави прошлост, те да њу не занимају кривци као личности, већ покушај да се са њих скине морална одговорност.¹⁸⁹⁷

Погоршање односа, прекид преговора и стање на граници, изавали су позорност великих сила. Кључну улогу одиграла је В. Британија, вршећи притисак на обе стране, посебно на Краљевину СХС. Британски посланик у Београду је интервенисао неколико пута током маја, априла и јуна, са циљем да се реше гранични проблеми и спроеведе договорено у Пироту.¹⁸⁹⁸ Нератификацију правилника и, посебно, то што није формирана мешовита комисија за анкету граничних инцидената Кенард је убрајао у највеће неуспехе југословенске спољне политике.¹⁸⁹⁹

Британски притисак је појачан од почетка јула, након формирања лабуристичке владе, јер су лабуристи, према Ђурићевим речима, били "врло

---

¹⁸⁹⁶ *Политика*, "Текст наше ноте о амнестији и бугарски одговор", 04. 08. 1929.

¹⁸⁹⁷ *Исто*, "Наша нота Бугарској", 30. 08. 1929.

¹⁸⁹⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 596; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 31-33.

¹⁸⁹⁹ АЈ, FO/371/13707, С 4592/97/92, Mr. Kennard to Sir Austen Chamberlain, 24. 6. 1929.

осетљиви" на ситуације које би могле да наруше мир. Посланик је сматрао да су Бугари вешто користили ову околност и интервенисали у Лондону против југословенске владе. Сматрао је, такође, да су рачунали на то што су у Форин Офис дошли људи који су се залагали за већу активност Друштва народа, као и на чињеницу да су поједини чланови владе били познати бугарофили. Зато су тражили начин да односима са Краљевином СХС "дају извештај међународни карактер". Став Лондона био је да су ратификација пиротских правилника и стварање мешовите комисије најбољи начин да се спрече проблеми на граници. У Форин Офису су сматрали да није добро да се питање граничних спорова нађе пред Друштвом народа, у тренутку када се Краљевина СХС спрема за кандидатуру за чланство у Савету те организације (на септембарској сесији).¹⁹⁰⁰ *Тајмс* је у одбијању ратификације споразума видео намеру југословенске владе да антибугарском политиком скрене пажњу са унутрашњих проблема.¹⁹⁰¹

Маринковићев став је био бескомпромисан – кандидатура за Савет Друштва народа неће имати утицаја на одлуке владе. За стање на граници окривио је ВМРО и бугарске власти које не обављају адекватно своју дужност чувања границе. Ратификација неће помоћи док "разбојничке организације слободно и под заштитом власти делују у Бугарској". Истицао је да је спреман да прихвати британске ставове, ако Лондон жели преузме на себе одговорност за могуће злочине организоване у Бугарској, а извршене после ратификације. Истицао је и важност бугарског закона о амнестији, јер није видео разлога потписивању нових уговора са владом која отворено газди постојеће уговоре.¹⁹⁰²

Британци су наставили да инсистирају на наставку разговора, питали су зашто Нешић (који се почетком јула вратио у Софију) одбија да разговара са Љапчевим¹⁹⁰³ (сам Ђурић је тражио да му се пошаљу додатни телеграми у којима ће јасно стајати да ће Нешић са бугарском владом размотрити односе "у смислу предлога и питања изнесених на Пиротској конференцији"), али је Маринковић

---

¹⁹⁰⁰ АЈ, 341-И/1929, Ђурић – Маринковићу, стр. пов. бр. 395, 02. 07. 1929; Ђурић – Маринковићу, пов. бр. 412, 06. 07. 1929; Ђурић – МИД-у, пов. бр. 430, 12. 07. 1929.

¹⁹⁰¹ З. Мичева, *Проблемът на западната граница...* стр. 278.

¹⁹⁰² АЈ, 341-И/1929, Маринковић – Ђурићу, пов. бр. 2965, 04. 07. 1929.

¹⁹⁰³ Нешић, међутим, није одбијао разговор. Напротив, одмах по повратку је у бугарском министарству спољних послова затражио да му организију пријем код Љапчева. Речено му је да се председник владе спрема на пут и да га може примити пре пута једино ако доноси вести да је Београд прихватио пиротске споразуме. Нешић није сматрао да је ствар хитна, па се са Љапчевим сусрео по његовом повратку. (Политически доклад на Посолството на ЧСР в София, 18. 07. 1929. (ЧИ/Ц, док. 135, стр. 237-238.)).

остао неумољив.¹⁹⁰⁴ Британци су замолили Француску да изврши притисак на Београд, док би они утицали на Софију. Француски притисак био је симболичан, па је британски посланик извештавао да је Француска зазирала да пружи "одређени савет" Београду, јер се бојала да не изазове незадовољство. Спалајковић је тражио помоћ Париза у обуздавању бугарске кампање. Французи су сматрали да Британци покушавају да питање граничних инцидената изнесу пред Друштво народа, а разлог су видели или у њиховој "пацифистичкој доктрини" или у утицају бугарофила Бакстона. Сматрали су, такође, да Италија помаже кампању Бугарске како би компромитовала југословенску кандидатуру.¹⁹⁰⁵

Почетком јула су, на молбу из Београда, из Форин Офиса наложили свом посланику у Софији да "изрази забринутост" британске владе актуелним стањем односа са Краљевином СХС, и да "снажно препоручи" да се обуздају јавно мњење и штампа како не би дошло до погоршања тешког стања.¹⁹⁰⁶ Неколико дана касније, британски отправник послова у Београду се у МИД-у распитивао о забрани прелаза границе двовласницима у време жетве, при чему постоји ризик да "сто хиљада људи остане гладно". Одговорено му је да је влада наредила жупанима из Ниша и Враћа да лично обиђу границу и од њих добила извештаје да двовласници нормално прелазе границу и да су одузете свега четири двозволе за прелаз.¹⁹⁰⁷

Притисак је, чини се, урдио плодом, па је дошло до разговора Нешића и Љапчева (12. јула). На питање Љапчева да ли је влада у Београду одобрила пиротске споразуме, Нешић је дипломатски одговорио да их није одобрила, али ни одбацила. Председник бугарске владе је тражио неодложну ратификацију, али је Нешић одговарао да је то практично немогуће док бугарска штампа и влада воде антијугословенску кампању и траже интервеницију сила. Посланик је тражио да бугарска штампа престане са кампањом, и напоменуо да до ратификације може доћи када се поправи свеукупна атмосфера у односима.¹⁹⁰⁸

---

¹⁹⁰⁴ АЈ, 341-І/1929, Маринковић – Ђурићу, пов. бр. 3007, 08. 07. 1929.

¹⁹⁰⁵ Исто, Спалајковић-Маринковићу, шифра, 09. 07. 1929. (заведено са пов. бр. 422); *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 597; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 170.

¹⁹⁰⁶ АЈ, 341-І/1929, Форин Офис-Ђурићу, С 5036/197/7, 10. 07. 1929; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 170.

¹⁹⁰⁷ Исто, Маринковић-Ђурићу, пов. бр. 3083, 12. 07. 1929; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 597.

¹⁹⁰⁸ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 18. 07. 1929. (ЧИ/П, док. 135, стр. 238-239.)

После разговора је, међутим, званична агенција објавила да је Нешић најавио ратификацију пиротских правилника, уколико дође до побољшања односа, на шта је Посланство у Софији одговорило својим коминикеом у коме се говори само о томе да се после разговора Нешића и Љапчева може очекивати "побољшање атмосфере", без помена ратификације. По Маринковићевим инструкцијама, Нешић није могао да говори о ратификацији, већ само о "стишавању и смиривању", како би се омогућило решавање отворених питања.¹⁹⁰⁹ Маринковић је потврђивао да нема одустајања од захтева за ликвидацијом двовласничких имања и ставрањем посебне зоне, и да последњи догађаји у Штипу¹⁹¹⁰ доказују исправност југословенског становишта.¹⁹¹¹

Британски отпражник послова је поново посетио Маринковића 21. јула и питао да ли се може очекивати наставак преговора. Том приликом је ставио до знања да би могла бити формирана међународна комисија која би истражила инциденте на граници.¹⁹¹² Ово је био директан притисак, чак и претња (у дипломатском маниру), јер је било познато да је Маринковић одбацивао идеју о међународној истрази као и поређење са грчко – бугарским граничним сукобом из 1925 године.¹⁹¹³

Британски отпражник послова у Софији је Љапчеву изјавио да његова влада прихвата стварање међународне анкетне комисије, аналогне оној из 1925. године, па је чехословачки посланик закључио да је британска влада сама предложила Софији да интервенише у југословенско-бугарском спору, и да то није био захтев бугарске владе, иако се Љапчев трудио да побуди интересовање Лонодна.¹⁹¹⁴ С тим у вези, Шеба је сматрао да су вести о томе да Бугарска има подршку великих сила, посебно Британије, део бугарске кампање, коју су дематовали и официјелни листови у Лондону и Паризу. И Маринковић је веровао да су вести о британској помоћи Бугарској неосноване.¹⁹¹⁵ Француска је остала лојална Краљевини СХС,

---

¹⁹⁰⁹ *Исто*; АЈ, 341-И/1929, Маринковић –Ђурићу, пов. бр. 3145, 15. 07. 1929.

¹⁹¹⁰ 14. јула је дошло до сукоба између комита и жандарма, којом приликом су страдала двојица жандарма.

¹⁹¹¹ АЈ, 341-И/1929, Маринковић –Ђурићу, пов. бр. 3145, 15. 07. 1929.

¹⁹¹² *Исто*, Маринковић –Ђурићу, пов. бр. 7184, 22. 07. 1929.

¹⁹¹³ *Исто*, Ђурић – Маринковићу, пов. бр. 412, 06. 07. 1929.

¹⁹¹⁴ ЧИ/II, док. 135, стр. 242.

¹⁹¹⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 21. 08. 1929. (ЧИ/II, док. 138, стр. 247.)

па је Софији саветовала умереност и утицај на штампу да ублажи кампању. Исту поруку је Бријан пренео Бурову приликом састанка у Паризу (16. јула).¹⁹¹⁶

Нешић је 28. јула бугарској влади предао вербалну ноту – одговор на предлоге правилника од 16. априла, али и на читаву кампању која се од тог момента захуктавала. Кључни став Београда био је да правилници "садрже одступања у главним питањима" (ликвидација двовласничких имања и стварање неутралне зоне), што је, према тумачењу југословенске владе, била суштина пиротских разговора, и услов да се осигура мир на граници. Поновљено је да се до договора може доћи само на основу југословенских захтева. Југословенска влада у ноти истиче да се залаже за *трајни споразум* (не привремена решења) о спорним питањима, па сматра да је потребно да једна *специјалана комисија* испита могућности *потпуне ликвидације* двовласничких имања. Што се положаја двовласника тиче, у ноти се истиче да већ постоји правни акт којим је регулисано уживање њихових имања, а то је Царински Поступак из јула 1923 године.¹⁹¹⁷

Југословенска страна је овом нотом преузела иницијативу, што бугарској влади није одговарало, јер се показало да је оно што је успела да одбије у Пироту и даље на дневном реду, али су могућности за избегавање разговора по отвореним питањима биле све мање. Југословенско довођење у везу оружаних напада на граници са постојањем двовласника и њихових имања, сматрала је неоснованим. Њено разочарење југословенским ставом било је веће, јер је већ пристала на делимичну ликвидацију, али, по њеном мишљењу, потпуна ликвидација довела би до "исељавања 1500 породица" (на конференцији у Пироту су бугарски делегати тврдили да има 3000 бугарских двовласничких породица – И. Р.)¹⁹¹⁸

У свом одговору (9. августа) на југословенску ноту навела је да су југословенски аргументи противуречни (нпр. када се говори о "одступању по тачкама о којима није постигнут споразум"). Била је изненађена због тога што је југословенска влада раније већ изјавила да је спремна да прихвати да се одамак спроведе оно што је договорено у Пироту, а да се о спорним питањима наставе разговори, па се пита "зашто се данас називају излишним и неефикасним"

---

¹⁹¹⁶ Исто.

¹⁹¹⁷ АЈ, 341-И/1929, МИД – Посланству у Лондону (прослеђује копију писма III пов. бр. 2973 од 23. јула Посланству у Софији у коме је садржан одговор бугарској влади по питању ратификације правилника), пов. бр. 7772, 31. 07. 1929; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 36.

¹⁹¹⁸ Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 37.

споразуми који су почетком априла, према мишљењу обеју влада, представљали "озбиљан корак"? Напомиње да се не слаже да је положај двовласника задовољавајући. Оно што је још важније, у ноти се подвлачи да бугарска влада по два спорна питања никада није заузела "категорички негативно становиште", иако "није могла, и не може" да прихвати југословенске предлоге, али је спремна на даље разговоре. Зато предлаже да се одобри примена правилника, макар као привремених, и да се наставе преговори о спорним питањима и, евентуално, образује једна мешовита комисија за ликвидацију двовласничких имања путем "еквивалентне размене", што је Бугарска, нечално, прихватила у Пироту.¹⁹¹⁹

Размена нота била је увод у нове преговоре. Југословенска нота је, заправо, прекинула "ћутање" на линији Београд – Софија. И једна и друга влада су показале извесну флексибилност у вези са тумачењем договореног у Пироту. Посебно је бугарски одговор "отварао врата" разговорима на бази југословенских захтева, иако је званично бугарска влада остала на својим позицијама. Разлог би могао бити тежак положај у коме се нашла бугарска дипломатија. Како наводи Д. Митев, "велики циљ" који је себи поставила, да осигура "мањинска права" Бугарима у суседним државама, приморао је бугарску владу да тражи путеве нормализације односа са Београдом, али и да не улази у конфликт са великим силама.¹⁹²⁰

Југословенско-грчки пакт¹⁹²¹ допринео је погоршању положаја (нарочито економског) Бугарске на Балкану. Буров је пакт сматрао поразом своје политике зближења са Краљевином СХС, па је своје разочарење пренео Нешићу, који му је одговорио да је пакт са Грчком последица бугарско-турског пакта¹⁹²² и изразио жаљење што Бугарска и Краљевина СХС нису постигне међусобни споразум пре свих. Напоменуо је да од Бугарске зависи да ли ће пакт са Грчком бити обновљен после истека пет година колико му је био рок важења.¹⁹²³

С друге стране, како је време одмицало, британски притисак на Београд је био све јачи. Сарцент је, почетком августа, у разговору са југословенским

---

¹⁹¹⁹ Као у нап. 1823; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 38.

¹⁹²⁰ Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 37.

¹⁹²¹ "Пакт пријатељства, мирења и судског расправљања" између Краљевине СХС и Грчке потписан је у Београду 27. марта 1929 године. (*Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 315-323.)

¹⁹²² "Уговор о неутралности, помирењу, судском поравнању и арбитражи" између Бугарске и Турске потписан је у Ангори 6. марта 1929 године. (*Balkanski ugovorni odnosi II*, str. 309 -315).

¹⁹²³ Доклад на Посолството на ЧСР в Софија, 03. 04. 1929. (ЧИ/П, док. 119, стр. 220.)

отправником послова оштро критиковао југословенску спољну политику уопште. Сматрао је да је "сувише нервозна и осетљива", посебно према Бугарској, чији сваки акт доживљава као највећу опасност. Пошто је тада било актуелно питање амнестије, сматрао је да је оно "депласирано" и да су "питања те врсте одавно бачена у архиву". Што се ноте о закону о амнестији тиче, рекао је да је боље да до ње није ни дошло. Није му било јасно зашто се чека са преговорима и ратификацијом. На више пута изношене југословенске аргументе, одговарао је да се проблеми не решавају "пасивношћу, већ преговорима".¹⁹²⁴ Маринковић је одговарао да преговори још увек "стварно нису почели" (што имплицира да су неформално припремани) и понављао да Бугарска треба да "престане да шаље злочинце и атентаторе".¹⁹²⁵ Маринковић је тактизирао, схвативши да са додатним притиском расте вероватноћа прихватања југословенских захтева. Артур Хендерсон је 15. августа у Хагу разговарао са Маринковићем и тражио ратификацију пиротских споразума.¹⁹²⁶ Убрзо потом је окончао питање амнестије (југословенском нотом од 29. августа, која је одговор на бугарску ноту од 2. августа).

По савету Француске, југословенска влада је одлучила да предузме први корак – да прихвати пиротске споразуме са роком важења од три месеца, уз услов да се наставе преговори о спорним питањима. Ово је био тактички потез, како би терет због стања у односима, у случају одбијања предлога, пао на Бугарску.¹⁹²⁷ Важну посредничку улогу у наставку преговора и постизању споразума имао је и нови британски посланик у Софији (од октобра 1929.) С. Ватерлоу.¹⁹²⁸

Нотом од 7. септембра бугарској влади је предочен предлог, и она је дала сагласност. У Пироту је 23. септембра почела са радом нова конференција (тзв. *Друга пиротска конференција*). На њој су прихваћени и потписани правилници које је израдила бугарска влада: 1) *Привремени правилник о двовласницима и њиховим имањима на граници између Краљевине СХС и Бугарске*; 2) *Привремени правилник о служби на граници између Краљевине СХС и Бугарске у циљу увођења бољег реда на граници*; 3) *Привремени правилник о полицијским мерама за олакшање прелаза границе између Краљевине СХС и Бугарске, при путовању и*

¹⁹²⁴ АЈ, 341-И/1929, Писмо из Лондона Ђурићу у Хагу, пов. бр. 497, 09. 08. 1929.

¹⁹²⁵ *Исто*, Маринковић – Посланству у Лондону, бр. 19, 10. 08. 1929.

¹⁹²⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 598; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 171.

¹⁹²⁷ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 21. 08. 1929. (ЧИ/II, док. 138, стр. 249.)

¹⁹²⁸ И. Дренков, *н. д.*, стр. 185.

др.¹⁹²⁹ Конференција је окончала рад 1. октобра, а споразуми су ступили на снагу 5. новембра 1929 године.¹⁹³⁰ Неколико инцидената почетком октобра које је изазвао ВМРО, као одговор на Другу пиротску конференцију, нису довели до прекида разговора.¹⁹³¹

Почетком новембра Маринковић је у разговору са Драмондом истакао да не очекује да ће Бугари пристати на пограничну зону од 10 километара, иако је она јако важна за Београд, како би се спречило слободно кретање комита преко границе. Напоменуо је да је одлучио да примени пиротске споразуме због сталног инсистирања из Лондона и Париза. Бугарска влада је тврдила да ће инциденти престати уколико се споразуми примене, па остаје да се види да ли ће то тако и бити, сматрао је министар. Уколико се покаже да имају ефекта, био је спреман да продужава њихово "привремено дејство" све док, формално, не постану дефинитивни, мада је веровао да инциденти неће престати и да ће се показати неопходним нови договор. Поновио је свој став да бугарска влада нема намере да сузбије ВМРО и да односи двеју држава никада неће бити задовољавајуће док се то не деси.¹⁹³² Маринковић као да је "погоднио" след догађаја. Убрзо је дошло до нових преговора и нових акција као одговор на преговоре (напад на воз Оријент Експрес код Цариброда 21. новембра¹⁹³³).

Према југословенском предлогу од 7. септембра, друга фаза преговора вођена је у Софији (*Софијска конференција*). Нова мешовита комисија састала се 15. новембра, са задатком да размотри два питања која су остала отворена. До 3. децембра постигнут је "начелни споразум" о дефиницији двовласника и начинима ликвидације двовласничких имања, а 11. децембра Маринковић је јављао да су све тешкоће око овог питања отклоњене.¹⁹³⁴ Конференција је фактички окончала рад 14. фебруара 1930. године (званично је завршена 18. фебруара) усвајањем два

---

¹⁹²⁹ АЈ, 341-I/1929, Маринковић-Ђурићу, пов. бр. 11962, 07. 10. 1929; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 39. Текстовете правилника вид. у: АЈ, Фонд Министарства пољопривреде КЈ, бр. 67, фасц. 36, јед. оп. 319.

¹⁹³⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 598.

¹⁹³¹ *Исто*; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 39.

¹⁹³² АЈ, FO/371/13709, С 8614/123/92, From Sir E. Drummond to Mr. Cadogan, 09. 11. 1929.

¹⁹³³ М. Grizo, *n. d.*, str. 47; *Политика*, "

¹⁹³⁴ АЈ, 341-I/1929, МИД – Посланству, стр. пов. бр. 594, 03. 12. 1929.; *Исто*, Маринковић – Ђурићу, стр. пов. бр. 607, 11. 12. 1929.

документа: *Конвенције о ликвидацији двовласничких имања и Споразума о одржавању реда и сигурности на граници*.¹⁹³⁵

Другим споразумом формирана је стална мешовита комисија. Питање "неутралне зоне" решено је компромисно, мада више у прилог југословенског захтева: "неутрална зона" коју је захтевао Београд постала је "двовласничка зона", тако што је дефинисано да су двовласници они људи који живе у зона од 10 километара са једне и друге стране границе и имају кућу на једној страни границе, а имање на другој.¹⁹³⁶ Приликом истраге инцидента, који спадају у надлежност сталне мешовите комисије, на позив једне од влада, комисија је имала право да прелази са једне и друге стране границе у оквиру "двовласничке зоне".¹⁹³⁷

Усвајањем поменутих докумената криза у југословенско-бугарским односима није окончана. Несмањеном жестином је настављено антијугословенско терористичко и политичко-пропагандно деловање ВМРО-а, као и међусобне оптужбе Београда и Софије због перманентних инцидента и напетости у односима.

1.5. У СЕНЦИ "ВИСОКЕ ПОЛИТИКЕ"

1.5.1. Спољно – трговинске и саобраћајне везе

Балканске државе су, према критеријумима економског развоја, пре и после Првог светског рата, припадале тзв. "периферији" Европе, јер се радило о неразвијеним аграрним државама. Иако је 1920-их година дошло до извесног индустријског развоја, он је и даље био у технолошком заостатку за развијеним земљама.¹⁹³⁸ Структура југословенске и бугарске привреде је остала готово идентична оној из предратног периода: економски развој се базирао на пољопривредној производњи и извозу пољопривредних производа, док је индустријски сектор имао релативно мали удео у укупној привреди.

---

¹⁹³⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 651; Д. Митев, *Великобританија...*, стр. 40.

¹⁹³⁶ *Исто*.

¹⁹³⁷ *Исто*.

¹⁹³⁸ Ј. Љ. Рафаиловић, *н. д.*, стр. I (Предговор)

Пољопривредно становништво је чинило преко 70% од укупног броја становника. Удео земљорадње у бруто друштвеном производу обе земље био је вишеструко већи у односу на удео осталих привредних грана (индустрија, грађевинарство, занатство итд).¹⁹³⁹

Следећи фактори су имали пресудан утицај на развој југословенско-бугарских трговинских односа током 1920-их година: 1) некомплементарност привреда 2) политички односи и са њима повезано непостојање трговинског уговора 3) заштитне државне мере 4) неорганизованост и несистематичност трговинске сарадње. Треба додати и да су, али само на страни Бугарске, постојали додатни фактори у виду чл. 147-150 мировног уговора, према којима су победничке државе уживале повлашћени статус у трговини са Бугарском (увоз, извоз и транзит) у року од 5 година (до 1925. године), док је једногодишњи рок из чл. 151, по коме Бугарска није могла наметнути увозне таксе савезничким и придруженим силама веће од оних које су примењиване према конвенцији од 28. јула 1914. године, истекао 9. августа 1921 године.¹⁹⁴⁰

1) *Некомплементарност привреда*. Спољна трговина Краљевине СХС и Бугарске била је одређена структуром њихових привреда: највећи удео у извозу имали су пољопривредни производи, док су највећи удео у увозу имали индустријски производи.¹⁹⁴¹ Због сличних структура, југословенска и бугарска привреда нису биле комплементарне – нису имале много тога да понуде једна другој. После рата је, у том погледу, настављен предратни тренд (примера ради, у периоду 1908-1918. године учеће Србије у бугарском извозу било је свега 0,31%, док је увоз из Србије чинио 1,25% целокупног увоза).¹⁹⁴² Најважнији извозни производи Бугарске били су дуван (са просечно преко 30% учешћа у извозу током

---

¹⁹³⁹ Опште о економским приликама 1920-их година и карактеристикама привредног развоја Краљевине СХС, Бугарске и других балканских држава вид. Nikola Vučo, *Privredna istorija Jugoslavije*, Београд, 1962; Mijo Mirković, *Ekonomska istorija Jugoslavije*, Загреб, 1962, стр. 332-413; Ivan T. Berend, Gyorgy Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York&London, 1974, стр. 171-241; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982, стр. 329-433; John R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London&Sidney, 1986, стр. 49-78; Вера Кацаркова, *Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919-1941)*, София, 1989; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Београд, 2009; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010; Ј. Љ. Рафаиловић, н. д., стр. 14-26.

¹⁹⁴⁰ В. Кацаркова, н. д., стр. 65; *Уговор о миру са Бугарском*, стр. 76-78.

¹⁹⁴¹ В. Кацаркова, н. д., стр. 38.

¹⁹⁴² *Исто*, стр. 154.

1920-их година), житарице, јаја, екстракт руже и стока. Краљевина СХС је највише извозила дрвну грађу, житарице, стоку и јаја.¹⁹⁴³ За Краљевину СХС су главна извозна тржишта била Италија и подунавске државе (Аустрија и Чехословачка), док је удео балканских држава био занемарљив (осим, донекле, Грчке).¹⁹⁴⁴ Супротно, за бугарску спољну трговину су балканска тржишта била далеко значајнија (Грчка и Турска).¹⁹⁴⁵

2) *Политички односи и непостојање трговинског уговора.* Иако је некомплементарност привреда била кључни фактор ограничене трговинске размене, конфликтни политички односи представљали су велику препреку. Политичка и безбедносна питања била су доминантна у међусобним односима, тако да су остали аспекти односа (економски, културно-просветни итд.) таворили у сенци непрестаних политичких тензија. Доказ томе је и чињеница да је Краљевина Југославија трговински споразум са Бугарском потписала маја 1934. године, након побољшања политичких односа¹⁹⁴⁶, иако је потреба за закључењем уговора од стране југословенских привредника из области које су гравитирале ка Бугарској истицана знатно раније.¹⁹⁴⁷ Када је реч о утицају политичких фактора, једна стручна анализа из марта 1929. године показује да су они, заправо, могли бити персудни. У њој се истиче да су управо политички неспоразуми главни кочничар економских односа, те да званична статистика, без обзира на тачност, не може бити прави показатељ потенцијала узајамних економских односа. "Цифре неће бити једини критеријум за постављање и правилно оцењивање нове економске базе, на којој се има постићи будући трговински уговор, већ ће и политички моменат бити од великог значаја у процени економских компензација", наводи се у анализи.¹⁹⁴⁸ Треба истаћи да је извештај сачињен после

---

¹⁹⁴³ Вид. J. R. Lampe, M. R. Jackson, *n. d.*, str. 368-369; Д. Алексић, *n. d.*, стр. 62; В. Кацаркова, *n. d.*, стр. 35.

¹⁹⁴⁴ Д. Алексић, *n. d.*, стр. 58-59; В. Кацаркова, *n. d.*, стр. 41-41, 231, 236.

¹⁹⁴⁵ В. Кацаркова, *n. d.*, стр. 48-49, 66, 179-180, 229-240.

¹⁹⁴⁶ *Исто*, стр. 156-158.

¹⁹⁴⁷ АЈ, 334/ДУ, 616-1859, КТО – Дирекцији за уговоре, Кт. Бр. 8264/26, 02. 02. 1927. (доставља резолуцију Трговачко-индустријске коморе из Скопља, у којој се моли влада да што пре склопи трговинске уговоре са Грчком, Турском и Бугарском јер је нерегулисано стање трговинских односа са овим државама један од главних узрока кризе у Јужној Србији. Иста комора је министру спољних послова Нинку Перићу упутила резолуцију (бр. 1502) са истим захтевима).

¹⁹⁴⁸ АЈ, 334/КТО, 382-1202, "Један поглед на економске односе између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Бугарске пред закључењем трговинског уговора, са

(краткотрајног) отопљавања односа, након отварања границе почетком 1929. године, па одише политичким ентузијазмом и вером у поправљање свеукупних односа. Трговински уговор је (као и економски односи уопште), поред његове економске улоге, посматран и као средство деконструкције дугогодишње политичке кризе.

3) *Државне заштитне мере*. Најчешће препреке извозницима и увозницима биле су оне административне природе. У складу са главним економским трендовима 1920-их година (протекционизам, државни интервенционизам и регулисани тржишни системи)¹⁹⁴⁹ и балканске државе су царинском политиком штитиле сопствену производњу од стране конкуренције. Дobar пример је трговина кудељом почетком 1920-их година. Бугарска је одмах после престанка важења чл. 151 мировног уговора, дуплирала царине на увоз ужарије¹⁹⁵⁰, како би заштитила сопствену производњу, што је мале произвођаче са југа централне Србије довело у тежак положај. Бугарски произвођачи су, користећи ниске југословенске извозне царине, увозили кудељу и сами производили ужарију. Зато су ужари, између осталог, захтевали да се повећа извозна царина и тако Бугари приморају да купују готове производе (ужарију) а не сировине (кудељу).¹⁹⁵¹ Кудеља је била важан извозни производ, посебно у лесковачком и врањском крају. Њен извоз у Бугарску био је забрањен одлуком Привредно-финансијског комитета владе августа 1920. године, управо јер је Бугарска (још 1906. године) подигла царине на ужарију, а дозволила слободан увоз кудеље, и тиме угрозила конкурентност српских ужара. На притисак кудељара и препоруку Министарства пољопривреде (које је првобитно тражило забрану извоза) и Министарства трговине и индустрије да се забрана повуче, а повећа извозна царина, владин комитет је крајем новембра 1920. године поново дозволио извоз кудеље у

статистичким подацима. Од др Светислава Ђорића, секретара Краљевског Посланства у Софији." (МИД доставља Министарству пољопривреде и вода, К.Т. 1882, 21. 03. 1929.)

¹⁹⁴⁹ I. Verend, *Ekonomska istorija Evrope*, str. 55.

¹⁹⁵⁰ Ужарија је била важан извозни производ. У периоду од јануара до јуна 1920. године у Бугарску је извезено 267.432 кг ужарије. Овај тренд је настављен до краја године. Бугарска је била убедљиво на првом месту, и у њу је извезено десет пута више ужарије него у Грчкој, која је била одмах после Бугарске. У истом периоду, Бугарске није била међу првих пет држава (колико је наведено у извештају) по извозу кудеље из Краљевине СХС. (Вид. *Статистика спољне трговине Краљевине СХС за 1920. годину*, Београд, 1921, стр. XII).

¹⁹⁵¹ *Лесковачки гласник*, "Ужарска домаћа индустрија на умору", 05. 11. 1921; "Домаћа ужарска индустрија", 31. 12. 1921.

Бугарску.¹⁹⁵² Међутим, као што смо видели, то је узнемирило произвођаче ужарије.

Осим кудељара и ужара, и трговци житом су се жалили на неправедно поступање Бугарске и фаворизовање бугарских посредника и трговаца на рачун југословенских.¹⁹⁵³ Такође, један непотписани извештај Министарству трговине и индустрије говори о строгим наредбама и законима у Бугарској везаним за промет робе, увоз и извоз, али и тешкоћама за трговину услед неразвијене саобраћајне инфраструктуре и нерегулисаних саобраћајних односа са Бугарском.¹⁹⁵⁴

4) *Неорганизованост и несистематичност*. Последњи фактор који је ограничавао трговинске односе било је неорганизовано и несистематично (стихијско, по систему "од случаја до случаја") бављење пословима са Бугарском, о чему се јасно говори у једној економској анализи: "Недостаје нам потребна база за рационално трговање, за смишљен рад, и за инаугурисање једне здраве спољне трговине. Добија се утисак да наши трговци – извозници, у својим пословима нису били вођени јединственим правцем, нити су радили по једном утврђеном систему. Изгледа да су то само покушаји појединих извозника да пласирају нашу робу на бугарском тржишту, без озбиљне намере за стварање сталних пословних веза са Бугарском".¹⁹⁵⁵

Када говоримо о организацији, важну улогу у привредним односима имају и дипломатско-конзуларна представништва. Међутим, југословенска дипломатска служба у Бугарској се веома мало бавила привредним питањима. МИД-у није прослеђивано довољно потребних информација, па је конзулату у Варни напоменуто да се од њега очекује да "попуни празнину" која је постојала када су у питању извештаји о привредним приликама у Бугарској, и појавама корисним за

---

¹⁹⁵² Вид. АЈ, Фонд Министарства трговине и индустрије КЈ, бр. 65, ф. 226, ј. о. 687, Питање министру трговине и индустрије о забрани извоза кудеље које је упутио народни посланик из врањског округа Михаило Јовановић 02. 10. 1920., и одговор министра; допис Министарства пољопривреде и вода Министарству трговине и индустрије, бр. 21374/III, 15. 11. 1920; Реферат Министарства трговине и индустрије Привредно-финансијском комитету, IV. Бр. 9353, 26. 11. 1920., и одлука комитета о укидању забране (на полеђини).

¹⁹⁵³ Архив САНУ, МР, 14331-7 (12), бр. 264, Писмо директора (?) Трговинско-индустријске банке (потпис нечитак) Милану Ракићу од 30. 03. 1922., којим посланика моли за интервенцију.

¹⁹⁵⁴ АЈ, 65-226-691, "Господарствене прилике у Бугарској", без датума и потписа (1920. године)

¹⁹⁵⁵ АЈ, 334/КТО, 419-1365, "Економски извештај Краљевског Посланства у Софији – Спољна трговина Бугарске у првом полугођу 1927. године"

југословенску привреду.¹⁹⁵⁶ Међутим, конзулат у свом извештају о раду за 1929. годину наводи да није имао прилике да "интервенише по привредним питањима", те да није имао "ни прилике, ни потребе" да у локалним листовима пласира текстове везане за привредну пропаганду. Конзулат није располагао никаквим средствима за поменуте активности, нити је било икаквог промета између Краљевине СХС и подручија у надлежности конзулата. На крају се констатује да конзулат располаже са свега четири службеника, али да је и то довољно с обзиром на "наразвијене трговинске везе са Бугарском".¹⁹⁵⁷ С друге стране, Посланство извештава да је током 1929. године највише радило на прибављању информација од бугарске Трговачко-индустријске коморе о адресама увозника и извозника, солидности фирми, царинској тарифи итд., по захтеву одређених трговачких комора из Краљевине СХС. Због посебних политичких прилика, није било могуће у бугарској штампи пласирати материјале пропагандног карактера.

Без обзира на негативне показатеље спољнотрговинских односа, постојале су извесне иницијативе да се трговински односи боље организују, ако не на међудржавном, оно на нивоу заинтересованих субјеката. Тако је у Софији 1923. године основана *Југословенско-бугарска трговачка агенција*, са циљем да се бави извозничко-увозничким пословима. Допис надлежном министарству потписали су Пера Бајагић и Крум Трајков, па претпостављамо да су они били оснивачи и/или заступници агенције. У допису се истиче да је југословенска роба слабо заступљена на бугарском тржишту, јер својим високим ценама није конкурентна, а цене су високе јер југословенски произвођачи немају директни пласман робе, већ преко много посредника ("преко десет руку"), чиме се наноси штета југословенској индустрији.¹⁹⁵⁸

* * *

Бугарска је у југословенском извозу имала занемарљиво мали удео: према југословенској статистици, у периоду 1920-1929. године просечно 0,68% од укупног извоза (вид. *табелу 2*).¹⁹⁵⁹ По заступљености у бугарском увозу,

---

¹⁹⁵⁶ АЈ, 334/КТО, 419-1365, МИД – Конзулату у Варни, К.Т. 2143, 06. 04. 1928.

¹⁹⁵⁷ АЈ, 334/КТО, 216-547, Конзулат у Варни – КТО-у МИД-а, А. Бр. 27, 22. 01. 1930.

¹⁹⁵⁸ АЈ, 65-226-691, Допис Министарству трговине и индустрије, без датума, 1923. година.

¹⁹⁵⁹ Основни извор статистичких података јесу званичне статистике о спољној трговини које је сваке године објављивала Генерална дирекција царина Министарства финансија

Краљевина СХС је била на последњем месту од свих балканских земаља.¹⁹⁶⁰ Тако, на пример, у првој половини 1927. године, југословенски извоз није достигао ни 50% грчког извоза, односно износио је само 34% турског извоза, док бугарски извоз у Краљевину СХС није износио ни 16% њеног извоза у Грчку.¹⁹⁶¹ Вредност робе извезене у Бугарску била је највиша 1924. године, док је, посматрано према укупном извозу, најбоља била 1929. година (1,21% укупног извоза). У односу на укупни извоз 1926. година била је најслабија – само 0,11% од укупног извоза отпадало је на Бугарску. Само је у три године (1920, 1924, 1929) извоз у Бугарску био већи од 1% у односу на укупан извоз. Укупно узев, у општој суми југословенског извоза 1920-их највише удела је имао извоз жита: 1924. године жито је чинило преко 72% извезене робе, а 1929. преко 85%. Значајан извоз жита био је повезан са слабом жетвом у Бугарској. По врстама робе, највише је извезено: кудеље, лана и осталог индустријског биља; гвожђа и предмета од гвожђа (посуђе); жита; металургијског кокса; живих животиња; хартије и предмета од хартије; земље и камена; хемијских производа, производа шумарства, стакла и производи од стакла, производа од камена, уљаних плодова; машина и справа; вуне, перја, животињских длака и кожа, итд.¹⁹⁶² Треба напоменути да су, и поред високе структурне некомплементарности привреда, постојале неискоришћене могућности када је реч о извозу слане и конзервиране рибе, дрвне грађе, сирове и суве коже, олова и бакра, док су се неки производи (хартија за паковање и новине, гвожђе, челик итд.) могли извозити у већим количинама, јер их је Бугарска увозила из много удаљенијих држава.¹⁹⁶³

И поред малог извоза, Краљевина СХС је сваке године (осим 1922.), бележила суфицит у спољнотрговинској размени са Бугарском. То довољно

Краљевине СХС. Вид. *Статистика спољне трговине Краљевине СХС 1920-1929*, Београд, 1921-1930. (даље навођење: *Статистика спољне трговине*/година на коју се односи). Подаци о спољној трговини за претходни период су нетачни, јер је статистичко одељење Генералне дирекције царина основано 1920. године (Вид. Д. Алексић, *н. д.*, стр. 56).

¹⁹⁶⁰ В. Кацаркова, *н. д.*, стр. 203.

¹⁹⁶¹ Као у нап. 1955.

¹⁹⁶² Вид. *Статистика спољне трговине*/1921, стр. 169; *Статистика спољне трговине*/1922, стр. 178-179; *Статистика спољне трговине*/1923, стр. 220; *Статистика спољне трговине*/1924, стр. 192-193; *Статистика спољне трговине*/1925, стр. 308; *Статистика спољне трговине*/1926, стр. 86-87; *Статистика спољне трговине*/1927, 98-99; *Статистика спољне трговине*/1928, стр. 161-162. Вид. и: В. Кацаркова, *н. д.*, стр. 203-204; АЈ, 334/КТО, 382-1202, *Један поглед на економске односе...* (као у нап. 1948)

¹⁹⁶³ Као у нап. 1955.

говори о томе колико је тек увоз из Бугарске био екстремно низак. Удео увоза из Бугарске у укупном увозу Краљевине СХС никада током 1920-их година није прешао 1% - највиши је био 1922. године и износио 0,84%, док је 1929. године удео увоза из Бугарске био је 0,07%, што је на нивоу статистичке грешке (вид. *табелу 2*). Из Бугарске се највише увозила следећа роба: лековито и индустријско биље; жито; вариво и поврће; гвожђе и производи од гвожђа; уљани плодови и семење; текстилни материјал; камени угаљ; арпацик итд.¹⁹⁶⁴

Табела 2. Учесће Бугарске у извозу и увозу Краљевине СХС 1920-1929.

Година	ИЗВОЗ		УВОЗ	
	Вредност извоза у Бугарску (у динарима)	% од укупног извоза	Вредност увоза из Бугарске (у динарима)	% од укупног увоза
1920	17, 182. 064	1, 30	7, 558.328	0, 22
1921	6, 494. 035	0, 26	9, 501.054	0, 23
1922	16, 143. 529	0, 44	54, 034.581	0, 84
1923	77, 834. 637	0, 97	19, 349. 683	0, 23
1924	108, 741.142	1, 14	7, 545. 116	0, 09
1925	73, 373.673	0, 83	12, 086. 445	0, 14
1926	8, 784. 476	0, 11	6, 366. 701	0, 08
1927	12, 597. 001	0, 20	9, 818.762	0, 13
1928	17, 758. 792	0, 28	13, 891. 586	0, 18
1929	95, 966. 918	1,21	5, 634. 966	0, 07

За Бугарску је Краљевина СХС била превасходно важна као транзитна земља. Зато је непостојање трговинског, ветеринарског и других привредних уговора јако отежавало транзит бугарске робе до држава Централне Европе које су биле важна дестинација за бугарски извоз.¹⁹⁶⁵ Транзитни значај се посебно

¹⁹⁶⁴ Вид. *Статистика спољне трговине/1921*, стр. 122; *Статистика спољне трговине/1922*, стр. 118; *Статистика спољне трговине/1923*, стр. 147; *Статистика спољне трговине/1924*, стр. 131-132; *Статистика спољне трговине/1925*, стр. 245; *Статистика спољне трговине/1926*, стр. 384-385; *Статистика спољне трговине/1927*, 415-416; *Статистика спољне трговине/1928*, стр. 547-548. Вид. и: В. Кацаркова, н. д., стр. 226-227; АЈ, 334/КТО, 382-1202, *Један поглед на економске односе...* (као у нап. 1948)

¹⁹⁶⁵ В. Кацаркова, н. д., стр. 155-156.

видео после затварања граница због убиства генерала Ковачевића (октобра 1927), које је највише погодило бугарске трговце живином.¹⁹⁶⁶

* * *

Саобраћај представља важну привредну делатност, својеврсни "крвоток привредног и друштвеног живота сваке државе", док саобраћајна инфраструктура представља "неопходан услов за функционисање сваке привредне гране и скоро свих активности из домена свакодневног функционисања друштвеног живота (...)." ¹⁹⁶⁷ Већ и ова дефиниција даје довољно основа да се, у главним цртама, осврнемо на питање саобраћајних веза двеју држава. Осим тога, већ смо истакли да је Краљевина СХС била за Бугарску важна транзитна земља, и да је трговинска размена трпела, између осталог, и због неразвијене саобраћајне инфраструктуре. Веза између увоза, извоза и саобраћаја чини се суштинском.

Када говоримо о саобраћајним везама 1920-их година, мислимо, пре свега, на железнички саобраћај, као најважнији вид транспорта људи и роба. Цариброд је после присаједињења постао главна југословенско-бугарска железничка тачка. Постојала је потреба да се питање статуса овог железничког центра регулише из техничких и политичко-безбедносних разлога. Политичко-безбедносни разлози су играли кључну улогу. Решавање железничког питања је пратило конјунктуру политичких односа.

Железнички саобраћај и односи југословенских и бугарских железничких власти у Цариброду били су регулисани привременим споразумом из 1920 године. По споразуму, Бугарске државне железнице (БДЖ) су имале своје представништво у Цариброду. На царибродској станици су примани и предавани вагони бугарској железници, чије су их локомотиве вукле даље до границе. На телефонским и телеграфским апаратима за везу између Цариброда и Драгомана остали су да раде бугарски службеници. Августа 1924. године војне власти су затражиле да се споразум измени. Оне су имале оперативне податке о томе да је Бугарска своје железничке и друге службенике у Цариброду (преко 65 лица)

---

¹⁹⁶⁶ АЈ, 334/КТО, 534-1712, МИД – Министарству саобраћаја, КТ Бр. 5802, 04. 11. 1927. (преноси садржај ноте бугарског посланства у Београду).

¹⁹⁶⁷ "Саобраћај", "Саобраћајна инфраструктура", *Економски речник* [аутори Аћимовић Слободан ... [et al.], Београд, 2001, стр. 611.

користила као центар своје шпијунаже и за антијугословенску пропаганду међу локалним становништвом. Када је споразум из 1920. године закључен водило се рачуна само о саобраћајним, али не и о државним и безбедносним интересима ("није се довољно водило рачуна какав се рђав сусед пушта у државу"), стајало је у једном каснијем извештају. Генералштаб је на основу извештаја и реферата свог обавештајног официра из Цариброда¹⁹⁶⁸, известио све надлежне органе, посебно МИД, о бугарским активностима. Крајем новембра 1924. године, одржана је конференција делегата МУД-а, Министарства војске и морнарице, Министарства финансија и југословенских железница о начину решавања питања саобраћаја са Бугарском. Одлучено је да привремени споразум остане на снази до закључења саобраћајне конвенције, а Министарство саобраћаја је МУД-у предложило мере са сузбијање бугарске шпијунаже у Цариброду. Мере су прописивале посебне обавезе локалних органа власти (комесара полиције и среског начелника) према бугарским службеницима. Суштина предлога била је у појачаном надзору њиховог кретања и сталну присмотру станице и касарни за спавање, максималном ограничавању кретања (забрањен излазак из круга станице, полицијска пратња од станице до касарне возног особља ради преноћишта итд.) и контроли нових службеника (на пример, за новог службеника није могло бити постављено лице пореклом из Цариброда). Предлози су предвиђали казну затвора за бугарске службенике уколико се, без посебних исправа, крећу по Цариброду, казне у случају преноћишта по приватним кућама за бугарске службенике али и мештане који су примили неког од њих у кућу.¹⁹⁶⁹ Предлог Генералштаба о ревизији споразума дошао је у време једне од највећих криза у односима, током које су војне власти израдиле план о окупацији делова Бугарске.

Током 1925-1926. године одржано је неколико конференција посвећених овом питању. Дана 22. априла 1925. године одржана је у Пироту конференција представника обеју железница, на којој је решено: да се сазове посебна конференција за израду коначне конвенције о граничном саобраћају; да до тада остане на снази споразум из 1920. године; да се смањи број службеника БДЖ у

---

¹⁹⁶⁸ Бугарском шпијунажом у Цариброду бавимо се у делу о војно-обавештајном раду.

¹⁹⁶⁹ АЈ, 334/ДУ, 650-1921, МИД/КТО – Министарству саобраћаја, пов. бр. 506, 20. 08. 1924; МИД/ПО – КТО-у, пов. бр. 7823, 13. 09. 1924; Министарство саобраћаја – МИД-у, пов. бр. 130, 22. 10. 1924; Министарство саобраћаја – МИД-у, пов. бр. 301, 28. 11. 1924; Министарство саобраћаја – МИД-у, пов. бр. 11531, 11. 05. 1925; МИД – Посланству у Софији, пов. бр. 413, 13. 06. 1925; Извештај министру Момчилу Нинчићу (У. Бр. 4161), 14. 07. 1925.

Цариброду на 9 лица, а да службеници југословенских железница преузму остале послове; да бугарско особље не може бити пореклом са југословенске територије; што се тиче поштанских и царинско-полицејских службеника, бугарски делегати су преузели обавезу да се, преко надлежних органа, њихов статус реши на исти начин као и статус железничког особља; бугарском железничком особљу није дозвољено кретање по Цариброду.¹⁹⁷⁰

За југословенске власти априлски договор је био привремен, па су наставиле да форсирају израду дефинитивне конвенције, чији су основни циљеви били: измештање представништва БДЖ из Цариброда; изградња заједничке станице у Градини; право да југословенске железнице изграде своје представништво са четири службеника у Драгоману, до изградње заједничке станице.¹⁹⁷¹ Зато је 1. маја Министарство саобраћаја отказало примену договора из Пирота и заказало нову конференцију за 18. мај у Пироту ради коначног решења. Из БДЖ-а су затражили да се конференција одложи, и да се питање реши дипломатским путем, између влада, што је министарство одбило, уз образложење да је то питање за техничке стручњаке, а не дипломатско питање.¹⁹⁷²

Треба истаћи да су постојали технички разлози зашто Краљевина СХС није могла да, једноставно, откаже гостопримство представништву БДЖ-а у Цариброду. Наиме, југословенске железнице нису могле да преузму превоз од Цариброда до Драгомана услед техничких немогућности, због великог успона на тој деоници. Из истих разлога је после рата Бугарима остављено да врше железнички транспорт до Драгомана, али и предлагана изградња станице на Градини. Тако је говорила струка, док су представници МУД-а тражили избацивање бугарског представништва по сваку цену јер, без обзира на мере контроле, остаје опасност од бугарске акције, па је дошло до спорења између безбедносног и саобраћајног сектора. МИД је подражо ставове струке.¹⁹⁷³

Нова конференција одржана је јула 1925. године у Пироту. Пошто је политички моменат био "неподесан за израду једне сталне саобраћајне конвенције", поново је одлучено да се изради привремени споразум. С друге стране, недостатак потребних локомотива за савладавање успона, као и потребних

---

¹⁹⁷⁰ АЈ, 334/ДУ, 650-1921, Записник са конференције у Пироту 22. 04. 1925.

¹⁹⁷¹ Исто, Министарство саобраћаја – МИД-у, пов. бр. 11531, 11. 05. 1925.

¹⁹⁷² Исто.

¹⁹⁷³ Исто, Записник са седнице представника различитих министарстава одржане у МИД-у 16. 06. 1925. (У. Бр. 3525, 18. 06. 1925).

кредита за изградњу станице у Градини, приморали су југословенске власти да, и овога пута, пристану на даљи останак представништва БДЖ-а у Цариброду. Када су бугарски делегати сазнали да нови југословенски предлог подразумева да њихово представништво остаје у Цариброду, они су "са највећом помирљивошћу примили готово све чланове онако како су предложени од стране наше делегације, па чак и оне који су очигледно показивали да се њихово присуство сматра за нелојално и да га треба обезбедити". Делегат МИД-а на конференцији закључује да се показало да је једини циљ Бугара био да, ма под каквим условима, остану у Цариброду, и наставе да прате дешавања у њему. Председник бугарске делегације Сарафов је, чак, инсистирао на закључењу саобраћајне конвенције, и попустљивост објашњавао жељом Бугарске да изгради добре односе са својим неповерљивим суседом. Делегат Министарства војске (потпуковник Димитрије Николић) није био задовољан споразумом, али је кривицу делимично сваљивао на полицијске и царинске власти које, по њему, нису добро обављале посао. Нови привремени споразум потписан је 9. јула 1925., са роком важења од годину дана, а регулисао је железничка, царинска, полицијска и поштанска питања. Имао је девет анекса и завршни протокол којим су уређени односи појединих органа. Изражена је жеља да се што пре изгради станица у Градини.¹⁹⁷⁴

Недуго по потписивању споразума појавили су се проблеми око спровођења чл. 24 којим је било предвиђено да месец дана по ступању споразума на снагу, обе стране сачине и објаве правила везана за директан превоз робе, у складу са међународном конвенцијом о превозу робе железницом. Та парвила је требало да ступе на снагу до краја 1925 године. Пошто до извршења поменутог члана није дошло, из БДЖ-а су се неколико пута током септембра и октобра 1925. године обраћали југословенским железницима и предлагали датуме за одржавање посебне конференције. Посланство у Софији је, такође, предлагало што хитније решавање овог питања.¹⁹⁷⁵ Од почетка 1926. године дошло је до постепеног (показало се и краткотрајног) побољшања југословенско-бугарских односа, у контексту опште геополитичке ситуације изазване појачаним деловањем Италије на Балкану, па је званични Београд радио на продубљивању односа како би парирао италијанској акцији. У таквом политичком амбијенту, југословенске

---

¹⁹⁷⁴ Исто, Извештај Миодрaга Петровића, делегата МИД-а на конференцији у Пироту, министру Момчилу Нинчићу (У. Бр. 4161), 14. 07. 1925.

¹⁹⁷⁵ Исто, Посланство у Софији – МИД-у, пов. бр. 155, 17. 02. 1926.

власти су одлучиле да искористе повољан политички моменат "ради регулисања свију отворених питања", односно за закључивања опште железничке, тарифске и конвенције о заједничким железничким станицама.¹⁹⁷⁶ Предлог је учињен бугарској страни, а за место састанка одређена је Софија, пошто су предходне конференције одржане у Пироту.¹⁹⁷⁷ Конференција у Софији одржана је 15-18. априла 1926. године, и на њој је постигнут споразум о промету робе железницом.¹⁹⁷⁸ Овим је "саобраћајно питање" између двеју држава било углавном регулисано.

1.5.2. Научне, културне и просветне везе

"Као да смо раздвојени бескрајним даљинама, тако се мало познајемо ми и Бугари на пољу науке, књижевности, уметности. Доиста редак је случај, и питање је да ли постоји још један, да два народа живе један крај другог, земља до земље, као кућа до куће, и носе се у тешким борбама кроз векове, познају се у ратовима и не даље... Шта раде Бугари? Мисле ли, осећају, стварају ли? Да ли нас у раздвојеном животу ипак нешто спаја, или смо потпуно различити? И читав низ других питања могао би се поставити." Овако је новинар *Политике* описао, језгровито и помало поетски надахнуто, али тачно и без имало претеривања, једно стање у културној, уметничкој и научној сарадњи између двеју држава, најављујући (јуна 1928.) гостовање бугарског оперског певача Господинова у Београдској опери. Господинов је, иначе, већ годину дана био ангажован у опери у Љубљани, и то на наговор, те 1928. године већ бившег, југословенског посланика у Софији Милана Ракића, који га је чуо у софијској опери. Господинов је новинару изјавио како је време да и неки његов београдски колега посети Софију, пошто је он посетио Београд.¹⁹⁷⁹

---

¹⁹⁷⁶ *Исто*, Записник са интерминистеријалне конференције одржане у МИД-у 01. 04. 1926.

¹⁹⁷⁷ *Исто*, Министарство саобраћаја – МИД-у, бр. 8201, 24. 03. 1926,

¹⁹⁷⁸ *Политика*, "Југословенско-бугарски саобраћај", 17. 04. 1926; "Југословенско-бугарски саобраћај", 19. 04. 1926.

¹⁹⁷⁹ *Политика*, "Један бугарски певач у Београдској опери", 10. 06. 1928.

Ретки текстови у штампи који се, када је реч о Бугарској и односима са њом, баве темама изван контекста "високе политике", говоре о томе да су јавности двеју држава веома мало познавале једна другу; да су два народа, преоптерећена негативним стереотипима о оном "другом", и (дневно)политизованим и вулгаризованим садржајима о прошлости међусобних односа, веома мало знала шта они "са друге стране границе", који су географски, језички и културолошки блиски, а политички тако далеки, "мисле, осећају и стварају".

Овај пример довољно говори о томе какве су биле везе на културном, уметничком, научном и просветном плану током 1920-их година – спорадичне, односно неорганизоване (више последица сплета околности, него плана и акције), на појединачном нивоу (више ствар личне иницијативе појединаца, него организација и институција), и под тешким теретом политичких односа – тј. до те мере ограничене да се тешко може говорити о односима у пуном смисли те речи, као о организованој и циљаној делатности државних и јавних институција. Ради се више о примерима "еснафске" солидарности и сарадње између културних и научних посленика и институција, нешто више у другој половини 1920-их година у односу на прву половину деценије. До значајнијег развоја културно-просветних односа дошло је тек у другој половини 1930-их година, након побољшања политичких односа.¹⁹⁸⁰

На пољу науке сарадња је била превасходно индивидуална. Тако је познати хрватски и југословенски историчар Фердо Шишић¹⁹⁸¹ одржавао контакте и размењивао научне материјале са својим бугарским колегом, такође познатим историчарем Василом Златарским [Васил Николов Златарски].¹⁹⁸² Златарски је 1929. године био изабран за члана Југословенске академије знаности и уметности

---

¹⁹⁸⁰ О томе сведочи документација Министарства просвете КЈ (вид. фасц. 451). О сарадњи женских удружења и организација током 1930-их година више вид. у: Georgeta Nazarska, "Bridges Over the Frontier: The Cultural Contacts Between the Bulgarian and the Yugoslavian Female Intellectual Elite in the Interwar Period", *Библиотекар, часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. XLIX, св. 3-4 (2007), стр. 375-384; Вид. и: *Българо-балкански културни взаимоотношения 1878-1944*, състав. Афродита Алексиева, Лидия Кирова, Николай Савов, Гинка Стаменова, Антоанета Тодорова, София, 1986. (Даље навођење: *Българо-балкански културни взаимоотношения...*).

¹⁹⁸¹ Фердо Шишић (1869-1940) – хрватски и југословенски историчар, стручњак за хрватску историју; професор народне историје на Свеучилишту у Загребу; академик.

¹⁹⁸² Васил Златарски (1866-1935) – један од најзначајнијих и најцењенијих бугарских медијевалиста; археолог и епиграф; писац познате тротомне "Историје бугарске државе у срењем веку". Професор и ректор Софијског универзитета (1924-1925), председник Бугарске академије наука (1921-1926).

у Загребу, а исте године је од стране ове институције, али и Српске краљевске академије позван да учествује на скупу поводом стогодишњице рођења хрватског историчара Фрање Рачког.¹⁹⁸³

Важан догађај за интензивирање сарадње међу научницима, али и за афирмацију укупних политичких односа, био је други Византолошки конгрес одржан у Београду (први конгрес одржан је у Прагу), априла 1927 године. Конгрес је дошао у тренутку када је Београд активно радио на јачању добросуседских односа са Бугарском, и на успостављању што тешњих веза. Конгрес, на коме се окупила европска византолошка елита, у јавности је означен као културни догађај првог реда. Најзначајнији листови доносили су детаљне извештаје о његовом раду на више страна. Делегате на конгресу примили су заједнички краљ Александар, председник владе и патријарх, а пријему је присуствовала већина министара. Може се рећи да је конгрес интерпретиран као догађај од националног значаја. Бугарски научници (Јордан Иванов [Јордан Иванов Николов]¹⁹⁸⁴, Стефан Бобчев [Стефан Савов Бобчев]¹⁹⁸⁵, Петар Ников [Петър Ников Попов]¹⁹⁸⁶) били су "највеће звезде" конгреса.¹⁹⁸⁷

На пољу *књижевности* практично и није било сарадње. Као и у случају науке, постојале су личне иницијативе и везе појединих књижевних посленика. Тако је, тада млади, југословенски књижевни критичар Никола Мирковић¹⁹⁸⁸ у другој половини 1920-их година одржавао присне везе са познатим бугарским песником Кирилом Христовим [Кирил Генчев Христов]¹⁹⁸⁹, чије је песме

---

¹⁹⁸³ *Българо-балкански културни взаимоотношения...*, стр. 26-28, 32, 35, 37-38 (док. 27, 28, 29, 33, 38, 41, 42, 43, 44).

¹⁹⁸⁴ Јордан Иванов (1872-1947) – бугарски слависта, историчар, археолог и фолклориста, један од најбољих познавалаца бугарске средњовековне културе; академик и професор Софијског универзитета на Катедри за бугарску књижевност. Један од оснивача Бугарског археолошког друштва и Македонског научног института.

¹⁹⁸⁵ Стефан Бобчев (1853-1940) – бугарски правник, високи судски функционер, правни историчар, публициста и политичар. Члан Народне партије; министар просвете (1911-1912).

¹⁹⁸⁶ Петар Ников (1884-1938), бугарски историчар медијевалиста, академик и професор Софијског универзитета.

¹⁹⁸⁷ Вид. писање *Политике, Правде, Времена*, од 11. до 17. априла 1927. Овом темом се детаљније бавимо у делу рада о Бугарској у јавности.

¹⁹⁸⁸ Никола Мирковић (1903-1951) – српски књижевни критичар, есејиста, преводилац. Аутор прве студије о Јовану Дучићу (1926).

¹⁹⁸⁹ Кирил Христов (1902-1979) – бугарски песник, романописац, драматург, преводилац. Један од највећих бугарских лиричара. Од 1922. до 1938. године живео у иностранству.

преводио на немачки језик и писао о њима рецензије у страним часописима.¹⁹⁹⁰ Мирковић је током 1926/27. године у *Летопису Матице српске* објавио серију приказа о бугарској књижевности (махом поезији)¹⁹⁹¹, популаришући је међу југословенском стручном књижевном публиком која, ако је судити по речима једног од најпознатијих српских и југословенских књижевника тога доба Вељка Петровића¹⁹⁹², готово да није имала представу о томе шта се дешава у бугарској књижевности – Петровић је, наиме, писао да "деветорица нас од десет српских писаца скоро ни појма нема шта се све и ко то све тамо у Бугарији пише и пева."¹⁹⁹³ Петровићева констатација нашла се у тексту – одговору на текст Кирила Христова под насловом "Песништво и споразум", који је објављен у *Политици*, а о коме ће више бити речи у делу рада о Бугарској у јавности.

Нису само поједини културни и научни посленици међусобно сарађивали, било је, мада мање, и примера сарадње међу *институцијама културе*. Током 1920-их година је постојала комуникација између представника југословенских позоришта (у Београду, Загребу, Љубљани, Новом Саду) са Народним позориштем у Софији, али је та комуникација била више пригодна и куртоазна (честитање јубилеја, позивање на прославе јубилеја).¹⁹⁹⁴ Средином јануара 1923. године, на прослави јубилеја Народног позоришта у Београду, бугарска делегација коју је предводио директор бугарског националног театра, била је посебно лепо примљена. Људсканов-Цанков, који је такође присуствовао, приметио је да је долазак бугарских уметника показао како интелектуални кругови Београда, који су изван професионалне политике, показују посебну жељу за српско-бугарским зближењем. Директора београдског театра Милана Грола¹⁹⁹⁵, дипломата назива "великим бугарофилом". Софији је предложио да се контакти

---

¹⁹⁹⁰ *Българо-балкански културни взаимоотношения...*, стр. 102-108. (док. 109-116, Мирковићева писма Христову, 1927-1929.)

¹⁹⁹¹ Вид. *Летопис Матице српске*, књ. 307, св. 3 (март 1926), стр. 238-242; књ. 308, св. 1-2 (април-мај 1926), стр. 38-44; књ. 309, св. 1-2 (јули-август 1926), стр. 116-126; књ. 309, св. 3 (септембар 1926), стр. 307-313; књ. 310, св. 2-3 (новембар-децембар 1926), стр. 360-375; књ. 310, св. 2-3 (новембар-децембар 1926), стр. 418-421; књ. 311, св. 3 (март 1927), стр. 355-381.

¹⁹⁹² Вељко Петровић (1884-1967), српски и југословенски књижевник. Био је начелник у Министарству просвете, председник Матице српске и Српске књижевне задруге, дуго година управник Народног музеја у Београду; члан САНУ.

¹⁹⁹³ *Политика*, "Песништво и споразум", 04. 01. 1927.

¹⁹⁹⁴ *Българо-балкански културни взаимоотношения...*, стр. 143-146. (док. 161-164).

¹⁹⁹⁵ Милан Грол (1876-1952), књижевни и позоришни критичар, преводац, публициста и политичар (члан Демократске странке и њен председник после смрти Љубе Давидовића); дугогодишњи драматург и управник Народног позоришта у Београду.

уметника искористе за јачање обостраних веза.¹⁹⁹⁶ Неколико недеља касније, Грол је, са делегатима других југословенских позоришта, присуствовао јубилеју Народног позоришта у Софији, почетком фебруара 1923. године. У ауторском чланку у *Политици* касније је изнео утиске о покушају атентата на Стамболијског у Народном позоришту (4. фебруара) приликом прославе јубилеја, када је бачена бомба, која није успела да повреди председника бугарске владе. Грол пише афирмативно о политици Стамболијског.¹⁹⁹⁷ Неколико дана након прославе јубилеја (10. фебруара), Народно позориште у Софији је страдало у пожару¹⁹⁹⁸, па је Загребачко позориште одлучило да одигра представу чији је приход био намењен софијском позоришту. Министарство просвете је подржало ову акцију.¹⁹⁹⁹ Подсетићемо да се све ово дешавало у жеку припрема за конференцију у Нишу, када су југословенско-бугарски односи били на узлазној линији.

Осим протоколарне и куртоазне, долазило је и до стручно-уметничке сарадње међу институцијама: августа 1926. године директор Софијске опере је од свог београдског колеге затражио помоћ приликом постављања једне Вагнерове опере²⁰⁰⁰; децембра исте године југословенска оперска певачица Кристина Роговска-Христић²⁰⁰¹ била је гост Софијске опере, где је веома срдечно дочекана, а договорено је гостовање чланице Софијске опере Минкове у Београдској опери²⁰⁰²; септембра 1927. године југословенски уметници, на челу са познатим књижевником из Загреба Миланом Беговићем²⁰⁰³, боравили су у Софији у узвратној посети бугарским уметницима. Југословенско Министарство просвете је подржало ове активности.²⁰⁰⁴ Не може остати непримећено да су се ова гостовања, и интензивирање сарадње уопште, поклапала са побољшањем политичке климе у југословенско-бугарским односима (од краја 1926. године до октобра 1927. године).

---

¹⁹⁹⁶ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 10-11; а.е. 2919а, л. 9.

¹⁹⁹⁷ *Политика*, "Атентат на Стамболијског", 09. 02. 1923.

¹⁹⁹⁸ *България XX век*, стр. 90.

¹⁹⁹⁹ *Българо-балкански културни взаимоотношения...*, стр. 164. (док. 165).

²⁰⁰⁰ *Исто*, стр. 146-147. (док. 166).

²⁰⁰¹ Кристина Роговска-Христић (1896-1960), сопран, дугогодишња првакиња Београдске опере, и једно време чланица Руске опере у Паризу.

²⁰⁰² *Политика*, "Успех гђе Роговске у Софији", 31. 12. 1926.

²⁰⁰³ Милан Беговић (1876-1948), хрватски и југословенски писац, новелиста, путописац, драматург и позоришни радник.

²⁰⁰⁴ *Българо-балкански културни взаимоотношения...*, стр. 147-148. (док. 168); *Политика*, "Наши у Софији", 19. 09. 1927.

Што се тиче *просветне сарадње*, нисмо наишли на пример институционалне сарадње између просветних министарстава двеју држава, али постојала је, у извесној, мада не значајној мери, *сарања између ученика*, што се може подвести под просветну сарадњу, с обзиром да би таква сарадња била немогућа без одобрења ресорног министарства.

Када је Бугарску априла 1928. године задесио велики земљотрес, у Краљевини СХС је дошло до готово општенародне солидарности са Бугарима, и покрета међу грађанством за помоћ пострадалима, у који су били укључени и ђаци. Тако су ученици крагујевачких школа, анимирајући и остале шумадијске школе, формирали одбор за прикупљање помоћи својим вршњацима у Бугарској. Ђачки одбор је прикупио средства, и одлучио да их бугарским ученицима преда једна делегација крагујевачких ђака која ће, на дан Св. Ђирила и Методија, посетити Пловдив и Чипран, и која ће, уједно, позвати бугарске ученике чији су домови пострадали у земљотресу, да део свога летњег одмора проведу као њихови гости.²⁰⁰⁵ Активирање крагујевачких средњошколаца није био прост индивидуални чин, већ, чини се, део једне шире акције. Наиме, средином јула је конгрес свих југословенских средњошколаца усвојио резолуцију у којој се као један од циљева истиче ширење "идеје братства и мира између наше и бугарске омладине", ради културног и интелектуалног зближења, које би било прва етапа у "стварном уједињењу свих Југословена у једну државу".²⁰⁰⁶

Предвођени инспектором Министарства просвете Јованом Кангргом, крагујевачки гимназијалци и професори, којима се су се придружили гимназијалци из Београда, отпутовали су 23. маја за Софију.²⁰⁰⁷ Делегација југословенских ученика и професора дочекана је веома свечано и примљена на највишем нову, као да је у питању висока државна делегација. Новинар који је пратио делегацију писао је да су на путу до Софије сеоска деца бацала цвеће на воз којим је путовала југословенска делегација, и овацијама и усклицима поздрављала југословенске ученике. У Софији је приређен велики дочек. Кангрга је примљен од стране бугарског министра просвете Најданова, а разговарао је и са председником владе Љапчевим. Председнику бугарског учитељског савеза уручио је новчану помоћ Југословенског професорског друштва. У свим разговорима, као

---

²⁰⁰⁵ *Политика*, "Шумадијски ђаци за своје другове Бугаре", 22. 05. 1928.

²⁰⁰⁶ *Нишки гласник*, "Рад југословенске средњошколске омладине...", 15. 07. 1928.

²⁰⁰⁷ *Политика*, "Екскурзија наших гимназиста у Пловдив", 23. 05. 1928.

и у говорима професора, истицан је значај школства и образовања у развијању братских осећања и зближењу два народа. Затим су гимназијалци посетили пострадале градове Пловдив и Борисовград, где су, такође, веома срдечно примљени. Кангрга је уручио помоћ коју су ученици прикупили (6000 динара у Пловдиву и 3000 динара у Борисовграду).²⁰⁰⁸

Проблем је, међутим, настао када је требало организовати боравак ученика из Борисовграда, који су били позвани да део распуста проведу код југословенских ученика. Министарство просвете је имало велики проблем да пронађе смештај за само 30 бугарских ученика. Директори гимназија у Крушевцу, Јагодини, Горњем Милановцу, Ужицу, Београду (Прва мушка гимназија), Чачку, Ваљеву, Смедереву, Краљеву, Панчеву и Земуну су обавестили министарство да "нису нашли одзив код родитеља својих ђака у погледу смештаја бугарских ђака", а као разлог су најчешће наводили да су деца имућних родитеља отишла на летовање, док сиромашне породице нису могле да се прихвате гостопримства. У Панчеву, Краљеву и Јагодини упитани родитељи и ђаци, једноставно, нису хтели да приме бугарске ђаке (не наводећи посебан изговор). У Смедереву су пристали да приме само троје ђака. Министарство просвете се затим обратило Министарству унутрашњих дела, Црвеном крсту и подмлатку Црвеног крста за новчану и материјалну помоћ око смештаја бугарских ђака.²⁰⁰⁹ На основу расположиве грађе, не можемо дати прецизан одговор на питање о правим мотивима за одбијање гостопримства бугарским ђацима. Један од разлога би заиста могао бити одсуство дела ученика који су летњи одмор проводили ван својих места, али, имајући у виду ширу слику југословенско-бугарских односа, као и јавни дискурс о Бугарима од почетка 1920-их, врло је могуће да је одбијање последица негативних ставова према њима, без обзира што су, после земљотреса у Бугарској, у штампи преовладавали дискурс о "братству", позиви на солидарност, хуманост, добросуседство, зближење итд. Чини нам се немогућим да се једним таласом позитивних написа и "налетом" хуманости и "братољубља" према Бугарима,

---

²⁰⁰⁸ Исто, "Дочек наших ученика у Софији", 27. 05. 1928; "Наши гимназисти у Пловдиву", 29. 05. 1928; "Утисак наших ђака са путовања по Бугарској", 30. 05. 1928.

²⁰⁰⁹ АЈ, 66-1271-1520, Смедеревска гимназија – Министарству просвете, К. Бр. 615, 08. 07. 1928; Краљевачка гимназија – Министарству просвете, бр. 424, 11. 07. 1928; Панчевачка гимназија – Министарству просвете, бр. 614, 18. 07. 1928; Јагодинска гимназија – Министарству просвете, бр. 761, 09. 07. 1928; Министарство просвете – МУД-у, К. Бр. 504, 13. 07. 1928; Министарство просвете – подмлатку Друштва Црвеног крста, С. Н. Бр. 25006, 25. 07. 1928; Министарство просвете – Црвеном крсту, С. Н. Бр. 25330, 31. 05. 1928.

избрише оно што је годинама акумулирано у јавности као доминантна слика о њима. У том контексту, вероватно није случајност, заправо је врло индикативно, што је Министарство просвете покушало да организује боравак бугарске деце у градовима који су се за време последњег рата налазили изван бугарске окупационе зоне (Крагујевац, Јагодина, Смедерево итд).

Решење за бугарске ђаке је на крају пронађено. Црвени крст, Феријални савез, организација Јадранска стража и скаутске колоније организовале су пријем ђака у својим летовалиштима у Мартишници, Стефан Граду, Цавтату. Љубљански подмладак Црвеног крста је одлучио да прими већи број бугарске деце у приватном смештају. МИД је финансијски помогао смештај бугарских ђака.²⁰¹⁰ Дакле, ђаци су распоређени "далеко" од србијанских градова, који су првобитно планирани за њихов смештај.

Средњошколска сарадња која је започела посетом крагујевачких и београдских гимназијалаца, настављена је на страницама средњошколског часописа *Бачка дружина*, који је излазио по одобрењу Министарства просвете. По речима самог уредника, часопис је од јесени 1928. године добио "општејугословенски карактер", јер су и бугарски средњошколци ангажовани као сарадници. У истом броју је објављен чланак на бугарском језику ученика седмог разреда из Београда Војислава Грола (син Милана Грола – И. Р.) под насловом "За зближење бугарске и српске омладина", као и одломак из писма једног ученика осмог разреда из Софије, које почиње речима: "Ево ти рука брата Србине и пружи ми своју у име Словенства!"²⁰¹¹ У наредном броју објављена је песма истог бугарског ученика "Мој интимни сан", која позива на уједињење "од Варне до Соче" и очекује дан када ће "један народ" ускликнути да је било "доста проливања братске крви".²⁰¹² Пракса објављивања песама југословенских и бугарских ученика чија су тема југословенство, братство и словенска блискост настављена је и у наредним бројевима: у једном од њих, на песму бугарског ученика "Југословенче", одговорио је ученик из Крагујевца песмом "Брату Бугарину", која почиње стихом: "Згазимо прошлост црну и сетну..."²⁰¹³

---

²⁰¹⁰ *Политика*, "Бугарска деца на нашем приморију", 24. 07. 1928; "Гимназисте из Бугарске на нашем приморију", 31. 07. 1928.

²⁰¹¹ *Бачка дружина*, год. III, бр. 1 (септембар 1928.), стр. 1-3.

²⁰¹² *Исто*, год. III, бр. 2 (октобар 1928.), стр. 8.

²⁰¹³ *Исто*, год. III, бр. 4-5 (децембар 1928 – јануар 1929.), стр. 2; год. III, бр. 6-7 (фебруар-март 1929.), стр. 6.

Из приложеног се може видети да су, мада више посредно, кроз подршку и одобравање, иза сарадње ученика стајале просветне власти, што наводи на закључак да се ова сарадња одвијала на јасан, али ипак опрезан, подстрек државних власти, као одраз главних трендова државне политике према Бугарској у датом периоду.

1.6. Дипломатска служба Краљевине СХС у Бугарској

1.6.1. Посланство у Софији

Први представник Краљевине СХС у Бугарској био је војни делегат, пуковник Милан Туцаковић. Он је одређен на захтев главнокомандујућег савезничких снага генерала Д'Епера, који је 19. октобра 1918. године од српске Врховне команде затажио да пошаље официра који би привремено био стављен на располагање генералу Трусону, начелнику штаба савезничке војске и представнику при бугарској влади, ради регулисања питања проистеклих из примене одредаба примирја с Бугарском, посебно у вези са репатрирањем ратних заробљеника. Пуковник Туцаковић је стигао у Софију 27. октобра 1918 године.²⁰¹⁴ Све до пролећа 1920. године војна делегација била је једини представник Краљевине СХС у Бугарској. Она је представљала и цивилне и војне власти (јер се на њеном челу налазио Делегат Владе и Врховне Команде²⁰¹⁵, како је гласила званична функција пуковника Туцаковића), и бавила се војним и политичким питањима.

Првог марта 1920. године у Софију је упућен дипломата Димитрије Димитријевић²⁰¹⁶, "у својству делегата Краљевске владе за све политичке и

---

²⁰¹⁴ Д. Тасић, *Рат после рата...*, стр. 123-125.

²⁰¹⁵ Туцаковић је био Делегат Владе и Врховне команде при штабу француске војске, а не при бугарској влади.

²⁰¹⁶ **Димитрије (Мита) Димитријевић**, рођен је у Крагујевцу (1878). Завршио је Филозофски факултет у Београду (1901), одсек филологија, историја, географија. Био је практикант у Министарству просвете и црквених дела (1900-1901), гимназијски професор- приправник и суплент (1901-1903), чиновник Пресбириа МИД-а (1905-1907). За писара МИД-а је постављен указом јуна 1907., а новембра 1913. за вице-конзула у

цивилне ствари", зато што "још није наступила могућност обнове дипломатских односа са Бугарском". МИД је, такође, наложио да се капетан Миливоје Милчић, предратни секретар Посланства у Софији, који је био придодат Војној делегацији, "има сматрати као аташиран г. Димитријевићу."²⁰¹⁷ Тако је двочлана цивилна мисија Краљевине СХС почела да функционише у Бугарској.

Одмах по доласку цивилног делегата дошло је до спора око надлежности између војне и цивилне мисије. Димитријевић се жалио МИД-у да га је заступник пуковника Туцаковића (који је отишао на нову дужност), потпуковник Иван Докић сматрао потчињеним, и тражио да се Докићу стави до знања карактер цивилне мисије.²⁰¹⁸ МИД је у свом допису војном министру од 20. априла нагласио да су све државе у Бугарску већ упутиле своје цивилне представнике (велике силе *високе комесаре*, а остале државе *комесаре*), и да је Војна делегација Краљевине СХС остала последња "у смислу ранијих функција" војних делегација, које су већ претворене у Војне мисије, и чија је улога сведена на чисто војна питања. МИД је саветовао да и наша Војна делегација изврши трансформацију, и смањи број чланова са 20 на 5 (три официра и два подофицира).²⁰¹⁹ На поновну интервенцију МИД-а, министар војни је 9. маја 1920. издао наређење да се Војна делегација трансформише у Војну мисију "са задатком одржавања везе са француским штабом за чисто војне послове". За шефа мисије одређен је потпуковник Докић.²⁰²⁰ Овим разграничењем мисија спор није окончан. Крајем

Солуну. Априла 1914. је премештен за секретара Посланств у Софији. На том положају га је затекао рат. После рата кратко је радио у дипломатској служби. Маја 1919. указом је постављен за секретара посланства у Петрограду, али је пензионисан после месец дана и разрешен дужности септембра исте године. Реактивиран је наредне године (1920) и постављен за цивилног комесара у Софији (у рангу секретара Посланства), где је остао до јула исте године, када је премештен за секретара Посланства у Атини. Септембра 1921. прелази у Министарство финансија, као шеф обавештајне службе, где остаје до априла 1923., када је изабран за народног посланика на листи Народне радикалне партије. Реактивиран је (по други пут) у дипломатској служби указом из фебруара 1925., када је постављен за саветника Посланства у Бриселу, али је новембра исте године пензионисан у рангу саветника. (АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 723, Персонални досије Д. Димитријевића)

²⁰¹⁷ АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 736, Решење министра иностраних дела, Пр. Бр. 554, 01. 03. 1920; л. 743, Допис министра иностраних дела министру војном, Пр. Бр. 830, 21. 03. 1920.

²⁰¹⁸ Исто, л. 741, Димитријевићево писмо Тихомиру Поповићу, 15. 03. 1920.

²⁰¹⁹ Исто, л. 752, Копија дописа МИД-а министру војном и морнарице, без броја, 25. 04. 1920.

²⁰²⁰ Исто, л. 757, Министарство војно и морнарице – МИД-у (прослеђено наређење министра војног делегату у Софији, Пов. Ф. Ђ. Бр. 38, 9. 05. 1920.) Поред Докића, Војна мисија је имала још четири члана: активни артиљериски поручник Жарко Поповић, један активни наредник и два војника кадровца; После гашења Војне мисије (октобра 1920.), Докић је одређен за Војног изасланика у Бугарској. (Д. Тасић, *Рат после рата...*, стр. 172-

маја, Докић је отказао да одржава везу између француског штаба и цивилног комесара, што је озбиљно довело у питање рад мисије, јер су преко француског штаба ишле све рекламације делегација савезничких земаља у Софији. Настављене су и међусобне оптужбе.²⁰²¹ Поред питања надлежности, Димитријевић и Докић су се спорили и око подела просторија у згради Посланства, у којој су биле смештене обе мисије. Спор је решен крајем јуна у корист цивилне мисије – Докић је сав намештај и просторије предао цивилном комесару.²⁰²²

За Димитријевића је ово био крај службовања у Софији, јер је убрзо премештен. Разлог за премештај је, по свему судећи, било његово превелико и самоиницијативно упуштање у контакте са бугарском владом и рад на зближењу у мери која је превазилазила оквири утврђене владине политике према Бугарској (овако је сам Димитријевић тумачио могуће разлоге премештаја).²⁰²³ Правдајући се, сам је Димитријевић сматрао да му се у МИД-у "неће замерити" што је "уместо удаљености у личним односима, подржавао контакте у циљу изазивања не само политичке него и моралне надмоћности наше нације".²⁰²⁴ Према сазнањима новопостављеног комесара Тадића, Димитријевићу је у клубу владајуће БЗНС, приређена свечана опроштајна вечера од стране председник владе Стамболијског, којом приликом је од присутних "добрио овације". На том банкету се доскорашњи комесар жалио неким бугарским народним посланицима "да је премештен благодарећи грчким интригама због свог бугарофилства."²⁰²⁵ Димитријевић је, очигледно, имао јаке контакте у Софији и јак утицај на владајуће бугарске

---

173); Као представник Краљевине СХС потпуковник Докић је, после ратификације Нејског уговора, постао члан двадесетпеточлане савезничке комисије у Софији чији је задатак био надгледање извршења мировног уговора од стране Бугарске. (*Политика*, "Односи са Бугарском", 18. 08. 1920.)

²⁰²¹ АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 764, МИД - Министарству војном, пов. бр. 1871, 30. 05. 1920; л. 776, Министарство војно-МИД-у (рапорт потпуковника Докића од 9. јуна), Пов. Ф. Ђ. Бр. 3948, 17. 06. 1920.

²⁰²² Вид. преписку о томе: АЈ, 334/ПСО-149-472, л. 753, Извештај Димитријевића МИД-у, бр. 125, 03. 05. 1920; л. 758, Допис министра војног МИД-у, Пов. Ф. Ђ. Бр. 1060, 18. 05. 1920; л. 762, Димитријевић - МИД-у, Пов. бр. 183, 24. 05. 1920; л. 765, Извештај потпуковника Докића (прослеђен министру иностраних дела од стране министра војног, Пов. Ф. Ђ. Бр. 1506, 25. 05. 1920.); л. 777, Министарство војно и морнарице МИД-у, Пов. Ф. Ђ. Бр. 5071, 27. 06. 1920; Овим питањем детаљније смо се бавили у свом раду: Иван Ристић, "Дипломатско-конзуларна представништва и представници Краљевине СХС у Бугарској 1920-1929", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012), стр. 100-102.

²⁰²³ АЈ, 334/ПСО-149-472л. 778, Димитријевићево писмо министру, бр. 273, 04. 07. 1920.

²⁰²⁴ *Исто*, л. 784, Димитријевић - МИД-у, 08. 07. 1920.

²⁰²⁵ *Исто*, л. 790, Тадић - МИД-у, пов. бр. 111, 08. 07. 1920.

кругове, чему је сигурно допринело његово добро познавање бугарских прилика и раније службовање у Бугарској.

За разлику од предходника, комесар Јеврем Тадић²⁰²⁶ (преузео дужност 5. јула 1920. године) је био много обазривији у опхођењу са бугарском страном, доследно пратећи "линију" званичне политике. Приликом разговора са царем Борисом, Тадић је напоменуо да је за зближење два народа, на чему је инсистирала влада Стамболијског, "потребно да прође довољно времена да се заборави најновија тешка прошлост", да се ствари не форсирају, а активности усредсреде на културну, економску и трговинску сарадњу.²⁰²⁷ Иначе, Тадић је предао акредитиве 23. августа и тиме постао први дипломатски представник (у рангу отравника послова) Краљевине СХС у Бугарској. Овим су званично успостављени дипломатски односи, али и поново успостављено Посланство у Софији.²⁰²⁸

Тадића је наследио посланик Милан Ракић²⁰²⁹, који је у Софији службовао у једном од најкритичнијих периода како југословенско-бугарских међуратних

---

²⁰²⁶ **Јеврем Тадић**, рођен у Ваљеу (1882). Завршио је Правни факултет у Београду (1904) а усмени део доктората одбранио у Паризу (1907). Септембра 1907. постављен је за писара МИД-а. Фебруара 1909. је премештен за писара у Посланству у Берлину, а новембра у Посланству у Паризу. Новембра 1911. премештен је за писара у Посланству у Петрограду. Новембра 1912. је унапређен у ранг секретара и премештен у Посланство у Бечу, али остаје на служби у Петрограду до маја 1919 године. Новембра 1919. је унапређен у саветника и премештен у Посланство у Вашингтону, а исте године постављен је за отправника послова у Варшави (основао је Посланство у Варшави и био први дипломатски представник у Пољској). Јуна 1920. постављен је за цивилног комесара у Софији, где остаје до јуна 1921., када је премештен за саветника Посланства у Вашингтону. Саветник Посланства у Лондону постаје 1922. године, а марта 1923. саветник Посланства у Бечу. Јула 1923. постављен је за шефа Одељења за међународне уговоре МИД-а, а јануара 1925. за директора Политичког одељења. Октобра 1926. постављен је за саветника Посланства у Будимпешти, децембра 1926. унапређен у посланика у Цариграду (на дужност је упућен 3. септембра 1927 године). Маја 1929. стављен је "на расположење". Пензионисан је јуна 1931 године. (АЈ, 334/ПСО-196-519, Персонални досије Ј. Тадића).

²⁰²⁷ АЈ, 334/ПСО-84-250 (Персонална архива Посланства Краљевине Југославије у Софији), Тадић - Нинчићу, пов. бр. 407, 02. 09. 1920.

²⁰²⁸ АЈ, 371-34-45, л. 140, Нинчић - Посланству, пов. бр. 3578, 25. 08. 1920.

²⁰²⁹ **Милан Ракић**, рођен у Београду (1876). Завршио је Правни факултет у Паризу (1900). Пре дипломатије је радио као чиновник у Извозној Банци и Министарству финансија (1903-1904). Априла 1904. постављен је за писара друге класе у МИД-у, а маја 1905. за писара исте класе у Конзулату у Приштини. Октобра 1905. постаје вице-конзул треће класе у Скопљу, а септембра 1906. вице-конзул исте класе у Приштини. Јула 1907. постављен је за вице-конзула друге класе у Солуну, а септембра наредне године поново је премештен за вице-конзула у Приштини. Децембра 1910. постаје конзул у Приштини. Октобра 1911. унапређен је у секретара друге класе и премештен на рад у МИД-у, где је јуна 1912. унапређен у прву класу. Априла 1914. постављен је за генералног конзула у

односа, тако и бугарске историје прве половине XX века. Осим комплексних питања која су проистицала из извршења мировног уговора, а којима се свакодневно морао бавити, и сталних акција ВМРО-а које су "тровале" ионако напете односе две државе, Ракића је у Бугарској задесила тешка унутрашња криза изазвана превратом. Ракић је у својој дипломатској каријери највише времена провео у Софији (јануар 1921 - фебруар 1927). Прво је био отправник послова, а од фебруара 1922. године *изванредни посланик и опуномоћени министар* (што значи да су тада дипломатски односи подигнути на највиши ниво).²⁰³⁰ Предајући акретитиве цару Борису, Ракић је изјавио да је његов задатак у Бугарској да ради на утврђивању добросуседских односа, напомињући да су "разлике и супротности" неизбежне на почетку новоуспостављених односа, али да се, с временом, оне смањују, што је позитиван тренд.²⁰³¹

Ракић је у Бугарској био веома поштован. Александар Цанков, Ракићев вишегодишњи саговорник по не баш пријатним темама, имао је о њему изразито позитивно мишљење. У својим мемоарима записао је: "Милан Ракић је био културан човек, префињен, више песник, али тиме не желим да омаловажим или потценим Ракића као дипломату. Не, он је био један од најбољих српских дипломата, који су службовали у Софији. Али, као песник, био је искренији, хуманији и, дозволите ми да кажем, отворенији, чак пријатељ." Цанков наводи да је Ракић био пријатељ са многим бугарским интелектуалцима, посебно са Григором Василевим, и да су они позитивно утицали на његове ставове о

Скадру, а јануара 1915. за саветника Посланства у Букурешту, где остаје до краја 1917. године, када је постављен за отправника послова у Стокхолму. Првог јула 1918. постављен је за посланика у Копенхагену. Ракић је указом постављен за дипломатског представника у Софији 14. фебруара 1920., упућен је на дужност 8. децембра, стигао је у Софију 8. јануара 1921., а преузео дужност 13. јануара. Првог марта 1923. унапређен је у посланика прве класе. Указом од 2. фебруара 1927. премештен је за посланика у Риму. По новом Закону о чиновницима, јуна 1931. је преведен у посланика прве положајне групе. Пензионисан је 29. априла 1933 године. Интересантно је да је Ракићу, тада посланику у Копенхагену, после одлуке о гашењу тамошњег Посланства, понуђен Вашингтон за место службовања. Ракић је одбио, уз образложење да не може успешно вршити службу са мало прихода (700 долара месечно) и без потребних веза у престоници САД. (АЈ, 334/ПСО-187-510, Персонални досије М. Ракића); Детаљније о Ракићевом кретању у служби у: Милан Ракић, *Конзулска писма 1905-19011*, прир. Андреј Митровић, Београд, 1985, стр. 379-385. (*Хронологија Ракићевог службовања*). О Ракићу у дипломатији видети и: предговор А. Митровића, *Дипломата Милан Ракић и његово сведочење о историји*, у М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, стр. 7-37; Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Београд, 2002, стр. 152-181.

²⁰³⁰ С. Великов, *Правителството на БЗНС и балканското сџтрудничество*, стр. 383.

²⁰³¹ АЈ, 334/ПСО-84-250, л. 68, Копија говора приликом предаје акретитива цару Борису.

Бугарској.²⁰³² Када су се августа 1924. године пронеле вести да ће Ракић бити именован за посланика у Паризу (које нису биле неосноване²⁰³³), провладино софијско *Слово* је писало да ће то бити "примљено са општим жаљењем у свим круговима", јер Ракић у Софији "ужива велико уважање и искрене симпатије". Лист закључује да ће његов одлазак бити "велики губитак за развој српско-бугарских односа".²⁰³⁴ О поштовању које је уживао сведочи и његов испраћај из Софије (24. фебруара 1927.) На станици су га испратили изасланик бугарског цара, министар Буров, министар војни Влков, министри просвете и правде, председник Собрања (и бивши председник владе) Александар Цанков, представници дипломатског кора, неколико бивших министара, многи посланици Собрања, као и многобројни пријатељи и познаници који су "испунили престонички перон". Званични *Демократически зговор* је констатовао да је Ракић "потпуно часно испунио тешку мисију, допринео срећном решењу многих проблема и често одагнао озбиљне неспоразуме". Лист је навео да одлазак Ракића "изазива живу жалост" јер је у бугарској престоници оставио много пријатеља и симпатија. *Слово* је писало да је Ракић успевао да ублажи атмосферу неријатељства између двеју држава, и направи "први мост" између Београда и Софије, док је Григор Василев у *Прапорецу* истакао неуморност Ракића у "стварању корисног дела" за време службовања у Софији.²⁰³⁵ Још један занимљив детаљ из Ракићеве дипломатске праксе у Бугарској: на основу онога што је пензионисани генерал Вазов рекао на једном јавном предавању у Софији, може се рећи да је Ракић имао донекле резервисан став према политици своје владе. Генерал је изјавио да се потпуно слаже са мишљењем Ракића да "када би Београд могао да се премести у Софију и да ту види право стање ствари, онда би многе предрасуде пале." У говору је Вазов похвалио и Миту Димитријевића за однос према Бугарској.²⁰³⁶ Можда је Ракићево боље разумевање позиција Бугарске последица појаве коју теоретичари и историчари дипломатије називају

---

²⁰³² А. Цанков, *Моето време*, стр. 194; Вид. и предходно издање мемоара А. Цанкова: *България в бурно време*, стр. 198.

²⁰³³ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, стр. 241. (Очекивало се да, због промене владе у Београду, у Париз буде послат Ракић, као близак Демократској странци).

²⁰³⁴ *Правда*, 31. 08. 1924., стр. 4.

²⁰³⁵ *Политика*, "Одлазак г. Ракића из Софије", 26. 02. 1927; *Самоуправа*, "Бугарска штампа о г. Ракићу", 27. 02. 1927.

²⁰³⁶ АЈ, 338-9-23, л. 801, МИД - Посланству у Паризу (прослеђен извештај дописника за штампу у Софији о говорима генерала Жекова и Вазова), пов. бр. 3071, 08. 04. 1927.

"прихватањем туђих обичаја" ("локализацијом"), или "идентификацијом са земљом службовања", која се може јавити код дипломата који су дуже време на истој функцији. Дипломата се налази на "првој линији фронта", он је у непрестаном контакту са локалним функционерима и утицајним појединцима, тако да временом почиње да показује извештајан степен симпатија за гледишта оних са којима је у свакодневном контакту.²⁰³⁷

Ракић је био поштован и међу дипломатама у бугарској престоници, који су о њему имали високо мишљење, не само као о врсном професионалцу, већ и о његовим људским особунама, таленту, манирима итд. Поштовање и дивљење према Ракићу још упечатљивијим чини то што је потицало и од дипломата из земаља ненаклоњених Краљевини СХС.²⁰³⁸ У време једне од југословенско-бугарских криза (лето 1922.) италијански посланик у Софији Алдрованди описује га као "наизглед умереног, али поносног патриоту", који је противник начина владања Стамболијског.²⁰³⁹ Аустријски посланик у Софији Ракићево држање у време преврата оцењује као рационално и одмерено "и поред свег свог српског менталитета с којима ствари схвата"; он "води рачуна о стварности" и тачно извештаја своју владу.²⁰⁴⁰ Италијански посланик у Софији Ринела је у јеку југословенско-бугарске кризе почетком 1924. године Ракића описао као "толерантну и јако умерену личност", напомињући његов допринос смиривању.²⁰⁴¹ Његово држање током ове кризе исто оцењују немачки посланик у Београду и аустријски у Софији. Немачки посланик у Софији га крајем 1924. године описује као дугогодишњег "добронамерног творца приближавања Србије и Бугарске".²⁰⁴² Слично је мислио и британски посланик у Београду: захваљујући својој тактичности и умерености Ракић је успевао да са бугарском владом одржи пријатељске односе, упркос честим кризама. Сматрао га је "једним од најумнијих и најодмеренијих југословенских дипломата".²⁰⁴³ Француски посланик у Софији Жорж Пико о Ракићу је имао изузетно позитивно мишљење, а његово држање у

---

²⁰³⁷ Džof R. Beridž, *Diplomatija. Teorija i praksa*, Beograd, 2008, str. 165-166.

²⁰³⁸ Вид. Андреј Митровић, "Савременици о дипломати Милану Ракићу", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 38, св. 3-4 (1972), стр. 202-206; М. Ракић, *Конзулска писма*, стр. 9-12 (предговор А. Митровића).

²⁰³⁹ Телеграм из Софије, 12. 07. 1922. (ИДД/1/1, док. 67, стр. 188-189).

²⁰⁴⁰ А. Митровић, *Савременици о дипломати Милану Ракићу*, стр. 203

²⁰⁴¹ Телеграм из Софије, 12. 01. 1924. (ИДД/1/1, док. 117, стр. 287).

²⁰⁴² А. Митровић, *Савременици о дипломати Милану Ракићу*, стр. 203-204.

²⁰⁴³ АЈ, FO/371, С 904/808/92, No. 31, From Mr. Kennard, Belgrade, 27. 01. 1927; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 442.

Софији окарактерисао као "умерено и опрезно".²⁰⁴⁴ Италијански посланик у Београду Бодреро је новоименованог посланика у Риму описивао као "симпатичног, ученог и врло пријатног човека", и посебно наглашавао елеганцију и грациозност његове супруге Милице.²⁰⁴⁵

Ни службовање Ракићевог наследника Љубомира Нешића²⁰⁴⁶, у то време већ доајена југословенске дипломатија, није протекло у ништа мање деликатној атмосфери. Именовање Нешића дошло је у најделикатнијем тренутку, у време најжешће италијанске дипломатске и политичке акције на Блакану уперене против Краљевине СХС. За званични Београд је било од кључне важности да Бугарску "сачува" изван италијанског антијугословенског обруча. Љуба Нешић је био готово идеалан за тај тежак задатак, познат као ватрени поборник и идеолог српско-бугарског пријатељства и братства, може се рећи као бугарофил, још из предратних дана.²⁰⁴⁷ Због тога је бугарска влада "са највећим задовољством" дала агреман за Нешића, истог дана када јој је затражен.²⁰⁴⁸ Међутим, и Нешић је имао своје услове. Тражио је да влада промени своју дотадашњу политику према Бугарској, и да крене путем помирења и споразумевања са њом. Био је свестан тежине ситуације и многих отворених питања, али је веровао да се добра воља коју показују обе стране свакако треба искористити.²⁰⁴⁹

---

²⁰⁴⁴ S. Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, стр. 241.

²⁰⁴⁵ Bodrero al Mussolini, Belgrado, 06. 03. 1927. (DDI/VII/V, No. 51, str. 51.)

²⁰⁴⁶ **Љубомир (Љуба) Нешић**, рођен у Крагујевцу (1879). Завршио је Правни факултет у Београду (1906). У дипломатској служби је од јула 1905. као практикант. Септембра 1906. постаје дневничар, а јуна 1907. писар МИД-а. Децембра 1913. унапређен је у секретара пете класе, али даје оставку и до мобилизације (јула 1914.) ради као адвокат у Приштини. Враћа се у дипломатску службу октобра 1915 године. Одлуком министра новембра 1916. постављен је за шефа Југословенског одсека МИД-а. Јуна 1919. постаје делегат МИД-а у Скадру, а затим у Трсту (1920). Марта 1922. постављен је за посланика Краљевине СХС друге класе у Тирани (остао је на рад у МИД-у), а октобра 1923. за посланика исте класе у Прагу. Марта 1925. је на кратко стављен "на расположење", али је новембра 1925. указом поново постављен за посланика прве категорије, прве групе (највиши ранг) у Прагу. Августа 1926. премештен је за посланика у Варшави. Указом од 2. фебруара 1927. постављен је за посланика у Софији (преузео је дужност 10. априла). У Софији је остао до 1930., када је указом од 5. јуна премештен за посланика у Турској. На основу новог Закона о чиновницима, преведен је (јуна 1931.) у посланика прве положајне групе. Преминуо је 17. јануара 1932 године. (АЈ, 334/ПСО-178-501, Персонални досије Љ. Нешића)

²⁰⁴⁷ Архив САНУ, МА, бр. 14387/8682, Белешке о српско-бугарским односима, стр. 4; К. St. Pavlović, *Vojislav Marinković (4)*, стр. 12.

²⁰⁴⁸ АЈ, 334/ПСО-178-501, Ракић - МИД-у, пов. бр. 79, 04. 02. 1927.

²⁰⁴⁹ АЈ, FO/371, С 2872/242/92, From Sir W. Erskine, Sofia, 28. 03. 1927.

Због своје истрајности у политици зближења са Бугарима, као и због своје "искрености и добродушности", Нешић је, као и његов предходник, уживао "опште поштовање у Софији."²⁰⁵⁰ Био је, међутим, превелики идеалиста у погледу југословенско-бугарског зближења. Његов савременик и сарадник Милан Антић записује да је Нешић био смењен са места посланика у Софији јер се његов "политички идеализам" сукобио са "нервозним реализмом" министра Маринковића по питању односа са Бугарском.²⁰⁵¹ Нешићево веровање у "србофилство" и "русофилство" појединих бугарских политичара и јавних радника Антић је оцењивао као "наивно", иако је према њему гајио искрено поштивање.²⁰⁵² Слично мишљење о Нешићу имао је Виљем Ерскин, на кога је оставио "веома повољан утисак". Сматрао га је превише оптимистичним идеалистом, који је био пун ентузијазма, и истински привржен идеји зближења.²⁰⁵³ Кенрад је био мало опрезнији у карактеризацији Нешића, описујући га као неког "за кога се верује да је задржао одређене симпатије према тежњама потученог ривала своје земље."²⁰⁵⁴

За функционисање Посланства током 1920-их година хронични проблем представљао је *недостатак људства*. Службеници Посланства (секретари и писари) су често одсуствовали или су, по наредби МИД-а, упућивани на нове дужности (трајно или привремено), што је, поред ионако малог броја службеника, представљало велики проблем за све шефове дипломатске мисије. Тако комесар Димитријевић тражи да му се пошаље један млади чиновник јер су се послови око издавања пасоша и различитих рекламација толико увећали, да Милчић, једини службеник Посланства, није све могао да постигне.²⁰⁵⁵ И комесар Тадић је имао истоветни проблем.²⁰⁵⁶ Посланик Ракић је, одмах по доласку, због увећања посла и очекивања још већих обавеза после доласка Међусавезничке репарационе комисије у Софију, морао да прими у рад дактилографкињу.²⁰⁵⁷ Марта 1923. године Ракић упозорава да због недостатка људства "наши интереси у Бугарској трпе штету" и тражи два чиновника (пошто је Милчић, по наредби МИД-а, упућен

---

²⁰⁵⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 597, нар. 22.

²⁰⁵¹ Као у нап. 2047.

²⁰⁵² Архив САНУ, МА, бр. 14387/9912, Белешке о српско-бугарским односима, стр. 27.

²⁰⁵³ АЈ, FO/371, С 2872/242/92, No. 56, From Sir W. Erskine, Sofia, 28. 03. 1927.

²⁰⁵⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, str. 431.

²⁰⁵⁵ АЈ, 334/ПСО-84-250, Димитријевић -МИД-у, пов.бр.147, 11. 05. 1920; Димитријевић -МИД-у, пов. бр. 230, 09. 06. 1920.

²⁰⁵⁶ АЈ, 334/ПСО-149-472, Тадић - МИД-у, пов. бр. 309, 07. 07. 1920.

²⁰⁵⁷ АЈ, 334/ПСО-84-250, Ракић - МИД-у, пов. бр. 108, 18. 02. 1921.

у Ниш за секретара мешовите комисије).²⁰⁵⁸ Ракићу се делимично изашло у сусрет јер је маја 1923. године на рад у пасошко одељење Посланства упућен аташе Цветан Ђорђевић.²⁰⁵⁹

Изузетно важно за разумевање околности под којима је функционисало Посланство као и односа између дипломатске мисије и окружења, је објашњење које је Ракић послао МИД-у по питању недипломатског особља Посланства: "Питање послуге, које је можда за свако друго Посланство ситница, за Посланство у Софији је од врло велике важности, због поверљиве службе. Не може се ни замислити да се може узети какав странац или Бугарин, јер то би сигурно уједно био и агент бугарски."²⁰⁶⁰ Ракић наводи да је Посланство због тога практиковало да ангажује сељаке из пиротског округа, али се то показало непрактичним, јер је за њих рад за Посланство био "нека врста печалбе", зависио је од "добре или рђаве жетве" и одлазили би чим би у Србији нашли бољи посао. Зато предлаже да му МИД пошаље једног жандара са искуством у "спољној поверљивој служби" и једног послужитеља који је већ службовао у МИД-у и који је дискретан "што је за службу у Посланству нарочито потребно".²⁰⁶¹ Треба знати да су посланства на страни била центри спољне обавештајне службе којом је руководио МИД. Преко својих повереничких мрежа, Посланства су прикупљала информације о политичким приликама у одређеној земљи. У Бугарској је обавештајни рад био посебно фокусиран на праћење активности ВМРО-а, ВРТОП-а и других антијугословенских група, али и политичких странака. За обавештајни рад, односно одржавање строго конспирисаних веза са повереницима унутра поменутих организација, били су задужени секретари Посланства. У Софији су, у

---

²⁰⁵⁸ Исто, Телеграм Ракића МИД-у, Пов. бр. 174, 07. 03. 1923.

²⁰⁵⁹ Исто, Допис МИД-а Ракићу, бр. 1998, 23. 05. 1923. **Цветан Ђорђевић** је био делегат Министарства унутрашњих дела, заправо, полицијски аташе у Софији. Званично, он је био на челу пасошког одељења, а његова права служба била је обавештајни рад у Бугарској (видети сачуване извештаје Ц. Ђорђевића у: АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамба, бр. 335, фасц. 109, досије "Бугарска", Извештаји делегата МУД-а у Софији 1926-1928. Нажалост, сачувано је само неколико извештаја упућених Одељењу за државну заштиту). Ђорђевић је имао ранг секретара Посланства, плату је примао од Миистарства унутрашњих дела, а додатак од МИД-а (АЈ, 334-Персонални одсек, 84-250, Списак службеника, дневничара и служитеља у Посланству у Софији, без датума, списак је састваљен најраније јула 1927., а најкасније јуна 1928 године.)

²⁰⁶⁰ АЈ, 334/ПСО-84-250, Ракић - МИД-у, пов. бр. 250, 28. 03. 1923.

²⁰⁶¹ Исто.

другој половини 1920-их и почетком 1930-их година, повереничком мрежом руководили секретари Вукашин Шећеровић и Славко Којић.²⁰⁶²

Посланик Љуба Нешић је наставио да "мучи муку" са недостатком људства. Тражио је чиновника који би водио рачуноводствене послове, и "бар једног чиновника" за остале послове. По првој молби му није удовољено, али му је за писара из МИД-а послат Корнелије Данингер.²⁰⁶³ Иначе, у време када је Нешић био посланик, особље Посланства чинили су: посланик, један саветник Посланства (Александар Цинцар Марковић), два писара (К. Данингер и Вукашин Шећеровић), дописник за штампу (Сретен Јакић), један званичник-дневничар (Нина Богинскаја), два служитеља-дневничара и делегат Цветан Ђорђевић.²⁰⁶⁴

Тешко је на основу сачуване грађе изградити прецизну слику о односима који су постојали међу особљем Посланства. Међутим, неколико докумената може нам пружити макар делимичан увид у односе између посланика и њима подређених службеника. Тако Ракићев однос према подређенима посебно илуструје писмо које је Александар Авакумовић, секретар Посланства, упутио свом доскорашњем шефу, одмах по његовом одласку из Софије, из кога "читамо" велику, готово емотивну, приврженост Ракићу: "Вашим одласком и, тако рећи, онемогућеним мојим одласком са Вама у току идућих месеци, изгубио сам вољу за рад", пише Авакумовић и констатује да му остаје само "лепа успомена" на време проведено са Ракићем у Софији.²⁰⁶⁵ Недуго потом, Ракић је из Рима тражио да му се на рад пошаље Авакумовић из Софије. Истог месеца Авакумовић је премештен у Рим.²⁰⁶⁶ Ракић је и о секретару Миливоју Милчићу као службенику имао високо мишљење. Приликом оцењивања потчињених, што је била обавеза шефова дипломатских мисија, Милчића је оценио следећим речима: "Од како сам

---

²⁰⁶² АС, БИА, IV/41, л. 56 (извештај "Јаблана", 16.05.1949), л. 58 ("Вукашин Шећеровић", извештај "Јаблана", 11. 05.1949).

²⁰⁶³ АЈ, 334/ПСО-84-250, МИД - Посланству, Пр. пов. 1296, Београд, 30. 3. 1927.; Исто, Нешић - МИД-у, без. бр., Софија, 06. 07. 1927; Допис Персоналног одсека МИД-а Административном одељењу (наредба министра о упућивању К. Данингера у Софију), Пр. Пов. 2939, 07. 07. 1927.

²⁰⁶⁴ Исто, Списак службеника, дневничара и служитеља у Посланству у Софији, без датума, (списак је састваљен најраније јула 1927., а најкасније јуна 1928 године.)

²⁰⁶⁵ Архив САНУ, МР, 14331/764, Писмо Авакумовића Ракићу, 05. 03. 1927.

²⁰⁶⁶ АЈ, 334/ПСО-133-456, Персонални досије А. Авакумовића, Ракић - МИД-у, пов. бр. 510, Рим, 16. 04. 1927; Службеички картон А. Авакумовића.

шеф нисам имао чиновника кога би са више права и више разлога препоручио за унапређење."²⁰⁶⁷

Из изложеног се може закључити да је Посланство у Софији радило у специфичним условима, пре свега у односу на окружење, које није било пријатељски расположено према земљи чије је интересе затупало. С друге стране, чини се да је тај објективни отежавајући фактор донекле ублажен искуством и угледом који су уживали дипломатски представници (посебно Ракић и Нешић), како међу представницима дипломатског кора, тако и међу бугарским политичарима и интелектуалцима. Секретари и саветници Посланства су, такође, били људи са знатним дипломатским искуством и познавањем бугарских и бакланских прилика.

1.6.2. Конзулат у Варни

Баш као Посланство, и Конзулат у Варни је имао изузетно важну улогу у обавештајној служби у Бугарској, пред својих стандардних функција у домену конзуларних административно-правних послова (праћење привредних активности, визирање пасоша, заштита интереса правних и физичких лица у иностраној држави итд). О томе сведочи упутство МИД-а конзулатима, издато на молбу Главног генералштаба војске Краљевине СХС.²⁰⁶⁸ Упутством је конзулима стављено у задатак да за потребе Генералштаба прикупљају и што хитније прослеђују информације о: организацији војске, штабова и команди страних држава; наоружању и моралном стању војске; војној индустрији (посебно о хемијској индустрији); о комуникацијама, утврђењима и припремама за мобилизацију; о спољној и унутрашњој политици; о расположењу народа према Краљевини СХС идр. Конзули су податке могли да прикупљају усмено и писмено, путем агената, дневне штампе, брошура и разговора. Извештаје овог типа требало је слати МИД-у, са знаком "за Генералштаб". Конзулима у Бугарској, Мађарској

---

²⁰⁶⁷ АЈ, 334/ПСО-174-479, Персонални досије М. Милчића, 09. 03. 1926.

²⁰⁶⁸ ВА, П17, К95в, Ф1, док. 2, *Упут за рад конзула по обавештајној служби* (Обавештајно одељење доставља Војном изасланику у Тирани са Стр. Пов. Ђ. Об. Бр. 3409, 02. 05. 1923.)

и Аустрији је посебно стављено у задатак да прате извршење мировних уговора, нарочито војних клаузула.²⁰⁶⁹

Конзулат у Варни почео је са радом 1. априла 1922. године (основан је краљевим указом од 10. фебруара).²⁰⁷⁰ За конзула је постављен Александар Ђоловић.²⁰⁷¹ Отварањем конзулата Краљевине СХС у Бугарској нису успостављени конзуларни односи између две државе у формално-правном смислу, јер није био уважен принцип реципроцитета који важи у овим односима. Бугарској је право на реципроцитет у постављању конзула било ограничено мировним уговором. За југословенску страну је, због ситуације у Македонији, било неприхватљиво постављање бугарских конзула у Краљевини СХС. Зато је Ракић тражио да се из конзулске повеље избаци изјава о реципроцитету, како се не би отварале "непотребне дискусије" о овом питању.²⁰⁷²

Варна је за Краљевину СХС била важна из неколико разлога:

- 1) У Варни је, после Софије, живела највећа колонија југословенских држављана у Бугарској.²⁰⁷³
- 2) Варна је била један од центара бољшевичке акције у Бугарској и на Балкану, и преко ове луке је дотурано оружје бугарским комунистима од стране бољшевика.²⁰⁷⁴
- 3) Конзулат је служио за "опсервацију" тајних транспорта оружја за Бугарску, који су највише ишли преко ове црноморске луке.²⁰⁷⁵

---

²⁰⁶⁹ Исто.

²⁰⁷⁰ АЈ, 334/ПСО-84-251, (Персонална архива Конзулата КЈ у Варни), Допис Политичког одељења благајни МИД-а, Пр. 1806, 21. 05. 1922; АЈ, 334/КТО-216-547, Циркулар КТО-а бр. 11, КТ 1215 од 17. 03. 1922.

²⁰⁷¹ **Александар Ђоловић**, рођен је у Тетову (1882), завршио је Факултет источних језика Петроградског универзитета (1908). Радио је као дијурниста у руском конзулату у Цариграду (1908-1909). Марта 1918. године постављен је за вице-конзула у Солуну, са службом у Корчи. Од 1919. до краја 1920. обављао је функцију начелника тетовског округа, владиног инспектора на Цетињу и привременог судије у Скопљу. Децембра 1920. је постављен за конзула у Дизелдорфу (са службом у Корчи). Марта 1922. постављен је за конзула у Варни, јула 1923. премештен у МИД као секретар. Октобра 1924. постављен је за секретара Делегације Краљевине СХС у Цариграду.²⁰⁷¹ Јула 1925. је враћен на рад у МИД-у, а фебруара 1926. постављен за секретара Посланства у Атини. Октобра 1926. је поново премештен у Цариград, где је остао до августа 1928., када је враћен у МИД. Пензионисан је марта 1929 године. (АЈ, 334/ПСО-152-475, Персонални досије А. Ђоловића)

²⁰⁷² АЈ, 334/КТО-216-547, Посланства у Софији – КТО-у, пов. бр. 237, 31. 03. 1922.

²⁰⁷³ АЈ, 334/ПСО-152-475, Ђоловићево писмо министру Воји Маринковићу, 28. 09. 1924.

²⁰⁷⁴ И. Ристић, *Бољшевичка акција на Балкану*, стр. 76.

²⁰⁷⁵ АЈ, 370-24-73, л. 260, Извештај МИД-а Посланству у Цариграду (прослеђен извештај Главног Генералштаба), стр. пов. бр. 58, 14. 01. 1929.; Исто, л. 265, Обавештење МИД-а

- 4) Варна је почетком 1920-их представљала центар за организовано пребацивање комита морским путем за Албанију, преко Италије, уз помоћ италијанских поморских официра.²⁰⁷⁶
- 5) Варна је била центар за прихват југословенских заробљеника из Русије, па су бугарски официри и представници локалних власти вршили антисрпску пропаганду међу заробљеницима Хрватима и Словенцима.²⁰⁷⁷

Конзул Ђоловић је почетком 1923. године извештавао да је Варна постала "центар свемогућих интрига и шпионажа", те је, по њему, било нужно интензивирати рад и ван Конзулата.²⁰⁷⁸

Што се тиче југословеских држављана у Варни, најважнији задатак био је сачувати их од утицаја македонске револуционарне пропаганде. У том циљу Ђоловић је успео да издејствује код варненског митрополита Симеона да руском и југословенском конзулату уступи за богослужење бившу грчку саборну цркву, али од МИД-а није добио одобрење које је тражио у вези с тим.²⁰⁷⁹ Изгледа да се Ђоловић веома посвећено борио против бољшевичке пропаганде у Варни. По његовим речима, добро је познавао све бољшевичке агенте, тако да им је било немогуће да добију визу за Краљевину СХС.²⁰⁸⁰ Ипак, Ђоловићево службовање обележила је афера везана за нерегулано издавање виза. Наиме, октобра 1922. бугарске власти су у Варни откриле тајну антибољшевичку организацију чији је циљ био свргавање власти у Русији. Појединим њеним члановима Ђоловић је, без одобрења МИД-а, визирао пасоше за Краљевину СХС, чиме су измакли бугарским властима. Ово је протумачено као саучесништво званичног Београда у плановима организације.²⁰⁸¹ Конзул се правдао и објашњавао да је реч о "бољшевичко-бугарским интригама", јер је његов рад сметао бољшевицима, а бугарска полиција је била "потпуно" у њиховој служби.²⁰⁸² Ракић је, такође,

---

Посланству у Цариграду (да све информације о транспортима за Бугарску преко Цариграда, хитно доставља МИД-у, Посланству у Софији и Конзулату у Варни, и да је у Бугарској, ради овога, важно развити добру обавештајну службу), пов. бр. 1563/28, 16. 01. 1929.

²⁰⁷⁶ ВРС/књ. 33, док. 182, стр. 245-246. (Извештај делегата у Софији, 29. 11. 1919).

²⁰⁷⁷ Исто, док. 297, стр. 469-470. (Извештај МУД-а, пов. бр. 2069, 07. 03. 1920).

²⁰⁷⁸ АЈ, 334/ПСО-84-251, Ђоловић - министру, бр. 16, 18. 01. 1923.

²⁰⁷⁹ Ђоловићево писмо Маринковићу, 28. 09. 1924. (као у нап. ..)

²⁰⁸⁰ Исто.

²⁰⁸¹ АЈ, 334/ПСО-84-250, Ракић - МИД-у, пов. бр. 756, 26. 10. 1922.

²⁰⁸² Исто, Телеграм Ђоловића МИД-у, Пов. бр. 353, 27. 10. 1922.

веровао да је читаву аферу "удесила бугарска полиција уз помоћ својих агената међу Русима", са циљем да компромитује Конзулат, а да је конзул Ђоловић био "заведен" од бугарских агената да изда визе Русима.²⁰⁸³ МИД је, ипак, нашао да је у свему томе постојала кривица конзула и он је новчано кажњен.²⁰⁸⁴ Убрзо је смењен.

На Ђоловићево место постављен је конзул Сава Спасојевић.²⁰⁸⁵ Спасојевић је остао конзул до гашења Конзулата 2. јануара 1927 године. Разлог гашења била је одлука владе, да се ради уштеда угасе нека заступништва у иностранству.²⁰⁸⁶ Посланик Ракић је био мишљења да "неће бити незгодно" ако се Конзулат укине.²⁰⁸⁷ Међутим, војни изасланик у Бугарској је био изричито против тога. Сматрао је да је наша обавештајна мрежа тиме оштећена, јер је, као једини њен центар, остало Посланство у Софији, које је знатно удаљено од главних увозних центара "ратне контрабанде" - од Варне и Бургаса на мору и бугарских дунавских пристаништа. За војног изасланика "утицај нашег Посланства и мотрење на ова пристаништа сведено је на нулу. Повереници су искључени, да могу ову службу на време и тачно на овако великом одстојању отправљати. Значи, живимо у тами, и остаљени смо у милости грчких, румунских и турских представника (...) да нам што кажу о приликама у овим пристаништима."²⁰⁸⁸ Изасланик у свом извештају даје интересантне податке који говоре о томе колико је присуство Краљевине СХС у Бугарској било неадекватно, иако је имала можда највећи интерес да помно прати све што се дешава у суседној земљи. Тако наводи да је Румунија имала три конзулата (Видин, Рушчук, Варна), један почасни у Бургасу и планира

---

²⁰⁸³ Исто, Телеграм Ракића МИД-у, пов. бр. 762, 27. 10. 1922.

²⁰⁸⁴ АЈ, 334/ПСО-152-475, Решење министра иностраних дела о казни.

²⁰⁸⁵ **Сава Спасојевић**, рођен у Андријевици (1886). Завршио је Лазаревски институт источних језика у Москви (1910) и Школу политичких наука у Паризу (1912). До 1913. године службовао је у црногорском МИД-у. У југословенску дипломатску службу ступа маја 1919. као секретара Посланства у Вашингтону, а затим је постављен за секретара Посланства у Варшави. Децембра 1920. постаје конзул на Крфу, а маја 1922. у Корчи. Указом од 25 јула 1923. године постављен је за конзула у Варни. Децембра 1926. године постављен је за секретара посланства у Букурешту (задржан на рад у МИД-у), а фебруара 1927. године за секретара у МИД-у. Следеће именовање било је за секретара Посланства у Софији, 28. марта 1927. године (у Софију је упућен 21. априла). Маја исте године постављен је за конзула у Браили. Октобра 1931. постаје конзул у Лилу, а јуна 1937. саветник у отправништву послова Краљевине СХС у Техерану. Спасојевића је умро у Техерану на функцији отправника послова 5. августа 1937 године. (АЈ, 334/ПСО-192-515, Персонални досије С. Спасојевића)

²⁰⁸⁶ АЈ, 334/ПСО-84-251, Нинчић - Посланству у Софији, Пр. Пов. 4041, 23. 10. 1926.

²⁰⁸⁷ Исто, Ракић - МИД-у, Пов. бр. 1011, 26. 10. 1923.

²⁰⁸⁸ Исто, Војни изасланик - начелнику Обавештајног одељења, пов. бр. 137, 04. 03. 1927.

да отвори још један почасни и један стални; Грчка је имала три стална конзулата (Пловдив, Варна, Бургас), а Турска четири (Рушчук, Варна, Бургас, Пловдив). Што се Краљевине СХС тиче, изасланик је био мишљења да је требало отворити шест конзулата: у Лому, Рушчуку, Варни и Бургасу, за контролу трошења избегличког зајма; у Пловдиву, Г. Цумаји, Ћустендилу и Петричу, за контролу рада ВМРО-а.²⁰⁸⁹ Сличне податке навео је и конзул Спасојевић у једном свом извештају.²⁰⁹⁰ Све ово говори да је конзуларна служба Краљевине СХС у Бугарској била знатно слабија у односу да друге суседне земље.

Сачувана сведочанства говоре нам о томе да су и конзуларни, као и дипломатски представници у Софији, током 1920-их година имали проблема са недостатком људства.²⁰⁹¹

Можда и под утицајем војних власти, које су се слагале са извештајем свог изасланика, или под притиском новонасталих догађаја (убиство генерала Ковачевића у Штипу и појачана акција ВМРО-а на јесен 1927.), Конзулат у Варни је поново отворен децембра 1927., а за вице-конзула одређен је Милан Ристић, који је на челу Конзулата остао до октобра 1929 године.²⁰⁹² Према решењу министра, територијална надлежност конзулата простирала се на четири бугарска округа: Варна, Рушчук, Бургас и Шумен.²⁰⁹³

---

²⁰⁸⁹ Исто.

²⁰⁹⁰ АЈ, 334/ПСО-84-251, Спасојевић - министру, бр. 280, 07. 05. 1923.

²⁰⁹¹ Исто., Ђоловићев извештај министру од 18. 01. 1923., у коме каже да је он једини чиновник Конзулата и тражи једног указног чиновника; Телеграм конзула Спасојевића министру у коме тражи једног указног чиновника, бр. 280, 07. 05. 1923.

²⁰⁹² **Милан Ристић**, рођен је у Београду (1897). Дипломатску каријеру почео је марта 1920. као писар Посланства у Риму (до фебруара 1922 године). У МИД-у је радио до марта 1923., а 1. марта је указом постављен за писара Посланства у Софији. Новембра 1924. је унапређен у секретара Посланства (разрешен је дужности 6. априла 1925). Годину дана (1925-1926) провео је у МИД-у. Априла 1926. упућен је на привремени рад у конзулату у Печују, затим је, августа 1927., поново враћен на своју дужност у МИД-у. Ристић је 31. децембра 1927. године упућен на дужност вице-конзула у Варни. Маја 1929. године, постављен је за вице-конзула у Генералном конзулату у Солуну, али је у Варни остао до 9. октобра (до доласка новог конзула). Октобра 1929. постављен је за вице-конзула на Ријеци, а децембра 1930. премештен у МИД. Марта 1931. премештен је за секретара Посланства у Тирани. (АЈ, 334/ПСО-188-511, Персонални досије М. Ристића)

²⁰⁹³ АЈ, 334/КТО-216-547, Посланство у Софији – КТО-у МИД-а, бр. 54, 26. 01. 1930.

2. СТАВОВИ И УЛОГА КЉУЧНИХ ПОЛИТИЧКИХ ЧИНИЛАЦА У ПОЛИТИЦИ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

2.1. КРАЉ АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ У ПОЛИТИЦИ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

У складу са својом улогом, више као контролора и оног ко даје основни такт спољној политици, а мање као непосредног извршиоца, краљ се током 1920-их година није активно бавио политиком према Бугарској, осим у време криза у односима, када је или лично преузимао иницијативе (као што је она о евентуалној корекцији границе у корист Бугарске уколико растури ВМРО, или посета Корошца Софији јуна 1927., што је, такође, било на иницијативу краља), или, у најмању руку, био њихов кључни актер (нпр. у припреми тајних преговора на пролеће 1928. године). Оно што је карактеристично за ставове краља Александра према Бугарској (посебно у другој половини 1920-их година), али и за његово непосредно учешће у политици према овој земљи, јесте да је ту политику *превасходно посматрао у светлу југословенско-италијанских тензија и италијанске политике на Балкану*.

До Првог тиранског пакта краљ је тежио дугорочном регулисању односа са Италијом, с тим да границе одређене Рапалским и Римским уговором буду признате као дефинитивне, а Италији би биле признате економске позиције у Албанији. Заузврат је тражио да Италија не помаже ревизионистичке тежње Бугарске и Мађарске, као и хрватске сепаратисте.²⁰⁹⁴ Судаћи према подацима који су нам били доступни, у првој половини 1920-их година краљ се само спорадично дотицао југословенско-бугарских односа, махом у време криза и тензија на релацији Београд-Софија због активности ВМРО-а, или у контексту регионалних геополитичких процеса и политика великих сила. Тако се, приликом посете Паризу, жалио Бријану на говоре Пикеоа у Софији, на шта је овај одговорио да је посланик радио на своју иницијативу, и да је због тога укорен.²⁰⁹⁵ И у разговору који је у

²⁰⁹⁴ В. Krizman, *Vanjska politika...*, str. 45-46.

²⁰⁹⁵ Mr. Stang to Earl Curzon, 23. 06. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 191, str. 243.)

Паризу водио са британским војним дипломатом мајором Хауардом Темперлејом, жалио на француску политику на Балкану, посебно на њену политику у Бугарској. Сама Бугарска краља није претерано бринула, јер је сматрао да је пажња Софије усмерена на Тракију, али је истакао да је "Бугарска увек била важна за Србију" када су у питању њено наоружање и репарације. Био је задовољан заједничком акцијом сила у Софији (јула 1921.) чији је циљ био да се Бугарска примора да поштује Нејски уговор (посебно да прекине своје везе са кемалистима). Очигледно разочаран француским држањем, краљ је Темперлеју напоменуо да у погледу Бугарске највише очекује помоћ Енглеске, која је, по њему, била заинтересована да црноморска обала "не падне у опасне руке."²⁰⁹⁶ Овде је очигледно алудирао на британску блискоисточну политику и значају који је у тој политици имао црноморски басен. У том смислу, краљ је могао да рачуна на то да је и Лондон заинтересован за притисак на Бугарску због њених веза са кемалистима и све јачег француског утицаја у Софији.

У тренутку још једне кризе у односима, јуна 1922. године, због акција ВМРО-а, краљ је на церемонији свог венчања којој је присуствовао и дипломатски кор, веома оштро говорио о комитском питању, запретивши да ће Краљевина СХС сама решити проблем упада чета (Дука је ову претњу сматрао "непромишљеном и некоректном").²⁰⁹⁷ У том смислу је упозорио и Косту Тодорова (кога је управо тада одликовао лентом Св. Саве, што је изазвало негодовање у јавности).²⁰⁹⁸

Почетком 1924. године краљ је веровао да се у Бугарској врше озбиљне припреме за комитски напад. Његова очекивања да ће Римски пакт са Италијом обесхрабрити бугарску владу и ВМРО, како је сам признао, показала су се неоснованим.²⁰⁹⁹ Ово је још један доказ да су у Београду на Римски пакт гледали највише из угла југословенске балканске политике, посебно политике према Бугарској.

Краљ је закључио да разлози и циљеви потенцијалног напада могу бити следећи: поновно отварање "македонског питања", посебно у светлу доласка

---

²⁰⁹⁶ Sir M. Cheetam to the Marquis Curson of Kendleston, Memorandum respecting the Prince Regent's Interview with Major Temperley, 19. 07. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 238, str. 291-292.)

²⁰⁹⁷ Sir H. Dering to the Earl of Balfour, 11. 06. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 78, str. 225-226.)

²⁰⁹⁸ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 167; *Правда*, "Лента Тодорову", 10. 06. 1922.

²⁰⁹⁹ АС, Лични фонд Мирослава Спалајковића, док. бр. 267, Писмо краља Спалајковићу од 05. 02. 1924., на француском.

бугарофила на власт у Енглеској; веровање у Софији да је, због Радићеве акције, Краљевина СХС слаба и нестабилна; унутрашња ситуација у самој Бугарској; бугарско-турско савезништво које је јачало, па се могла очекивати и њихова заједничка акција.²¹⁰⁰ Сматрао је да Француска мора бити упозната са свим чињеницама везаним за бугарске припреме, и да треба од ње тражити помоћ и сарадњу у сукобу са Бугарском, али је велике савезнике сматрао најодговорнијим за настало стање: они су Бугарској чинили разне концесије и уступке, посебно у погледу разоружања и војне контроле, не водећи рачуна о југословенским захтевима за интегрално извршење мировног уговора. С друге стране, краљ је критиковао и неодлучно и слабо југословенско држање у тим питањима. У исто време, био је захвалан Поенкареу што је, преко свог специјалног агента, Бугарску упозорио на последице уколико настави са провокацијама. Углавном, веровао је да једино одлучан став Француске Бугарску може задржати од авантуризма, и тиме сачувати мир на Балкану.²¹⁰¹ Краљ је, заправо, директно навестио могућност војне интервенције (а војни планови су већ били припремљени) уколико Бугарска настави да спроводи своју политику провоцирања Краљевине СХС, о чему је обавестио и италијанског посланика у Београду.²¹⁰² В. Винавер наводи да су у Паризу "с муком одвраћали Александра од плана против Бугарске, од заузимања долине Струме". С тим у вези, Поенкаре је још почетком 1924. године наредио припремање француско-југословенског пакта, са посебном клаузулом која би спречила југословенски напад на Бугарску.²¹⁰³

Краљ је посебне симпатије гајио према Стамболијском. У разговору са Људскановим-Цанковим после Нишке конференције, о Стамболијском је говорио у најпозитивнијем светлу, истичући огромну веру коју, заједно са владом и јавношћу, има у њега. Хвалио је његову храброст и политичку принципијелност. Међутим, краљ је упозорио да Стамболијски треба да се чува, јер ће вероватно против њега бити покушани атентати!²¹⁰⁴

У једном каснијем разговору са чехословачким послаником Шебом (августа 1927. године у Љубљани), признао је да су према Стамболијском, од стране југословенске владе, почињене "значајне грешке", јер је Београд требало да ојача

---

²¹⁰⁰ Исто.

²¹⁰¹ Исто.

²¹⁰² Телеграм посланства у Београду, 07. 03. 1924. (ИДД/1/1, док. 124, стр. 298-299).

²¹⁰³ V. Vinaver, *KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 172-173.

²¹⁰⁴ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 73.

његову позицију, а не да му ствара препреке.²¹⁰⁵ Много година после нестанка Стамболијског са историјске и животне сцене, краљ је са дозом пијетета говорио о њему, уважавајући његове идеје. У разговору са митрополитом Гаврилом Дожићем, краљ је објашњавао да је са представницима југословенске Земљорадничке странке разговарао о образовању владе по угледу на режим који је Стамболијски завео у Бугарској, а који су "краљ Борис и његова околина онемогућила на штету бугарског народа и његових интереса". За краља је Стамболијски био "заиста паметан човек" који је "у свом програму имао великих идеја које до тада нико од политичких људи на Балкану није заступао." Сматрао га је "великим Југословеном", "великим патриотом" и "искреним и правим човеком". "Његова смрт је била ожаљена као велики национални губитак, не само у Бугарској и у нашој земљи, него и у целом свету. Био је то човек мудар, који је знао шта хоће".²¹⁰⁶ Овако је краљ завршио своје мисли о Стамболијском, више од десет година после његове трагичне и језиве смрти, и непуних месец дана пре своје, не мање трагичне, погибије у Марсеју. И Стамболијског и краља је убила "иста рука". Да ли је ову двојицу балканских лидера повезивало још нешто осим трагичне смрти, иза којих је стајала иста идеолошка матрица? Иако би потпуни одговор на ово питање захтевао дубљу анализу и много више простора, рећи ћемо само да су им неке кључне особине и погледи били заједнички: радило се о јаким личностима које су заступале и спроводиле коцепт снажног лидерства (политика "чврсте руке"), али и државницима који су имали сличну визију Балкана – независног и уједињеног (у форми савеза или федерације) и ослобођеног притиска ванбалканских сила. И један и други су били фактички заступници начела "Балкан балканским народима" (које је, узгред, било званично и много пута истицано начело југословенске спољне политике). Индикативно је да се иза убиства и Стамболијског и краља Александра могу назрети трагови оних који су били љути противници овог начела, и којима је у интересу био Балкан међусобно завађених нација, као полигон у борби за прераспodelу геополитичке моћи и утицаја.

После потписивања Првог тиранског пакта, када је било јасно да су се сви планови о смиривању и сређивању односа са Италијом изјаловили, Бугарска је за краља постала једна од потенцијално најопаснијих "карика" у италијанској балканској политици, те је комбинацијом различитих мера (притисака и

---

²¹⁰⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 03. 08. 1927. (ЧИ/II, док. 37, стр. 81-84.)

²¹⁰⁶ *Мемоари Патријарха српског*, стр. 83-84.

попуштања) требало онемогућити да се та "карика" увеже у италијански "ланац" око Краљевине СХС. У овоме се ставови краља нису разликовали од ставова владе и МИД-а. Своје ставове према Бугарској у новој констелацији краљ је изнео у разговору са Шебом у Љубљани. За краља је постизање споразума са Бугарском било основно питање југословенске спољне политике. Споразум је био могућ само на бази територијалног status quo. Иначе, о значају који је Македонија имала за Бугарску, делио је мишљење председника владе Вукићевића. Краљ је објаснио своје раније одбијање Масарикових предлога за побољшање односа са Бугарима, тиме да су "ужаси рата били живи" и "јавно мњење још није било спремно", али "тада нисмо били тако застрашени од Италије". Сада се све то променило, много је тога заборављено, констатовао је краљ. "Чвор" читаве ситуације на Балкану је у италијанској политици, а Италија неће кренути сама против Краљевине СХС, без Мађарске и Бугарске, сматрао је југословенски суверен. За Мађаре се није бринуо, јер је веровао да их Чехословаци "држе у шацци", али су Бугари представљали "главну опасност". Краљ је молио за посредништво Масарика речима које одају озбиљност (чак и драматичност) са којом је гледао на односе са Бугарском у том деликатном тренутку: "Напишите господину Председнику да му се по овом питању обраћам као оцу да ми помогне, зато што од свих политичких личности у Европи он је најподеснији за ту ствар." Краљ је признао и да је администрација у Македонији била "далеко од добре". Интересовао се код Шебе како је краљ Борис реаговао на идеју о зближењу. Шеба му је пренео да сумња у Бориса, јер је код њега још било свеже сећање на Стамболијског који је доводио у питање бугарски престо у корист краља Александра. На опаску посланика да би кључни проблем (Македонија) био решен стварањем једне државе, краљ није директно одговорио. Ту опцију је назвао "иделаним решењем" које треба реализовати у етапама.²¹⁰⁷

Средином августа су се у дипломатским круговима појавиле "гласине" о тајном сусрету краљева Александра и Бориса у Минхену.²¹⁰⁸ Оне су постале још

---

²¹⁰⁷ Као у нап. 2105.

²¹⁰⁸ Југословенска и бугарска историографија нису сагласне по овом питању. Вук Винавер наводи да је до састанка Александра и Бориса дошло 11. августа, а да му је предходило тајни састанак кнеза Павла и цара Бориса, такође у Минхену, као "припрема" састанка двојице суверена. Краљ Александар је посетио Минхен ради лечења чира на једној тамошњој хируршкој клиници и тајно се видео са Борисом, који је кренуо за Париз. (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, str. 120); Живко Аврамовски, позивајући се на наводе из дела Егона Хајмана из 1938. године, такође тврди да је до тајног састанка дошло, а да је сусрет цара Бориса и Корошца у Софији јуна 1927. године "по свој прилици" требао да

актуелније после изјаве Корошца, на предизборном скупу своје партије у Птују, да је "састанак нашег краља са царем Борисом" доказ успешности политике коју је заступао, и због које је ишао у Софију.²¹⁰⁹ Из МИД-а су демантовали ове наводе, а то су учинили и Вукићевић и министар Маринковић.²¹¹⁰ *Словенец* је одговорио да је дематир МИД-а, који је објављен у *Политици*, измишљен, што је инсинуирало да су изјаве Корошца тачне.²¹¹¹ Бугари су, такође, демантовали гласине. Љапчев је Пјаћентинију објашњавао да је за састанак сазнао из штампе, да не верује да би се Борис састао са Александром без предходних консултација са њим, с обзиром на деликатност питања, и да се време наводног сусрета не поклапа са планом путовања краља Бориса, те да се двојица суверена никако нису могла срести. Бугарски премијер је претпостављао да је у питању "блеф" Београда, да су разлози или унутрашњо-политичке природе – својеврсна "спољнополитичка диверзија" којој Београд прибегава у најтежим тренуцима унутрашње политике (у току је била завршница предизборне кампања, коју су пратиле оштре политичке тензије), и тиме је објашњавао зашто је баш Маринковићева *Правда* прва објавила вест о сусрету; други могући разлог, по Љапчеву, био је спољно-политичке природе – Београд је вешћу о југословенско-бугарским контактима на највишем нивоу, хтео да "импресионира" Атину, што је, такође, била тактика којој је прибегавано увек када би дошло до захлађења југословенско-грчких односа.²¹¹² Посланик Шеба је, међутим, веровао да су се у Минхену састали кнез Павле (који је путовао са Александром) и Борис. На ово упућује и његов разговор са Павлом о Борису крајем новембра, којом приликом је кнез изразио сумњу у добру вољу бугарског владара, сматрајући да је он "све наследио од оца Фердинада", који је наставио да буде "владар из сенке".²¹¹³ Није немогуће да је Павле био краљев тајни изасланик за сусрет са Борисом.²¹¹⁴ Може се приметити да је кнез Павле свој став о Борису и

припреми сусрет суверена (Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, str. 9 (nastr. 5)). Бугарски историчар Илчо Димитров, међутим, тврди да до тајног састанка није дошло и да су информације о томе биле нетачне (И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 90.)

²¹⁰⁹ *Политика*, "Значајне изјаве г. др. Корошца у Птују", 22. 08. 1927.

²¹¹⁰ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 18. 08. 1927. (*ЧИ/II*, док. 39, стр. 86.)

²¹¹¹ *Политика*, "Деманти састанка краља Александра са краљем Борисом", 24. 08. 1927; "Деманти на деманти", 26. 08. 1927.

²¹¹² Piacentini al Mussolini, 18. 08. 1927 (DDI/VII/V, dok. 360, 361, str. 350-352.)

²¹¹³ Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 22. 11. 1927. (*ЧИ/II*, док. 47, стр. 97.)

²¹¹⁴ Биографи кнеза Павла Н. Балфур и С. Мекеј истичу да је краљ Александар "дуги низ година" одбијао да Павла укључи у државне активности, иако је овај показивао жељу за тим, али и да краљу није било странао да кнеза ангажује у различитим мисијама у

његовој личности и политици изнео прилично децидирано за неког ко је са велике дистанце пратио процесе и догађаје. Треба додати да су и званични кругови у Букурешту потврђивали вести о тајном сусрету, и веровали да је једна од тема била и женидба цара Бориса бугарском принцезом Илеаном.²¹¹⁵

Без обзира на тачност информација о сусрету, сама појава "гласина" говори о значају који се у међународним дипломатским круговима придавао југословенско-бугарским односима. Овде треба поменути да је између двојице владара – владарских глава две од раније сукобљене династије, владало неповерење. Већ смо истакли како је краљ Александар оптуживао краља Бориса за смрт Стамболијског и крах идеје југословенско-бугарског зближења. Бугарски историчар И. Димитров наводи да је краљ Борис осећао "изразито непријатељство према династији Карађорђевић", јер је непрестано сумњао да Београд ради на његовом свргавању. Зато је потражио заштиту у крајњој десници, код антијугословенски и антисрпски настројених војних кругова и ВМРО-а.²¹¹⁶ Ово се може разумети, јер је Борисов престо био далеко угроженији од Александровог, док је југословенски краљ живио много већи углед и престиж у међународним круговима, као и у свом народу, од краља Бориса. После предлога Стамболијског о персоналној унији, Александар је постао нека врста директне претње Борису. Сам је краљ Борис био свестан да је југословенски суверен моћнија владарска фигура. Милан Антић се сећао да је бугарски краљ једном приликом (почетком 1930-их година – И. Р.) рекао: "Александар је велики, ја сам мали. Али олује и ветрови обарају лакше велике храстове, док се мали повијају, те ветар преко њих прохују".²¹¹⁷ Антић је, иначе, високо ценио способност Бориса као владара и хвалио његову "умешност" у

иностранству, кад год је било потребно. (Нил Балфур, Сали Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990, стр. 51-52.)

²¹¹⁵ *Политика*, "Женидба краља Бориса", 18. 08. 1927.

²¹¹⁶ И. Димитров, *Българо-италиански...*, стр. 87.

²¹¹⁷ Архив САНУ, МА, 14387/10443, *Записи – људи и догађаји – Југославија, Југославија краља Александра*, машинопис, стр. 28. (О овоме у истој збирци видети и: 14387/9545, стр. 131). На истом месту Антић наводи како је цар Борис упозоравао краља Александра на опрезност приликом пута у Француску, јер је од папског делегата Ронкаљија чуо да масони спремају атентат на њега. Антић је сумњао да је иза ових гласова стајала католичка црква која је "можда с тим хтела да створи алиби духовним организаторима и кривцима" за атентат; О упозорењима Бориса краљу Александру на масонску заверу против њега вид. и: *Балкански узел или Россия и "југославски фактор" в контексте политики великих држава на Балканах в XX веке*, ред. Баски И. И., Гаврилов В. А. и др., Москва, 2005, стр. 105. (Руски историчари, позивајући се на југословенске изворе, наводе да је приликом сусрета у Софији 1934. године, непосредно пре атентата, Борис питао Александра да ли је члан масонске ложе, на шта му је овај одговорио да већ 20 година не одржава везе са масонима. Тада му је Борис рекао да се припази на свом путу у Париз).

преживљавању и владању "у једној експлозивној и револуционарној средини"²¹¹⁸, каква је била Бугарска.

Александар и Борис су били "супарници" на још једном пољу – како наводи историчар Б. Глигоријевић, пре него што је озваничен брак краља Александра и румунске принцезе Марије, њу је "упорно просио" бугарски краљ Борис (с том намером је и Стамболијски путовао у Букурешт јуна 1921. године). Чувајући своју принцезу за југословенског краља, Румуни су одбијали бугарске покушаје да организују Борисову посету Букурешту.²¹¹⁹

Наредне две године (1928-1929), краљ је наставио да политику према Бугарској посматра у оквиру италијанске балканске политике. У опширном интервјуу који је дао британском новинару Ашмету Бертлету (септембра 1928.), краљ је посебно напоменуо да италијанска политика на Балкану директно угрожава безбедност Краљевине СХС, јер се Македонија налазила између Албаније и Бугарске (зато је краљ назвао "неком врстом копненог полуострва"), па би у случају рата било јако тешко одбранити се од напада са источне и западне стране.²¹²⁰ У наставку разговора, краљ је нагласио да је "ситуација постала компликованија" због тежњи Италије "да има доминантан утицај у стварима Бугарске". Унутрашњи политички сукоб у Бугарској, краљ је видео као сукоб између проиталјанских снага и оних који желе да Бугарска остане независна у односу на Италију "и неку нову Малу Антанту коју Италија настоји да створи". Италијанска акција преко ВМРО-а, која приморава Краљевину СХС да држи у приправности велики број трупа за одбрану јужне Македоније, и да се стално бори са бандама на својим границама, показивала је праве, непријатељске, намере према југословенској држави, сматрао је краљ. Био је уверен да Италија покушава да створи ривалски блок Малој Антанти, састављен од бивших непријатеља Краљевине СХС – Мађарске, Бугарске, Турске и Албаније.²¹²¹ Суштина Мусолинијевог одговора на ставове које је изнео краљ Александар (Мусолини је одговорио истом новинару, али је забранио да се интервју објави) била је да је Италију на предузимање корака у Албанији, као и на Балкану (притом није изричито демантовао да је његов циљ стварање новог блока од држава суседа

---

²¹¹⁸ Архив САНУ, МА, 14387/10443 (као у предходној нап.)

²¹¹⁹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*/2, стр. 116.

²¹²⁰ Исти, *Краљ Александар Карађорђевић*/3, стр. 81.

²¹²¹ Исто, стр. 81-82.

Краљевине СХС), приморала југословенска политика, тачније њена везаност за Француску. У француско-југословенском савезу Мусолини је налазио оправдање за све своје поступке.²¹²²

Колико је италијански утицај у Бугарској за краља представљао озбиљно, стратешко питање, сведочи и то да је још једном, јуна 1928. године, замолио Чехословачку за посредовање у смиривању југословенско-бугарских односа.²¹²³

У време кризе у односима на пролеће 1929. године, краљ Александар је у неколико наврата о односима са Бугарском разговарао са британским послаником у Београду. Приликом аудијенције 21. маја, Кенард је изразио жаљење што још није формирана мешовита комисија, чија би се корисност показала управо у светлу нових инцидената, као што је био онај код Цариброда. Краљ се сложио са његовим ставовима, али је поново навео како су основни узрок проблема "италијанске интриге" и деловање ВМРО-а.²¹²⁴ На аудијенцији крајем августа Кенард је поновио своје ставове да, услед нерпимењивања договореног у Пироту, може доћи до инцидента сличног грчко-бугарском из 1925 године. Краљ је чврсто стао иза става владе да нема решења док се не ликвидира двовласничко питање и не формира "неутрална зона" на граници. Посланику се пожалио на деловање комита са албанске територије. Сматрао је да се активности комита одвијају без сагласности албанског краља, уз подршку локалних власти у Корчи.²¹²⁵

О улози краља Александра у политици према Бугарској 1920-их година можемо закључити следеће: *прво*, Бугарска није представљала приоритет у његовим спољнополитичким активностима, мада је увек била у његовом "видокругу", посебно у другој половини 1920-их година; *друго*, за краља је Бугарска била стратешки важна држава на Балкану, од чијег је сврставања на једну или другу страну умногоме зависило политички и војни положај Краљевине СХС; *треће*, краљ Александар се у политици према Бугарској појављивао као потпора влади, стајући својим ауторитетом и утицајем иза њених аргумената и захетева, који су формулисани у сагласности с њим.

---

²¹²² Исто., стр. 83-84.

²¹²³ В. Винавер, *Супротности југословенске и чехословачке спољне политике*, стр. 38.

²¹²⁴ АЈ, FO/371/13710, С 371/965/92, From Mr. Kennard, Belgrade, 22. 05. 1929.

²¹²⁵ Исто, С 960/965/92, From Sir H. Kennard, Belgrade, 31. 08. 1929.

2.2. НИКОЛА ПАШИЋ И БУГАРИ: ГЕНЕЗА ИДЕОЛОШКИХ И ПОЛИТИЧКИХ СТАВОВА

Никола Пашић (1846-1926) "је једна од највећих личности српске историје модерног доба."²¹²⁶ Овој оцени угледног историчара додали бисмо да је Пашић и једна од кључних личности балканске историје са краја XIX и у прве две и по деценије XX века. У томе су се углавном слагали и они који су га хвалили, као и они који су га доживљавали као непријатеља. Његов утицај на унутрашњу и спољну политику неколико деценија је био пресудан. Ово је довољан разлог да се његовим ставовима према Бугарској и Бугарима посебно посветимо.

Пашићева веза са Бугарима је специфична, обележена личним моментима, па се не може анализирати само кроз призму објективних околности - историјских процеса и догађаја чији је Пашић био креатор и учесник. Неке субјективне, животне околности, као што су контраверзе о породичном пореклу, емигрантски живот у Бугарској²¹²⁷, оптужбе за "издају" и "бугараштво"²¹²⁸, присна познанства са истакнутим бугарским јавним радницима и политичарима²¹²⁹, породичне везе²¹³⁰ - сигурно су, у извесној мери, определиле Пашићеве погледе на овај суседни народ.

---

²¹²⁶ В. Petranović, *n. d.*, стр. 140.

²¹²⁷ Пашић је после Тимочке буне као емигрант живео у Бугарској, Румунији и Русији (од 1883. до 1889 године). У Бугарској је боравио новембра 1883. до октобра 1885 године. Детаљније о његовим активностима у Бугарској: Андреј Шемјакин, "Никола Пашић у емиграцији (1883-1889) Бугарска, Румунија, Русија", *Никола Пашић: живот и дело*, Зборник радова са научног скупа, Београд-Зајечар, октобра 1995. (Даље: *Никола Пашић: живот и дело*), Београд, 1997, стр. 216-218; Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, прва књ., Београд, 1990, стр. 442-466.)

²¹²⁸ Оптужбе за "бугараштво" и "издају" су се појавиле у Србији, форсиране од тадашње напредњачке владе, као одговор на Пашићеве активности у емиграцији у Бугарској, на јесен 1885., на основу неких "ухваћених" Пашићевих писама Николи Сукнарову. Детаљније о томе (као и о "путевима" митологизације Пашићевог "издајства") вид. Андреј Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1891)*, Београд, 2008, стр. 198-201; О каснијим оптужбама вид. В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 553-555.

²¹²⁹ Пашић је у емиграцији, а и касније, имао присне везе са организаторима тзв. Пловдивског преврата у Бугарској, Захаријем Стојановим и Димитри Ризовим, са бугарским радикалом Николом Сукнаровим и словенофилом Симом Соколовим. (А. Шемјакин, *Никола Пашић у емиграцији...*, стр., 216-217.); Ризов се, као противник владе Стефана Стамболова и кнеза Фердинанда, склонио у Србију за време прве владе Николе Пашића, марта 1891 године. (Вид. Михаило Војводић, "Прва и друга влада Николе Пашића (1891-1892)", *Никола Пашић: живот и дело*, стр. 117-118; В. Јовановић, *Србија и Бугарска*, стр. 95-97, 111-113, 116-123).

Пашићеву "посебну" везу са Бугарима и Бугарском приметио је, и својим особеним језичким изразом описао песник и дипломата Јован Дучић речима да "Пашићев однос према Бугарској, близу чије је границе рођен, и где је био у збегу за време Обреновића, даје његову нарочиту карактерну црту. Интуицијом, он је све знао о Бугарима. Издавао се за бугарофила имајући искрено осећање заједнице словенске и православне; али у том бугарофилству било је пуно воде у вину. За цара Фердинанда је имао нарочиту резерву. Балкан је морао бити или српски или бугарски, остављајући Грчку да приђе оном који до њих буде срећнији."²¹³¹ У Дучићево поетско сведочанство да је Пашић "знао све о Бугарима" можемо и да посумњамо, али у то да је његов однос према Бугарима био сложен (баш као и историја српско-бугарских односа) и прожет свим оним динамичним променама политичких погледа, као последица политичког и идеолошког сазревања и државничког искуства самог Пашића, нема никаквих сумњи.

Ради методолошке прецизности ваља рећи да се овде бавимо Пашићевим ставовима²¹³² према Бугарима и Бугарској, а не "Пашићевом политиком" према истима. Када говоримо о његовим ставовима, под тим подразумевамо и све оне околности из његовог политичког (па и породичног) живота које су утицале на њихово формирање. Не говоримо о "Пашићевој политици" према Бугарима, јер политика, у класичном смислу, означава вођење јавних послова у општем интересу, а Пашић није водио своју личну политику ни према коме, па ни према Бугарској, већ је био један од креатора и заступник (на функцијама председника владе и министра иностраних дела) *политике владе*. Међутим, с обзиром на Пашићев удео у креирању спољне политике Србије и касније Краљевине СХС у првим годинама њеног постојања, често је та граница између његових личних ставова и државне политике коју је заступао, веома танка. Његови лични ставови су уграђивани у

---

²¹³⁰ Пашићева сестра Ристосија била је удата за Христа Иванова, који је био окружни начелник у Видину и веома кратко градоначелник Софије. (*Никола П. Пашић - писма, чланци и говори (1872-1891)*, прир. Л. Перовић и А. Шемјакин, Београд, 1995, стр. 179., нап. 50)

²¹³¹ Јован Дучић, *Стаза поред пута*, у: Сабрана дела, Београд, 2011, стр. 370-371.

⁸⁷² У психолошком смислу, *став* представља "стечену тежњу личности, већином трајну, да се на одређен и доследан начин понаша према некој појави или некој класи појава; о неком ставу може бити речи уколико постоји спремност да се на неку појаву реагује, уколико се на одређену појаву реагује мање или више на одређен начин, уколико постоји извесна трајност и доследност таквог реаговања." Став представља "исходницу целиокупне структуре личности" и као такав обухвата емоционалне, когнитивне (сазнајне) и конативне (вољне) компоненте личности. (*Мала енциклопедија Просвета*, треће издање, том 3, Београд, 1978, стр. 294)

државну политику када је он био њен први носилац и заступник, али је и сама та политика - као стално прилагођавање променљивим околностима стварности, вештина деловања у складу са захтевима актуелног политичког момента - утицала на нијансирање његових личних ставова. У овој "дијалектици" односа "општег и посебног", односно субјективног и објективног, треба тражити одговор на питања о правој природи Пашићевих ставова према Бугарима и Бугарској.

За продубљену анализу, неопходно је у истраживачки фокус ставити и Пашићеве личне особине, његов "психолошки лик", који је утицао на његово виђење политике и схватање њене сврсисходности. Овде ћемо поменути само оне психичке особине – црте личности, које су непосредно "одговорне" за карактер његових социјалних (политичких) ставова. За наше истраживање је посебно битан аспект Пашићеве личности који осликава *хијерархијски однос* између чињеница стварности, којима је располагао у огромним количинама, вешто се њима служио и, неретко, манипулисао у свом политичком животу, и његове "идеје водиле", његовог политичког "вјерују", које је, у различитим периодима свог јавног ангажмана, спроводио са необичном упорношћу. Послужићемо се анализом овог односа коју је дао историчар Ђорђе Станковић: "Пашић опседивно сабира чињенице као доказе, а не због њих самих. У његовом систему мишљења оне имају секундарни значај, а примарни значај има развитак и приказивање субјективне идеје, почетне симболичне слике, које непрекидно из тмине настоји да оформи као идеју пуну светлости. Он не може без спољашњих чињеница, он не би могао да функционише без рутинске дневне кабинетске лабораторије, он спољашњим чињеницама испуњава оквир своје идеје, али стваралачка снага до краја је испуњена да идеју спроведе у реализацију. Због тога се Пашићеве судови и ставови често показују као хладни, несавитљиви, често произвољни и безобзирни. Чврсто везивање за објекте, основну идеју, ограничава му толерантност према осталим субјектима политичке делатности."²¹³³ И Пашићеве савременици су запазили да је "тешко мењао једном усвојене навике и схватања, као што је тешко напуштао и судове једном донете о овој или оној личности."²¹³⁴ Слободан Јовановић је на сличан начин описивао Пашића: "У текућим питањима он се често повијао према

---

²¹³³ Ђ. Станковић, "Психолошки лик Николе Пашића", *Прилози за биографију Николе Пашића* (Даље: *Прилози за биографију*), Београд, 2006, стр. 318-319.

²¹³⁴ Никола П. Пашић (10. децембар 1926.–10. децембар 1936). *Поводом десетогодишњице смрти* (Даље: *Никола П. Пашић*), Београд, 1937, стр. 22.

ветру. У основним питањима био је непоколебљив, и имао је истрајност и упорност једног мономана (човек болесно заокупљен једном идејом – И.Р.)."²¹³⁵

Ако су структура личности и психологија унутрашњи чиниоци Пашићевих ставова, поставља се питање шта је све у "спољном свету" утицало на формирање његових ставова према Бугарима и Бугарској? Какви су били утицаји на идеолошком пољу, али и које су то политичке околности утицале на формирање и измене његових ставова? Ова објективна страна феномена је важна, јер "политика, а посебно међународна, није прост збир слободних и ничим ограничених субјективних воља."²¹³⁶ Уз то, Пашић је, како су то примећивали његови савременици, "био израз средине и епохе" и, што је још важније, он је "у разним епохама наше историје увек тачно знао да схвати захтеве тренутка."²¹³⁷ Важно је истаћи да се Пашићеве ставови према Бугарима и Бугарској нису развијали независно, као засебни политички ставови, програми или концепти, већ управо "у крилу" ових важних питања, зависно од његових схватања улоге Србије на Балкану и судбине српског народа, пре свега оног дела који је још увек био под туђом влашћу.

Иако ниједна периодизација у историји није довољно прецизна и свеобухватна, у случају Пашићевих спољнополитичких ставова, па самим тим и ставова према источном суседу, као кључна временска "раскрсница" намеће се период Балканских ратова (1912-1913).²¹³⁸ До Другог балканског рата (1913), Пашићев политички програм је био прожет идејама о балканској сарадњи и споразумном решавању спорова међу балканским народима, док после ових судбоносних догађаја код њега перовлађује приступ који се огледа у ужем, националном спољнополитичком концепту, са циљем да се обезбеде витални интереси Србије и српског народа од све већих претњи са севера (од Аустро-Угарске) и истока (од бугарских аспирација на Македонију). За Пашића као

---

²¹³⁵ Цит. према: Витомир Вулетић, "Слободан Јовановић о Николи Пашићу", *Никола Пашић: живот и дело*, стр. 447.

²¹³⁶ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска*, стр. 95.

²¹³⁷ *Никола П. Пашић*, стр. 23, 29.

²¹³⁸ Бранко Надовеза, "Никола Пашић и балканске интеграције", *Никола Пашић: живот и дело*, стр. 355; В. Казимировић истиче да је тзв. Нишком декларацијом (7. децембра 1914. године), којом су одређени ратни циљеви Србије "дефинитивно напуштена традиционална политика Радикалне странке и Србије у целини, усмерена на уједињење са Бугарском", јер је овом декларацијом "јасно изражена жеља за општејугословенским уједињењем". (В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, друга књ., Београд 1990, стр. 307).

државника је кључно да су се његови ставови према Бугарима и Бугарској развијали као последица крајње прагматичног и рационализованог система идеја и политичких погледа, никада засновани на ирационалним факторима или идеалистичким концептима (осим у младалачкој, "циришкој" фази), којима није био склон. Ако је и постојала доза емотивног реаговања, мада ретко присутна у сведочанствима о његовом ставу према Бугарима и Бугарској после рата, она је била, пре свега, последица *опште реакције* српске јавности. Дobar пример за то је реакција на злочине бугарских окупационих снага и, уопште, на крајње нехумано понашање Бугара према Србима за време рата. Пашићев став се потпуно уклапао у социјално-психолошки послератни миље када је у питању перцепција Бугара и њихове улоге у рату. И овај "детал" није одударао од тоталитета његове психолошке, социјалне и политичке физиономије, која се непрестано манифестовала у његовом политичком и државничком раду – његова способност (готово таленат) да препозна "импульсе" које "одашиље" јавности (њена очекивања, осећања, страхове, гнев, горчину) и уклопи их у свој политички концепт ("претвори их у своју политику") и у овом случају је, несумљиво, дошла до изражаја.

* * *

На Пашићев став према Бугарима и погледе на њихово место у "орбити" српских националних интереса у *првој фази*, највише су утицале идеје о балканском јединству, јужнословенској федерацији и различитим облицима сарадње међу балканским народима, у циљу њиховог ослобођења од туђинске власти и, касније, по ослобођењу, од утицаја великих сила. Са овим идејама Пашић се сусрео у време својих студентских дана у Цириху, посебно под утицајем идеја Светозара Марковића.²¹³⁹ Управо је Марковић истицао *општебалкански* контекст ослобођења српства од турског јарма, кроз синхронизацију ослободилачке борбе са другим балканским народима, пре свега са бугарским народом, а решење српског питања видео у Балканској федерацији "као савезу културно сродних народа."²¹⁴⁰ Марковић је, реагујући на тадашње пројекте и идеје о уједињењу свих Срба, сматрао да је границе тако "уједињених Срба" веома тешко одредити, због сличних

---

²¹³⁹ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 1. књ., Београд, 1985, стр. 35-36; *Никола П. Пашић*, стр. 38-39; Б. Надовеза, *н. д.*, стр. 355; О идеолошким утицајима на младог Пашића и његовој припадности Марковићевом покрету у: А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 43-94, 99-129.

²¹⁴⁰ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 106.

амбиција суседних народа, па би српски народ, да би створио јединствену државу, морао ући у сукоб са Бугарима, Хрватима и другим околним народима.²¹⁴¹

Српско-бугарски односи су за Пашића представљали окосницу сваке балканске интеграције.²¹⁴² Сарадња са братским суседним народима, посебно са Бугарском и Црном Гором, била је једна од основних ставки првог радикалског *Програма* из јануара 1881., чији је Пашић био један од твораца.²¹⁴³ Уједињење и савез са Црном Гором и Бугарском посматрани су као прва етапа ка јужнословенском савезу (федерацији), који би представљао оквир за решење националног питања на југоистоку Европе.²¹⁴⁴

Емиграција у којој је Пашић провео шест година веома је важна етапа у обликовању његових ставова према балканском уједињењу и посебно према српско-бугарском јединству. Заокупљен и страхом за опстанак словенства на Балкану, под све већим "германским" притисцима, пројекат о српско-бугарској сарадњи и савезу постаје главна Пашићева преокупација, као својеврсни израз тих страхова.²¹⁴⁵ По Пашићу, "интереси народа Балканског полуострва најбоље би се сачували и оснажили када би се у свим државицама на Истоку образовале странке које теже да раде на федерацији балканских народа."²¹⁴⁶ Српски емигранти у Бугарској, предвођени Пашићем су, уочи ратних догађаја на јесен 1885. године, били припремили пројекат српско-бугарског споразума, у очекивању "револуционарног таласа", који би се пренео и на Србију, позивајући се, притом, на старе идеје о савезу Светозара Марковића и Љубена Каравелова. Зато је припремање тзв. Пловдивског преврата (у који је Пашић био упућен) виђено од стране српских емиграната (а и њихових бугарских истомишљеника) као шанса да се, заједничким српско-бугарским снагама, Србија ослободи од главне препреке савезу и федерацији – од краља Милана Обреновића.²¹⁴⁷ Јер, плашио се Пашић, уколико бугарско уједињење не буде праћено падом режима краља Милана, спољнополитички фактор (Аустро-Угарска) би могао да, користећи управо српског

---

²¹⁴¹ Добросав Бјелетић, "Светозар Марковић о српском питању", *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова са научног скупа САНУ, Београд-Зајечар (октобар 1996.), Београд, 1997, стр. 98.

²¹⁴² Б. Надовеза, *Никола Пашић и балканске интеграције*, стр. 336.

²¹⁴³ В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 363.

²¹⁴⁴ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (1)*, стр. 70.

²¹⁴⁵ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 204.

²¹⁴⁶ *Никола П. Пашић - писма, чланци и говори*, стр. 149. (Пашићево писмо Михаилу Свилокосићу, Рушчук, 1884.)

²¹⁴⁷ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 209-211.

монарха, забоду "клин" између Срба и Бугара, што би био крај идеје о федерацији.²¹⁴⁸ Управо стара идеја о српско-бугарском савезу била је у основи Пашићевих политичких настојања, због којих је од стране власти у Србији оптуживан за "издају".

У изграђивању Пашићевог става према Бугарима и Бугарској у овој фази, осим политичког рационализма којим се увек руководио, добре анализе геополитичких прилика и политике великих сила, не смемо изгубити из вида још једну "потку" којом је проткан његов идеолошки "ћилим", и која, заправо, представља суштину његовог идеолошког патоса, а то је његово *словенофилство*.²¹⁴⁹ У политичким трендовима свога времена, Пашић је видео жестоки антагонизам између Запада (посебно германског уплива) и словенског Истока, критикујући, притом, западни индивидуализам, похелпу за новцем и профитом и тенденцију економског поробљавања слабијих.²¹⁵⁰ Пошто је, по њему, Србија краља Милана (кривицом краља) већ у западној орбити, Бугарска је последња словенска земља која треба бити увучена у исту. У једном писму митрополиту Михаилу из емиграције, Пашић износи своја страховања због таквог развоја догађаја: "Нас страх влада, кад помислимо да ће скоро и Бугарска бити то што је Србија, да ће и она бити изгубљена за словенство."²¹⁵¹ Пашић критикује и тенденције које се појављују у бугарској политици, а које иду ка њеном "позападњачењу" и одвајању од словенског света.²¹⁵² За Пашића је Бугарска интегрални део словенске васељене, који је на удару империјализма Запада, чији је циљ да овај део словенског света одвоји од Русије. Имајући у виду овај словенофилски (и русофилски) контекст Пашићевог става, постаје јасније његово касније инсистирање на "антисловенском" у бугарској политици у време растурања Балканског савеза 1913. године, и посебно у периоду Првог светског рата и непосредно после њега.

---

²¹⁴⁸ Исто, стр. 220.

²¹⁴⁹ Више о томе вид. у: Славенко Терзић, "О словенофилству Николе Пашића", *Никола Пашић: живот и дело*, стр. 131-143; О сукобу "западњаштва и словенофилства" у Србији 80-их година 19. века вид. у: А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 132-137.

²¹⁵⁰ *Никола П. Пашић - писма, чланци и говори*, стр. 173-174. (напомене 23 и 24); С. Терзић, *н. д.*, стр. 138-139; А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 237-241.

²¹⁵¹ А. Шемјакин, "Никола Пашић у емиграцији...", стр. 223.; *Никола П. Пашић - писма, чланци и говори*, стр. 175. (Пашићево писмо митрополиту Михаилу, Софија, 20. децембар 1884.)

²¹⁵² А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 204.

Српско-бугарски рат 1885. године, пораз на Сливници и порази српске војске који су уследили, оставили су мучан утисак на радикалног првака у емиграцији.²¹⁵³ Потрешен српским поразима, Пашић огољено, без великог околишања, износи свој став о Бугарима и њиховој историји, са великом дозом ниподаштавања бугарског историјског искуства. Он своје писмо почиње драматично, тако некарактеристично за њега: "Вести са бојног поља ужасне су. Не даду ми мира и станка; сан ме не вата, излудеће се, ако тако узтраје", пише он својим пријатељима, емигрантима у Румунији и наставља: "Од чега смо се највише страшили, то је настало. Србија пропаде под непријатељем коме је јуче слобода поклоњена. Србија пропаде и то срамно под непријатељем, на кога је иза леђа мучки и изненадно напала, који нема са собом ни такве историје, ни такве спреме, ни војнике опробане у оба рата Србија пропаде не пред Турцима, од којих Европа дрхташе, већ пред Бугарима, за које Европа сазнаде кад им се слобода поклони.(...) Има ли на свету игде срамније, одвратније и понижавајуће пропасти но што би била ова пред Бугарима а на српском земљишту."²¹⁵⁴ Недвосмислено произилази, да

---

²¹⁵³ Последњи покушаји за стварање српско-бугарског савеза, учињени у вихору рата, пропали су због одбијања бугарске стране. До преговора између Пашића и Захарија Стојанова (по налогу Д. Ризова), дошло је 19-20. новембра 1885., после пораза на Сливници, у Тулчи (Румунија), где је Пашић боравио као емигрант. Главне тачке договора биле су: да бугарска војска пружи помоћ емигрантима у обарању краља Милана, и да се, затим, са радикалима на челу Србије започну преговори, без мешања великих сила; да се обе војске повуку са освојених територија, и да се закључи офанзивно-дефанзивни српско-бугарски пакт. Иако су се неки бугарски званичници сложили са овим, председник владе Петко Каравелов је одбио овај план. (А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 222-224.); В. Казимировић не спомиње договор у Тулчи, већ само наводи (цитирајући Пашићево писмо Сави Грујићу из 1888. године) да је *Пашић одбио* бугарски предлог да, уз помоћ бугарског оружја, у жеку рата, збаци краља Милана. (В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 476)

²¹⁵⁴ *Никола П. Пашић - писма, чланци и говори*, стр. 209. (Пашићево писмо емигрантима у Румунији, 1885.) Поставља се питање откуда овакав ниподаштавајући став према Бугарима и њиховој историји код Пашића, кад се има у виду да је са њима хтео да гради федерацију – пројекат због кога је у отаџбини проглашаван издајником? Овакав оштар став, прожет видљивим разочарањем, може се објаснити суновратом идеје за коју се тако истрајно залагао, и то кривицом (одбијањем) бугарске стране, после пропасти договора из Тулче. На то указује "јед" са којим Пашић говори о Бугарима. Једна реченица можда најбоље поткрепљује нашу претпоставку, да је пропаст договора главни "окидач" за Пашићеву љутњу (иако писмо није датовано). При крају писма Пашић каже: "Да се главна бугарска команда не задовољава тиме што је одбила Србе са границе и *одбацује братски мир* (подвукао И. Р.) – то ја имам извешћа из самог извора." О каквом "одбаченом братском миру" и "извору" Пашић говори? Одговор се може наслутити ако знамо да је Пашић из Софије, од З. Соколова, после разговора које је Ризов имао са војним и политичким врхом у главном штабу у Пироту (дакле, на "извору" свих одлука!), добио одговор (29. новембра) да од договора у Тулчи нема ништа (А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића*, стр. 224.) Он оптужује Бугарску не зато што је одбила

је за Пашића једино страшније од самог српског пораза било то што је Србија поражена од Бугара, на које је гледао као на народ недостојан да извојује победу над Србима. Ако је Пашић, до овог момента, како поједини историчари истичу, био "и срцем и душом за изграђивање што уже привредне и политичке српско-бугарске заједнице"²¹⁵⁵, од овог момента његово ангажовање на јачању српско-бугарске сарадње биће ослобођено елемената "срца и душе" и постаће условљено искључиво рационалним разлозима – политичким интересима Србије и српског народа, онако како их је Пашић видео. После српско-бугарског рата Пашић је постао свестан да ће доћи до "прећишћавања рачуна" са Бугарима у чију је искреност почео да сумња.²¹⁵⁶

После рата Пашић постаје све више свестан опасности од бугарске агитације у Македонији и Старој Србији (међу Албанцима), те бугарску политику сматра опаснијом од политике Аустро-Угарске, чиме је све више пролонгира тзв. јужну варијанту уједињења, сматрајући да је сукоб са Аустро-Угарском и ослобођење Босне и Херцеговине немогуће извести без помоћи Русије, па је неопходно усмерити све снаге ка југу и појачати националну пропаганду у Македонији и Старој Србији.²¹⁵⁷ Пашић тада и признаје да је радикалска политика (а самим тим и његова схватања српско-бугарских односа) према Бугарској била "сувише идеална" и да није била адекватна политици коју је Бугарска водила према Србији.²¹⁵⁸ Међутим, идеја о неопходности савеза на Балкану, посебно српско-бугарског, у циљу ослобађања сународника који су живели под турском влашћу, Пашића ће и даље руководити у његовој политици, јер је веровао да слом Турске зависи од балканског савеза.²¹⁵⁹ Упоредо са тим, за време своје прве две владе (1891-1892),

---

"небратски напад" Србије (што се, вероватно, односи на Сливницу), већ зато што је наставила да "пролива братску крв". Ово писмо је једно од кључних за наше излагање, сведочи о, вероватно, *преломним моментима* у Пашићевм односу према суседном народу.

²¹⁵⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 63

²¹⁵⁶ *Исто*; Пашић је 4. августа 1887. године, свом пријатељу Влади Љотићу писао из емиграције да су "Бугари увек против нас" и да смо "ми водили пријатељску и лојалну политику пуну поверења према Бугарској, али смо се преварили." (Архив САНУ, МА, 14384/8333, Извод из Пашићевог писма).

²¹⁵⁷ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (1)*, стр. 74-75.

²¹⁵⁸ Владимир Стојанчевић, "Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године", *Никола Пашић: живот и дело*, стр. 288. (нап. 1)

²¹⁵⁹ Једна од најважнијих ставки спољне политике прве две Пашићеве владе било је споразумевање са суседима, у првом реду са Бугарском. "Од свог повратка из изгнанства", пише Михаило Војводић, "он се бавио идејом о ставрању балканског савеза. Био је уверен да би рад на његовом успостављању требало да отпочне учвршћивањем

ради на јачању националног рада у Старој Србији и Македонији, где се директно сукобљава са бугарским активностима.²¹⁶⁰ Очигледно да Пашић није хтео да допусти да ситуација на терену измакне контроли, те да се, у неким будућим преговорима о Македонији, Бугари позову на "фактичко стање" које не би било повољно по Србију.

По преузимању државног кормила Србије после Мајског преврата, Бугарска остаје посебно поље Пашићевих интересовања и планова и на томе је вредно радио наредних година,²¹⁶¹ мада је сада, на сва политичка, па и спољнополитичка питања, према сопственом (мада не јавно исказаном) признању, гледао много опрезније, реалније, са мање идеолошког лутања и жељом да се дистанцира од "студентских и омладинских идеала."²¹⁶² Имајући у виду политику великих сила (пре свега Аустро-Угарски продор ка Солуну), знао је да се тако комплексно питање, као што је македонско, може решити једино сарадњом и споразумом између балканских народа (пре свега између Србије и Бугарске).²¹⁶³ Бранећи своју политику према Бугарској пред Народном скупштином од напада опозиције, Пашић је поново истицао своју стару политичку тезу да од споразума и заједничког схватања обостраних интереса зависи судбина и Србије и Бугарске.²¹⁶⁴ На симболичном нивоу, у поменутом говору, Пашић је показивао своју приврженост политици коју је заступао, употребљавајући фразе о "интимном пријатељству" и "братским народима" када је говорио о односима Србије и Бугарске. Неколико година касније, у свом обраћању Скупштини марта 1908. године, оштро је критиковао "шовинисте" на српској, бугарској и грчкој страни који желе обнову Душановог, Крумовог или Византијског Царства.²¹⁶⁵ Оптуживао је "шовинистичку" интелигенцију да се "руководи идејом прошлости, а заборавља на потребу данашњег друштва, данашњег нараштаја".²¹⁶⁶ По њему принцип "Балкан балканским народима"

једне српско-бугарске основе." (М. Војводић, *Прва и друга влада Николе Пашића*, стр. 117.)

²¹⁶⁰ *Исто*, стр. 120-121.

²¹⁶¹ Пашић је, због овакве своје политике према Бугарској, опет трпео нападе једног дела јавности да је "бугараш". (В. Казимировић, *Никола Пашић (2)*, стр. 21)

²¹⁶² *Сто говора Николе Пашића*, прва књига, прир. Ђорђе Станковић, Београд, 2007, стр. 25-26. (Даље: *Сто говора Николе Пашића 1*).

²¹⁶³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (1)*, стр. 94-95; Једна од последица такве Пашићеве политике јесу и српско-бугарски споразуми од 30. марта и 12. априла 1904 године.

²¹⁶⁴ *Сто говора Николе Пашића 1*, стр. 242 (Пашићев говор од 5. новембра 1904.)

²¹⁶⁵ *Исто*, стр. 305-306.

²¹⁶⁶ *Сто говора Николе Пашића 1*, стр. 242.

представља "витални принцип" који чува слогу балканских народа, јер "ако једна држава, један народ на Балканском полуострву пропадне, онда нема живота за други народ, за другу државу, ма како силан био у оном моменту кад овај други пропада."²¹⁶⁷ Опет видимо Пашићев принципијелан став нужности сарадње.²¹⁶⁸

После 1908. године, Пашић је остао на принципијелном становишту о насушној потреби стварања српско-бугарског савеза. Једино је у току преговора за склапање балканског савеза 1911-1912. године, у којима није учествовао, али их је помно пратио и критиковао "попуштање Бугарској" од стране Милована Миловановића који је водио преговоре, инсистирао на јасном разграничењу са Бугарском у Македонији, да би се на тај начин очували добри односи са њом, одбијајући сваку идеју о аутономији Македоније, из бојазни да ће Бугари у случају аутономне Македоније, пошто пропагандом придобију становништво, применити "сценарио" са Источном Румелијом из 1885 године.²¹⁶⁹

* * *

Друга фаза у развоју Пашићевих ставова према Бугарма и Бугарској, обележена је ратовима, мржњом и трагедијом. Други балкански рат је представљао пораз сваке идеје о балканској интеграцији, односно о ширем балканском савезништву, јер је изнедрио ситуацију у којој је готово свако са сваким на Балкану био у некој врсти заваде и сукоба. Овај рат је, такође, био потврда свих сумњи које је Пашић имао према бугарској политичкој елити.²¹⁷⁰ "Напад бугарске војске на

---

²¹⁶⁷ Исто, стр. 306; У дипломатским разговорима са бугарским представницима 1908. године поводом четничке акције у Македонији, Пашић се, бранећи право српског народа да се заштити од комитских напада и заступајући интересе Србије у "македонском питању", стално трудио да изглади ствари и осуђивао сваки "крвави сукоб између Срба и Бугара", имајући у виду "целину српско-бугарских односа." (В. Стојанчевић, *Пашићев погледи...*, стр. 283.)

²¹⁶⁸ Можда су зато једнострано потези Бугарске, онда када се Србија налазила у једној од најделикатнијих ситуација у својој модерној историји, (у време тзв. *анексионе кризе*) код Пашића изазвали толико жучи, да је руском министру Извољском изјавио да се Бугарска "одрекла словенске солидарности", да се "повезала са непријатељима словенства" и "издала Србију", прекршивши српско-бугарски уговор из 1904. године по коме су биле забрањене једностране измене *statusa quo* на Балкану. (В. Казимировић, *Никола Пашић (2)*, стр. 128)

²¹⁶⁹ В. Стојанчевић, *Пашићев погледи...*, стр. 284.

²¹⁷⁰ Б. Надовеза, *н. д.*, стр. 361; В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 65. (Пашић, иначе увек миран и сталожен, био је бесан на Бугаре због напада, оптужујући их за подлост до тада невиђену, варање, недостојност. Када су, пак, молили за мир, после пораза на Брегалници, одбијао је сваку причу о томе речима "да нас више Бугари неће вући за нос").

Брегалници 30. јуна 1913. године", с правом закључује професор Ђорђе Станковић, "представљао је и крај илузија о могућности решавања националног питања на широкој јужнословенској основи."²¹⁷¹ И француски посланик у Београду је, после разговора са Пашићем, приметио разорни утицај српско-бугарског сукоба ("панславистичка идеја, која је требало да осигура словенску кохезију у борби против Беча, јако је ослабљена братоубилачким ратом са Бугарском"), констатујући да је сада национална идеја постала "мање словенска а више српска."²¹⁷² Иако је Пашић своје сумње у искреност бугарских политичких кругова и до тог тренутка више пута исказивао, (још од 1885. године), после крвавог распада српско-бугарског савеза из 1912. године, он те сумње више никада није одагнао и, што је још важније, оне су постале саставни део његових погледа на бугарску државу и народ, бивајући све снажније, како су их трагични историјски догађаји све више потврђивали.

Стварањем формално независне Албаније (децембра 1912. године) Србији је "затворен" излаз на Јадранско море па је борба за Македонију постала прворазредно питање српске економске и политичке безбедности, јер су веза са Грчком и лука Солун остали једини "канал" за релаксирање економских и политичких притисака који је Србија трпела од моћне империје са севера. Страх да Бугарска не затвори и тај излаз радикализовао је српску офанзивну политику на југу, чиме је сукоб са Бугарском продубљен.²¹⁷³

Пошто је на самом почетку Првог светског рата пропао покушај инициран од стране руске дипломатије, да се, на бази међусобних територијалних уступака, обнови савез на Балкану, у циљу очувања бугарске неутралности задовољењем њених "апетита", Пашић је коначно одустао од идеје равнотеже снага на Балкану у корист стварања једне велике јужнословенске државе на бази "западне варијанте" уједињења.²¹⁷⁴

Бугарски напад почетком октобра 1915. године, српска "голгота" и рапидно кршење међународног ратног права у делу Србије под бугарском окупацијом – били су "кап која је прелила чашу". Пашићева настојања да се спорна питања између двеју држава реше споразумно нису успела. Овај неуспех да се пронађе

---

²¹⁷¹ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, стр. 134.

²¹⁷² *Исто*, стр. 137.

²¹⁷³ *Исто*, стр. 134.

²¹⁷⁴ *Исто*, стр. 149-150.

заједнички именитељ са бугарском страном биће, у послератном периоду, један од мотива за крајње неповерење које ће Пашић исказивати према бугарским понудама за зближењем.

Пошто су ратови (Други балкански и Први светски) разорили "илузију" о могућности споразума између Србије и Бугарске, Пашићев став о Бугарима и Бугарској се мења, у складу са новим околностима које су наметнуле нове релације, односно нови оквир српско-бугарских односа: однос *победник - побеђени* сада је постао тај кључни оквир за реализацију политичких односа две државе у дужем временском периоду после рата.

Ако смо као "идеју водиљу", која је попут својеврсног унутрашњег механизма давала покретачку снагу делању – политичкој пракси, а која лежи у основи Пашићевих ставова у предходном периоду, одредили његово схватање о *потреби* балканске, посебо српско-бугарске, *сарадње* ради реализације српских националних циљева на Балкану, шта би то (или каква би то) била "идеја водиља" која је стајала у основи Пашићевог односа према Бугарима у периоду после Првог светског рата? На основу нама расположивих сведочанстава јасно се показује да је то *схватање о бугарској кривици и потреби њеног испаштања - дуготрајног, постепеног и искреног бугарског покајања*. Овим ставом одише готово целокупна Пашићева делатност везана за послератну политику према Бугарској.

Следствано свом новом односу према Бугарској, Пашић је још док је рат трајао, почео да износи свој став, припремајући тако терен за једну нову политику према источном суседу, чији ће он бити репрезент неколико година после рата. За скупштинском говорницом на Крфу, априла 1918. године, подсећајући на политику Савезника 1915.године према Бугарској, када су на Србију вршени притисци да пристане на велике територијалне компензације Бугарској како ова не би пришла Централним силама, Пашић каже да су Савезници били обманути од стране Бугарске јер је нису познавали тако добро као ми. "Нису могли да верују", наставља Пашић, "да може бити на свету народа који би лишен био не само благородности већ и сваког моралног осећаја – и устати против свога ослободиоца (Русије – *прим. аут.*) (...) Али, што се је сматрало да у свету није могуће, то се је уствари показало да је код Бугара могуће."²¹⁷⁵ Одмах након пробоја Солунског фронта (септембра 1918. године), отишао је "корак даље" својом изјавом агенцији *Ројтер*: "Зло се

---

²¹⁷⁵ Никола Пашић у *Народној скупштини*/4, стр. 168-169.

мора казнити, ако се хоће да добро постоји. Српска је војска с помоћу својих великих савезника разбила Бугаре. Побеђена Бугарска преварила је своје савезнике (мисли на Централне силе – прим. аут.), баш онако како је 1915. године преварила наше савезнике, баш онако како је 1913. године преварила своје другове – савезнике у Балканском савезу, Србе и Грке. То је доказ непоправљиве невере и нискости Бугарске. (...) Њезина политика није ништа друго него тиранија и варварство."²¹⁷⁶ У овим изјавама потпуно је "откривено" оно што смо већ напомињали неколико пута, а што је било у домену Пашићеве сумње – сада је постало званично гесло његовог става према Бугарској. Основу за то Пашић је нашао у *континуитету преваре (вероломства) и недоследности* Бугарске. Бугарско држање у Првом светском рату само је, по Пашићу, кулминација онога што је за њега била суштина бугарске политике – варање својих савезника. Овај став, произишао из историјског и личног искуства, остаће једна од кључних одлика Пашићевог односа према Бугарима и убудуће. Тако је приликом разговора са британским послаником у Београду Албином Јангом, маја 1921. године, у време једне од већих криза у југословенско-бугарским односима, Пашић Бугаре окарактерисао као "мајсторе дволичности", напомињући да је он лично био три пута "жртва" неиспуњења писмених, и два пута усмених договора од стране Бугара.²¹⁷⁷

Друга премиса Пашићевог става према Бугарској било је истицање њене кључне *одговорности за рат*. Он је њену ратну одговорности на Балкану (и то не само за Први светски рат, већ и за све раније сукобе на Балкану) поредио са одговорношћу Немачке на ширем, европском плану. По питању "моралне" кривице, Бугарска је, по Пашићу, чак била "корак испред" Немачке. Она је за њега "најнеморалнија држава" и "перфидни непријатељ."²¹⁷⁸ У приватном разговору који је имао са британским премијером Лојдом Џорџом на јесен 1918., Пашић је инсистирао на кажњавању Бугарске, истичући "да ће се компромитовати принцип моралан ако би се захтевало да се казни Немачка, а да се не казни и Бугарска, која је учинила исти грех као и Немачка са том разликом што је још подлија од

---

²¹⁷⁶ Цитирано према: В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 64.

²¹⁷⁷ Sir A. Young (Belgrade) to Earl Curzon, 25. 05. 1921. (DBFP/I/XXII, dok. 153, str. 184.)

²¹⁷⁸ АЈ, 382-5-20, л. 231, Пашић – свим Посланствима (циркулар), Крф, 27. јун 1918.

Немачке."²¹⁷⁹ Слично је тражио (кажњавање због вођења "неблагородности и неморалне политике") и приликом разговора са америчким председником Вилсоном током Мировне конференције у Паризу.²¹⁸⁰ Погрешно је, међутим, мислити да је Пашић желео уништење Бугарске. Хтео је само, како је говорио, њено обуздавање, а то се могло постићи "ако буде кажњена и ако буде платила све што је порушила, упропастила и однела."²¹⁸¹

Трећа премиса Пашићевог става било је истицање *колективне кривице бугарског народа*, а не само политичке елите. То се најбоље видело по његовим иступима на Мировној конференцији, о чему је већ било речи.

На крају, остаје нам да утврдимо како је Пашић видео могућност излаза из овог "ћорсокака" у који су запали српско (југословенско)-бугарски односи, због, по њему, *историјске кривице бугарске политичке елите и народа*, а која је кулминирала страховитим злочинима и иживљавањем над српским ("братским", словенским) народом током Првог светског рата? Пут за излаз из тог обруча тешког историјског наслеђа Пашић је видео у бугарском *покајању* – дугом, искреном и стрпљивом покајању, које се мора стално доказивати. Колико би то покајање требало да траје? На то питање сам је Пашић дао одговор. Истичући за скупштинском говорницом (25. јануара 1922. године) да су односи са Бугарском коректни и да Краљевина СХС нема никаквих непријатељских аспирација, Пашић је поменуо и питање помирења или евентуалног савеза, за шта је, по њему, још увек било рано причати. "Ја сам једанпут казао једном њиховом министру који ме је посетио²¹⁸², како ће они нама да даду доказа да су се поправили. Рекао сам тако, да за време од 15 или 20 година будете увек на нашој страни кад нас неко напада, кад нам неко чини препреке и смета, да будете на нашој страни, онда може бити да ће се народ уверети да су се Бугари покајали и изменили своју политику."²¹⁸³ Слично је, мада у блажој форми (јер се налазио у уском кругу сарадника, а не за скупштинском говорницом), после неколико година (децембра 1924.), Пашић рекао и другом бугарском званичнику у посети Београду, председнику владе Александру Цанкову: "Доћи ће до измирења, али прошлост треба да се заборави", додавши да

²¹⁷⁹ Архив САНУ, МА, 14387/10384, Пашићемо писмо Јовану Марковићу, за Стојана Протића, без датума – на основу текста се може утврдити да је писано после пробоја Солунског фронта (15. 09. 1918.), а пре капитулације Турске (30. 10. 1918.)

²¹⁸⁰ *Пашићева писма...*, док. 23, стр. 77.

²¹⁸¹ В. Казимировић, *Никола Пашић (1)*, стр. 64.; Архив САНУ, 14387/10384.

²¹⁸² Реч је о састанку са Александром Димитровим маја 1921 године.

²¹⁸³ *Никола Пашић у Народној скупштини*, стр. 249.

ни он лично, а ни његова влада не носе никакву одговорност за стање односа са Бугарском.²¹⁸⁴

Измирење две државе је, по Пашићу, било врло далеко, и зависило је искључиво од Бугарске и њене политике – од њеног покајања, које је видљиво, конкретно. Пашић је временски период потребан за измирење (15-20 година) правдао народним гневом и сећањем на невино страдале жртве "без нужде рата". Докле год народ "не пожали своје жртве", нема ништа од измирења.²¹⁸⁵ Погрешно би, међутим, било веровати да је Пашић био једини који је заговарао овако чврст и бескомпромисан став у односима према Бугарској у првим послератним годинама. Готово у исто време је и Љуба Давидовић, вођа Демократске странке, што ће рећи једна од најзначајнијих политичких фигура Краљевине СХС, и уз Пашића најзначајнији српски политичар у југословенској држави, говорио да "о неком зближењу са њима (Бугарима – И.Р.) не може бити говора све док они не докажу да су достојни нашег пријатељства, све док не видимо да су искупили своје грехе из прошлости. Уосталом, не дирајмо ту крваву рану док она у потпуности не зарасте".²¹⁸⁶ Дакле, пре се може говорити о постијању некакве политичке и менталне (можда чак и колективно-психолошке) матрице која је била карактеристична за српску политичку елиту и већину српског народа кога је она репрезентовала, него о некаквом ексклузивном Пашићевом ставу према Бугарима. Ипак, његова улога је наистакнутија, с обзиром да је он лично, као и странка којом је председавао до смрти, најдуже била носилац власти током 1920-их година. Важно је да напоменемо да Пашић никада није Бугарској у потпуности "затворио врата" за сарадњу, већ их је увек држао "полуотвореним", свестан, као искусан и реалан политичар и државник, динамике и сложености међународних околности у послератној Европи и на Балкану.

---

²¹⁸⁴ А. Цанков, *Моето време*, стр. 340-341.

²¹⁸⁵ Никола Пашић у *Народној скупштини*/4, стр. 249.

²¹⁸⁶ *Политика*, "Конгрес демократа", 31. 10. 1921.

2.3. О БУГАРСКОЈ И ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКИМ ОДНОСИМА У УНУТРАШЊО-ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ

2.3.1. Унутрашња политика у Краљевини СХС – основне напомене

Унутрашњо-политички дискурс, у контексту нашег истраживања, подразумева дискурс главних актера политичког живота Краљевине СХС о Бугарској, Бугарима и југословенско-бугарским односима. Краљевина СХС је у уставно-правном погледу била уставна и парламентарна монархија, и у њој су политичке партије биле главни носиоци политичке мобилизације становништва, различитих политичких идеологија и концепција о уређењу државе и друштва. Када говоримо о политичкој ситуацији 1920-их година, можемо слободно рећи да су је обележили оштри сукоби по различитим питањима. Најдалекосежнији је био сукоб око уређења државе, између *централистичког и федералистичког дискурса*: централисти су се залагали за јаку, унитарну државу, док су се федералисти залагали за уређење које би признавало друштвено-историјске и политичке посебности различитих области, пре свега оних "пречанских" (бивших аустроугарских области), тј. за њихову самоуправу у оквиру заједничке државе, што је био минималан захтев, све до захтева за радикалну реорганизаацију државе, као савеза самосталних држава (конфедерација).

Сукоб око уређења државе имао је национални предзнак, јер се претежно водио између два водећа народа, Срба и Хрвата. Док је већина српских политичких станака, посебно најзначајнија Народна радикална странка (НРС) предвођена Николом Пашићем, заступала централистички модел, дотле су хрватске политичке странке заступале федералистичко/конфедералистички модел уређења (или "минимално југословенство", како је хрватско становише означио социолог Ј. Бакић). Најмоћнија међу хрватским странкама, Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС), заступала је сепаратизам прикривен федералистичко/конфедералистичком реториком, порицала конститутивност тзв.

"прводецембарског акта" (тј. чина уједињења) и захтевала институционално и уставно признавање "хрватске државности". ХРСС је била најмоћнији, мада не и једини, заговорник хрватског сепаратизма, и није презала ни од сарадње са исказаним непријатељима државе (Италијанима и прохабзбуршком хрватском емиграцијом у Аустрији, Мађарском и Совјетском Русијом). Хрватски сепаратизам је грађен и на негативној стереотипизацији Срба, Србије и најзначајнијих српских политичара. Колико се далеко на политичко-пропагандном плану ишло са негирањем нове државе, сведочи и податак о томе да гласила хрватских сепаратистичких странака током раних 1920-их ниједном нису поменула званично име државе, већ су најчешће говорила о "београдском режиму" и сл. Усвајањем тзв. "Видовданског устава" 1921. године, победила је централистичка струја, па се политичка борба у наредним годинама водила за очување, односно ревизију устава.

Осим политичке борбе са националним предзнаком, жестоких сукоба је било и између странака које су, условно речено, припадале истом "националном корпусу" и нису се суштински разликовале по питању уређења државе, али су се разликовале по програмским начелима, и заступале интересе различитих слојева друштва. Такав је био сукоб између Народне радикалне странке и Демократске странке (ДС), друге по јачини странке у Србији, која је, иако унитаристичка, имала флексибилнији став према могућности ревизије устава у правцу децентрализације и прихватања посебности Хрвата и Словенаца, због чега је преживљавала унутрашње кризе, што је резултирало њеним званичним расцепом почетком 1924 године.

Немилосрдна политичка борба учинила је да јавни простор буде прожет бурним дебатама, полемикама, сукобима и свађама политичких партија и њихових вођа. Различити друштвени и политички системи инкорпорирани у заједничку државу, те различит друштвено-историјски и економски развој и привредни интереси, државотворне и политичке традиције појединих области и друштвених група, знатан утицај краља ("други уставни фактор") и двора на парламентарни и политички живот (посебно у другој половини 1920-их година) – битно су допринели описаном стању у домену политичке свакодневице и

политичке културе. Нестабилности су свакако допринели и национална и верска измешаност становништва, као и непријатељско окружење.²¹⁸⁷

У атмосфери перманентне политичке борбе, готово да није било теме из унутрашње и спољне политике која није била инструментализована у дневнополитичке сврхе, односно (зло)употребљење у контексту унутрашњополитичких размирица. Анализа неколико *кључних примера* показаће нам да су ставови најзначајнијих парламентарних странака о Бугарској и југословенско-бугарским односима били доминантно условљени дневнополитичким потребама; указаће нам на везу између ставова странака о односима са Бугарском, и њихове позиције (власт/опозиција); указаће нам на постојање, условно речено, *географске и националне условљености* одређених ставова и реакција (као, уосталом, и у другим областима јавног живота): тако су, када су односи са Бугарском били на дневном реду, српске партије (посебно предратне) биле у ставовима агресивније и бескомпромисније од оних "пречанских", премда су се све, формално, залагале за добре односе са Бугарском. Српске странке и посланици из Србије су најчешће истицали историјско искуство Срба и Србије са Бугарима и Бугарском (посебно последње ратове 1913-1918. године и бугарску окупацију), као једну од својих главних предности у "познавању" Бугара и њиховог "карактера", у односу на политичке представнике из других југословенских области. Поменута *географска условљеност* се показивала још на једном нивоу: посланици из јужних и источних крајева Србије, који су страдали под бугарском окупацијом, као по првилу, заступали су најтврђи став према Бугарској и односима са њом.

---

²¹⁸⁷ О политичко-идеолошким сукобима, страначком и политичком животу уопште, у Краљевини СХС, из различитих политичких и идеолошких дискурса, вид. дела старије и нове историографије: В. Petranović, *n. d.*, str. 132-175; Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 1, Zagreb, 1961; Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославију 1925-1928*, Београд, 1974; Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji 1919-1929*, Београд, 1979; Исти, *Краљ Александар Карађорђевић/2*, стр. 41-360; Исти, *Историја Демократске странке 1919-1928*, Београд, 2010; Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918-1923)*, Београд, 1995; Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941.*, Zrenjanin, 2004; Darko Gavrilović, *U vrtlogu nacionalizma (Stjepan Radić i Srbi (1871-1918), Svetozar Pribičević i Hrvati (1918-1936))*, Novi Sad, 2007; Љ. Димић, *Србија у Југославију*, стр. 92-140; D. Đokić, *Nedostižni kompromis...*, str. 35-102; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013, стр. 103-143.

2.3.2. Између силе и дипломатије – политичке партије и преврат у Бугарској 1923. године

Државни преврат у Бугарској изведен 9. јуна 1923. године и драматични пад мирољубиве владе Александра Стамболијског, изазвали су бурне реакције свих политичких фактора у Краљевини СХС и озбиљне трзавице између владе и опозиције. Кључно питање било је: да ли је влада реаговала на најбољи начин у циљу заштите југословенских интереса тј. да ли је требало реаговати одлучније и директније се умешати у унутрашњи сукоб у Бугарској?

Ставови већине парламентарних опозиционих странака и владе су се поклапали када је реч о природи преврата и оценама нове бугарске владе. Међутим, оно што је изазвало критике опозиције био је начин на који је влада реаговала. У критикама су се посебно истакле Демократска странка и Савез земљорадника. Главна дискусија водила се на седницама Народне скупштине 18-19. јуна, на којима се расправљало о позицији владе према преврату.

Међу првима је министра спољних послова Нинчића напао, тада још увек посланик ДС-а Светозар Прибићевић, покушавајући да укаже да је начин реаговања владе како последица спорости и неефикасности дипломатије, која је морала да зна за припреме преврата, тако и начина рада самог министра, који је склон спором реаговању ("ћутање је у дипломатији врлина, али ја не познајем ниједног министра спољних послова данас (...), који толико ћути колико наш министар", говорио је). Његов подужи говор имао је три кључне поруке: 1) преврат представља кршење Нејског уговора и Нишког споразума, и новој бугарској влади се не може веровати (по чему се његов став није разликовао од званичног); 2) промена режима у Бугарској није само њено унутрашње питање; 3) југословенска дипломатија није реаговала правовремено и адекватно на изазов. За Прибићевића је преврат био директан изазов југословенским интересима, јер је подржан од стране ВМРО-а, чији је циљ припајање Македоније Бугарској. Сматрао је да је Цанков само номинални шеф владе, а Тодор Александров прави. Доказ о правим намерама нове бугарске владе видео је у чињеници да је њен председник политику Стамболијског називао "издајом идеала бугарског народа",

и питао се, шта су то онда идели бугарског народа, ако се зна Стамболијски залагао за мир и сарадњу са Краљевином СХС, извршење мировног уговора, да се јавно у Београду одрекао Македоније, потписао Нишки споразум и био спреман да уништи ВМРО. Иако није недвосмислено навео да је влада требало да војно реагује, могло се из неколико његових опаски закључити да је управо то желео да каже. Од владе је захтевао чврсту изјаву, "али не само изјаву која ће се задржати на свом вербалном карактеру", већ да иза те изјаве "стоји и снага на расположењу", баш као што је Француска заштитила своје интересе у Немачкој окупацијом Рура; навео је, као пример позитивне реакције владе, војничке мере које је предузела у случају повратка Карла Хабзбуршког у Мађарску 1921. године; на добацивање из посланичких клупа какву би интервенцију он желео, и да је то ствар дипломатије, одговорио је да "то није ствар дипломатије, то је ствар снаге" и да је "у свету респектован онај који има снагу и своју снагу покаже".²¹⁸⁸

Земљораднички посланик Јован Јовановић (звани Пижон, посланик Краљевине Србије у Бечу у време "јулске кризе" и обајве рата 1914. године – И.Р.), који је важио за експерта у питањима спољне политике, био је оштрији и прецизнији у критици од Прибићевића. И он је оптужио владу да није ништа урадила и да је, чекајући, пропустила прилику да покаже како је одлучна у заштити својих интереса и мировног уговора. Прави циљ преврата, по Јовановићу, није било обарање Стамболијског, већ повратак на стање пре Нејског уговора. Шта чека влада, пита се Јовановић, и напомиње да је одмах требало предузети акцију "било дипломатску, било војничку". Позива на француски пример окупације Рура. По њему "један јачи покрет трупа", у моменту када се сазнало за преврат, био је довољан да у Бугарској сачува *status quo*. Јовановић је посебно инсистирао на томе да је Београд имао *морлану обавезу* да сачува Стамболијског, и да је она проистицала из потписа на Нишком споразуму и политике коју је Стамболијски водио. Био је убеђен да је влада морала учинити некакав гест, не нужно окупацију, којим би се и савезницима и непријатељима показало "да је опет ту стари солунски војник који говори".²¹⁸⁹ Јасно је да је Јовановић био за показивање војне снаге, и да је, макар у овом случају, југословенску владу видео као неког ко има обавезу и право да заведе ред поремећен превратом у Софији.

---

²¹⁸⁸ СБ НС КСХС, ванредни сазив за 1923. годину, књ. 1 (од 1. предходног до 25. састанка), Београд, 1923, стр. 617-623.

²¹⁸⁹ Исто, стр. 626-627.

Јовановићев говор је представљао умеренију страну реакције земљорадника. У тексту под насловом "Издајство", земљораднички лист *Село*, директно оптужује Пашићеву владу "за издају националних и државних интереса за љубав својих партијских интереса". Чин издаје земљорадници виде у чињеници да радикали, који су водили владе и одбијали "пружену руку" Стамболијског, нису хтели да му помогну у обрачуну са ВМРО-ом, јер је био персонификација јачања земљорадничког режима, буђења сељака, што је "зараза" која би се брзо пренела на суседе. "Напредовање бугарског сељака, значило би напредовање и његовог брата српског, хрватског и словеначког сељака, који се такође почео увелико будити и организовати", што је представљало опасност за "варошке партије и западни капитализам чији су оне носиоци". Радикална странка, као главна "варошка странка", која је и сама радила на "економском подјармљивању сељака", жртвовала је Стамболијског да би сузбила утицај земљорадничког покрета. Лист констатује да је падом Стамболијског, а кривицом радикала, пропуштена историјска шанса, јер "с оне стране Тимока никада нисмо имали пријатеље", осим за време кратког боравка бугарских емиграната у Србији у 19. веку, и за време Стамболијског. Зато што су се радикали руководили партијским, а не државним интересима, око Краљевине СХС је створен "змијски обруч скован од старе Бугарске, повампирене Мађарске, фашистичке Италије, несигурне Румуније и неверне Грчке".²¹⁹⁰ Земљорадници су, вођени идеолошким и дневно-политичким разлозима, искористили преврат и убиство Стамболијског, кога су уздизали као некаквог "полубога" земљорадничке идеологије, за идеолошки обрачун са владајућим радикалима и сопствену промоцију. Идеолошки мотив је још јаче дошао до изражаја у тексту објављеним у једном од наредних бројева, који је потписао секретаријат Савеза земљорадника, у коме се сељачке масе позивају на мобилизацију, и да им преврат послужи "као наук" не само како на власт доћи, него и како избећи преврат и створити јаку организацију. Истиче се да преврат показује да између "варошких" и "сељачких" странака влада смртно непријатељство.²¹⁹¹

Радикали су, с друге стране, опозицији одговорили истом мером, оптуживши је да је читаву дискусију о интервеницији у Бугарској покренула из страначких интереса. Захтевима за интервенцијом "интензивно, нагло, оружјем",

---

²¹⁹⁰ *Село. Главни рган Савеза земљорадника*, 23. 06. 1923.

²¹⁹¹ *Исто*, "Којим ћемо путем?", 28. 06. 1923.

радикали су супроставили интервеницију "лагано, хладно, из тиха, годинама", што је, по њима, било својствено савременим државама, јер се спољна политика састоји из "низа деликатних питања, чија се решења не крше преко колена". Они оптужују опозицију да је својим наступом пореметила "дискретност и обазривост", али и континуитет, који је од суштинске важности за сваку спољну политику, а Народну скупштину да је показала како није дорасла да расправља о тако деликатним питањима као што су спољнополитичка.²¹⁹²

Нису сви из опозиције били за "одлучни акцију" Београда, али су, ипак, искористили преврат да влади упуте критике из свог идеолошко-политичког угла. Словеначки клерикалци (Словенска људска странка (СЛС)) су оптужили радикалску владу да је Стамболијског третирао као на навјећег непријатеља, и злурадо гледала на сваки његов успех, а да се посебно оглушила о његове позиве за стварање велике јужнословенске државе "од Драве до Црног мора". Једино је Нинчић, и то неколико месеци пре преврата, покушао и делимично успео да успостави боље односе са Бугарском, али не мотивисан идејом о југословенско-бугарској федерацији, већ о "насилној пацификацији Македоније", јер се "београдска влада" надала да ће, уз помоћ Стамболијског, Македонију заувек извући из бугарске интересне сфере. Македонији је требало дати политичко-управну и привредну аутономију, и на тај начин осигурати моралну потпору Стамболијском, и уједно "морално изоловати" бугарске ревизионисте. Клерикалци закључују да је за све крив Пашићев "великосрпски централизам", па су и бугарски преврат искористили да се "обрачунају" са њим.²¹⁹³ Исти су осули паљбу и по југословенској дипломатији, оптужујући је за неспособност, не пропустивши прилику да укажу како је "београдска дипломатија" заостала у времену, јер још живи у оно доба када је иза себе имала "велику Русију", и када је "у Београду на спољнополитичком небу ведрио и облачио велики барон Хартвиг...".²¹⁹⁴ Ове ставове је, у блажој форми, у скупштинској дебати поновио посланик Антон Сушник, који је, притом, изјавио да влада мора учнити све да се сачува мир, јер су

---

²¹⁹² *Самоуправа*, "Крај о интервенцији", 24. 06. 1923. Вид. и текст "Порпуштени моменат", 23. 06. 1923. *Самоуправа* је, иначе, дуго "ћутала" о преврату. Готово десет дана није било никаквих реакција, осим кратке вести о преварту. Реаговала је тек на скупштинску дебату и писања опозиционих листова. Своје нереаговање је правдала недостатком проверених информација и тиме да није желела да преноси вести које је пласирала "револуционарна влада у Бугарској".

²¹⁹³ *Slovenec*, "Pašić-Stambolijski", 15. 06. 1923; "Nauk", 14. 06. 1923.

²¹⁹⁴ *Isto*, "Naša diplomacija", 17. 06. 1923.

захтеви за оружаном интервенцијом противни мировном уговору. И он је изнео читав низ похвала на рачун Стамболијског. За нову бугарску владу је изјавио да је германофилска, као и да је наклоњена онима који нису наклоњени Краљевини СХС. Италију је оптужио да је помогла преврат.²¹⁹⁵

Против интервенције била је и ванпарламентарна, али утицајна Комунистичка партија Југославије, али из сасвим других разлога. Она је поздрављала пад "француског човека" Стамболијског, и сматрала да би интервенција отежала каснију комунистичку револуцију. Била је против одбране "рекационарног режима". Стамболијског су сматрали антикомунистом, који сарађује са "београдским режимом". Само су неки партијски функционери (Филип Филиповић, Никола Ковачевић), сматрали да треба бранити сељачку владу у Бугарској, позивајући се на парољу о "савезу радника и сељака", али су остали усамљени. Неки југословенски комунисти (Сима Марковић) су се прикључили критикима које је Коминтерна касније упутила на рачун бугарских комуниста због њихове пасивности током преврата.²¹⁹⁶

Унутрашњополитичке околности под којима се одвијала дебата о преврату нису биле једноставне. На помолу је била нова фаза српско-хрватског/централистичко-федералистичког сукоба, после кратког "примирија" које је резултурало споразумом између НРС и тзв. Федералистичког блока (који

---

²¹⁹⁵ СБ НС КСХС, ванредни сазив за 1923. годину, књ. 1, стр. 623-625.

²¹⁹⁶ Вид. V. Vinaver, *KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 170-172; Исти, "Балканска сарадња у идеологији југословенских комуниста између два светска рата", *Токови револуције*, св. IX, Београд 1973, стр. 70-75; КПЈ се после рата залагала за савез са бугарским радницима и сељацима, балканско-понунавску федерацију совјетских република, била је против анексије бугарских територија, солидарисала се са бугарским комунистима, те је нападала Стамболијског и његову сарадњу са владом у Београду (жестоко је напала његову посету Београду новембра 1922. године, као и Нишки споразум). Као што је критиковала сарадњу, КПЈ је оштро критиковала и сваки потез званичног Београда према Бугарској којим су заоштравани односи (колективне ноте, протесте, упозорења), јер је била против "империјалистичких ратова", али не и против грађанских тј. ратова за револуционарни преображај балканских друштава, посматрајући југословенско-бугарске, и шире односе на Балкану током 1920-их година, кроз свој идеолошки контекст, као изразе сукоба "империјалистичких великих сила", које су, у крајњој линији, имале истоветни циљ: гушење "револуционарних покрета" и стварање предуслова за напад на СССР. (О спољнополитичким позицијама КПЈ и, у оквиру тога, о ставовима према југословенско-бугарским односима, видети радове В. Винавера: "КПЈ и питање »ратне опасности« 1919-1935. године", *Историјски гласник*, бр. 1-2 (1970), стр. 61-100; "Комунистичка партија Југославије и Мала Антанта (1920-1938)", *Историјски часопис*, књ. XVIII (1971), стр. 521-540; Вид. и објављене докуменате са конгреса и конференција КПЈ: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937, Београд, 1949, стр. 60-62, 100-103, 157-158, 182-193, 337).

су чинили ХРСС, Југословенска муслиманска организација и Југословенски клуб (СЛС)), познатијим као "Марков протокол". По том би споразуму блок подржаво радикалску владу у Народној скупштини, у замену за попуштање стега централне власти у Хрватској и Словенији. Снага блока проистицала је из чињенице да су, не само ХРСС, већ и друге снаге које су се залагале за ревизију устава, добиле велику подршку на изборима марта 1923. године, па је Федералистички блок уласком у Скупштину (ХРСС је апстинирала од учешћа у раду парламента) могао да обори владу. Међутим, када је влада успела да се стабилизује, радикали су се вратили својој бескомпромисној борби против ревизионистичких тенденција, што је Пашић обзнанио у свом скупштинском говору од 7 јуна. После тога је букнуо сукоб вођен старим жаром, који се завршио бекством Радића у емиграцију (јула 1923. године).²¹⁹⁷ Зато је преварт од стране федералистичких странака искоришћен за напад на "централисте" и "београдски режим" тј. на радикале. Природа поменутих реакција потврђује тезу коју смо изнели о, условно, *националној условљености* ставова и реакција политичких актера у погледу политике према Бугарској: и србијанска опозиција и федералистичке партије су владу оптуживале за пад Стамболијског, само што су једни кривицу видели у томе што влада није директно интервенисала, док су други кривицу видели у "централситичкој" и "великосрпској" политици владе.

На све оптужбе опозиције, министар Нинчић је одговорио прилично хладнокрвно и, мишљења смо, веома аргументовано, тако да је побио већи део примедби изречених на свој и владин рачун. Он је, заправо, одговарао на оне оптужбе које су се односиле на изостанак директне интервенције. Пре свега, одбацио је оптужбе да влада није знала да се нешто припрема у Бугарској, али је рекао да није могла знати када ће се десити преврат, јер су и сами завереници одлучили у последњем моменту. Затим је изјавио да му није јасно шта је влада пропустила да уради, и оптужио Прибићевића и Јовановића да се залажу за рат са Бугарском, и да оружану интервенцију олако схватају. Она не би била могућа ни са међународно-правног, ни са чисто војног аспекта, тврдио је министар. Краљевину СХС обавезује Пакт Друштва народа и други међународни акти који забрањују оружане интервенције, осим у јасно прописаним ситуацијама; с друге стране, немогуће је за кратко време припремити војску за оружану акцију у другој

---

²¹⁹⁷ Детаљније вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, стр. 275-322.

држави, треба извршити мобилизацију итд. Нинчић је подсетио на, како је рекао, лакомислени напад на Бугарску 1885. године и катастрофу српске војске и додао да се "Бугари могу волети или не волети, али се они као непријатељи у једном рату не смеју подцењивати, па ма како да су слабији од нас." Питао се да ли је требало поново, "после толикогодишњег ратовања" позвати властити народ у ново крвопролиће, без јасног разлога, само зато што је у суседној држави на власт дошао режим који нам се не допада? Нинчић је сматрао да би, пре евентуалне акције, требало утврдити чињенице о томе у којој је мери нова влада у Бугарској прекршила Нејски уговор. Уколико би Бугарска извршила мобилизацију, био би то сигнал за озбиљну реакцију Београда. Указао је и на опасност од међународне изолације Краљевине СХС, уколико би једина, без предходне исцрпне провере и без потврде и сарадње других савезника који су потписници уговора, тврдила да је мировни уговор повређен и предузела акцију. Ипак, указао је и на то да је Краљевина СХС толико војно јача од Бугарске, да би сама њена егзистенција била угрожена уколико би се повезала са југословенским непријатељима и предузела непријатељске потезе. Ово је било својеврсно упозорење Бугарској, али и уверавање јавности да преврат не представља егзистенционални проблем за Краљевине СХС, како је то опозиција покушавала да представи. Нинчић је пред Скупштином бранио Румунију од оптужби неких посланика да се нелојално држала према Краљевини СХС после преврата. Ово је био покушај да се пред јавношћу одбрани јединство Мале Антанте у вези са превратом, које у реалности није постојало.

Нинчић је опозицију оптужио да се залаже за "превентивни рат", наводећи да је сама Србија била жртва једног таквог рата који је Аустро-Угарска повела против ње 1914. године, јер јој се није свиђао режим у Србији. Одбацио је аналогије актуелне ситуације са француском окупацијом Рура. Француска се дуго жалила да Немачка не испуњава обавезе, и тек после потврде Репарационе комисије да је Немачка повредила Версајски уговор, Француска је предузела акцију. Што се Стамболијског тиче, министар је покушао да дискурс о њему "спусти" на ниво реалности, насупрот покушајима идеализације и, донекле, митологизације његовог лика и дела од стране опозиције и дела јавности после преврата. Стамболијски је за Нинчића био "прави Бугарин од главе до пете, Бугарин који је водио бригу само о бугарским интересима", који је желео споразум "не из неког нарочитог пријатељства према нама или зато што је хтео да

се нама допадне", већ зато што је у томе видео интерес своје земље. Нинчић је тврдио да нити је Стамболијски икада затражио помоћ од југословенске владе зарад опстанка на власти, нити би, као прави Бугарин, "примио власт из руку неке стране државе". Министар је, насупротив опозицији, тврдио да се Стамболијски није одрекао Македоније, нити је то био део Нишког споразума, нити је то од њега, или било које бугарске владе тражено, нити ће икада бити затражено, јер би то имплицирало да Бугарска има некаква права на Македонију. "Обилна крв наших синова и међународни уговори потписани од савезника дају нам Македонију сада и за вечна времена", поентирао је министар, и позвано Скупштину и јавност на хладнокрвност, уз обећање да ће влада пратити понашање бугарске владе и адекватно реаговати.²¹⁹⁸

Иако је прикрио неке аспекте настале ситуације, што је разумљиво, с обзиром да су дипломатски процеси везани за преврат били у току, Нинчић је овим говором потукао опозицију, и владу приказао као одговорну, савесну и опрезну чланицу међународне породице цивилизованих влада и држава, за коју је сила последње средство, и чија дела нису вођена емоцијама и страшћу, страхом или предрасудама, већ рационалним проценама, што и јесте одлика одговорних влада. Ми смо се већ бавили тиме шта је владу приморало да реагује тако како је реаговала, али је, у контексту унутрашње политике, ова "слика" одговорне али одлучне владе која се држи међународних принципа, насупротив опозицији која хушка на рат и игра на карту емоција, управо оно што је власт желела постићи: на међународном плану остати део система и, без обзира на озлојеђеност, не изоловати себе, и уједно смањити притисак опозиције и јавности на унутрашњем плану.

---

²¹⁹⁸ СБ НС КСХС, ванредни сазив за 1923. годину, књ. 1, стр. 628-632; М. Нинчић, *Спољна политика... 1922-1924*, стр. 49-67.

2.3.3. Посета Александра Цанкова Београду и политичка криза у Краљевини СХС

Нема бољег примера дневнополитичке инструментализације југословенско-бугарских односа, од жестоке дебате која се распламсала поводом посете Александра Цанкова Београду крајем децембра 1924. године, у време када су односи мањинске владе коју је 6. новембра формирао тзв. Национални блок²¹⁹⁹, и опозиције која је имала скупштинску већину чију су окосницу чинили тзв. Опозициони блок²²⁰⁰ и ХРСС, били на најнижој тачки од стварања заједничке државе, а политичка криза на врхунцу. Ово је, према оцени историчара Д. Ђокића, била највећа политичка криза током 1920-их година. У њу су били укључени сви главни политички актери.²²⁰¹

Ситуацију је кулминирала одлуком владе, иза које је стајао краљ Александар, да забрани рад ХРСС-а због сарадње са Коминтерном и другим антидржавним елементима (ВМРО-ом), што је окарактерисано као велеиздаја. Одлука је донета 23. децембра 1924. године (дакле неколико дана пре доласка Цанкова у Београд).²²⁰² Опозиција, која је антибољшевичку политику владе нападала као изговор за репресалије према политичким противницима, посету Цанкова је искористила као идеалан повод за интензивирање напада на владу.

---

²¹⁹⁹ *Национални блок* су чиниле Народна радикална странка и Самостална демократска странка Светозара Прибићевића.

²²⁰⁰ *Опозициони блок* су чиниле Демократска странка, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација.

²²⁰¹ Д. Ђокић, *Nedostižni kompromis...*, стр. 86.

²²⁰² Антимонархијски ставови ХРСС, Радићево кокетирање са Москвом и његово прикључење Сељачкој интернационали, били су главни разлог због којег је новембра 1924. године пала влада Опозиционог блока (Љуба Давидовић је упорно покушавао да постигне споразум са Радићем о његовом уласку у владу), иако је имала већину у Народној скупштини. Радићеви покушаји да, по повратку, ублажи ефекат свог присуства и изјава у Москви, није пољуљао краља Александра у намери да се обрачуна са политичарем који је у питање довео прерогативе круне и интегритет државе. "Обзнана" против ХРСС-а ступила је на снагу 1. јануара 1925 године. Одмах су похапшене водеће личности странке, док је Радић ухапшен 5. јануара. (Вид. Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке...*, стр. 178-184; Исти, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 2, стр. 263-267; Н. Јовановић, *н. д.*, стр. 41-42; Љ. Димић, *Србија у Југославији*, стр. 125-127; Д. Ђокић, *Nedostižni kompromis...*, стр. 83-86; Ј. Ревякина, *н. д.*, стр. 98-101).

Боравак Цанкова се поклопио и са разбуктавањем кампање за изборе расписане за 8. фебруар 1925 године.

Лајтмотив Цанковљеве посете било је стварање "антибољшевичког фронта". Обе владе су "бољшевичку опасност", која није била нерeална, али је свакако била предимензионирана, користиле за обрачун са својим политичким противницима (Цанков је тиме правдао страховите репресије које је предузимао, а радикалска влада је по истом основу покушала да политички елиминише Радића и његов ХРСС). Солидарност двеју влада се, дакле, наметала као последица унутрашњополитичких, спољнополитичких и идеолошких околности.

На владу се најжешће обрушила највећа опозициона странка, Демократска странка. Њен званични лист *Демократија* је у уводнику под ироничним насловом "Братство Пашића и Цанкова", окарактерисао владину политику као лицемерну. Лист подсећа да је сва владина и провладина штампа "до пре месец и по дана" писала најнегативније о Цанковљевој влади са којом није могло бити никакве сарадње, о чему је, иначе, постојала сагласност између владе и опозиције, као и какве је све акције на међународном плану влада предузимала против бугарске владе и њених помагача, и пита се како је Пашић у Цанкову "одједном нашао наискренијег поборника пријатељства и највернијег савезника". Ова апсурдна ситуација је разумљива, јер није реч о односима две државе, или два народа, већ два режима и "двојице узурпатора", којима је заједнички однос према сопственом народу – и један и други режим су већину народа прогласили бољшевицима. Лист подсећа да је актуелна владајућа гарнитура Цанковљево позивање на "бољшевичку опасност" називала лажју, али да су сада интереси оба режима постали идентични, и Цанкову је дато за право. Ово "братимљење два узурпатора" лист назива "ружном оријенталном комедијом на Балкану", "мрачном алијансом" и покушајем "два богаља" да се, ослањајући се јадан на другог, лакше одрже на власти.²²⁰³

Исти лист, у истом броју, под, такође, ироничним насловом "Београд је достојно деочекао Цанкова", извештавајући о посети, износи крајње негативну, готово морбидну слику бугарског и југословенског режима, допуњујући тако уводник који је, пре свага, "циљао" Николу Пашића. У југословенску престоницу стигао је "*крвави Александар Цанков, представник повампиреног бугарског*

---

²²⁰³ *Демократија*, 28. 12. 1924.

режима, који је за време рата, издајом Словенства, нанео толико зла Српском Народу. Убица великог Југословена Александра Стамболијског, над чијим је прераним гробом, угаженим грешним ногама кобуршких злочинаца, заплакала цела Србија, она Србија која је прошла кроз Сурдулицу. Стамболијски пао је са уздахом знајући да су за његову смрт криви Пашићеви радикали (...) Пашић и Нинчић, данашњи злокобни властодршци нису му веровали, није им конверирала Стамболијскова идеологија о великој Југославији, у којој би била и Бугарска, јер је то било противно њиховој великосрпској идеологији. Помогли су разбојничким бандама Цанкова, да убију тог великог Југословена, да би могли са тим Цанковом, после годину и по дана, у Београду, склапати балкански савез за одржање реакције, корупције и терора." Непотписани аутор текста наводи један занимљив догађај који се наводно десио док је Цанков пролазио Београдом, а који је требало да појача предходно изграђену слику, и да попут завршног ефекта "запечатити" утисак код јавности: жандарми хапсе инвалида без руке који се усудио да гласно изрази незадовољство због посете Цанкова; када је богаљ рекао да су му "руку избали Бугари у рату", агенти који су га ухапсили су "погнули главе" и наставили даље.²²⁰⁴ Овом се "сликом" хтело показати како су режим и народ (па и агенти полиције), емотивно, психолошки, па и политички били на супротним странама. За напад на владу употребљен је политичко-идеолошки, термилолошки и фразеолошки арсенал, у коме има елемената националистичког, али и екстремно левичарског (коминтерновског) идеолошког дискурса: рат, страдање, "издаја Словенства", Сурдулица, "издаја" Стамболијског, "кобуршки зликовци", "злокобни властодршци", "великосрпска идеологија", владавина "реакције и терора" итд. Прави циљ био је показати да сарадња двеју влада почива на идентичности режима и њихових технологија владања, те да није реч о државној, већ режимској стратегији. Посету Цанкова је требало приказати као режимску инсценацију чија је главна побуда пропагандна потпора гушењу демократије и политичких противника. Нема нити једне "болне теме" из српско-бугарских, али и из унутрашњополитичких односа која, у овом случају, није "потегнута" у нападу на владу.

За *Демократијом* није заостао ни други, полуванични лист демократа, *Правда*. У тексту "Радић или Цанков", објављеном уочи посете, лист констатује да

---

²²⁰⁴ Исто.

Београд (тј. влада) није хтео да прими Радића, који је легитимни представник хрватског народа, и који није убио ниједног Србина, нити је учинио ишта нажао српском народу, док дочекује једног "узурпатора и шефа банде", и пита се: "треба ли да набрајамо све оно што су Србима учинили Бугари Цанковљевог соја?" Лист са горчином примећује да је "противно уставу" оборена влада која је требало да постигне споразум са Хрватима, да би је заменила влада која се споразумева са Цанковим, и позива народ да на изборима одлучи да ли ће дати глас онима који "потпомажу јачање непријатеља земље у иностранству".²²⁰⁵ Саму посету лист је пропратио великим, ударним насловом "Бугарска од 1915. је пријатељ наше владе"²²⁰⁶, док је наредног дана на првој страни објавио, једну поред друге, слике "целата и жртве" – Цанкова и Рајка Даскалова. Лист је напао владу да јача позиције Цанкова тако што га "увлачи у своје ситне и неурачунљиве изборне комбинације".²²⁰⁷

Огласио се и вођа демократа Љуба Давидовић. Оптужио је владу да сарађује са Цанковим кога су на власт довели највећи злотовори српског народа (Тодор Александров и генерал Протогеров), и који потиче "из исте школе и истог друштва" које је одговорно за "јуни 1913. и септембар 1915. године"; да је заборавила Стамболијског, као што је, својевремено, "заборавила да га сачува"; да се "преко гомиле костију и гробова здраве и љубакају" са оним кога су до јуче оптуживали, итд. Давидовић је питао шта је била тема разговора, и каква је "цена плаћена", оптужујући Нинчића и његово вођење спољне политике за инертност и губитништво. Што се борбе против бошљшевизма тиче, Давидовић ју је назвао "изборним триком", и иронично додао како влада, у том послу, неће наћи бољег "учитеља" и "мајстора" од Цанкова који је побио "двадесет хиљада добрих грађана Бугарске", додајући да изгледа како Пашић намерава да тај број утростручи, с обзиром на величину Југославије.²²⁰⁸

Други члан Опозиционог блока, Словенска људска странка, оштрицу своје критике је, такође, уперила према влади, али са далеко мање страсти и емоција од својих србијанских колега. *Словенец* је објавио да су Пашић и Нинчић примили Цанкова, само зато што су, уз помоћ њега, хтели да придобију гласове "бугарске

---

²²⁰⁵ *Правда*, 26. 12. 1924.

²²⁰⁶ *Исто*, 28. 12. 1924.

²²⁰⁷ *Исто*, 29. 12. 1924.

²²⁰⁸ *Демократија*, "Говор г. Љубе М. Давидовића", 31. 12. 1924.

мањине у Македонији", док је искрени споразума између двеју држава био немогућ због "старе мржње" између Срба и Бугара, коју је управо актуелни југословенски режим "годинама подхрањивао". Прича о "антибољшевичком блоку" са Бугарском, режиму служи као повод за обрачун са опозицијом. Лист је поручио Цанкову да бугарском народу није учинио никакву услугу тиме што је помогао југословенску владу, јер је код Хрвата и Словенаца бугарски народ увек уживао нарочите симпатије. Лист наводи да су се словеначки политичари залагали за "јединство јужнословенских народа" и онда када је "великосрпски шовинизам беснео и на сам помен речи Бугарин". Лист закључује да ће Словенци и даље гајити симпатије према Бугарима, али да Цанков мора увидети да је југословенски режим "великосрпски и нељудски", и да, помажући му, он ради "против Словенаца, Хрвата и већине Срба".²²⁰⁹

На крају је Оповизиони блок изашао са званичном изјавом "против увлачање страних фактора у наше унутрашње односе и против стварања ма каквог реакционарног савеза, у циљу да се под видом одбране од бољшевичке опасности угуши слобода у нашој земљи". Представници блока (Љуба Давидовић, Антон Корошец, Јосип Предавец и Сулејман Храсница) су сматрали да је целокупна фама око "тобожње опасности" смишљена да се "избегне одговорност за корупцију" у коју су уплетени највиши представници владе. Лидери блока су упутили питање "противуставној" влади о правој природи "антибољшевичког блока" са Румунијом и Бугарском – да ли је његов циљ "узајамно осигурање садашњих реакционарних режима", односно, да ли се влада обавезала да подржи "један противнародни режим у Бугарској", или му је циљ припрема некакве "ратне акције против Русије"?²²¹⁰

Из свега наведеног следи закључак да је опозиција у Краљевини СХС била против владине политике према Бугарској, као и против бугарске владе, дајући, више или мање отворено, у својим говорима и реаговањима, политичку подршку њеним противницима, посебно земљорадницима, следбеницима Стамболијског. Разлози за овакав став су били углавном унутрашњо-политичке природе – једноставније речено, тај став суштински није био уперен против бугарске владе, без обзира на најнегативније квалификације које су се могле чути на њен рачун, већ против југословенске владе. Бугарска влада и Цанков, тачније његова посета,

---

²²⁰⁹ *Slovenec*, "Санков у Београду", 28. 12. 1924.

²²¹⁰ *Правда*, "Две важне изјаве опозиционог блока", 30. 12. 1924.

постали су, тако, "колатерална штета" велике унутрашње свађе; опозицији (посебно србијанској) су добро дошли у предизборној кампањи, пружајући јој материјал и неисцрпну "инспирацију" за развијање антивладине пропаганде.

Владине странке су посету покушале да оправдају "вишим заједничким интересима" које у датом тренутку повезују Београд и Софију. *Самоуправа* је писала о потреби да се, путем непосредног контакта међу највишим представницима држава реше нека отворена питања, да се створе основи за трајно побољшање односа, и да изнад свих појединачних интереса држава Балкана, стоји "општи балкански интерес балканске независности и слободе"²²¹¹, док је *Реч*, лист самосталних демократа, указивао да би пред "заједничком опасношћу", отворена питања која постоје требало да постану "другоразредна", али не и заборављена. Интересантно је да је овај лист вест о посети пропратио једном поприлично застрашујућом карикатуром Цанкова аветињског изгледа. Сличним карикатурама и цртежима су га "описивали" они за које је он био "крвави професор".²²¹²

Већ после првих оштрих коментара демократске штампе, *Самоуправа* је одговорила текстом под насловом "Смутљивци", у коме оптужује демократе да "разглабају као залудне бабе о стварима које не могу знати" (тј. о чему се преговарало са Цанковим), као и да од важних државних питања, која не смеју бити предмет партијских полемика, праве "бусију за нападање политичких противника". Лист напомиње да је "мир и пријатељство са свим суседима, нарочито са Бугарском" одувек био основни принцип спољне политике Народне радикалне странке, те да су овом посетом радикали дали шансу бугарској влади да исправи раније бугарске грешке у политици према Србима. Шефове демократа лист оптужује за "неозбиљност и неискреност", а читаву странку за "безначаљност".²²¹³ У једном од наредних текстова, *Самоуправа*, реагујући на писање *Демократије*, много оштрије напада "политичке бродоломнике" из ДС-а, оптужујући их за "лагање и интриге" и "политичку неурачунљивост". Лист брани спољнополитичко начело радикала о нужности пријатељских односа са суседима, посебно са Бугарском, као основу за политичку и економску независност Балкана, и напомиње да није кривица Радикалне странке што ова политика није заживела, већ бугарског "шовинистичког егоизма" у блиској прошлости, те "лудости и

---

²²¹¹ *Самоуправа*, "Долазак г. Цанкова", 27. 12. 1924;

²²¹² *Реч*, "Цанков у Београду", 27. 12. 1924.

²²¹³ *Самоуправа*, 30. 12. 1924.

саможивости" Бугара. Пораз Бугарске разлог је што радикалска "спољнополитичка догма" није потпуно компромитована, и странка, на челу са Пашићем, наставља да је визионарски спроводи. Сам бугарски народ увидео је да је Бугарска напредовала онда када је била у савезу са Србијом (нпр. Први балкански рат), а када се окренула против ње, сустигле су је "несреће, понижења и тешки губици".²²¹⁴

Самосталне демократе, полемишући са опозицијом, упућују своје дојучерашње партијске другове да о томе како је дошло до посете Цанкова питају бившег шефа ресора спољне политике Воју Маринковића (алудирајући на његову посету Софији – И.Р.). Коментаришући како им "дере уши ужасно крештави тон" опозиционе штампе, лист жестоко оптужује целокупну опозицију (укључујући и Земљораднички савез) и њено "ново, мизерно родољубље", над којим "нема Србина који се није згадио", јер се "тек овим поводом сетила и Српства и српских жратава и Сурдулице", и пронашли своје "српско срце". Лист са резигнацијом констатује како нема ничег одвратнијег од "изопачавања и злоупотребе љубави према нацији", и то од оних "који се залажу за Радићеву општепознату, еминентно србождерску политику", поручујући опозицији да патриотизам "није маска која се спекулативно навлачи и свлачи". Лист напомиње да је Радић стално "денунцирао Стамболијског да је био српски агент", констатује да је стварање антибољшевичког фронта оно што стварно погађа критичаре владе, и закључује да је "родољубиво узрујавање Радићевих пришипетљи исувише глумачки тремолирано и њихова зајапуреност исувише личи на шминку, нико им неће веровати, свако ће провидети њихов дефетистички рачун".²²¹⁵

Влада је опозицији одговорила и преко листа *Време*. Овај одговор је, разумљиво, био знатно умеренији од одговора партијских листова, јер је лист важио за неформално гласило МИД-а. Заправо, чини нам се, да је његова намера, осим да оптужи опозицију, била и да умири јавност узрујану бомбастичним нападима опозиције. Лист наводи да је опозиција реаговала афективно, и да није добро схватила посету Цанкова, јер јој је придала прворазредни значај, а заправо је реч о посети секундарног значаја. Посета је била само "згодна прилика" да се односи "изведу на чистину", и ништа више. Једно је бити опрезан у сарадњи са режимом Цанкова, што лист препоручује, а сасвим друго "неполитичко и

---

²²¹⁴ Исто, "Непоправљиви интриганти", 21. 01. 1925.

²²¹⁵ Реч, "Око г. Цанкова", 28. 12. 1924.

неразумно одбијање" сваког покушаја сарадње, за шта лист оптужује опозицију. Лист подсећа на посету бившег министра Маринковића Софији почетком децембра и његовом добром пријему од стране бугарске владе, о чему је опозициона штампа писала позитивно, и није спомињала "убице Стамболијског". Лист закључује да везама Цанкова са ВМРО-ом, које су неспорне, не могу приговарати они који "немају ни реч осуде према Стјепану Радићу, драговољном савезнику македонствујушчих".²²¹⁶

Осим ових великих парламентарних странака, које су биле најозбиљнији противници владе, против посете Цанкова огласили су се и социјалисти и комунисти, износећи на рачун владе оптужбе сличне Опозиционом блоку.²²¹⁷

Водеће политичке странке – главни актери ове жучне јавне полемике о политици према Бугарској изазване посетом Цанкова, а мотивисане предстојећим изборима, биле су руковођене искључиво разлозима политичког опортунизма, без консеквентног става о овом комплексном питању. Владајуће странке су жучно браниле и правдале сарадњу са Цанковим, кога су, само неколико месеци раније, док су биле у опозицији, називале најгнуснијим именима, и оштро осуђивале сарадњу са њим. Навешћемо само два примера. Средином септембра је *Реч* у тексту интригантног наслова, коментаришући сусрет министара спољних послова Маринковића и Калфова у Женеви, писала да "све погодбе, споразуме и уговоре, које ова влада, антидржавна и анационална, буде закључила са Цанковим и осталим гробарима словенске Бугарске, неће признати ниједан честити Југословен". Лист је у овим контактима видео "сродност обеју влада које се терором одржавају на власти", па је један споразум о обостраном подржавању "прекопотребан владама Цанкова и Давидовића", јер како другачије разумети то што југословенски министар "прослови и једну реч са убицом Калфовим или ма с ким из бугарске делегације тј. из делегације Годора Александрова и Александра Цанкова".²²¹⁸ Месец дана раније, у једном од текстова *Самоуправе* почетком августа 1924. године, тезе бугарске владе о "комунистичкој опасности" се оспоравају истим аргументима којима се користила опозиција приликом посете Цанкова. Лист наводи да је влада Цанкова, која се налази под притиском јаке

---

²²¹⁶ *Време*, "Грешна недоследност", 29. 12. 1924.

²²¹⁷ *Радничке новине*, "Цанков у Београду", 31. 12. 1924; V. Vinaver, *KPJ i jugoslovensko-bugariski odnosi...*, str. 175.

²²¹⁸ *Реч*, "Пред самосталном Македонијом", 14. 09. 1924.

парламентарне опозиције, као "најопортуније" решење нашла да "целу своју опозицију прогласи комунистичком", а опасност по свој опстанак прогласи опасношћу по политички поредак и државу. Осим унутрашњополитичких, лист је бугарску владу нападао да жели да постигне и спољнополитичке циљеве, тј. да "комунистичком опасношћу импресионира своје суседе и велике силе", и тако обезбеди увећање војске.²²¹⁹

Као што се јасно може видети, није било никаквих суштинских разлика између ставова о "убици Цанкову" и бугарској влади, када је влада била у опозицији, а опозиција у влади. Какав ће став заузети по питању односа са Бугарском, свака је странка или коалиција процењивала у зависности од тренутне политичке позиције и дневнополитичких потреба. Као једно од најосетљивијих спољнополитичких питања 1920-их година, односи са Бугарском су били идеална тема за политичку (зло)употребу. Политичари су вешто користили емотивни и националистички потенцијал дискурса о Бугарској у српској јавности, а и сами су (србијански политичари) веома често били заточеници таквог дискурса. Управо због тога, какву год да је политику, било која влада, својим чињењем или нечињењем, водила према Бугарској, увек су се, са позиција опозиције, могле изрећи различите критике, и на томе изградити делотворна политичка пропаганда.

2.3.4. Стјепан Радић, политика према Бугарској и српско-хрватски односи

Од свих југословенских политичких вођа, Стјепан Радић, најзначајнији политички представник Хрвата у међуратној Југославији, најчешће је говорио о уласку Бугарске у југословенску државу. Иако у томе није био усамљен²²²⁰, Радић је једини у континуитету и интензивно форсирао пробугарске политичке ставове.

---

²²¹⁹ *Самоуправа*, "Поводом тражења Бугарске", 06. 08. 1924.

²²²⁰ Изван Србије су и друге партије, попут Хрватске заједнице и Словеначке људске странке, пропагирале идеју о неопходности уласка Бугарске у "југословенску федерацију". (Вид. Ј. Вакић, *n. d.*, стр. 492; L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, стр. 216.). И у Србији је ова идеја имала јако упориште у одређеним интелектуалним круговима (нпр.

Радићево схватање односа према Бугарској треба разумети као један од "фронтова" на коме се сукобљавао са српском политичком елитом и "београдским режимом". Питање уласка Бугарске у "југословенску федерацију" било је питање надвладавања Србије у великој држави "од Јадранског до Црног мора". У једном од својих историјско-публицистичких радова, Јован Дучић је приметио да су Хрвати "једини, сваком приликом, и то препадом, говорили о једној држави са Бугарима, чак и под једном династијом, што је у Софији изазвало негодовање." Он је у томе видео намеру Хрвата да са Бугарима "надвладају и удаве српски народ".²²²¹ Слично Дучићу примећивали су и неки утицајни странци у Београду. Тако је британски посланик Албин Јанг сматрао да, за разлику од Срба, у односу према Бугарској Хрвати и становници "нових провинција" немају проблем са прошлошћу, те да се код њих на идеју о уједињењу са Бугарском гледа као на средство против српске доминације у југословенској држави.²²²²

Иако је Радић често у дневнополитичкој борби покретао питање односа са Бугарском, његово бугарофилство је имало не само политичко-тактичке разлоге, већ и дубље идеолошке корене. Оно, дакле, није било површно и само део политичке кампање. Бугарска и Бугари су били саставни део идеологије хрватског сељачког покрета. У првом програму Хрватске пучке сељачке странке из 1905. године истиче се да су "сви Јужни Словени једна народна и господарска целина, те да ми Хрвати држимо Србију, Црну Гору и Бугарску својим народним државама". За Радића су Срби, Хрвати, Словенци и Бугари били "четири субјективне народносне ознаке једног те истог народа".²²²³ Ево како је Радић видео Бугаре у односу према Хрватима и Србима средином 1913. године, у једном од својих дела посвећеном националном препороду Бугара, у коме веома афирмативно пише о историји и значају бугарског школства и бугарске цркве: "Ми Хрвати са Србима колико год смо бројем, а с обзиром на Јадран, и својим положајем јаки, нијесмо ипак ни издалека дорасли оној великој господарској и културној задаћи, коју нам је рјешити у крилу Словенства и у колу културних

код интелектуалаца окупљених око листа *Прогрес* који је излазио 1920. године (вид. део о Бугарској у јавности)).

²²²¹ Јован Дучић, *Верујем у бога и српство*, у: Сабрана дела, Београд, 2011, стр. 454.

²²²² Sir A. Young to Earl Curzon, 03. 03. 1921. (DBFP/I/XXII, No. 46, str. 70-71.)

²²²³ Љубица Вучковић-Тодоровић, *Свесловенство Стјепана Радића*, Београд [s.a.], стр. 52-54. О Радићевим ставовима о Бугарима и Бугарској вид. и: Stjepan Radić, *Politički spisi. Autobiografija, članci, govori, rasprave*, приг. Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971, str. 135-144, 294-299.

народа. У многим стварима код нас је премало искуства, премало практичнога знања, премало хладнога разбора и леденога мира, а поготову немамо увијек доста материјалне и моралне снаге с обзиром на големе и неочекиване запреке, што се стављају нашем културном и господарственому настојању. И ту сад наједном видимо, како нам с проширеном Бугарском народно подручје досеже и до Егејског мора, те се с обзиром на бугарско унутрашње уређење, на организацију бугарске просвјете и привреде наша снага и подвостручила, да у заједници са Бугарима можемо провести и такве основе, које би се иначе чиниле као пуке сање".²²²⁴ У истом делу Радић наводи да су Бугари Хрватима "најдражи од свих Словена", и пише о "јакој и победоносној, а напoкoн осамљеној, са свих страна притиснутој, али несавладивој Бугарској...".²²²⁵

За време Другог балканског рата Радић је, иако је жалио због сукоба "два племенита народа", стао на страни Бугарске, док је на почетку Првог светског рата, од стране аустроугарске дипломатије, био предвиђен за мисију у Софији, са циљем да тамо води антисрпску пропаганду и Бугарску продобије за Централне силе, али до реализације ове мисије није дошло. Још у току рата, а посебно како се рат ближио крају, а пројекат стварања југословенске државе постајао све извеснији, Радић, који се залагао са стварање независне Хрватске, могућност уједињења са Србијом видео је једино у заједници са Бугарском, јер се, у противном, бојао да ће Срби асимилovati Хрвате. Бугарска би у таквој заједници била савезник Хрватске и противтежа Србији. Од тренутка када је, марта 1918. године, учинио политички заокрет у смислу прихватања решавања "хрватског питања" у оквирима југословенске заједнице, он ће ту заједницу видети искључиво са Бугарима, никако без њих.²²²⁶ Тако је марта 1919. године говорио о "федеративној републици Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара". У поруци коју је главни одбор његове странке упутио председнику Вилсону, истиче се право Хрвата да оснују "неутралну хрватску републику", која би, затим, ушла у "неутралну савезну републику Југославију", пошто би и Срби, Словенци и Бугари основали своје "неутралне слободне пучке републике."²²²⁷

---

²²²⁴ Stjepan Radić, *Obnovljena Bugarska od 1878. do 1913. Poglavlja o bugarskom narodnom preporodu, oslobođenju i ujedinjenju*, Zagreb, 1917, str. 6-7.

²²²⁵ *Isto*, str. 7.

²²²⁶ D. Gavrilović, *n. d.*, str. 108, 118-119, 123-127.

²²²⁷ Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987, str. 40-42

Доласком БЗНС-а и Стамболијског на власт у Бугарској, за Радића се отворила могућност успостављања политичких контаката на бази идеолошке блискости. Порасла су и очекивања званичне Софије да ће Радићева пробугарска политика представљати "ветар у леђа" њеној политици југословенско-бугарског зближења. Дobar изборни резултат ХРСС-а на изборима за Уставотворну скупштину новембра 1920. године²²²⁸ додатно је подгрејао бугарске наде. Почетком децембра Годоров је из Београда извештавао о Радићевој изјави да ће његова група у Скупштини гласати за републику и улазак Бугарске у Југославију. Неколико дана потом, Стамболијски је наредио да се Радићу упути његова честитка и поздрави. Секретар Посланства Људсканов-Цанков је сматрао да би, услед политичке кризе на релацији Загреб-Београд, слање порука поштом или телеграфом могло изазвати проблеме, па је у Загреб упућен аташе за штампу Мито Иванов.²²²⁹ Иванов је присуствовао оснивачком конгресу ХРСС-а (тада је Хрватска пучка сељачка странка преименована у Хрватску републиканску сељачку странку²²³⁰), на коме је Радић прокламовао идеју о "*неутралној хрватској сељачкој републици* у међународно признатим границама Јужних Словена", подривајући државно уређење речима да "ми нећемо династију, јер смо републиканци". Присуство Иванова конгресу је бурно поздрављено, а присутни су у пар наврата клицали Бугарској. Усвојена је резолуција којом се поздрављају бугарски земљорадници и "сељачка влада" у Софији као "савезници на стварању сељачке републике Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара", уз опаску да ће ХРСС утицати да се бугарски земљорадници "одрекну монархистичких начела".²²³¹ Иванов је Радићу уручио два писма која је, у име и по наређењу Стамболијског, саставио Људсканов-Цанков. У писмима се Радићу честита на изборном успеху и излажу се ставови о савезништву са њим и будућој југословенској федерацији.²²³²

---

²²²⁸ Хрватска пучка сељачка странка је била на четвртном месту, са 50 освојених мандата. (F. Čulinović, *n. d.*, str. 309).

²²²⁹ ЦДА, 176К, Оп. 4, а.е. 1117, л. 3-4. О контактима Стамболијског и Радића и идеолошкој блискости вид. Л. Спасов, *Българската дипломация*, стр. 36-38; Ненчо Димов, "Александър Стамболийски и селските партии од страните на Југоисточна Европа през првите десетилетия на XX в.", *Из историята на социалните движења на Балканите в края на XIX и през XX в.*, (Studia balkanica 19), Софија, 1986, стр. 231-232.

²²³⁰ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, стр. 57.

²²³¹ ЦДА, 176К, Оп. 4, а.е. 1117, л. 7; *Политика*, "Хрватска сељачка република", 09. 12. 1920.

²²³² ЦДА, 176К, Оп. 4, а.е. 1117, л. 10-11. У другом писму се истиче да је Радић "искрени пријатељ" Бугарске и "велики Југословен". Његова победа се назива победом "идеје чистог југословенства" која подразумева и улазак Бугарске у југословенску заједницу.

Уследили су планови за сусрет Стамболијског (који се налазио на свом "стодневном путу" по Европи) и Радића у Прагу. Међутим, када је Пашићева влада оштро одговорила на Радићеве антидржавне и антирежимске активности, и када је постало јасно да Београд неће без борбе капитулирати пред Радићем, тактика бугарске владе се показала погрешном, а очекивања од "хрватског фактора" нереалним, па је Стамболијски одустао од сусрета. Како истиче историчар Љ. Спасов, Стамболијски је тада увидео "да пут за зближење са Југославијом води преко Београда и Пашића, а не преко Загреба и Радића."²²³³ Треба додати и то да је званична земљорадничка штампа у Бугарској све време позитивно писала о Радићевим акцијама и идејама.²²³⁴

Радићева пробугарска кампања, као и кокетирање Стамболијског са Радићем, били су један од разлога зашто је званични Београд одбијао сигнале Стамболијског за успостављање ближих односа. Како је приметио чехословачки посланик у Београду, поздравима Радићу бугарски земљорадници су се, потпуно нетактично, сврстали међу "непријатеље владе у Београду".²²³⁵

И после неуспеха обостраних покушаја да се успоставе чврсте хрватско-бугарске везе, Радић није престао да "користи" Бугарску и југословенско-бугарске односе у својој антивладиној политици. Тако је августа 1922. године, у тренутку када је била актуелна једна од оних великих криза у односима са Бугарском током 1920-их година, објављен "Додатак програму ХРСС", који су чинили одговори на четири питања која је београдски дописник два инострана листа поставио Радићу. Једно питање тицало се његовог погледа на будућност југословенско-бугарских односа. За стање односа према Бугарској Радић је у потпуности оптужио владу, тврдећи да режим није "искрено мирољубив" ни према једном суседном народу, као ни према сопственим грађанима. За Стамболијског је рекао да је "искрени пријатељ Срба", који би одмах ступио у "конфедерацији Србије и Хрватске, те бисмо тако имали уистину потпуну Југославију...". Радић је устврдио да би, у случају да је и у Бугарској на власти режим сличан југословенском ("бугарски

Истиче се да су "наши народи" окружени непријатељима (Мађари, Румуни, Грци и Италијани) који се користе словенском неслогом. Подвлачи се паралела између Рапалског и уговора из Сан Рема, односно указује се на њихову штетност по словенску заједницу. Изражава се нада да политички неспоразум, као и "лично страдање" Радића, неће изазвати српско-хрватски расцеп.

²²³³ Л. Спасов, *Българската дипломация*, стр. 37-38.

²²³⁴ Н. Димов, *н .д*, стр. 233.

²²³⁵ Доклад на Посолството на ЧСР в София, 30. 12. 1920. (ЧИ/І, док. 39, стр. 95.)

Пашић и Прибићевић"), то би сигурно довело до новог српско-бугарског, а можда и европског рата.²²³⁶

Ни бугарска влада није мировала. Новембра 1921. године је отправник послова у Софији Луковић јављао да на рад у свом Посланству у Београду шаље Николу Петкова са изричитим задатком да "ступи у контакт са хрватском и словеначком опозицијом", која је наклоњена Бугарској, као и са другим "друштвеним елементима непријатељски расположеним" према држави.²²³⁷ С тога не чуди што је југословенска влада децембра 1921. године одбила, иначе сам по себи провокативан, захтев Бугарске за отварањем конзулата у Загребу.²²³⁸ *Политика* се иронично питала "какве потребе Бугари и имају да у Загребу отварају свој конзулат, ако не да своје тамошње агенте ставе под дипломатску заштиту?"²²³⁹

Стамболијски је осим ових јавних и полујавних, са Радићем одржавао контакте и на строго конспиративном нивоу, за шта је био задужен већ помињани специјални повереник Герасим Киров. ХРСС и Радићева пропаганда били су финансирани бугарским парама. Киров је лично Радићевој супрузи предао 300.000 лева у време када је Радић био у затвору. Осим са Радићем, одржавао је, заједно са Костом Тодоровим, блиске контакте и са првацима српске Земљорадничке странке Михајлом Аврамовићем и Миланом Комадинићем. Учествовао је у изборној агитацији у Цариброду (где је Комадинић био кандидат земљорадника), путовао по Србији, бавио се орагнизационим пословима земљорадничке организације итд.²²⁴⁰

Када је у Софији дошло до преврата, Радић је, као и остале опозиционе партије, за пад Стамболијског директно оптужио Београд и Србију. Пошто је криза на релацији влада (радикали)-ХРСС постајала све дубља, Радићеве оптужбе су имале посебан одјек – Пашић није искључивао могућност да Радић, користећи се ситуацијом коју је преврат изазвао, "предузме неочекивану политичку акцију у земљи", а под оптужбом да је гајио симпатије према Мусолинијевој политици. Неки од вођа радикала су чак истицали да влада није реаговала и помогла Стамболијском управо због бојазни од могуће Радићеве акције. Историчар Ђ.

---

²²³⁶ S. Radić, *Politički spisi*, str. 545.

²²³⁷ АЈ, 334/ПСО, ф. 84, јед. оп. 250, л. 53, Извештај Луковића, пов. бр. 931, 23. 11. 1921.

²²³⁸ Г. Василевић, *Хронологија...*, стр. 165.

²²³⁹ *Политика*, "Бугарски конзулат у Загребу", 15. 12. 1921.

²²⁴⁰ *Официјалната и тајната българи-турска дипломатия*, док. 334, стр. 534-535.

Станковић правилно закључује да су ове оптужбе биле неосноване (а ми ћемо додати и да су биле у служби дневне политике), јер су неки други, далеко важнији разлози, владу спречавали да предузме акцију у Бугарској.²²⁴¹

Радић је отишао корак даље, када је покретањем питања Македоније, њеног етничког састава и статуса, испровоцирао не само српски национални понос, већ довео у питању оно што је перципирано једним од кључних српских интереса на Балкану. Радићево интересовање за "македонско питање" било је део његове шире стратегије обједињавања свих снага које се боре против "београдског режима", тј. "окруживања Србије са свију страна", а која је укључивала и сарадњу са ВМРО-ом и Тодором Александровим. Ова сарадња која је, под совјетским "кишобраном", отпочела крајем 1923. године, окончана је средином 1924. године, када је Радић оптужио Александрова да је, под утицајем бугарске владе, одустао од стварања "балканског револуционарног фронта", тиме што је повукао потпис са познате "Мајске декларације". Радић и Александров се нису слагали ни око метода заједничке борбе (Радић је био против револуционарних метода).²²⁴²

Радићев став о "македонском питању" је постепено еволуирао. Све до скупштинских избора марта 1923. године, своје је политичко деловање везивао за географски и политички простор "бивших аустроугарских земаља" (Македонију и Црну Гору је сматрао деловима Србије), али је после одласка у емиграцију јула 1923. године²²⁴³, јер је против њега покренута истрага, званично због увреда изречених на рачун краљице Марије, почео да мења тактику, и да се залаже за конфедерацију независне Хрватске са Србијом, док је за Словенију, Македонију, Банат, Бачку и Босну и Херцеговину предлагао референдум на коме би се изјасниле да ли ће остати уз Србију, или створити конфедерацију са Хрватском. У

---

²²⁴¹ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, стр. 312-313.

²²⁴² Вид. Željko Karaula, "Pismo vođe VMRO-a Todora Aleksandrova Stjepanu Radiću 1924. godine", *Arhivski vjesnik*, god. 51 (2008), str. 313-323; *Политика*, "Тодор Александров и Хрватска сељачка странка" (*Политика* преноси текст Стјепана Радића објављен у комунистичком листу *Балканска федерација* [La Fédération Balkanique] који је излазио у Бечу, у којем Радић критикује Александрова и његове методе).

²²⁴³ Радић је 23. јула 1923. године тајно, уз помоћ хрватских емиграната и сарадника мађарске обавештајне службе, прешао у Мађарску. Из Мађарске је отпутовао за Беч, а из Беча је средином августа отпутовао за Лондон, где се задржао до краја децембра, да би се поново вратио у Беч. Из Беча је тајно, у аутомобилу који му је ставило на располагање совјетско посланство, преко Берлина отпутовао за Москву у којој је боравио од 3. јуна до 1. августа 1924 године. (Вид. *Korespodencija Stjepana Radića 1919-1928*, knj. 2, prir. Bogdan Krizman, Zagreb, 1973, str. 40-41. (predgovor B. Krizmana)).

емиграцији, у Лондону, је наступао не само као представник Хрватске, већ и осталих области, укључујући и Македонију.²²⁴⁴

Радић се у Бечу тајно састајао са представником ВМРО-а Наумом Томалевским, који је хтео да сазна Радићеве ставове о "македонском питању" и испита могућност сарадње са Хрватима у припреми побуне у Краљевини СХС. Радић му је саопштио да је његова странка пацифистичка, да нема потребе за револуционарним превратом у Македонији, већ да је стање такво да је потребно само да на следећим изборима добије поверење тамошњег становништва, и да ће тиме бити загарантована потпуна аутономија Македоније. Ипак је наговестио да, с обзиром на борбени менталитет Македонаца, оружана побуна није искуључена, што би се одмах прелило на Хрватску, и у том би се случају он, као вођа Хрвата, "повиновао народној вољи".²²⁴⁵ Овим је Радић, заправо, оставио отшкринутим врата за сарадњу са једном изразито револуционарном организацијом каква је била ВМРО, иако сам није припадао револуционарном миљеу балканских незадовољника. Ипак је ВМРО била моћан потенцијални савезник против Београда. Осим са Томалевским, у Бечу су забележени Радићеве контакти са "агентом бугарског двора" Стефаном Дренковим, а фебруара 1924. године и његови контакти са бугарским Посланством у Бечу и чешћи контакти са представницима ВМРО-а.²²⁴⁶ *Слободни дом* је крајем октобра писао да се Радић састао и са четворицом бугарских радикала, међу којима је био и њихов вођа Стојан Костурков. Они су се сагласили са Радићевим ставовима о Македонији – против револуционарних метода, против присаједињења Македоније Бугарској, али за давање мањинских и политичких права тамошњем становништву.²²⁴⁷

Трагајући за савезницима, Радић је (поново) прво покушао са бугарским земљорадницима. Одмах по свом првом доласку у аустријску престоницу, обратио се писмом Рајку Даскалову, и позвао га у Беч на састанак. До састанка је дошло 5. августа 1923. године, али је Даскалов одбио сарадњу, јер је радио на

---

²²⁴⁴ Željko Karaula, "Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923-1929)", *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, god. 36 (2007), str. 76-77; О Радићевој политичкој пропаганди из емиграције детаљније вид. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, стр. 66-68.

²²⁴⁵ АЈ, Збирка Николе Пашића, бр. 143, ф. 1, Извештај делегата МУД-а у Бечу, пов. бр. 1163, 30. 12. 1923.

²²⁴⁶ *Исто*, "Меморандум о Стјепану Радићу и његовом раду у иностранству", пов. бр. 3590, без датума.

²²⁴⁷ *Slobodni dom*, 29. 10. 1924.

споразуму са званичним Београдом. Како стоји у једном од извештаја, Радић је одмах оптужио Даскалова пред ВМРО-ом и тиме "морално потпомогао његову смрт".²²⁴⁸ Наравно, ову опаску аутора извештаја треба одбацити, јер је Даскалов осуђен на смрт од стране ВМРО-а много пре него што је Радић дошао у контакт са његовим представницима. Међутим, ово нам говори да је хрватски сељачки вођа прво покушао да пронађе савезнике међу онима који су му идеолошки били најближи. Према изјавама Герасима Кирова, Радић је имао на уму да уједини Даскалова и Тодора Александрова (јер је сматрао да је Даскалов, од свих бугарских земљорадничких вођа, најближи идеји сарадње са Македонцима). Тиме је, заправо, покушао да "споји" своје потенцијалне савезнике: из угла унутрашње југословенске политике, потребан му је био савез са Македонцима, док су му земљорадници, као присталице идеје велике јужнословенске федерације (чији би Македонија, Бугарска и Хрватска били суверени, независни делови), више одговарали на власти у Бугарској. Дакле, њихов "спој" је за Радића био готово идеалан.²²⁴⁹

На оптужбе једног од вођа емиграције Косте Тодорова да је Радић и покојном Стамболијском и Даскалову предлагао рушење Краљевине СХС, званично гласило ХРСС-а је одговорило да је Радић последњу двојицу бранио и после њихове смрти, а актуелну бугарску владу нападао као "слепо оруђе милитаристичке банде", али да је свој суд о Стамболијском, Даскалову и Цанковљевој влади порменио када је у емиграцији "сазнао за страхоте Стамболијскога и за везу Даскалова са београдским властодржцима". Лист је напомињао да је пре тога Радић Стамболијског оптужио само у два случаја: због његовог изборног закона, те због његовог "пузања пред Пашићем". О Цанкову је лист писао као о "угледном прваку сељачке странке" и "најтешњем сараднику Стамболијског", који се са њим разишао када је Стамболијски "назвао Софију главним непријатељем бугарског народа", и запретио да ће укинути универзитет.²²⁵⁰ Притиснут новом реалношћу Радић је, очигледно, променио дискурс, и као и у многим другим приликама политичкој тактици дао предност над идеологијом. Више од идеолошког, било му је потребно политичко савезништво против Београда, по старој логици "непријатељ мог непријатеља, мој

---

²²⁴⁸ АЈ, Збирка Николе Пашића, бр. 143, ф. 1, "Меморандум о Стјепану Радићу..."

²²⁴⁹ *Официјалната и тајната бугаро-турска дипломација*, док. 334, стр. 535.

²²⁵⁰ *Slobodni dom*, "Џудо у Македонији", 16. 01. 1924.

је пријатељ". Његова главна борба била је она против "београдског режима", и све је њој било подређено.

Приликом посете Москви, што је представљало врхунац његовог емигрантског политичког ходочашћа, Радић је затражио совјетску подршку за свој пројекат преуређења Балкана, по коме би Македонија била издвојена из Краљевине СХС и припојена Бугарској, која би требало да помогне Хрвате у борби са Србијом за "економску и политичку самосталност". Радић је у септембру очекивао почетак устанка у Хрватској (сматрао је да ће слаба жетва и елементарне непогоде подстаћи политички бунт). Од Совјета је тражио помоћ за решавање "јадранског питања" на штету Италије, али и за стварање "Дунавске федерације" у коју би ушле Хрватска, Бугарска, Мађарска и Србија (уколико се одрекне монархије), али без Румуније.²²⁵¹ Очигледно је да се оваквим предлозима (Србија без монархије и "Дунавска федерација" без Румуније) Радић "удварао" совјетском руководству тј. његовим идеолошким и геополитичким погледима.

И док је Радић трагао за савезницима, с намером да интернационализује "хрватско питање", у Краљевини СХС се развила жестока дискусија са његовим следбеницима око "македонског питања". Повод је била оптужба од стране ХРСС-а да је влада издала хрватске интересе потписивањем споразума са Италијом (јануара 1924. године). Министар Нинчић је, затим, позивајући се на један коминике ХРСС-а, оптужио Радића да "вређа интересе српског народа у његовима најосетљивијим осећајима", јер "говори о правима мањина у Македонији", поновивши да тамо не постоји никаква "словенска мањина", и да је то потврђено и међународним уговорима.²²⁵² Сутрадан је потпредседник ХРСС-а Јосип Предавец покушао да ублажи ствар изјавом да је коминике "лоше протумачен", али је и додао да Македонцима треба дати сва права која међународни уговори предвиђају за националне мањине. Притом је истакао да они (радићевци) не постављају питање "да ли је народ у Македонији српски или није; то остављамо њему да се

---

²²⁵¹ АЈ, Збирка Николе Пашића, бр. 143, ф. 1, Извештај Посланства у Прагу, пов. бр. 674/24, 25. 08. 1924. (посланик прослеђује приватно писмо које му је упутио помоћник чехословачког министра спољних послова и представник Чехословачке у СССР Ј. Гирс, у коме га извештава о Радићевом боравку у Москви); Свој став о измени граница у корист Бугарске, Радић је потврдио нешто раније, априла 1924. године, у изјави листу *Назависна Македонија*. Говорећи о поправљању односа са Бугарском, напоменуо је да би први корак требао бити исправљање неправде нанате Бугарима Букурешким миром из 1913 године. ("Меморандум о Стјепану Радићу...", као у нап. 2246)

²²⁵² *Политика*, "Мањине у Македонији", 06. 03. 1924.

сам определи".²²⁵³ Овим је, заправо, потврдио да је Нинчићево тумачење коминикеа било исправно, јер су хрватски представници довели у питање оно што је за Србе било неупитно. Изјаве радићеваца да ће се на изборима кандидовати и у Македонији, помно је, и са задовољством, пратила софијска штампа, и писала да ће долазак на власт Опозиционог блока донети и смиривање у југословенско-бугарским односима, за чије је стање окривљивала "непомирљивост радикала".²²⁵⁴

Блок је формирао владу јула 1924. године уз подршку посланика ХРСС-а, па су се у Скупштини одмах појавиле оптужбе на рачун нове владе да је, под утицајем Радића, најавила промену своје политике према Совјетској Русији и Бугарској. Министар иностраних дела Воја Маринковић је, после прозивке радикала да се изјасни о тврдњама Радића да у Македонији живе Бугари, био приморан да изјави да нема политичке партије која би пристала да се уступи "иједна стопа наше територије".²²⁵⁵

Пошто је, почетком 1925. године, ухапшен и затворен као "велеиздајник", Радић је из затвора признао Видовдански устав, одрекавши се тиме своје дотадашње политике. Као последица ове политичке "капитулације"²²⁵⁶, 18. јула 1925. године је формирана влада радикала и ХРСС-а (који је, као израз нове оријентације, променио име у ХСС – Хрватска сељачка странка). ХСС је остао партнер радикала у наредних неколико влада, све до фебруара 1927. године.²²⁵⁷

---

²²⁵³ Исто, "Радићевци о Македонији", 07. 03. 1924.

²²⁵⁴ Исто, "Они стари", 27. 03. 1924.

²²⁵⁵ Политика, "Претрес владине декларације (Ни стопа наше територије)", 12. 08. 1924.

²²⁵⁶ Објашњење Радићевог поступка као капитулације спорно је у историографији. Историчар Б. Глигоријевић, један од најбољих познаваоца политичке и парламентарне сцене Краљевине СХС, у свом старијем делу о парламентарним странкама тврди како није реч о капитулацији, термину који је у историографију ушао из дневне политике 1920-их година, посебно од стране КПЈ, која се дуго надала сарадњи са ХРСС, па је њен преокрет назвала капитуланством. Напротив, сматра Глигоријевић, са аспекта страначких интереса, Радић је добитник, док су радикали компромитовали своју политику. Међутим, у новијем делу о историји ДС, Глигоријевић о Радићевом заокрету говори као о "капитулацији вођства ХСС-а". (Уп. В. Gligorijević, *Parlament i političke странке*, стр. 202; Исти, *Историја Демократске странке*, стр. 265). Хрватски историчар Мужич Радићеве "заокрете" и честе промене тактике објашњава његовом потребом да "сачува властити живот и могућност политичког деловања своје странке". (И. Муџић, *n. d.*, стр. 7).

²²⁵⁷ То су биле: влада Николе Пашића (18. јул 1925. -8. април 1926.); владе Николе Узуновића (8. април – 15. април 1926; 15. април 1926. – 24. децембар 1926; 24. децембар 1926. – 1. фебруар 1927). Сам Радић је био министар просвете у прве две владе (од 17. новембра 1925. до 15. априла 1926. године). Због Радићевих иступа против неких радикалских министара, Никола Узуновића је био приморан да после само недељу дана поднесе оставку своје прве владе (15. априла), а у новој влади више није било места за Радића. (Вид. *Владе Србије*, стр. 308-317).

Нова политика Радића изазвала је нова прегруписавања на политичкој сцени (дошло је до распада "Блока народног споразума и сељачке (људксе) демократије" који су чинили ДС, ХРСС, ЈМО и СЛС, формираног после фебруарских избора 1925.), али њен најважнији ефекат било је привремено скидања "хрватског питања" са дневног реда, тј. окончање опасне кризе која је започела забраном рада ХРСС-а.²²⁵⁸

Какви су били ставови Радића о Бугарској и односима са њом у новој констелацији? У погледу спољне политике, споразум радикала и ХСС-а није донео никакве прецизне формулације, осим да ће се спољна политика "наставити у досадашњем духу".²²⁵⁹ Међутим, када је однос према Бугарској у питању, Радић је својим ставовима унео неке нове моменте. Са сигурношћу можемо рећи да је он не само остао потпуно доследан својим ранијим погледима, већ их је још отвореније форсирао. У једном од својих првих говора у Београду, после изласка из затвора, пред спомеником Незнаком јунаку на Авали, није изоставио да, поред Срба, Хрвата и Словенаца, помене и Бугаре, говорећи надахнуто и патетично о "новој страници историје", у контексту свог политичког преобраћења.²²⁶⁰ Неколико дана касније изјавио је – "Бугарска ће нам прићи, свеједно како", као и да је српско-хрватско помирење било предуслов за тако нешто.²²⁶¹ Још директнији је био после низа сусрета које је, као члан југословенске делегације на састанку Друштва народа у Женеви (септембра 1925. године), имао са бугарским представницима. После састанака је веома оптимистично изјављивао како је српско-хрватски споразум одагнао страх код Бугара да ће Срби, пошто асимилију Хрвате, асимиловати и њих, или да би, уколико би дошло до краха југословенске државе, то угрозило и опстанак Бугарске. Пошто је нестало страха, сви су у Бугарској били сагласни да је потребно зближење са Југославијом уопште "и са Србима напосе", под условом да се не спомиње "да је Македонија ичија, него југословенска, напосе српска". Говорио је да ће Краљевина СХС и Бугарска "у

---

²²⁵⁸ Детаљније вид. В. Глигорјевић, *Parlament i političke stranke*, стр. 196-219; Исти, *Историја Демократске странке*, стр. 258-260; Н. Јовановић, *Политички сукоби...*, стр. 54-97.

²²⁵⁹ *Правда*, "Текст споразума Радикалне и Радићеве странке", 17. 02. 1926.

²²⁶⁰ *Политика*, "Г. Радић Незнаком јунаку", 23. 07. 1925.

²²⁶¹ *Исто*, "Г. Радић говори...", 06. 08. 1925.

најскорије време" имати заједничку спољну и економску политику, и формирати царински савез.²²⁶²

Званични кругови нису реаговали јер је требало сачувати крхку српско-хрватску коалицију. Осим тога, на јесен 1925. године је дошло до побољшања односа са Бугарском, тако да Радићева реторика није одударала од генералне линије државне политике, али је, у најмању руку, ишла корак испред ње. Чинило се као да Радић води своју политику, не водећи, притом, рачуна о осећањима и ставовима већинског народа. Међутим, иако није било званичних реакција, ипак реакција није изостала: вођа бугарске земљорадничке емиграције Коста Тодоров је у отвореном писму Радића упозорио да се солидарисао "са бандом убица" из Софије, и да је подлегао лажима оних који су хтели уништење Србије.²²⁶³ Објављено на првој страници *Политике*, као ударни наслов, ово писмо је, мишљења смо, одражавало тињајуће незадовољство Радићевим иступима, и то не само вођства емиграције, јер је, подсетимо се, група коју је представљао Тодоров остала у добрим односима са радикалским вођством и финансијски је подржавана од стране власти.

Радићево интензивно бављење Бугарском није промакло ни "оку" опозиције. Око тога се развила озбиљна расправа. Основни мотив опозиције била је дискредитација споразума радикала и Радића. С тога не изненађује да су највећи критичари Радићеве политике према Бугарској били управо они који су споразумом политички највише изгубили: демократе, које су платиле високу цену због своје политике споразума са Хрватима (пад Давидовићеве владе јула 1924. године), а сада су радикали "профитирали" на тој истој политичкој платформи; и самосталци Светозара Прибићевића, који је био вишегодишњи најоданији савезник радикала, заправо, "ударна песница" њихових заједничких влада у обрачуна са Радићем и осталим ревизионистичким и федералистичким снагама, сада су због Радића "испали из игре" – радикали су их одбацили. И једни у други су, на тај начин, постали "политичке жртве" једне, показаће се, неуспешне политичке комбинаторике.

Радићева политика према Бугарској била је у супротности са политиком коју су водили радикали од почетка 1920-их, и са њиховим идејама о томе какву политику треба водити према Бугарској, без обзира што се од краја 1925. године

---

²²⁶² Исто, "Радићева изјава штампи", 08. 10. 1925.

²²⁶³ Исто, "Отворено писмо г. Ст. Радићу", 16. 10. 1925.

изменила у правцу приближавања Бугарској. Ова "двојност" која је постојала у влади, представљала је идеални повод за напад на владу, за доказивање како је радикалско-радићевска коалиција неприродна, "скрпљена" ради партијских интереса, а не некаквог српско-хрватског измирења. Због тога се позиција у нападима користила уско националном реториком - Радић је оптуживан да, политиком према Бугарској, угрожава "српски национални интерес", а влада да не води адекватну политику према Бугарској, између осталог и јер толерише самостална иступања Радића. Током дискусије је било упадљиво ћутање радикала о Радићевим "испадима" у вези са Бугарском. Они су говорили уопштено о односима са источним суседом, македонској организацији, подржавајући генерални курс владе на побољшању односа. С друге стране, критикујући Радића и владу из уског националног (српског) дискурса, опозиција је поново покушавала да искористи емотивни и психолошки потенцијал који је за српски народ и Србију имало питање односа са Бугарском, супротстављајући тако, крајње поједностављено речено, "српски" дискурс о политици према Бугарима и схватању односа са њима, оном "хрватском" (Радићевом) дискурсу. Притом су сви, макар декларативно, били сагласни са тим да је зближење са Бугарском императив у некој временској, не тако блиској, перспективи.

Полемику у Народној скупштини (која је трајала од краја фебруара до краја марта), започео је посланик Војислав Вељковић (ДС), који је оштро напао Радића због његових изјава да српско-хрватски споразум није потпун без Бугара, речима да "онај ко говори о споразуму, он мора том приликом да води рачуна о томе колика је то увреда за Србе говорити о некаквом споразуму са Бугарском, који су се до јуче онако понашали и чинили онаква злочинства" (на шта је Прибићевић (СДС) добацио да је Радић, за време рата, био на страни тих злочинаца).²²⁶⁴ Свађа између Вељковића и Радића је започела око различитог схватања српско-хрватског споразумевања, па је Вељковић "потегло" Радићев однос према Бугарској као аргумент да је Радићево схватање споразума антисрпско. За њега је зближење са Бугарском било "питање далеког времена", и могуће једино онда када се Бугари одрекну "свих својих претензија на Јужну Србију". Вељковић је оптужио Радића да форсира прилазак Бугарске југословенској држави само како

---

²²⁶⁴ *Политика*, "Хрвати на окуп" (извештај из Народне скупштине), 17. 02. 1926.

би умањио утицај Срба, и поручио да су Срби "довољно жртава поднели за стварање ове државе и они имају логично право да сачувају свој утицај".²²⁶⁵

Полемика је настављена наредних дана, током дискусија о буџетима различитих министарстава. Прибићевић је, пошто је оштро напао споразум радикала и Радића, исмевајући његове актере и сам споразум, оптужујући Радића за дволичност ("једно своје лице, оно унитаристичко, окреће према Београду, и друго, федералистичко, окреће према народу"), и за вођење паралелне спољне политике, позвао Скупштину да се ограда од "непрестаног увлачења Бугара са стране г. Радића у некекаву комбинацију са нашом државом". За њега су Бугари, баш као и Радић, били "политички Јануси", "Словени по потреби", који су 1915. године "хтели да срубе главу свом словенском брату". Сукоб са Бугарима је дубок, и у његовој основи је борба за доминацију на Балкану. Тек када се промене "дух, психа и менталитет бугарског народа", може се говорити о "братству, љубави и солидарности". За Прибићевића је циљ свих тих "комбинација о увлачењу Бугара" био да се изврши политичка промена онога што је ратом стечено, тј. да се употреби "у политичкој борби против српских интереса и циљева у Македонији".²²⁶⁶

Посланик Будисав Грга Анђелиновић (ДС) је, такође, напао радикалско-радићевски споразум и политику Радића. Хрватским посланицима је поставио питање "јесу ли у влади или опозицији", и као доказ њихове "дефетистичке политике", навео "отрцану фразу којом се тражи веза са Бугарима". Анђелиновић је истакао како "можда нико није такав бугарофил" као он, и да сматра да су Бугари најближи Југословенима од свих словенских народа, али да радићевска тврдња да без Бугарске југословенска држава није потпуна, "значи рушење темеља државе", и стварање уверења у јавности да држава није изграђена. Он критикује позицију Радића о "четири словенска народа", и истиче да са Бугарима треба да разговара "један југословенски народ". Анђелиновић је Радића оптуживао за "фронташтво", тј. да ствара свој "хрватски фронт", и да из те позиције говори и о политици према Бугарској.²²⁶⁷

---

²²⁶⁵ Исто.

²²⁶⁶ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1925/26. годину, књ. 2 (од 23. до 50. редовног састанка), Београд, 1926, стр. 575-582; *Политика*, "Г. Прибићевић и политика споразума", 20. 02. 1926.

²²⁶⁷ *Политика*, "Говор др. г. Анђелиновића", 23. 02. 1926.

На седници од 28. фебруара, критици се придружио Радослав Агатоновић (ДС), тврђом да идеја о савезу са Бугарском није Радићева, већ стара српска, али су Бугари ти који су још у току средњег века, "против свог најприроднијег циља, противу своје културе и против свог положаја, против интелектуалне и културне снаге своје нације", тежили да на Балкану "завлада нација бугарска и нека култура бугарска", што им није успело, јер су побеђени на Велбужду. Ова победа, као и она на Брегалници вековима касније, требало је да покажу Бугарима да никада неће постићи свој мегаломански циљ да на Балкану, уместо југословенске, завладају њихова идеја и култура. Услов за споразум је да се Бугари одрекну мегаломаније и прихвате природну последицу свог положаја на Балкану – да прихвате југословенску идеју. Агатоновић поручује да у том правцу "треба васпитати наш данашњи подмладак", и критикује министра просвете Радића што ту "југословенски идеју" и "југословенски циљ" не види у његовој просветној политици.²²⁶⁸

Бура се није стишавала, па је на седници од 26. марта посланик Илија Шуменковић (ДС) констатовао да у влади постоје два потпуно супротстављена гледишта: једно је Радићево, који питање односа са Бугарском поставља на терен унутрашње политике, сматрајући да ће се решити конфедерацијом државе; са друге стране, остали чланови кабинета не говоре чак ни о неком значајнијем дипломатском приближавању са Софијом. Радић, по Шуменковићу, компромитује идеју српско-бугарског споразума, јер између онога што он жели и стварности "има читав амбис", који се "не може попунити речима". С друге стране, посланик, који себе назива присталицом споразума са Бугарима, напомиње и да не треба устукнути пред тешкоћама, већ да све партије у обе државе треба да раде на томе да "народ увиди колико има опасности од шовинистичких претеривања".²²⁶⁹

Најоштрије је наступио посланик из Јужне Србије (рашко-звечански округ) Григорије Божовић (ДС). У његовом говору је највише дошао до изражаја онај моменат дискусије у коме се сукоб око политике према Бугарској показао као наличије једног много дубљег, националног српско-хрватског сукоба, сукоба српске и хрватске идеје о "југословенству". Иронично говорећи о "новом лицу" Радића, Божовић је закључио да споразум, када је спољна политика у питању, има

---

²²⁶⁸ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1925/26. годину, књ. 3 (од 51. до 66. редовног састанка), стр. 83-84.

²²⁶⁹ Исто, књ. 4 (од 67. до 83. редовног састанка), стр. 491.

своје наличије, које се огледа у "старој навици Радићевој" да иступа неовлашћено. О његовим позивима Бугарској, Божовић каже: "Но његово позивање Бугарије, удварање њој, за пуну је осуду и ја смело тврдим да има задњу намеру, те ће влада бити дужна сносити пуну одговорност. Нико мање у овој земљи није позван од г. Радића да позивље у нашу државну заједницу Бугарију и да он за то одређује тренутак и начин. Јер, г. Радић је неискрен, јер није Југословен, јер је уски, само регионални Хрват, човек који има болесно привиђење српске хегемоније." Божовић поручује министру Нинчићу да, "и поред тога што је за нас јасно да према Бугарима као сродном народу морамо бити прожети осећањима љубави и праштања", нема "сувишне љубазности према данашњој званичној Бугарији све догле док у њој царује и Протогеров."²²⁷⁰

Радићеви иступи по различитим питањима, посебно оптужбе на рачун министра владе у којој је и сам седео, уздрмали су коалицију. Он је од 15. априла 1926. године поново био "само" председник једне коалиционе странке, изгубивши министарску позицију. Наставио је, непромењено, са својим изјавама о Бугарима, сада "ослобођен" стега и одговорности члана владе. На збору у Рабу, јула 1926. године, изјављује: "Сада је једна држава, једне границе и један владар, али ми смо три брата. Не могу двојица певати, а двојица да ћуте, а ово још и није права песма. Кад дође четврти брат Бугарин, онда ће бити прави квартет."²²⁷¹ На једном од наредних зборова, оптужио је Нинчића да је "плашљив", али да он "није вечан министар", и да је "наше сједињење са Бугарском данас, а сутра пријатељство са Русијом, основа наше вањске политике". У овом "савезу" Радић је видео начин супростављања Италији.²²⁷² Осврнуо се и на критике упућене његовој политици према Бугарској од стране Срба, чије размишљање објашњава на следећи начин: сједињењем са Бугарима, осим хрватских би у Београд дошли и бугарски министри, "па би Бугари и Хрвати имали већину у влади, па, разуме се, имали би и војску у рукама и онда би нас притисли и појели", и демантује да је његова намера да са Бугарима иде против Срба, јер су Хрватима Срби много ближи него Бугари.²²⁷³ У једном интервјуу изјављује да политика уједињења са Бугарском није само његова, већ да "нема међу радикалима и демократама ниједног

---

²²⁷⁰ Исто, стр. 527-531.

²²⁷¹ Политика, "Четврти брат Бугарин", 19. 07. 1926.

²²⁷² Исто, "Спољна политика г. Радића", 27. 07. 1926.

²²⁷³ Исто, "О Бугарима, македонском комитету и нашој војсци", 02. 08. 1926.

угледнијег политичара", који није у потпуности убеђен у потребу "овог аншлуса". Најватренији присталица тог савеза је, према Радићу, краљ Александар, а главну препреку види у расположењу Срба према Бугарима, које "још није било довољно објективно и помирљиво".²²⁷⁴ У том тренутку, Радићеве речи су се уклапале у помирљиву политику званичног Београда према Софији после Првог тиранског пакта, иако нико од оних који су креирали ту политику није ишао толико далеко да разматра могућност "придружења" Бугарске. Због тога је, истога дана, стигао званични коминике владе, у коме се каже да је део Радићеве изјаве која се односи на краља "произвољан".²²⁷⁵ Ово је била прва званична реакција владе на Радићеве изјаве о Бугарској од када је формирана радикалско-радићевска коалиција.

Октобра 1927. године догодио се још један "политички потрес", можда већи и значајнији од оног који је изазвао споразум радикала и Радића. Савез између ХСС-а и самосталних демократа представљао је ново, суштинско прегруписавање политичких снага. Некада највећи противник Радића и ватрени заговорник централизма, Светозар Прибићевић, одбачен од радикала, пришао је Радићу са којим је створио Сељачко-демократску коалицију (СДК), која је званично формирана 11. новембра 1927 године. Политичка сцена је постала подељена као никада до тада, јавили су се обриси два политичка "фронта" – пречанског и србијанског, а Радић је начинио кључни корак у својој политици "изолирања Београда" и цепања "српског националног фронта".²²⁷⁶

Нова коалиција је, у односу према Бугарској, преузела Радићева схватања и његову реторику. На једном од првих састанака, када су договорани основни заједнички принципи у спољној и унутрашњој политици, "наглашена је апсолутна потреба не само доброг суседства, него и све већег пријатељства са Бугарском, упркос свим злочинима и упадима македонског одбора на нашој територији". Речено је да за његове злочине нису одговорни нити бугарска влада, нити народ, већ "неко трећи ко мисли да му је у интересу да између наше државе и Бугарске буду што напетији односи", што се, без сумње, односило на Италију.²²⁷⁷

Међутим, не може се рећи да Прибићевић и СДС нису, барем у почетку, задржали одређену индивидуалност по овом питању. Управо у данима када је

---

²²⁷⁴ Исто, "Г. Радић о придружењу Бугарске Југославији", 22. 02. 1927.

²²⁷⁵ Исто, "Коминике о изјави г. Радића", 23. 02. 1927.

²²⁷⁶ О стварању и политичком деловању СДК детаљније вид. D. Gavrilović, *n. d.*, str. 225-246.

²²⁷⁷ Политика, "Споразум Радић-Прибићевић", 11. 10. 1927.

коалиција у настанку усаглашавала ставове о различитим темама, па и о Бугарској, догодио се атентат у Штипу на генерала Ковачевића. Самосталци су поводом тога заузели веома оштар став: њихов лист је писао о потреби војне одмазде на бугарској територији, а владине мере везане за затварање границе назвао је "мерама које не значи ништа", "старомодним дипломатским корацима и гестовима који не погађају никога", и тражио да се предузме "нешто истински озбиљно", помињући као добар пример брзину и одлучност реакције Грчке из октобра 1925. године.²²⁷⁸ Текстови у *Речи* одударају од заједничког саопштења у коме се каже да за злочине није одговорна бугарска влада. С једне стране, самосталци су догађаје у Штипу и интензивирање акције ВМРО-а искористили за критику владе чији су били огорчени противници, док су, с друге стране, били свесни да, као партија чије је гласачко тело превасходно српско, морају заузети одлучнији и радикалнији став према питању какво је однос према Бугарској поводом комитских акција, од ХРСС-а. Тиме се, мишљења смо, може објаснити помирљивост у заједничким изјавама у време дефинисања коалиције са Радићем, и далеко мања помирљивост у текстовима званичног гласила. Крајем новембра Прибићевић се, за скупштинском говорницом, сада већ као део СДК, заложио за "искрено братство са братским бугарским народом", и за "Балкански Локарно" као могући модел за реализацију те идеје.²²⁷⁹

Антииталијанска политика новонастале коалиције била је један од разлога њеног пробугарског држања. Али не и једини. У свом говору на великом загребачком скупу СДК, Прибићевић је, говорећи о потреби да се сруши "службени барбаризам у Београду", позвано на стварање "великог, просвећеног и слободног народа од Јадранског до Црног мора", на шта су присутни одговорили клицањем Бугарима (икао није поменуо Бугарску). Прибићевић је у своје "коло" против омраженог му централистичког режима (у чијем је стварању, узгред, његова улога била од кључног значаја), позивао и "братску и јуначку Србију".²²⁸⁰ Бугарска је, како видимо, у политици коалиције задржала ону улогу коју јој је одредио Радић – да послужи политичком "опкољавању" Србије, тачније владајуће српске политичке елите, и рушењу њеног концепта уређења државе.

---

²²⁷⁸ *Реч*, "Двоструки проблем", 07. 10. 1927; "Затварање границе према Бугарској", 08. 10. 1927.

²²⁷⁹ *Исто*, "Наши односи са Бугарском", 24. 11. 1927.

²²⁸⁰ *Исто*, "Говор г. Св. Прибићевића", 24. 01. 1928; *Политика*, "Велики манифестациони збор Сељачко-демократске коалиције", 23. 01. 1928.

Стјепан Радић је тешко рањен у скупштинском атентату 20. јуна 1928. године, који је извршио радикалски посланик Пуниша Рачић. Радић је преминуо 8. августа у Загребу. Политичка криза у Краљевини СХС, највише узрокована националним трвењима, досегла је до нивоа када је постала угрожена егзистенција саме државе, па је краљ пресекао "Гордијев чвор" политичких криза, и успоставио свој лични режим (тзв. "шестојануараска дикатаура" 1929. године).

Радићев однос према Бугарској и Бугарима био је одраз његовог односа према пројекту "српске" југословенске државе. Његово виђење Бугарске било је у функцији његовог виђења југословенске државе као конфедерације, у којој Срби не би имали премоћ, и у којој би Хрватска, практично, функционисала као независна држава. Овакво виђење је, међутим, било у супротности са виђењем заједничке државе које су имали Срби, за које је југословенска држава била својеврсно "обештећење" за огромну жртву коју су поднели на олтар ратне победе, без које не би било ни Краљевине СХС.

2.4. ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС И БУГАРСКА

2.4.1. Војска Краљевине СХС и бугарска претња

Војска је била један од кључних актера друштвено-политичког живота Краљевине СХС. Њен утицај је произилазио из улоге коју је војска Краљевине Србије (која је чинила окосницу југословенске војске настале 1921. године), имала у ослобођењу и југословенском уједињењу, без обзира што су, још у време настанка југословенске државе, али и касније, постојале различите контраверзе о њеној улози, које су проистикале из различитих виђења чина уједињења, пре свега од стране српских и хрватских политичких кругова. Други "извор" моћи и утицаја војске била је њена веза са краљем Александром, који је, такође, велики део своје моћи црпео из својих веза са војним врхом. Војска је била одана краљу, а краљ је највише веровао војсци, тако да је та "комбинација" постала одлучујући фактор у преломним моментима политичког живота Краљевине СХС (нпр. приликом

завођења "шестојануарске диктатуре"). Војска је била последњи гарант опстанка државе и очувања њених граница.²²⁸¹

Бугарска је за Краљевину СХС много више представљала претњу као база ВМРО-а, него као војна сила. Оно што је, са војно-политичког становишта, представљало главну претњу била је бугарска политика суштинског недистанцирања од идеологије комитског покрета (мада је било вербалних одрицања), осим у време владавине Стамболијског, њен "тихи" ревизионизам (ревизија мировног уговора мирним средствима) и доминација у бугарском друштву старих националистичких идеја о "бугарској Македонији", "санстефанској Бугарској" као јединог, са историјске и етничке стране, "праведног" решења "бугарског националног питања" на Балкану. Претњу је представљала и кључна улога најреакционарних делова бугарске војне елите у унутрашњој и спољној политици Бугарске после деветојунског преврата. Поменути доминантни идеолошки и политички дискурс, представљао је нераскидиву везу између најутицајнијих делова бугарског друштва и македонског сецесионистичког покрета. Апострофирамо најутицајније делове бугарског друштва (интелектуални кругови, војни врх, представници крупног капитала), јер су сељачке масе већински подржавале политику коју је репрезентовао Стамболијски, а која је оборена управо спрегом поменутих друштвених елита.

Други важан аспект Бугарске као војне претње био је њен потенцијални саваз са Италијом и питање које је непрестано лебдело пред очима војних и политичких стратега у Београду: шта ће учинити Бугарска у евентуалном италијанско-југословенском војном сукобу?

Са војне тачке гледишта, Бугарска је била поражена, мировним уговором политички и војно ограничена. Ипак, као што смо већ показали у делу рада о извршењу војних одредаба Нејског уговора, њена војна моћ никада није сведена у оквире предвиђене уговором. С друге стране, југословенска војска (тј. српска војска која је чинила њену срж) је била исцрпљена ратовима, послератном бригом за обезбеђење граница, непрестаним тензијама са Италијом и очекивањем рата са том, у односу на Краљевину СХС, великом војном силом. Војска је била слабо опремљена, са неуједначеним, недовољним и застарелим наоружањем, док су

---

²²⁸¹ О војсци, њеној организацији и улози, поред већ наведених монографија М. Бјелајца, вид. и: Далибор Велојић, *Војска у Нишу 1918-1941*, Лепосавић, 2014.

њена модернизација и наоружавање, из финансијских и спољнополитичких разлога, текли споро.²²⁸²

Имајући у виду војно-територијалну организацију у Краљевини СХС (целокупна територија је до 1925. године била подељена на четири армијске области), највећи терет одбране земље од постојећих и потенцијалних претњи са бугарске територије носила је *Трећа армијска област*, са седиштем у Скопљу. Она је у почетку била подељена на следеће дивизијске области (војно-територијалне јединице нижег нивоа): Битољску, Брегалничку, Вардарску, Косовску и Ибарску. Касније је извршена реорганизација, тако да је од почетка 1920. године Трећа армијска област била подељена на четири дивизијске области: *Моравску*, са седиштем у Нишу; *Вардарску* са седиштем у Скопљу; *Косовску*, са седиштем у Приштини; и *Битољску*, са седиштем у Битољу. Трећа армијска област је покривала територију "Јужне и Старе Србије", политички и безбедносно веома нестабилну. У њеној надлежности било је обезбеђење границе према Бугарској и Албанији, као и обезбеђење реда, мира и државног поретка (у сарадњи са цивилним структурама власти), који је био непрекидно угрожаван комитским и качачким герилским и терористичким акцијама, и пропагандно-политичким и обавештајним радом из суседних држава. Терет обезбеђења области уз бугарску границу највише су носиле Вардарска и Моравска дивизијска област. Обе области чинила су по три пуковска округа: у Вардарског дивизијској области – Скопљански, Кумановски и Штипски; у Моравској дивизијској области – Врањски, Прокупачки и Пиротски.²²⁸³ До измене формације дошло је 1924. године – поново је формирана Брегалничка дивизијска област (укинута 1919. године). Тачније, радило се о преименовању Вардарске дивизијске области, и премештању њеног седишта из Скопља у Штип, тако да није дошло до повећања броја дивизијских области. Исте године, због политичке ситуације, унутрашње и међународне, у Трећој армијској области су појачани ефективни свих пешадијских пукова.²²⁸⁴

Најсевернији део границе са Бугарском био је под надлежношћу *Прве армијске области*, са седиштем у Новом Саду. У оквиру ње се (до 1925. године)

---

²²⁸² Вид. М. Вјелажас, *Војска... 1918-1921*, стр. 107-124; *Isti, Војска... 1922-1935*, стр. 23-29.

²²⁸³ Д. Тасић, *Пат после пата...*, стр. 53-88; М. Вјелажас, *Војска... 1918-1921*, стр. 71. Вид. и: *Војна заштита отаџбине*, док. 69, стр. 433-436. (Распоред установа Треће армијске области – Моравска и Вардарска дивизијска област, март 1919).

²²⁸⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, стр. 275.

налазила Тимочка дивизијска област са седиштем у Зајечару. У том граду се налазио штаб 20. пешадијског пука, Тимочког артиљеријског пука, штаб 6. граничног одсека и 29. граничне чете (у Књажевцу је било седиште 3. батаљона 20. пешадијског пука).²²⁸⁵

Иако су идеје о њеном оснивању постојале од 1919. године²²⁸⁶, *Пета армијска област*, са седиштем у Нишу, формирана је тек 1925. године, а почела је да функционише 1. јануара 1926 године. У свом саставу је имала Тимочку, Моравску и Шумадијску дивизијску област. Свака дивизијска област састојала се од три пешадијска пука, једног артиљеријског пука и једног самосталног артиљеријског дивизиона.²²⁸⁷ Главни задатак ове армијске области био је "заштита северног дела границе са Бугарском, обезбеђење правца према Софији и Видину, као и обезбеђење моравско-вардарске долине".²²⁸⁸ Јужни део границе ("нова" граница са Бугарском, формирана после Балканских ратова – И.Р.), остао је у надлежности Треће армијске области. Тако су Тимочка, Моравска и Брегалничка дивизијска област представљале "прву линију одбране" од свих претњи које су долазиле, или су могле доћи, из Бугарске.

Пошто је граница према Бугарској, због комитских упада, била можда најосетљивији део границе Краљевине СХС, велику улогу у њеном чувању имала је *Гранична трупа*, која је била мирнодобска формација са командом у Скопљу. Априла 1919. године на територији Треће армијске области постојала су три гранична одсека (граница са Бугарском, Албанијом и Грчком), са 14 граничних чета, 38 активних и резервних официра, 54 наредника и поднаредника, 83 финансијска стражара и 1010 каплара и граничара.²²⁸⁹ Организација Граничне трупе регулисана је уредбом владе (јун 1920.), којом је предвиђено да се граница дели на одсеке, који се деле на пододсеке, а ови на рејоне. Граничари су, осим одбране границе, били задужени за спречавање кријумчарења, заштиту личне и имовинске безбедности грађана на граници, пружање асистенције санитарским органима у спречавању жирења зараза, заштиту шума и вода, лова и риболова од

---

²²⁸⁵ *Војна заштита отаџбине*, док. 49, стр. 359. (Распоред трупа Прве армијске области – Тимочка дивизијска област, март 1919.)

²²⁸⁶ Д. Тасић, *Рат после рата...*, стр. 72.

²²⁸⁷ Д. Велојић, *н. д.*, стр. 86-87, 89 (нап. 220).

²²⁸⁸ *Исто*, стр. 89.

²²⁸⁹ Д. Тасић, *Рат после рата...*, стр. 89.

недозвољеног искоришћавања.²²⁹⁰ Пошто је обављала и финансијске послове, трупа је у том делу била одговорна Министарству финансија. Почетком јула 1920. године трупа је имала седам одсека, са седиштима у Штипу, Битољу, Дебру, Призрену, Врању, Зајечару и Подгорици.²²⁹¹

Октобра 1922. године Гранична трупа је, накратко, укинута.²²⁹² У финансијском смислу, њене надлежности су пренете на царинску (финансијску) контролу, али се, са војно-безбедносног аспекта, ова одлука убрзо показала погрешном, посебно на територији Треће армијске области, јер финансијска контрола, којој је чување границе од спољног нарушавања била само секундарна функција, није могла да политички и војно обезбеди границу према Бугарској, Албанији и Грчкој.²²⁹³ Зато је министар војни, почетком 1923. године, а због учесталих напада "разних разбојничких банди"²²⁹⁴, као и упада "шпијуна и елемената разних злонамерних организација", затражио поновно формирање Граничне трупе за део границе према три поменуте државе, која би имала све оне функције према уредби из 1920. године, једино би спречавање кријумчарења остало у надлежности финансијске контроле, док би Гранична трупа пружала неопходну помоћ. Министар је тражио да се према граници са Бугарском, на делу у Македонији (од Патарице до грчке границе) формира 16 чета са по 100 војника по чети у просеку (према Албанији је тражио формирање 10 чета, а према Грчкој 4 чета, и то само на тремеђи са Бугарском, односно Албанијом). Министар је тражио брзо формирање трупе, тако да почне са дејством 1. марта 1923. године. Влада је у потпуности усвојила предлог.²²⁹⁵ Поново формирана трупа подељена је на 5 сектора: Призрен (5 чета), Охрид (7 чета), Струмица (4 чете), Кочане (11 чета), Крива Паланка (3 чете).²²⁹⁶

---

²²⁹⁰ Исто, стр. 90.

²²⁹¹ Исто, стр. 95-96.

²²⁹² М. Вјелалјас, *Vojska... 1922-1935*, стр. 38.

²²⁹³ АЈ, 66-53-114, Реферат министра војног, Пов. Ф. Ђ. Бр. 18924, 09. 02. 1923.

²²⁹⁴ Један од главних разлога за захтев за поновно формирање Граничне трупе, вероватно је био појачан упад комита, а један од упада се завршио покољем колониста у селу Кадрифалкову, 17. јануара 1923 године. Захтев министра војног о коме је реч, дошао је непосредно после масакра.

²²⁹⁵ Као у нап. 2293.

²²⁹⁶ М. Вјелалјас, *Vojska... 1922-1935*, стр. 38, нап. 71.

Веома добар увид у стање Граничне трупе, али и у проблематику одбране границе према Бугарској, пружа реферат генерала Драгутина Милутиновића²²⁹⁷, који је, у периоду од 16. јуна до 3. јула 1926. године извршио контролу 5,6,7 и 8. пододсека Граничне трупе (Струмица, Берово, Царево Село и Крива Паланка тј. од тремеђе са Грчком до Криве Паланке).²²⁹⁸ "Тајминг" контроле није био случајан. У то време се, као што смо већ помињали, Италија увелико припремала за напад на Краљевину СХС, а комитска акција од пролећа била све и интензивнија.

У првом делу реферата, генерал констатује да је Краљевина СХС "скоро четири пута" војно јача од Бугарске, да је испред ње и по питању морала, наоружања и других параметара, те да Бугари "не смеју ни помислити" на некакав самостални напад. Међутим, додаје генерал, они и даље могу бити "врло опасни противници" уколико ступе у савез се неком од суседних непријатељских држава. Што се тиче побољшања саме "одбране југоисточног фронта према Бугарској", генерал предлаже следеће мере: 1) изградњу још једне пружне трасе, која би ишла паралелно са оном постојећом која иде долином Јужне Мораве и Вардара (предлаже железнички крак од Ваљева или Крагујевца, преко Краљева, Рашке, Новог Пазара до Косовске Митровице). Иако је граница према Бугарској померена усправо из стратешких разлога, пруга која иде долином Јужне Мораве и даље је, због близине границе, слаба тачка одбране ("мање од дана марша код Грделичке клисуре"); 2) изградњу добрих рокадних путева за аутомобиле од Куманова до Струмице који би служили за пребацивање трупа. Генерал се залаже за "активну одбрану", тј. за могућност брзог пребацивања трупа, а против је изградње "скупоцених" објеката на граничном фронту (бетонске карауле и касарне), јер у случају рата лако могу пасти у руке непријатељу.

У другом делу реферата, генерал излаже своја запажања о стању Граничне трупе. Што се тиче граничне *инфраструктуре* (карауле, осматрачнице, објекти за становање граничара), углавном није био задовољан оним што је видео: већина објеката је, на пример, прокишњавала; на добром делу објеката, јаки планински

---

²²⁹⁷ Драгутин Милутиновић (1865-1941), дивизијски генерал; био на више командних функција у ратовима 1912-1918 године. После рата био је владин делегат на Цетињу (1919), инспектор пешадије (1919-1924), канцелар краљевих ордена, члан Војног савета (од децембра 1925. године) и министар двора. (М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 218).

²²⁹⁸ Архив САНУ, Заоставштина генерала Драгутина Милутиновића, инв. бр. 11455, Реферат министру војске и морнарице о стању на граници са Бугарском, 16. 07. 1926.

ветрови су односили плехане кровове; граничари су сами "крпили" рупе на објектима; зими је било посебно неиздрживо. Од карауле Шамска Чука у 7. пододсеку, па до тромеће са Грчком није било бетонских караула, већ оних "подигнутих властитим средствима, од материјала на лицу места нађеног, као и материјала од порушених бивших турских караула", за које генерал наводи како су "удобније за становање и одбрану" од оних бетонских. Што се *исхране* граничара тиче, генерал је сматрао да је она била солидна, и финансијски веома подношљива (граничари су сами плаћали храну). Занимљиво је да је сваки пододсек имао своју башту, о којој су се бринули граничари и њихове старешине.

Што се тиче *дисциплине и морала*, генерал бележи да је у сва четири пододсека наишао на "примеран ред и чистоћу", да војници одржавају хигијену, карауле су уредне и окречене, па закључује: "Граничари представљају врло дисциплиновану и солидну трупу. Сву су на изглед доброг здравља, кршни и отресити војници. На рапорт излазе живо, рапортирају гласно и одсечно. На поздрав одговарају сложено и громогласно". Највећи број граничара био је из крајева "предратне Србије" поред бугарске границе: из топличког, књажевачког и врањског округа. Интересантно је да генерал у својим напоменама исказује неповерење према локалном становништву, а на основу искустава из 1915. године. Попуна граничних чета становништвом из непосредне околине оправдана је у погледу брзине, док је упитна у погледу поузданости људства, "имајући у виду менталитет нашег живља из Јужне Србије, јер су они Турке у 1912. години изневерили, а нас у 1915. години."

Генерал је посебно критиковао место и начин грађења бетонских караула. Сматрао је да начин на који су изграђене више одговара средњевековном ратовању. Ни квалитет изградње није био задовољавајући – "жали боже новац, као и људску снагу утрошену на подизање овако скупочених а бескорисних караула", закључује. Приметио је да је однос југословенских и бугарских караула 3:1 у југословенску корист. На крају указује и на, по њему недопустиво, постојање "тријализма" у рејону границе: поред Граничне трупе, у непосредној позадини оперишу и јединице Жандармерије, које су у надлежности МУД-а, као и финансијска контрола, која је у надлежности Министарства финансија. Предлаже да се, када је у питању заједничка борба против антидржавних елемената у Јужној Србији, све ове формације ставе под јединствену контролу и команду.

Поменута *Жандармерија* била је још једна од формација са важном улогом у обезбеђивању простора који је био "позорница" различитих безбедносних изазова, чији су корени били у Бугарској. Најважнији њен задатак био је очување реда и мира на простору Вардарске Македоније, што је укључивало готово непрекидну борбу против комита. Реч је о војно-полицијској формацији: њена формација и устројство били су војни, и она је, званично, припадала војсци сталног кадра, док се у погледу употребе налазила под надлежношћу министра унутрашњих послова. Централни штаб био је у Београду, а штабови шест жандармеријских бригада у Београду, Скопљу, Сарајеву, Загребу, Љубљани и Сплиту. Друга бригада са штабом у Скопљу, била је надлежна за простор "Јужне и Старе Србије": штаб Првог батаљона Друге бригаде био је у Скопљу, а Другог батаљона у Косовској Митровици. Крајем 1919. године, Први батаљон је био организован у 14 чета, са 4.142 жандарма и 48 официра. Иако се број жандарма стално мењао, на основу различитих података се може закључити да је на територији Јужне Србије током 1920-их година било стално стационирано најмање 2/3 целокупног људства Жандармерије. Она је обављала опасан, сложен и одговоран посао, али је у Македонији остала упамћена и по бројним случајевима злоупотребе и прекорачења овлашћења, обрачуна са политичким и идеолошким противницима власти, иживљавања над локалним становништвом итд., што је, имајући у виду жалосно кадровско стање целокупне администрације у Македонији, допринело јачању незадовољства локалног становништва.²²⁹⁹

* * *

Већ смо поменули да је војска, поред своје основне функције, а то је одбрана земље од спољног непријатеља, у Јужној Србији морала да се носи и са комитским активностима, које су нарушавале ред и поредак, безбедност грађана и имовине, а напослетку и укупну безбедност државе, јер су комите упадале са територије суседне државе, са којом је постојало, више или мање, отворено непријатељство.

---

²²⁹⁹ Д. Тасић, *Пам после пата...*, стр. 97-101; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, str. 90-94; Isti, *Slike jedne neuspelje integracije – Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Beograd, 2014, str. 31-38.

У првој половини 1920-их година, у тренуцима озбиљних криза у југословенско-бугарским односима, војска је деловала као својеврсна подршка дипломатији, и то покретом трупа у правцу бугарске границе, распоређивањем додатних или јачањем постојећих јединица у областима близу границе. Пошто су ове војне мере служиле за оснажење дипломатског притиска, о њима смо писали у делу о дипломатским односима.

У исто време, војска је предузимала мере за сопствену и одбрану државне територије од евентуалног масивнијег напада комита. Тако је командант Треће армијске области, генерал Божидар Терзић, маја 1923. године, издао наређење о мерама ради откривања и пресецања активности "антидржавних елемената". Први део се односио на рад у војсци и мере предострожности. Командантима и старешинама је наређено да "у духу обавештајне службе" (у дефанзивном и офанзивном погледу), све информације до којих дођу, било лично, или преко повереника, хитно провере и доставе команди Армије. Старешинама је препоручено да "развију највећу делатност, како би увек били обавештени о правом стању ствари", и да не дозволе никаква изненађења. Наређено је предузимање мере како војници не би дошли у додир са "сумњивим и проблематичним личностима", које би могле бити шпијуни са задатком да сазнају информације о војсци. Трупне старешине треба да проводе што више времена међу војницима, и то највише у слободно време војника, као и да надзиру њихову пошту. Посебно треба обратити пажњу на јачање националне свести и "свете дужности војника према краљу и отаџбини". У другом делу се даје "општи упут" за понашања уколико дође до напада "антидржавних елемената", опкољавања војних објеката и пресецања веза. У том случају "сваки гарнизон-посада има се најенергичније борити, и по сваку цену ове елементе потући, и потом са довољно снаге журно хитати у помоћ суседном угроженом гарнизону-посади (...)." У наређењу се напомиње да су "комитске чете веома веште и окретне, како у покретима, тако и у борби; да дејствују увек брзо, енергично изненађујући са препадом, врло често и ноћу".²³⁰⁰

---

²³⁰⁰ ВА, П17, К36, Ф1, 33/1, Команда Треће армијске области, Стр. Пов. Ђ. Бр. 63, 11. 05. 1923. (препис наређења). Изгледа да је ово наређење било на снази и наредних година, после одласка генерала Терзића са функције (1925. године постављен је за команданта Пете армијске области). То закључујемо на основу чињенице да се на полеђини налазе печат и штампил: "Команда Вардарске дивизијске области, Стр. Пов. В. Т. Бр. 48, 05. 08. 1926., Битољ".

Борба против комитских чета била је веома сложен задатак за војску, барем у првим послератним годинама, не само због "окретности и вештине" чета, њиховог познавања терена и герилског начина ратовања, већ и због недостатка војне и саобраћајне инфраструктуре у Вардарској Македонији, посебно на левој обали Вардара, уз бугарску границу, где је комитска акција била нејжешћа. Жика Лазић, шеф јавне безбедности, наводио је то као један од главних разлога слабог присуства војске у том делу Македоније. "Када се преко лета комитска акција појача, појачаване су делимично и трупе, које су опет повлачене са првим јесењим кишама, пошто се нису имале ни где склонити, нити им се храна дотурати", изјавио је Лазић у једном интервјуу крајем августа 1923 године.²³⁰¹ Лазић је имао прилике да се лично увери у стање на терену после анкете коју је, заједно са командантом целокупне Жандармерије Драгољубом Узун Мирковићем, обавио после злочина ВМРО-а над колонистима у Кадрифалкову (јануара 1923). Тада су утврдили да узрок небезбедности највише лежи у томе што јужним крајевима није поклоњено довољно пажње – број трупа је мали, путеви пропали, мостови запуштени, нема железничке пруге; у том тренутку није постојала Гранична трупа. Предложили су мере: поседање границе; постављање јачих и гушће распоређених гарнизона на левој обали Вардара; повећање броја жандармеријских станица. Остале мере укључивале су наоружавање колониста, пажљиво бирање чиновника (по стручности и моралним квалитетима) и грађење кућа за колонисте од тврдог камена, како би послужиле за одбрану од комита.²³⁰²

Друга половина 1920-их је донела јачање комитских акција, повезаних са јачањем италијанског притиска на Краљевину СХС. Априла 1927. године министар војске и морнарице донео је решење да се на територији Треће армијске области формирају јединице и делови Резервне војске за заштиту граничног фронта. Наређено је да се на територији Брегалничке дивизијске области формирају 331, 332, 333, 381. пешадијски пук, 7. пешадијски батаљон, осам позицијских хаубичких и брдских батерија, позицијски митраљески вод, две пинорске чете и две пионирске получете. Сличне мере предузете су и у остале две дивизијске области.²³⁰³ Резервна војска је служила за заштиту и затварање

---

²³⁰¹ *Време*, "Јавна безбедност у Јужној Србији", 28. 08. 1923.

²³⁰² *Исто*, "Нова погибија колониста", 11. 02. 1923.

²³⁰³ ВА, П17, К131, Ф2, 12, Министарство војске и морнарице, Генералштабно одељење-Оперативни одсек, Стр. Пов. Ћ. Бр. 606, 12. 04. 1927.

границе, тако да се ове мере могу довести у везу са очекивањем сукоба са Италијом.

После убиства бригадног генерала Михајла Ковачевића у Штипу, наређено је предузимање посебних мера безбедности за официре: да сви носе револвере и ван службе, ради одбране себе и других; обавезна пратња наоружаног војника за команданте "почев од пука па навише", посебно ноћу; обезбеђење официрских станова, према потреби и могућностима. Посебно је указано на важност непрестаног и пажљивог посматрања онога што се дешава на улицама, пошто се сумњало да се потенцијални атентатори крију међу становништвом и чекају праву прилику. Прописане су и посебне мере чувања важних објеката, итд.²³⁰⁴ Исти орган је касније издао наређење о учествовању једница гарнизона у опкољавању места (вароши) и хватању атентатора. Командант наређује да се, због брзине која је неопходна приликом хватања атентатора, не чека његово наређење о опкољавању, већ да наређење може издати и дежурни официр у гарнизону, или пуку. За дежурног у гарнизону, некада ће довољан знак за давање наређења за опкољавање бити сама пуцњава у вораши, каже се у наређењу, и додаје да ће "неактивност и небрижљивост (дежурног официра-И.Р.) имати тешке последице за дотичног", те да командант неће уважити никаква оправдања, уколико се закасни са опкољавањем.²³⁰⁵ Ове наредбе сведоче о напорима војног врха да високо оспособи јединице Треће армијске области за брзо реаговање на претње (атентати, терористички напади) које нису класичне војне претње. Осим тога, видимо да је од официра, у ванредним околностима, а ради њихове и укупне безбедности, захтевано да предузимају радње својствене полицијским службеницима (опсервација понашања становништва, употреба ватреног оружја изван војних објеката ради одбране других лица од евентуалног напада итд), што свакако указује на специфичан положај војске у граничним областима на крајњем југу земље.

---

²³⁰⁴ ВА, П17, К31, Ф1, 35, Наредба строго пов. бр. 1 Команданта места у Битољу, 06. 10. 1927.

²³⁰⁵ ВА, П17, К31, Ф1, 37, Наредба строго пов. бр. 3 Команданта места у Битољу, 31. 12. 1927.

2.4.2. Бугарска у ратним плановима и директивама војске

Ратни планови предвиђају различите ситуације и околности потенцијалног сукоба, потребне ресурсе, распоред војних снага и њихова употреба у одређеним фазама, али и анализирају војно-политичке и спољнополитичке околности које би могле бити од утицаја на ток и исход потенцијалног сукоба.²³⁰⁶

Први план за сукоб са Бугарском израђен је 1922. године ("Б1"-Директива за рат само са Бугарском према Конвенцији са Румунијом"). Иако директива, као врста заповести највиших војних инстанци, команди и штабова, није ратни план у правом смислу, она као борбени документ поседује елементе ратног плана, само на једном уопштенијем нивоу, без оне прецизности која одликује ратне планове.²³⁰⁷ Поменута директива представља оперативну (борбену) заповест²³⁰⁸, израђену на основу југословенско-румунске војне конвенције, потписане 23. јануара 1922. године у Београду.²³⁰⁹

У документу се полази од претпоставке да ће остали суседи остати неутрални, мада се указује на сумњиво држање Мађарске. За операције против Бугарске предвиђено је формирање Источне војске са штабом у Нишу, ангажовање две армије (Прве и Треће), 7 дивизија под њиховом командом (Моравска, Шумадијска, Дунавска и Тимочка – у оквиру Прве армије; Вардарска, Битољска и Дринска – у оквиру Треће армије), два коњичка пука (у Пироту и Куманову, за сваку армију по један) и две ескадриле (у Пироту и Куманову).

---

²³⁰⁶ О ратним плановима 1920-их година вид. М. Вјелалјас, *Vojska... 1922-1935*, стр. 206-211; Д. Велојић, *н. д.*, стр. 327-333.

²³⁰⁷ Вид. "Direktiva", *Vojna enciklopedija*, 2, Београд, 1971, стр. 449.

²³⁰⁸ Вид. "Zapovest", *Vojna enciklopedija*, 10, Београд, 1975, стр. 658.

²³⁰⁹ М. Vanku, *Mala Antanta*, стр. 11; А. А. Јзькова, *н. д.*, стр.161. У литератури се могу наћи погрешни подаци од датуму потписивања војне конвенције (Вид. V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska*, стр. 32. Винавер наводи да је конвенција потписана 7. јула 1921); Војна конвенција је потписана на основу југословенско-румунске Конвенције о одбрамбеном савезу (7. јун 1921). Један од потписника војне конвенције, начелник румунског Генералштаба, генерал Христеско (други потписник је био начелник југословенског Генералштаба, генерал Петар Пешић), изјавио је британском посланику у Београду, да је конвенција одбрамбеног карактера, од евентуалног напада Бугарске или Мађарске. Генерал је, међутим, указао да је, у постојећим околностима, веома мала вероватноћа таквог напада, те да конвенција, у том погледу, има малу практичну вредност. Међутим, у случају сукоба са Совјетском Русијом, Румунија конвенцијом себи обезбеђује бокове. (Вид. Sir Dering to the Marquess Curzon, 24. 02. 1922. (DBFP/I/XXIV, dok. 31, стр. 154, нар. 11).

Штаб Прве армије био би у Пироту (као и штабови већине дивизија под њеном командом, осим Тимочке, са штабом у Зајечару, и Дунавске, са штабом у Сопоту); штаб Треће Армије био би у Куманову (Вардарске дивизије у Кривој Паланци, Битољске дивизије у Кратову, Дринске дивизије у Куманову). Под директном командом Источне војске налазиле би се: ескадрила у Нишу; 2. и 4. пук тешке артиљерије; Босанска дивизија; Врбаска дивизија; Коњичка дивизија (вероватно би стајале у резерви – И.Р.). Дивизије Прве армије би биле сконцентрисане у долини Нишаве, од Пирота према Бугарској, а Тимочка дивизија западно од Зајечара. Дивизије Треће армије биле би сконцентрисане на простору леве обале Вардара. Румунска војска би била сконцентрисана између река Олте и Жију (слив Дунава), са главним правцем дејства према Софији.²³¹⁰ Циљ операције био би да се бугарска војска "што пре нападне и потуче", и то на два прваца: са главном операцијском групом правцем Пирот-Цариброд-Софија, и са мањом операцијском групом правцем Крива Паланка-Ћустендил-Софија. Пошто се бугарска војска потуче, стоји даље у директиви, "тежити да се што пре овлада Софијом и одмах продужити операције, док се не овлада теренским одсецима, који потпуно гарантују са источне стране Софијску и Самоковску висораван".²³¹¹

Наредни план ("Б2") био је израђен децембра 1923 године. Био је то, можемо рећи, *suí generis* ратни план, израђен за посебну, ванредну прилику – као реакција на очекивани велики упад комита на пролеће 1924 године. Његов циљ био је да спречи напад, окупацијом делова бугарске територије на којима су се налазиле базе ВМРО-а. Наиме, 12. децембра 1923. министар војске и морнарице генерал Петар Пешић је наредио начелнику Генералштаба да проучи које би области у Бугарској, и са којим снагама требало посести, како би се спречили комитски упади. Повод су биле информације да ВМРО има намеру да изврши упад већег обима "рано с пролећа, или нешто раније". Уколико би се то десило, истиче министар у свом допису, "ми ћемо вероватно морати прећи границу на просторији Црни Кам (Царево село)-Јеникеј (правац ка Петричу) и окупирати Цумају-Мелник-Петрич".

Генералштаб је одредио да би као "привремену границу" требало заузети линију: бугарско-грчка граница од тремеђе на Беласици, до ушћа реке Бистрице,

---

²³¹⁰ ВА, П17, К17, Ф1, 1/1, Директива бр.1 (руком писан документ, доста нечитко, без потписа; на основу рукописа би се могло претпоставити да је аутор генерал Пешић).

²³¹¹ Исто.

затим линијом ове реке до тачке насупрот села Катунац, одатле гребеном косе на којој је вис Св. Константин, па главним гребеном Пирин планине до Аја Гедика на старој турско-бугарској граници²³¹², и одатле старом бугарско-турском границом до југословенске карауле Диздерица код Царевог Села. Генералштаб је предлагао да се посебно изолује погранична зона од 10-15 километара, која представља "основицу четничке акције". Део границе између Струме и тромеђе не би био поседнут, већ само надгледан, уколико би се Грчка сложила са тим. Међутим, према мишљењу Генералштаба, ВМРО своје најјаче акције није предузимао са територије која је предходно означена (која је само "један део организоване базе четничке акције"), већ са територије "Старе Бугарске", где села Раково и Ракитница и град Ђустендил представљају главну базу, а Рилски манастир седиште главног штаба ВМРО-а. Зато је Генералштаб сматрао да предложена окупација не би трајно решила комитски проблем. Проблем би био решен ликвидацијом саме организације, тј. њених база, за шта је неопходна окупација и дела територије "Старе Бугарске". "Потребно је уништити базу комитета и прекинути ону везу која постоји између становништва са оне стране границе и на делу од Џумаје ка северу, јер је оно (становништво –И.Р.) најјаче осигуравало пребацивање комита преко границе". Зато Генералштаб предлаже безусловно запоседање: Рилског манастира, Ђустендила, и "у најмању руку" целе зоне на десној обали реке Струме, између Џумаје и Ђустендила. За ову операцију предвиђене су биле јединице пограничних дивизијских области (Тимочке, Брегалничке, Вардарске и Моравске), укупне снаге 8 пешадијских пукова и два коњичка пука.

У Генералштабу су били свесни да би окупација "Старе Бугарске" била незгодна са политичког становишта, али да војнички разлози окупацију "императивно налажу". Полумере могу бити опасне, сматрали су, па се не би требало устручавати. С друге стране, Генералштаб је упозорио доносиоце одлуке о евентуалној окупацији, да би такав акт био скопчан са великим опасностима по државу, јер може представљати "варницу за једну општу конфронтацију". Осим што би окупација представљала "увод у ратно стање" са Бугарском, Краљевини СХС "ненаклоњене државе" – Италија, Мађарска, Албанија и Аустрија, сигурно не би пропустиле "згодан моменат за остварење својих намера". Зато предлаже: да се

---

²³¹² Мисли се на границу узмеђу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије (према одлукама Берлинског конгреса 1878. године), пре уједињења 1885 године.

предходно детаљано испитају сви услови под којима би окупација била извршена (пре свега држање суседних држава); да се, "у случају неизбежности оваквог решења", акција изврши брзо, одлучно и енергично, са довољно јаким трупима, "тако да цела акција буде изведена изненадно и са свом жестином једне казнене експедиције", и да Бугарска и њени потенцијални савезници буду стављени пред "свршени чин". Иначе, Генералштаб је рачунао да ВМРО у сваком тренутку располаже са 5000 добро обучених и спремних људи. Рачунајући месно становништво, тај број би се могао попети на 12000 људи, а да ће у одређеном моменту ова маса бити ојачана војницима и старешинама сталног кадра, што би значило да би требало рачунати на 30000 људи којима би ВМРО, независно од бугарске владе, могао располагати.²³¹³

Најдетаљнија варијанта ратног плана ("Б4") израђена је августа 1926 године. Судаћи према документацији ("Историјат ратног плана Б4"), предходила му је "Директива за команданте 1, 2, 3 и 5. Армије и команданта ваздухопловства", из децембра 1925. године, коју је потписао генерал Петар Пешић.²³¹⁴ Ова директива је, као и она из 1922. године, била последица операционализације војних споразума са савезницима из Мале Антанте. Директива претпоставља рат са Бугарском, у савезу са Румунијом и Чехословачком; неутралност осталих суседа, уз посебан надзор над Мађарском и Албанијом (посебно над "незваничном Албанијом и Косовским комитетом"); Чехословачка улази у рат ако се Мађарска умеша на страни Бугарске. У директиви стоји претпоставка да ће Бугарска према Румунији сконцентрисати споредне, а према Краљевини СХС главне снаге, и то најјаче на правцу Софија-Ниш, а слабије према Повардарју и Тимоку. Према наређењу, команда Треће армијске области била је задужена за осигурање граничног фронта од тромеђе са Грчком до Милевске планине, са посебном пажњом на линију Цар врх-гребен Доганица "као ослонца нашим даљим операцијама"; команда Пете армије била је задужена за осигурање граничног фронта од Милевске планине до Стрежине чуке, са нарочитом пажњом на правце Софија-Пирот и преко Св. Николе, као и преко Власине у долину Јужне Мораве;

²³¹³ ВА, П17, К17, Ф1, 2, План "Б2" (Министар војске и морнарице – Начелнику, лично Стр. Пов. Ђ. Бр. 12187, 12. 12. 1923; Начелник – Министру војске и морнарице, Стр. Пов. Ђ. Бр. 2756); Д. Велојић, *н. д.*, стр. 330-331.

²³¹⁴ ВА, П17, К100, Ф1, 2, Историјат ратног плана "Б4" (на плану је датум 25. 08. 1926. године. Зато претпостављамо да се ради о минималној доради варијанте ратног плана "Б3" (нпр. разлика је у броју дивизија које би биле упућене према Бугарској). (Вид. код: Д. Велојић, *н. д.*, стр. 331-332)).

команда Прве армије је била задужена за осигурање граничног фронта од Стрежине Чуке до ушћа Тимока, са посебном пажњом на железничку пругу Ниш-Зајечар-Неготин. Команданту ваздухопловства је стављено у задатак да одмах предузме осматрање територије између границе и линије Пирин планина-Рило-Ихтиман-ушће Искре (у Бугарској). Када се заврши прикупљање армија, предвиђено је "енергично наступање": 3, 5 и 2. Армије у правцу Софије, а 1. Армија у правцу Фердинандова; команди 2. Армије остављено је осматрање Мађарске и осигурање бока; осматрање према Албанији вршиће делови 2. и 3. Армије.

Командант ваздухопловства добио је посебна наређења, у којима се полази од знатне супериорности југословенских ваздухопловних снага над бугарским. Акција ваздухопловства се реализује у два периода: 1) период мобилизације и концентрације 2) период од почетка борбених операција. У првом периоду, циљ операција је заштитити концентрацију југословенске, и омести концентрацију бугарске војске, као и бомбардовање унутрашњости Бугарске "ради моралног дејства на становништво и ради уништавања ратних средстава". Разрада употребе ваздушних снага у другом периоду остављена је за накнадна сагледавања, према развоју ситуације на ратишту. У циљу заштите концентрације војске, наређено је спречавање рада непријатељских ваздушних снага над југословенском територијом, борбом у ваздуху и нападом на авио базе. Посебно је апострофирана заштита правца Цариброд-Пирот-Ниш. Ради ометања концентрације непријатеља, наређено је бомбардовање важних објеката и комуникација (железничких станица и мостова, путничких мостова, слагалишта, аеродрома итд). У циљу "моралног деловања" на становништво, наређено је бомбардовање Софије, Плевне, Пловдива, Трнова, Варне и Бургаса.

План "Б4" се састојао из два дела: 1) Општа разматарња 2) Основна расподела наших снага. У првом делу разматрају се политичка ситуација, циљеви рата, војна ситуација, дају се географско-стратегијске процене, претпостављене комбинације дејстава бугарске војске и груписање снага југословенске војске. У другом делу су детаљно разрађени распоред и јачина армија, дивизија, пукова итд. Као и у предходним плановима и директивама, полази се од савеза са Чехословачком и Румунијом. За Италију и Албанију се претпоставља да ће остати неутралне, за Грчку да ће бити пријатељски наклоњена (неутрална у крајњем случају). Мађарска је, поново, сумњива (претпоставља се да ће се држати

"наоружаног неутралитета", са циљем да натера југословенску војску да расподели снаге и ослаби потенцијал према Бугарској, не би ли, у одређеном моменту, и сама започела акцију против Краљевине СХС). Општи (политички) циљеви плана су заштита сопствених интереса и испуњење савезничких обавеза, што би се постигло заузимањем Софије и окупацијом горњих сливова Струме и Искре, чиме би Бугарска била приморана да поштује све обавезе из ранијих уговора, а могле би јој се наметнути и нове обавезе. Окупиране територије би послужиле као гаранција за извршење обавеза. И област Видина би могла бити окупирана, у садејству са румунском војском, као додатна гаранција. Стратешки, војнички циљ је да се што пре разбије бугарска војска "и да се избије на водомеђи Марице с једне, Искре и Струме са друге стране, те да се сигурно овлада софијском облашћу". Што се бугарске војске тиче, речено је да је она национално компактна, састављена од физички снажних људи, задојена духом "националног шовинизма", дисциплинована, "задојена мржњом према нама", вођена од стране добрих официра, али се напомиње и да маса бугарског народа није прожета "националним духом" у великој мери, као и да унутрашње политичке размирице утичу на јачину војске. Планери су уверени да је југословенска војска, када се све сагледа, у предности над бугарском. Највећа предност Бугарске је слободно море којим коже да допреми опрему из иностранства.

План претпоставља да ће Бугари надирати у три стратегијска правца, према три важна географско-стратегијска циља: Скопљу, Нишу и Зајечару (Параћину). С друге стране, југословенска војска би, такође, имала три операцијска правца, те три засебна војишта: Вардарско (Струмско), Нишавско и Тимочко. У случају успешне офанзиве, Вардарско војиште (осим дела јужно од Царевог села) би се повезало са Нишавским, па би се формирало јединствено Софијско војиште. У случају дефанзиве, дошло би до спајања Нишавског и Тимочког војишта, због осетљивости правца преко Св. Николе и Књажевца.

У плану се указује да би Бугарска могла предузети акцију према Краљевини СХС и Румунији само у "нарочито повољним околностима" за њу, али се додаје, да би то било очекивано "када би се Бугари управљали према разуму". Међутим, они су склони авантуризму, и знају да време не ради за њих, јер ће бугарски утицај у Јужној Србији бити потпуно истиснут ("Бугари су свесни те наше моћи асимилације, и они се неће клонити ничега, што би им очувало онај утицај који су имали до сада (...)"). Циљ оружаног напада Бугарске могу бити територијално

проширење, интервенција неке стране силе у циљу ревизије стања створеног после рата, или интернационализације питања Јужне Србије и Добруце. Највероватнији сценарио је напад Бугарске на Краљевину СХС, одбрана према Румунији, а најмање вероватан је напад на Румунију, и одбрана према Краљевини СХС. С обзиром на геостратешке околности, Бугари би главнином снага извели најжешћи напад у правцу Ниша, а слабијим снагама према Јужној Србији и Тимоку. Ако би главни напад био у правцу Тимока (према Зајечару, преко Књажевца или Св. Николе), бок њиховог напада би био изложен удару Румуна. Напад према Нишу могао би се завршити његовим заузећем, одсецањем Јужне Србије и обезбеђењем Софије.

Претпостављена концентрација бугарске војске: 2-3 (изнад дописано 3-4) пешадијске и 1 коњичка дивизија према Румунији; остале снаге према Краљевини СХС – једна коњичка и 10-11 (изнад дописано 14-15) пешадијских дивизија, и то: у Подунављу једна дивизија (фронт на Тимоку); према Пироту (Сливнички положај) 4 (изнад дописано 7) пешадијске и једна коњичка дивизија; 1-2 дивизије према Куманову и Скопљу; 4-8 (изнад дописано 5-6) дивизија као стратешка резерва. Најгори сценарио био би ако би Бугари према Пироту упутили свих 8 (изнад дописано 13) пешадијских дивизија и једну коњичку.

Југословенске снаге: 1, 3 и 5. Армија и две коњичке дивизије за операције према Бугарској; 4. Армија према Мађарској; 2. Армија и две дивизије као стратегијска резерва. Што се дивизија тиче: 17 (изнад дописано 18) пешадијских и 2 коњичке дивизије биле би упућене на бугарски фронт, највише на Нишавском правцу (10 пешадијских и једна коњичка дивизија – 5 пешадијских и коњичка на фронту, а 5 осталих у резерви у околини Ниша); затим на Вардарском правцу (4 пешадијске дивизије – три на фронту, четврта у околини Скопља), и на Тимочком правцу (2 пешадијске и једна коњичка дивизија). У стратешкој резерви остављене су 2 пешадијске дивизије (код Туприје и Параћина), које би, такође, биле искоришћене на најосетљивијем Нишавском правцу.

Као документи од прворазредног значаја, који се непрестано ажурирају, у зависности од многобројних променљивих околности, ратни планови према потенцијалним непријатељима, па и према Бугарској, више су пута дорађивани, допуњавани и мењани. Међутим, оно што је за нас важно, јесте да они показују на који је начин југословенски војни врх видео Бугарску као војну претњу, посебно у контексту актуелних међународних околности; како је оцењивао могућности

бугарске војске, али и сопствене војне могућности. Видимо и то како је војни фактор уопште гледао на Бугаре и Бугарску, степен подозрења и размере правих намера и очекивања, што је, посматрано у ширем контексту тј. повезано са процесима и догађајима на пољу дипломатије и унутрашње политике, показатељ основних тенденција у југословенској политици према Бугарској.

2.4.3. Војно-обавештајни рад према Бугарској (обавештајна делатност Танасија Динића)

Рад обавештајних служби увек се везује са прикупљање информација о људима, догађајима и процесима, њихову анализу и употребу у изради различитих стратегија и политика. Оне су један од кључних актера у спречавању угрожавања земље (пре свега неоружаног угрожавања), од стране спољних или унутрашњих чинилаца.²³¹⁵ Војнообавештајна служба Краљевине СХС била је наследник српске војнообавештајне службе.²³¹⁶ Трансформацијом Врховне команде у Главни генералштаб (априла 1920. године), у његовом саставу је формирано Обавештајно одељење, док је при Општем одељењу Министарства војске и морнарице формирана Обавештајна секција.²³¹⁷ Према новом устројству војске из фебруара 1923. године, укинута је Обавештајна секција при Министарству, а Обавештајно одељење је остало као једно од одељења Главног генералштаба, којим је руководио први помоћник начелника Главног генералштаба.²³¹⁸ На челу одељења налазили су се начелници (у току 1920-их година): пуковник Милош Јовановић (1918-1919, 1920-1921), пуковник Пантелија Јуришић (1921), пуковник Душан Трифуновић (1921-1923), генерал Петар Марковић (1923-1925), бригадни генерал Живко Станисављевић (1925-1929)).²³¹⁹

---

²³¹⁵ Детаљније о томе вид. Љ. Стајић, *н. д.*, стр. 57-58, 201-204.

²³¹⁶ О југословенској војно-обавештајној служби вид. Далибор Денда, "Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941", *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2010), стр. 20-39; Милан Милошевић, Бранко Богдановић, *Безбедност обновљене Србије*, Београд 2004, стр. 84-90; М. Вјелалјас, *Војска... 1918-1921*, стр. 91; М. Вјелалјас, *Војска... 1922-1935*, стр. 30-34.

²³¹⁷ М. Вјелалјас, *Војска... 1918-1921*, стр. 89-90.

²³¹⁸ М. Вјелалјас, *Војска... 1922-1935*, стр. 30-31.

²³¹⁹ *Isto*, стр. 32, пар. 54; Д. Денда, *Војна обавештајна служба*, стр. 24, нап. 17.

Обавештајно одељење се делило на четири секције (које су се од 1927. године називале одсецима): 1. секција се бавила офанзивном обавештајном службом према иностранству; 2. секција се бавила контраобавештајним радом; 3. секција се бавила аналитиком; 4. секција се бавила израдом војних шифри.²³²⁰

У раду обавештајне службе учествовали су официри којима је то била једина дужност (обавештајни официри), али и остали официри поред својих редовних дужности.²³²¹ Посебно место у обавештајном раду имале су *команде места*, које су биле "само маска за рад обавештајних официра".²³²²

Једну од кључних улога у обавештајном раду имали су *војни изасланици* у иностранству, што је, такође, наставак праксе из периода војске Краљевине Србије.²³²³ Војнообавештајна делатност (праћење и обавештавање о војно-политичким прилика у држави акредитације) била је само једна од активности војних изасланика, који су се бавили и осталим питањима војне сарадње.²³²⁴ Њихова обавештајна улога је, природно, највише долазила до изражаја у непријатељским земљама. До 1922. године они су били подређени Министарству војске и морнарице, а од тада, у функционалном смислу, прелазе у надлежност Главног генералштаба, односно Обавештајног одељења које их је оцењивало. Од 1929. године у потпуности прелазе у надлежност Обавештајног одељења.²³²⁵

Током 1920-их година војни изасланици у Бугарској били су: пуковник Иван Докић (1920)²³²⁶, пуковник Милутин Недић (1920-1922)²³²⁷, потпуковник Љубомир Крстић (1922-1924)²³²⁸, потпуковник Драгослав Миљковић (1924-

---

²³²⁰ М. Вјелалјас, *Војска... 1922-1935*, стр. 31-32; Д. Денда, *н. д.*, стр. 25.

²³²¹ М. Вјелалјас, *Војска... 1922-1935*, стр. 32;

²³²² *Исто*, стр. 33.

²³²³ Вид. Александар Миленковић, "135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету", *Војно дело*, зима/2013, стр. 329-349.

²³²⁴ *Исто*, стр. 336.

²³²⁵ *Исто*, стр. 337.

²³²⁶ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 145. Докић је од октобра 1918. до маја 1920. године био на функцији делегата Владе и верховне команде у Софији; од маја до септембра 1920. године на функцији шефа Војне мисије у Софији; од септембра до новембра 1920. године војни изасланик у Софији.

²³²⁷ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 225-226.

²³²⁸ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 188.

1927)²³²⁹, Владимир Цукавац (1927-1929)²³³⁰, пуковник Чедомир Шкекић (1929-1932)²³³¹.

Југословенски војни изасланици у Софији обављали су своју деликатну мисију у нимало пријатељском окружењу, о чему сведоче напади на њих. О нападу на пуковника Крстића, који је изазвано велики дипломатски спор, већ смо писали. Ни његов наследник, потпуковник Миљковић, није био поштеђен непријатности: 15. јуна 1924. године непозната лица упала су у његове службене просторије, и обила сеф и фиоке у радном столу. Штампa у Београду је одмах закључила да су нападачи били агенти бугарске полиције, а не обични разбојници, и да је мета напада била архива изасланика, јер би обични лопови однели накит и друге драгоцености које су се налазиле у стану. Калфов је Ракићу упутио званично извињење.²³³² У политичким круговима у Београду говорило се да ће влада затражити од Друштва народа да војно и дипломатско изасланство у Софији обезбеђује једна југословенска чета, јер бугарске власти нису у стању да пруже заштиту дипломатским мисијама.²³³³ Међутим, после реферисања Ракића који је тим поводом дошао у Београд, и заседања владиног комитета са спољне послове, скандал је скинут са дневног реда. Званично извињење Софије овога пута је задовољило званични Београд, али не и штампу која је писала да је Бугарска опет остала некажњена.²³³⁴

Обавештајна служба према Бугарској представљала је сложен систем, на чијем се челу налазило Обавештајно одељење Главног генералштаба, јер су се сви важни извештаји коначно сливали у ову главну обавештајну централу. Војна обавештајна служба била је само један, мада најважнији, орган који се бавио обавештајним радом према Бугарској. Међутим и друга министарства и државни органи, вршили су обавештајну делатност за своје потребе. Тако су подручни органи МУД-а, срезови, били у обавези да врше дефанзивну и контраобавештајну службу, преко општина, жандармеријских станица, као и преко органа који су се,

---

²³²⁹ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 218-219.

²³³⁰ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 133.

²³³¹ Биографске податке и кретање у служби вид. у: М. Вјелалјас, *Generali i admirali*, стр. 284-285.

²³³² *Политика*, "Разбојници г. Цанкова", 19. 06. 1924.

²³³³ *Исто*, "После напада на нашег војног аташеа", 20. 06. 1924.

²³³⁴ *Исто*, "Напад на војног изасланика у Софији", 23. 06. 1924.

због природе својих послова, кретали по територији среза (нпр. сеоски лекар и сеоски ветеринар). Шефови железничких станица, као службеници Министарства саобраћаја, нису били у обавези да сарађују са војним обавештајним органима, али су коришћени у обављању обавештајних послова, посебно шеф станице у Нишу, који је на време, посебно код ноћних возова, најављивао војне пошиљке за Бугарску, тако да су се могле задржати, снимити и прегледати. Шеф станице у Цариброду је надгледао кретање и контакте службеника Бугарских државних железница. Главна царинарница у Цариброду, као орган Министарства финансија, такође није била у обавези да врши обавештајну службу, али је војним обавештајцима излазила у сусрет у циљу надгледања бугарских пошиљки наоружања и муниције итд.²³³⁵ О улози МИД-а, односно Посланства у Софији и конзулата у Варни у обавештајном раду, већ је било речи.

Све у свему, како констатује један од обавештајних официра задужен за Бугарску у периоду између два рата, "служба према Бугарској сматрана је важнијом од осталих шест граничних фронта, јер је Бугарска, као вечни непријатељ Срба, била сигурни противник Југославије у будућем рату (...) Бугарска је за Југославију, и обратно, представљала подручије највећег интереса (...)." ²³³⁶ У том контексту, царибродска и босилеградска област су постале "поприште борбе двеју обавештајних служби." ²³³⁷ У том обавештајном рату, бугарска служба је, донекле, имала предност, јер се ослањала на своје сународнике у тзв. "западним покрајинама", бугарофиле у Македонији, као и на печалбаре из српске Македоније и са Косова и Метохије, који су сваке године одлазили на рад у Бугарску. Бугарски обавештајни центри били су у Годечу, Драгоману и Трну, као и истурени центар у Цариброду, преко представништва Бугарских државних железница. ²³³⁸ Међутим, иако јака на граници коју је надгледала, бугарска војна обавештајна служба је била слабија у дубини територије, највише због драконских мера које су југословенске власти

---

²³³⁵ АС, БИА, IV/41, Обавештајна и контраобавештајна служба на бугарској граници..., стр. 3-6. Иако се подаци изнети у документу односе на рад обавештајне службе 1930-их година сматрамо да су релевантни и за 1920-те године. Иако је, током година, долазило до извесних промена у самој организацији, систем рада и методи се, мишљења смо, нису суштински мењали, јер се сам политички контекст рада обавештајних служби није мењао – статус Бугарске као потенцијалног непријатеља и безбедносно опасног суседа је остао непромењен.

²³³⁶ АС, БИА, IV/41, Обавештајна и контраобавештајна служба..., стр. 3.

²³³⁷ Исто, III/74, Елаборат о бугарској националној мањини, стр. 2

²³³⁸ Исто, IV/41, Обавештајна и контраобавештајна служба..., стр. 3, 15.

предузимале према сваком ко је био и најмање сумњив. Иако су, посебно из Македоније, информације биле обимне, оне су у исто време биле фрагментарне, локалног карактера и касно су стизале због мера надлежних у Краљевини СХС.²³³⁹

* * *

Рад југословенске војнообавештајне службе према Бугарској може се анализирати на основу активности Танасија Динића²³⁴⁰, једног од обавештајних официра задужених за Бугарску током 1920-их година.

За време службовања у Цариброду, где је започела његова обавештајна делатност према Бугарској, Динић се користио "услугама" локалног становништва које је илегално пребацивао преко границе ради прикупљања информација о дешавањима у Бугарској, и посебно "услугама" политичких емиграната²³⁴¹ после

---

²³³⁹ Извештај италијанског војног аташеа у Софији, 22. 03. 1927. (ИДД/2, док. 115, стр. 347-349.)

²³⁴⁰ Атанасије (Танасије)-Таса Динић рођен је у Нишу 1890. године, где је завршио првих шест разреда Гимназије. У Београду је 1912. године завршио Нижу школу Војне академије. У Балканским и Првом светском рату показао је изузетну храброст, више пута је рањаван, и више пута одликован, између осталог и Орденом Карађорђевог звезда. После рата, до 1920. године, био је, као ађутант железничке инспекције, задужен за сламање комунистичких железничких штрајкова. Од 1920. до 1922. године био је командант батаљона на албанској граници. Уочи деветојунског преврата постављен је, у чину мајора, за обавештајног официра у Цариброду, формално за команданта тамошњег пешадијског батаљона и команданта места. На тој дужности унапређен је у чин потпуковника. Крајем децембра 1925. године постављен је за војног изасланика у Тирани, где остаје до 1929. године. После завршеног командантског курса, 1930. године унапређен је у чин пуковника. Током 1930-их ангажовао се политички. Био је противник, па савезник Милана Стојадиновића. И у политици је користио своје обавештајне и конспираторске способности и везе. Наставио је да одржава контакте са страним обавештајним службама, а успоставио је контакт и са немачком обавештајном службом. У Априлском рату предао се Немцима у Лесковцу. За време рата био је део квинслишких структура власти. Стрељан је јула 1946. године. (О Динићу вид. С. Мићић, *Краљевина СХС и планирање државног удара...*, стр. 208, нап. 24; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944*, Београд, 2009, стр. 157-158; Slavko Odić, Slavko Komarica, *Noć i magla, knj. 2 – Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb, 1977, str. 47-52; Milan M. Stojadinović, *Ni rat, ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires, 1963, str. 377-383, 392; *Документи са суђења Равногорском покрету 10. јуни – 15. јули 1946. године*, књ. 2, прир. Миодраг Зечевић, Београд, 2001, стр. 999-1042.)

²³⁴¹ Политички емигранти су занимљива категорија свим обавештајним службама, јер, како истичу теоретичари безбедности "добро познају стање у својој земљи и имају врло развијене везе са бившим суграђанима. Обично се тајно враћају у земљу ради превратничког деловања, организације и извршења терористичких акција. Обавештајна служба од ове категорије начелно формира »нове владе« или »национална руководства« у егзилу, који се припремају да у погодном моменту преузму власт у својој земљи". (Ј. Стајић, *н. д.*, стр. 216-217).

деветојунског преварата и септембарске побуне у Бугарској. Према казивању самог Динића датом истражним органима 1946. године, а које наводе аутори монографије о Димитровграду, "добро су му служили" емигранти Цветко Станијев, Станчо Донев и Васил (Васко) Спасов.²³⁴²

Цветко Станијев, бивши посланик БЗНС-а у Народном собрању, био је најактивнији и најагилнији сарадник југословенске војнообавештајне службе међу емигрантима све до почетка Другог светског рата. Био је "трн у оку" бугарске обавештајне службе, која је покушала да га отрује. Између осталог, пратио је рад ВРТОП-а. Учествовао је у пребацивању у Бугарску пуковника Дамјана Велчева (1934. године), који је покушао да, сигурно уз знање, а вероватно и у организацији југословенског војног врха, организује антимонархистичку војну побуну.²³⁴³

Други важан сарадник војне службе био је Стефан Светозаров, родом из Куле, полицијски агент у Софији за време владе Стамболијског. Пребегао је у Зајечар, али се, као близак рођак једног од радикалских првака Аце Станојевића (који је после Пашићеве смрти виђен као његов заменик – И.Р.), убрзо преселио у Књажевац. Емигрантска група Светозарева учествовала је у нападу на село Годеч (фебруара 1925. године). Због тога је у Бугарској осуђен на смрт.²³⁴⁴

У погледу метода обавештајног рада, илустративан је "случај" Петра Младенова Недељкова из Лома, који није био политички емигрант, већ повереник (агент) југословенског Посланства у Софији. Управо је он Посланству и војном изасланику у Софији дао прецизан нацрт тајног магацина наоружања у Свиштову, после чега је војни изасланик алармирао међународне контролне органе у Софији. Због овога је од стране ВМРО-а био осуђен на смрт, па је морао да пребегне у Краљевину СХС. Непосредно после бекства, одржан је у Пироту састанак Динића, секретара Посланства у Софији Миливоја Милчића и војног изасланика са Младеновим, када је израђен план за његов даљи поверенички рад. Емигрантски комитет у Цариброду га је, међутим, оптужио за шпијунажу у корист Бугарске, и на све начине му је ограничавао повратак у Бугарску. Начелник емигрантског канала за пребацивање у Зајечару Нино Петров, чија је група, такође, радила за војну службу (директиве и оружје је добијала од штаба дивизије), а за кога се

---

²³⁴² С. Златковић, Ц. Васев, Г. Видаковић, *н. д.*, стр. 77-78, нап. 83.

²³⁴³ АС, БИА, IV/41, Обавештајна и контраобавештајна служба..., стр. 12-13; л. 48 ("Цариброд").

²³⁴⁴ *Исто*, л. 62-63 ("Бивши бугарски емигранти који су живели у Југославији").

касније испоставило да је издајник у редовима емиграције, оптужио је Младенова пред полицијским властима у Нишу за шпијунажу, што је приморало великог жупана да се обрати Динићу за појашњење улоге Младенова у обавештајној служби. Такође, његов рад су ометали и начелници илегалних канала у Цариброду (Борис Бумбаров) и Босилеграду (Заре Секулички).

Динић је поводом овог случаја оштро напао Емигрантски комитет. Сматрао је да је највећи "грех" Младенова у очима комитета тај што је указивао на "шуровање" комитета са комунистима, и што је одао масто тајног складишта оружја, што је међу емигрантским вођством виђено као "издајство Бугарске". Сами челници емигрантског комитета за време предходне бугарске владе Стамболијског сакривали су оружје по Бугарској. "Они (емигрантски комитет-И.Р.) редом окапаше кукајући да им се да од стране наше оружје да обнове своју власт, а чувају оно што су сами сакрили", извештавао је Динић. Нелојалност Емигрантског комитета Динић је видео и у томе што забрањују "непосредну сарадњу својих чланова са нашим предствницима", и покушавају да је на све начине саботирају. Наводи примере: чланови комитета су предали бугарским властима Димитра Митрова и Ђорђа Миткова, само зато што су били у Динићевој служби; емигранта Бориса Христова прогласили су за бугарског шпијуна, само зато што је сарађивао са Динићем; издали су Бојана Смилова бугарским властима, који је ухваћен приликом преласка границе. Динић на крају препоручује полицијским властима "мало више неповерења према представницима Емигрантског комитета код нас".²³⁴⁵

"Случај" Младенов је за нас индикативан из више разлога: он указује на методе обавештајног рада, посебно на начин употребе емиграната у обавештајне сврхе; указује и на координацију различитих сегмената обавештајне службе, сконцентрисане у различитим државним органима. Овај "случај" указује и на сву неконзистентност емигрантске сарадничко-повереничке мреже на коју су се обавештајне и безбедносне структуре ослањале. Ко је био чији у тој "игри" потказивања, шпијунирања, лагања? Динић и друге безбедносне структуре морали су се носити са озбиљним ризицима и бити стално на опрезу са својим сарадницима и агентима међу емигрантима. Оно што је, донекле, могло да

---

²³⁴⁵ АС, ТД-6, Извештај "Денунцијација повереника нашег Посланства у Софији" (Обавештајни официр у Цариброду – Начелнику Обавештајног одељења, Пов. Об. бр. 90, 06. 07. 1924).

поремети Динићево строго професионално просуђивање, било је то што се он активно укључио у унутаремигрантске сукобе, стајући на страну оних које је (погрешно) сматрао противницима сарадње са комунистима. Можда је један од разлога тој појачаној "личној уплетености" била и периферна провинцијска царибродска средина у којој је делао и, хтео или не, морао да буде уплетен у све што се дешава, као један од најважнијих представника државе у локалној заједници.

Динић је као обавештајни официр пратио утицај Бугарске и бугарске емиграције на локалне политичке прилике. Тако је у току предизборне кампање за изборе заказане за фебруар 1925. године, оперативним радом дошао до сазнања да су емигранти подељени у две фракције: они "прави земљоделци" који су за Народну радикалну странку, јер сматрају да је најсличнија њиховом БЗНС-у; и они емигранти који нагињу комунистима, и коју агитују за опозиционе странке – Демократску и Савез земљорадника. За главне агитаторе друге групе именовано је Христа Обова и Бориса Бумбарова, који су дали инструкције својим присталицама да раде за Савез земљорадника. Динић је предлагао хитно интернирање поменуте двојице и њихових комунистичких присталица.²³⁴⁶ Неколико дана после избора, Динић је констатовао да је слаб резултат Националног блока у царибродском срезу делимично резултат војних мера које је предузела Бугарска: она је, наиме, дан пре избора, распоредила додатни батаљон на граници. Иако је званични разлог био страх од упада емиграната, обавештајни официр је сматрао да су ове мере биле усмерене и на застрашивање локалног становништва, што је, уз активну агитацију против актуелне југословенске владе од стране Бугарске, допринело слабијем резултату владиних странака.²³⁴⁷

Најважнији Динићев задатак (а сасвим сигурно и његових наследника) био је да прати војнополитичку ситуацију у Бугарској, и редовно извештава надређене органе о свим релевантним чињеницама. Динић је, поред дневних иноформација о ситуацији у Бугарској и другим посебним питањима, слао и периодичне (полумесечне, месечне, тромесечне, шестомесечне) извештаје о стању у Бугарској. Сви ови релативно обимни извештаји (у просеку око 15 страница) имали су сличну структуру: *политичка ситуација* (унутрашња политика - стање код политичких странака власти и опозиције (посебно у БЗНС-у и владајућој

²³⁴⁶ АС, ТД-15 (л. 21), Обавештајни официр у Цариброду, Пов. Об. Бр. 176, 29. 12. 1924.

²³⁴⁷ АЈ, 334/ДУ, 650-1921, Извештај обавештајног официра, Пов. Об. Бр. 30, 10. 02. 1925.

Демократској слози), унутрашњи проблеми – цепање фракција, сукоби итд; спољна политика – однос великих сила и Бугарске итд.); *рад ВМРО-а*, организација, информације о томе где се у датом тренутку налазе њене вође, и посебно информације о припремама за акције на југословенској територији; рад других организација са антијугословенским предзнаком (Војни савез, Кубрат итд); *бугарска војска* (формација, мобилизација, наоружање, скривено оружје, тајне набавке наоружања итд).²³⁴⁸

Још једна област Динићевог ангажовања било је праћење деловања бугарске обавештајне службе у Цариброду преко БДЖ-а. О разлозима успостављања овог представништва тј. о његовој саобраћајној функцији већ је било речи. Овде ћемо се задржати на његову функцију у бугарској обавештајној служби.

Мере које је југословенска страна предузела на јесен 1924. године, када је отворено питање бугарске злоупотребе железничког представништва, заправо је формулисао Динић, а подржали их његови претпостављени – команданти Моравске дивизијске области и Треће армије.²³⁴⁹ Динић је о представништву БДЖ-а извештавао као о *главним центру бугарске шпијунаже и антијугословенске пропаганде*. Његова највећа предност била је то што се налазило "у свом елементу – у до јуче бугарском Цариброду". Сматрао је да су Бугари од самог почетка изиграли споразум, јер су безмало сво особље регрутовали од житеља Цариброда и околине (20 стално настањених у Цариброду и 40 Цариброђана који живе у Бугарској и дневно долазе као службеници), иако је било предвиђено да се Цариброђани у представништву могу упослити само као служетилји, чистачи и ложачи, не и као службеници. Пропагандно деловање службеника представништва темељило се на чињеници да су становници Цариброда и околине били финансијски и родбински везани за Софију, и да је свако показивање лојалности према Краљевини СХС имало репрекусија од стране бугарских власти, чим би се таква лица наша на бугарској територији (наводи и неке конкретне примере). Службеници БДЖ-а су одмах достављали Софији све податке о сарадњи Цариброђана са југословенским властима. Осим тога, преносили су и растурали летке, брошуре итд., у којима се позива на нелојалност

---

²³⁴⁸ Поменуте извештаје за период 1923-1925. године вид. у: АЈ, 14-28а-76а.

²³⁴⁹ АЈ, 334/ДУ, 650-1921, Политичко одељење – Одељењу за извршење међународних уговора, пов. бр. 298, 21. 01. 1925. (прослеђује извештај обавештајног официра и мишљење војних власти).

држави (у једном од тих летака, становници се позивају да на фебруарским изборима (1925) гласају против радикала и Пашића као заступника "великосрпске политике").

Што се шпијунаже тиче, организација је била следећа: бугарски агенти би као железничари долазили у Цариброд, ту се пресвлагали и као југословенски поданици путовали у унутрашњост. По обављеном послу, поново као железничари, враћали би се у Бугарску. Службеници представништва (машиновође и рачуновођа) служили су за пренос писмених извештаја и инструкција. Динић је уз свој извештај приложио неколико оригиналних писама Обавештајног центра у Софији.²³⁵⁰ Даље наводи да је, као последица тога што су телеграфска и телефонска веза представништва и Софије биле без надзора, Софија благовремено добијала све кључне информације (нпр. о појачању гарнизона у Цариброду у време деветојунског преврата, или о бекству Христа Стојанова и Недељка Атансова).²³⁵¹

У време свог службовања у Цариброду, а и касније, Динић је оптуживан да је био *сива еминенција* неких од кључних догађаја бугарске политичке историје. Тако су у Софији били уверени да је Београд преко Динића учествовао у организацији септембарске побуне комуниста (1923). Бугарски листови *Утро* и *Последња пошта* писали су да је југословенски обавештајни официр био директно умешан у комунистичку побуну, и у сталној вези са вођом побуне Георгијем Димитровим. Чак су тврдили да су пушке којима су били наоружани побуњеници део бугарског наоружања одузетог за време рата или после рата на основу Нејског уговора, алудирајући да су их добили од Динића. Он је довођен у везу са нападом комуниста на две бугарске граничне страже на Чипровци, "на очиглед српских стража". Лист *Последња пошта* је од неименованог

---

²³⁵⁰ У првом писму је такстивно набројано које и какве информације треба прикупљати о бугарским емигрантима – где се тачно налазе у Нишу, Зајечару, Врању итд; како су организовани, посебно комунисти, и посебно у Нишу; ко финансира емигранте; да ли планирају нападе у Бугарској; у каквој су вези са Србима; у којој мери и како им власти помажу у формирању чета; где се налазе Обов и Тодоров, итд. У другом писму захтевају се извештаји војног карактера - дислокација "српске војске", односно њених једница у градовима близу границе; састав штабова јединица; локација официрских школа, посебно у Нишу и Скопљу; састав и дислокација граничних јединица; дисциплина, храна, одећа и међунационални односи у војсци итд. Трећим се писмом захтевају информације о српским четама у Македонији и "Старој Србији", посебно о Кости Пећанцу.

²³⁵¹ АЈ, 334/ДУ, 650-1921, "Реферат потпуковника Танасија Ђ. Динића по питању нелојалности представништва Бугарских државних железница у Цариброду", 14. 04. 1925. (са више прилога).

југословенског дипломате у Софији добио информацију да су Динићеве везе са устаницима, уколико постоје, ствар његове личне иницијативе, а не наређење Београда. Динић је све демантовао.²³⁵²

Други случај представљају оптужбе да је организовао атентат на цара Бориса априла 1925 године. Познати немачки агент у Београду др Лазар Прокић је 1941. године Немцима дао податак да је Динић био "лични агент" краља Александара, и да је по његовом наређењу припремао атентат на цара Бориса, како би била отклоњена главна препрека стварању "велике Југославије". За овај задатак, Динићу су на располагању стављена неограничена средства. Атентаторе је изабрао из реда емиграната.²³⁵³ Иако је тешко утврдити релевантност изнетих тврдњи, ипак следеће чињенице указују на могућу умешаност Динића у овај догађај: 1) Недељко Тумангелов, један од атентатора, после атентата је побегао у Краљевину СХС, и као емигрант живео у Пожаревцу. Био је у контакту са Динићем и, по свему судећи, сарадник војне обавештајне службе.²³⁵⁴ 2) током испитивања на суђењу јуна 1946. године, на директно питање тужиоца да ли је, када је био упућен на бугарску границу као обавештајац, наређења добијао од краља Александра лично или од начелника Генералштаба, Динић је одговорио: "Директно сам добијао од Александра када се водила акција против двора у Софији".²³⁵⁵

Мноштво Динићевих извештаја и процена, као и увид у његову биографију, показује да се радило о изузетно агилном и амбициозном човеку, наклоњеном акцији и одлучном деловању, интригама и завереништву, бескомпромисном, чак и хазардерском карактеру. Он је умео да предлаже и саветује шта би требало предузети, и какву би политику требало водити према Бугарској у одређеном тренутку. Био је присталица агресивних мера, о чему најбоље сведоче његови предлози на пролеће 1927. године о директном, политичком и логистичком потпомагању грађанског рата у Бугарској. Све ово може *посредно* указати на његову умешаност у догађаје за које је оптуживан, јер сведочи о његовој спремности да примени агресивни приступ и насилне медоте. Међутим, важно је

²³⁵² АЈ, 14-28а-76а, л. 158-160, Извештаји обавештајног официра у Цариброду начелнику, пов. Об. Бр. 174 и пов. Об. Бр. 184, Цариброд-Пирот, 03. и 06. 10. 1923.

²³⁵³ S. Odić, S. Komarića, *n. d.*, str. 48.

²³⁵⁴ У личном фонду Т. Динића сачувано је неколико његових писама Динићу с почетка 1930-их година, у којима га обавештава о свом раду и везама са различитим лицима у Бугарској. (Вид. АС, ТД-153).

²³⁵⁵ *Документи са суђења...*, стр. 1029.

напоменути да ова претпоставка заснована на његовом "психолошком профилу" и методама рада *није доказ*, и да расположиви извори, укључујући његове поверљиве извештаје, чак ни посредно, не указују на његову умешаност. Иако нам се чини неспорним да је његова улога била активна, тј. да се није сводила на пасивну опсервацију и прикупљање информација, остаје непознаница колико је далеко Динићева "невидљива рука" успела да досегне у догађајима и процесима који су обележили историју Бугарске и југословенско-бугарских односа средином 1920-их година.

И на функцији војног изасланика у Тирани Динић је наставио да се бави Бугарском, пре свега активностима ВМРО-а који је у Албанији имао своје базе. Свој посао је добро обављао (као и његови предходници), судећи према наводима једног од вођа комитета у Албанији, Георгија Попхристова, да су у Албанији "Срби имали јаку шпијунску мрежу", те да је комитама било тешко да остану неопажени.²³⁵⁶

Динић је успео да се "инфилтрира" у бугарско дипломатско представништво, и то преко Лазара Поповског, "старог познаника" југословенских власти.²³⁵⁷ Поповски је, као искусни агитатор и члан ВМРО-а, постављен за секретара бугарског Посланства у Тирани, одмах по његовом оснивању (после

---

²³⁵⁶ *Революционната борба в Битолския окръг. Спомени на Георги Попхристов.*

(вид. на: http://www.promacedonia.org/gph/gph_43.html, приступљено 10. 01. 2016.)

²³⁵⁷ Поповски се у југословенским службеним документима "појављује" марта 1923. године. Његове активности су примећене од стране Трајана Живковића, делегата у Цариграду. Поповски је био члан тамошњег македонског револуционарног центра. У то време је ВМРО покушавао да успостави што тешње везе како са званичном кемалистичком Турском, тако и са турским револуционарним организацијама. У изворима се помиње да је организација свој центар пребацила у Цариград, и да је у томе имала помоћ бугарске владе. Поповски је био задужен за врбовање и организацију комитета, које је преко Бугарске требало убацили на југословенску територију ради вршења атентата и организовања побуне. Негде у исто време, Поповски контактира југословенског конзула Николу Јовановића и износи му предлоге о решавању "македонског питања" на бази културно-просветне и политичке аутономије Македоније, без њене сецесије. Предлагао је и могућност да, у замену за аутономију, македонски револуционари освоје Солун са околином и припоје га Краљевини СХС. Поповски, затим, постаје власник и уредник македонског листа *Будућност* у Цариграду. Редакција листа је била "параван" за регрутовање комитета, финасирање организације, набавку оружја итд. (Вид. АЈ, 370-23-72, л. 74, Делегат-МИД-у, пов. бр. 109, 03. 03. 1923; л. 76, Делегат-МИД-у, пов. бр. 113, 05. 03. 1923; л. 78, Делегат-МИД-у, пов. бр. 118, 05. 03. 1923; л. 81, Делегат-МИД-у, пов. бр. 125, 08. 03. 1923; л. 87, Делегат-МИД-у, пов. бр. 136, 11. 03. 1923; л. 97, конзул Н. Јовановић-делегату, 21. 03. 1923. (пов. бр. 164); л. 236, МИД-Делегацији, пов. бр. 10476, 09. 11. 1923; л. 257, Делегација-МИД-у, стр. пов. бр. 839, 07. 12. 1923; л. 438, Делегација-МИД-у, стр. пов. бр. 358, 16. 05. 1924; АЈ, 388-8-21, л. 616, Делегација у Цариграду-МИД-у, пов. бр. 620, 06. 09. 1923.).

успостављања бугарско-албанских дипломатских односа) почетком 1925 године. У Тирани је вршио и функцију бугарског војног изасланика. Према једном извештају, односи са Абанијом су успостаљени само зато што су се у тој земљи налазиле комитске базе, па је улога Посланства била да помаже комитску организацију, и прикрива њен рад. Поповски је био задужен за пребацивање и организовање комита, па је водио главну реч у дипломатском представништву.²³⁵⁸

Одмах по свом доласку у Тирану, Динић је је ступио у контакт са Поповским, посредством, тада бившег, конзула у Цариграду Николе Јовановића. Поповски није крио своје симпатије према федералистима (односно "бољшевицима" како их Динић назива), а Динић је, преко ухваћених писама која су из Беча стизала Поповском, сазнао да је његова веза са федералистима реална. Пошто је пребацивање и организовање комитских чета у Албанији ишло преко Поповског, одмах је, како је касније у једном од својих извештаја сведочио Динић, пронађен заједнички интерес: спречити аутономистичке чете у Албанији – за Динића, ово је значило велики успех, с обзиром на његову функцију у Албанији; за Поповског је спречавање акције у Албанији значило слабљење и дезавуисање противничке струје у македонском покрету, са којом су федералисти имали крваву историју односа. Тако је захваљујући информацијама Поповског ухваћен атентатор на Спасоја Хаџи-Поповића, и растурена комитска чета Пеце Трајкова²³⁵⁹, која је оперисала у битољској области, па је при преласку у Албанију, а на интервенцију Београда, ухапшена од стране албанских власти. Поповски је Динићу "корисно служио" и у шпијунирању италијанског посланика у Тирани, са којим је, као представник ВМРО-а, имао блиске контакте, али и у обавештајном надгледању албанског председника Зогуа, са којим је Поповски, такође, имао блиске контакте. Поповски је Динића упознао и са двојицом других чланова новоформиране организације ВМРО (Уједињена)²³⁶⁰ – Христом Цветковим и Георгијем Занковим

---

²³⁵⁸ ЧИ/1, док. 207, стр. 372. (Политическия доклад на Консулството на ЧСР в Тирана, 15.08.1925); О Поповском у Албанији вид. и: https://bg.wikipedia.org/wiki/Лазар_Поповски (приступљено: 02. 04. 2016.)

²³⁵⁹ Војвода Петар (Пецо) Трајков је, после убиства Протогеровога и подела у ВМРО, служио као веза између југословенске обавештајне службе и ЦК "протогеровиста". По тој линији, сарађивао је са Посланством у Софији и Тасом Динићем. (Вид. АС, БИА, IV/41, л. 58, Извештај "Јаблана" (11. 05. 1949.); *Документи са суђења...*, стр, 1029.)

²³⁶⁰ ВМРО (Уједињена) је створена у Бечу октобра 1925. године, од стране различитих македонских организација и група (федералисти, комунистички Емигрантски комитет итд.), на платформи тзв. "Мајског манифеста" из 1924. године, као одговор на одбацивање манифеста од стране Тодора Александрова и Александра Протогеровога. Један од главних

(био је члан ЦК ове организације).²³⁶¹ Касније је Занков био искључен из организације, јер га је, према сведочанству Д. Влахова, управо Поповски оптужио да је сарађивао са Динићем и да се са њим тајно састајао у Бечу.²³⁶²

Централа ВМРО-а у Бугарској је знала за наклоност Поповског према федералистима, па је почетком 1927. године Протогеров лично захтевао да се, заједно са Иваном Икономовим, шефом представништва, опозове из Тирание.²³⁶³ Поповски јула 1927. године одлази у Швајцарску, затим у Париз, па у Беч.²³⁶⁴ Када је откривена његова сарадња са југословенском обавештајном службом, искључен је и из ВМРО (уједињене).²³⁶⁵

Да Поповски није сарађивао са југословенском службом само из идеолошких разлога, сведочи извештај војног изасланика у Тирани, Динићевог наследника, потпуковника Милоша Масаловића, у коме препоручује да његов колега, изасланик у Бечу (који се распитивао о Поповском када је овај стигао у Беч) може "одмах отпочети отворени рад са њим, плаћајући га, јер Поповски ради за новац".²³⁶⁶ Поповски је и током 1930-их наставио да одржава контакте са Динићем.²³⁶⁷

организатора био је Димитар Влахов, представник ВМРО на преговорима са Совјетима и један од аутора мајског споразума, који се развио са аутономистима после одбацивања манифеста. Организација је била под утицајем бољшевика и БКП. Сарађивала је са различитим балканским националним и револуционарним организацијама (тзв. Балкански револуционарни комитет). Седиште јој је било у Бечу, затим у Берлину. Издавала је лист *Македонско дело*. (Вид. "ВМРО (об.)", *Алманах на бугарските национални движења*, стр. 138-140; Д. Влахов, *н. д.*, стр. 252 и даље.)

²³⁶¹ АЈ, 14-28-74, л. 750, Хартије Танасија Динића – извештај "Лазар Поповски, активни официр и македонски дејак, секретар бугарског посланства – његова улога".

²³⁶² Д. Влахов, *н. д.*, стр. 270-271; Вид. и: "Занков, Георги Христов", *Алманах на бугарските национални движења*, стр. 298-299.

²³⁶³ З. Тодоровски, *н. д.*, стр. 113, нап. 47.

²³⁶⁴ Као у нап. 2361.

²³⁶⁵ Вид. Лазар Поповски на: https://bg.wikipedia.org/wiki/Лазар_Поповски (приступљено: 02. 04. 2016.)

²³⁶⁶ ВА, П17, К27, Ф1, 7/1, Обавештајно одељење-Војном изасланику у Тирани, Пов. Ђ. Об. Бр. 6506, 01. 10. 1929. (прослеђује извештај војног изасланика у Бечу); на полеђини одговор војног изасланика у Тирани (пов. бр. 385), од 11. 10. 1929.

²³⁶⁷ Са дипломатским пасошем 1932. године долази у Београд као тајни емисар тадашње бугарске владе, али и представник "протогеровиста", у чије име постиже споразум о југословенској помоћи овој групи. На основу тог споразума, Динић се септембра исте године у Бечу тајно састаје са представницима групе Петром Шандановим и Мишом Шкартовим. После тог састанка, како наводи Динић, "отпочиње крвава акција у Софији", тј. међусобна убиства припадника двеју група. Поповски је обавештајној служби служио као "веза" са групом пуковника Дамјана Велчева. За ове "услуге" њему су преко Посланства у Софији исплаћиване велике суме новца – 20.000 лева месечно, а финасиран је и његов лист *Камбана*. (Вид. нап. 2361; АЈ, АЦМ, бр. 310, ф. 2, Ед-мемоар о

3. БУГАРСКА И БУГАРИ У ПОСЛЕРАТНОЈ ЈАВНОСТИ

3.1. Интелектуална елита о Бугарима и Бугарској

"Сваки лик сликан са осећањем лик је уметников, а не модела који му седи. Модел је само повод, случај. Сликара не открива њега; пре ће бити да на платну сликар бојама открива себе."²³⁶⁸ *Оскар Вајлд*

У одржавању негативних стереотипа и представа о Бугарској и Бугарима, важну улогу имала је интелектуална елита. Она је, баш као и у предходном периоду²³⁶⁹, давала својеврсни идеолошки бекграунд националној политици према Бугарској и Бугарима, обезбеђујући научну легитимност политичким тежњама, али и вршећи повратни, мада не пресудни, утицај на званичну политику својим ауторитетом. У контексту креирања "слике Другог" и представа о "другима", академска заједница игра посебну улогу, јер је у стању да својим ауторитетом

"протогеровистима", строго пов., без датума. (најраније 1935. године); АС, БИА, IV/41, л. 56, 58, Извештаји "Јаблана" (11. и 16. 05. 1949)).

²³⁶⁸ Oskar Vajld, *Slika Dorijana Greja*, Beograd, 2011, str. 11.

²³⁶⁹ О улози српских интелектуалаца у стварању стереотипа о Бугарима од почетка 1880-их година, као и о доминантним стереотипима, вид. О. Milosavljević, *n. d.*, str. 232-251. Милосављевић, која с правом констатује да су Бугари од краја 19. века, па све до Другог светског рата (уз Албанце), имали статус "највећих српских непријатеља", уочава неколико карактеристичних стереотипа везаних за њих: да су народ "без традиције" и "националне свести" (слобода им је "поклоњена" од стране Руса, али и уз допринос Срба); да су "историјски фалсификатори" ("присвојили су" српску народну књижевност и традицију); да су одувек "мрзели Србе"; да су "шовинисти", "крволоци", "завојевачи", "варвари" итд. Као што ћемо видети, ови стереотипи су наставили да живе у српској интелектуалној, али и широј јавности и после Првог светског рата. Догађаји из рата су само појачали фреквентивност и интензитет одређених стереотипа у јавном дискурсу (нпр. о "свирепости" и "крволоштву" Бугара), као и политички односи после рата (нпр. о "дволичности", "лажљивости" Бугара итд).

нека уопштена веровања уздигне до "научне истине".²³⁷⁰ Везано за Бугаре и Бугарску, у анализама и ставовима интелектуалаца, увек се полази од заједничке прошлости, а неизоставна су и упоређивања "националних карактера" Срба и Бугара и истицање "супремације" (моралне, духовне, интелектуалне, политичке, војничке) првих над другима, јер се кроз академски дискурс провлачи основна идеја: да је историја односа била *таква каква јесте*, зато што су "национални карактери", односно "моралне особине" Бугара и Срба *такве какве јесу*. Ова веза између историје, политике и "моралних особина" представља константу у готово целокупном јавном дискурсу о Бугарим и Бугарској.

Најчешће стереотипне представе о Бугарима и Бугарској, које је заступала и промовисала српска интелектуална елита, биле су оне о бугарској "дволичности", "охолости", "мегаломанији", "свирепости", "крвожедности" итд. Треба поменути да су се поједине квалификације, посебно оне мотивисане злочинима бугарских окупационих снага, полако повлачиле из јавног дискурса како се одмицало од рата, мада су се поново јављале као својеврстан одговор на тензије у политичким односима. Као објашњење узрока "карактерних особина", посебно "крвожедности" и "свирепости", најчешће се наводило азијатско порекло Бугара. Услови историјског живота навођену су као узроци одређених особина – "неповерљивост", "крутост", "безосећајност" итд. Истицане су и неке особине за које би се, на први поглед, могло рећи да су позитивне – "сналажљивост", "вредноћа (марљивост)", "издржљивост", али се о њима често говорило у негативном општем контексту, или им није придаван посебан значај, односно истицане су као секундарне особине, у сенци примарних, које су увек биле негативне.

Етнопсихолошки академски дискурс, у оквиру којег су настале бројне теорије и наратије о "народној души", "националним карактерима" и томе слично, свакако је свој утицај у академској, али и општој јавности (међу публицистима, новинарима, политичким представницима), много дуговао научном ауторитету **Јована Цвијића**, који је посебну пажњу посвећивао географским и историјским

---

²³⁷⁰ "Академске стратегије понављања тврдњи о 'групној истости' и претежним 'особинама' неког колектива имају за последицу да уопштена веровања претварају у научне 'истине'. У јавним, посебно научним дискурсима, понављање клишеа о особеностима 'колективног карактера', наглашавање његових менталитетских или културних условљености, поред доказивања специфичности поприма значење идеолошког убеђивања." (G. Đerić, *Pr(a)vo lice množine*, str. 45.)

околностима и условима развоја "психичких особина" различитих јужнословенских "психичких типова". Као врсни научник свога доба, који се трудио да његова тумачења не излазе из оквира научне методологије и праксе, Цвијић је био свестан (дневно)политичког контекста писања о Бугарима, и ризика који он носи по научну објективност и непристрасност.²³⁷¹

Према психичким особинама, Цвијић Бугаре, за које каже да, пре свега због језичке блискости, треба сврстати у Јужне Словене²³⁷², без обзира на њихово сложено етничко порекло, сврстава у *источнобалкански тип*, а *доњодунавски варијетет* (који обухвата простор од реке Искре до Црног мора) сматра "типичним представником" овог типа, на основу кога се могу одредити "психичке особине" Бугара. У историјским односима Срба и Бугара препознаје три фазе: средњовековну, са малим међусобним додирима, прожетим супарништвом и борбом; период турске владавине, када је дошло до значајног приближавања "посебно у прелазним областима" као последица истоветног положаја; и период после стварања модерне бугарске државе (после 1878. године), који је обележен сукобима због "имепријалистичког програма" бугарске државе, који је подржан од политичких елита и којим је, у наредним деценијама, задојен читав народ. Међутим, и поред израженог политичког супарништва, Цвијић на основу својих личних посматрања непосредно пре рата, закључује да "мржња према Србима" није дубоко укореењена код бугарског сељачког (дакле већинског) становништва.²³⁷³

---

²³⁷¹ У уводном делу анализе "источнобалканског психичког типа" пише: "За Србина и у данашњим приликама ово је питање тешко расправљати, и ја бих више волео да овај задатак узме на себе други, чија непристрасност не би могла бити подозрива". (Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 299).

²³⁷² Интересантно је мишљење Цвијића о могућности стварања једне велике балканске државе. У једном од својих радова 1916. године, износи мишљење о немогућности стварања велике државе на Балкану, јер за то не постоје ни географско-морфолошки, ни етнографски услови. У другом свом делу, о могућности уједињења Бугара и Јужних Словена Цвијић каже да је пропуштена пре 1878. године, а да је после ратова 1913-1918. године та идеја постала "утопија". Ипак, прилазак Бугара "западним Јужним Словенима" не сматра немогућим "у даљој или ближој будућности". Услов за то је постојање периода мира, и просвећивање "народних слојева", посебно у Бугарској. (Уп. Ј. Цвијић, *Аутобиографски и други списи*, стр. 234; Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 21-22). Може се закључити да је Цвијић, за разлику од многих идеалиста и ентузијаста свога времена, био опрезан по питању стварања велике јужнословенске државе.

²³⁷³ Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 21; Цвијић је у току својих најплоднијих научних истраживања био у најнепосреднијем контакту са бугарским научницима. Тако је 1896. године обишао области од планине Риле до границе са Србијом, у друштву бугарског

За разлику од неких својих савременика научника, Цвијић не сматра да су Бугари народ "без историје". Напротив, њихова историја је "врло богата, војнички и политички". Међутим, он бугарску велику моћ пре турских освајања описије као "олују која иза себе не оставља ништа", као збир великих догађаја без икаквог "одјека у народној свести". Из тих најстаријих времена Цвијић истиче још једну карактеристику, коју види и у савременој бугарској историји: постојање јаких вођа насупрот безличним и непокретним масама. За разлику од других Јужних Словена, чије су вође демократски или демагошки настројене, и теже "духовном и моралном напретку", бугарске вође су више аутократе, које углавном "стреме материјалним циљевима".²³⁷⁴

За време робовања под Турцима развиле су се круцијалне карактеристике "бугарског менталитета", сматра Цвијић. Под страховитим притиском турске управе, Бугари постају историјски безлични – њихово име губи "национални смисао" и постаје појам за означавање "масе подјармљених земљорадника". Тако се реч "бугарин" одомаћила код свих балканских народа за означавање "човека простог, сировог, из нижег, радничког слоја"; ово име се примењивало на све "безазлене" људе који су припадали "нижем друштвеном реду", "без обзира на њихову народност". Иако "радни и вредни", Бугари су постали "неотесани и прости до крајњих граница", "прождрљиви" и "груби", што је, каже Цвијић, "савршено описао" приповедач Алеко Константинов ликом Баја-Гање.²³⁷⁵

геолога Г. Златарског, као и друге области у Бугарској. (Вид. Ј. Цвијић, *Аутобиографски и други списи*, стр. 61.)

²³⁷⁴ Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 299-300.

²³⁷⁵ *Баја-Гање* је књижевни лик бугарског књижевника Алека Константинова [Алеко Иваницов Константинов] (1863-1897), настао крајем 19. века. Он је насртљиви простак, неумерен и похлепан, сиров, груб и незајажљив малограђанин. Овај књижевни лик је постао својеврсни "лајт-мотив" у српској јавности, често употребљаван за "описивање" особина Бугара у негативном контексту, па и њиховог понашања у политици и дипломатији. "Објективности" употребе доприносило је то што је потекао из пера бугарског аутора, па је то посебно наглашавано. Овде се, међутим, ради о злоупотреби и манипулацији књижевним ликом. Баја-Гање је уметнички, књижевни одраз једног времена и владајућег менталитета (баш као и лик Живке Поповић - "госпође министарке" у истоименом делу Бранислава Нушића), а не "прототип" менталитета једног народа. Бугарски књижевни критичар Георги Константинов у свом есеју о бугарској књижевности наводи да је овај необично популаран лик међу Бугарима настао као "критика на низ животних и социјалних порока код бугарског полуинтелегента", који указује на још једну "позитивну црту" Бугара, а то је "самоподсмех". Лако је било подсмевати се Бугарину, или било ком Балканцу, из угла "западноевропског буржоаског и салонског морала", тврди Г. Константинов, и додаје да је у иностранству ово дело дало повод "за изражавање злураде сагласности са писцем, у погледу на његов народ". "Бајагањовштина" није "расни и географски појам", већ "продукт одређених животних и

Економски услови, низак друштвени положај и простота развили су "основну црту" бугарског "карактера" – "врло јаку себичност која често иде до грамжилвости". Ова особина је код већине бугарских политичара и "полуинтелектуалаца" добила своју политичку димензију – "завист и мржњу" као последице, и постала је веома чест мотив "у индивидуалном и колективном животу" Бугара. Због тога су, закључује Цвијић, Бугари постали "безосећајни" и "бездушни" (за разлику од осталих Јужних Словена), и "цене само силу".²³⁷⁶

Огорчено супарништво између Бугара и осталих балканских народа, посебно Срба, настало је стварањем "сан-стефанске Бугарске", руским пројектом који је "подржавао мегаломанију једног народа". "Бугарска сујета" је увећана за време Фердинанда Кобуршког који је тежио стварању велике државе, и успео да "овом жудњом зарази и подстакне зачмалу и покорну масу", чија ју је "претерана похлепност" довела у сукоб са свим балканским народима. Цвијић признаје да је у периоду после ослобођења Бугарска заиста напредовала на многим пољима, али и да је вештом пропагандом успела да свету себе представи у најбољем светлу, тако да су Бугари добили епитет "балканских Пруса или Јапанаца". Ове "похвале" су учиниле да "њихова мегаломанија није више познавала границе". И ту је, по Цвијићу, објашњење за "данашњи менталитет бугарских политичара, интелигенције и официра". "Милитаризам", као основно обележје бугарске елите, "пун је прецењивања и пруске надмености"; "култ силе и насиља" у Бугарској је нашао "ревностне обожаваоце". "Себичност" и "саможивост" као особине развијене под турском управом, биле су иделано тле за ширење таквог "менталитета". "Користољубље" је постало мерило живота и понашања, и све је било подређено користи, и све због ње допуштено. Бугари не познају "жртвовање за идеал", "они нису имали Косово", закључује Цвијић.²³⁷⁷

Цвијић напомиње да су и сурови злочини почињени у окупираној Србији имали основа у две главне "особине" Бугара – "суровости" и "вековној

историјских услова, кроз које су прошли и могу да прођу сви народи". "Европски критицизам" који је А. Константинов увео у бугарску културу, поред позитивних, имао је и негативне последице – слабљење "националне самоуверености" и појаву "духа потцењивања", што је имало за последицу "идолопоклонство пред туђим", које, према Г. Константинову, представља "општебалканску слабост." (Вид. Г. Константинов, "Нова бугарска књижевност", *Књига о Балкану II*, Београд, 1937, стр. 282-284.)

²³⁷⁶ Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 300-305.

²³⁷⁷ *Исто*, стр. 305-310.

покорности" њихових маса. Због тога су "под заповедништвом неколицине вођа (...) могли да изврше и најгнусније колективне злочине".²³⁷⁸

На крају Цвијић наводи и неколико похвалних "особина" Бугара: они су "здрав, вредан и врло штедљив народ"; имају "неоспорне војничке способности", које почивају на "духу дисциплине" урођеном код маса, мада је "лично јунаштво" ретка појава; имају "реалне државничке способности", добри су преговарачи и, да није њихове "мегаломаније", постали би "најбоље дипломате међу Јужним Словенима".²³⁷⁹

Готово све што је Цвијић писао о "менталитету" Бугара, нашло је свој оригинални израз у тзв. "теорији о скоројевићким нацијама" **Богдана Поповића**, признатог историчара књижевности, професора Универзитета и једног од најутицајнијих интелектуалаца своје генерације. Да ли су и колико Цвијићеве погледи утицали на Поповићеве (или обратно)²³⁸⁰, не можемо са сигурношћу рећи без детаљних истраживања њиховог академског опуса, али је неоспорно да постоји "интелектуална" веза између њихових погледа, јер припадају истом времену и простору, научној и интелектуалној традицији.

Теорија о "скоројевићким нацијама" је, према речима Слободана Јовановића, настала тако што је Поповић своју "теорију о скоројевићима", применио на народе. Као пример "скоројевићких" нација издвојио је Немце и Бугаре, али је ове друге сматрао "типичним представницима", па их је узео као предмет свог теоријског опуса. Оно што је "скоројевићке" нације издвајало од других јесте, у суштини, њихов однос према другима, посебно суседима. Тако обе поменуте нације "стреме хегемонији над суседима"; увек су спремне за различите интриге и "отимачине", и због тога су главни извор свих проблема у Европи и на Балкану. Оно што Бугаре издваја јесте што су, за разлику од Немаца, готово непознати међу савезничким народима (са изузетком Француза). Ако се узме да је једна од основних карактеристика "скоројевићких" народа "изненадно уздизање" из положаја који је био "непознат и понизан", онда су Бугари били прави "представници" овог типа нација. Осим овог, "скоројевићке" нације карактеришу и "велики апетити" (незајажљивост, грамзивост); прецењивање себе и мегаломанија;

---

²³⁷⁸ Исто, стр. 312-313.

²³⁷⁹ Исто, стр. 313.

²³⁸⁰ Цвијић у својој карактеризацији Бугара, на једном месту подвлачи да "нигде међу Јужним Словенима скоројевићи нису тако многобројни као код источnobалканског типа." (Ј. Цвијић, *Психичке особине*, стр. 310.)

"ниска моралност" (када је у питању "општа моралност", Поповић је Бугаре сврставао на последњем месту међу европским народима, испод Албанаца, које је сматрао културно најинфериорнијим). Поповић, надаље, детаљно образлаже бугарске "скоројевићке" особине (пакост, непопустљивост, неверство итд.), користећи историјске догађаје као аргументацију. С друге стране, за разлику од Бугара, који су до својих националних успеха дошли "лако и јефтино", Срби су своје успехе платили "скупо" и постигли их "с муком", па зато не спадају у "скоројевиће" међу народима.²³⁸¹

Поповићеви ставови о Бугарима нису били нови у српској јавности, али је, свакако, оригиналан његов покушај да историјски условљене и националном пропагандом однеговане представе о суседном народу уздигне на ниво теорије. Дакле, по њему, "скоројевићке нације", чији су Бугари најизразитији представник, настају и развијају се по некаквим "законитостима" културно-историјског развоја. "Корен" бугарског "карактера" лежи у начуну на који су "изронили" на историјску позорницу.

Слично Цвијићу, само са много мање умерености, Бугаре је "карактеризовао" његов савременик, признати етнолог и професор Универзитета **Тихомир Ђорђевић**. У свом публицистичком делу о Македонији²³⁸², у којем износи историјске, етнографске, лингвистичке и етнопсихолошке аргументе у корист тезе о српском карактеру Македоније и Македонаца, Ђорђевић на више места износи своје виђење Бугара. Тако, још на почетку, неводећи разлике између Јужних Словена и старих Бугара који су их освојили у 7. веку, Ђорђевић напомиње да ће то "показати и огромну разлику између данашњих Бугара и свију других Јужних Словена". Док је управа код Бугара била "деспотска", код покорених Јужних Словена је била "демократска"; суђење је код Бугара било "варварско", док су код Јужних Словена пресуде биле "човечне" и демократске (доношене на зборовима); Бугари су живели "у рати и за рат", док су Јужни

---

²³⁸¹ Вид. [Богдан Поповић], *The Psychology of an Upstart Nation: the Bulgars – The Upstart Nation's Appetites (Extracts)*, Paris, 1919. Ова брошура (у питању је, заправо, само извод из шире студије коју је Поповић припремао, што се види из уводне напомене), на којој није наведено име аутора, припремљена је за потребе делегације на Мировној конференцији. О Поповићевој "теорији скоројевића" вид. и: Слободан Јовановић, *Културни образац*, Београд, 2005, стр. 99-102.

²³⁸² Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд, 1929. (Књига је први пут објављена 1918. године у Лондону на енглеском језику; затим 1919. године у Паризу на француском језику (у време Мировне конференције, на којој је Ђорђевић учествовао као експерт); прво српско издање доживела је 1920, а друго 1929. године).

Словени ратовали "само кад би их ко напао"; Бугарски ратни обичаји били су "сурови: они су од лубања побеђених непријатеља правили пехаре, из којих су на гозбама пили вино", док су Јужни Словени "у рату и после рата, били великодушни према непријатељу". Ђорђевић, даље, наводи како су Јужни Словени извршили значајан позитиван утицај на своје бугарске освајаче, стапајући се са њима, али да су неке особине Монгола још увек видљиве код савремених Бугара – осим физичких, "међу данашњим Бугарима очувани су и психички елементи туранских Бугара". Један од њих је и "ненасити отимачки дух, који су Бугари донели на Балканско полуострво", и који је очуван и међу "славенизираним Бугарима". Међутим, у тој сличности има и разлике, јер су "турански Бугари били наустрашива ратничка хорда, а словенски су Бугари ненасити грамживци, само онда када је у изглед добит без већих тешкоћа". Осим тога, "стара туранска грубост и бруталност" коју су стари Бугари показивали према свима, код њихових потомака остала је "само према онима који су слабији од њих, према јачима она мекша чак и до сревилности". Ђорђевић поентира закључком да "ове остатке психичких особина туранских Бугара налазимо, јасно и доследно изражене у читавој бугарској данашњој и скорашњој прошлости", а "ми смо их најзад нашли и у скорашњем великом светском рату".²³⁸³ Дакле, какви су, према Ђорђевићу, модерни Бугари, његови савременици: "незасити отимачи", "грабежљивци", "груби и брутални", али на један садистички начин (само према слабијима) и "сервилни" (према јачима од себе).

Да се "психологија народа не мења лако", Ђорђевић нам доказује опет на примеру Бугара. Иако су "васкрсли туђим трудом", Бугари који, да није било Русије "још и данас тешко да би знали да постоје као народ", и били би "још и данас турско робље", одмах показују "незадовољство", и "стара бугарска крв и стара бугарска душа" појављују се у свом исконском облику – "први нови Бугарин већ је сањао о господству над свим суседима и на далеко преко тога".²³⁸⁴ Комбинујући своје познате "особине" према потреби ("сервилност", "лукавство", "обмана" итд.), они су успели да створе "обмане о величини бугарског народа", као и о "Макединији као бугарској земљи".²³⁸⁵ Дакле, за Ђорђевића Бугари не само да су "неисторични народ" (јер да није било Русије, не би ни знали да постоје као

---

²³⁸³ Исто, стр. 13-15.

²³⁸⁴ Исто, стр. 98-99.

²³⁸⁵ Исто, стр. 99.

народ), већ је и читава њихова историја, заправо, вешта "обмана". Бугари су, судећи према Ђорђевићевим закључцима, само "празна историјска љуштура", својеврсна "фантомска" нација, са идентитетом изграђеним на "обманама". Ове наше констатације су само покушај да се Ђорђевићеве представе о Бугарима метафорички објасне, али и доказ непресушних могућности за језичко уобличавање, у овом случају негативних ставова који стоје у основи сваког стереотипа. Тако би се и за наше метафоре, уколико би биле лишене контекста, могло рећи да се ради о "стереотипима" о Бугарима!

На крају, уз констатацију да "и народи као и поједини људи имају својих особина", Ђорђевић као најиманентнију "особину" бугарског народа види "тежњу за туђом имовином".²³⁸⁶ Овакав закључак је логичан, јер је књига посвећена Македонији. Управо је у тој борби за Македонију, дошла до изражаја "комитацијска бугарска особина" (варање, терорисање и поткупљивање "српског народа у Македонији"), коју допуњује још једна, а то је "наметљивост", коју је најбоље приказао бугарски писац А. Константинов кроз лик већ помињаног Баја-Гање, за кога Ђорђевић каже да представља слику "типичног савременог Бугарина". Мешавина комитације и Баја-Гање "сав је бугарски циљ и сав бугарски програм", а управо је такав програм од "српске Македоније" створио "македонско питање".²³⁸⁷

Овако Тихомир Ђорђевић, комбиновањем етнографских, историјских и, изнад свега, етнопсихолошких "аргумената" објашњава генезу "македонског питања". Сматрамо да није потребно додатно објашњавати "контекстуални домен" или "политичку позадину" стереотипизације Бугара у овом случају.

Један од Цвијићевих "наследника" на пољу етнопсихолошких истраживања, професор скопљанског Филозофског факултета **Душан Недељковић**, по угледу на свог великог "учитеља"²³⁸⁸, покушао је да објасни "националну душу", "карактер" и "моралне особине" Бугара и Срба етнопсихолошким тумачењем књижевног дела, тачније дела народног стваралаштва, за која је претпоставио да у својој симболици крије "кодиране" поруке "народне душе" и народноискуствене садржаје, помоћу чијег се "декодирања" може "одгонетнути" шта је "један народ"

---

²³⁸⁶ Исто, стр. 186.

²³⁸⁷ Исто, стр. 187.

²³⁸⁸ Цвијић је анализом народне песме "Женидба Максима Црнојевића" објашњавао виолентност као једну од најкарактеристичнијих психичких особина "динарског типа".

знао о "другом народу" (Срби о Бугарима). Притом је "народно искуство" тумачено као неприкосновен, неупитан извор објективних сазнања.²³⁸⁹ Реч је о анализи двеју српских лирских песама – "Смиљана девојка и Јово чобанин" и "Бећар Мара и Перо Бугарин".²³⁹⁰ Укратко садржај песама је следећи: "Смиљана девојка" је, берући цвеће залутала у шуму, где наилази на "Јову чобанина", моли га да је изведе из шуме, што овај и учини, дајући јој реч; по изласку из шуме, на светлости дана, Јова увиђа сву лепоту Смиљане, али остаје веран датој речи, исказује своје дивљење, али не насрће на девичанство своје сапутнице. У другој песми девојка "Бећар Мара" је, очигледно изгубивши просторну оријентацију, "зашла у Бугаре", па моли ("братими") све на које наиђе, да је "изведу из Бугарске"; да ће јој помоћи обећава "Перо Бугарин", али, напред шуме, Перо очаран њеном лепотом, гази своју реч, насрће и обљубљује Мару.

Недељковић у симболици наведених песама види "слику" о "народном карактеру" Бугара, коју је песник – српски народ, забележио на основу свог вековног "психолошког искуства" са бугарским народом, наравно из визуре "свог народног карактера". Због тога што је "дифренцијацијом, према себи, увиђао типичност другог", Недељковић сматра да би се могло доћи и до "карактеристика" оног који процењује – српског народа. У том контексту, "Јово чобанин" симболизује особине српског народа ("дата реч" и "побратимство" су неприкосновене "светиње"; симболизује "уздигнуће чисто човечанског односа човека са човеком", изнад свих "инстинктивних импулса, пожуда и страсти"; симболизује "моралну чврстину" која се огледа у "поштовању девичанске чистоте"). На другој страни имамо "Перу Бугарина", кроз чији лик, српски народ, симболички, "кодирано" кроз лирску метафору, "осликава" бугарски народ, тачније "његов карактер", онако како га он види, на основу искуства суживота.

---

²³⁸⁹ Речником савремене теорије књижевности, реч је о "симптоматичној" интерпретацији књижевног дела, "која текст сматра симптомом нечег нетекстуалног, нечег потенцијално "дубљег", стварног извора занимања (...)" Ова врста интерпретације "занемарује посебност предмета – он постаје знак за нешто друго – па зато и није сасвим задовољавајући поступак тумачења." Само *значење* је сложен феномен, који одређује много фактора, од којих један, можда најзначајнији, *контекст* који, између осталог, обухвата и "околности у којима се налазе читалац и аутор", као и све оно "што би могло бити релевантно". Међутим, иако је "значење ограничено контекстом", сам контекст је "неухватљив", односно "неограничен", тако да и могућа значења једног књижевног текста могу бити "неограничена". (Вид. Džonatan Keler, *Teorija književnosti (Sasvim kratak uvod)*, Beograd, 2009, str. 80-83.)

²³⁹⁰ Душан Недељковић, "Бугари као симбол у нашој народној лирској песми (Прилог психологији народа)", *СКГ*, књ. 16, бр. 1 (1925), стр. 366-372.

"Перо Бугарин", који "носи са собом свој народни тип", иако је "примио на себе идеал пријатељства" излазећи Мари у сусрет, "није се могао држати на тој висини", наводи аутор, већ је показао своју праве особине: "чулност, материјализам, лични интерес и егоизам, бацили су у прах и пепео Бугаринову дату реч (...). Тиме је он показао уједно шта је Бугарин (...). Сенсуалност тј. најужи егоизам, сметала им је као њихова типична црта (...)". Дакле, закључује аутор, када је српски народни песник хтео да створи "сенсулани и уско егоистични лик (...) који гази све што је најчовечанскије и најсветије", он је то учинио узимајући Бугарина као "модел".

На крају аутор уверава у "невиност" свог приступа, тиме што указује да су песме настала много пре свих трзавица између Срба и Бугара, док су још били у најбољим односима "под турским јармом". Оно што ми примећујемо јесте да је тумачење песама настало после многих "трзавица" између Срба и Бугара, у тренутку када они нису били у нимало добрим односима, и сматрамо да је управо тумачево време, а не време настанка песама, референтни оквир тумачења. Друга, не мање индикативна околност, јесте да односи Срба и Бугара датирају много пре "турског ропства", где аутор смешта корене "психолошког искуства". Трагови "народног сећања" допиру до нејасних дубина прошлих векова, у којима се мит и историја преплићу, и транспонују и појављују кроз време у различитим облицима народног стваралаштва. Свакако да се хиљадугодишње "народно искуство" не може научно елаборирати на основу двају "случајно" одабраних песама. Имајући у виду управо сву комплексност и растегљивост неемпиријског појма "народног искуства", указаћемо само на једну потенцијалну мањкавост ауторове методологије. Подсетићемо да је Цвијић, на чији се ауторите позива, тврдио да је израз "Бугарин" у српском народу широко коришћен као израз за човека "ниже врсте". Цвијић тврди да бугарски народ није ни постојао у време "турског јарма", у које Недељковић смешта "народно искуство" на које се позива. Он, међутим, термин Бугарин тумачи искључиво у смислу националне припадности. Можда је народни певач, певајући о Бугарину, имао у виду одређени друштвени слој, а не припадника нације? Вреди размислити о томе.

О бугарској "мржњи према Србима" као нечему усађеном у саму срж њиховог "карактера" пише **Драгиша Васић**, књижевник, новинар и публициста

између два рата. У свом делу *Карактер и менталитет једног поколења* (1919)²³⁹¹, у коме полемише са познатим француским социјалним психологом Гиставом Ле Боном [Gustave Le Bon], Васић износи тезу о томе да су Срби народ који не уме да мрзи, побијајући укоренеено мишљење које је постојало код савезника за време рата да Срби према Бугарима гаје патолошку мржњу, и на сваки начин гледају да им се освете. Васић наводи бројне примере који показују супротоно (као што је однос према бугарским заробљеницима у току рата, чињеница да се Срби, за разлику од Бугара, нису иживљавали над својим непријатељима итд). Васићу је, заправо, засметало, то што Ле Бон, у погледу "менталитета" изједначава све балканске народа (свима приписује "бугарске особине", као што су "крволоштво", "мегаломанија", "осветољубивост" итд). С друге стране, због суровости које су показали према Србима, Бугари заслужују мржњу (иако су Срби неспособни за то). Пошто мржња подразумева тачно одређени објекат према коме је усмерена ("не могу се мрзети сви, јер мржња је, на извештан начин, једна концентрисана ниска страст"), у случају Бугара она није могућа јер "неправда која се чини колективно", смањује капацитет те "страсне одвратности" и прелази у осећање "презрења". "И зато што се не налази прецизно одређени кривац, одвратност се расплињава у једно осећање које је више од страсти", тврди Васић.²³⁹²

Оспоравајући Ле Бонове наводе о томе да је историја балканских народа историја територијалних аспирација, Васић тврди да је историја Срба једна велика позорница натчовечанских напора да се досегне независност, борбе за слободу. Наводи историјске примере своје тврдње (од 1804. године), али када је дошао до 1885. године и рата са Бугарском (за који смо већ истакли да се тешко уклапао у "шему" о једино ослободилачким ратовима и борби за слободу, а да су Бугари увек били "подмукли" нападачи), Васић каже да је то рат који нису хтели Срби, већ "њихов владалац".²³⁹³ Без намере да улазимо у полемику са Васићем, који је донекле у праву (народ није био мотивисан да ратује са Бугарима), рећи ћемо само да су Бугари износили исте аргументе за рат са Србијом и Антантом 1915. године: рат није хето бугарски народ већ Фердинанд и његова околинина.

---

²³⁹¹ Драгиша Васић, *Карактер и менталитет једног поколења* (Нови Сад, 1919.), у: Одабрана дела, Београд, 1990, стр. 1-77.

²³⁹² *Исто*, стр. 15-16.

²³⁹³ *Исто*, стр. 18.

Настављајући да доказује како Срби никада нису хтели сукоб с Бугарима, и како су сви сукоби били само одбрамбени, Васић закључује да се на "менталном" нивоу Срби и Бугари никада нису могли разумети јер су потпуне супротности. А какви су Бугари у погледу "менталитета" – Васић даје њихову карактеризацију која је скуп најгорих и најодвратнијих особина које се могу приписати како појединцу, тако и читавом народу: "Јер Бугарин, то је комита. Тактиком комите он се служи у свим приликама живота: комита у борби, комита у политици, комита у науци, комита у приватним односима. Он све ради подмукло и из заседе. Заседа, то је сав његов смисао, сва његова снага и моћ. Менталитет целог бугарског народа, то је комитски менталитет. Бугарин представља звер што се по нужди привремено припитомила; засад без услова за међународни и друштвени живот; без части, без честољубља, без смисла за уметничко, за лепо, за идеал; он је нечист, неверан, незахвалан, уображен, бездушан, дрзак, дрзак, дрзак. У поређењу са Арбанасом, овај други је бескрајно поштен и хуман."²³⁹⁴ Васић закључује свој трактат мишљењем да, супротно Ле Боновим погледима, мир на Балкану није могућ не због "ратничког менталитета" балканских народа, већ због "ратничког менталитета" Бугара.²³⁹⁵

Васић је огорчен на Бугаре, што избија из сваке написане речи о њима. Међутим, треба разумети да је књига настала непосредно после рата, а да је Васић био учесник рата који је видео његову најгору "сценографију": прелазак преко Албаније, за коју је највише окривљивана Бугарска због напада 1915. године, као и страшне последице бугарске окупационе политике у Србији. Мишљења смо да не смемо олако судити са "удобне" временске дистанце, и у перцепцији послератне стварности од стране савременика потцењивати моћ и улогу коју су имале емоције и "слике" ратних ужаса које су се низале пред њиховим очима. После много година од догађаја, свакако је једноставније о њима просуђивати "хладне главе" (мада то није правило). Оно што, по нашем мишљењу, представља један облик лицемерја и неразумевања прошлости, јесте покушај да се са велике временске дистанце, и из једног потпуно другачијег политичког и вредносног окружења, деле "моралне лекције" и изричу "моралне пресуде" савременицима и њиховим схватањима и погледима који, гледано из угла садашњице, делују, у најмању руку, анахроно. Њихови ставови се не морају прихватити, још мање

---

²³⁹⁴ Исто, стр. 20.

²³⁹⁵ Исто, стр. 26.

понављати, али се моралне и политичке дилеме, како личне, тако и времена коме су припадали, морају адекватно вредновати приликом научног оцењивања.

На крају ћемо навести још једно гледиште врсног интелектуалца. Реч је о погледима које је изнео публициста, књижевник и издавач, искрени поборник југословенске идеје **Милан Ћурчин**. Његов кратки есеј *Бугари и Словенство*, својеврсни је "водич" кроз културну историју Бугара, виђену из угла интелектуалца који је, без икакве упитности, свој народ видео културно супериорнијим, па је са те "висине" и тумачио бугарску културу, дајући, притом, и "цртице" о "бугарском карактеру".

Ћурчин на почетку истиче да је због својих ставова о неопходности српско-бугарског зближења имао непријатности и трпео нападе у време Балканских, као и у Великом рату, јер је сматрао да би се у циљу постизања тог јединства Србија требала одрећи чак и неких својих интереса, односно "жртвовати чак понешто и од свог рођеног" (што се вероватно односи на Македонију или њен део – И.Р.) Трпео је, како каже, последице и због тога што је одувек истицао да Бугари нису Словени, чак и онда када је идеја о "југословенској заједници" чији би део били и Бугари, била званично пропагирана. За зближење са Бугарима био је, каже, из чисто прагматичних разлога, јер је у Бугарима видео "напредан народ у којег су развијене неке од оних позитивних особина које правој југословенској раси недостају, те којима би се могли приучити од Бугара: издржљивости, марљивости која не презире ситан рад, дисциплини, и услед тога, смислу за организовање". Ове би бугарске особине "кориговале", верује Ћурчин, "развијену интелигенцију и индивидуалност", особине карактеристичне за Јужне Словене, а које су криве за "разједињеност и сепаратистичке тенденције словенске природе".

Говорећи о томе како су Бугари само "неспоразумом" постали Словени, аутор наводи да "морално убоги татарски народ" никада није у потпуности "сварио" наметнуте му "спољашње ознаке југословенске", па су "варварски елементи" бугарског говора "кварили лепоту и ведрину нашег народног језика", а бугарски књижевни језик је "ослобађајући се свог расног основа" стигао до нивоа "српског сељачког говора". Аутор закључује да Бугари ничим нису обогатили "културни и духовни живот југословенских племена", већ да су се "у најбољем случају ограничавали на копирање и имитовање". Ћурчин наводи да су и сами Бугари били свесни културно-историјског сиромаштва које им приписује, а као доказ му служе речи знаменитог бугарског песника Ивана Вазова, који "јадикuje"

што Бугари нигде на својој земљи немају трагове свог историјског битисања (споменике, места битака, тврђаве, односно да су "бугарски дедови гинули без Косова и завета", како је гласио један од стихова песме коју аутор наводи). Србија је, по Ћурчину, била сушта супротност – препуна споменика и "живих успомена", са богатом културном традицијом, док њени песници певају о "славној прошлости" итд. Бугарске народне песме су само "препеви" о јунацима који нису бугарски (на пример Марко Краљевић), у њима нема "ничег оригиналног", као ни у бугарској књижевности уопште. Једино бугарско оригинално књижевно дело је "Баја Гање", јер "даје карактеристику Бугарина боље и пластичније него ико други", а управо у овом делу Ћурчин види и потврду својих ставова о "Бугарину-Татарину" који је супротност "словенској природи".²³⁹⁶

Ћурчинов текст представља пример дискурса о "расној културној надмоћи" словенске над бугаро-татарском "расом" и, у крајњој линији, Срба над Бугарима.²³⁹⁷ Иако, верујемо, без намере да понижава Бугаре, аутор је створио једну изразито контрастну "слику": са једне стране духовно и културно "безнађе и празнина"; са друге велика, готово "безгранична" културна традиција, духовни хоризонти вредни дивљења; са једне стране Бугари као "лоша копија", "недовршена имитација" Словенства; са друге Срби, као "расни примерак" словенске културне и духовне "надмоћи". Управо због тога, без обзира на ауторова почетна уверавања, његов текст не излази из стереотипних оквира дискурса о Бугарима.

---

²³⁹⁶ Milan Ćurčin, "Bugari i Slovenstvo", *Nova Evropa*, knj. 2, br. 5 (1921), str. 176-181. (Ћурчинов текст је изворно штампан 1917. године на енглеском језику. Пошто му је донео низ непријатности, одлучио је да га поново прештампа у *Новој Европи*.)

²³⁹⁷ Вид. М. Пантић, Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 380. Аутори о овом Ћурчиновом тексту истичу да има "програмски значај јер одређује, у основном, црте и смер уређивачке концепције *Нове Европе* када је реч о бугарским темама (...)" (*Исто*, стр. 379).

3.2. "Прво: покајати грехе":

Јавност и "нова Бугарска" Александра Стамболијског

"Сократ је мишљење светине називао
страшилима којима се плаше деца."²³⁹⁸

Марко Аурелије

Без претеривања се може рећи да је после рата Бугарска била најомраженија држава, својеврсни симбол трагедије и оличење зла које је задесило Србију. Чинило се да су бес и неповерење према Бугарима бесконачни. С друге стране границе, Александар Стамболијски је од својих ратоборних предходника наследио земљу "у дроњцима". Покушао је да је извуче из међународне изолације дистанцирањем од политике предратних елита. После своје трагичне смрти, Стамболијски ће у југословенској јавности постати "икона" "нове Бугарске", која је сушта супротност, у српској јавности омраженој, "фердинандовској" Бугарској. Мађутим, док је водио своју земљу, за највећи део домаће јавности био је "само Бугарин" коме не треба веровати. Јавност није имала разумевања за комплексну друштвено-политичку ситуацију у којој се Стамболијски нашао у својој земљи, нити је схватала габарите проблема са којима се суочавао. Истина, од јавности се то није ни могло очекивати непосредно после рата, у коме је Бугарска имала запажену улогу у трагедији која је задесила српски народ.

Непосредно после рата, злочини бугарских окупационих власти у Србији били су у фокусу јавне пажње. *Политика* током септембра 1919. године објављује серију извештаја под насловом "Не заборавите!", у којима доноси изводе из тротомне збирке извештаја међународне комисије за истрагу повреда међународног права од стране бугарских окупационих власти.²³⁹⁹ У првом тексту под поменутиим насловом, лист наводи да злочини нису дело појединаца, већ су чињени од "саме Бугарске, званичне и приватне (...)", која је системски радила на

---

²³⁹⁸ Marko Aurelije, *Samom sebi*, Beograd, 2014, str. 196.

²³⁹⁹ *Documents relatifs aux violations...* (вид. нап. 319).

"упропашћавању и затирању свега што је српско".²⁴⁰⁰ Коментаришући изјаве председника бугарске делегације у Паризу, који је за учешће у рату и кршење међународног права оптужио Фердинанда и Радославова, исти лист оптужује бугарску политичку елиту за поновни покушај обмањивања Европе, истичући да није први пут да Бугарска даје "свечана обећања" и да "хули на оне које је она до јуче дизала у небеса, и које ће опет сутра носити на рукама". Лист се пита какве су гаранције да се садашња Бугарска "посута пепелом" неће "поново претворити у ону преступничку, издајничку Бугарску".²⁴⁰¹ У још једном уводнику посвећеном Бугарској, аутор констатује да злочини бугарских власти "остављају далеко за собом чак и дивљаштва некултурних народа Средњег века", и да би за њих "мала казна била чак и истребљење целе Бугарске".²⁴⁰²

Ратни злочини и будући односа са Бугарском били су тема и скупштинских дебата, када је до изражаја дошао фактор *географске и националне условљености* политичких ставова и погледа: иако су готово сви осуђивали злочине, нису све реакције биле исте, нити су погледи на будућност југословенско-бугарских односа били истоветни. Разочарење, бес, острашћеност, тежња за осветом – неки су од емотивних аспеката реакција карактеристичних за посланике који су представљали области које су биле под бугарском окупацијом. Треба додати да су и неки *лични мотиви* – лична и породична искуства појединих посланика – свакако утицали на њихове ставове.

Већ почетком априла 1919. године, у својој интерпелацији влади, демократски посланици Радослав Агатоновић, професор историје и посланик из Ниша, и Димитрије Машић, посланик топличког округа, питали су председника владе Протића шта је учињено по питању одговорних за почињене злочине. Агатоновић је, образлажући интерпелацију, изнео низ крајње негативних квалификација на рачун Бугара: да "сви ми знамо, да су Бугари зликовци, да не поштују никакве принципе човечанства; у невољи призивају браћу да им притекну у помоћ, а када су они победиоци, онда они виде пред собом само непријатеља, ког убијају и мрцваре"; да се оно што су Бугари чинили у Србији "граничи са садизмом најнекултурнијег и најпоқваренијег племена човечанства на земљином шару", те да "у интересу човечанства такав народ не сме остати

---

²⁴⁰⁰ *Политика*, "Не заборавите!", 01. 09. 1919.

²⁴⁰¹ *Исто*, "Мир с Бугарском", 25. 09. 1919.

²⁴⁰² *Исто*, "Дан срамоте", 14. 10. 1919.

некажњен"; да "цео бугарски народ не заслужује да се упише у књигу човечанства, не заслужује да буде у друштву човечанства, не заслужује да му се пружи рука као човеку (...).²⁴⁰³ С друге стране, председник владе се сложио са њим да бугарски злочини "надмашују све грозоте" које су починили Аустријанци и Немци.²⁴⁰⁴

На једном од наредних заседања Димитрије Машић, који је део рата провео као интернирац у Бугарској, за злочине почињене од стране бугарских окупационих власти је рекао како "нема пера које би их могло описати", назвавши Бугаре "дивљим зверовима".²⁴⁰⁵

Предлог закона о мировном уговору са Бугарском претресан је септембра 1920 године. Известилац скупштинског одбора Чедо Костић, указао је на то да је Бугарска у Првом светском рату "отворено издала словенску идеју, погазила све обзире братства и захвалности и зарила дубоко нож у леђа својој сестри, огласила рат ослободитељки Русији и одричући своје словенско порекло, отворено стала на страну непријатеља словенства."²⁴⁰⁶

Радикал Илија Илић, посланик из топличког округа, Бугарску је означио као највећег непријатеља Србије и највећег кривца за "националну и државну катастрофу" Србије 1915 године, али је подржао усвајање закона о мировном уговору са Бугарском.²⁴⁰⁷

За разлику од Ивића, Машић се није држао "партијске дисциплине"²⁴⁰⁸, и изјаснио се против мировног уговора. За њега је питање уговора са Бугарском можда било "ништавно и споредно за поједине крајеве и појединце", али је за српски народ, посебно за онај део који је највише пропатио под бугарском окупацијом, оно било од посебног значаја, јер је Бугарска била "половину крива колико сви остали, што је наш народ оволико изгинуо и оволико економски

---

²⁴⁰³ СБ ПНП КСХС, књ. 1, стр. 286-295; Вид. и: Радослав Агатоновић, *Бугарска зверства (говор Радослава Агатоновића, народног посланика на XIV састанку Привременог народног представништва поводом интерпелације Агатоновића и Машића)*, Бања Лука, 1919.

²⁴⁰⁴ СБ ПНП КСХС, књ. 1, стр. 295-296.

²⁴⁰⁵ *Исто*, књ. 2, стр. 793-796.

²⁴⁰⁶ *Исто*, књ. 5, стр. 382-383.

²⁴⁰⁷ СБ ПНП КСХС, књ. 5, стр. 383-387.

²⁴⁰⁸ ДС је учествовала у влади на чијем је челу био радикал Миленко Веснић (друга влада Веснића од 18. августа 1920. до 1. јануара 1921.), која је Скупштини поднела предлог уговора о миру са Бугарском. (Вид. *Владе Србије*, стр. 288-289.)

упропашћен".²⁴⁰⁹ За Машића је, дакле, питање односа са Бугарском тема за српски народ, који има морално право, али и историјско искуство, да говори о томе. Машић је, даље, истакао да постоје они који мисле "да смо ми браћа са Бугарима", и разјаснио да "ми јесмо браћа били некада" са оним Бугарима од реке Искре до Дунава на северу, јер то је био "наш народ", док је "доњи елемент" био и остао "татарско монголско племе". Затим описује "прост бугарски народ" (онај "доњи елемент", како га је назвао), и то на основу својих искустава из интернације, речима да је он "свеснији и поштенији него цела њихова интелигенција, иако је полу дивљак, он је ипак зато бољи". То је народ који "нема појма шта је то породица (...) Једу за себе деца, за себе жене, за себе људи. Никад не седају да ручају заједно. Немају појма о породичном животу, а још мање о патриотизму. (...) То је менталитет такав, да мисли само на то, ко ће кога да превари. И мисле, да се у томе састоји сва мудрост."²⁴¹⁰ Машић је поменуо и личну трагичну историју у бугарским логорима, батињања и тортуру кроз које је прошао. Закључио је да неће бити никакве "заједнице" са Бугарима, док не "изумру три до четири генерације".²⁴¹¹

Радикал Алекса Жујовић је, баш као и Машић, исказао "непослушност" влади и изјавио да неће гласати за уговор са Бугарском. Напротив, оптужио је владу за пасивност, песимизам и апатичност, да је без борбе пристала на мировне услове. "Ми нисмо победиоци, него је победилац побеђена Бугарска", нагласио је, назвавши Бугаре "муклим, полудивљим Татарима". И код Жујовића је, баш као и код Машића, наглашен *национални моменат* – он наглашава да је "за свакога Србина срамно и стидно да прими такав уговор", јер би то било "огрешење о оне кости које леже на Брегалници и на Кајмакчалану".²⁴¹²

Да је свако "бринуо своју бригу", сведочи излагање посланика Јураја Бианкинија (ДС), који је само у пар речи, на најопштији начин поменуо уговор са Бугарском, а онда је нашироко почео да говори о уговору са Италијом, јер је сматрао да "апсолутно најкрвавија неправица" прети управо од овог уговора.²⁴¹³

Прилично помирљивим тоном говорио је социјалдемократа из Хрватске Вилим Букшег, наглашавајући помирљивост према Бугарима. Он је отворио

---

²⁴⁰⁹ СБ ПНП КСХС, књ. 5, стр. 394-398.

²⁴¹⁰ Исто.

²⁴¹¹ Исто.

²⁴¹² Исто, стр. 398-400.

²⁴¹³ Исто, стр. 387-393.

питање "несретних бугарских заробљеника по нашим сокацима" и позвао да се омогући њихов повратак кућама.²⁴¹⁴ У атмосфери када су детаљно и огорчено говорили о зверствима над српским становништвом, помињање да и на другој страни има "несретних", за српске посланике је могло зазвучати као провокација, иако је Букшег говорио у складу са идеологијом своје партије која је била антиратна и позивала на стварање Балканске федерације. Веома емотивно излагање Димитрија Машића, који је говорио после Бианкинија и Букшега, може се објаснити и као реакција на помирљива и крајње релативизирајућа излагања поменутих говорника.

Тома Поповић, радикалски посланик из јужних крајева, био је изричито против уговора. Поновио је Бианкинију да су "прилике у Сурдулици биле много страшније него прилике на Ријечи", нагласио да говори у име становника окупираних крајева али и целе Србије, да са Бугарском не може бити никаквог уговора, и позвао на стварање "једног кинеског зида" између Србије и Бугарске. Новог бугарског посланика у Београду Тодорова назвао је представником "једног варварског племена, једне дивљачке државе", поручивши му да се у српској престоници не може осећати сигурним, због чега је упозорен, на шта је Поповић одговорио да говори "оно што народ осећа".²⁴¹⁵

Посланик Будисав Грга Анђелиновић (ДС), Хрват по националности, покушао је да помири очигледно сукобљене националне тонове који су постајали све гласнији у скупштинској дебати. "Стража на Вардару није српска стража и крв, која би била проливена за одбрану Македоније, то неће бити крв само једног племена, то би била крв свих трију племена", говорио је, и упозоравао Софију "како ми свесни Хрвати и националисте осећамо југословенско јединство и да не делимо Македонију на српску и хрватску (...) она је наша; тко дирне у њу, дирнуо је у цео наш народ".²⁴¹⁶

На крају бурне дискусије, известилац Чеда Костић је расправу вратио у оквиру реалне политике речима да су "болне рекламације, које су пале од појединих говорника израз расположења целог нашег народа, али болне рекламације не играју никакву улогу у политици". Дискусију је окончао помирљивом, компромисном и "политички коректном" констатацијом да Србе и

---

²⁴¹⁴ Исто, стр. 393-394.

²⁴¹⁵ Исто, стр. 403-404.

²⁴¹⁶ Исто, стр. 406-408.

Бугаре повезују многа позитивна "заједничка дела" у прошлости (ослобођење Балкана од Турака), да "ситуација налаже" прихватање уговора, који ће постати основа за боље односе "за оба суседна, па и донекле и братска народа". Скупштина је прихватила предлог уговора о миру са Бугарском са 136 гласова за и 10 против.²⁴¹⁷

* * *

Ни "нова Бугарска" Стамболијског, као ни он лично, нису били поштеђени жучних критика и познатих стереотипа. Тако на пролеће 1920. године *Политика* оптужује Стамболијског да нуди савез Италији против Краљевине СХС, с намером да искористи кризу поводом "јадранског питања". Његови "фриволни покушаји за зближење са нама" служе му као покриће за "тајне смерове праве бугарске политике", оцењује лист.²⁴¹⁸ Када се захуктала дипломатска активност Стамболијског, и углед Бугарске почео да се мења набоље, *Политика* доноси серију уводних текстова (од краја септембра 1920. године до почетка 1921. године, за време Стамболијсковог "пута од сто дана"), чији је основни циљ био да разоткрије као неискрену и дволичну политику Бугарске и њеног лидера, и покаже како се ништа суштински, осим демагогије, није променило у бугарској политици. У једном од њих се истиче како је потребно да прође много времена пре него што Бугарска поврати поверење код српског народа – потребно је да Бугарска "у најширим својим слојевима" осети тежину положаја који је последица њене зле политике, и да се "менталитет" народа "у основи измени". Лист закључује да је "боље имати отвореног непријатеља, него подмуклог пријатеља".²⁴¹⁹ У другом тексту, Бугарској се поручује да прво, пре било каквог споразума, мора да "покаје" своје "грехе". Најбољи доказ да су Бугари "променили своју психологију, и да се са њима може радити без опасности од издаје", јесте потпуно и лојално извршење Нејског уговора. Међутим, на основу онога што је Стамболијски изјављивао путујући по Европи, лист закључује да су наде узалудне. Једина разлика између Стамболијског и његових предходника је у томе што су они "(...) имајући силу, цепали уговоре бајонетима, а нови шеф побеђене и

---

²⁴¹⁷ Исто, стр. 422-423.

²⁴¹⁸ *Политика*, "Стамболијски и Нити", 04. 04. 1920.

²⁴¹⁹ Исто, "Ми и Бугари", 25. 09. 1920.

понижене Бугарске мисли да их уништи дипломатским преговорима. Само су методе измењене, политички циљ остао је исти."²⁴²⁰ Стамболијском се, у наредним текстовима, замера да његове изјаве не прате дела; да је његова мирољубивост, која се не пориче, последица пораза Бугарске, а не искрене промене политике; као доказ се наводи неиспоручивање криваца и некажњавање оптужених за злочине.²⁴²¹ Лист је веома оштрим речима напао Чехословачку због изјава које је Стамболијски дао у Прагу, "на свом великом бајагењовском походу по Европи", и због обећања меродавних да ће се заложити за југословенско-бугарско зближење.²⁴²²

Политика је циљала да сруши, како је називала, "легенду" на којој је почивао морални и политички престиж Стамболијског, а то је његово противљење политици краља Фердинанда, објављујући оптужбе његових политичких противника да су се 1917. године најзначајнији представници БЗНС-а писмом обратили генералу Жекову, са предлогом да обори владу Радославова и формира нову владу у којој би партиципирао БЗНС, који је подржао ратне напоре Бугарске. Лист наводи и репресалије које је влада одмах предузела према политичким противницима који су објавили поменуто писмо, уз закључак да је "стара Фердинандова Бугарска, само у новој боји, и данас у пуној снази".²⁴²³ Коста Тодоров је реаговао писмом које *Политика* није хтела да објави у целини, али је одговорила текстом *Дволичност Стамболијског*. Тодоров је признао аутентичност писма Жекову, али је објашњавао да је то била тактика БЗНС-а са циљем обарања владе Радославова. Исказивање лојалности Централним силама у писму, Тодоров је објаснио покушајем да се завара краљ и његове "слуге". По доласку на власт, БЗНС би променио спољнополитички курс Бугарске. Чак и да су наводи Тодорова тачни, наводи лист, то само доказује "дволичност г.

---

²⁴²⁰ *Исто*, "Прво: покајте грехе", 28. 09. 1920.

²⁴²¹ *Исто*, "На адресу г. Стамболијског", 01. 10. 1920; "Циљеви г. Стамболијског", 06. 10. 1920; "Проширење Југославије", 16. 10. 1920; "Одговор г. Стамболијском", 15. 11. 1920; "Г. Стамболијски је Бугарин", 25. 11. 1920.

²⁴²² *Исто*, "Стамболијски у Прагу", 25. 12. 1920. Због овог текста, чехословачки посланик у Београду је контактирао уредника *Политике* Јована Тановића и директора Слободана Рибникара, за кога је веровао да је аутор текста. (Вид. Доклад на Посолството на ЧСР в Белград, 27. 12. 1920. (ЧИ/Г, док. 38, стр. 90-93).

²⁴²³ *Политика*, "Стамболијски и Фердинанд" 23. 01. 1923.

Стамболијског и чини да се он ни по чему не разликује од својих предходника".²⁴²⁴

У исто време, *Српски књижевни гласник* објављује два текста из пера двојице дипломата – Милана Ђ. Милојевића и Димитрија Поповића. Они анализирају актуелну политику Стамболијског у ширем контексту бугарске спољне политике последњих деценија, тражећи њену генезу у "особинама" и "менталитету" бугарског народа.

Милан Милојевић у својој анализи²⁴²⁵ истиче "дволичност" као главно историјско обележје бугарске спољне политике. Извориште такве политичке тактике није видео у државницима и политичарима, нити у историјским околностима, већ у "психичким и моралним особинама бугарског народа". С тим у вези, Милојевић истиче да је било погрешно увређе великих сила да је Феринанд, за кога каже да је био "више охол него паметан", био оличење "највише воље" у својој држави – напротив, "његове владалачке делатности биле су резултат психичких особина и моралних схватања народа којим је владао". "Гоњен нижим саможивим инстинктом" народ није био натеран од стране Фердинанда, већ је његов "татарски отимачки атавизам потчинио себи све, па и вољу краља Фердинанда", чиме је надвладао "принцип" који је дефинисао бугарски политичар Петко Каравелов, да Бугари увек "музу краву која даје више млека".

Што се тиче политике Стамболијског, Милојевић у њој види лажно "србофилство" и "мирољубље" Стамболијског. Инсистирањем на уласку у федерацију са Југославијом, Бугари настављају да раде против Србије, јер жели да у Југославији сарађују "са оним елементима који су били приврженици Хабзбуршке куће". Зато Бугари "још увек чувају у свежој успомени" план о подели Србије са Бечом и Пештом, где би река Морава била граница између "Велике Хрватске и Велике Бугарске". Милојевић, истина, истиче како му није била намера да "распирује мржњу" и "води борбу против Бугара", према којима гаји "пријатељско расположење", већ да им укаже да је политичка доследност у њиховом интересу, за шта је неопходна "морална рехабилитација" Бугарске.

---

²⁴²⁴ Исто, 29. 01. 1921.

²⁴²⁵ Милан Ђ. Милојевић, "Тактика Бугарске", СКГ, књ. 1, бр. 4 (1920), стр. 275-282.

Сличне оцене даје и Димитрије Поповић²⁴²⁶, који дајући репроспективу бугарске политике од њене независности, истиче да су Бугари "иако су последњи међу балканским државама и по скорашњем постојању, и по степену културе", својом "грабежљивошћу" на Балкану створили "несношљиво стање". Они су у своју политику увели два посебна "метода": "обману" и "превртљивост, која је покадак прелазила у вероломство". Због тога је Бугарска постала "политичка опасност за суседе". Затим Поповић са анализе општих особености бугарске политике, прелази на историју српско-бугарских односа, и констатује да су се сви "наши искрени покушаји да су се споразумемо са Бугарима (...) разбијали о нелојалност и окорелу непопустљивост Бугарске." Што се тиче актуелних односа, Поповић не верује Стамболијском, оптужује га за неискреност и констатује да, без обзира на његова уверавања, "нема разлике између старог и новог стања". Осим политичких разлога, Поповић је против било каквог приближавања Бугарима и због "осећања нашег народа", јер "где осећање пресуђује, ту није потребна никаква аргументација: сам факт, у неколико речи, показује сву снагу разлога." Бугари су се "свирепошћу дивљих људи" и "нарочитом мржњом" односили према Србима за време рата. Но то није "вештачки изазвана мржња, по команди", већ "дубока и урођена мржња" према Србима.

Најдетаљнији "портрет" Бугарске под Стамболијским дала је *Политика* у четрнаест текстова објављених током новембра 1921. године, под заједничким насловом *Бугарска после рата*, у којима су, са нескривеном критичношћу и иронијом, анализирани кључне појаве политичког живота Бугарске: однос владе и ВМРО-а, Стамболијски, наслеђе предратне политике, војска, политичке прилике, БЗНС, унутрашњи сукоби итд. Важност теме потврђује чињеница да је аутор текстова био један од уредника листа Момир Милојевић, који је своје извештаје писао из Софије, очигледно послат да изблиза проучи земљу којој је лист у протекле две године посветио стотине различитих текстова. Први текст *Земља атентата* почиње приказом низа сумњивих убистава у Софији, завршно са убиством Димитрова, и закључком аутора да су политичка убиства део бугарске традиције, "један дубоко укоренењен и сасвим обичан обичај у јавном и политичком животу Бугарске".²⁴²⁷ О обрачуну владе и ВМРО-а пише као о унутрашњој ствари,

---

²⁴²⁶ Димитрије Поповић, "Наше држање према Бугарској", СКГ, књ. 2, бр.1 (1921), стр. 41-49.

²⁴²⁷ *Политика*, 01. 11. 1921.

о убиству Димитрова као последици тих унутрашњих размирица, а не пројугословенске политике владе, што је званична Софија често умела да потенцира.²⁴²⁸ Милојевић упоређује изјаве Стамболијског и његова дела, и констатује неслагање – није изручио нити судио оптужене за злочине (хапшење Чапрашикова било је само форма, јер је пуштен одмах пошто је Димитров примљен од стране Пашића); Стамболијски се састаје са непријатељима Краљевине СХС, док пропагира зближење; он се одриче Македоније, а бугарска деца још увек уче из "шовинистичких уџбеника", као у време краља Фердинанда.²⁴²⁹ Он раширено веровање о антантофилству Стамболијског назива великом заблудом и наводи његове изјаве уочи рата, и изјаве његових бивших сарадника, као доказ.²⁴³⁰ Милојевић излаже критици и начин владавине Стамболијског – до детаља износи аргументацију Димитрија Драгијева, оснивача БЗНС-а који се сукобио са Стамблијским и оптужио га за безпримерно властољубље, ауторитарност, корупцију итд. Фердинанд је отеран, али је његово наслеђе живо и даље у "лику" режима Стамболијског.²⁴³¹

Нема сумње да је Милојевићева "слика" Бугарске и Стамболијског била доминантна у јавности. Међутим, нису сви писали у *Политикином* "духу". Разлика је била једино у томе што је *Политика* представљала медијског великана, док су "пробугарски" листови били маргиналне појаве на јавној сцени. Један од њих је и београдски *Прогрес*, лист либералних, антирежимских, проруских и словенофилских схватања, који је излазио 1920 године (власник је првобитно био Сима Пандуровић, а један од чланова редакције Драгиша Васић). Лист се, уз "меку" критику бугарске политике према Србији и Србима и њеног антисловенства, залагао за улазак Бугарске у југословенску државу као "четвртог југословенског племена"; противио се одузимању бугарских "старих територија" (Цариброд и Босилеград); позивао на репатрирање преосталих бугарских заробљеника; хвалио успех Стамболијског на унутрашњем плану, његове "државничке способности, радну снагу и смелост"; позивао на праштање

---

²⁴²⁸ Исто, "Македонствујушчи у Софији", 02. 11. 1921.

²⁴²⁹ Исто, "Речи и дела", 07. 11. 1921.

²⁴³⁰ Исто, "Фердинандовштина", 12. 11. 1921.

²⁴³¹ Исто, "Фердинанда нема-али...", 18. 11. 1921.

"неваљалом брату" (бугарском народу) као залог будућег јединства итд.²⁴³² Још један од пробугарских листова био је *Југословенски народ*, који је излазио краткотрајно (од августа до средине децембра 1920. године).²⁴³³ Бугарско Посланство у Београду је предлагало својој влади да лист финансијски помогне како би опстао и представљао базу њене агитације за југословенско-бугарско зближење.²⁴³⁴ Карактеристичан је пример београдског листа *Видело*, гласила некада моћне Српске напредне странке (која се после рата утопила у новоосновану Демократску странку). Лист је прешао пут од изразито антибугарског, до изразито пробугарског. Током 1921. године, лист доноси више чланака препуних негативних стереотипа о Бугарима. Лист је против зближења са Бугарском, и позива на сузбијање оних "струја" које би се одазвале бугарским позивима. "Фаталном грешком" сматра то што савезници 1918. године нису дозволили српској војсци да запоседне бугарску територију, па су Бугари остали некажњени. Упорност Стамболијског у политици зближења за лист је иритирајућа. "Чистокрвни Бугарин, он је као они торбари који се, кад их избаците кроз врата, врате кроз прозор: ништа му не одузима истрајност и наметљивост, ни најгрубље одбијање". Његова "наметљивост" има успеха једино код "антидржавних елемената". "Они који код нас проповедају зближење са Бугарима, нису извесно били у Сурдулици, где не можете нигде откопати земљу, а да не запнете за кости српских мученика које су Бугари дивљаци боли и убијали".²⁴³⁵ Лист је оштро критиковао Пашића зато што је примио Димитрова (маја 1921).²⁴³⁶ У једном каснијем тексту посвећеном "карактеристикама Бугара", истиче се да је велика грешка западних сила што су одговорност за сукобе на Балкану приписали бугарским политичарима, јер су политичари "резултат карактерних особина народа". Бугарин је "у својој наивности превртљив и неискрен до крајности. Сам поглед његових очију одаје човека сумљивог морала и сумњивих вредности". Он је "примитиван" и "изразито груб", "није нежан", он "не осећа", "не може да буде

---

²⁴³² *Прогрес*, "Југославија и Бугарска", 27. 07. 1920; "Док Бугарска ради, код нас годишњица кризе", 31. 07. 1920; "Бугарски заробљеници", 21. 08. 1920; "Зближење с Бугарском", 08. 09. 1920; "Стамболијски у Лонодону", 17. 10. 1920.

²⁴³³ Лист Друштвено-политичког клуба "Народ", излазио у Београду. Власник и главни уредник листа био је Ђурђе Јелинић. (Вук Драговић, *Српска штампа између два рата. Основи за библиографију српске периодике 1915-1945*, Београд, 1956, стр. 90).

²⁴³⁴ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 1117, л. 13.

²⁴³⁵ *Видело*, "Наша политика према Бугарској" (два дела), 16/21. 01. 1921.

²⁴³⁶ *Исто*, "Г. Димитров у Београду", 02. 06. 1921.

топао, да се загреје". Оно што су Бугари починили у Србији "одаје њихово беспримерно крволочство и њихов инстинкт за рушењем". Бугарин је "неинтелегентан". "Њихове дебеле главе, украшене кинеско-јапанским очима, неспособне су да схвате лепо и разуму шта је добро". Сводећи своје утиске о Софији, аутор закључује да се "на људима, као на зградама, осећа грубост, нескрупулозност дивљаштва".²⁴³⁷

Лист који је био на "првој линији" антибугарске реторике, од почетка 1922. године, радикално мења свој дискурс, критикује југословенску политику према Бугарској као шовинистичку, залаже се за зближење. Као такав, лист је неколико месеци, наравно тајно, финансиран од стране бугарског Министарства спољних послова и вера, све док се односи нису побољшали, када је Стамболијски одлучио да престане са финансирањем. После деветојунског преврата, представници листа обратили су се бугарском Посланству (отправнику послова Минчеву) са молбом да финансијски помогне обнављање листа, сада под називом *Ново видело* (како би се дистанцирали од ранијег "напредњачког *Видела*").²⁴³⁸

Пролеће и лето 1922. године обележили су нови потреси у односима двеју држава. Почетак организованог дејства комита био је повод београдској штампи да "објави рат" бугарској влади. Штампана је од марта, а посебно од почетка маја, готово свакодневно доносила вести о комитским припремама, сарадњи са албанским и турским комитетима, борбама са комитским четама у Македонији, одговорности бугарске владе итд.²⁴³⁹ Посебно жесток је био ударни текст у *Политици*, у коме се тврди да "корени зла нису у Јужној Србији, већ у Софији", те да се комитски проблем не може решити само деловањем на југословенској страни. Аутор текста упозорава да поред "правних и моралних" аргумената, Краљевина СХС има и онај "који највише значи на Балкану", а то је сила, јер "велика и моћна Југославија не сме допустити да је једна разорена земља узнемирује." Шта год да влада уради по питању комитске претње, пише лист, неће бити довољно "ако се ограничи само на нашу државну територију".²⁴⁴⁰ *Правда* пише да су комите приликом упада носиле "бугарске државне шињеле"; да је

---

²⁴³⁷ Исто, "Бугарске карактеристике", 28. 07. 1921.

²⁴³⁸ ЦДА, ф. 176К, Оп. 4, а.е. 2937, л. 96-97. (Судећи према библиотечким каталозима, изашао је само један број листа *Ново видело*).

²⁴³⁹ D. Todrović, *Jugoslavija i balkanske države*, str. 164-165.

²⁴⁴⁰ *Политика*, "Софија је одговорна", 11. 03. 1922.

Стамболијски "нови главни шеф комитацијске политике"; да су "војничке мере једино средство које ће софијској управи утерати памет у главу"; позива трговце да не путују у Бугарску, "јер тамо падају главе усред дана", и бугарски трговци, баш као и држава, "не држе реч".²⁴⁴¹

Политика је боравак бугарског премијера на Ђеновљанској конференцији пропратила карикатуром (сл. 1) на којој Стамболијски, попут чувене Роденове скулптуре, смишља како да "подвали" Србији у погледу плаћања репарација ("Какву ли ћу сад подвалу да измислим, да Србији не платим?")

Писање *Времена* је било контрадикторно. У једном од коментара који се бави унутрашњим односима, истиче се да је за југословенске интересе Стамболијски бољи од својих опонената, опозиционих странака, наводећи његов говор у Собрању да Бугарска мора да плати јер није учинила ништа да спречи улазак у рат, већ је потпала под "опште безумље".²⁴⁴² У коментару поводом владиних мера против Бугарске због комитских припрема, лист позива да се предузму оштре мере, али додаје да је Стамболијски "стран бандитским подвизима". То што је Софија "гнездо" завере, говори да Стамболијски "нема снаге и моћи" да заведе ред. Лист не прејудуцира директну одговорност бугарске владе.²⁴⁴³

Софијски мислилац у Ђенови.

Стамболијски — Какву ли ћу подвалу сад измислим, да Србији не платим?!

Сл. 1. "Софијски мислилац у Ђенови" (*Политика*, 09. 05. 1922)

²⁴⁴¹ *Правда*, "Бугарски шињели", 06. 06. 1922; "Мере против Бугарске", 27. 06. 1922; "Не опсадно стање-већвојне мере", 04. 07. 1922; "Трговци, не идите у Бугарску!", 08. 07. 1922.

²⁴⁴² *Време*, "Стање у Бугарској", 29. 06. 1922.

²⁴⁴³ *Исто*, "Докле ће нас убијати", 01. 07. 1922.

С друге стране, коментаришући састав бугарске делегације на заседању Савета Друштва народа у Лондону (Коста Тодоров, Симеон Радев, Димитар Мишев, Никола Милев и др.), где се одлучивало о спору Бугарске са суседима, лист наводи да је делегација састављена "од чланова македонског комитета и бивших комита", и додаје да је "штета што ова делегације (...) није одевена у комитско одело".²⁴⁴⁴ Већ у једном од следећих бројева, бугарска влада се најдиректније оптужује за организовање комита.²⁴⁴⁵ Лист не заборавља ни да, кроз познату стереотипну матрицу, сатиричном песмицом још једном "портретише" Бугарску: "Час Татарин, Словен/ Данас ко и лане/ Прво русофили/Што мрзе Германе; Затим русофоби/Сва та чуда разна/ Тврде: Бугаре је/Мимоишла казна; У јагњећој кожи/Курјак није јање/Бугарин у фраку/Опет Баја Гање".²⁴⁴⁶ Овакво писање *Времена*, неформалног гласила МИД-а, може се довести у везу са радом Савета Душтва народа – лист је заострио свој антибугарски дискурс управо у време када се одлучивало о евентуалној одговорности бугарске владе за комитске активности. То је био део пропагандне борбе за утицај не само на домаће, већ и европско јавно мњење.

Посета Стамболијског Београду пропараћена је, углавном, сумњичавим оптимизмом. *Правда* пише да, због некоректног држања Бугарске, нису испуњени услови за састанак Стамболијског са југословенским званичницима. Ако Бугарска намерава да остане при захтевима у вези са ревизијом мировног уговора и отварањем питања мањина, онда нема речи чак ни о коректним, а посебно не о блиским односима.²⁴⁴⁷ За *Време* је посета бугарског премијера "политички догађај од првокласне важности". Лист се нада "новој ери" у односима, и "ведријим данима" за Балкан. Уз неминовно подсећање на прошлост, Сурдулицу као "вечном споменику братске свирепости", "татарско порекло" бугарског "карактера" које представља увек "живу опасност" за све бугарске суседе, лист позива да се мисли "на дане који долазе", уз констатацију да "човек мора да чини компромисе и са разбојницима ако другачије не може да буде". Ове "тешке речи" се односе на прошлост, и последица су историјског искуства, а не на будућност чији је Стамболијски представник, кога лист назива "паметним човеком" и "добрим

---

²⁴⁴⁴ *Исто*, "Бугарска пред Лигом народа", 12. 07. 1922.

²⁴⁴⁵ *Исто*, "Проблем безбедности Јужне Србије", 23. 07. 1922.

²⁴⁴⁶ *Исто*, 15. 07. 1922.

²⁴⁴⁷ *Правда*, "Услови за г. Стамболијског", 09. 11. 1922.

државником". Бугарској треба дати излаз на Егејско море, и за то јој треба пружити "платонску потпору". Од Стамболијског треба тражити одређене гаранције: окончање комитског питања, одрицања од Јужне Србије.²⁴⁴⁸ Приметићемо да је лист описујући га као "човека будућности", Стамболијском дао својеврсни морални легитимитет пред српском јавношћу. Као неформално гласило МИД-а, лист је морао да балансира: између антибугарских осећања јавности и потребе да се оправдају преговори са представником омраженог суседа. Исти лист је углавном позитивно окарактерисао изјаве Стамболијског београдској штампи, подвлачећи несумњиву искреност бугарског премијера, уз упозорење да би, због својих речи, могао да заврши као Александар Димитров.²⁴⁴⁹

Изјаве Стамболијског пропраћене су интересантном карикатуром (сл. 2) на којој је приказан како залива стабљику "српско-бугарског споразума", чији су плодови љуте папричице. Стамболијски се пита "Да је залијем мало, да не буде сувише љута". Ова карикатура одражава снажан утисак који су изјаве Стамболијског оставиле на јавност, можда чак и утисак да су изјаве претерано оптимистичне.

Сл. 2. "Стамболијскова башта" (*Време*, 12. 11. 1922.)

Осим, углавном, уравнотежених коментара главних листова, постојали су и они са крајње категоричким ставовима: *Нишки гласник* не верује у искреност Стамболијског, "верног представника свог народа", да се одрекао бугарских претензија на Македонију, већ његове речи, као и његову посету, посматра као

²⁴⁴⁸ *Време*, "Г. Стамболијски у Београду", 10. 11. 1922.

²⁴⁴⁹ *Исто*, "Изјаве г. Стамболијског", 11. 11. 1922.

тактику Бугарске да пронађе савезника у за њу важним питањима.²⁴⁵⁰ Београдска *Трибуна* је још критичнија. За њу је Стамболијски "превртљив и лукав", за време рата је помагао владу Радославова, а изјавама у Београду помагао опозицији у Бугарској да уједини све Македонце. Видевши да се "истрчао", Стамболијски је пожурio да ублажи своје изјаве, коментарише лист, и закључује "да је заблуда ако се мисли да уопште постоји нова Бугарска". Стамболијски се и даље служи "манирима и средствима политичара старе Бугарске", и не треба веровати његовим изјавама.²⁴⁵¹ С друге стране *Република*, лист Републиканске странке, говото егзалтира пред речима Стамболијског: он је "превазишао самог себе", и не само да је говорио "потпуно искрено", већ је и "органима говора рефлектовао најинтимније државничке замисли". Долазак Стамболијског је "први камен темеља" за зближење, "завет нараштајима" да судбину двају народа учине "једном недељивом". Лист критикује "глупа питања" која су бугарском председнику постављали поједини "монархистички представници штампе".²⁴⁵²

3.3. "Пећина разбојника и узурпатора...": "Цанковљева Бугарска" у јавности

Период у којем је Бугарском управљала влада Цанкова, био је један од најтежих у југословенско-бугарским односима током 1920-их година. Догађаји у Бугарској су се у Краљевини СХС пратили са пуно пажње, али и емоција. Јавност се нарочито интересовала за рефлексију унутрашњих догађаја на бугарску спољну политику и југословенске интересе, коментаришући "бугарске догађаје" на начин који је показивао намеру да се источни сусед прикаже као "балканска парија", хаотична и несигурна држава, "земља завера, терора и страховладе", итд. Домаћој, али и међународној јавности, пласирана је "слика" о држави којој се не може веровати, и која представља опасност за мир на Балкану.

---

²⁴⁵⁰ *Нишки гласник*, "Две посете", 10. 11. 1922; "Шаренило Стамболијског", 21. 11. 1922.

²⁴⁵¹ АЈ, 305-44-78, *Трибуна*, "Г. Стамболијски се одриче својих изјава о Македонији које је учинио у Београду (Бугарска остаје увек иста)", 20. 11. 1922. (исечак)

²⁴⁵² *Исто*, Република, "Нова Бугарска г. Стамболијског", 11. 11. 1922. (исечак)

Јавност је путем штампе, али и других средстава јавног оглашавања (плакати), о догађајима у Бугарској створила корпус "слика", које обогаћују садржаје оних већ постојећих стереотипа и представа о Бугарима и Бугарској. "Морална инфериорност", "дволичност", "свирепост" и друге "особине" Бугара, добиће нове димензије, у складу са "контекстуалним доменом" тј. новонасталим политичким околностима. Управо ће овај измењени контекст условити другачију перцепцију односа између "старе" (коју симболизује цар Фердинанд) и "нове" (коју симболизује Стамболијски) Бугарске. "Нова" Бугарска ће добити ново значење у јавном дискурсу. После деветојунског преврата, она више неће бити третирана као наставак "старе" под "лажном маском" мирољубивости и пријатељства, већ ће у лику Александра Стамболијског добити ореол "мученика" за "праведну ствар". Тако ће сам Стамболијски и његова "Нова Бугарска", доживети трансформацију од "жртве" негативних стереотипа, до главних протагониста једног новог позитивног стереотипа о "мученичкој новој Бугарској", која је у поразима доживела делимичну моралну катарзу (наставак "моралног прочишћења" се и надаље очекивао од Бугара), препознала своју "словенску душу" и кренула "правим путем". Као да се "слика Другог" цапа на две међусобно опозитне "слике", при чему ће ова друга само допринети екстремизације оне прве.

Преврат од 9. јуна је у Краљевини СХС, посебно у њеном српском делу, изазвао узбуђење и пажњу као ниједан страни догађај пре ни после тога током 1920-их година. Пад Стамболијског штампа је пропратила до детаља. Грађанска штампа је једногласно стала на страну режима Стамболијског, а преврат осудила као непријатељски чин који непосредно угрожава интересе Краљевине СХС. Превратничку владу је оценила као узурпаторску, антисрпску и антијугословенску.

Штампа је алармирала јавност пласирајући "слику" о преврату као догађају који угрожава животне интересе југословенске државе, посебно српског народа. Та велика опасност виђена је, пре свега, у чињеници да су преврат извршиле снаге "старе Бугарске", тј. "предратне, мрачне Бугарске чији је болесни шовинизам имао само један циљ: уништење Србије"²⁴⁵³; да је преврат Бугарску вратио "на стари пут, у стари режим"²⁴⁵⁴; да представља покушај да се "васпостави режим који је

---

²⁴⁵³ *Политика*, "Револуција у Бугарској", 13. 06. 1923.

²⁴⁵⁴ *Правда*, "Бугарски револуционари се учвршћују", 11. 06. 1923.

познат као србофобски"²⁴⁵⁵; да победа превратника значи "дизање из мртвих ратне Бугарске", тј. победу "оне Бугарске која се још није помирила са својом судбином"²⁴⁵⁶; да се "вратила поново предратна повампирена Бугарска."²⁴⁵⁷ За *Правду* је преврат исто што и "припрема ратне акције против наше државе".²⁴⁵⁸ *Време* пише да изгледа као да "мир не постоји више, и као да изнад свих глава виси, било у ближој, било у даљој будућности, нови рат"; на Балкану "не може бити мира док Бугарска буде била у стању да заигра крваво коло", и закључује да треба учинити све да нови режим у Бугарској не опстане, јер ће, у противном, бити узалудне "све жртве које смо поднели да се ослободимо страшног бугарског кошмара и оних костурница које су нам Бугари тако обилно и јефтино посејали по нашој несрећној Србији."²⁴⁵⁹ Јован Јовановић-Пижон (које је у *Српском књижевном гласнику* објављивао под псеудонимом "Иностранци"), истиче да преврат "за нас значи нов период трзавица, заплета, сукоба и ратова", јер "поново отвара питања о долини Вардара, Струме и Марице", због којих су са Бугарима већ вођена три рата. Закључује да после пада Стамболијског "мир на Балкану више није сигуран", и да се регион "враћа у оно стање у коме га је затекао рат 1914 године."²⁴⁶⁰ За Нинчићев *Нови живот* спољна политика нове бугарске владе је јасна: "То је политика експанзивности, политика жеље за хегемонијом Бугарске на Балкану, политика интрига и слабљења ауторитета својих суседа, политика Великог Бугарског Царства на целом Балканском полуострву".²⁴⁶¹

Осим главне поруке јавности о повратку "старе Бугарске", не мање важна порука штампе била је да је главни извођач преврата ВМРО, и да је Тодор Александров његова сива еманација. Описујући стање у Софији, *Политика* наводи како су се "кроз варош размилеле читаве руље комита, које оргијају у славу задобијене победе."²⁴⁶² Нешто касније исти лист пише да је Александров "стварни господар Бугарске", који је "наместио своју владу у Софији", док је

---

²⁴⁵⁵ *Политика*, "За енергичне мере", 14. 06. 1923.

²⁴⁵⁶ *Време*, "Значај бугарског преврата", 12. 06. 1923.

²⁴⁵⁷ "Политичке прилике у Бугарској", *Нови живот*, књ. 14, св. 11 (1923), стр. 326.

²⁴⁵⁸ *Правда*, 11. 06. 1923; "Наша спољашња политика", 13. 06. 1923.

²⁴⁵⁹ *Време*, "Бугарска се оружа", 14. 06. 1923.

²⁴⁶⁰ "Спољна политика: преврат у Бугарској", СКГ, књ. 9, бр. 2 (мај-август 1923.), стр. 364-367.

²⁴⁶¹ Као у нап. 2457.

²⁴⁶² *Политика*, "револуција у Бугарској", 10. 06. 1923.

Цанков само "његов експонент".²⁴⁶³ За *Време* је улога ВМРО-а у преврату "најважнија" – "фигура" Тодора Александрова се уздиже "изнад свих малих и ситних лица која су помпезно заузела портфеље поједних министарстава." Он и његове војводе су "преторијанци нове владе и њене политике".²⁴⁶⁴

Овде ћемо се накратко зауставити и покушати да проширимо аналитички оквир писања штампе, посматрајући га у светлу ширих политичких процеса. Поруче упућене јавности о очекиваним последицама преврата ("готово је са миром", "ново ратно стање" итд.), о којима се пише као о неминовним у догледној будућности, као да су имале за циљ застрашивање и мобилизацију јавности према *новом-старом* спољном непријатељу, "подгревање" расположења у правцу хомогенизације јавности, услед егзистенцијалне угроженост државе. Стално подсећање на 1915. годину, једну од најтрагичнијих година модерне српске историје, и на улогу Бугарске и националној трагедији, није могло да не изазове осећање страха и непосредне угрожености. Страх представља, осим једно од базичних индивидуалних осећања, и моћно "политичко оружје", "ресурс за успостављање друштвеног заједништва", али и унутрашње контроле.²⁴⁶⁵ Објекат страха може бити мало или нимало реалан ("било шта се може представити као опасно, ако се информација изнесе на довољно једностран начин"²⁴⁶⁶), али је у конкретном случају он морао изгледати сасвим реалним, јер је био потврђен недавним историјским искуством. Ако се има у виду да је унутрашња политичка ситуација била крајње затегнута, није искључено да је читав реторички спектрум везан за преврат имао и унутрашњополитички мотив, јер "појачана спољна дистинкција води ка јачању унутрашњег јединства".²⁴⁶⁷ Изгледа да је овде реч о комбинацији реално постојеће опасности од озбиљног сукоба, која је у том тренутку била минимална, и информационом политиком изазваног застрашивања јавности.

---

²⁴⁶³ *Isto*, "Док Цанков говори, Александров ради", 24. 06. 1923.

²⁴⁶⁴ *Време*, "Значај бугарског преврата", 12. 06. 1923; "Бугарска се оружа", 14. 06. 1923.

²⁴⁶⁵ Вид. Laš Fr. H. Svensen, *Filozofija straha*, Beograd, 2008, str. 110-131.

²⁴⁶⁶ *Isto*, str. 22.

²⁴⁶⁷ J. Asman, *n. d.*, str. 158; Комплексно је питање колико је "бугарска опасност" била фактор у политичким процесима, али индикативно је да је, на пример, опозиција у једном од преломних тренутака унутрашње политике, оптуживала власт да користи управо ту опасност како би политички уцењивала. Тако један опозициони лист пише: "При одлучивању о кризи, Пашић ставља на знање круни опасност проблема који су до данас били његова специјалност. Ко ће, ако неће он, бринути бригу о бугарским стварима?" (*Одјек*, "Разговори са Софијом", 01. 05. 1924.)

Оно што је највише заокупљало пажњу јавности била је судбина Стамболијског и његов отпор побуњеницима. "Слика" Стамболијског у штампи превазишла је реалне димензије његове политике и његове, неоспорно велике, улоге у политичком животу Бугарске и у југословенско-бугарским односима. За Стамболијског су везиване све наде у преокрет ситуације. Све до потврде да је убијен, штампа је детаљно и навијачки писала о борбама које је водио против превратника. "Изгледа да су сељаци најјачи" и да су "владине трупе потучене", задовољно је писала *Правда* на дан хапшења Стамболијског; "Стамболијски побеђује", гласио је наслов извештаја, у коме се говори о "паници која је завладала у Софији од победа које постижу сељаци Стамболијског", и о томе да је он "апсолутни господар у Северној Бугарској".²⁴⁶⁸ Сутрадан, када је земљораднички вођа већ био мртав, исти лист пише да је тешко рећи "ко ће бити победник у грађанском рату".²⁴⁶⁹ Хапшење и смрт Стамболијског су за београдски дневник представљали "најтежи губитак". Смрћу Стамболијског "завршено је учвршћивање старог режима" и "више се не могу гајити наде о каквој контрареволуцији у Бугарској"; "страх и трепет ће завладати у суседству", "ствари ће даље ићи путем којим су ишле 1915 године", а у Бугарској се више "никада неће појавити човек који ће смети да помисли на пријатељство са нама."²⁴⁷⁰ И *Време* је, на крају једног опширног коментара, писало да је "много изгледа да ће Стамболијски успети да сам обори узурпаторе"²⁴⁷¹, док је *Политика* била обазрива, напомињући да је "потпуно у менталитету Бугара да приклоне главу пред оним, који успе да приграби власт у своје руке".²⁴⁷² Када је било јасно да је побуна пропала, лист је коментарисао да "(...) бугарски сељаци прилазе новом режиму и одричу се Стамболијског као Пилат Христа".²⁴⁷³

Трагичном крају Стамболијског штампа је посветила обимне панегирике. У једном од таквих текстова, који готово да сакрализује земљорадничког вођу, истиче се да цео српски народ, "са пијететом којим се одаје последња почаст најдражима и најмилијима", жали трагични крај "једног Бугарина", што се није могло замислити "пре неколико месеци", и пита се "ко је тај чудесни Бугарин, син

---

²⁴⁶⁸ *Правда*, 14. 06. 1923.

²⁴⁶⁹ *Исто*, "Демарш Мале Антанте у Софији", 15. 06. 1923.

²⁴⁷⁰ *Исто*, "Најтежи губитак", 18. 06. 1923.

²⁴⁷¹ *Време*, "Значај бугарског преврата", 12. 06. 1923.

²⁴⁷² *Политика*, "Револуција у Бугарској", 11. 06. 1923.

²⁴⁷³ *Исто*, "Револуција у Бугарској", 15. 06. 1923.

оних свирепих варвара, чије име је будило у нама осећање које се има према најодвратнијим бићима, творевином најокорелијег демона, који је могао да измени толико срцбу и одвратност нашу, да његову судбину пратимо са болом и саучешћем које превазилази интересе политике". Они који у Бугарској вређају лик и дело Стамболијског, означени су као "полтронска руља", која "бљује сав ропски гад и измет своје ниске душе" по успомени на "пророка искреног приближавања двају народа". Подсећа се да је Стамболијски "хладно подносио наше шамаре", када је према њему, са југословенске стране исказивано "оправдано неповерење и бацали се на њега каменом као на све Бугаре јер нас подсећају на Сурдулицу", и констатује да је "требало да се отвори његов гроб па да изађе на јаву преображено и од срцбе пречишћено расположење наше".²⁴⁷⁴ *Правда* констатује да је са Стамболијским "пао режим ношен најширим слојевима доброг, непоквареног, мирољубивог, вредног и братског бугарског народа (...)".²⁴⁷⁵

За писање штампе о преврату, карактеристична је још једна порука која је, несумњиво, допринела узбуђењу домаће јавности, и стварању атмосфере о преврату као о судбинском догађају за Краљевину СХС. Преврат је, наиме, посматран као део шире међународне завере "старорезимских снага", уз помоћ неких великих сила. Сви су, наједном, постали сумњиви – и савезници и они који то нису били. *Правда* пише да се "оснаживање наших непријатеља спроводи уз припомоћ сумњивих пријатеља", и у свему види "непријатељску политику која хоће да нас заокружи: Рим – Пешта – Софија – Цариград – Тирана".²⁴⁷⁶ Исти лист упозорава да је Софија "постала центар за арнаутске старорезимлије", те да логистички помаже њихове припреме.²⁴⁷⁷ *Време* у бугарским догађајима види "закулисане утицаје дубоког и по нас судбоносног значаја" и "тајанствене и подземне сплетове европске политике".²⁴⁷⁸ Лист констатује како се српски народ после преврата "налази у положају скоро сличном ономе као 1915. године."²⁴⁷⁹ И *Политика* подсећа на ту судбоносну годину, напомињући да велики савезници ни тада нису имали слух за интересе Србије, што је она платила тешком жртвом.²⁴⁸⁰

---

²⁴⁷⁴ *Време*, "Над одром трибуна", 17. 06. 1923.

²⁴⁷⁵ *Правда*, "Поколебани принципи", 25. 06. 1923.

²⁴⁷⁶ *Исто*, "Влада се споразумева са савезницима", 14. 06. 1923.

²⁴⁷⁷ *Исто*, "Завера против наше државе", 22. 06. 1923.

²⁴⁷⁸ *Време*, "Иза кулиса преврата", 13. 06. 1923.

²⁴⁷⁹ *Исто*, "Савезници и ми", 15. 06. 1923.

²⁴⁸⁰ *Политика*, "Једна заборављена оријентација", 23. 06. 1923.

* * *

Успешно окончање преврата представљало је не крај, већ почетак унутрашњих сукоба у Бугарској. Домаћа јавност је наставила да са пуно пажње прати дешавања у суседној држави. Обратићемо пажњу на, с једне стране, креирање "јавне слике" о бугарској влади и, с друге стране, о Бугарској као држави и друштву. Ове две "слике" су повезане, али нису идентичне, јер бугарски режим није изједначаван са бугарским друштвом. У јавности форсирана "слика" била је следећа: на једној страни били су режим, "интелектуална Бугарска" (интелигенција) и комите, а на другој маса "бугарског сељачког народа", односно узурпаторска оружана сила против народа, мањина против већине. Штампана је показивала симпатије за противнике Цанковљеве владе (чак и за комунисте), док је његову владу представљала на најгрубљи начин. Смемо рећи да је Цанковљева влада била најнападанија и најгоре представљана влада у штампи у том периоду.

Цанковљева влада је нарочито нападана због веза са ВМРО-ом. Крајем августа *Правда* пише да у Петричу има 70.000 организованих комита спремних за упад, док је неколико дана потом цифра "спала" на 40.000. Лист се пита: ако је Италија "за три убијена окупирала Крф, шта ми чекамо после хиљаду убијених?"²⁴⁸¹ За лист је непобитно да иза свега стоји бугарска влада "прожета кобуршким моралом". Сва уверавања Цанкова су била лажна.²⁴⁸² *Време* Цанкова оптужује за "дволичност", јер оно што говори у супротности је са оним што "војска и македонствујушчи чине", и пита се да ли бугарска влада само толерише такве активности, или постоји њено "прећутно одобрење". Док год не сузбије провокације ВМРО-а, на Цанковљеву владу треба гледати као на "оруђе" у рукама Македонаца.²⁴⁸³ *Самоуправа* пише: "Данашња Бугарска је македонствујушча у пуној мери. Најважније положаје заузимају македонствујушчи, и нема тог уступка који они желе, а да им се не излази у сусрет."²⁴⁸⁴

---

²⁴⁸¹ *Правда*, "Бугари спремају упад", 31. 08. 1923; "Бугари спремају побуну", 04. 09. 1923.

²⁴⁸² *Исто*, "Нове нелојалности г. Цанкова", 24. 08. 1923.

²⁴⁸³ *Време*, "После Синаје", 02. 08. 1923.

²⁴⁸⁴ *Самоуправа*, "Бугарски проблем", 30. 08. 1923.

Извештавајући свакодневно о побуни комуниста, *Правда* доноси сензационалне вести: да је Тодор Александров, "вођа убица и паликућа", постао министар унутрашњих дела; у Софији влада хаос; војска прилази комунистима; влада је побегла из престонице; многи политичари су побијени, међу њима и Цанков; генерал Влков је пришао комунистима, итд. (лист је у исто време објавио званичне деманте ових вести). Локални *Нишки гласник* извештава да у контрареволуцији учествује 500.000 људи!²⁴⁸⁵ Због очигледних претеривања, Пресбиро је упозоравао: писање о догађајима у Бугарској је претерано; у интересу је штампе да боље проверава информације, да је догађаји не би "непрестано демантовали". *Политика* је оптужила Пресбиро да не ради свој посао, већ само преноси извештаје званичне бугарске агенције.²⁴⁸⁶ *Време* у полемици са Словенским друштвом из Софије, које београдску штампу оптужује за тенденциозно ширење лажних вести, признаје да је "тих претеривања доста било, али она су била у појединостима, а не у главним фактима".²⁴⁸⁷

За *Време* су званични извештаји о побуни комуниста били само обмана Бугарске упућена Европи уплашеној од комунизма, "да би се лакше и спокојније могао свршити касапски посао који је отпочео 9. јуна (...)". Лист у томе види две главне "особине" Бугара – "суровост и примитивност" – "они све решавају пресецањем Гордијевог чвора" (тако је радио и Стамболијски).²⁴⁸⁸ Извештавајући о догађајима, лист пише да је "режим крви нанизао праве костурнице и обезглавио цео земљораднички покрет". Победа земљорадника, па чак и на челу са комунистима, не представља никакву опасност.²⁴⁸⁹ Лист наводи да се на победу контрареволуције (тј. противника преврата-И.Р.) у политичким круговима Београда гледа са симпатијама.²⁴⁹⁰ *Радничке новине*, такође, примећују да влада на устанак комуниста и земљорадника гледа са симпатијама, али да то није последица "специјалне наклоности према комунистима", већ владине политике дестабилизације и слабљења Бугарске, јер јој одговара Бугарска која се бави

---

²⁴⁸⁵ *Нишки гласник*, "Контра преврат у Бугарској", 23. 09. 1923.

²⁴⁸⁶ *Правда*, "Тодор Александров министар Бугарске?", "Хаос у Бугарској", 25. 09. 1923 "Бугарска револуција је без плана", "Хаос у Бугарској", 26. 09. 1923; *Политика*, "Грађански рат у Бугарској", 26. 09. 1923. Лист пише да су вести о погибији Цанкова и хапшењу краља Бориса и генерала Влкова приликом бекства, направиле "праву узбуну" у Београду.

²⁴⁸⁷ *Време*, "Словенско друштво у Софији", 14. 10. 1923.

²⁴⁸⁸ *Исто*, "Око једне спремљене револуције", 20. 09. 1923.

²⁴⁸⁹ *Исто*, "У Бугарској се лије крв", 23. 09. 1923.

²⁴⁹⁰ *Исто*, "Устанак се шири на целу Бугарску", 25. 09. 1923.

унутрашњим проблемима и не може да води ефикасну спољну политику.²⁴⁹¹ *Правда* (тада опозиционо настројена) је крајем августа писала да се комунистички зборови против Цанковљевог режима организују широм земље, под (прећутним) "покровитељством" министра унутрашњих дела Вујачића, и сматрала то фактичким оживљавањем једне забрањене организације.²⁴⁹²

Политика извештава да бугарска влада није могла да пред очима света сакрије побуне против себе, па је за све оптужила комунисте да би "добила симпатије Европе", иако је побуна дело следбеника Стамболијског. Лист доноси извештај из Софије о паници "каква се уопште не памти", јер се пронела вест да су српске трупе ушле у Бугарску и налазе се на три сата марша од Софије. Паника је била таква, да је приликом бекства прегажено неколико мале деце.²⁴⁹³ За *Нови живот* побуна комуниста (лист не негира да су они предводници побуне) само је "манифестација огорчења противу данашњег терора и режима владе господина Цанкова, који се на власт одржава на вештачки начин потпором тајне организације официра и илегалних удружења македонствујушчих".²⁴⁹⁴ *Нишки гласник* у побуни види "невидљиву силу" коју је политика Стамболијског пробудила у народу (комунисти се уопште не помињу), и закључује да, какав год био исход побуне, "нова Бугарска оличена у политичким идејама Стамболијског не може више умрети."²⁴⁹⁵ После гушења побуне, лист доноси изјаве емигрантских представника у Нишу о начину обарчуна владе са побуњеницима – језиве слике о одсецању ушију, носева, касапљењу и терору у селима и варошима Бугарске, уз напомену да су то исти они "крволоци" који су Србима познати из Топличког устанка.²⁴⁹⁶

Напету атмосферу у Београду приметили су и странци. Дописник *Дејли Телеграфа* пише да су углови улица били облепљени плакатима различитих листова којима се јавност обавештава да је "цела Бугарска у пламену" и да је влада

---

²⁴⁹¹ С. Райчевски, н. д., стр. 233. (*Радничке новине*, 14. 10. 1923.)

²⁴⁹² *Правда*, "Комунистички покрети", 27. 08. 1923; Вид. и: *Радник-Radnik-Delavec*, "Против белог терора у Бугарској", 24. 08. 1923; "Бели терор у Бугарској", 26. 08. 1923; "Београдски пролетеријат против крвавог белог терора", 30. 08. 1923.

²⁴⁹³ *Политика*, "У Бугарској се воде крваве борбе", 23. 09. 1923.

²⁴⁹⁴ "Догађаји у Бугарској", *Нови живот*, књ. 15, св. 12 (1923), стр. 353.

²⁴⁹⁵ *Нишки гласник*, "У Бугарској", 29. 09. 1923.

²⁴⁹⁶ *Исто*, "Братоубилачка политика Цанковљевог Бугарске", 17. 10. 1923.

Цанкова оборена. У томе је видео пропаганду усмерену на припрему јавног мњења за војну интервенцију у Бугарској.²⁴⁹⁷

Када је било јасно да је побуна комуниста пропала, *Правда* пише да је она, ипак, показала да Цанковљев режим почива на сили и да је "његова несигурност очигледна" – "Цанков и македонствујушчи су од данас два фактора против којих је бугарски народ". Лист верује да ће режим изгубити битку с народом.²⁴⁹⁸ Сумирајући резултате побуне у тексту под насловом *Из земље буна и атентата*, лист констатује да је прошлост бугарског народа била трагична, али да му је садашњост још трагичнија. "Бомбом и камом над њим се влада, и он буном и завером хоће тога да се ослободи." Лист завршава анализу речима да ће у Бугарској "настати доба бомби, атентата, пожара (...) у коме ће се најзад изгубити данашњи режим (...)." ²⁴⁹⁹ Сукоб у Бугарској је и за *Време* сукоб режима и народа, који је за четири године земљорадничке управе "дубоко изменио свој ропски карактер".²⁵⁰⁰ Коментаришући убиство Даскалова, исти лист наводи да је погинуо зато што је "желео да Бугарска изађе из мрака" и да иза убиства стоје "насилници огрезли у крви" који "седе у Софији" и убијају следбенике Стамболијског. Због "убица које убијају у земљи и на страни из страха да не изгубе главе", Бугарска пред светом изгледа као "одметник". "Она је постала права пећина разбојника и узурпатора, који не само да наносе штете дотле мирном развоју бугарског народа, већ угрожавају ред и мир на Балкану, па следствено и у Европи. Данашња Бугарска то је једна абнормалност (...)." ²⁵⁰¹ "Политичка убиства, атентати, прогони, хапшења и претње превазилазе сваку меру", пише *Нови живот*, и додаје да ће "крајњи шовинизам, с једне стране, и велики политички фанатизам и освета над политичким противницима, с друге стране, бити вечити узроци политичких убиства, атентата, нереда и побуна у овој земљи политичке нетрпељивости (...)." ²⁵⁰²

---

²⁴⁹⁷ С. Райчевски, *н. д.*, стр. 213.

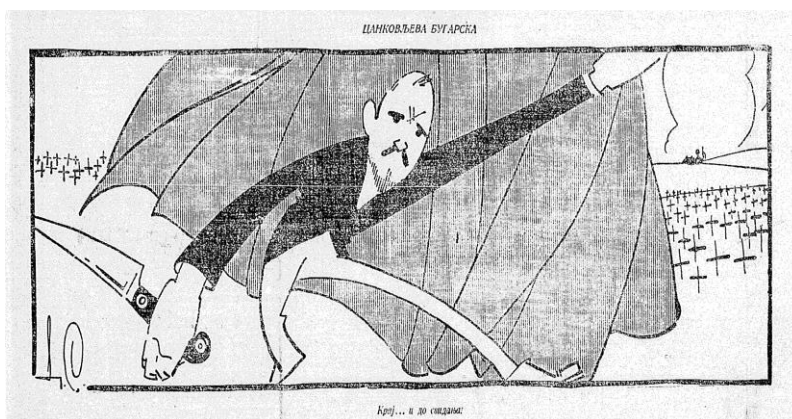
²⁴⁹⁸ *Правда*, "Борбе пред Софијом", 27. 09. 1923.

²⁴⁹⁹ *Исто*, 04. 10. 1923.

²⁵⁰⁰ *Време*, "Бугарски догађаји", 26. 09. 1923.

²⁵⁰¹ *Исто*, "Рајко Даскалов", 28. 08. 1923.

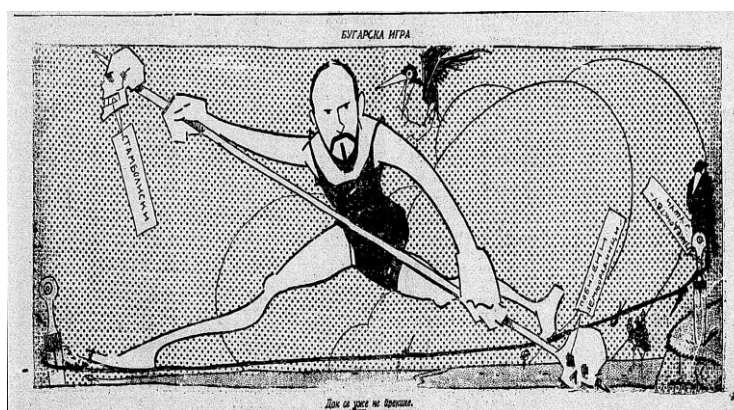
²⁵⁰² "Догађаји у Бугарској", *Нови живот*, књ. 16, св. 2 (1923), стр. 46-47.

Сл. 3. "Цанковљева Бугарска" (*Време*, 30. 09. 1923.)

Време је своје текстове пропратило карикатурама. Победу режима карикатуром под називом "Цанковљева Бугарска" (сл. 3), на којој се у првом плану види Цанков "на позорници", са ножем у руци, док се у позадини назире мноштво гробова. У дну је порука "Крај... и до увидања!" (не случајно на језику "бољшевика").

На другој карикатури под називом "Бугарска игра" (сл. 4), Цанков попут акробате хода по танкој жици, одржавајући "равнотежу" балансирањем мртвачким лобањама – на једној страни је "Стамболијски", на другој "побијени земљорадници". "Сцену" посматра злокобна прилика лешинара – ВМРО-а. Порука је јасна: "Док се уже не прекине".

Сл. 4. "Бугарска игра" (*Време*, 04. 10. 1923.)

Листови су наставили кампању против бугарске владе и после релативног смиривања кризе са отпочињањем рада мешовите комисије у Софији. Готово

једногласно штампа је исказала негативна очекивања, апострофирајући неповерење према бугарској влади због њених односа са ВМРО-ом. Нема "братског споразума" са неискреном бугарском владом, која води "тајну непријатељску политику", и показује лажно пријатељство само када односи дођу до тачке пуцања, пише *Правда*.²⁵⁰³ Док у Софији траје конференција "Цанковљеви бандити убијају наше грађане", пише на другом месту, и оптужује југословенску владу због попустљивости.²⁵⁰⁴ *Време* у коментару посвећеном софијским преговорима пише да је историја показала "да код Бугара језик и речи не сматрамо као средство којима се изражава оно што се хоће да оствари, него оно што се хоће да прикрије", и напомиње да у Бугарској и надаље морамо видети само "непомирљивог и недовољно заузданог противника који сваки час снује неко зло против нас". За "трагичну судбину" међусобних односа, лист оптужује бугарску интелигенцију, која не прихвата да је "у нашој борби за првенство изречена пресуда, пресуда снаге, моралне и друштвене надмоћности која је пала у току ових крвавих ратова у два маха"; у нашим међусобним обрачунима "у којима смо се тукли и крварили са мржњом и огорчењем каквим се само браћа могу борити", пала је "последња реч" која је "нас одредила бољима и за живот способнијима (...)".²⁵⁰⁵

Политика се фокусира на комитски проблем – "комитско зло није домаће", његово средиште је у Бугарској. Треба је дипломатски или војнички натерати да испуни Нишки споразум. Предлаже да се лева обала Вардара напуни гарнизонима који су непотребни у унутрашњости Србије. Довољно јаке трупе могле би гонити комите и преко границе, на територији Бугарске, где би остале док Бугарска сама не изврши своје обавезе.²⁵⁰⁶ Београдске *Новости* пишу да је ВМРО прави "господар положаја у Бугарској", па слање делегације у Софију не сматра превише мудрим. По мишљењу листа, Цанков је понудио извршење Нишког споразума само да би одложио "дефинитивно обрачунавање са Бугарском због упада комита у Јужну Србију." Цанков може пристати на извршење споразума, али нема снаге да га изврши, јер његова власт потиче од оних против којих је и начињен споразум. "Обећаће све, пристаће на све, али извршити не може ако хоће да живи.

---

²⁵⁰³ *Правда*, "Цанков једно говори друго ради", 08. 10. 1923.

²⁵⁰⁴ *Исто*, "Бугарска преговара и убија", 24. 10. 1923.

²⁵⁰⁵ *Време*, "Преговори у Бугарској", 05. 10. 1923.

²⁵⁰⁶ *Политика*, "Комитско зло (Поводом преговора у Софији)", 05. 11. 1923.

А влада А. Цанкова мисли да живи", закључује лист.²⁵⁰⁷ Овакво писање штампе у време преговора се, свакако, може сматрати врстом притиска на делегацију у Софији и владу у Београду. С друге стране, *Самоуправа* је мање изричита: Цанков и Калфов лично уливају поверење, али једно су њихове намере, а друго могућности. Бугарска влада показује добру вољу да се постигне споразум, али није довољно јака да се ослободи утицаја ВМРО-а.²⁵⁰⁸ Лист је овом дистинкцијом (сада већ, чини се, између "три" Бугарске: влада, народ, Македонци), очигледно бранио потезе владе у време конференције, јер би тешко било објаснити јавности каквом се споразуму надате са онима у које немате поверења.

Крајем новембра, поводом вести о јачању комитске акције, *Време* пише да је Бугарска "главни узрок и извор свих немира и смутњи на Балкану", и да су Бугари остали "елемент раздора и заваде на Балкану (...)".²⁵⁰⁹ Изборе у Бугарској и победу режима лист је пропратио негативним коментарима, поричући њихов легитимитет, као и изразито антивладиним изјавама представника бугарских емиграната.²⁵¹⁰

За Ј. Јовановића-Пижона побуна у Бугарској је дело земљорадника, а комунисти су се касније прикључили. Побуну су угушиле чете ВМРО-а предходно припремљене за велики упад у Вардарску Македонију уз помоћ "једне стране велике силе". Иако је у Бугарској успостављен ред, влада ће још више бити под контролом ВМРО-а, па је позив Цанкова за преговоре у Софији или његов маневар да умири Београд или узалудан покушај. Влада Цанкова неће испунити Нишки споразум, јер је због њега оборена предходна влада. Зато Београд треба да буде на опрезу, и предузме мере – да у Македонији заведе бољу управу, и да једнострано примени Нишки споразум, ако је то потребно.²⁵¹¹ Слично пише и *Нишки гласник*, који је мишљења да је споразум потребан и једнима и другима, али да је проблем у томе што је бугарска влада под пресудним утицајем ВМРО-а, захваљујући коме је спашена приликом последње побуне. Бугарска влада наставља оно што лист назива "старом монголоидном традицијом" бугарске политике, чији су експоненти Македонци и бугарска интелигенција. "Опасност је

---

²⁵⁰⁷ *Новости*, "Нишки споразум", 11. 10. 1923.

²⁵⁰⁸ *Самоуправа*, "Ми и Бугарска", 19. 10. 1923.

²⁵⁰⁹ *Време*, "Бугарска не мирује", 27. 11. 1923.

²⁵¹⁰ *Исто*, "Данас су избори у Бугарској", 18. 11. 1923; "Победа г. Цанкова", 21. 11. 1923.

²⁵¹¹ "Историјска мисија Бугарске", СКГ, књ. 10, бр. 4 (септембар-децембар 1923), стр. 311-313.

да Цанковљева влада не служи само као форма према Европи за потписивање међународних уговора и споразума, које је свемоћни штаб македонствујушких унапред осудио на недејство", став је листа.²⁵¹²

Умеренији текст о Бугарској објавила је *Политика* из пера свог дописника из Софије Андре Милосављевића. Он о побуни комуниста не говори као о измишљеној или монтираној; пише да у обећањима бугарске владе о добросуседским односима можда има и истине, али да то није последица њених искрених "осећања", већ политичке тактике. Милосављевић приказује апатичан бугарски народ, посебно ван Софије, коме је доста сукоба, који вапи за ауторитетом власти.²⁵¹³

У току Софијске конференције десио се напада на војног изасланика. Овога пута, штампа је, чини се, била агресивнија него у време деветојунског преврата. Међутим, ова "агресија" је била више усмерена према југословенској влади, него према Бугарској. Реакције владе су оцењене као преблаге, захтевана је много енергичнија реакција, јер је напад на војног дипломату био готово идеалан повод да се предузму мере које нису предузете у време преврата илиу току септембарске кризе. *Правда* је жестоко критиковала владу²⁵¹⁴, али је донекле изненађење *Време* које је, такође, инсистирало на оштријим мерама и позивало на војну интервенцију као једну од опција.²⁵¹⁵ *Политика* је о "млитавом ултиматуму" Бугарској писала као о "новом разочарењу наше спољне политике", и "новом неуспеху" министра Нинчића.²⁵¹⁶ За *Новости* су захтеви Софији "копије" Мусолинијевих захтева Грчкој, "које никада не вреде оригинала", а ни "оригинал" није постигао нарочити ефекат. Право "задовољење" од стране Бугарске било би проналажење нападача и дефинитивно спречавање упада комитских чета.²⁵¹⁷ Реакцијом владе није био задовољан ни Јован Јовановић-Пижон. За њега је напад на изасланика био добар повод да се коначно "регулишу" односи са Бугарском. Пошто је био сигуран да је напад дело ВМРО-а, Пижон сматра да би адекватан одговор била војна интервенција на бугарској територији и растурање комитских

²⁵¹² *Нишки гласник*, "Конференција у Софији", 05. 10. 1923.

²⁵¹³ *Политика*, "Цанковљева Бугарска", 09. 10. 1923.

²⁵¹⁴ *Правда*, "48 сати рока Бугарској", 06. 11. 1923; "Дон Кишотерија г. Пашића", 07. 11. 1923.

²⁵¹⁵ *Време*, "Шта ће бити с Бугарском", 05. 11. 1923; "После ултиматума Бугарској", "Ултиматум Бугарској", 06. 11. 1923.

²⁵¹⁶ *Политика*, "Наш ултиматум Бугарској", 06. 11. 1923.

²⁵¹⁷ *Новости*, "Прима услове", 10. 11. 1923.

чета, у складу са Нишким споразумом. Пре тога би Бугарској требало оставити одређени рок, да сама покуша да реши комитски проблем.²⁵¹⁸ Чак су и *Веселе новине* пропратиле реакцију владе сатиричним стиховима: "У Софији вређају нам војску/Достојанству нашем дају зврчку/Баја има методу херојску/Он спашава-монархију грчку..."²⁵¹⁹. У наредном броју исти лист се, у истом маниру, надовезао на предходне стихове: "У Бугарској још је горе/Тамо тек се чуда творе/И цела се земља стреса/Од нечијег лудог беса/Што их чине банде старе/Кроз Софију што шестаре/И спроводе ћеф и вољу/Убијају, пале, кољу/И све што је наше-српско/Нападају бесно, дрско/Ал их наши знају ко су/Лупили их већ по носу."²⁵²⁰

Позив Цанкова Београду да омогући уживање "мањинских права" Бугарима у Македонији, био је повод за наставак кампање у јавности против бугарске владе и њеног шефа. О томе шта је Цанков уистину рекао појавиле су се контрадикторне информације. Београдска штампа је известила о његовом говору не помињући "права мањина" и "националне слободе". По извештајима, Цанков је изјавио да је Македонија "јабука раздора" између Срба и Бугара, да она има "право да претендује на правичност и слободу", и да уколико добије "правичност" она ће "спојити обе земље". Већ је из самих новинских наслова и текстова о говору Цанкова²⁵²¹, било јасно да је нови дипломатски спор на помолу. *Политика* је подвргла оштрој критици политику министра Нинчића према Цанковљевој влади, замеривши му на тактици ишчекивања. У уводној анализи се каже да је Нинчић погрешно што није реагова одмах после преврата и да једино што сада може да учини, јесте да не дозволи да "велико зло постане још веће".²⁵²² *Време* је писало да у Бугарској "бујају нове авантуристичке визије, да се поново зидају куле у ваздуху", опомињући да су претензије на Вардарску Македонију опасне за саму Бугарску која ће доживети катастрофу тежу од оне 1918. године, уколико их се не одрекне. Ипак, лист своју оштрицу не упира ка Цанкову, већ на силу која из позадине подхрањује бугарске илузије – ВМРО. Чак и да је Цанков довољно разуман дахвати да је илузорно поново покретати питање Македоније, он се неће

---

²⁵¹⁸ "Политички преглед", СКГ, књ. 10, бр. 6 (септембар-децембар 1923), стр. 467-468.

²⁵¹⁹ *Веселе новине*, бр. 15, 11. 11. 1923.

²⁵²⁰ *Исто*, бр. 16, 18. 11. 1923.

²⁵²¹ *Политика*, "Цанков постаје ратоборан", 30. 12. 1923; *Време*, "Бугарска провокација", "Фердинандова Бугарска васкрсла", 30. 12. 1923.

²⁵²² *Политика*, "Г. Цанков и Г. Нинчић", 30. 12. 1923.

моћи одупрети "оном таласу који га је дигао, и који сутра има да га понесе ка понору, где ће заувек да се покопају илузије (...)"²⁵²³

Време је писало да бугарска влада и Цанков стоје иза плана о покретању "македонског питања", чији је циљ његова интернационализација, уз помоћ енглеске владе. Суштина плана била је да комите подигну устанак у Петричком крају против бугарске владе, да војска приђе комитама, и тако се Бугарска "пред светом" прикаже као жртва, која је учинила све што је могла. Комите би онда нападе неколико села на југословенској територији, знајући да ће бити побеђени, али ће циљ бити остварен – Европа ће се заинтересовати питањем Македоније. Лист, међутим, упозорава Цанкова да се не нада да ће тиме бити "одузета слобода кретања" југословенској војсци, и прети да ће циљ покрета бити Софија.²⁵²⁴ Лист је своје тврдње пропратио и карикатуром (сл. 5), на којој се види комита, који се обраћа енглеским путопискињама (једна од њих у рукама држали лист *Тајмс*), речима да ће бити "врло интересантно", док му југословенски војник поручује да ће бити "још интересантније" кад он "распали". Поред кржаве комитске каме стоји натис "Нарочито изоштрено за пролеће".

Фамозно "пролеће" је узнемирило јавност: осећај напетости "у ваздуху", очекивање сукоба, ратна психоза. Командант Тимочке дивизијске области је извештавао да је народ у пограничним селима био "заплашен могућношћу изгледа на рат."²⁵²⁵ Негде после поноћи 5. марта, готово идилично расположење нишког грађанства и официра, прекинули су војници који су прилазили официрима "шапућући им нешто, после чега су они журно хватали своје капуте и сабље, и трчећи их облачили и опасавали". Разлог ове изненадне узбуне био је што се "пронела верзија да су Бугари упали чак у Пирот", пише *Нишки гласник*.²⁵²⁶ Пешадија и артиљерија су журно кренуле ка Пироту својој "изгинулој браћи" (под наводницима у оригиналу – И.Р.), а за њима "сакације, кујна, сено за стоку и мајстори", који су "највише узнемирили грађанство, које се појавило на прозоре и улице, пробужено трескањем топова".²⁵²⁷ Бугари нису напали Пирот, нити им је на крај памети било да учине ишта слично. Али, ова вест више од било чега говори о

---

²⁵²³ *Време*, "Одјечи говора Цанкова", 10. 01. 1924.

²⁵²⁴ *Исто*, "Бугарска се игра са судбином", 16. 02. 1924.

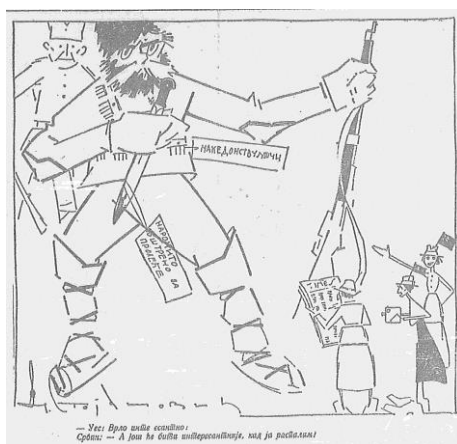
²⁵²⁵ ВА, П17, К473, Ф3, 6, л. 2, "Унутрашња ситуација на територији армијских области за месец март 1924." (Обавештајно одељење ГГ, Пов. Ђ. Об. Бр. 3473, 22. 04. 1924.)

²⁵²⁶ *Нишки гласник*, "Узбуна у Нишу", 11. 04. 1924.

²⁵²⁷ *Исто*.

ратној психози која је владала, о перципирању Бугара као непријатеља, али и о још једном моћном феномену – о *гласинама*, које су суверено "владале" јавним простором увек када су "бугарски догађаји" (догађаји у Бугарској, или повезани са Бугарском) били предмет јавне комуникације. Заправо, као и у случају преврата, или догађаја на јесен 1923. године, и на пролеће 1924. године гласине су одиграле кључну улогу у "обавештавању" јавности, што је опет било последица страхова и очекивања јавности. Гласине су, дакле, генерисале своју моћ у колективној психологији, а ова је била презасићена негативним очекивањима од свега што је имало везе са Бугарском.²⁵²⁸

Сл. 5. *Време*, 03. 03. 1924.

Пролеће 1925. године донело је врхунац унутрашњег сукоба у Бугарској. Штампа је од почетка године, са новом серијом политичких убистава у Бугарској (фебруара је, од стране комуниста, убијен познати интелектуалац, близак влади и ВМРО-у, Никола Милев), коментарисала унутрашњополитичку кризу,

²⁵²⁸ Гласине су сложен феномен. Ханс-Јоахим Нојбауер у свом делу о историји гласина наводи да је за њих кључно "да су актуелне и да се легитимишу као гласине, као вести без познатог аутора. Њихов прави и примарни медиј је рекла-казала". Притом, Нојбауер наводи неке одлике гласина: оне су "догађаји, односи између неког одређеног збивања и датог симболичног система (...) невидљива литература која непрестано мења свој облик"; оне су "парадоксалне", јер "истовремено и производе јавност и представљају је"; гласина није "оно што сви причају", већ оно "за шта се каже да сви причају"; гласине нису нужно нетачне, "оне опште узев нису дефинисане логиком исказа"; оне нису лаж; оне нису ни предрасуде, иако "често упозоравају на предрасуде"; оне су "сугестивне и уверљиве, и имају снагу (...) често јаче обликују ставове и понашања људи него што то чине поуздане информације"; увек су "повезане са страховима, надањима и очекивањима људи, које треба поделити са другима". Нојбауер, цитирајући Марка Блоха, наводи да су гласина "производ *колективне свести*, којима је као повод да би се формулисале потребан само један, можда случајан и површан догађај", и да су "огледало у коме колективна свест посматра своје сопствено лице". (Вид. Hans-Joachim Nojbauer, *Fama. Istorija glasina*, Beograd, 2010, str. 9-17, 129).

оптужујући режим за стање у земљи. *Новости* доносе чланак свог сарадника из Софије у коме се говори о тешком положају бугарској земљорадничког народа, о "затишју пред буру" и наступајућем "дану обрачуна". Новинар иронично примећује да је Јавна безбедност постала најважнија институција у Бугарској.²⁵²⁹ Нешто касније, исти лист пише о општем страху који је завладао не само међу владајућом елитом, већ и међу обичним људима у Софији после низа политичких убистава ("Пре неки дан убише на улици Милева као пса."). Лист, међутим, критикује леве земљораднике и комунисте да политичким убиствима, парадоксално, чине услугу влади Цанкова, које је била пред смењивањем.²⁵³⁰ *Политика* је писала да је у Бугарској "терор (...) утростручен, учетворстручен", да је Цанковљева влада у немилости краља, и да земља "корача крупним корацима ка анархији".²⁵³¹ *Време* је писало да у Бугарској владају тајне организације, а да је ВМРО постао "тајна полиција која спасава не Македонију, не Бугарску, него г. Цанкова од удара незадовољног и револуционарног бугарског народа".²⁵³² "Стање у Бугарској је очајно", пише *Правда*, "док влада све више и више иде у терор."²⁵³³

После атентата у цркви Св. Недеља, штампа је свакодневно, веома детаљно, доносила вести и извештаје из Бугарске, али и коментаре и анализе којима је покушала да објасни дубље узроке догађаја. *Политика* је већину својих извештаја током априла објављивала под заглављем *Из земље крви и убистава*, док је заглавље у *Времену* било једноставније – *Терор у Бугарској*. У текстовима посвећеним терористичком акту, поново на површину избијају познати стереотипи и представе о Бугарима. Тако књижевник Григорије Божовић у ауторском тексту у *Политици*, догађаје тумачи мржњом, која је код Бугара "мрачна и дубока као пакао", и пита се зашто "данашња хунска крволочност бугарска запањује свет (...) као да су ови Бугари први пут у својем историјском животу срушили један храм и у њему побили богомољце". Божовић упоређује Албанце (Арнауте) и Бугаре, и прве показује много часнијим ("јер ни крволоци арнаутски не пуцају онамо где је женскадија или деца...").²⁵³⁴ Исти лист, коментаришући оптужбе Софије о улози званичничг Београда у припреми напада

---

²⁵²⁹ *Новости*, "Међ поробљеним народом (Утисци из Цанковљеве Бугарске)", 24. 01. 1925.

²⁵³⁰ *Исто*, "Крвави парадокси (Садање стање у Бугарској)", 03. 03. 1925.

²⁵³¹ *Политика*, "Режим г. Цанкова", 18. 02. 1925.

²⁵³² *Време*, "Анархија у Бугарској-Нова тајна организација 'Герила' на делу", 03. 04. 1925.

²⁵³³ *Правда*, "Цанков и Обов", 10. 04. 1925.

²⁵³⁴ *Политика*, "Поређење", 27. 04. 1925.

на цркву, пише да "вампири у Софији играју своје коло", да се "повампирила стара Бугарска и стари мајстори бугарских метода завитлавају ситуацију као да хоће рат".²⁵³⁵ Нешто касније, осврћући се на догађаје, дописник из Софије Предраг Милојевић о Цанкову пише као о "човеку који је у себи убио осећај човечности", а о његовом режиму као о "акционарском друштву убица", чије акције скачу "према броју и важности убијених противника".²⁵³⁶

За *Правду* су узрок напада на цркву "насиља која је вршила Цанковљева влада".²⁵³⁷ Станислав Винавер је за *Време* детаљано описивао своје утиске из Софије. Тако, у првом од својих текстова, бележи: "Већ на граници бугарској, у Драгоману, осети путник горки и тешки задах крви, и страшни мирис злата. Офицер са револвером, војници са револверима, разговори о крви и о новцу". Опчињеност златом (новцем) Винавер види као разлог зашто су у Бугарској тако лако прихватили званична објашњења да су починиоци терористичког акта потплаћени од стране Совјета. "Злато је довољан разлог да убеди ове људе", пише, и додаје: "Ја нисам убеђен. Али је сила звучнога и блештавога злата, страшна овде, међу овом рајом". У свом наредном запису, Винавер пише о лепој, али бездушној и мрачној Софији, и свуда примећује мржњу: "Та мржња, мржња, мржња... Она обавија Бугарску као кобни планетски прстен, као тамни демонски ореол..."²⁵³⁸ Винаверови записи о Софији и Бугарској су, углавном, прожети мрачним и депресивним сликама, призорима апатије и незнања.

Сличне је утиске из Бугарске понео и дописник загребачког *Јутарњег листа* Јоје Матошић. Он је своје чланке, интервјуе (са генералима Лазаревим и Русевим) и извештаје о Софији и Бугарској после атентата (са кратким историјским освртима на владавину Фрдинанда, Стамболијског, деветојунски преврат итд.), исте године објавио у књизи под називом *Крвава Бугарска*, са више него сугестивно илустрованим корицама (сл. 6). За Матошића је Софија била "у рукама војске и македонствујушчих", "као тврђава у мору народа бугарског, која је заокружена таласима земљоделске опозиције, те за сада одољева нападајима легалне и илегалне борбе". У њој види непрестано "бојно поље", још пре напада на

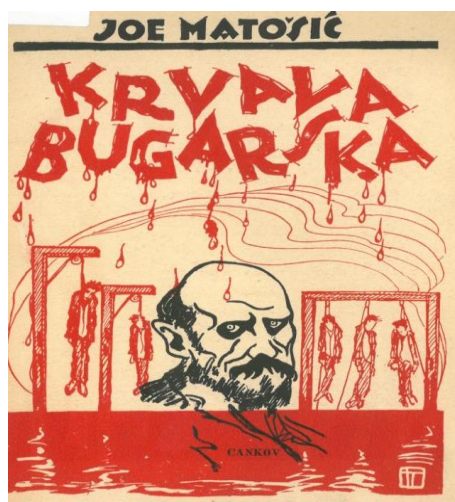
²⁵³⁵ Исто, "Вампири", 25. 04. 1925.

²⁵³⁶ Исто, "Предузеће Цанков и компани", 22. 06. 1925.

²⁵³⁷ *Правда*, "Бугарска, земља атентата и убистава", 17. 04. 1925.

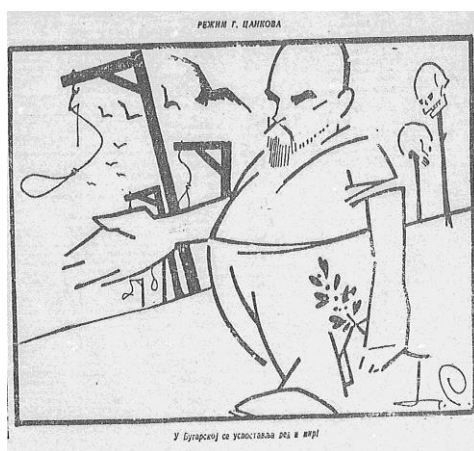
²⁵³⁸ *Време*, "Шта сам видео у Софији", 26/27. 04. 1925. Винаверови записи о Бугарској су касније објављени у збирци његове путописне прозе: Станислав Винавер, *Европа у врењу. Путописи и мемоарски списи*, Нови Сад, 1991, стр. 225-247.

цркву. Матошић у својим текстовима критички говори о Цанковљевом режиму, истичући перфидне методе ликвидације политичких противника; за Цанкова каже да га "деведесет посто бугарског народа сматра својим крвником (...); да је "крвљу дошао на власт" и да ће "крваво и пасти". За њега атентати на краља Бориса и цркву нису дело комуниста, већ комунисте као изговор користи Цанковљев режим; побуне су дело потлаченог народа изван престонице и градова.²⁵³⁹

Сл.6. "Крвава Бугарска" (1925)

Мотив вешала као да је постао симбол Цанковљеве Бугарске. Поновну победу режима и *Време* је пропратило карикатуром (сл. 7), на којој је приказан Цанков са маслиновом гранчицом у руци, док се иза њега виде накривљена вешала и лобање набијене на кочеве, уз поруку да се у Бугарској "успоставља ред и мир".

Сл. 7., "Режим г. Цанкова" (*Време*, 06. 06. 1925.)

²⁵³⁹ Joe Matošić, *Krvava Bugarska. Dopisi i članci iz Sofije o Sofiji i Bugarskoj*, Zagreb, 1925.

Што се *Времена* тиче, приметимо још нешто. Док је у почетку лист кризу у Бугарској објашњавао као последицу народног незадовољства репресивним режимом²⁵⁴⁰, нешто касније уноси другачију тезу, па пише: "Беспримеран злочин у софијској цркви Св. Краља је несумњиво један од најдрастичнијих примера бесомучне активности бољшевика (...)"²⁵⁴¹ С обзиром да је текст објављен два дана пре доласка Калфова у Београд, а "антибољшевички фронт" био је једна од важних тема, и с обзиром да је и влада била на антибољшевичком курсу, не чуди што је полузванично гласило морало да укаже и на ову "страну" приче.

На крају ћемо поменути писање локалних листова, чији се текстови одликују посебном емотивношћу, чак и есхатолошком наративношћу. Тако *Лесковачки гласник* у нападу на цркву види небеску казну за невину крв коју су Бугари пролили у Србији за време окупације. Пошто су у цркви, и то на Велики четвртак, страдали како "они који су клали по Србији људе као јагњад", тако и њихове жене и деца, лист констатује да сада и они могу да осете "како то боли када се просипа невина крв", и закључује "крв наша их је стигла."²⁵⁴² Лист је објавио и песму локалног стихоклепца "Бугарима", која поручује: "То је страшна клетва рода мога/И проклетство од Господа Бога/За злочинство то вас он кажњава/Јер освета његова не спава (...) Сад питате, само не знам докле/Ал знам да вас вишњи господ прокле/Вас смо, ето, и сувише сити/Камо среће да вас неће бити."²⁵⁴³ И *Нишки гласник* у поменутом догађају види "божију казну" за бугарске грехе према Србима. Аутор види "божији прст" у томе што се црква обрушила баш када су "највећи бугарски духовни крвници", завршили читање Јевађеља над ковчегом "једног тако истог од највећих крвника бугарских".²⁵⁴⁴ У рационалнијим анализама, аутори, баш као и у београдским листовима, као узрок догађаја виде репресивни режим Цанкова и народни бунт и освету као одговор.²⁵⁴⁵ Иако без уметничких и новинарских вредности, песма и чланак о "греху и казни" нам показују нешто изузетно важно, а то је укорененост мржње и гнева у јавном

---

²⁵⁴⁰ *Време*, "На нове бугарске испаде", 25. 04. 1925.

²⁵⁴¹ *Исто*, "Непоправимост бољшевика", 05. 05. 1925.

²⁵⁴² *Лесковачки гласник*, "Наша крв", 25. 04. 1925.

²⁵⁴³ *Исто*, 19. 07. 1925.

²⁵⁴⁴ *Нишки гласник*, "Божја казна", 26. 05. 1925.

²⁵⁴⁵ *Исто*, "Поводом догађаја у Бугарској", 29. 04. 1925; "Бугарска, земља атентата", 08. 05. 1925.

простору и у "обичном човеку", који је био у вековном непосредном контакту са својим "вероломним братом" преко границе.

3.4. Од "крволока" до "словенске браће" и "балканске солидарности": Бугарска и Бугари у јавности у другој половини 1920-их година

Друга половина 1920-их година донела је важне промене у међународном окружењу – од уговора великих сила у Локарну (1925) до Првог тиранског пакта (1926). Те су околности нагнале Краљевину СХС да прилагоди своју спољну политику. Први знак било је ублажавање реторике према Бугарској, и релаксирање политике према њој. Међутим, ова промена није била нити брза, нити радикална. С обзиром да се ВМРО, као главни дестабилизирајући фактор у југословенско-бугарским односима, својствено потрудио да, уз асистенцију Рима, саботира покушаје сређивања односа, овај период је био препун покушаја и крахова; односи су се кретали као по "кривуљи": од стидљивог ентузијазма, до разочарења и антибугарске хистерије у периодима јаких комитских провокација, па опет до назнака наде. Јавно ненападање Бугарске од почетка 1927. године, такође представља одређени став, одређену поруку јавности. Приметан је повећани број текстова (у првој половини 1920-их готово да их нема) који се баве проблематиком "културног зближења", тј. афирмацијом културних веза и додира, и у њима до изражаја нарочито долази дискурс о "словенском братству". Ипак, то што је број текстова повећан, не значи да их је било много. Приметно је и готово одсуство дискурса о злочинима за време окупације, тако присутног у јавности у првој половини 1920-их. Важно је имати на уму, да овде говоримо о тренду ублажавања реторике, што никако не значи да је дошло до општег одушевљења идејом о "братству" или савезу. Варнице су и даље постојале, некада су се претварале у прави пожар, јаз између два народа и двеју држава био је велики и дубок, али су интензитет и учесталост исказивања негативних ставова умањени. Уопште узев, смањен је број текстова о Бугарској. Пошто је унутрашњополитичка криза постајала све интензивнија (корупционашке афере, честе кризе влада итд.),

спољна политика је остала у другом плану, осим у периодима крупних спољнополитичких тензија.

Током 1926. године писање штампе остало је готово непромењено. Бугарска је била мање у фокусу штампе и јавности него у време Цанковљеве владе, што показује мањи број текстова. Нова бугарска влада, избеглички зајам и неколико већих инцидената обележили су односе са Бугарском, а самим тим и занимање штампе. Са одласком Цанкова отишао је, вероватно, најнападанији инострани политичар у српској штампи 1920-их година. Његов "злокобни" лик нестао је из видокруга јавности. Ипак, код већег дела заинтересоване и активне јавности његов одлазак није пробудио нарочити ентузијазам у погледу побољшања југословенско-бугарских односа. Напротив. *Време* је у свом коментару приметило да Војна лига у новој влади има још јаче позиције: у својим рукама држи "све елементе потребне за мобилизацију и диктатуру: железнице, телеграф, војску, полицију". Лист је у Љапчеву видео "најсигурнију залогу македонствујушких, јер је он њихов духовни вођа, а Протогеров је слеп извршилац воље Љапчева".²⁵⁴⁶ Утицајни дипломата и новинар Живојин Балугџић је "искрено саветовао" нову бугарску владу да се коначно "одрекне старања о Македонији", напомињући, ипак, да она "нема довољно самосталности" да то уради, јер бављење Македонијом од ње не захтева бугарски народ, већ "организоване гомиле официра и Македонаца" за које је "старање о Македонији постала лукративна професија". Аутор се на крају пита да ли ће Љапчев имати храбрости да свом народу саопшти истину о томе да је Македонија "дефинитивни саставни део територије наше Краљевине", и тиме му омогући "миран развитак у кругу балканских народа".²⁵⁴⁷ Један од првака Земљорадничке странке Милош Московљевић је изјавио да "док год су у Бугарској на управи македонствујушчи, противно вољи бугарског народа, не може бити речи о приближавању и уједињењу".²⁵⁴⁸ Међу малоборојним ентузијастима био је радикалски посланик, приврженик српско-бугарског споразума, Јован Ћирковић. Он је за Љапчева, кога је лично познавао, рекао да је "врло искусан и паметан човек" и да не мисли да ће учинити било шта што би пореметило односе.²⁵⁴⁹ На једној од наредних седница

---

²⁵⁴⁶ *Време*, "Како је дошло до пада г. Цанкова", 04. 01. 1926.

²⁵⁴⁷ *Политика*, "Један искрен савет Бугарској (Писмо из Берлина)", 17. 01. 1926.

²⁵⁴⁸ *Исто*, "Спољна политика др. Нинчића и опозиција", 18. 01. 1926.

²⁵⁴⁹ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1925/26. годину књ. 3, стр. 247-250.

Ћирковић је, реагујући на писање штампе о његовом путу у Софију (крајем новембра 1925. године), изјавио да се из Бугарске вратио потпуно задовољан, јер је из разговора са политичарима и народом увидео да је идеја о споразуму и братству "дубоко укореењена у бугарском народу", уз констатацију да је "ово крајње време да пређемо преко свих немилих догађаја у прошлости". Штавише, Ћирковић је очекивао скори "потпуни тријумф" идеје "братства и споразума" са Бугарима. С друге стране, оштро је напао Грчку за вођење антисловенске и антисрпске политике.²⁵⁵⁰ Са Ћирковићем се око потребе зближења сложио и земљораднички посланик Јован Јовановић-Пижон, али није делио његово уверење да је код Бугара "идеја о Македонији избледела", те да је за то потребна промена режима, јер режим Љапчева наставља политику Цанкова. Трбало би са обе стране "припремити духове", да би се могла наставити она политика коју је започео Стамболијски. Као део напора за побољшање односа предлагао је да штампе обеју држава доносе тачне информације, посебно југословенска владина и провладина штампа, за коју је сматрао да пише супротно духу споразума са Бугарском, као и да се побољша управа у Јужној Србији.²⁵⁵¹

Тенденцију ка промени перцепције Бугарске у јавности, без обзира на јаке и разумљиве изливе неповерења, показују и неки конкретни кораци усмерени на, формално посматрано, "неполитичко" приближавање два народа, иза кога је, као и иза свега што се дешавало у југословенско-бугарским односима, стајала управо политика. Ови кораци су се поклопили са Нинчићевом иницијативом за склапање арбитражног пакта са Бугарском. Тако је још средином марта по први пут један фудбалски клуб из Софије (*Ф. К. 13*) играо у Београду меч против домаћих *Југославије* и *Б.С.К.-а*.²⁵⁵² Априла се *Београдско певачко друштво* припремало да у Софији одржи ускршње концерте. У бугарској престоници је био формиран одбор за дочек састављен од државних функционера – министара и истакнутих културних радника. Међутим, гостовање је, званично, отказано због тога што су македонске организације најавиле организовање јавних манифестација у Софији за време ускршњих празника.²⁵⁵³ У исто време у Београду је одржан балкански конгрес студенских удружења за Друштво народа, коме је присуствовала и

---

²⁵⁵⁰ *Исто*, књ. 4, стр. 484-485; *Самоуправа*, "Говор г. Јована Ћирковића", 09. 04. 1926.

²⁵⁵¹ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1925/26. годину књ. 4, стр. 495.

²⁵⁵² *Политика*, "Бугари у Београду", 18. 03. 1926.

²⁵⁵³ *Исто*, "Београдско певачко друштво у Софији", 21. 04. 1926; "Београдско певачко друштво и Македонски комитет", 27. 04. 1926.

бугарска делегација, а обраћање бугарског делегата је пропраћено овацијама, којима је и сам био изненађен.²⁵⁵⁴ Предходно је југословенска делегација посетила Софију, и са представницима бугарског удружења постигла споразум о сарадњи, чији је циљ био "културно и интелектуално зближење две суседне земље".²⁵⁵⁵ На Ускрс је у Београду организован Свесловенски фудбалски турнир, на коме је учествовао софијски клуб *Славија*.²⁵⁵⁶

"Силе деструкције" су, међутим, поново показале своју надмоћ над нејаким "силама" сарадње. На дан Ускрса у Струмици су комите извршиле терористички напад на локални хотел. То је изазвало праву буру у народу и нови, велики талас антибугрске хистерије. У Струмици се сахрана жртва напада, која је окупила "целу Струмицу и сви њену околину" претворила у "величанствени народни митинг".²⁵⁵⁷ Осим у Струмици, народни зборови одржани су и у Штипу, Берову и другим местима. На њима су усвајане резолуције које су послате државним органима. Званична Бугарска је означена одговорном за комитске упаде.²⁵⁵⁸ Тако се у резолуцији са збора у Берову тражи да краљ и влада предузму најенергичније кораке у Софији да се то "отровно гнездо (...) једном за свагда уништи"; да влада, уколико "морална средства" не буду "уразумила Софију и Љапчева, употреби оружану снагу"; ако интервениција државе изостане, резолуцијом се захтева "оружје за сваку мушку главу" ради самосталног обрачуна са комитама.²⁵⁵⁹ *Правда* је писала да је злочин у Струмици "изазвао у целој нашој јавности велико огорчење", и да су "све политичке групе, сви слојеви грађанства, подједнако револтирани делом македонске револуционарне организације, коју потпомаже званична Бугарска".²⁵⁶⁰ Исти лист је писао и да је "узалудно и наивно пружати Бугарима руку и сањати о неком везивању интереса и пријатељској сарадњи", јер се "влада Љапчева и Бурова враћа на старе путеве и методе", и предлагао да се енергија, која се "бескорисно троши" на сређивање односа са Бугарском, усредсреди на

---

²⁵⁵⁴ *Исто*, "Конгрес балканских удружења за Друштво народа", 25. 04. 1926.

²⁵⁵⁵ *Самоуправа*, "Саопштење бугарског Удружења за Друштво народа", 25. 02. 1926.

²⁵⁵⁶ *Политика*, "Свесловенски фудбалски турнир", 04. 05. 1926.

²⁵⁵⁷ *Време*, "Бугарске комите бомбама чине покољ по вароши", 04. 05. 1926.

²⁵⁵⁸ *Политика*, "Струмичани траже освету", 05. 05. 1926; *Време*, "Величанствени митинг у Штипу против Бугарске и Македонског комитета", 10. 05. 1926.

²⁵⁵⁹ АЈ, Фонд Двора, 74-50-69, л. 306, "Резолуција са великог протесног митинга грађана варошице Берова и свих села среза малешког противу бугарских бандита и крволока" (7. 05. 1926.)

²⁵⁶⁰ *Правда*, "После атентата у Струмици", 05. 05. 1926.

јачање односа са Грчком.²⁵⁶¹ *Време* је, коментаршући (и бранећи) мере владе, писало да Бугарска одговара нелојалношћу на југословенску лојалност – бугарски емигранти су удаљени са границе, и није им дозвољено да одлазе на пољске радове у близини границе са Бугарском.²⁵⁶² Овим је, заправо, лист индиректно запретио бугарској влади да Београду и даље стоји на располагању опција активирања бугарске емиграције. Сетимо се, и Нинчић је у разговору са чехоловачким послаником изнео управо исту претњу. Као вид моралне подршке становништву, краљ Александар је убрзо посетио крајеве који су били на удару комитских банди (Куманово, Кратово, Крива Паланка). Штампа је објавила да се краљ налази "на бугарској граници".²⁵⁶³

За разлику од *Времена*, *Политика* је поново напала Нинчићеву помирљиву политику, и то карикатуром маестралног Пјера Крижанића под називом "Неправедна борба" (сл. 8), на којој су приказани Нинчић, који у рукама држи дипломатску ноту, и Буров, са комитском капом на глави, док у руци држи бомбу. Нинчић му говори: "Бомбардуј ти мене бомбама, ја ћу тебе дипломатским нотама, па да видимо ко ће дуже да издржи". Ово је била јасна алузија на неделотворност Нинчићеве политике према Бугарској.

Сл. 8, "Неједнака борба" (*Политика*, 09. 05. 1926.)

²⁵⁶¹ Исто, "Бугарска или Грчка", 14. 05. 1926.

²⁵⁶² *Време*, "Корак нашег посланика у Софији", 11. 05. 1926.

²⁵⁶³ Вид. *Време* и *Правда* од 24. 05. 1926.

И *Правда* је жестоко напала политику владе и Нинчића поводом успеха Бугарске да добије избеглички зајам.²⁵⁶⁴ У исто време је Андра Милосављевић у *Политици* подсетио јавност да је бугарска влада одбила понуду Београда (Нинчићева понуда арбитражног пакта-И.Р.), жртвујући тиме споразум у корист ВМРО-а, јер је услов Београда био да Софија раскрсти са македонском организацијом. Новинар пише о огорчености јужнорсбијанаца овом дипломатском акцијом владе, "јер не могу да се помире с тим да старији и у црно завијени брат великодушно пружа руку млађем, заблуделом пуштахији, који му је већ толико пута заривао нож у леђа, а да унапред не предвиди да тај отуђени брат може да му одбије руку и да му се још и наруга због тога великодушног геста".²⁵⁶⁵

Страсти око напада у Струмици се још нису стишале, када је дошло до нове озбиљне провокације – убиства Спасоја Хаџи-Поповића у Битољу. Убиство је имало великог одјека у јавности. На помену убијеном националном раднику у Београду окупила се готово цела политичка елита (вође политичких странака, генерали, председник Скупштине итд).²⁵⁶⁶ Убиство није изазвало само очекивани антибугарски револт, већ и политичку буру, с обзиром да је вођа атентаторске "тројке" Крсто Лондрев био у повереничкој служби великог жупана битољске области и у, како је писала опозициона штампа, блиским односима са Јованом Ћирковићем.²⁵⁶⁷ На дипломатском плану, уследила је заједничка нота Београда, Атине и Букурешта, која није задовољила јавност презасићену провокацијама које су долазиле са бугарске територије. Пјер Крижанић се карикатуром поново подсмевао Нинчићевој "дипломатији нотама" (сл. 9). Југословенски министар бежи пред комитама са граничном ознаком у рукама, и бежећи говори: "Пошто ни моја последња нота није имала дејство, остаје ми као последње средство за очување мира, да границу између нас и Бугара преместим дубоко у нашу земљу".

---

²⁵⁶⁴ *Правда*, "Зар Бугарска да нас победи?", 15. 06. 1926; "Парламент и спољна политика", 16. 06. 1926.

²⁵⁶⁵ *Политика*, "Г. Љапчев одбија споразум", 10. 06. 1926.

²⁵⁶⁶ *Време*, "Помен Спасоју Хаџи-Поповићу", 12. 07. 1926.

²⁵⁶⁷ *Политика*, "Оптужба Василија Трбића", 13. 07. 1926; *Време*, "Интерпелација г. Косте Куманудија", 22. 07. 1926.

Сл. 9., "Последње средство" (*Политика*, 03. 08. 1926.)

Марко Цемовић у тексту *Наша национална срамота*, критикује међународну политику владе, али и "партизанско-изборну трговину" у Јужној Србији. Износи тезу да бугарска влада слањем својих чета (за Цемовића нема дилеме чије су комитске чете), заправо господари ситуацијом на југословенској територији, и "својој вољи" подчињава вољу не само Краљевине СХС, већ и Румуније и Грчке. Он заговара агресивни одговор. Схватање по коме "Бугари имају право да проливају српску крв по српском тлу", а да је "бугарска територија неприкосновена", назива "идиотским". Поручује да "нема мира без свакодневне решености примити рат", те да је дужност према унутрашњем миру и међународна обавеза Београда да "први бугарски оружани прелаз на нашу територију" схвати као *casus belli*!²⁵⁶⁸

Време изражава разочарење политиком Љапчева, која је на почетку давала извесне наде, али се показало да према суседима наставља политику претходног кабинета, "са нешто измењеном тактиком, са више сладуњавости у фразеологији и са јачим истицањем вербалног пацифизма (...)." ²⁵⁶⁹ *Самоуправа* пише да истрага о убиству Хаџи-Поповића показује да је "Бугарска најопасније огњиште трзавица и нереди на Балкану". Пошто ништа није помогло, а Европа не реагује, Краљевина СХС мора "по праву одбране" сама да одреди начин на који ће се заштити од

²⁵⁶⁸ *Политика*, 02. 08. 1926.

²⁵⁶⁹ *Време*, "Држање Бугарске", 17. 07. 1926.

напада.²⁵⁷⁰ Исти лист, иако "на линији" владине политике, ипак признаје да је колективна нота, "противно многим разумљивим и оправданим очекивањима", била крајње мирољубиво интонирана.²⁵⁷¹ Лист брани владине мере од критика опозиционих листова да колективна нота није имала никаквог ефекта, тврдњом да је бугарска влада одговорила онако како је једино могла, јер се налази у "одиста очајном" стању, те је принуђена да се више брине о опстанку на власти него о интересима бугарског народа. Ипак, успех колективне ноте је што је Софија признала да комитске чете упадају из Бугарске.²⁵⁷²

* * *

До ублажавања реторике о Бугарској дошло је одмах после потписивања Првог тиранског пакта. Та промена је била постепена, и достигла врхунац на пролеће 1927 године. Одмах после објављивања пакта, *Политика* је, у алармантној анализи о његовим последицама, позвала на озбиљну ревизију спољне политике која је одавно "устајала", уз напомену да је пропуштено да се "гвоздени обруч" око Краљевине СХС "на време сломи" у Софији и Тирани, те да предстоји много тежа борба.²⁵⁷³ *Правда* изјаву Бурова о мирољубивости Бугарске и искреним настојањима да среди односе са својим суседима оцењује позитивно, уз коментар да је у политичким круговима Београда "произвела врло добар утисак". Лист истиче да "немамо разлога да не верујемо у искреност речи г. Бурова", јер долазе у тренутку када је балканска солидарност потребнија него икада после Светског рата.²⁵⁷⁴ Сличног је мишљења и *Самоуправа*, која једино замера то што у говору Бурова није препознала конкретне предлоге, уз закључак да је на Србима и Бугарима велика одговорност, да обе нације "имају много заједничког", и да је слога између њих "услов свих услова".²⁵⁷⁵ Подсетићемо да је Буров и раније давао сличне изјаве, које у Београду нису наилазиле на добар пријем.

---

²⁵⁷⁰ *Самоуправа*, "Да се зна...", 13. 07. 1926.

²⁵⁷¹ *Исто*, "После колективне ноте", 14. 08. 1926.

²⁵⁷² *Исто*, "На бунцање Речи", 03.09. 1926.

²⁵⁷³ *Политика*, "У бродолому...", 04. 12. 1926.

²⁵⁷⁴ *Правда*, "Поводом изјаве г. Бурова", 31. 12. 1926.

²⁵⁷⁵ *Самоуправа*, "Изјаве г. Бурова", 01. 01. 1927.

Да је "слика Бугарске" у јавности полако добијала другачије нијансе, сведочи и анкета коју је међу највиђенијим политичарима власти и опозиције (међу њима су били Лазар Марковић, Јован Јовановић-Пижон и Светозар Прибићевић) спровео београдски дописник француског *Матена* о последицама пакта у Тирани. Између осталог, новинар закључује да су сви српски политичари са којима је разговарао уверени да уједињење није завршено без "четвртог брата Бугарина". "Српско-бугарско пријатељство, приближење Срба и Бугара, измирење или уједињење (...)", посматра се као "потреба ближе или даље будућности". У Београду су, међутим, веровали да је за остварење овог идеала потребно да у Бугарској на власт дође влада чија ће политика одговарати расположењу народа и која ће бити ослобођена свих реваншистичких тежњи, али до споразума "фатално мора доћи", тј. он је посматран као последица историјског тока ствари.²⁵⁷⁶

Поменуто расположење наговестила је и дискусија у Народној скупштини марта 1927 године. Нинчићев наследник Нинко Перић је говорио о сталним напорима Београда да се са "суседном и по крви сродном Бугарском" постигне "узајамност у гајењу осећања балканске солидарности и што тешње сарадње на очувању мира." Мислећи на ВМРО, са задовољством је констатовао да је непријатељски рад "извесних неодговорних фактора у Бугарској" престао, те изразио наду да ће то бити "залог за наш заједнички напор на учвршћивању сада наших добрих суседских односа".²⁵⁷⁷ О Бугарској је говорио и доскорашњи министар Ничић. Похвалио је своју политику према Бугарској, односно своје држање "линије која је за земљу најкориснија" чак и у оним моментима, најчешће изазваним деловањем комита, када је притисак "лако узбудљивог, па и праведно узбуђеног" јавног мењења био велики. Нинчић је истакао да и у таквим критичним тренуцима никада није губио из вида да крајњи циљ политике према Бугарској треба да буде "потпун и искрен споразум". Бивши министар је рекао како "прошлот учи" да од међусобних сукоба ниједан народ није имао користи, и додао да је "споразум са Бугарском једна историјска нужност за обе земље". Није порпустио да укаже да му је некада замерано што није активније радио на осујећивању бугарског захтева за избеглички зајам, рекавши да то није ни покушавао, и да се не може увек бити против свих захтева Бугарске, уколико се

---

²⁵⁷⁶ Исто, "Итало-албански пакт", 11. 01. 1927.

²⁵⁷⁷ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1926/27 годину, књ. 4, стр. 214.

жели "трајни споразум" са њом.²⁵⁷⁸ Са Нинчићем се у потпуности сложио Лазар Марковић, који је нагласио да у Бугарској не треба гледати нерпијатеља, и не треба сматрати да је сваки њен успех, спољни или унутрашњи, уперен против југословенских интереса. Марковић је напоменуо да је у експозеу министра приметна готовост да се постигне споразум са Бугарском на бази локарнских принципа, али да она није довољно наглашена, те да југословенска страна треба преузети иницијативу.²⁵⁷⁹

После пакта је идеја о "балканској солидарности" постала кључна порука која се могла чути из Београда. Коментаришући писање софијског *Слова*, које се бавило анализирањем примера балканске (не)солидарности у прошлости (од Балканских ратова до Мировне конференције), *Самоуправа* замера превелико окретање прошлости, јер значај прошлости не може превагнути над "очевидним интересима садашњице и будућности". Лист не жели да полемише о прошлости (што је заиста била новина, с обзиром да је српско-бугарска прошлост била омиљена тема српске штампе, и у њој су тражени дубљи узроци свих актуелних проблема), већ напомиње да су интереси који везују балканске народе много већи од оних интереса који их деле. У случају "ванбалканске опасности", размирице међу балканским народима требале би добити другоразредни значај.²⁵⁸⁰ Крајем маја, лист пише да се "са задовољством може истаћи, да је за последњих неколико месеци" у југословенско-бугарским односима "наступило знатно олакшање и побољшање". Са бугарске стране престало је систематско упадање комита што је довољна мера да се "створи једна сасвим друга и повољнија атмосфера". Држање бугарске штампе после Тиранског пакта било је "потпуно коректно, исправно и политички увиђавно". Бугарска штампа је "устала против Тирнанског пакта", чиме се "живо манифестовала балканска солидарност". Лист сматра неоспорним да је и "званична бугарска политика била на достојној висини".²⁵⁸¹

Већ смо рекли да се, као последица промена у третирању Бугарске у јавности, доста почело писати о културном зближењу двају народа. У том контексту веома је интересантна полемика која се развила поводом текста "Песништво и споразум", бугарског песника Кирила Христова, објављеног у

---

²⁵⁷⁸ *Исто*, стр. 238-239.

²⁵⁷⁹ *Самоуправа*, "Говор г. др. Лазара Марковића, народног посланика", 24. 03. 1927.

²⁵⁸⁰ *Исто*, "Балканска солидарност", 01. 04. 1927.

²⁵⁸¹ *Исто*, "Бугарска и ми", 27. 05. 1927.

прашком *Прагер Пресу* [Prager Presse], а који је *Политика* интегрално пренела. Христов позива на књижевну сарадњу као предходницу зближења и уједињења, и подсећа на своје дружење са Јованом Дучићем, са којим је планирао да објави антологију српске и бугарске поезије. Христов напомиње да се много променило од тада, да су почињене многе грешке, али да и песници "који су опевали многа гнусна братоубиства" сnose део одговорности, притом наводећи себе као пример, и одричући се свега што је написао од 1913. до 1918. године (*Политика* је подсетила на то да је Христов за време рата написао "читав низ огорчених песама, пуних мржње против Срба").²⁵⁸² На текст Христова, али и на текст Бобчева, објављен у једном пољском листу, реаговала је *Самоуправа*, која је подржала ставове бугарских интелектуалаца, али им је замерила то што су упућени на погрешне адресе, јер се "Рубикон не налази на Молдави и на Висли (...) већ на Брегалници и на Струмици". Ако Христов и Бобчев желе да "пређу Рубикон", треба да се обрате српској јавности, јер "пут из Софије до Београда не води преко Варшаве и Прага, па ни преко Љубљане и Загреба". У постизању српско-бугарског "братства и зближења" не може бити посредника, нити постоји тема за посредовање – бугарски песници треба да се обрате свом народу и да га позову "да крене пут Београда, да закуца на београдска врата". "Морамо се једном ујединити" поручује лист. Лист даље наводи да су Бугари починили злочин према Србима у предходна два рата, али да то "није кривица целог бугарског народа", јер су "једни били приморани, други су били заведени, трећи су били свесни злочинци". Бугари сами треба да установе јасну границу између ових "група". Бугарски народ мора да докаже да "осуђује оно што се учинило".²⁵⁸³

Књижевник Божидар Ковачевић у *Правди* пише да су се Јужни Словени "почели присећати јединства, споразума и слоге тек после најсрамнијег и најкрвавијег клања, после Брегалнице и Сурдулице, у ово мутно доба кад анђео рата поново пролеће изнад Балкана (...)". Он "прима Бугаре за браћу", без обзира што Срби имају пуно разлога за неповерење, али сматра да није довољно "културно јединство", па поручује Христову да ће главни доказ бити "тек ако нас у будућим ратовима које ћемо у одбрани наше самосталности започети за

---

²⁵⁸² *Политика*, "Песништво и споразум", 19. 12. 1926.

²⁵⁸³ *Самоуправа*, Поводом апела бугарских песника, 30. 12. 1926.

дефинитивно ослобођење Балкана, не нападнете с леђа, и не поновите своју кобну, за вас увек примамљиву погрешку из 1915. године (...)"²⁵⁸⁴

Христову је одговорио и Вељко Петровић, који се у начелу слаже са његовом идејом, али пребацује бугарским књижевницима због њиховог учешћа у сатанизацији Срба²⁵⁸⁵ (чак наводи и неке стихове), уз напомену да код српских песника тога није било. У том смислу, он подсећа и на бугарска огрешења о Србију и Србе у блиској прошлости, наводећи да због тога никада није оптуживао све Бугаре, које је увек сматрао делом "југословенске заједнице". Петровићу смета реч "споразум" у наслову; он се залаже за континуиран рад на међусобном упознавању књижевности. Порука која се "провлачи" између редова његовог текста је да Срби, па ни српски књижевници, нису криви за оно што се десило између Срба и Бугара.²⁵⁸⁶ Неколико месеци после Петровићевог одговора, *Политика* је објавила Христовљеве "Југословенске афоризме" – осам кратких књижевно-политичких записа (нека врста личног манифеста) у којима излаже идеју југословенства и југословенско-бугарског културног зближења и уједињења.²⁵⁸⁷

Револтиран умереним, чак и афирмативним писањем престоничких листова о "понудама" Христова, Сретен Динић, аутор послератних приказа о бугарским злочинима, у *Лесковачком гласнику* овакво писање назива "наивним", наводећи да аутори тих текстова "свакако нису осетили бугарску каму (...) па не могу никако да схвате како то да никако не може да се утре зла крв између нас и Бугара", и прозива новинаре и интелектуалце, тачније београдску штампу, коју оптужује да је заборавила на "бугарске свирепости". Он не пориче да је идеја о зближењу и уједињењу спасоносна за оба народа, али истиче да је заједничка историја пуна "неверства, подвала и подмуклости" Бугара, и пита се "са таквим превртљивим народом како се може радити."²⁵⁸⁸

---

²⁵⁸⁴ *Правда*, "Песништво и споразум", 23. 12. 1926.

²⁵⁸⁵ Према В. Тодорову, Кирил Христов је био један од најгласнијих "србофоба" међу бугарским књижевницима, односно "највећи бугарски *србождер*" (термин, неологизам, који се управо везује за Христова, а који означава бугарски "вербални канибализам" према свему што је српско). Христов се уздигао до статуса "једног од твораца бугарске србофобске реторике у ратној књижевности" од почетка XX века. У својим књигама (1913-1918) он је Србе називао најгнуснијим именима ("кокошари", "свињари" итд). (Вид. В. Тодоров, *н. д.*, стр. 149-155).

²⁵⁸⁶ *Политика*, "Песништво и споразум", 04. 01. 1927.

²⁵⁸⁷ *Исто*, "Југословенски афоризми", 15. 04. 1927.

²⁵⁸⁸ *Лесковачки гласник*, "Бугарска и ми", 05. 02. 1927.

Промењена "слика" Бугара у јавности можда се најбоље види у писању штампе пводом већ помињаног Византолошког конгреса, који је, осим научне сарадње, имао огромну улогу и на симболичком и пропагандном плану – он је афирмисао нови приступ Бугарској у јавности. Бугарска делегација је дочекана веома пријатељски. Говор академика Иванова на свечаном отварању конгреса пропраћен је "бурним овацијама" и општим одушевљењем, писала је штампа.²⁵⁸⁹ Иванов, иначе слависта, је описан као велики словенофил и Југословен, који је у Београду боравио "више од десет пута" (последњи пут 1926. године), и који је за време рата, "када је Србија била прегажена (...) имао ретку кураж да на Софијском универзитету предаје српско-хрватску књижевност".²⁵⁹⁰ Новинару *Правде* Иванов је дао интересантну изјаву, која је била више одјек политичког тренутка, него научни исказ. Он каже да је у *југословенској прошлости* (курзив – И.Р.) било "две велике будале" – једна је бугарски цар Симеон, а друга српски цар Душан јер, и поред све моћи којом су располагали, нису ујединили Јужне Словене, "већ су их оставили да се кржаве, туку, рањавају и мрзе".²⁵⁹¹ Штампа је посебно истакла још један детаљ: Иванов је, као слависта, српским језиком владао "готово савршено", тако да му је и краљ приликом пријема рекао да говори српски боље од њега.²⁵⁹²

Штампа је и Стефана Бобчева представила као великог поборника југословенства. Бобчев је на почетку интервјуа напоменуо да Бугарску не треба нападати, јер "без ње ми као целина, као Југословени и као поједини чланови велике југословенске заједнице губимо национални смисао". Он говори о томе да су обостране грешке узрок великог зла које се испречило између два народа, и да прошлост треба заборавити, а да је култура најбољи начин да се прошлост победи.²⁵⁹³ Професор Петар Ников је, на позив *Политике*, написао текст о значају конгреса, који је објављен на првој страни и то на бугарском језику (без посебних бугарских словних знакова, за чију штампу, претпостављамо, није постојала техничка могућност).²⁵⁹⁴

У контексту југословенско-бугарских односа (али и шире), конгрес је, очигледно, успешно одиграо своју научно-стручну, али и политичку улогу, коју

---

²⁵⁸⁹ *Време*, "Поздравни говори...", 12. 04. 1927; *Правда*, 12. 04. 1927.

²⁵⁹⁰ *Правда*, "Изјава представника бугарске делегације", 16. 04. 1927.

²⁵⁹¹ *Исто*.

²⁵⁹² *Исто*.

²⁵⁹³ *Време*, "Г. Стеван Бобчев о односима са Југославијом", 13. 04. 1927.

²⁵⁹⁴ *Политика*, "Византолошкија конгрес и балканските народи", 17. 04. 1927.

му можда нису наменили сами научници, али јесу покровитељи – Двор и влада. Навођење детаља о пријатељском разговору краља и академика Иванова, као и читава лепеза позитивних квалификација на рачун Иванова, Бобчева и бугарске делегације уопште, уз стављање посебног акцента на југословенство бугарских научника, зближење и братство са Бугарском, представљало је одраз актуелних политичких тенденција.

Полемика поводом Христовљевог текста и пажња указана бугарским византолозима, показују нам да је, макар код дела активне јавности у Краљевини СХС, идеја о споразуму и/или уједињењу са Бугарима била "разапета" између две опречне нужности: с једне стране, захтеви политичког тренутка, неумитне стварности, која је налагала блискост са Бугарском, услед веома озбиљне угрожености Краљевине СХС од стране Италије; с друге стране, непремостиво неповерење као последица историјског искуства, и начина на који је то искуство утицало на креирање пожељне *културе сећања*, која је генерисала колективне ставове, политичке погледе и поимање актуелних односа. Српска јавност се двоумила, сумњала и покушавала да пронађе праву "формулу" за зближење са доскорашњим "архинепријатељем", која би "помирила" политичку и менталну страну стварности. То, наравно, није био нимало једноставан задатак.

* * *

Фаза у јавном приказивању Бугарске, која је, уз незаобилазне сумње и емотивно просуђивање, углавном афирмисала политику споразума, и садржала много више позитивних од негативних наратива, обележила је период после пакта у Тирани, али су са новим комитским упадима на јесен 1927. године поново "откопани" ровови који су предходно били замаскирани помирљивијом реториком, посебно после убиства генерала Ковачевића у Штипу.²⁵⁹⁵ Из тог је периода још једна од сјајних карикатура Пјера Крижанића (сл. 10), на којој Љапчев доказује своју "мирољубивост" на конгресу удружења за Друштво народа, држећи у рукама "паклену машину", уз речи да је то "најсигурније средство (чист бугарски изум) за стварање мирољубивог расположења међу народима".

---

²⁵⁹⁵ Вид. Писање *Политике, Времена и Правде* током октобра 1927. године

Сл. 10., "Made in Bulgaria" (Политика, 07. 10. 1927.)

До извесне поновне промене дошло је на пролеће 1928. године, поводом великог земљотреса у Бугарској, када је штампа упутила бројне позиве грађанству да помогне "бугарској браћи у невољи". Иако је, у исто време, земљотрес, мада мањих размера, задесио и Грчку, њена несрећа је остала у дубокој сенци бугарске несреће. Народна скупштина је донела одлуку о помоћи Бугарској (и Грчкој).²⁵⁹⁶ *Политика* је организовала прикупљање новца. Многе хуманитарне и струковне организације (Црвени крст, лекари, соколи итд.) су прикупљале помоћ за пострадале Бугаре.²⁵⁹⁷ У име *Југословенског народног одбора* који је прикупљао помоћ за пострадале Бугаре, новац је у Софији предао познати композитор Коста П. Манојловић, који је своје утиске из разговора са познатим Бугарима изнео у два текста које је објавила *Политика*. У њима он веома афирмативно, идеалистички и, рекло би се, утопистички афирмишу идеју о братству и уједињењу са Бугарском, о великом јужнословенском јединству.²⁵⁹⁸ Чак је и локални *Лесковачки гласник*, познат по изразито антибугарским ставовима, позивао да се забораве "прошли немили догађаји" и да се Бугарима пружи помоћ, јер то "захтевају хришћанство, заједничко порекло, па и политика".²⁵⁹⁹ Ипак, било је и оних којима ни ова бугарска несрећа није успела да отопи "лед око срца".

²⁵⁹⁶ СБ НС КСХС, редовни сазив за 1927/28. Годину, књ. 7 (59. редовни састанак), стр. 119-121.

²⁵⁹⁷ Вид. *Политика* од 18. априла до средине маја 1928. године; *Правда*, "За помоћ Бугарској", 22. 04. 1928.

²⁵⁹⁸ *Политика*, "Са Витошких страна", 07. 07. 1928; "Са Витошких планина", 09. 07. 1928; *Правда*, "За помоћ Бугарској", 05. 05. 1928. (вест о раду одбора).

²⁵⁹⁹ *Лековачки гласник*, "Помоћ за жртве земљотреса у Бугарској", 28. 04. 1928.

Један од чланова редакције *Нишког гласника* био је "запрепашћен" одлуком Скупштине да се упути помоћ "незахвалној, незајажљивој, дивљачкој и крвавој Бугарској". Тражио је "освету над примитивним и некултурним крвожедницима" за све "њихове" жртве – генерала Ковачевића, Велимира Прелића, и да Бугари "испаштају бар под стегом ове природне непогоде".²⁶⁰⁰

Као по правилу, периоде јавног српско-бугарског "измирења" прекидале су комитске провокације, које су изнова изазивале антибугарске реакције и страсти. Ипак, штампа више никада није била онако агресивна као, на пример, у време Цанковљеве владе, нити је Бугарска била тако присутна тема. Гомилали су се унутрашњи проблеми, па је и фокус јавности усмераван на њих. Односи са Италијом су постајали све компликованији, и она је остала главна спољнополитичка тема. Једном усвојени колективни ставови се тешко мењају у краћем року, па је, без обзира на све спорадичне покушаје и измењени политички контекст, уопште узев, "слика" Бугара и Бугарске у јавности била углавном негативна, оптерећена предрасудама и стереотипима.

3.5. Смрт, страдање, обележавање и сећање

У креирању и одржавању "слике" Бугара у јавности важно место имали су простори и места непосредног трагичног историјског сучељавања Срба и Бугара. Та су места постала својеврсни симболи конфликта, која су обезбеђивала стално "оприсутњење прошлости"²⁶⁰¹ у животима савременика. Места сећања имају посебну улогу у култури сећања и политикама памћења. Слављење одређених датума је, такође, имало функцију креирања и неговања сећања на историјске сударе са Бугарима. И места и датуми имали су своју политичку димензију, односно представљали су значајан симболички капитал.

У "географији симбола" повезаних са јавним дискурсом о Бугарској и Бугарима, Сурдулица је, свакако, заузимала посебно место, као кључно место сећања и евоцирања, "традиционални знамен страдања"²⁶⁰² Срба за време бугарске

---

²⁶⁰⁰ *Нишки гласник*, "Братство за небратство", 29. 04. 1928.

²⁶⁰¹ А. Asman, *Duga senka prošlosti*, str. 281.

²⁶⁰² Т. Kuljić, *Kultura sećanja*, str. 179.

окупације, и уопште "знамен" цивилног страдања у рату. Сурдулица је, несумњиво, била страховито место мучног страдања, и остала велики белег у бугарској модерној историји, без обзира на прећуткивања којима је бугарска историографија склона.

О Сурдулици би се пре могло говорити као о *простору сећања*²⁶⁰³, с обзиром да су места сећања, повезана са масовним страдањем цивила, пре свега везана за конкретне локације/објекте страдања (логори, затвори итд.), док су злочини у Сурдулици почињени на више различитих неформалних локација у непосредној околини, на којима су, после есхумација, пронађени остаци жртава. У Сурдулици није постојао посебан логор, као формално место страдања, већ је Сурдулица више обједињујуће географско обележје, простор, највећег, и нарочито тешког и мучног, страдања српских цивилних жртава у Првом светском рату. Њен симболички капитал био је готово непресушан. Она је коришћена као образац за доказивање оправданости и аутентичности оптужби на рачун Бугара, посебно у погледу њиховог "националног карактера". *Сурдулица је "огледало" свега онога што Бугари уистину јесу* – то би, углавном, била суштина употребе Сурдулице у јавном представљању Бугара после Првог светског рата. Она је, према устаљеном схватању у јавности, представљала врхунац онога што су Бугари показивали и пре рата – свирепости и реваншизма. Из предходних анализа ставова јавности, односно писања штампе о Бугарској и Бугарима поводом различитих догађаја, видели смо да су мотив страдања Срба под бугарском окупацијом, а посебно Сурдулица као централна географска и симболичка тачка тог страдања, били готово свеприсутни. Разлог томе је управо то што су у јавности злочини бугарских окупационих власти и Сурдулица приказивани као оваплоћење бугарског "националног карактера", али и антисрпске политике, чија је генеза, између осталог, налажена и у равни "моралних особина".

Основаност теоријских ставова по којима *сећање на мртве* има изражену друштвеноинтегративну функцију ("врста памћења која ствара заједништво"²⁶⁰⁴), да "разни ритуали око жртава и мученика учвршћују вредности групе и снаже њену хомогеност"²⁶⁰⁵, те да су државне елите кроз негативно виђење и дистанцирање од другог с једне, и "сакрализацију ратне жртве" с друге стране,

---

²⁶⁰³ Вид. А. Asman, *Duga senka prošlosti*, str. 283; J. Asman, *n. d.*, 59-60.

²⁶⁰⁴ J. Asman, *n. d.*, str. 63

²⁶⁰⁵ Т. Kuljić, *Tanatopolitika*, стр. 20

снажиле јединство, колективни дух и спремност за жртвовање²⁶⁰⁶, можда се најбоље види на примеру свечаности у Сурдулици одржаних августа 1924. године, поводом освећења спомен-костурнице (капеле)²⁶⁰⁷, која је саграђена уз зграду сурдуличке гимназије, а у којој су смештени посмртни остаци жртава побијених у Сурдулици и околини. Сам помен сурдуличким жртвама је имао одлике јавних/политичких светковина и ритуала²⁶⁰⁸, односно онога што антрополог Марк Абелес види као "политичку представу за јавност", "режирану политичку представу", која се гради уз помоћ "префињених церемонијала", чији је циљ очување и обезбеђење легитимитета власти и владајућег поретка.²⁶⁰⁹ Овде се никако не сме испустити из вида актуелни политички, друштвени и идеолошки контекст: врхунац унутрашњополитичке кризе (српско-хрватског сукоба), који је носио опасност озбиљне дезинтеграције државе, као и улога краља као надпартијског обједињујућег фактора, симбола јединства државе.

Потенцијал политичке употребљивости сурдуличких жртава ("сурдуличких мученика") био је велики. Социолог Т. Куљић истиче да је управо смрт појединаца који су "поднели нарочито трпљење и свесно умрли за остварење групних вредности", а то су хероји и мученици, политички нејупотребљивија.²⁶¹⁰ Листа присутних у Сурдулици то потврђује: свечаности је присуствовао комплетан државни и политички врх, на челу са краљем, председником владе Људбом Давидовићем и председником Народне Скупштине; затим представници странака и посланичких група; представници војске и државне управе; представници најзначајнијих хуманитарних и друштвених организација, као и привреде. Програм је предвиђао низ световних и црквених церемонијала: свечани дочек специјалног и дворског воза; свечани дочек краља пред општинским седиштем у Сурдулици; "благодарење" у цркви за срећан долазак краља; освећење

---

²⁶⁰⁶ О. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, str. 52.

²⁶⁰⁷ О спомен-костурници у Сурдулици, њеној изградњи, историјату и политичком контексту рушења и обнављања током деценија, вид. Рајка Дојчиновић, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица, 2010; Александар Кадијевић, "Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012) – од заборава до обнове", *Лесковачки зборник*, год. 52 (2012), стр. 155-163; Мр Виолета Н. Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918-1955* (докторска дисертација у рукопису), Филозофски факултет у Београду, 2013, стр. 191-193.

²⁶⁰⁸ Објашњење вид. у: Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997, str. 100-110.

²⁶⁰⁹ Mark Abeles, *Antropologija države*, Beograd, 2001, str. 9-10. (вид. и стр. 145 и даље).

²⁶¹⁰ Т. Kuljić, *Tanatopolitika*, стр. 198.

гимназијске зграде са капелом; пренос посмртних остатака у капелу; параду и дефиловање трупа пред краљем и соколске вежбе; народно весеље.²⁶¹¹

Посебо важно место у анализи метафорике и симболике погребног церемонијала има *laudation funebris*, односно "говор над одром", реторички сегмент церемонијала који представља "емоционализовано декретирање смисла", односно прописивање "кључних друштвеноинтегративних вредности".²⁶¹² Краљев говор је био мотивисан унутрашњополитичким разлозима, а порука упућена домаћој јавности и политичким актерима. Он ниједном речју није поменуо злочине бугарског окупатора, нити Бугарску или Бугаре, али је истакао обавезу "данашњег нараштаја" да сачува "крваво стечено дело" својих "старијих", онако како су га од њих и наследили. То "дело" било је југословенско уједињење. Велико страдање у рату, та "огромна костурница" од "стотина хиљада палих", за краља је "основ заједничког живота у слободи". Краљ напомиње да се "народу обезбеди оно на шта има право", а услов за то је постизање "мира и реда изнутра и споља" и "поштовање целине која је преча од свега и закона који је над свима и потом обавезан за све". Краљ је на крају напоменуо да је развој земље "јасан и одређен", те да се неће стати пред "пролазним и неизбежним тешкоћама", и да ће "здрава свест и стварност победити све". У томе је видео "велику поуку" сурдуличког "великог гроба".²⁶¹³ У краљевом говору су били присутни световни, национални и државни "идејни садржаји"²⁶¹⁴; "активизам" његове реторике био је, пре свега, службени и измиритељски²⁶¹⁵; циљ је био да се побуди понос²⁶¹⁶; истакнуте су "надржавне димензије" "угледа и ауторитета" покојника – жртава чији су остаци свечано сахрањени.²⁶¹⁷ Сурдуличке, али и остале ратне жртве, приказане су као морални путоказ у хаотичном времену политичких превирања, као неуништиви темељ и залог уједињења које не сме бити доведено у питање. Истицањем важности "целине" над појединим деловима, краљ је послао поруку сепаратистичким елементима, а истицањем ауторитета закона, истакао је легитимитет и легалитет поретка и своје власти, управо у време када је Радић у

---

²⁶¹¹ *Лесковачки гласник*, "Програм свечаности у Сурдулици", 09. 08. 1924; О свечаности види и: Р. Дојчиновић, *н. д.*, стр. 47-52.

²⁶¹² Т. Кулјић, *Tanatopolitika*, стр. 69-70.

²⁶¹³ *Политика*, "Краљев говор", 25. 08. 1924.

²⁶¹⁴ Т. Кулјић, *Tanatopolitika*, стр. 253.

²⁶¹⁵ *Isto*.

²⁶¹⁶ *Isto*.

²⁶¹⁷ *Isto*.

Москви ширио своје антимонархистичке идеје и кокетирао са Совјетима који су проповедали "револуционарно безакоње" и делегитимацију режима. Изузимајући чак и актуелни политички контекст, поруке краљевог говора у Сурдулици нису одударале од, како примећује историчарка О. Манојловић Пинтар, настојања југословенских власти од самог оснивања државе да кроз "сећање на ратне жртве, подизањем споменика од националног значаја и уређењем војничких гробаља", афирмишу и актуелизују "идеју националног јединства" (тзв. интегрално југословенство).²⁶¹⁸

Осим краља, и локални представници су одржали говоре у којима је, за разлику од краљевог, потенцирана "бугарска свирепост", подсећано на велики број ужасних злочина, тражена заслужена казна.²⁶¹⁹ Оно што је карактеристично за ове, као и за све церемонијалне говоре, јесте потреба да се мобилишу емоције публике, што се постиже *емфазом*, односно "драматичним претеривањем у тону и изразима, високопарношћу, патетиком и извештаченом свечаношћу говора".²⁶²⁰

Поводом светковања у Сурдулици јавио се и Коста Тодоров. Он је у име бугарске политичке емиграције листовима послао отворено писмо, у коме инсистира на идеолошком и политичком континуитету између "сурдуличких целата" и актуелне бугарске владе Цанкова која терорише сопствени народ.²⁶²¹ Његово писмо није било ништа друго до отворена политичка употреба великог страдања, тј. политички памфлет против актуелне бугарске владе, који је послужио и за политичку легитимизацију сопствене групе (емиграната) и њених интереса пред домаћом јавношћу.

Од три кључна симбола танатополитике – крви, васкрса и жртве²⁶²² – у поменутиим говорима у Сурдулици доминирали су крв ("невина крв") и жртве. Посебно симбол "проливане крви", за који Т. Куљић наводи да поседује "широк спектар употребе", и да је циљ његове употребе "разбудити освету, понос и оданост". Исти аутор наводи да је "драматизацију политичке реторике најлакше постићи алармима о проливној крви".²⁶²³

---

²⁶¹⁸ О. Манојловић Пинтар, *Arheologija sećanja*, str. 202.

²⁶¹⁹ *Лесковачки гласник*, "Сурдулички мученици", 30. 08. 1924.

²⁶²⁰ Т. Куљић, *Tanatopolitika*, str. 41.

²⁶²¹ *Политика*, "Коста Тодоров о сурдуличким зверствима", 24. 08. 1924.

²⁶²² Т. Куљић, *Tanatopolitika*, str. 41.

²⁶²³ *Isto*.

Сл. 11, Краљ Александар и краљица Марија са свитом у Сурдулици августа 1924. године
(извор: Р. Дојчиновић, *н. д.*, стр. 52)

Симболи *проливане крви и недужне жртве* доминирала су и у наративима штампе посвећеним сурдуличком страдању. Осим тога, свако писање о Сурдулици било је пропраћено изразито негативним стереотипима и представама о Бугарима. За *Лесковачки гласник* Бугарска је управо у Сурдулици показала да је "држава ноћних убица" и "ругло међу државама и срамота целог цивилизованог света". Злочини у Сурдулици су показали и слабост читаве Европе и међународног права, Црвеног крста и целог цивилизованог света, јер нису успели да заштите један народ под окупацијом.²⁶²⁴ *Политика* је на Видовдан 1922. године, када су освећени темељи костурнице, писала да су Бугари у Сурдулици "хтели начинити једну велику гробницу у којој ће сахранити наше народно име и нашу народну душу и над хиљаду лешева славили су свој жалосни тријумф". И том чину су присуствовали представници државе и политичке елите – председник Скупштине Иван Рибар је одржао говор, а присутан је био и бивши премијер Љуба Давидовић.²⁶²⁵ Истим поводом *Време* износи најситније детаље у описима мучења и страдања сурдуличких жртава. Једна од тих језивих "слика" гласи: "Месецима су после кише спирале земљу, брзо набацану, преко лешева, и одасвуд су ницала поломљена ребра и коленице, размрсане лобање и испрскани кичмени пршљени".²⁶²⁶ А у једном од наредних текстова исти лист пише: "Крв је шикљала, врисак се разлегао и клетве, клетве на све стране, мртва тела су се зањихала и

²⁶²⁴ *Лесковачки гласник*, "Држава ноћних убица", 01. 12. 1923.

²⁶²⁵ *Политика*, "Видовдан у Сурдулици", 29. 06. 1922.

²⁶²⁶ *Време*, "Сурдуличка костурница", 28. 06. 1922.

падала у провалије. После је наступио мир. Гаврани су после долазили, војници су по два сата прали крваве бајонете...".²⁶²⁷ *Време* је, иначе, Сурдулицу ставило у исти раван са Косовом, дајући јој тиме митски статус, и ону морално-идеолошку вертикалу какву је једино "косовски мит" имао у српској колективној свести. Исте године познати писац Бора Станковић пише своју кратку приповест о Сурдулици, којој је "судбина доделила да понесе велики крст мучеништва и да постане друга Голгота, костурница и гробница Срба, побијених и закланих не од непријатеља, већ од зверова и измета човечијег рода".²⁶²⁸ *Политика* августа 1924. године пише да су бројне жртве "уморене најгрознијом смрћу, смрћу која превазилази све бајке о свирепостима старих Варвара", "бајонетом и камом (...) полудивљег Европљанина".²⁶²⁹

Сл. 12, Пред лобањама сурдуличких жртава
(Извор: Р. Дојчиновић, *н. д.*, стр. 46.)

Сурдуличке жртве су, међутим, релативно брзо заборављене. У другој половини 1930-их спомен-костурница капела је већ увелико била изван пажње јавности, па су се чули апели за њену заштиту.²⁶³⁰

Осим Сурдулице, јавно су обележавани и различити датуми и годишњице повезани са српско-бугарским односима. Они су одражавали и одржавали "слику" Бугара као исконских непријатеља, али и узвишеност победе над њима, која је представљала крај једне епохе сукоба, и почетак "новог доба" како у националној историји, тако и у међусобним односима, које је та победа означила. Теоретичари

²⁶²⁷ *Исто*, "Костурница у Сурдулици", 30. 06. 1922.

²⁶²⁸ Борисав Станковић, *Под окупацијом*, Београд, 2000, стр. 291.

²⁶²⁹ *Политика*, "Сурдулица", 24. 08. 1924.

²⁶³⁰ В. Н. Обреновић, *н. д.*, стр. 193.

су одавно уочили значај празничних датума – календара који чува збир "главних прича" око којих се гради "заједница сећања".²⁶³¹ Фиксирање тзв. "нултог часа" ("новог почетка"), увек се везује за обележавање "прекретничких датума".²⁶³² За Т. Куљића је, управо из овог разлога, календар увек израз "измишљене историје", која је фокусирана на догађаје, насупрот "структурној историји". Колективно памћење је ближе "догађајној историји".²⁶³³ У контексту одржања "слике непријатеља", историчар М. Митерауер [Michael Mitterauer] указује да јавно обележавање "спомен-дана" може имати "унутрашњу функцију интеграције", чему одговара "функција спољног разграничења".²⁶³⁴ Наводи да су "спомен-дани" и јубилеји у Немачкој после Наполеонових ратова неговали слику Француске као непријатеља. Посебно указује на то да "јубилеји битака имају тенденцију указивања на непријатеља против којег се још и данас мора борити."²⁶³⁵ По њему, приликом прослава јубилеја, долази до изражаја "идентификацијски приказ историје", тако што се истиче значај сопствене групе, на рачун туђе.²⁶³⁶ Сматрамо да се без додатних објашњења, ставови Митерауера у потпуности могу применити на неговање "спомен-дана" у контексту послератних односа са Бугарском, неговања "слике непријатеља" у јавности, као и у контексту интегративне функције празника/датума и политички вођеног заједничког сећања у локалном друштву неформално подељеном на "бугараше" и "србомане". Као пример навешћемо прославу дана ослобођења Штипа (25. септембра 1918. године), који је организован као јавна светковина уз присуство представника цивилних и војних власти, народа, различитих организација итд. Ово обележавање имало је изнад свега друштвеноинтегративну (и национално-интегративну) функцију, буђењем поноса и победничког елана. У свом извештају о прослави, новинар *Времена* усхићено пише да се "данас са задовољством Србин сме окренути ка Ћустендилу и узвикнути: господо Штип је наш, и народ је у Штипу наш!"²⁶³⁷ Овај коментар, заправо, показује (и више него што је аутор, вероватно, желео) сву несигурност у званични дискурс о неспорности етничке припадности становништва у граничним

---

²⁶³¹ Т. Куљић, *Kultura sećanja*, стр. 172.

²⁶³² *Isto*.

²⁶³³ *Isto*.

²⁶³⁴ Михаел Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?*, Београд, 2003, стр. 136.

²⁶³⁵ *Isto*, стр. 137.

²⁶³⁶ *Isto*.

²⁶³⁷ *Време*, "Прослава ослобођења у Штипу", 30. 09. 1923.

деловима Вардарске Македоније, па је и писање штампе, као и сама прослава, служила легитимизацији успостављеног поретка и његовој национално-идеолошкој бази.

Ратови су, иначе, имали посебно месту у сећању повезаном са Бугарима. То је било повезано са емотивном компонентом колективног памћења "заједничке" српско-бугарске прошлости.²⁶³⁸ Ратови су "маркантна места сећања", објашњава Т. Куљић, јер ратна прошлост омогућава "емотивну хомогенизација", па је зато "употребљивија од мира". Осећања везана за рат је "лако инструментализовати", јер ратне жртве "траже освету", а победе "буде понос".²⁶³⁹ Овај однос "понос-освета" можда се најбоље види у пароли српске војске после победе на Брегалници – "Брегалница за Сливницу!" Дobar пример је и уводник у *Политици* посвећен обележавању десетогодишњице Брегалничке битке, која је била перципирана као један од кључних "прекретничких датума" у модерној српској историји.²⁶⁴⁰ Текст непознатог аутора (учесника битке) карактерише изразито ентузијастичко и морализаторско приповедање, инспирисано библијском причом о Каину и Авељу (битка је приказана као сукоб "брата-праведника" и "брата-издајника", односно две моралне концепције, два погледа на живот и свет), што је само појачавало морализаторски ефекат. У тексту је чак присутан и библијски "језик", односно стилизација ("велика је била мржња његова и снажан је био ударац његов").²⁶⁴¹

---

²⁶³⁸ Занимљиво гледиште о улози емоција на колективном плану имао је један од бардова историографије Лисијен Февр. По њему емоције представљају "резултат одређеног низа искустава заједничког живота, сличних истовремених реакција у судару с идентичним ситуацијама...". Емоције, везане за одређену ситуацију, постепено повезујући више учесника "који су истовремено били и покретачи и подржаваоци", образују "систем међусобног подстицања". Усаглашеност и истовременост емотивних реакција се, по Февру, показује корисном, јер је групи обезбеђује "већу безбедност, или већу моћ". Ова корисност је временом оправдала успостављање једног "правог система емоција", које постају попут "некакве институције", уређене "попут ритуала". (Лисијен Февр, *Борба за историју*, прир. Дубравка Стојановић, Београд, 2004, стр. 264.) Феврово становиште је интересантно за нас, јер се емоције које настају као последица заједничког искуства рата показују као веома отпоран и тврд "систем" који повезује групу, а та је кохезија чини чвршћом и моћнијем у односу на некадашњег и још увек потенцијалног "непријатеља", према коме су те емоције усмерене, и који је главни актер ситуације која је изазвала емотивне реакције.

²⁶³⁹ Todor Kuljić, "Rat i sećanje", *Istorija i sećanje* (zbornik radova), str. 76.

²⁶⁴⁰ *Политика*, "Брегалница", 30. 06. 1923.

²⁶⁴¹ Детаљну анализу текста вид. у: Иван Ристић, "Колективно памћење и политика: писање штампе поводом десетогодишњице почетка Другог балканског рата 1923. године", *Историографија и савремено друштво*, тематски зборник радова са научног скупа "Наука и савремени универзитет", том I, Ниш, 2014, стр. 35-46.

Оваквих текстова, посвећених обележавању датума и годишњица догађаја који су обележили српско-бугарске односе до "нултог часа" (1918. године), било је много током 1920-их година у штампи и периодици. Њихов циљ био је да покажу континуитет "праведне борбе" Срба против "мегаломана и освајача" Бугара, да одрже и ојачају "националну верзију" историје међусобних сукоба, и да на тај начин легитимизују политички поредак који је настао као последица мучног вишедеценијског конфликта, који је до крајности измрцварио оба народа, посебно српски.

ЗАКЉУЧАК

Од 70-их година 19. века, тачније од Берлинског конгреса, па све до Другог светског рата, српско-бугарски односи су имали кључни утицај на динамику политичке историје Балкана. Због географског положаја, али и историјског надметања, које је вукло корене још из средњег века, и спора око Македоније, чији су корени у одлукама Берлинског конгреса (1878), које су пореметиле стратешке амбиције Србије и срушиле бугарски "сан-стефански" сан. До стварања модерне бугарске државе, на почетку као самоуправе у оквиру Турског Царства, касније као руског штићеника, који се постепено ослобађао руског туторства и градио национално самопоуздање, Србија, која је носила "ореол" прве фактички (иако не формално) слободне балканске државе, није имала достојног такмаца у балканској политици. Пре тога, и сама се ослобађајући и еманципујући "корак по корак", Србија је ковала амбициозне планове о ширењу свог утицаја међу балканским хришћанима, у којима су Бугари имали видно место. Затим је прешла "са речи на дела" и покушала да, помажући национални препород Бугара на много начина, оствари своје велике амбиције, које су превазилазиле њену снагу. Када је дошло до српско-бугарског сукоба, одмах по окончању руско-турског, односно српско-турског рата, око разграничења и "поседовања" Пирота, Врања, Трна и других места, захуктала се друга битка, односно отворио се "други фронт", који ће остати отворен и у наредним деценијама. У његовом средишту биће Македонија, односно борба за контролу вардарске долине, која је природни наставак моравске долине, и пута за избијање на луку Солун и "отворено море". Започела је "етнографска битка", "битка статистикама", "научним аргументима", у чију су се службу ставила готово сва најзначајнија имена српске и бугарске науке краја 19. и почетка 20 века. Бугарске амбиције су се шириле геометријском прогресијом, што је ескалирало, помало горетеским проглашењем за "цара" Фердинанда Кобуршког, и његовим амбицијама да загосподари Цариградом, што није полазило за руком ни великим руским императорима. Осим бугарских амбиција, суноврату односа допринео је и параноични страх краља Милана Обреновића од јачања Бугарске, страх који је био праћен непромишљеним одлукама и потезима.

Три тешка сукоба – Српско-бугарски (1885), Други балкански/Међусавезнички (1913) и Први светски рат (1915-1918), постепено су, један за другим, сахрањивали наде коју су гајили ентузијастички са обе стране да се може пронаћи формула за миран суживот или, више од тога, за сарадњу или савез двају држава, и све покушаје учинили бесмисленим.

Из светског рата Србија је изашла као победник, овенчана ореолом "мученице", поносна, ојачана победничким моралом, "појугослављена", и у регионалним и европским оквирима важнија него што је била пре рата, али и десеткована, уништена, привредно заостала, са тешким ранама које су видале многе потоње генерације. Таква Србија је у нову југословенску државу "уложила" своју државност, дипломатску и војничку традицију, али и дипломатску службу и измучену војску, које су преузеле обавезе за далеко већу и национално и политички хетерогенију државу, препуну супротности, конфликта, криза. Наслеђе српско-бугарских односа остало је основно обележије југословенско-бугарских односа. У њима је централна тема било "македонско питање", сада у нешто измењенијој форми – као питање пропаганде, деловања комитских чета које су непрестано угрожавале безбедност Краљевине СХС, и мањинско питање које званични Београд није признавао, али га је "незванични" Загреб, с времена на време, истицао, као "политичку карту" у свом сукобу са српском политичком елитом и владом у Београду. Питање извршења мировног уговора из Неија, постало је озбиљно средство притиска на Бугарску у рукама југословенске владе, али и средство обезбеђења, "гаранција", да ће Бугарска остати изолована, под "надзором" великих сила, суседних држава, међународне јавности, као "реметилачки елемент" на југоистоку Европе. Да ће остати што дуже у потчињеном положају.

Са друге стране, Бугарска је, природно, тежила изласку из међународне и регионалне изолације, и да се ослободи губитничких траума и колективних фрустрација, које су довеле до битних унутрашњих промена – јачања комунистичког покрета и доласка на власт земљорадника. Њихов лидер Александар Стамболијски (1919-1923) покушао је да своју земљу извуче из изолације, ослањајући се на силе победнице, посебно на Краљевину СХС, иако је "иза кулиса" умео да калкулише и са другачијим идејама. Он је први (и последњи) од бугарских државника о Македонији говорио на другачији начин, ипак у једном остајући доследан бугарској националној идеологији – у Македонији живе Бугари

(иако је и по овом питању умео да буде, по потреби, флексибилан). Своје политичко опредељење, подржано идеологијом југословенства, односно идејом о једној држави свих Јужних Словена, није крио, него га је јавно, и са себи својственим жаром, пропагирао, сабирајући против себе старе, али само делимично поражене елите, окупљене у предратним политичким партијама, јавним и тајним официрским и организацијама интелектуалаца. По официрским клубовима, софијским кафанама и кућама опозиционих вођа, ковани су планови о рушењу не само "издајника" Стамболијског, већ и Стамболијског који се усудио да их својим коренитим реформама лиши привилегија које су проистицале из владајућег статуса и друштвеног положаја. Државни удар је успешно изведен. Унезверени и бесни званични Београд је гледао, претећи и опомињући, без снаге да ишта предузме, јер је Стамболијски, због своје спољне политике, идеологије и друштвених реформи, многима сметао. Исти тај Београд је Стамболијског одбијао готово до последњег дана, што због осећања победничке супериорности, што због отпора српског јавног мњења огорченог на Бугаре. Када је Стамболијски пристао да званично призна постојање "комитског проблема" на бугарској територији, односно постојање мреже организације ВМРО, и да садејствује са Краљевином СХС у чувању границе од оружаних препада (Нишки споразум, 1923), и тиме дао повод свим својим непријатељима у Бугарској да ступе у акцију његовог обарања, Београд је учинио заокрет према Бугарској, али је већ било касно. Стамболијски је завршио баш као и његови покушаји да са Србима и "њиховом" Југославијом пронађе минимални заједнички именоватељ интереса – измучен, измрцварен, искасапљен.

После деветојунског преврата, када су у Бугарској на власт дошле (или, када су се на власт вратиле) старе снаге које су управљале Бугарском пре рата, најреакционарнији делови војног естаблишмента, уз активну подршку ВМРО-а, чинило се да су се југословенско-бугарски односи вратили на ниво српско-бугарских односа пред почетак међусобних сукоба 1913. или 1915. године. Штампана у Београду је припремала јавно мњење за сукоб са "повампиреном старом Бугарском". Југословенска влада је примила, а затим, преко својих војних органа и обавештајне службе, помогла у наоружавању бугарских политичких емиграната, подржавајући њихове планове за организовање устанка против владе Александра Цанкова (1923-1926). Бугарска је запала у вртлог грађанског сукоба између новог режима и његових присталица, и представника бивше власти (земљорадника) и

комуниста, с друге стране. Хиљаде људи је изгубило живот, понекад на свиреп начин. Режим је завео владавину терора према својим политичким противницима, уз подршку ВМРО-а. Овај савез владе са антијугословенском организацијом, који се режим Цанкова трудио да прикрије, није остао непримећен у Београду. Напротив. Изазвао је салве напада на Цанкова, који је персонификовао режим, иако није био нити једини, нити највећи кривац за његове "грехе", и који је постао, вероватно, најоцрњенији председник једне стране владе у југословенској јавности 1920-их година. У том периоду (1923-1925) Краљевина СХС је против бугарске владе водила својеврсни "специјални рат" – пропагандом, дезинформацијама и убацивањем паравојних чета (емиграната); уосталом, исти такав рат званично Бугарска је водила против Краљевине СХС, у већој или мањој мери, увек полузванично, преко различитих организација које су стајале под њеном заштитом, и пре и после тог периода. Међутим, видевши да је стрпљење Београда при крају, Цанков се трудио да обузда ВМРО у његовим намерама да у Македонији организује велики упад, који би био подстрек за некакву побуну против југословенске управе. У Београду су и краљ, и влада и војни врх били спремни чак и на војну интервенцију, иако је нису желели. Цанков је непрестано говорио о добронамерности Бугарске. Пристао је и на уступке у погледу извршења појединих одредаба мировног уговора (Софијска конференција, 1923). Цанковљев репресивни ("крвави") режим, који је овај неславни епитет стекао делимично захваљујући југословенској пропаганди, и пропаганди коју су из Краљевине СХС ширили бугарски емигранти, а кога се гнушало европско јавно мњење, није био по вољи ни цару Борису, па је већ од лета 1924. године ковао планове да га сруши, и замени новом владом која би успоставила мир у земљи, и побољшала углед Бугарске у међународној јавности и међу великим силама, које су имале одлучити о прекопотребној финансијској помоћи Бугарској.

Нову владу формирао је рођени Македонац Андреј Љапчев (1926-1931), демократа, један од вођа блока странака који је и до тада био на власти, а који је формиран после деветојунског преврата (Демократска слога). Ипак, његова влада, иако формално влада континуитета са "деветојунцима", суштински је изменила приступ унутрашњим проблемима и сукобима (дајући амнестију и проширујући круг политичких слобода), служећи се другим, много мање репресивним методама контроле и заштите поретка. Љапчев је био озбиљан, mudar и стрпљив државник и политичар. Близак ВМРО-у, али на начин који је мање провоцирао

Београд, трудио се да политички и финансијски опорави Бугарску. Међународне околности су му "ишле на руку". Током 1925. године Велика Британија и Италија су постигле неформални "савез", којим је Лондон "зажмурио" на италијанске балканске амбиције, у замену за италијанске концесије на Блиском Истоку, и са циљем истискивања француског утицаја на Балкану. Бољшевичка акција на Балкану, диригована из Москве, преко тајних структура Коминтерне, совјетских агената, обавештајно-пропагандног центра у Бечу, у коме је било седиште неформалног "балканског револуционарног центра" под совјетским утицајем, као и преко локалних комунистичких партија, достигла је свој врхунац, што је изазвало појачан интерес западних сила, пре свега Велике Британије. Бугарска је постала важна, као земља која има навише потенцијала (унутрашње супротности и политичке кризе) да постане полигон јаког совјетског утицаја и револуционарног покрета, преко кога би било "запаљен" читав Балкан, као "најслабија карика" "версајске" Европе, а у којој је већ покушан комунистички устанак (1923), и у којој је комунистичка партија била најутуцајнија, у односу на друге балканске државе. Тако је Бугарска потпала под "заштиту" Лондона, што је материјализовано одобрењем тзв. избегличког зајма (1926). Бугарска је, иако је манипулисала бројем избеглица са територија из суседних држава (из Македоније, Тракије, Добруџе, "западних покрајина"), заиста имала проблем са избеглицама, који је био и финансијско-економски, али и политички, јер су избеглице, због свог друштвено-економског положаја, али и фрустрација и осветничког беса, биле "лак плен" различитим организацијама, пре свега ВМРО-у, који је своје припаднике највише регрутовао међу овом популацијом.

С друге стране, опет у склопу своје антибољшевичке политике, Лондон је успео да издејствује француско-немачко политичко "примирије" споразумима у Локарну (октобар-децембар 1925). "Локарнски принципи" о мирном (арбитражном) решавању спорова, постаће својеврсни образац европске дипломатске праксе наредних година. "Арбитражни пактови" ницали су на све стране, али су спорови, ипак, остајали. Овај период "пактоманије" није заобишао ни Балкан. Лондон је имао у плану посебан "Балкански пакт" по угледу на Локарно, који би повезао балканске државе међусобно, али и балканске државе и западне центре моћи, и тако спречио Москву да игра "на карту" регионалних сукоба и нерешеног "националног питања". Балканске владајуће елите нису смеле да се јавно супротставе идејама Лондона, финансијског и политичког центра

Европе, али идеји "Балканског Локарна" нису пришле са ентузијазмом (осим Грчке, која је у томе видела модел решавања свог спора са Краљевином СХС око начина експлатације слободне зоне у солунској луци). Спорови су били исувише велики, а разлике дубоке и укорене у историјском наслеђу, политичкој култури и својеврсном националном егоизму, да их је било немогуће нивелисати уговорима. Тако је пропао и покушај Београда (априла 1925.) да Бугарској понуди услове за склапање арбитражног пакта. Главни услов био је одрицање званичне Софије од подршке ВМРО-у. Софија је сматрала да би једним уговором по угледу на Локарнски, био потврђен територијални status quo, односно потврђене границе, одређене у Паризу 1919. године (баш као и у случају Француске и Немачке), као и да би тиме пристала да њена "мањина" остане без својих права у Краљевини СХС, на шта она није желела да пристане, иако то јавно није износила.

Већ смо нагостили да су на југословенско-бугарске односе током 1920-их година значајан, неретко одлучујући, утицај имале политике великих сила на Балкану. И док су политике и деловање Велике Британије и Француске, углавном, биле фактор смиривања, контроле и медијације у сложеним и опасним југословенско-бугарским кризама, Италија и Совјетска Русија, која је и сама покушавала да изађе из изолације у коју је запала после револуције (1917), представљале су, углавном, "реметиљачки" фактор у односима. Британији је био потребан миран континент, посебно Балкан, ради обнове привреде, економског и трговинског утицаја, али и ради заштите колонијалног царства, које се протезало готово на свим континентима. Она је била у лагоднијем положају од осталих европских сила, јер се појављивала као "арбитар" у француско-немачком и француско-италијанском сукобу. С тим у вези, Лондону је био потребан мир на југословенско-бугарским границама и у Македонији, али не и некакав југословенско-бугарски савез или велика "јужнословенска федерација" (о каквој је говорио Стамболијски), која би била под француским или, још горе, под руским утицајем, који би био обновљен на бази "панславизма" и традиционалног руског утицаја на православне и словенске народе на Балкану. С друге стране, Француска је била за ближе повезивање Краљевине СХС и Бугарске, тежећи да, преко Београда, поршири свој утицај и на Софију, и на евентуалну "велику федерацију". Са јачањем италијанско-француских супротности на Балкану и у Средоземљу, јачала је и француска подршка приближавању Краљевине СХС и Бугарске.

Италија је од доласка фашиста на власт (1922) водила, са више или мање жара, у зависности од тренутних околности и процена, агресивну политику према Краљевини СХС, стално отварајући питање југословенске јадранске обале, према којој је гајила претензије. Кратак "предах" настао је после потписивања италијанско-југословенског "пакта пријатељства" (1924), који је у Београду тумачен као давање слободе од стране Рима за деловање на Балкану, посебно према Бугарској и "македонском питању". Међутим, већ од пролећа 1925. године односи су се почели погоршавати, а "смртни ударац" задао им је италијанско-албански пакт крајем 1926. године (Први тирански пакт), којим је Италија, и званично, "закорачила" на Балкан. Од тог тренутка, Бугарска постаје све важнији фактор у југословенској спољној политици, јер је следећи "корак", после Албаније, Италију водио у правцу Македоније. Политика "заокруживања" Краљевине СХС, коју је Рим почео да реализује, није могла бити потпуна без учешћа Бугарске, па је Београд усмерио своје дипломатске напоре на побољшање односа, решавање спорних питања, и постизање макар неформалног споразума о, у најмању руку, бугарској неутралности и коректом држању у југословенско-италијанском спору, који је имао потенцијала да прерасте у војни сукоб. Бугарској је, такође, био потребан мир са Краљевином СХС, али мудри Љапчев није "потрчао у сусрет", већ је наставио да калкулише, тражећи најбоље опције за Бугарску, користећи све тежи положај Краљевине СХС. Ипак, одупирао се и италијанским притисцима и понудама.

Антијугословенско деловање македонских организација са седиштем у Бугарској, на челу са ВМРО-ом, било је главни реметилачки фактор у југословенско-бугарским односима. ВМРО је изазивач готово свих криза у југословенско-бугарским односима 1920-их година. Београд и Софија су имали различите погледе на генезу проблема: за Београд, проблем је био у толерисању и помагању једне револуционарне, терористичке и сепаратистичке организације, са јасним и отвореним антијугословенским и антиспрским програмом и циљевима, од стране званичне Бугарске, чиме је она показивала своје "праве намере" и неискреност у односима; за Софију, средиште проблема било је у Македонији под југословенском управом, тачније у незадовољству "бугарског становништва" репресивним државним апаратом и асимилаторском политиком, која је гушила "бугарски национални идентитет" у Македонији и, уопште, затирала све трагове бугарског постојања. *ВМРО црпи своју снагу у самој Македонији. Решите*

тамошње проблеме, дајте тамошњим Бугарима њихова "мађинска права" (на језик, школивање и вероисповест) и ВМРО неће имати "базу" за своје деловање – поручивала је Софија; ВМРО црпи своју снагу из подршке званичне Бугарске и њених ревизионистичких и антијугословенских кругова (пре свега у војсци, али и на двору). У Македонији под југословенском управом нема Бугара. Растурите ВМРО, и сви ће проблеми бити решени – поручивао је Београд. Између ових "порука", које су дипломатским и недипломатским путем годинама циркулисале између Београда и Софије, ВМРО је своју снагу генерисао из југословенско-бугарског сукоба, који је био основни услов његовог опстанка. Зато је својим акцијама увек "минирао" било какав вид побољшања односа. На јесен 1927. године, када су односи кренули узлазном линијом, терористи ВМРО-а су извршили низ напада и атентата у Македонији, између осталог и на једног високог официра, бригадног генерала Михајла Ковачевића у Штипу. Ово је био снажан ударац Краљевини СХС и југословенско-бугарским односима. Иако је реаговала суздржано и дипломатски (Италија је, на пример, 1923. године за убиство свог генерала на албанско-грчкој граници, за кога нису постојали јасни докази ко га је убио, извршила агресију на грчко острво Крф), Краљевина СХС је предузела једну оштру меру – затворила је границу са Бугарском. Граница је остала затворена све до фебруара 1929. године, када је, после још једних у низу преговора о безбедности на граници (Пиротска конференција), и усвајања одређених мера, отворена за промет људи и робе. Иначе, ВМРО је све време, посебно у другој половини 1920-их година, уживао логистичку и политичку подршку Италије, преко њених обавештајних, банкарских и трговачких служби и организација. Рим је македонској организацији омогућио да пограничне делове Албаније користи као базу за антијугословенске акције.

Током овог, чинило се "бескрајног" југословенско-бугарског сукоба на плану политике, дипломатије и пропаганде, текао је још један сукоб, чији су темељи постављени знатно раније, онда када и "темељи" српско-бугарског политичког и стратешког сукоба. Заправо, то и није био сукоб у правом смислу речи, већ више зачураеност у сопствено, изразито негативно, и до крајњих граница изманипулисано виђење "оног другог". "Други" је увек био најгори, и приписиване су му оне особине које су биле антипод особинама приписиваним "себи". У томе су предњачиле интелектуалне елите. Штампана је подхрањивала негативне "слике" и представе у јавности. Политичке елите су се умеле користити овим негативним

набојем јавног мњења, када им је било потребно распирити осећај угрожености од "страног непријатеља", збити редове, мобилисати јавност и усмерити њену пажњу са неких других, горућих, по власт непријатних проблема. С друге стране, ставови јавног мњења често су били препрека политичком дијалогу и налажењу компромиса, јер годинама гајени мржња и потцењивање нису могли бити тако лако "избијени из глава" људи, који су емотивно реаговали на сваки помен својих "непријатеља". Кроз јавно присећање на "судбоносне" тренутке из историје међусобних односа, пажљиво је негована пожељна *култура сећања*, која је подразумевала "опаког и препреденог непријатеља", прикривеног иза празних фраза о пријатељству и сарадњи. Различити ритуали, комеморације и слављења датума, имали су за циљ да укажу не само на сопствену "моралност", преимућство "националног карактера" и снагу, већ и на почетак "новог доба" у односима, после победе која је "ставила тачку" на предходне сукобе. На овај начин су се у симболичком простору одражавале политичке тежње према Бугарској – да што је дуже могуће остане "роб" свог пораза, и у политичком, али још више у "моралном" погледу, остане потчињена вољи победника.

ИЗВОРИ

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1) АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ (БЕОГРАД)

А) Фондови

- Министарски савет Краљевине Југославије
- Двор Краљевине Југославије
- Министарство иностраних дела Краљевине Југославије
  - Политичко одељење
  - Персонални одсек
  - Дирекција за уговоре
  - Конзуларно-трговинско одељење
  - Одељење за штампу
- Министарство унутрашњих дела Краљевине Југославије
- Министарство правде Краљевине Југославије
- Министарство просвете Краљевине Југославије
- Министарство финансија Краљевине Југославије
- Министарство пољопривреде Краљевине Југославије
- Министарство вера Краљевине Југославије
- Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији у Паризу
- Стална делегација Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви
- Посланство Краљевине Југославије у Лондону
- Посланство Краљевине Југославије у Паризу
- Посланство Краљевине Југославије у Букурешту
- Посланство Краљевине Југославије у Цариграду/Анкари
- Посланство Краљевине Југославије у Вашингтону
- Посланство Краљевине Југославије у Штокхолму

Б) Збирке

-Збирка микрофилмова:

-грађа британског Форин офиса (Foreign Office)

-Збирка репродуковане грађе:

-Црвена помоћ Југославије

-Збирка Александра Цинцар Марковића

-Збирка Војислава Јовановића – Марамба

-Збирка Јована Јовановића – Пижона

-Збирка Ђуре Поповића

-Збирка Николе Пашића

2) АРХИВ СРБИЈЕ (БЕОГРАД)

-Заоставштина Танасија Динића

-Заоставштина Мирослава Спалајковића

- Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције (БИА)

3) АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ (БЕОГРАД)

-Заоставштина Милана Ракића

-Зоставштина Војислава Маринковића

-Зоставштина Милана Антића

-Заоставштина генерала Драгутина Милутиновића

-Заоставштина Арсенија Јанковића

-Појединачни документи Историјске збирке

4) ВОЈНИ АРХИВ СРБИЈЕ (БЕОГРАД)

- Пописник 17

5) ЦЕНТРАЛНИ ДРЖАВНИ АРХИВ (СОФИЈА)

- Фонд Министарства спољних послова и вера (176К)

-Опис 4

1. ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- 1) *Album des crimes Bulgares: annexes aux Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, Paris, 1919.
- 2) *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, tom II (1919-1945)*, прир. Momir Stojković, Beograd, 1998.
- 3) Билярски, Цочо, "Преговорите между Втрешната македонска револуциона организација и Турција и съвместни действия в Македонија през 1913 и 1921 г.", *ИДА*, 67 (1994).
- 4) *БЗНС, Александър Стамболийски и ВМРО. Непознатата война*, съставителство, предговор и бележки Цочо В. Билярски, София, 2009.
- 5) *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslantsva u Beogradu 1921-1938*, knjiga prva (1921-1930), прир. Živko Avramovski, Beograd/Zagreb, 1986.
- 6) "Българският въпрос в позицията на американската делегация на Парижката мирна конференция. Документи од дневника на Дейвид Хънтър Милър", прир. Цочо Билярски, *ИДА*, бр. 97 (2009).
- 7) *Българите од Западните покрайнини (1878-1975)*, съст. Елена Бугарчева, Людмила Зидарова, София, 2005.
- 8) *Българо-балкански културни взаимоотношения 1878-1944*, състав. Афродита Алексиева, Лидия Кирова, Николай Савов, Гинка Стаменова, Антоанета Тодорова, София, 1986.
- 9) *Велика Британија и Македонија: документи (1918-1940)*, ред. Тодор Чепреганов, Теон Џинго, Скопје, 2011.
- 10) *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918*, књ. 32 (Одбрана државе уједињених Срба, Хрвата и Словенаца 1919-1920.), прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Београд, 2014.
- 11) *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918.*, књ. 33, прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Београд, 2015.

- 12) *Външна политика на правителството на БЗНС-ноември 1919-юни 1923. Александър Стамболийски документално наследство*, съставители Панайот Панайотов, Тодор Добриянов, София, 1989.
- 13) "Въпросът за Западна Тракия, Добруджа, Западните покрайнини и Македония в дипломатическата кореспонденция на проф. Венелин Ганев по време на мирните конференции в Париж и Сан Ремо (1919-1920)", прир. Лиляна Ванова, Цочо Билярски, *ИДА*, бр. 94 (2007).
- 14) Георгиев, Величко, "Протоколите од заседанията на смесената българско-сърбо-хърватско-словенска комисия в Ниш 1-17. Март 1923.г.", *ИДА*, бр. 67 (1994).
- 15) Джонев, Ангел, "Документи по въпроса за Западните покрайнини, съхранявани в Регионален исторически музей – Кюстендил", *ИДА*, бр. 97 (2009).
- 16) *Документи по договора в Ньойи*, София, 1919.
- 17) *Документи са суђења Равногорском покрету 10. јуни – 15. јули 1946. године*, књ. 2, прир. Миодраг Зечевић, Београд, 2001.
- 18) "Документи за българо - югославските политически отношения 1922/1923", ред. Милен Куманов, *Векове*, 2-3/1974, София, 1974.
- 19) *Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée*, tom I-III, Paris, 1919.
- 20) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. 1, Ed. E. L. Woodward & Rohan Batler, London, 1974.
- 21) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXII, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1980.
- 22) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXIV, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1983.
- 23) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, I series, vol. XXVII, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1986.
- 24) *Documents on British Foreign Policy*, series IA, vol. I, ed. W. N. Medlicott, Douglas Dakin, London, 1966.
- 25) *Economical and Financial Delegation of the Kingdom of the Serbians, Croatsians and Slovenes to the Peace Conference – To the Commission for Reparation of damages at the Peace Conference*, Paris, 1919.

- (доступно и на: <http://velikirat.nb.rs/items/show/7166>, приступљено 28. 06. 2015.)
- 26) *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, прир. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak, Београд, 1960.
  - 27) "Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920.", прир. Bogumil Hrabak, *Arhivski vjesnik*, god. XIII, sv. 13 (1970).
  - 28) *Записници са седница Министарског савета Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931.*, прир. Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, Београд, 2002.
  - 29) *I documenti diplomatici italiani*, setima serie (1922-1935), vol. V (7 febbraio-31 dicembre 1927), Roma, 1967.
  - 30) *I documenti diplomatici italiani*, setima serie (1922-1935), vol. VI (1 gennaio-23 settembre 1928), Roma, 1967.
  - 31) *Идејата за федерација во македонското национално ослободително движење и неговите програмски основи (1893-1935). Зборник на документи*, подг. акад. Александар Христов, проф. Михаило Миноски, Скопје, 1994.
  - 32) *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији 1915-1918. године*, Београд, 1919.
  - 33) *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II: Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937, Београд, 1949.
  - 34) *Италијански дипломатски документи за Македонија*, том 1, књ. 1 (1918-1924), избор, редакција, коментар Иван Катарцијев, Аленка Лапе, Скопје, 2001.
  - 35) *Италијански дипломатски документи за Македонија*, том. 1, књ. 2 (1925-1927), прир. Аленка Лапе, Гане Тодоровски, Скопје, 2005.
  - 36) *Korespodencija Stjepana Radića 1919-1928*, књ. 2, прир. Bogdan Krizman, Zagreb, 1973.
  - 37) *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1918-1920), збирка докуманата, том I, Војна заштита отаџбине*, књига прва, прир. Владо Стругар, Милић Ф. Петровић, Подгорица, 2011.
  - 38) Лапе, Љубен, *Македонската интелигенција во Швајцарија во времето на Париската мировна конференција*, Скопје, 2010.

- 39) *Националниот проблем на Балканите преку призма на световната револуција (Во документите на централните руски архиви од почетокот до средината на 1920-тите години)*, т. 1, ред. Р. П. Гришина, Москва, 2000.
- 40) *Националниот проблем на Балканите преку призма на световната револуција (Во документите на централните руски архиви од почетокот до средината на 1920-тите години)*, т. 2, ред. Р. П. Гришина, Москва, 2003.
- 41) *Начертаније на Илије Гарашиќа. Програм за спољна и национална политика на Србија на крајот на 1844. година*, Београд, 2016.
- 42) *Никола П. Пашиќ - писма, чланци и говори (1872-1891)*, прир. Л. Перовиќ и А. Шемјакин, Београд, 1995.
- 43) *Никола Пашиќ у Народној скупштини*, књ. IV, прир. Ђорђе Станковиќ, Београд, 1998.
- 44) *Никола Пашиќ – председнику на Владата. Строго поверливо, лично, Париз 1919-1920. Пашиќева писма од Конференцијата за мир*, прир. Миладин Милошевиќ, Бора Димитријевиќ, Зајечар, 2005.
- 45) *Нинчиќ, Момчило, Спољна политика на Краљевина Срба, Хрвати и Словенци у 1922-1924. Говори и експозе у Народној скупштини*, Београд, 1924.
- 46) *Нинчиќ, Момчило, Спољна политика на Краљевина Срба, Хрвати и Словенци у 1925-1926*, Београд, 1926.
- 47) *Одјелци на Пашиќевото живото*, прир. Миладин Милошевиќ, Бора Димитријевиќ, Зајечар, 2000.
- 48) *Официјалната и тајната бугарско-турска дипломатија (1903-1925г.)*. Документален зборник, составителство, редакција, предговор и белешки Цочо Биљарски, Валентин Китанов, Софија, 2009.
- 49) *Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, vol. II, Washington, 1942.*
- 50) *Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, vol. VI, Washington, 1943.*
- 51) *Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, vol. VII, Washington, 1946.*
- 52) *Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference 1919, vol. VIII, Washington, 1946.*
- 53) *Стамболиски, Александар, Избрани произведения*, Софија 1979.

- 54) *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1920-1929)*, Београд, 1921-1930.
- 55) *Стенографске белешке Привременог народног представништва Краљевине СХС 1919/20 године*, књига 1, 2, 5 (од 1. до 20. редовног састанка), Загреб, 1919.
- 56) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, ванредни сазив за 1923. годину, књ. 1 (од 1. предходног до 25. састанка), Београд, 1923.
- 57) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редовни сазив за 1925/26. годину, књ. 2, 3, 4, Београд, 1926.
- 58) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редовни сазив за 1926/27 године, књ. 3, 4, Београд, 1927.
- 59) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, редовни сазив за 1927/28. године, књ. 7, Београд, 1928.
- 60) *Сто говора Николе Пашића*, прва књига, прир. Ђорђе Станковић, Београд, 2007.
- 61) *Уговор о миру са Бугарском (Нејски уговор)*, Београд, 1927.
- 62) *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1921.
- 63) *Финансовото положение на Бугарија и бугарскиот репарационен долг. Доклад на бугарското Комисарство по репарациите* (No. 392, Софија, 12. 02. 1923).
- 64) Хрисимова, Огњана П., "Националните тежненија на Бугарите од Западните покрајнини пред Обществото на народите", *ИДА*, бр. 68 (1994).
- 65) *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденција (1919-1941 г.)*, том I (1919-1934 г.), съст. Д. Митев, Софија 2005.
- 66) *Чехословашки извори за бугарската историја*, том 1, съст. Й. Коларж, И. Щовичек, В. Бистрицки, В. Ат. Василев, Л. Манолова, Софија, 1985.
- 67) *Чехословашки извори за бугарската историја*, том 2, съст. Й. Коларж, И. Щовичек, В. Бистрицки, В. Ат. Василев, Л. Манолова, Софија, 1987.

2. МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ, УСПОМЕНЕ

- 1) Василев, Григор, *Бележки на деня (Дневници и спомени)*, съст. Цочо Билярски, София, 1991.
- 2) Влахов, Димитар, *Мемоари*, Скопје, 2003.
- 3) Гаврило (Дожих), *Мемоари Патријарха српског Гаврила*, Београд, 1990.
- 4) Димитров, Георги, *Съчинения*, том 15 (октомври 1923 – април 1924), София, 1989
- 5) Илић, Богољуб С., *Мемоари армијског ђенерала 1898/1942*, прир. Миле С. Бјелајац, Београд, 1995.
- 6) Kussinen, Aino, *Vog ruši voje anđele*, Zagreb 1981.
- 7) Милојевић, Милан Ђ., *Балканска равнотежа. Сећање краљевог дипломате*, Београд, 1994.
- 8) Mur, Nadejda, *Dimitri Stancioff. Patriot and Cosmopolitan 1864-1940*, London, 1957.
- 9) Муравиев, Константин, *Договорот за мир в Ньой*, София, 1992.
- 10) Јовановић-Пижон, Јован, *Дневник (1896-1920)*, Нови Сад, 2016.
- 11) *Револуционната борба в Битолския окръг. Спомени на Георги Попхристов.*
(http://www.promacedonia.org/gph/gph_43.html, приступљено 10. 01. 2016.)
- 12) "Стефан Панаретов. Дневник 1917-1920 г.", прир. Петко Петков, *ИДА*, кн. 48 (1984).
- 13) Stojadinović, Milan M., *Ni rat, ni pakt. Jugoslaviја između dva rata*, Buenos Aires, 1963.
- 14) Тодоров, Коста, *Изповедта на една луда балканска глава*, София 1994.
- 15) Цанков, Александър, *България в бурно време. Спомени*, София, 1999.
- 16) Цанков, Александър, *Моето време. Мемоари*, София, 2002.

3. ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

- 1) *Политика*
- 2) *Правда*
- 3) *Време*
- 4) *Самоуправа*
- 5) *Демократија*
- 6) *Одјек*
- 7) *Видело*
- 8) *Новости*
- 9) *Село*
- 10) *Реч*
- 11) *Прогрес*
- 12) *Веселе новине*
- 13) *Slovenec*
- 14) *Slobodni dom*
- 15) *Radničke novine*
- 16) *Радник-Radnik-Delavec*
- 17) *Нишки гласник*
- 18) *Лесковачки гласник*
- 19) *Српски књижевни гласник*
- 20) *Летопис Матице српске*
- 21) *Нова Европа*
- 22) *Нови живот*
- 23) *Ђачка дружина*

ЛИТЕРАТУРА

1. *A History of the Peace Conference of Paris*, vol. I-VI, ed. H. W. V. Temperley, London, 1920-1924.
2. Abeles, Mark, *Antropologija države*, Beograd, 2001.
3. Avramovski, Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*, Beograd, 1968.
4. Avramovski, Živko, "O stavu jugoslovenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine", *Istorija XX veka*, zbornik radova, sv. IX (1968).
5. Avramovski, Živko, "Makedonsko pitanje u jugoslovensko-bugarskim odnosima od 1918. do 1925. godine", *Jugoslovensko-bugarsku odnosi u XX veku*, zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1980.
6. Avramovski, Živko, "Bugarske pretenzije za aneksiju delova Kosova u Prvom svetskom ratu", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku* (zbornik radova), knj. 2, ur. Ž. Avramovski, Beograd, 1982.
7. Avramovski, Živko, "Pitanje balkanskog garantnog pakta i jugoslovensko-bugarski odnosi u svetlu britanske politike na Balkanu 1925. godine", *Vojnoistorijski glasnik*, god, 35, br. 2 (1984).
8. Avramovski, Živko, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd, 1985.
9. Avramovski, Živko, *Balkanska antanta*, Beograd, 1986.
10. Агатоновић, Радослав, *Бугарска зверства (говор Радослава Агатоновића, народног посланика на XIV састанку Привременог народног представништва поводом интерпелације Агатоновића и Машића)*, Бања Лука, 1919.
11. Адибеков Г. М., Шахназарова Э. И., Шириня К. К., *Организацiоанная структура Коминтерна*, Москва, 1997.
12. Алексић, Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010.
13. *Алманах на българските национални движения след 1878 г.*, сс. Георги Марков, Александър Гребенаров, Володя Милачков, Лъчезар Стоянов, София, 2005.
14. Андонов-Полјански, Христо, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година (со избор од документацијата)*, Скопје, 1973.

15. Андоновски, Верољуб, *ВМРО - подем и раскол*, Скопје, 1992.
16. Андрејевић, Севдалин, "Економска експлоатација Србије за време бугарске окупације", у: *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988.
17. Анчев, Стефан, *Балканите-начин на употреба 1918-1939 г.*, (част прва), Софија, 2006.
18. Aron, Remon, *Mir i rat među nacijama: sa neobjavljenim prikazom autora*, Sremski Karlovci (Novi Sad), 2001.
19. Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011.
20. Asman, Jan, *Kultura pamćenja*, Beograd, 2011.
21. Aurelije, Marko, *Samot sebi*, Beograd, 2014.
22. *Балкански узел или Россия и "југославски фактор" в контексте политики великих држав на Балканах в XX веке*, ред. Баски И. И., Гаврилов В. А. и др., Москва, 2005.
23. Балфур Нил, Мекеј Сали, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд, 1990.
24. Bakić, Dragan, *Great Britain, The Little Entente and Security in Danubian Europe, 1919-1936* (doktorska teza u rukopisu), The University of Leeds, 2010.
25. Bakić, Dragan, "Great Britain, the Little Entente and the Genoa Conference of 1922", *Istorija 20. veka*, br. 3 (2011).
26. Bakić, Dragan, "Diplomacy and Loans: the Foreign Office, Economic Reconstruction and Security in South-Eastern Europe in the 1920s", *The International History Review*, Vol 34, No. 4, (December 2012).
27. Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941.*, Zrenjanin, 2004.
28. Barker, Elisabeth, *Macedonia: its place in Balkan power politics*, London, 1950.
29. Berend Ivan T., Ranki Gyorgy, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York & London, 1974.
30. Berend, Ivan T., *Ekonomска историја Европе и XX веку*, Beograd, 2009.
31. Билярски, Цочо В., *Съдбата на българските военнопленници след Първата световна война*,
http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=468:2012-10-03-07-09-10&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61, пристуљено 05. 09. 2015.)

32. Bitovski, Krste, "Glad, stradanja i otpor stanovništva Kosova i Metohije za vreme bugarske okupacije 1915-1918", *Историјски гласник*, бр. 4 (1963).
33. Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1921*, Beograd, 1988.
34. Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994.
35. Bjelajac, Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd, 2004.
36. Бјелајац, Миле, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901-1999*, Београд, 2010.
37. Beridž, Džof R., *Diplomatija. Teorija i praksa*, Beograd, 2008.
38. Бјелетић, Добросав, "Светозар Марковић о српском питању", *Живот и дело Светозара Марковића*, Зборник радова са научног скупа САНУ, Београд-Зајечар (октобар 1996.), Београд, 1997.
39. Blek Džeremi, Makrejd Donald M., *Izučavanje istorije*, Beograd, 2007.
40. [Богдан Поповић], *The Psychology of an Upstart Nation: the Bulgars – The Upstart Nation's Appetites (Extracts)*, Paris, 1919.
41. Vogetić Dragan, Kovačević Slobodanka, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa 1878-2003*, Beograd, 2003.
42. Божилов Иван, Мутафчиева Вера, Косев Константин, Пантев Андрей, Грънчаров Стойчо, *История на България*, София, 1993.
43. Божинов, Воин, "Западна Тракия в дипломатическата борба (1918-1924)", *Изследования по българската история, том III, Външната политика на България (1978-1944)*, София, 1978.
44. Божинов, Воин, *Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Расказ за живота на Андрей Ляпчев*, София, 2005.
45. Burgwyn, H. James, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940*, Westport-Connecticut-London, 1997.
46. *България 20. век. Алманах*, София, 1999.
47. Vajld, Oskar, *Slika Dorijana Greja*, Beograd, 2011.
48. Vanku, Milan, *Mala Antanta 1920-1938, Titovo Užice*, 1969.
49. Ванку, Милан, "Борба Мале Антанте против ревашизма и ревизије граница 1920-1938", *Зборник за историју*, бр. 13 (1976).

50. Василев, Васил Ат., "Българо – чехословашките политически отношения (1926-1931)", *Исторически преглед*, г. XXVIII, бр. 3 (1972).
51. Василев, Васил Ат., "Майският манифест на ЦК на ВМРО от 1924 г. – обстановка, преговори и последици", *Исторически преглед*, год. XXXVI, кн. 5 (1980).
52. Василев, Васил Ат., "Великобритания и македонският въпрос (1924-1929)", *Исторически преглед*, год. XL, кн. 1 (1984).
53. Василев, Васил Ат., "Македонският въпрос пред конференцията за мира през 1919 г.", *Исторически преглед*, год. XLIV, кн. 7 (1988).
54. Василев, Васил Ат., *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, София 1991.
55. Василев, Васил Ат., "Провалът на протокола Калфов-Политис и претенциите на Белград за "сърбско" национално малцинството в Егейска Македония", *Македонски преглед*, год. XXVII, кн. 1 (2004).
56. Василев, Любомир, *БЗНС по време на правителството на Александър Цанков (1923-1925)*, София, 1999.
57. Василева, Мария, "Френската дипломатия в България и някои аспекти на външната политика на Александър Стамболийски", *Епохи*, бр. 2 (1994).
58. Василев, Ѓорѓе, "Југославија и Нејскиот договор за мир со Бугарија (1919-1939)", *Гласник*, год. XVII, 2 (1973).
59. Василев, Ѓорѓе, "Хронологија на настаните од југословенско-бугарските односи за време на владеењето на Александар Стамболиски", *Гласник (Институт за национална историја)*, год. XVIII, бр. 2, Скопје, 1974.
60. Василев, Ѓорѓе, "Земље Мале Антанте и велике силе према деветојунском превату у Бугарској", *Зборник за историју*, 13 (1976).
61. Василев, Ѓорѓе, "Живот посвећен идеалима јужнословенског јединства и балканске солидарности", *Обележја. Часопис за друштвена питања, науку и културу*, бр. 2 (1990).
62. Васић, Драгиша, *Карактер и менталитет једног поколења* (Нови Сад, 1919.), у: Одабрана дела, Београд, 1990.
63. Вачков, Даниел, "Прблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война", *Минало*, бр. 1 (2002).

64. Вачков Даниел, Иванов Мартин, *История на външния държавен дълг на България (1878-1990 г.), Втора част: Българският външен дълг между двете световни войни (1919-1944 г.)*, София, 2008.
65. Велев, Венцеслав, *Западните покрайнини, България и Югославия (1919-1931)*, София, 2009.
66. Великов, Стефан, "Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети: Приветствия, доклади и съобщения по случай 100 г. от рождението на Александър Стамболийски*, ред. Хр. Христов и др., София, 1980.
67. Великов, Стефан, "Българската общественост и националноосвободителната борба на турския народ (1919-1923)", *Исторически преглед*, год. XX, кн. 4 (1964).
68. Величкова, Гертана, "Български народен съюз "Кубрат" (1922-1934 г.)", *ИДА*, 69 (1995).
69. Велојић, Далибор, *Војска у Нишу 1918-1941*, Лепосавић, 2014.
70. Винавер, Вук, "О спољнополитичкој оријентацији Југославије 1920-1925", *Зборник за друштвене науке*, 44 (1966).
71. Vinaver, Vuk, "Engleska i italijansko "zaokruživanje" Jugoslavije 1926-1928", *Istorija XX veka, zbornik radova, sv. VIII* (1966).
72. Винавер, Вук, "Промене у југословенској спољној политици 1927-1934. у вези са националним питањем", *Историјски гласник*, 2 (1969).
73. Винавера, Вук, "КПЈ и питање »ратне опасности« 1919-1935. године", *Историјски гласник*, бр. 1-2 (1970).
74. Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Mađarska 1918-1933*, Beograd, 1971.
75. Винавера, Вук, "Комунистичка партија Југославије и Мала Антанта (1920-1938)", *Историјски часопис*, књ. XVIII (1971).
76. Vinaver, Vuk, "KPJ i jugoslovensko-bugarski odnosi 1919-1938. godine", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 2, ur. Živko Avramovski, Beograd, 1982.
77. Vinaver, Vuk, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, Beograd, 1985.
78. Винавер, Вук, "Супротности југословенске и чехословачке спољне политике – прилог историји Подунавља 1919-1929.", *Зборник Матице српске за историју*, 31 (1985).

79. Винавер, Станислав, *Европа у врењу. Путониси и мемоарски списи*, Нови Сад, 1991.
80. *Владе Србије 1805-2005*, [Радош Љушић... и др], Београд, 2005.
81. Vlačić, Gordana, *Revolucija i nacije*, Zagreb, 1978.
82. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, tom 2, Beograd, 1971.
83. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, tom 10, Beograd, 1975.
84. Војводић, Михаило, *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999.
85. Војводић, Михаило, "Прва и друга влада Николе Пашића (1891-1892), у: *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
86. Вулетић, Витомир, "Слободан Јовановић о Николи Пашићу", *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
87. Вучковић-Тодоровић, Љубица, *Свесловенство Стјепана Радића*, Београд [s.a.]
88. Vučo, Nikola, *Privredna istorija Jugoslavije*, Beograd, 1962.
89. Вълков, Мартин, "Екзекутирајте селата...". "Заповед за унищожението категории интелегентни лица" от 1915. г., *Култура. Портал за култура, искуство и общество* (<http://kultura.bg/екзекутирајте-селата/>, проверено: 31. 10. 2016).
90. Gavrilović, Darko, *U vrtlogu nacionalizma (Stjepan Radić i Srbi (1871-1918), Svetozar Pribičević i Hrvati (1918-1936))*, Novi Sad, 2007.
91. Гелер Михаил, Некрич Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000.
92. Генов, Георги П., *Ньойският договор и Бългаиая*, София, 2000.
93. Георгиев, Величко, *Народният сговор 1921-1923*, София, 1989.
94. Glavnik, Aleksandar, *Spoljne granice Kraljevine SHS u vreme državnoправног провизоризма 1918-1921* (doktorska disertacija u rukopisu), Filozofski fakultet u Beogradu, 2009.
95. Gleni, Miša, *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile*, 1-2, Beograd, 2001.
96. Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd, 1979.
97. Gligorijević, Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.
98. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 2, *Српско-хрватски спор*, Београд, 2002.

99. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. 3, *У европској политици*, Београд, 2002.
100. Глигоријевић, Бранислав, *Историја Демократске странке 1919-1928*, Београд, 2013.
101. Гребенаров, Александър, *Легални и тайни организации на македонските бежанци в България (1918-1947)*, София, 2006.
102. Grizo, Melina, *Diplomatija makedonskog pitanja 1919-1934*, Београд, 2009.
103. Гришина, Р. П., *Возникновение фашизма в Болгарии*, София, 1976.
104. Дамянов, Симеон, "Френската общественост за делото на Александър Стамболийски", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети: Приветствия, доклади и съобщения по случай 100 г. от рождението на Александър Стамболийски*, ред. Хр. Христов и др., София, 1980.
105. Даскалов, Румен, *Българското общество 1878-1939*, том 1, Държава. Политика. Икономика, София, 2005.
106. Де Шасењ, Ж. Кудирије, *Три Чембрлена*, Београд, 1939.
107. Денда, Далибор, "Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941", *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2010).
108. Денда, Далибор, "Српски ратни заробљеници у Првом светском рату", *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, зборник радова, Београд, 2015.
109. Dimitrijević Vojin, Stojanović Radoslav, *Međunarodni odnosi*, Београд, 1996.
110. Димитров, Георги В., "Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920-1923 г.)", *Исторически преглед*, бр. 1 (1979).
111. Димитров, Георги В., "Бежанският заем от 1926 г.", *Исторически преглед*, 1 (1984).
112. Димитров, Илчо, "Фашистка Италия и ВМРО", *България и европейските страни през XIX-XX в.*, София, 1975.
113. Димитров, Илчо, "Френската дипломатия и управлението на БЗНС", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети: Приветствия, доклади и съобщения по случай 100 г. от рождението на Александър Стамболийски*, ред. Хр. Христов и др., София, 1980.
114. Димитров, Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, София 1996.
115. Димитрова, Снежана, "Србия и другите на Парижката мирна конференция (1912 г.-1920 г.)", *Balkanistic Forum, Международният университетски*

- семинар за балканистични проучвања и специјализации при Југозападнија универзитет "Неофит Рислки", Благоевград, год. III, 1994.
116. Димитрова, Снежана, *"Възстановяване... Репарации... Гаранции..." Франција и славянските балкански држави (септември 1918 - јануари 1920)*, Благоевград, 1998.
117. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига III-Срби у Југославији*, Нови Сад, 2001.
118. Димов, Ненчо, "Александър Стамболийски и селските партии од страните на Југоисточна Европа през првите десетилетия на XX в.", *Из историјата на социјалните движења на Балканите в края на XIX и през XX в.*, (Studia balkanica 19), Софија, 1986.
119. Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, 1-2, Београд, 1921.
120. Дојчиновић, Рајка, *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица, 2010.
121. Драговић, Вук, *Српска штампа између два рата. Основи за библиографију српске периодике 1915-1945*, Београд, 1956.
122. Дренков, Илко, "Британските дипломатически претставители в Бугарија 1919-1941 г.", *Международна политика*, год. IX, бр. 1-2 (2013).
123. Дучић, Јован, *Стаза поред пута*, у: Сабрана дела, Београд, 2011.
124. Дучић, Јован, *Верујем у бога и српство*, у: Сабрана дела, Београд, 2011.
125. Đerić, Gordana, *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd, 2005.
126. Đerić, Gordana, *Prošlost u sadašnjosti. Prilozi prenosu sećanja kroz vreme*, Beograd, 2010.
127. Đerić, Gordana, "O *nemim* i *glasnim* stereotipima. Konstruisanje "etničkog karaktera" u usmenoj književnosti", *Filozofija i društvo*, vol. XXVI, 1 (2005).
128. Đerić, Gordana, "Stereotipi: kraj (jedne) priče", *Filozofija i društvo*, vol. XXVIII, 3 (2005).
129. Djokić, Dejan, *Nikola Pašić and Ante Trumbić, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*, London, 2010.
130. Đokić, Dejan, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Beograd, 2010.
131. Ђорђевић, Димитрије, *Огледи из новије балканске историје*, Београд, 1989.

132. Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995.
133. Ђорђевић, Јелена, *Političke svetkovine i rituali*, Београд, 1997.
134. Ђорђевић, Сима М., *Споменица Др Рајсу – Од срца к срцу. Епонеја српске и савезничке војске 1914-1918.*, Шабац, 1988.
135. Ђорђевић, Тихомир Р., *Македонија*, Београд, 1929.
136. Ђукановић, Мирјана, "Тихомир Ђорђевић на Конференцији мира у Паризу 1919. године", *Гласник Етнографског института*, XXIX (1980).
137. Ђурић, Душан, *Новинарски лексикон*, Београд, 2003.
138. *Економски речник* [аутори Аћимовић Слободан ... [et al.], Београд, 2001.
139. Зарчев, Јордан, "Септемврийското востание и Земеделският съюз", *Векове*, бр. 5 (1973).
140. Златева, Ани, "Свещеният огън на българските царе 1929. и 1941 г.- искрен патриотизъм или подражание във времето между разочарването и надеждата", *Надежди и разочарвания в историята. Сборник в памет на професор Милчо Лалков*, Благоевград, 2005.
141. Златковић Србислав, Васев Цветан, Видаковић Гаврило, *Димитровград 1877-1945.*, Београд, 1989.
142. Иваноски Орде, Тодоровски Зоран, *Македонското прашање во българскиот парламент 1918-1941*, Скопје, 2008.
143. Илић, Владимир, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд, 2006.
144. *Илустрована историја света*, том IV – *Savremeni svet*, Београд, 1983.
145. Илчев, Иван, *Родината ми-права или не! Вѣшнополитическа пропаганда на балканските страни (1821-1923)*, София, 1995.
146. *Историја дипломатије*, свеска трећа (1919-1939), ред. В. П. Потемкин, Београд, 1951.
147. *Историја српског народа*, књига I (Од најстаријих времена до Маричке битке), ур. Сима Ђирковић, Београд, 1994.
148. *Историја српског народа*, књига VI (том I), (Од Берлинског конгреса до уједињења), ур. Андреј Митровић, Београд, 1994.
149. *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд, 2002.
150. *История на Българите, том III: От освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, ред. Георги Марков, София, 2003.

151. *История на Българите, том IV: Българската дипломация от древността до наши дни*, ред. Емил Александров, София, 2003.
152. *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, прир. Olga Manojlović Pintar, Београд, 2006.
153. *Историја на македонскиот народ*, ур. Тодор Чепреганов, Скопје, 2008.
154. *Историја. Лексикон појмова*, прир. Рихард ван Дилмен, Београд, 2010.
155. Язькова, А. А., *Малая Антанта в европейской политике 1918-1925*, Москва, 1974.
156. Jakimova, Marijana, "Kulturni identitet bugarske baštovanske emigracije u Austriji", *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, zbornik radova (JUNIR, godišnjak br. IX, 2002).
157. Yankovitch, Velizar S., *Serbia and the Peace with Bulgaria. Economic and financial parallel development*, Paris, 1919.
158. Jelavich, Barbara, *History of the Balkans*, vol. 2, Cambridge, etc., 1983.
159. Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, Београд, 2002.
160. Jovanović, Vladan, "Kontraverze "Ćirko-paše". Prilog za biografiju radikalnskog prvaka Jovana M. Ćirkovića (1871-1928)", *Tokovi istorije*, br. 1-2 (2000).
161. Јовановић, Владан, "Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934", *Токови историје*, бр. 1-2 (2007).
162. Jovanović, Vladan, "Srpski književni glasnik o jugoslovensko-bugarskim odnosima 1920-1930", *Istorija 20. veka*, 1 (2012).
163. Jovanović, Vladan, *Slike jedne neuspele integracije – Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Београд, 2014.
164. Јовановић, Владимир, *Србија и Бугарска 1886-1896*, Београд, 2002.
165. Јовановић-Марамбо, Војислав М., *Потрага за украденом историјом (Извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији)*, Београд, 2011.
166. Јовановић, Јован М., *Дипломатска историја нове Европе*, књ. 1, Београд, 1938.
167. Јовановић, Јован М., *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1990.
168. Jovanović, Miroslav, "Boljševička agentura na Balkanu 1920-1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)", *Istorija 20. veka*, 2 (1995).

169. Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Београд, 2006.
170. Јовановић, Мирослав, *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, Београд, 2012.
171. Јовановић, Надежда, *Политички сукоби у Југославији 1925-1928*, Београд, 1974.
172. Јовановић, Слободан, *Културни образац*, Београд, 2005.
173. Ђонов, Момчил, *Българската армия като държавна институция след Първата световна война 1919-1929 г.*, София, 1995.
174. Кадијевић, Александар, "Спомен-костурница у Сурдулици (1922-2012) – од заорава до обнове", *Лесковачки зборник*, год. 52 (2012).
175. Казимировић, Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845-1926*, 1-2, Београда, 1990.
176. Камбуров, Генчо, "Териториалните и военните клаузи на Ньойскиа договор и тяхното изпълнение" *Военноисторически сборник*, 5 (1969).
177. Campus, Eliza, *The Little Entente and the Balkan Alliance*, Bucuresti, 1978.
178. Carr, E. H., *International relations between the two world wars 1919-1939*, New York, 1966.
179. Carr, Edward Hallett, *Ruska revolucija. Od Lenjina do Staljina (1917-1929)*, Zagreb, 1984.
180. Karaula, Željko, "Pismo vođe VMRO-a Todora Aleksandrova Stjepanu Radiću 1924. godine", *Arhivski vjesnik*, god. 51 (2008).
181. Karaula, Željko, "Hrvatska (republikanska) seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića i crnogorski federalisti (1923-1929)", *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, god. 36 (2007).
182. Katardžijev, Ivan, *Makedonsko nacionalno pitanje 1919-1930*, Zagreb, 1983.
183. Кацаркова, Вера, *Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919-1941)*, София, 1989.
184. Кайчев, Наум, *Македонијо, възжелана... Армията, училиштето и градежъд на нацията в Сърбия и България (1878-1912)*, София, 2003.
185. Keler, Džonatan, *Teorija književnosti (Sasvim kratak uvod)*, Beograd, 2009.
186. Кисић Милица, Булатовић Бранка, *Српска штампа 1768-1995*, Београд, 1996.
187. Kisovec, Mirko, *Diplomatski predstavnici*, Beograd, 1939.

188. Клог, Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000.
189. Коларж, Йозеф, "Чехословашко-българските отношения през 1919-1923 г.", *Исторически преглед*, год. XL, кн. 5 (1984).
190. Колев, Валери, "Продоволствената криза в България през 1924-1925 година", *Минало*, бр. 4 (1994).
191. Колев, Валери, *Българските репарации след I св. война*
(доступно на: <http://vkolev22.blog.bg/technology/2007/03/31/bylgarskite-reparacii-sled-sv-voina.56700>, 27. 06. 2015.)
192. Колев, Валери, *България и въпросът за вината за войната на Парижката конференция през 1919 година*,
(доступно на: <http://vkolev22.blog.bg/history/2012/01/24/bylgariia-i-vyprosyt-za-vinata-za-voinata-na-parijskata-konfe.889082>, приступљено 24. 06. 2015.)
193. *Kolektivno sećanja i politke pamćenja*, приг. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Београд, 2015.
194. Кољанин, Милан, "Злочини Бугарске у Србији 1915-1918: прилог истраживању бугарске окупације у Првом светском рату", *Историја 20. века*, бр. 2 (2014).
195. Конев, Илија, *Сусрети у књижевности двају балканских народа. Огледи из компаратистике, балканистике и југославистике*, Београд-Нови Сад, 2010.
196. Константинов, Георги, "Нова бугарска књижевност", у: *Књига о Балкану II*, Београд, 1937.
197. Косатев, Тодор, "Политиката на правителството на Българкия земеделски народен съюз по бежанския въпрос (1919-1923)", *Известия на Института по история, том XXVI, Политически партии, организации и управления в България (1878-1944)*, София, 1983.
198. Косев, Димитър, *Международното значение на Септемврийското въстание 1923. г.*, София, 1964.
199. Косев, Димитър, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931*, София, 1995.
200. Krizman, Dr Bogdan, "Nekoliko podataka o stvaranju Jugoslavije", *Arhivist, Organ Saveza arhivskih radnika FNRJ*, god. V, sv. I (1955).
201. Krizman, Bogdan, "Diplomatska prepiska predstavnika Kraljevine SHS na pariškoj mirovnoj konferenciji (5. I 1919-20. VI 1919)", *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Herecegovine*, god. II, knj. II (1962).

202. Krizman, Bogdan, "Pitanje granica Kraljevstva SHS poslije Prvog svjetskog rata", *Politički život Jugoslavije 1918-1945. Zbornik radova*, Beograd, 1974.
203. Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb, 1975.
204. Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
205. Krleža, Miroslav, *Deset krvavih godina. Pacifističke refleksije između 1914-1924*, Sarajevo, 1990.
206. Kršev, Boris, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad, 2007.
207. Кузманова, Антонина Николова, *Италия, България и Балканите 1919-1927. Политическо-дипломатически отношения*, София, 2003.
208. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006.
209. Kuljić, Todor, *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd, 2014.
210. Kuljić, Todor, "Rat i sećanje", u: *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, priredila Olga Manojlović Pintar, Beograd, 2006.
211. Куманов, Милен, "Югославия и деветоюнският преврат през 1923. године", *Векове*, бр. 5 (1973).
212. Куманов, Милен, "Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в.", *България в света од древността до наши дни*, т. 2, София, 1979.
213. Куманов, Милен, "Към въпроса за българо-югославските политически отношения (декември 1923-януари 1926 г.)", *Изследвания по българска история*, т. III, *Външната политика на България*, София, 1978.
214. Куманов, Милен, "Българо-гръцки отношения (юни 1923 – януари 1926 г.)", *България и европейските страни през XIX-XX в.*, София, 1975.
215. Куманов, Милен, "Нишката спогодба от 1923 година", *Векове*, 5 (1972).
216. Куманов Милен, Костадинова Десислава, "Още за дипломатическата мисия на министър-председателя Александър Стамболийски в Белград през ноември 1923 г.", *Годишник на регионален исторически музей-Пазарджик*, т. 4 (2013).
217. Кушевски, Војо, "За дејноста и улогата на ВМРО на Тодор Александров и Иван Михајлов во врска со поставувањето на македонското прашање во Друштво на народите", у: *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје, 1994.

218. Кушевски, Војо, *Македонското прашање во Друштвото на народите*, Скопје, 2001.
219. Lampe John R., Jackson Marvin R., *Balkan Economic History 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982.
220. Lampe John R., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London&Sidney, 1986.
221. Lederer, Ivo J., *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A study in frontiersmaking*, New Haven and London, 1963.
222. Леонидов, Атанас, "Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на меѓународниот империализъм (1926-1931)", *Исторически преглед*, г. XXII, бр. 2 (1966).
223. Лефевр Ж., Путас Ш., Бомон М., *Историја Француске*, 2. књига, Београд, 1961.
224. Лечев, Велико, "Българската военно-административна власт в Тимошко 1915-1916 г.", ИДА, бр. 97 (2009).
225. Livianos, Dimitris, *The Macedonian Question, Britain and the Southern Balkans 1939-1949*, New York, 2008.
226. Лопичић, Ђорђе, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд, 2007.
227. *Македонска енциклопедија*, том 2 (М-Ш), Скопје, 2009.
228. Mazover, Mark, *Balkan-kratska istorija*, Beograd, 2003.
229. Mazover, Mark, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, Beograd, 2011.
230. *Мала енциклопедија Просвета*, треће издање, том 3, Београд, 1978.
231. Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identitet u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.
232. Манчев, Кръстьо, *Балкански разпри*, София, 2011.
233. Marjanović, Vladislav, *Jugoslavija, Liga nacija i ideje mira i međunarodnog sporazumevanja (1925-1929)*, (magistarski rad u rukopisu), Filozofski fakultet u Beogradu, 1978.
234. Марков, Георги, *Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Воениот сџюз 1919-1936*, София, 1992.
235. Масарик, Томаш Г., *Светска револуција. Ратне успомене и размислања 1914-1918.*, Београд, 1936.
236. Матеева Мария, Тепавичаров Христо, *Дипломатически отношения на България 1878-1991*, София, 1989.

237. Matošić, Joe, *Krvava Bugarska. Dopisi i članci iz Sofije o Sofiji i Bugarskoj*, Zagreb, 1925.
238. Mekmilan, Margaret, *Mirotvorci. Šest meseci koji su promenili svet*, Beograd, 2009.
239. Мельтюхов, Михаил, *Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940*, Москва, 2010.
240. Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd, 1987.
241. Миланов, Милан, *Забравени бългaрски земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни*, София, 1994.
242. Миленковић, Александар, "135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету", *Војно дело*, зима/2013.
243. Милојевић, Момир, "Повреде Хашких и Женевских конвенција у Србији", у: *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988.
244. Milosavljević, Olga, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd, 2002.
245. Милошевић, Миладин, "Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Први назив југословенске државе", *Архив. Часопис Архива Југославије*, 1 (2000).
246. Милошевић Милан, Богдановић Бранко, *Безбедност обновљене Србије*, Београд, 2004.
247. Miljković-Đurović, Маја, "Комитске акције на тлу Јужне Србије 1920-1928.", *Istorija 20. veka*, br. 1 (1996).
248. Миноски, Михајло, *Македонија и Бугарија-историски соочувања*, Скопје, 2008.
249. Миноски, Михајло, "Договорот на ВМРО – Автономистичка и Албанскиот косовски комитет за политичка соработка и за разграничување помеѓу проектираните независни држави: Обединета Македонија и Голема Албанија, 1921 годин", *Историја*, 1-2, Скопје, 1997.
250. Mirković, Мiјо, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1962.
251. Митев, Димитър, *Британски документи за съдбата на българските военнопленници след Първата световна война* (доступно на: http://harrybg.blogspot.rs/2007/09/blog-post_2897.html, приступљено 05. 09. 2015.)

252. Митев, Димитър, "Великобритания и българо-югославските споразумения от 1929-1930 г.", *Изследвания по българска история*, т. IX: *Българо-английски отношения в ново и най-ново време*, София, 1987.
253. Митев, Димитър, "Превратът на 9 юни 1923 г., Англия и македонския въпрос", *Исторически преглед*, год. XXXIX, кн. 4 (1983).
254. Митев, Димитър, "Англия, македонският въпрос и българо-югославските отношения през 1924 г.", *Исторически преглед*, год. XL, кн. 3 (1984).
255. Митерауер, Михаел, *Миленијуми и друге јубиларне године. Зашто прослављамо историју?*, Београд, 2003.
256. Mitić, Miodrag, *Diplomatija: delatnost, organizacija, veština, profesija*, Beograd, 1999.
257. Митић, Миодраг, *Поете у фраку*, Београд, 2002.
258. Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920.*, Beograd, 1969.
259. Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919-1939.*, Београд, 1974.
260. Mitrović, Andrej, "Spoljnopolitička doktrina novostvorene jugoslovenske države", *Politički život Jugoslavije 1914-1945, zbornik radova*, Beograd, 1974.
261. Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
262. Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918.*, Београд, 1987.
263. Митровић, Андреј, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд, 2011.
264. Митровић, Андреј, "Милан Ракић у италијанско-југословенској кризи после пакта у Тирани", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 3-4 (1969).
265. Митровић, Андреј, "Савременици о дипломати Милану Ракићу", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, кн. 38, св. 3-4 (1972).
266. Мићић, Срђан, "Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској", *Војноисторијски зборник*, бр. 1 (2014).
267. Мићић, Срђан "Рад бугарског Посланства у Београду против војне интервенције Краљевине СХС (9-18. јун 1923)", *Зборник Матице српске за историју*, бр. 93 (2016).
268. Мичева, Здравка, "Българо-югославските отношения (1919-1923)", *Векове*, 3 (1980).

269. Мичева, Здравка, "Българо-югославските отношения (9 юни 1923 – 4 януари 1926)", *Проблеми на балканската история и култура* (Studia balcanica, том 14), София, 1979.
270. Мичева, Здравка, "Малката Антанта и българо-югославските отношения (1920-1938 г.)", *Великите сили и Балканите в ново и най-ново време*, София, 1985.
271. Мичева, Здравка, "Българската революционна емиграция в Югославия (септември 1923-декември 1925 г.)", *Векове*, 5 (1973).
272. Мичева, Здравка, "Проблемът на западната граница на България и българо-югославските отношения (1919-1929)", *България 1300. Институции и държавна традиция*, том III, София, 1983.
273. Мишић, Саша, *Албанија: пријател и противник. Југословенска политика према Албанији 1924-1927*, Београд, 2009.
274. Младеновић, Живомир, "Јован Скерлић и Бугари", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 29, 1-2 (1963).
275. Младеновић, Живомир, "Јован Скерлић и Стефан Бопчев", *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 30, 1-2 (1964).
276. Момбауер, Аника, *Узроци Првог светског рата. Спорезања и сагласности*, Београд, 2013.
277. Муџић, Иван, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana, 1987.
278. Надовеза, Бранко, "Никола Пашић и балканске интеграције", *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
279. Надовеза, Бранко, *Кратка историја Бугарске XIX и XX века*, Београд, 2012.
280. Nazarska, Georgeta, "Bridges Over the Frontier: The Cultural Contacts Between the Bulgarian and the Yugoslavian Female Intellectual Elite in the Interwar Period", *Библиотекар, часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. XLIX, св. 3-4 (2007).
281. Наумов, Георги, "Политически борби в Демократическия сговор през управлението на Андрей Ляпчев", *Исторически преглед*, 6 (1969).
282. Наумов, Георги, *Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление*, София, 2004.
283. Neilson, Keith, *Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919-1939*, New York, 2006.

284. Никола П. Пашић (10. децембар 1926.–10. децембар 1936). Поводом десетогодишњице смрти, Београд, 1937.
285. Nikolajević, Borko, *Reparacije. Razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Sarajevo, 1956.
286. Николов, Стоян, "За съдбата на българските военнопленници и военноположници след Първата световна война од края на септември 1918 г. до края на 1920 г.", *Минало*, бр. 1 (2007).
287. Николов, Стоян, "Неизвестни документи за съдбата на български военнопленници в Сърбия и в Гърция след Първата световна война", *Македонски преглед*, год. XXVII, кн. 4 (2004).
288. Николова Таня, Куманов Милен, *България XX век. Хроника*, София, 2004.
289. Nicolson, Harold, *Peacemaking 1919*, London, 1967.
290. Nojbauer, Hans-Joachim, *Fama. Istorija glasina*, Beograd, 2010.
291. *Ньойският договор и съдбата на югозападните български земи*, Сборник от научна конференция, Кюстендил, 2001.
292. Обрадовић, Жарко В., *Мањине на Балкану*, Београд, 2002.
293. Обреновић, Мр Виолета Н., *Српска меморијална архитектура 1918-1955* (докторска дисертација у рукопису), Филозофски факултет у Београду, 2013.
294. Овчарова, Мария, "Карикатури на Цар Борис и Ал. Цанков, разпространявани в Европа през 1924-1925 г.", *Векове*, бр. 5 (1973).
295. Огнянов, Любомир, "Антивоенната дейност на Александър Стамблийски (1914-1918 г.)", *Исторически преглед*, бр. 2 (1979).
296. Odić Slavko, Komarica Slavko, *Noć i magla, knj. 2 – Gestapo u Jugoslaviji*, Zagreb, 1977.
297. Pavlica, Branko, "Razgraničenje Jugoslavije s Bugarskom (1919-1922)", *Tokovi istorije*, бр. 1-2 (2002).
298. Pavlica, Branko, "Bugari u Jugoslaviji", u: *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternativa*, прир. LJ. Mitrović, D. Đorđević i др., Niš, 2004.
299. Павлова, Мариела, "Ролята на Обществото на народите за разрешаване проблемите на българското малцинство в Западна Тракия и Егейска Македония (1919-1925)", *Известия на Катедра Българска история и*

- археология и Катедра за Обща история, ЮЗУ "Неофит Рилски", Благоевград, 1 (2003).
300. Pavlović, Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knj. 2, London, 1955.
301. Pavlović, Kosta St., *Vojislav Marinković i njegovo doba (1876-1935)*, knj. 4, London, 1957.
302. Павловић, Стеван К., *Историја Балкана 1804-1945*, Београд, 2004.
303. Палешутски, Константин, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918-1941*, София, 1983.
304. Палешутски, Константин, *Македонското освободително движение 1924-1934*, София, 1988.
305. Панайотов, Панайот, "Александър Стамболийски и Съветска Русия", *Александър Стамболийски: живот, дело, завети: Приветствия, доклади и съобщения по случай 100 г. от рождението на Александър Стамболийски*, ред. Хр. Христов и др., София, 1980.
306. Пантић Михајло, Јовановић Јасмина, "Бугарске теме у Новој Европи", *Нова Европа 1920-1941*, зборник радова, Београд, 2010.
307. Пауновић, Милош, *Лорд Курзон и Балкан 1919-1924* (магистарска теза у рукопису), Филозофски факултет у Београду, 2011.
308. Пенчиков, Косьо, *Германия и Югоизточна Европа 1919-1933*, София, 1993.
309. Петков, Иван, "Ньойският договор и българските военнопленници", *Военноисторически сборник*, бр. 4 (2012).
310. Петков, Никола, *Александар Стамболијски, негова личност и идеје*, Београд 1933.
311. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, prva knjiga, (*Kraljevina Jugoslavija 1914-1941*), Beograd, 1988.
312. Петров Методи, Стефанова Стефка, "Александър Стамболийски и българо-югославското сближение (октомври 1919-юни 1923)", *Военноисторически сборник*, 5 (1981).
313. Петров, Методи, *Национално-освободителното движение в Западните покрайнини*, София, 1995.
314. Петров, Методи, *Въртоп – революционна организация за освобождение на Западните покрайнини*, София, 2003.

315. Петрова, Димитрина, *Самостоятелното управление на БЗНС 1920-1923*, София, 1988.
316. Петрова, Пенка, "България и образуването на Кралство на сърби, хървати и словенци", *Военноисторически сборник*, год. 62, кн. 5 (1993).
317. Pećinar, Aleksandra M., *Diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu poslednje vlade Elefteriosa Venizelosa (1928-1932)* (doktorska disertacija u rukopisu), Filozofski fakultet u Beogradu, 2012.
318. Пећинар, Александра, "Заокрет у грчкој политици према југословенској држави 1919-1922", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012).
319. Писари, Милован, "Гушење Топличког устанка: ВМРО на челу репресије", *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2011).
320. Pisarri, Milovan, "Bulgarian Crimes against Civilians in Occupied Serbia during the First World War", *Balkanica*, XLIV (2013).
321. *Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915-1918*, прир. Момчило Павловић, Београд, 2007.
322. Popi, Grigor, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1919-1941*, Novi Sad, 1984.
323. Попов Димитар, Божилов Иван, Георгијева Цветана, Косев Константин, Пантев Андреј, Бајева Искра, *Историја Бугарске*, прир. Срђан Пириватрић, Београд, 2008.
324. Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 2015.
325. Поппетров, Никола, "Време на вглеждане (за някои обществени тенденции при управлението на Андрей Ляпчев), у: *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, София, 2006.
326. Поповић, Василъ, *Источно питање. Борбе за опстанак Османлијске царевине на Леванту и на Балкану*, Београд, 2007.
327. Първанова, Румяна, "Демократическиот сговор и неговото управление (1923-1931)", *Исторически преглед*, год. L/LI, кн. 3 (1994-1995).
328. Първанова, Румяна, "Формиране на правителството на Андрей Ляпчев", *Исторически преглед*, бр. 11 (1991).
329. Първанова, Румяна, "Нови щрихи към портрета на Андрей Ляпчев", у: *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, София, 2006.
330. Първанова, Румяна, "Андрей Ляпчев в спомени на съвременниците", *Минало*, бр. 3 (1994).

331. Първанова, Румяна, "Акцията на обединистите сговористи през 1927 г.", *Надежда и разочарования в историята*, Сборник в памет на професор Милчо Лалков, Благоевград, 2005.
332. Radić, Stjepan, *Politički spisi. Autobiografija, članci, govori, rasprave*, прир. Zvonimir Kulundžić, Zagreb, 1971.
333. Radić, Stjepan, *Obnovljena Bugarska od 1878. do 1913. Poglavlja o bugarskom narodnom preporodu, oslobođenju i ujedinjenju*, Zagreb, 1917.
334. Рајс, Рудолф Арчибалд, *О злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918. Изабрани радови*, прир. Милоје Пршић, Слађана Бојковић, Београд, 1997.
335. Ракић, Милан, *Конзулска писма 1905-19011*, прир. Андреј Митровић, Београд, 1985.
336. Рафаиловић, Јелена Љ., *Индустријски развој на Балкану 1919-1929. године – компаративна анализа текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (докторска дисертација), Београд, 2015.
337. Райчевски, Стојан, *Блгарите в световните хроники 1920-1925*, Софија, 2003.
338. Ревякина, Луиза, *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931*, Софија, 2003.
339. Ристић, Иван, "Политика споразумевања у време неразумевања (Рад Александра Стамболијског на југословенско-бугарском зближењу 1919-1923)", *Теме*, год. XXXVI, бр. 3 (2012).
340. Ристић, Иван, "Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији (последњих десет година): традиционални и нови приступи", *Хуманизација универзитета*, (зборник радова), Ниш, 2013.
341. Ристић, Иван, "Болшевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2011).
342. Ристић, Иван, "Колективно памћење и политика: писање штампе поводом десетогодишњице почетка Другог балканског рата 1923. године", *Историографија и савремено друштво*, тематски зборник радова, том I, Ниш, 2014.
343. Робертс, Џон М., *Европа 1880-1945*, Београд, 2002.
344. Rot, Klaus, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 2000.

345. Русков, Владимир, *Цариброд, Западните покрайнини и по на Запад*, София, 2007.
346. Савески Здравко, Демири Мариглен, *Национализмот во(н) контекст. Соработка на Албанците и Македонците од Илинденското востание до Народноослободителната војна*, Скопје, 2014.
347. Самарџић, Момир, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878-1886*, Нови Сад, 2008.
348. Svensen, Laš Fr. H., *Filozofija straha*, Beograd, 2008.
349. Skakun, Milan, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, Beograd, 1984.
350. Sladeček Michal, Vasiljević Jelena, "Problematičnost pojma kolektivno sećanje", u: *Kolektivno sećanja i politke pamćenja*, prir. Michal Sladeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović, Beograd, 2015.
351. Смирнова, Н. Д., *Политика Италији на Балканах 1922-1935. Очерк дипломатической истории*, Москва, 1979.
352. Smodlaka, Josip, *Izabrani spisi*, Split, 1989.
353. Спасов, Людмил, "Дејноста на българските правителства за вџорџаване на войската (1919-1939 г.)", *Военноисторически сборник*, бр. 6 (1984).
354. Спасов, Людмил, *България, Великите сили и балканските дрџави 1933-1939*, София, 1993.
355. Спасов, Людмил, *България и СССР 1917-1944 г.: Политико-дипломатически отношения*, В. Търново, 2008.
356. Спасов, Людмил Ёрданов, *Българската дипломация 1919-1944 г.*, София, 2015.
357. Спек, В. А., *Кратка историја Британије 1707-1975.*, Београд, 2013.
358. Sretenović, Stanislav, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929*, Beograd 2008.
359. Sretenović, Stanislav, "Reparacije pobeđenih, dugovi pobeđnika: slućaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije", *Filozofija i društvo*, br. 1 (2009).
360. Sretenović, Stanislav, "Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku", *Međunarodni problemi*, vol. 61, br. 4 (2009).
361. Stavrianos, L. S., *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden, 1964.
362. Stavrianos, Leften, *Balkan posle 1453*, Beograd, 2005.
363. Стајић, Љубомир, *Основи безбедности*, Београд, 2004.

364. Станев, Владимир, "Междусъюзническият военен контрол и разоръжаването на гражданското население след Първата световна война", *Минало*, бр. 1 (2004).
365. Станев, Владимир, "Структура и цели на съглашения военния контрол в България 1920-1927 г.", *Минало*, бр. 4 (2004).
366. Станковић, Борисав, *Под окупацијом*, Београд, 2000.
367. Станковић, Векослав, "Бугарски терор у Призрену", *Бащина*, бр. 12 (2001).
368. Станковић Ђорђе, Димић Љубодраг, *Историографија под надзором I*, Београд, 1996.
369. Станковић, Ђорђе Ђ., *Никола Пашић и југословенско питање*, 1. књ., Београд, 1985.
370. Станковић, Ђорђе, *Никола Пашић и Хрвати (1918-1923)*, Београд, 1995.
371. Станковић, Ђорђе, "Психолошки лик Николе Пашића", у: *Никола Пашић – прилози за биографију*, Београд, 2006.
372. Станковић, Ђорђе, "Никола Пашић и повреде међународног права Србије у Првом светском рату од стране Бугарске", у: *Никола Пашић – прилози за биографију*, Београд, 2006.
373. Станковић, Ђорђе, "Никола Пашић и покушај обнављања Балканског савеза августа 1914. године", у: *Никола Пашић-прилози за биографију*, Београд, 2006.
374. Стојанов, Веселин, "Разцеплението в Задграничното представителство на БЗНС през 1925 г.", *Исторически преглед*, год. XLII, књ. 8 (1986).
375. Стојанов, Веселин, "Участието на БЗНС в опита за свалење на правителството на Ал. Цанков чрез военен преврат (1924-1925 г.)", *Исторически преглед*, год. XLIV, књ. 6 (1988).
376. Стојанов, Никола, *Репарации и междујосзни дџлгове*, Софија, 1933.
377. Стојанчевић, Владимир, *Србија и Бугари 1804-1878*, Београд, 1988.
378. Стојанчевић, Владимир, "Положај становништва у Србији 1917. године", у: *Научни скуп "Србија 1917. године"*, Београд, 1988.
379. Stojančević, Vladimir, "Određivanje jugoslovensko-bugarske granice 1918. godine", *Naučni skup "Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države"*, Beograd, 1991.
380. Стојанчевић, Владимир, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Београд, 1995.

381. Стојанчевић, Владимир, "Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године", *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
382. Стојанчевић, Владимир, "Опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике", *Лесковачки зборник*, бр. 38 (1998).
383. Сфорца, Карло, *Неимари савремене Европе*, Београд, 1933.
384. Танчев, Евгени, *Државно-правните възгледи на Александър Стамболијски*, Софија, 1984.
385. Тасић, Дмитар, "Присаједињење Цариброда и Босиљграда Краљевини СХС 1920.", *Токови историје*, бр. 3 (2007).
386. Тасић, Дмитар, *Рат после рата. Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд, 2008.
387. Тасић, Дмитар, "Од демаркационе линије до међународно признате границе. Војска и дипломатија у борби за јужне границе Краљевине СХС 1918-1920", *Историја и географија: сусрети и прожимања*, зборник радова, Београд, 2014.
388. Терзић, Славенко, "О словенофилству Николе Пашића", *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
389. Тодоров, Величко, *"Знам ги аз тях". Србите и Србија в българската литература*, Софија, 2000.
390. Тодоров, Коста, *Стамболијски*, Београд 1937.
391. Тодоров, Коста, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд, 1938.
392. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006.
393. Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti u vazduh*, Beograd, 2010.
394. Тодоровиќ, Десанка, "Окупацијата на Струмица 1919. година", *Гласник на Институтот за национална историја*, год. X, бр. 1 (1966).
395. Todorović, Desanka, "Pitanje jugoslovensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine", *Istorija XX veka*, zbornik radova, sv. IX (1968).
396. Todorović, Desanka, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd, 1979.
397. Todorović, Desanka, "Jugoslovensko-bugarski odnosi u drugoj polovini 1923. godine", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj.1, Beograd, 1980.
398. Тодоровски, Зоран, "Политиката на българското правителство на Андрей Ляпчев спрямо ВМРО", *Андрей Ляпчев – изкуство, култура, политика*, Софија, 2006.
399. Tomić, Zorica, *Komunikacija i javnost*, Beograd, 2006.

400. Топалов, Владислав, "Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания", *Изследвания по българска история, том III- Външната политика на България (1878-1944)*, София, 1978.
401. Топалов, Владислав, "Приемането на България в Обществото на народите", *Известия на Института по история*, том 26 (1983), София, 1983.
402. Трајковић, Александар, *Време безумља: документа о бугарским злочинима у врањском крају 1915-1918.*, Београд, 1981.
403. Трајковић, Александар, *Дубока долина: документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918*, Београд, 1983.
404. Трговчевић, Љубинка, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд, 1986.
405. Трифонов, Стайко, *Българското национално-освободителното движение в Тракия 1919-1934*, София, 1988.
406. Troebst, Stefan, "Фашистичка Италија и ВМРО (1922-1925)", *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Прилози од научен собир одржан на 21-23 октоври 1993 г., Скопје, 1994.
407. Ćelstali, Knut, *Prošlost nije više što je nekad bila*, Beograd, 2004.
408. Ђирковић, Сима, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995.
409. Ђирковић, Симо Ц., *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944*, Београд, 2009.
410. Ђоровић, Владимир, *Борба за независност Балкана*, Београд, 2007.
411. Узелац, Душан Н., *Девизна политика Краљевине Југославије (1919-1929 год.)*, Београд, 1931.
412. Узунов, Иван, "Някои противречия в Междусъюзническата вонноконтролна комисија и Деветоюнският преврат през 1923 г.", *Исторически преглед*, год. XXI, књ. 2 (1965).
413. Февр, Лисијен, *Борба за историју*, прир. Дубравка Стојановић, Београд, 2004.
414. Хаџи-Васиљевић, Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918): са две скице и 83 слике у тексту*, Београд, 1922.
415. Хаџи-Васиљевић, Јован, *Цариброд и Босилиград*, Београд, 1923.
416. Најнман, Robert A., *Uvod u političke nauke*, Podgorica, 2004.
417. Hercigonja, Dunja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929-1933*, Beograd, 1987.

418. Хофман Опојевлић, Лидија, "Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919-1930)", *Архив, часопис Архива Југославије*, бр. 1-2 (2012).
419. Храбак Богумил, Јанковић Драгослав, *Србија 1918*, Београд, 1968.
420. Храбак, Богумил, "Економска питања и Бугарска у време бугарско-југословенског разграничења 1919-1920", *Лесковачки зборник*, бр. 34 (1994).
421. Храбак, Богумил, "Бугарске комите у Источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране 1918-1920", *Лесковачки зборник*, бр. 38 (1998).
422. Hradečný, Pavel, *Politické vztahy Československa a Jugoslávie v letech 1925-1928 v zahraničním i vnitřním kontextu*, Praha, 1988.
423. Христов, Христо А., *България, Балканите и мирът 1919*, София, 1984.
424. Цветков, Жоро, *Атанас Буров. Живот за България*, София, 1992.
425. Цветковска, Надежда, *Политичките партии во парламентарните изборни борби во вардарскиот дел на Македонија (1919-1929)*, Скопје, 2004.
426. Цвијић, Јован, "Границе и склоп наше земље", *Гласник географског друштва*, год. IV, св. 5 (ноембар 1920).
427. Цвијић, Јован, *Аутобиографија и други списи*, прир. Владимир Стојанчевић, Београд, 1965.
428. Цвијић, Јован, *Психичке особине Јужних Словена*, Београд, 2006.
429. Цолова, Красимира, "Чуздоезиковите книги из българските земи през възраждането", *Надежди и разочарвания в историята. Сборник в памет на професор Милчо Лалков*, Благоевград, 2005.
430. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.
431. Čorbić, Dragan, *Politički sistem. Osnovi politikologije*, knj. 1, Niš, 2003.
432. Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 1, Zagreb, 1961.
433. Цамбазовски, Климент, "Бугари баштовани као печалбари у Кнежевини Србији", *Balkanica*, br. IV (1973).
434. Шемјакин, Андреј, "Никола Пашић у емиграцији (1883-1889) Бугарска, Румунија, Русија", *Никола Пашић: живот и дело*, зборник радова, Београд, 1997.
435. Шемјакин, Андреј Л., *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868-1891)*, Београд, 2008.
436. Walworth, Arthur, *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*, New York-London, 1986.

437. Weigall, David, *Britain & the World 1815-1986. A Dictionary of International Relations*, London, 1987.

ЧЛАНЦИ СА WIKIPEDIE

1. Евтим Полски,
(https://bg.wikipedia.org/wiki/Евтим_Полски, приступљено 31. 08. 2015.)
2. Лазар Поповски,
(https://bg.wikipedia.org/wiki/Лазар_Поповски, приступљено: 02. 04. 2016.)

БИОГРАФИЈА

Иван Ристић рођен је 08. 07. 1978. године у Призрену. Дипломирао је на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу јула 2008. године (просечна оцена 9.13/10) са темом из *Опште историје XX века* ("Успон и владавина Стаљина 1922-1939"). Докторске студије историје уписао је на Катедри за Општу савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета у Београду 2008. године, под менторством проф. др Мирослава Јовановића. Студије је окончао под менторством проф. др Милана Ристовића. Апсолвирао је на Правном факултету у Нишу, где је завршио студије шестог степена и стекао диплому правника.

У току докторских студија објавио је више од десет радова са тематиком из савремене историје Балкана и југословенско-бугарских односа, у научним часописима (*Архив, Историја 20. века, Токови историје, Теме* итд.), и зборницима радова. Учествовао је на више научних скупова – националних и са међународни учешћем.

Од 2008. године ради као професор историје у основној школи.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Иван Ристић
Број индекса 5i080006

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом
Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919-1929)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада

Име и презиме аутора __ИванРистић_____

Број индекса _5i080006_____

Студијски програм __Историја_____

Наслов рада _Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
(1919-1929)_____

Ментор _проф. др Милан Ристовић_____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
(1919-1929)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

_____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.